Пераклад Васіля Раманава 2014 год

Астольф дэ Кюстын.

Расія ў 1839 годзе

Прадмова

Які кіраўнік народа, такія і служачыя пры ім; і які начальнік над горадам, такія і ўсе, хто жыве ў ім.
Кніга мудрасьці Ісуса, сына Сірахава, 10, 2. (14)

Смага падарожжаў, якую я адчуваў у сваёй душы ад нараджэння і пачаў здавальняць ужо ў ранняй маладосці, ніколі не была для мяне данінай модзе. Ва ўсіх нас у той ці іншай ступені існуе жаданне пабачыць свет, які ўяўляецца нам цямніцай, бо мы не выбіралі яго сваім прыстанішчам, аднак я, мабыць, не змог бы са спакойнай душой пакінуць гэты цесны маленькі свет, не даследаваўшы ўсе яго куткі. Чым больш назіраю я сваю турму, тым больш прыгожай і прасторнай становіцца яна ў маіх вачах. Дэвіз вандроўцы – бачыць, каб ведаць, – гэта мой дэвіз; я не выбіраў яго, ён падказаны мне прыродай.

Параўноўваць жыццё розных народаў, якія насяляюць зямлю, вывучаць іхную манеру думаць і адчуваць, адшукваць сувязі, якія злучаюць, па волі Госпада, іх гісторыю, звычаі і аблічча, адным словам, падарожнічаць – значыць для мяне здабываць невычэрпны запас[1] дадзеных для дапытлівасьці, вечную крыніцу ўзбуджэння для думкі; перашкодзіць мне вандраваць па свеце – усё роўна, што выкрасьці ў кніжніка ключ ад кніжнай шафы.

Але, як бы далёка ні заводзіла мяне цікаўнасць, сямейныя прыхільнасці вяртаюць мяне дадому. Тады я падводжу вынік сваім вандроўным уражанням і выбіраю са сваёй здабычы ідэі, якія, як мне ўяўляецца, было б карысна ведаць усім. Пакуль я ездзіў па Расіі, маёй душою, як заўсёды, калі я выпраўляўся ў падарожжы, авалодвалі два пачуцці: каханне да Францыі, якое вымушае мяне быць суровым ў маіх меркаваннях аб іншаземцах і нават пра саміх французаў, бо сапраўднае захапленне не ведае ласкі, і любоў да чалавецтва. Ураўнаважыць гэтыя два прадметы нашых зямных прыхільнасцей – бацькаўшчыну і род чалавечы – вось прызначэнне ўсякай ўзнёслай душы. Здзейсніць гэта здольна толькі рэлігія, што да мяне, то я зусім не магу цешыць сябе надзеяй, што дамогся гэтай мэты, аднак я магу і абавязаны сказаць, што ніколі не пераставаў імкнуцца

[1] Гэта адчуванне сфармавалася ў Кюстына яшчэ ў юнацкія гады; пар. яго прызнанні ў лістах: «Мне трэба пакідаць самага сябе; іншы раз я адчуваю такую патрэбу туляцца па свету, нібы, змяніўшы месца знаходжання, змагу змяніць сваю істоту» (маркізу дэ Лагранжу, 14 жніўня 1818 г.), ці: «Я па-сапраўднаму раблюся самім сабой, толькі знайшоўшы незалежнасць вандроўніка» (яму ж, травень 1822 г.; цыт. па: Espagne. P. VI). 3. 11.

да яе з усёй мгутнасьцю на яку здольны, не звяртаючы ўвагу на капрызы моды. Я захоўваў у сваім сэрцы рэлігійныя ідэі, жывучы сярод людзей абыякавых, а сёньня я не без радаснага здзіўлення заўважаю, што маладыя розум новага пакалення праяўляюць немалую цікавасць да дарагіх мне ідэй[2]. Я не належу да ліку людзей, якія бачаць у хрысціянстве святое пакрывала, якое розум, няспынна ўдасканальваючыся, павінен рана ці позна разарваць. Рэлігія знаходзіцца пад пакрывалам, аднак пакрывала не ёсць рэлігія; калі хрысціянства разважае сімваламі, то не таму, што ісціна цёмная, але таму, што яна ззяе занадта ярка, а вочы чалавечыя занадта слабыя: чым лепш удасканаліцца чалавечы зрок, тым далей прасякне позірк людзей, але гэта не зменіць сутнасці справы; ў цемры гібеюць не рэчы, але мы самі. Людзі, якія не вызнаюць хрысціянства, жывуць раз'яднымі, а калі і аб'ядноўваюцца, то толькі для таго, каб утварыць палітычныя супольнасці, інакш кажучы, пайсці вайной на іншых людзей. Адно толькі хрысціянства можа аб'ядноўваць людзей у імя міру і свабоды, бо аднаму яму вядома, дзе шукаць свабоду. Хрысціянства кіруе і будзе кіраваць зямлёй тым больш паспяхова, чым больш часта будзе яно ўжываць сваю боскую мараль да чалавечых дзеяньняў. Раней хрысціянскі свет больш цікавіў містычны, чым палітычны бок рэлігіі: цяпер для хрысціянства надыходзіць новая эра; магчыма, нашы нашчадкі пабачаць Евангелле ў падмурку грамадскага ўладкавання. Але блюзнерствам было б лічыць падобнае становішча адзінай мэтай нябеснага

---

[2] Зласліўцы былі схільнымі ўспрымаць прадмову да «Расіі ў 1839 годзе» як плён кюстынаўскай крывадушнасьці, як спробу «падтапіць лёд і набыць прыхільнасць Сэн-Жэрменскага прадмесьця» (рэцэнзія з ангельскага часопіса «Quarterly Review», перакладзеная ў выд.: Bibliotheque universelle de Geneve. 1844. T. 52. P. 105). Падобным чынам сакратар рускай місіі ў Парыжы Віктар Балабін у дзёніку ахарактарызаваў гэтую прадмову як «смутную, сумнеўную, дзе ён <Кюстын> тлумачыць пра сваю рэлігію, якую, напэўна, ведае вельмі неглыбока, і пра нашу, якую не ведае цалкам», як «саступку існуючаму зараз накірунку <…> палкай рэлігійнасьці, які пануе ў французскім грамадстве», дзе «няма турыста, няма вандроўніка, які б не лічыў сваім абавязкам глыбока даследаваць рэлігійнае пытанне — і адзін Бог ведае, як яны яго даследуюць» (Balabine. P. 125; запіс ад 19 траўня 1843 г.). Сапраўды, спачуванне лёсу польскіх каталікоў, якія зведвалі пераследы ў Расійскай імперыі, адрознівала некаторую частку французскіх легітымістаў і азмрочвала іхнае бачанне Расіі, наогул вельмі станоўчае (адсюль — шматлікасць матэрыялаў пра пераследы каталікоў у Расійскай імперыі). У развагах Кюстына на рэлігійныя тэмы не варта, аднак, бачыць простую саступку палітычнай кан'юнктуры. Кюстын напружана разважаў пра рэлігію з юнацкіх гадоў. «Я адчуваю самую жывую, самую настойлівую патрэбу зрабіцца вучнем! і да таго часу пакуль я не адшукаю свайго Месію, мне не зведаць заспакаення! Усе мае няшчасьці, магчыма, адбываюцца таму, што я шукаю настаўніка на зямлі; мне патрэбна было б нарадзіцца васямнаццаццю стагоддзямі раней, каб зрабіцца цалкам шчаслівым … вера здольна замяніць шчасьце!», — пісаў ён да маці 31 траўня 1815 г., а яна, у сваю чаргу, паведамляла ў тую ж пару сваёй маці, што Астольф сур'езна збіраецца пайсьці ў кляштар (Maugras. P. 492) — Рахілі Варнгаген, якой ён паведамляў свае самыя патаемныя намеры, Кюстын пісаў 6 студзеня 1817 г.: «Нашы падахвочванні не залежаць ад нас, але мы маем права абіраць паміж процілеглымі падахвочваннямі, галоўную крыніцу нашай магутнасьці <…> — уменне зразумець, якое із гэтых падахвочванняў больш пагадняецца з задумамі Бога. Як вынік, адзіны наш прытулак — малітва; у ёй знаходзім мы цягу да той згубленай спадчыны, якую нам так напышліва распісваюць пад імем волі. Сапраўдная наша воля — ва ўсведамленні нашага рабства…» (Lettres a Varnhagen. P. 117) — Паказальна, што загалоўныя героі першага і апошняга раманаў Кюстына, Алаіс і Рамуальд, надзеленыя некаторымі аўтабіяграфічнымі рысамі, абіраюць рэлігійную ніву. Лёсам каталіцкай царквы ў царскай імперыі пісьменнік працягваў цікавіцца і пасьля выдання «Расіі ў 1839 годзе»; у 3-е выданне ён дадае шырокія ўрыўкі із кнігі нямецкага багаслова А. Тэйнера «Выпрабаванні каталіцкай царквы абодвух накірункаў у Польшчы і ў Расіі» (1841; фр. пер. 1843; гл. у другім томе Дадатак 2).

заканадаўцы; гэта – усяго толькі сродак... Звышнатуральнае святло можа зазззяць чалавецтву толькі пасьля таго, як душы уз'яднаюцца па–за і звыш усіх зямных праўленняў: духоўнае грамадства, грамадства без межаў – вось надзея свету, вось яго будучыня. Іншыя сцвярджаюць, што гэтая мэта абавязкова будзе дасягнута і без дапамогі нашай рэлігіі[3], што хрысціянства, якое спачывае на такім гнілым падмурку, як першародны грэх, струхлела і што для выканання свайго сапраўднага, да гэтага дня яшчэ нікім не зразуметага прызначэння, чалавек павінен падпарадкоўвацца адным толькі законам прыроды.

Першаступенныя славалюбцы, з дапамогай свайго вечна маладога красамоўства ўліваць новае жыццё ў гэтыя старыя дактрыны, вымушаны, каб іх не папракалі ў непасьлядоўнасьці, дадаваць, што дабро і зло – не што іншае, як утварэнні чалавечага розуму, і чалавек, які сам стварыў гэтыя прывіды, вольны сам жа іх і знішчыць.

Нібыта новыя доказы, якімі яны падмацоўваюць свае тэорыі, не задавальняюць мяне; але, будзь яны нават неабвержнымі, што змяніла б гэта ў маёй душы?.. Ці скінуты чалавек у прах грахом ці ж знаходзіцца там, куды пакорлівай Госпаду прыродзе вольна было яго змясціць, ён – не хто іншы, як жаўнер, завербаваны паза яго воляй з самага нараджэння і звальняючыся ў адстаўку толькі па смерці; зрэшты, і тады пабожны хрысціянін толькі змяняе адны сувязі на іншыя. Вечны закон чалавечага жыцця, запаведаны Богам, –

[3] Напачатку 1840-х г. у Францыі ў чарговы раз абвастрыліся спрэчкі пра месца каталіцкай рэлігіі ў сучасным грамадстве; вясной 1843 г. прафесары Калеж дэ Франс Э. Кіну і Ж. Мішле пачалі чытаць курсы лекцый, у якіх сцвярджалі натуральнае паходжанне ўсіх рэлігій і выступалі супраць езуітаў, за поўную секулярызацыю народнай адукацыі. Гэтыя пагляды працягвалі даўнюю французскую традыцыю ўспрымання каталіцкай царквы і яе самага магутнага «атрада» езуітаў — як крыніцы ўсіх грамадскіх няшчасьцяў (пра асабліва міфалагічны характар гэтых уяўленняў гл.: Leroy M. Le mythe jesuite. DC Beranger a Michelet. P., 1992.). З іншага боку, чым мацнейшымі рабіліся ў грамадстве сацыялістычныя тэндэнцыі, тым актыўней пачыналі некаторыя мысляры шукаць выратавання ад разбуральнага сацыялізму ў рэлігіі: «…яшчэ ўчора езуітаў гналі і адлучалі ад народнай адукацыі, і раптам усё змянілася; пудзіла, якім яшчэ нядаўна былі езуіты, ультрамантанскае святарства, каталіцкая няцярпімасць (згодна звыказваннямі тых гадоў), упала перад тварам небяспекі больш відавочнай. Сацыялізм, агідны сацыялізм стаяў каля нашых дзвярэй! Уздрыгаючыся ад жаху, французскае грамадства заклікала сабе на дапамогу ў змаганні з гэтым жудасным ворагам усіх, каго толькі можна: біскупаў, кюрэ, манахаў, нават езуітаў. Ілжывыя жахі, хімерычныя баязні, тактычныя сумневы ўсё знікла пры выглядзе сапраўднай пагрозы…» (Nettement A. Souvenirs de la Restauration. P., 1858 P. 253; пар. падобную пастаноўку пытання: каталіцтва ці сацыялізм у дачыненні да рускага грамадства ў брашуры рускага езуіта Я. С. Гагарына «Каталіцкія тэндэнцыі ў рускім грамадстве», 1860 г.). Дададзім, што скептыцызм Кюстына адносна «каталіцкай пагрозы» падзялялі і яго рускія апаненты; так, не прыняўшы яго кнігу П. А. Вяземскі хутка пасьля яе з'яўлення на свет (30 кастрычніка 1843 г.) выказаў у прыватным лісьце падобныя пагляды: «Ці можна ў наш час баяцца езуітаў і духоўнага дэспатызму? Тым часам жахліва бачыць, як уладкаваны нашы так званыя хрысьціянскія грамадствы. Рэлігія павінна была б быць у іх падставай і краявым каменем, а замест гэтага яна ўсюды камень спатыкання. Усюды асьцерагаюцца яе і імкнуцца выдаліць із агульнага народнага жыцця. Яе дакладна ўспрымаюць як патрэбнае, але згубнае зло, ад якога нямагчыма дастаткова адгарадзіць, застрахаваць, наладзіць грамадства так, каб і яно да яе не мела дачынення і не зведвала б яе ўплыву. <…> Духоўная ўлада — людзі, вядома, як і ўсе, грэшныя і слабыя і схільныя да злоўжыванняў: выпраўце іх, але не чапайце духоўную ўладу і не зневажайце яе вашымі падазрэннямі і жахамі. Каму ж навучаць хрысціянаў, як не духоўным пастырам, а тым часам толькі таго і баяцца, каб святарства якім-небудзь чынам не ўзяло ўдзел у выхаванні юнацтва. Што за блытаніна, што за зменлівасць у поглядах! Воля ваша, усё гэта недарэчна» (РАІЛІ. Ф. 309. № 475 163; ліст да А. Я. Тургенева).

праца і барацьба; баязлівасць здаецца чалавеку самагубнай, сумневы для яго – катаванне, перамога – надзея, вера – адпачынак, а падпарадкаванне – слава.

Такім з'яўляецца чалавек усіх часоў і ўсіх краін, але, перш за ўсё, такі чалавек, узгадаваны рэлігіяй Ісуса Хрыста.

Вы сцвярджаеце, што дабро і зло – выдумкі самога чалавека? Але калі прырода дыктуе чалавеку гэтыя дакучлівыя прынцыпы, як уратуецца ён ад самога сябе? І як пазбавіцца ад гэтай падступнай здольнасці выдумляць, калі хочаце – хлусіць, – здольнасці, не пакідаючай яго, паза яго і вашай воляй, ад стварэння свету?

Да таго часу, пакуль вы не заменіце трывогі майго сумлення спакоем вашага, вы нічым не здолееце мне дапамагчы... Спакой!.. Не, якія вы ні дзёрзкія, вы не зможаце сцвярджаць таго, што ён вам ведамы!!! І ўсё ж... заўважце сабе, спакой – гэта права, гэта абавязак тварэння, надзеленага розумам, бо, страціўшы спакой, яно апускаецца ніжэй жывёлы; аднак вось у чым загадка! загадка, невырашальная ні для каго – ні для вас, ні для мяне: нам ніколі не дасягнуць спакою сваімі намаганнямі, бо, што ні кажаце, усёй прыроды не хопіць для таго, каб дараваць спакой адной-адзінай душы[4].

Пагэтаму, прымусь вы мяне нават пагадзіцца з вашымі рызыкоўнымі сцвярджэннямі, вы толькі далі б мне новыя доказы таго факту, што нам патрэбен лекар. Выкупляльнік, які ўмее лекаваць душу чалавека – гэтага разбэшчанага стварэння, пастаянна і непазбежна нараджаючага прывіды, пастаянна і непазбежна загрузаючага ў змаганьннях і супярэчнасьцях і па прыродзе сваёй пазбягаючага спакою, без якога яно, аднак, не можа абысьціся, стварэння, якое ў імя міру распальвае вайну, сеючага навокал ілюзіі, хаос і гора. А калі патрэба ў Выкупляльніку не падлягае сумневу, то вы прабачце мяне, калі я зьвярнуся за выкупленнем не да вас, а да Ісуса Хрыста!!! Вось у чым корань зла! Розуму трэба пакарыць ганарыстасць, прызнаць сваю недасканаласць. Калі прыходзіць да канца крыніца разваг, пачынаюць біць ключом пачуцці; варта душы прызнаць сваю бездапаможнасць, як яна становіцца ўсемагутнай; яна не загадвае, але моліць – і, схіліўшы калені, чалавек набліжаецца да мэты.

Але калі ўсё схіліцца, калі ўсё будзе гібець у пыле, хто на зямлі застанецца стаяць горда і прама? Хто будзе кіраваць смяротным светам?.. Царква і яе першасьвятар...

Калі з ўлоння гэтай Царквы, дачкі Хрыста і маці хрысьціянства, выйшлі адступнікі, віной таму яе жрацы – бо яны таксама людзі. Але Царква зноў набудзе адзінства, бо людзі гэтыя, якімі б нязначнымі яны ні былі, тым не менш, з'яўляюцца прамымі нашчадкамі апосталаў; са стагоддзя ў стагоддзе іх высьвячалі ў святары біскупы, на якіх таксама са стагоддзя ў стагоддзе,

[4] Найбольш падрабязная апалогія прынцыпу аўтарытэта і традыцыі, супрацьстаўленага «тупой упартасьці ці неразважнай ганарыстасьці» адзінак, была дадзена ў нашумелай кнізе Ф.-Р. дэ Ламенэ (1782–1854) «Досвед пра абыякавасць у вобласьці рэлігіі» (1817–1823): «Хіба разумней і надзейней вымаўляць: „Я веру ў сябе“, чым: „Я веру ў род чалавечы“? Каму із гэтых двух аўтарытэтаў аддаць перавагу: вашаму розуму ці розуму чалавецтва?» (Lamennais F.-R. de. Oeuvres completes. P., 1844. T. 1. P. 6-8) Менавіта да падобных «традыцыяналістскіх» уяўленняў узыходзіць каментаваны пасаж Кюстына.

пачынаючы са Святога Пятра і Ісуса Хрыста, сыходзіў Святы дух, а з ім – аўтарытэт, неабходны для таго, каб паведамляць ласку адроджанаму свету. Уявіце – бо Гасподзь усемагутны, ці не так?.. – Уявіце, што род чалавечы сур'ёзна пажадае вярнуцца да хрысціянства: няўжо ён стане шукаць веру ў кніжках? Не, ён адшукае людзей, якія растлумачаць яму сэнс гэтых кнігжак. Такім чынам, аўтарытэт неабходны заўсёды: у ім маюць патрэбу нават прапаведнікі незалежнасьці, а із двух аўтарытэтаў той, што абраны самавольна, не варты таго, за якім стаіць адабрэнне васемнаццаці стагоддзяў. Ці верыце вы, што расійскаму імператару роля зямнога кіраўніка Царквы належыць больш, чым рымскаму прэлату? Рускія абавязаны верыць гэтаму, але ці вераць яны на самой справе? І ці верыце вы, што яны гэтаму вераць? А менавіта гэтую рэлігійную ісьціну яны прапаведуюць зараз палякам! Але вы жадаеце быць паслядоўнымі і ўпарта адмаўляеце ўсякі аўтарытэт, акрамя аўтарытэту індывідуальнага розуму? Вы рвецеся ў бойку ад таго, што розум сілкуе ганарыстасць, а ганарыстасць сее разлад. О, хрысціяне не спасцігаюць, якога скарбу добраахвотна пазбавілі яны сябе ў той дзень, калі ўявілі, што Цэрквы могуць быць нацыянальнымі!.. Зрабіся ўсе цэрквы свету нацыянальнымі, інакш кажучы, пратэстанцкімі або праваслаўнымі[5], сёння б ў нас не было хрысціянства: яго месца занялі б багаслоўскія сістэмы, падначаленыя палітыцы, якая змяняла б іх згодна сваім капрызам, у залежнасці ад абставін і мясцовых звычаяў.

Паўтаруся: я хрысціянін таму, што лёсы чалавечыя здзяйсняюцца не на зямлі; я каталік таму, што па–за каталіцкай царквой хрысціянства перакручваецца і гіне.

Зрабіўшы вялікую шкоду, парушыўшы адзінства, пратэстанты, самі таго не ведаючы, стварылі вялікае шчасце: яны пераўтварылі пакінутую імі Царкву. Гэтая царква за час, які прайшло пасьля эпохі Лютэра і Кальвіна, зрабілася такой, якой ёй належала быць заўсёды: больш евангелічнай, чым палітычнай. Але і пратэстанты абавязаны ёй неацэньваемым дабром – жыццём: бо пратэстантызм, чыя сутнасць – адмаўленне[6], ужо даўно б загінуў, калі б не было

---

[5] Ідэі, узыходзячыя да кнігі Жозэфа дэ Местра (1753–1821) «Пра папу» (1819, ч. IV, гл. 6): «Адлучыўшыяся цэрквы выразна адчуваюць, што ім нехапае адзінства, што над імі няма ўлады, што ў іх няма месца, дзе яны маглі б сабрацца і параіцца. Адна думка першай прыходзіць на розум і ўражвае яго: „Сутыкніся такая царква з нейкімі цяжкасьцямі, зведай адзін із яе догмаў пераследы, які суд вырашыць гэта пытанне, калі над цэрквамі няма ні чалавека, які іх узначальвае, ні Сусветнага Сабору?“» На сувязь каментуемых разважанняў Кюстына з ідэямі дэ Местра, «якія, нават будучы няправільнымі, заўсёды новыя і пікантныя», паказаў К. Лабінскі (Labinski. P. 49–54), які папракнуў Кюстына ў тым, што, абаранячы памяркоўнасць, ён не выказвае такой у дачыненні да некаталіцкіх рэлігій. Думку пра тое, што нацыянальная царква — не больш, чым дзяржаўная ўстанова, падпарадкаваная кіраўніку дзяржавы, Кюстын мог запазычыць і ў паслядоўніка дэ Местра графа д'Арэра, аўтара кнігі «Пераследы і выпрабаванні каталіцкай царквы ў Расіі» (гл.: Persecutions et souffrances de l'Eglise catholique en Russie. P., 1842. P. 16–17), якую чытаў пад канец працы над «Расіяй у 1839 годзе» і на якую спасылаецца ніжэй (гл. гэты том, стр. 282; т. 2, стр. 314). Пра нацыянальныя цэрквы гл. таксама т. 2, з. 95–97.

[6] Услед за Ж. дэ Местрам, які пісаў у кнізе «Пра папу» (ч. IV, гл. 1), што «кожная царква, якая не з'яўляецца каталіцкай, ёсць царква пратэстанцкая <…> бо што такое пратэстант? Гэта чалавек, які пратэстуе, а ўжо супраць менавіта якой догмы ён пратэстуе, — усё роўна», Кюстын нязменна падкрэсліваў «адносны» характар пратэстантызму, пазбаўленага, згодна з яго перакананнем, абсалютных каштоўнасьцей: «Гэта рэлігія набывае магутнасць толькі пад час асвечаных эпох; супраць

ў яго неабходнасці змагацца супраць станоўчай рэлігіі. Менавіта неўміручасць рымскай Царквы стала залогам даўгавечнасці тых сектаў, што выйшлі з яе ўлоння. Я аб'ехаў большую частку цывілізаванага свету і падчас гэтых падарожжаў усімі сродкамі імкнуўся вывучыць таемныя спружыны, рухаючыя жыццём імперый; я вёў назіранні з вялікім захапленнем, і вось якое меркаванне склаў я аб будучых лёсах свету.

З чалавечага боку гледжання, наперадзе ў нас – усеагульная раз'яднанасць розумаў, якая вынікае з пагарды да адзінага законнага аўтарытэта ў галіне веры, інакш кажучы, знішчэнне хрысціянства не як маральнай і філасофскай дактрыны, але як рэлігіі... – аднаго гэтага дастаткова для падмацавання маёй думкі. Са звышнатуральнага боку гледжання, наперадзе ў нас трыумф хрысціянства ў выніку зліцця ўсіх цэркваў у адзіную маці-царкву, у царкву пахіснуўшуюся, але непарушную, чые вароты з кожным стагоддзем раскрываюцца ўсё шырэй, каб усе што пакінулі яе маглі вярнуцца назад. Свет павінен стаць альбо паганскім, альбо каталіцкім: яго рэлігіяй павінна зрабіцца альбо больш ці менш вытанчанае паганства, якое мае храмам прыроду[7], жрацамі адчуванні, а кумірам розум, альбо каталіцтва, якое падтрымліваецца святарамі, сярод якіх хоць бы жменька сумленна выконвае запавет настаўніка: «Царства маё не на гэтым свеце».

Вось дылема, якая вечна будзе стаяць перад чалавечым розумам. Усё астатняе – альбо падман, альбо ілюзіі.

Я ведаю гэта з тых часоў, як пачаў думаць; дарэчы, ідэі майго стагоддзя былі такімі далёкімі ад маіх уласных, што мне не хапала не столькі веры, колькі адвагі; адзінота ўсяляла ў маю душу пакутлівае адчуванне бездапаможнасці; тым не менш, я ўсімі сродкамі спрабаваў адстаяць маю веру. Сёння ж, калі вера гэтая распаўсюдзілася сярод часткі хрысціянскага свету, сёння, калі свет хвалююць менавіта тыя вялікія мэты, што заўсёды вымушалі часьцей біцца маё сэрца, нарэшце, сёння, калі бліжэйшая будучыня Еўропы залежыць ад вырашэння пытання, над якім нястомна біўся такі цёмны чалавек, як я, – сёння я разумею, што мне ёсць месца ў гэтым свеце, я адчуваю падтрымку калі не ў маёй айчыне, усё яшчэ заражанай філасофіяй разбурэння, вузкай, адсталай філасофіяй, якая аддаляе добрую палову сучаснай Францыі ад вялікай бітвы за чалавецтва, то, па меншай меры, ў хрысціянскай Еўропе. Менавіта гэтая падтрымка дапамагла мне больш выразна растлумачыць мае ідэі ў гэтым творы і зрабіць з іх канчатковыя высновы.

Вяршэнства рымскага першасвятара, які ведае правамі і дэкрэталіямі царквы, – залог пастаянства веры; вось праз што вікарый Ісуса Хрыста застанецца

варварства яна нямоглая. <…> Магутнасць пратэстантызму – гэта магутнасць водгуку; гэтая рэлігія да самага канца будзе несьці на сабе адбітак свайго паходжання і ўпадзе сама сабой у той момант, калі на свеце не застанецца рэчаў, якія будуць патрабаваць рэфармавання, і ад царквы запатрабуецца здольнасць да стварэння» (Memoires et voyages. P. 342)

[7] Намёк на пантэістычныя тэндэнцыі, небяспеку якіх адэпты традыцыйнага каталіцызму ўвесь час падкрэслівалі ў 1830-40 гг. (так, у пантэізме вінавацілі Ламарціна за выдадзеную ў 1836 г. і хутка забароненую царквой паэму «Жаслен», а ў 1839 г. абат Марэ выдаў цэлую кнігу выкрывальнага характару пад назвай «Доследы пра пантэізм у сучасным грамадстве»).

зямным кіраўніком да таго часу, пакуль хрысціяне не знойдуць іншы спосаб забяспечыць яму незалежнасць. Яму належыць прынімаць ўшанаванні, не злоўжываючы імі; служцы царквы, якая перажыла столькі бедстваў, не варта забывацца пра гэты хрысціянскі абавязак. Слабая і нічуць не ваяўнічая ўлада, якую пакінула палітыка намесніку Бога на зямлі, з'яўляецца сёння для гэтага прэлата, які стаяў вышэй за ўсіх іншых святароў, толькі сродкам паказаць свету адзіны ў сваім родзе прыклад апостальскіх цнотаў на пасадзе; здзейсніць гэты звышнатуральны подзвіг дапаможа яму разуменне ўласнай велічы. Ён ведае, што патрэбен царкве, а царква патрэбна для ажыццяўлення Гасподніх відаў на род чалавечы; гэтага перакананне даволі, каб узвысіць звычайнага чалавека.

Паўсюль, дзе мне здаралася быць, ад Марока да межаў Сібіры, я адчуваў іскры будучых рэлігійных войнаў; войнаў, якія, трэба спадзявацца, будуць весьціся не з дапамогай зброі (такія вайны, як правіла, нічога не вырашаюць), але з дапамогай ідэй... Толькі аднаму Богу вядомыя таемныя падставы падзей, але кожны чалавек, які ўмее назіраць і разважаць, можа адгадаць некаторыя з пытанняў, адказ на якія дасць будучыня: усе гэтыя пытанні маюць дачыненне да рэлігіі. З гэтага часу палітычны ўплыў Францыі будзе залежаць ад таго, наколькі магутнай будзе яна як дзяржава каталіцкая. Чым далей адыходзяць ад яе рэвалюцыйныя розумы, тым бліжэй падыходзяць да яе каталіцкія сэрцы. Сіла рэчаў у гэтай сферы так падпарадкоўвае сабе людзей, што кароль, вядомы сваёй памяркоўнасцю, і міністр-пратэстант[8] праславіліся ва ўсім свеце як самыя дбайныя абаронцы каталіцкай рэлігіі выключна з той нагоды, што належаць да французскай нацыі[9].

Такімі былі пастаянныя прадметы маіх разважанняў і турбот падчас доўгага паломніцтва, якому прысвечана гэта кніга; маё апавяданне разнастайнае, як блукаючае жыццё вандраўніка, але часцей аднастайнае, як паўночная прырода, сумнае, як дэспатычная ўлада, і нязменна перапоўненае любові да айчыны, а роўна і адчуванняў больш агульнага характару. Як, аднак, часта падвяргаюцца сумневу гэтыя ідэі, якія хвалююць цяпер свет, шмат гадоў гібеўшыя пад ўладай цывілізацыі залішне матэрыяльнай. Прызнаць боскасць Ісуса Хрыста – гэта, зразумела, нямала; большасць пратэстантаў не здольныя і на гэта, аднак гэта яшчэ не значыць далучыцца да хрысціянства. Хіба язычнікі не жадалі будаваць храмы ў гонар таго, хто прыйшоў у свет, каб разбурыць іхныя храмы?.. Хіба, прапаноўваючы апосталам ўключыць Ісуса Хрыста ў лік багоў, язычнікі станавіліся хрысціянамі? Хрысціянін – вернік царквы Ісуса Хрыста, а гэта – царква адзіная і адзінкавая; яе ўзначальвае зямны ўладар, і ёй ёсьць справа не

[8] Маецца на ўвазе Луі-Піліп (1773-1850, кароль французаў у 1830–1848 гг.), які шанаваў веру большасьці сваіх падданак, але, у адрозненне ад свайго папярэдніка Карла Х, зусім не быў дбайным каталіком, і Франсуа Гізо (1787–1874) с 1840 г. міністр замежных спраў і фактычны кіраўнік урада, які нарадзіўся ў пратэстанцкай сям'і і вызнаваў веру бацькаў, але чужы фанатызму; у сваю бытнасць міністрам народнай адукацыі (1832–1837) ён нават жадаў аднавіць у Сарбоне «багаслоўскі факультэт, выпісаўшы сюды шмат каго, якія з'ехалі прафесарнічаць із Францыі ў Бельгію: але міністр-пратэстант не здолеў зрабіць гэтую паслугу галіканскай царкве — і чатыры прафесары багаслоўя гэтак жа мала выконваюць свае абавязкі, як і іншыя прафесары недакладных навук» (Тургенеў А. Я. Хроніка рускага. М.; Л., 1964- стр. 144).
[9] Гл. ліст 28.

толькі да дзеянняў кожнага чалавека, але і да яго веры, бо ўлада яе – улада духу. Гэтая Царква аплаквае дзіўны зман нашых дзён, калі за хрысціянскую памяркоўнасць прымаецца філасафічная абыякавасць.Ператварыць памяркоўнасць ў догму і замяніць гэтай чалавечай догмай дагматы боскія – значыць на падставе ўдасканалення выракчы яе на пагібель. З боку гледжання каталіцкай царквы, быць памяркоўным – не значыць здраджваць сваім перакананням; гэта значыць пратэставаць супраць гвалту і прыносіць у дар вечнай ісціны малітвы, цярпенне, любоў і веру; ці такая, аднак, сучасная памяркоўнасць?! Абыякавасць як прынцып, які ляжыць ужо больш за стагоддзе ў падмурку новага багаслоўя, страчвае павагу ў вачах сапраўдных хрысціян тым імклівей, чым большыя страты прыносіць яна веры; сапраўдная памяркоўнасць, памяркоўнасць, абмежаваная межамі пабожнасьці – не штодзённы стан душы, але лекі, якімі міласэрдная рэлігія і мудрая палітыка лечаць хваробы духу. А што азначае нядаўняе вынаходніцтва – неакаталіцызм[10]? Стаўшы новым, каталіцызм адразу спыніць сваё існаванне. Вядома, могуць знайсціся і знаходзіцца нямала розумаў, якія, стаміўшыся плыць па волі разнастайных тэорый, хаваюцца ад бур, народжаных ідэямі нашага стагоддзя, пад шатамі алтара; гэтых нановадалучаных можна назваць неакаталікамі, але, кажучы пра неакаталіцызм, мы непазбежна прызнаемся ў неразуменні самой сутнасці рэлігіі, бо ў слове гэтым закладзена супярэчнасць.

Няма нічога менш двухсэнсоўнага, чым наша вера; яна – не філасофская сістэма, ад якой кожны можа ўзяць, што хоча, а астатняе – адкінуць. Чалавек альбо становіцца каталіком, альбо не становіцца ім; нельга зрабіцца каталіком напалову ці на новы лад. Неакаталіцызм, хутчэй за ўсё – не што іншае, як секта, якая да пары да часу хаваецца пад маскараднай сукенкай, але неўзабаве адкіне памылкі, каб вярнуцца ва ўлонне царквы; у адваротным выпадку царква асудзіць яго, бо яна значна больш заклапочана захаваннем чысціні веры, чым уяўным павелічэннем сумніўнага ліку сваіх ненадзейных дзяцей. Калі чалавецтва паверыць сапраўды, яно прыме хрысціянства такім, якім яно заставалася ад веку. Галоўнае, каб гэта святы скарб не паганілі ніякія дамешкі. Дарэчы, каталіцкая Царква здольна змяняцца[11] ў тым, што мае дачынене да звычаяў і

[10] Адзін із накірункаў хрысьціянскага сацыялізму, заснавальнікам якога быў Піліп Жозэф Бенжамен Бюшэ (1796–1865), распрацоўваўшы гэты накірунак на старонках свайго часопіса «Еўрапеец» (1831–1832; 1835–1838) і ў кнізе «Досвед поўнага выкладу філасофіі з пункту гледжання каталіцызму і прагрэсу» (1838–1840, т. 1–3). Неакаталікі спрабавалі пагадніць каталіцызм з рэвалюцыяй, ідэю боскага адкрыцця з ідэяй грамадскага прагрэсу, у якім бачылі рэалізацыю нябеснага наканавання. Кюстын рэзка палемізаваў з «неахрысьціянствам», ці неакаталіцызмам, яшчэ ў кнізе «Гішпанія пры Фердынандзе VII» (ліст 44-е), дзе назваў гэтыя тэорыі «рэспубліканскай міфалогіяй», «выдумкамі, складзенымі на патрэбу дэмагогам усіх краін», спробай абнавіць з дапамогай веры «палітычныя дактрыны XVIII стагоддзя», якія прывялі Францыю да рэвалюцыі (Espagne. P. 443–445)

[11] На працягу 1820-1830-ых гадоў пытанне пра здольнасць каталіцкай царквы да перамен і пра дапушчальныя межы царкоўных рэформаў хваляваў шмат каго із мысляроў. Найбольш цвярозыя розумы із ліку прыхільнікаў царквы ўсведамлялі, што «кожны, хто зараз памкнецца бараніць каталіцкую рэлігію ў яе ранейшых формах, адрываючы яе ад змяніўшагася грамадства, аддасць народы пад уладу пратэстантызма» (Chateaubriand F.-R. de. Oeuvres completes. P., 1827. т. 27. P. 249). З іншага боку, спробы

ладу жыцця святарства, і нават у некаторых артыкулах сваёй дактрыны, якія не звязаны з падмуркамі веры; ды што там казаць, яе гісторыя, яе жыццё – не што іншае, як пастаянныя змены, але гэтыя законныя і бесперапынныя змены абавязкова павінны быць асвечаны царкоўным аўтарытэтам і адпавядаць кананічнаму праву. Чым больш я вандраваў па свеце, чым больш бачыў розных нацый і дзяржаў, тым больш пераконваўся ў тым, што ісціна нязменная: у варварскія эпохі варвары адстойвалі яе варварскімі сродкамі; ў будучыні яе стануць абараняць сродкамі больш гуманнымі, але ні зіхаценне памылак, асляпляючае яе ворагаў, ні злачынствы яе змагароў не здольныя запляміць яе чыстае пакрывала.

Я хацеў бы паслаць у Расію ўсіх хрысціян, якія не належаць да каталіцкай царквы, каб яны ўбачылі, у што ператвараецца наша рэлігія, калі яе прапаведуе нацыянальнае святарства ў нацыянальным храме.

Прыніжанае стан святарства ў шырокай краіне, дзе Царква цалкам падпарадкавана дзяржаве, вымусіла б жахнуцца самага заўзятага пратэстанта. Нацыянальная царква, нацыянальнае святарства – гэтым словазлучэннем не месца ў мове; царква па сутнасьці сваёй вышэй усякай чалавечай супольнасці; пакінуць сусветную царкву дзеля нейкай палітычнай царквы – значыць не проста памыляцца, але адрынуць веру, знішчыць самае яе падмуркі, упасьці з неба на зямлю.

Між тым колькі прыстойных, выдатных людзей у эпоху нараджэння пратэстантызма марылі з дапамогай новых дактрын ачысціць сваю веру – на жаль, на справе, яны толькі абмежавалі яе межы!.. З тых часоў абыякавасць, праслаўленая пад выдатным імем памяркоўнасці, нястомна штурхала людзей на няправільны шлях...

Калі сёння Расія – адна із цікавейшых дзяржаў у свеце, то падставай таму з'яўляецца злучэнне крайняга варварства, пагаршаемага паднявольным станам Царквы, і вытанчанай цывілізаванасьці, запазычанай эклектычным урадам у чужаземных дзяржаў. Каб даведацца, якім чынам з сутыкнення гэтакіх розных стыхій можа нарадзіцца спакой або нерухомасць, трэба рушыць услед за падарожнікам ў самае сэрца гэтай дзіўнай краіны.

Спосаб, які я ўжываю для апісання мясцовасцей і апісання характараў, здаецца мне, калі не самым удалым для пісьменніка, то, ва ўсякім разе, самым зручным для чытача, якога я вяду за сабой, дазваляючы яму самастойна думаць пра ходу маіх думак.

Я прыязджаю ў невядомую мне краіну, вольны ад усякіх прадузятасцей, акрамя той, ад якой не ў стане вызваліцца ні адзін чалавек: той, якую прышчапляе нам добрасумленнае вывучэнне гісторыі. Я даследую прадметы, назіраю за людзьмі і падзеямі, з чыстай душой аддаючыся штодзённым уражанням, якія немінуча змяняюць мае погляды. Я не абцяжараны палітычнымі ідэямі, якія, маючы нада мной выключную ўладу, маглі б перашкодзіць гэтаму

абнаўлення артадаксальнага каталіцызму часта прыводзілі да стварэння сектаў, заснавальнікі якіх былі апанаваны перш за ўсё непамерным славалюбствам і адыходзілі ад хрысьціянства вельмі далёка.

стыхійнаму пераўтварэнню; нязменнай ў маёй душы застаецца толькі рэлігійная вера, ды і яе чытач можа не падзяляць: гэта ніяк не перашкодзіць яму паставіцца да майго апавядання аб падзеях і вынікаючых з іх маральных выніках без таго асуджэння, якое я выклікаю – і тым ганаруся! – у бязбожнікаў. Мяне можна абвінаваціць у тым, што я пакутую забабонамі, але ніхто ніколі не зможа папракнуць мяне ў тым, што я наўмысна сказіў ісьціну.

Я апісваю ўбачанае па свежых слядах; я пераказваю пачутае на працягу дня вечарам гэтага ж дня. Таму запісы гутарак з імператарам, адноўленых ў маіх лістах слова ў слова, маюць, ва ўсякім разе, адзін бясспрэчны плюс – яны дакладныя. Спадзяюся, яны дапамогуць публіцы лепш вывучыць гэтага манарха, аб якім і ў нашай краіне, і паўсюль у Еўропе выказваюцца самыя розныя меркаванні.

Не ўсе лісты, прапанаваныя тут увазе чытачоў, прызначаліся для публікі; у пачатку кнігі шмат вельмі асабістых прызнанняў; стаміўшыся пісаць – але не падарожнічаць, – я меў намер на гэты раз назіраць новыя для мяне звычаі без усялякай сістэмы і знаёміць са сваімі назіраннямі толькі бліжэйшых сяброў; з далейшага выкладання стане зразумела, якія падставы вымусілі мяне перамяніць сваё рашэнне. Галоўная з гэтых падстаў заключаецца ў тым, што знаёмства з зусім невядомым мне грамадствам штодня перамяняла мае перакананні. Я палічыў, што, сказаўшы праўду пра Расію, зраблю ўчынак незвычайны і адважны: раней баязнь або карыслівасць натхнялі падарожнікаў толькі на перабольшаныя пахвалы; нянавісць натхняла на паклёп; мне не пагражае ні тая, ні другая небяспека[12]. Я ехаў у Расею, каб адшукаць там доказы супраць прадстаўнічага праўлення, я вяртаюся прыхільнікам канстытуцый. Пры змешанным кіраванні нацыі не такія дзейныя, але пад старасць ім няма асаблівай патрэбы ў гераічных учынках; змешанае кіраванне больш за ўсё спрыяе росквіту прамысловасці, забяспечвае людзям найбольшую ўтульнасць і дастатак; яно натхняе чалавечы розум на адкрыцці ў сферы практычнай, нарэшце, яно даруе чалавеку незалежнасць згодна закона, а не згодна душэўнай дабрыні; бясспрэчна, усё гэта – немалая ўзнагарода за немалыя нязручнасьці[13]. Чым бліжэй пазнаваў я страшную і дзіўную дзяржаву, ўзаконеную, каб не сказаць: заснаваную, Пятром І, тым выразней разумеў місію, ускладзеную на мяне выпадкам.

Надзвычайная цікаўнасць, якую выклікала мая праца ў рускіх, відавочна занепакоеных стрыманасьцю маіх выказванняў, пераканала мяне ў тым, што я здольны здзейсніць больш, чым думаў; я зрабіўся ўважлівы і асцярожны, бо вельмі хутка зразумеў, колькі небяспекі наклікала б на мяне шчырасць. Не

---

[12] Перабольшаныя ўхвалы рускі ўрад чуў галоўным чынам із вуснаў літаратараў, чые паслугі ён тым ці іншым чынам (вельмі гасьцінным прыёмам у Расіі ці каштоўнымі падарункамі пасьля напісання кнігі) аплочваў; «паклёп» гучаў з вуснаў людзей, якія наведвалі Расію незалежна ад урада ці былі ім пакрыўджаны; Кюстын, аднак, зламаў гэту традыцыю: будучы прыняты і аблашчаны пры двары, адказаў «паклёпамі». Імёны папярэднікаў Кюстына, у якіх ён свядома запазычваў факты і назіранні ці з якімі мімаволі збліжаўся ў апісаннях і высновах, будуць названы ніжэй у адпаведных нататках.

[13] Заўвага Кюстына да пятага выдання 1854 г.: «У тую пару аўтар быў схільны змірыцца з формай кіравання, якую абрала для сябе Францыя; але сэрца яго ніколі не было да яе прывязана».

адважваючыся дасылаць лісты па пошце, я захоўваў гэтыя падазроныя паперы пры сабе, хаваючы іх як мага больш старанна, з нагоды чаго вярнуўся ў Францыю з гатовай кнігай[14]. Тым не менш цэлых тры гады я не адважваўся друкаваць яе[15] увесь гэта час я прыслухоўваўся да голасу ўласнага сумлення, спрабуючы зрабіць выбар паміж праўдзівасцю і ўдзячнасцю!!! У рэшце рэшт я выбраў першую з іх, клапоцячыся, як мне здавалася, пра інтарэсы маёй айчыны. Я ніколі не забываўся, што пішу, перш за ўсё, для Францыі і лічу сваім абавязкам паведамляць ёй звесткі важныя і карысныя.

Я думаю, што маю права судзіць, і судзіць з усёй строгасьцю, якую запатрабуе маё сумленне, краіну, дзе я пакінуў сяброў; маю права даследаваць, не дапускаючы абразлівых выпадаў супраць асоб, характары дзяржаўных мужоў; маю права прыводзіць словы палітыкаў, пачынаючы з кіраўніка дзяржавы, распавядаць аб іх дзеянні і дзяліцца ўсімі высновамі, да якіх я прыйшоў, разважаючы пра ўбачанае, – абы я захоўваў тое, што называецца пісьменніцкім

---

[14] Гэтае прызнанне неаднаразова выклікала з'едлівыя пярэчанні; пар., напрыклад, у П. А. Вяземскага: «Аўтар хоча пераканаць нас, быццам пісаў у Расіі лісты двух радаў: першыя, ухвальныя, прызначаныя для выпраўлення па пошце, і другія, праўдзівыя і выкрывальныя, прызначаныя для захоўвання ў партфелі аўтара, які баіцца паліцыі. Дзіўны спосаб запяспечыць сябе ад паліцэйскіх шпегаў — захоўваць кампраметуючыя паперы пры сабе, асабліва калі спыняешся на заезных дварах і ўвесь час заўважаеш побач з сабой шпегаў <…> Ці не прасьцей было б у гэтым выпадку занесьці лісты ў французскую амбасаду, адкуль яны б былі выпраўлены ў Францыю з кур'ерам? Якім бы варварскім, інквізітарскім і дэспатычным ні быў наш урад (згодна з поглядам с-ра дэ Кюстына), я дагэтуль не чуў, каб пасланцы чужых дзяржаў скардзіліся на замахі даведацца пра іхныя дыпламатычныя сакрэты» (Cadot. P. 269; арыгінал. па-фр.). Між тым засьцярогі Кюстына былі не такімі ўжо і неабгрунтаванымі: вядома, што пад перлюстрацыю ў Расіі патрапіла нават ліставанне французскага амбасадара Баранта з жонкай (гл.: Герштэйн Э. Г. Лёс Лермантава. М., 1986. стр. 34)! Анекдоты «пра звычай тутэйшага паштамта раскрываць лісты» былі пашыраны ў дыпламатычным асяроддзі; пар., напрыклад, дзённікавы запіс ад 4 красавіка 1839 г., належачы амерыканскаму пасланніку ў Пецярбургу Даласу: «Не так даўно адзін із замежных міністраў (г. азн. пасланнікаў) жаліўся самаму графу N. (пошт-дырэктару), што атрымаў з пошты пачку грошай перамятымі, выпэцканымі і відавочна ўскрытымі. — „Гэта, трэба меркаваць, выйшла праз недагляд, — абыякава адказваў граф. — Добра, я загадаю, каб надалей былі больш акуратнымі“. Іншым разам шведзкі пасланнік, сустрэўшыся з дырэктарам пошт, параіў яму, каб яго падначаленыя асьцярожней чыталі лісты са Швецыі. Дырэктар горача пераконваў, што нічога падобнага не магло здарыцца. — „Я і сам не лічыў гэта магчымым, — адказваў швед, — але яны праз недагляд пасылалі мне стакгольмскія дэпешы за пячаткай галандскага міністра замежных спраў“» (Веснік замежн. літ. 1896. № 7. стр. 13). Развагі Кюстына пра ненадзейнасць расійскай пошты запомніліся першым чытачам; характэрны кантэкст, у якім згадвае Кюстына В. А. Жукоўскі (у лісьце да А. Я. Булгакава ад 10/22 кастрычніка 1843 г. з Дзюсельдорфа): «Вось ужо Бог ведае колькі часу, як я не атрымваю лістоў ні ад каго са сваіх. Я ведаю, што да мяне павінны быць лісты, а лістоў няма. Гэта праказы пошты. Выказваю табе скаргу, як пошт-дырэктару. У нас, гэта вядома, лісты разкрываюцца і шмат няпрошаных чытачоў зазірае на старонкі, пісаныя не для іх, праз што, вядома, вялікай шкоды няма нікому — але хай чытаюць, ды вось што дрэнна, прачытаныя лісты выкідваюцца і не даходзяць да тых, каму яны адрасаваны, а ў іх часта бывае вялікая патрэба. A propos (дарэчы. — фр), ці чытаў ты сабаку-Кюстына?» (Жукоўскі Ў. А. Складанні. Выд. 7-е. СПБ., 1879. т. 6. стр. 556).

[15] Нагода была не толькі ў засьцярогах і сумневах маральнага кшталту, але і ў манеры Кюстына працаваць над тэкстам, якую ён сам у лісьце да Варнгагена ад 7 жніўня 1843 г. ахарактарызаваў наступным чынам: «…я запісваю жыва, з захапленнем, безаглядна свае першыя ўражанні і лічу сваю працу скончанай. Пазней я вяртаюся да запісанага, пераконваюся, што перада мною — толькі пачатковыя нататкі, што мае думкі зразумелы толькі аднаму мне, што існуе патрэба патлумачыць іх чытачам, размясціць іх у вызначаным парадку, а галоўнае — дамагчыся чысціні формы і слушнасьці выявы…» (Lettres it Varnhagen. p. 466).

сумленнем, і, падпарадкоўваючыся пераборлівай гульні майго розуму, не выдаваў ўласнага меркавання за меркаванне большасці.

Але, выконваючы свой абавязак, я, спадзяюся, што не парушыў ніякіх вызначаных прыстойнасцей, а той, хто паважае прыстойнасці, мае – я ў гэтым упэўнены – права выказваць самыя жорсткія ісціны; галоўнае тут – гаварыць толькі тое, у чым ты перакананы, не ідучы ўслед за ўласным славалюбствам.

У дадатак, паколькі шмат што ў Расіі захапляла мяне, я не мог не выказаць у сваёй кнізе і гэтага захаплення. Рускія застануцца незадаволенымі мной – але хто зможа задаволіць жаданні славалюбства? Між тым, ніхто больш за мяне не быў уражаны веліччу іх нацыі і яе палітычнай значнасцю. Думкі аб высокім прызначэнні гэтага народа, які апошнім з’явіўся на падмостках старога тэатра свету, не пакідалі мяне на працягу ўсяго майго знаходжання ў Расіі. У масе сваёй рускія здаліся мне грандыёзнымі нават у агідлівых заганах, паасобку яны трымаліся са мной ласкава; характар рускага народа, згодна з маім перакананнем, варты цікавасьці і спагады; на першы погляд, гэтыя пахвальныя высновы цалкам здольны ўзнагародзіць за назіранні куды менш прывабныя. Але большасць маіх папярэднікаў ставіліся да рускімі як да свавольных дзяцей. Дух іхнага кіравання, рашуча чужы маім перакананнях і звычкам, а таксама відавочныя супярэчнасці, разьдзіраючыя сёння іхнае грамадства, вырвалі з маіх вуснаў папрокі і нават воклічы абурэння; што ж! тым большую вагу набываюць мае хвалы, у токой жа ступені неасэнсаваныя. Але гэтыя жыхары Ўсходу настолькі прывыклі курыць і ўдыхаць фіміам, настолькі прывыклі верыць ліслівым вымовам, якімі яны цешаць адзін аднаго, што звяртаюць увагу толькі на ганьбаванне. Ўсякае незадавальненне здаецца ім здрадай; ўсякую жорсткую праўду яны называюць хлуснёй; яны не разгледзяць у маіх – відавочна крытычных – назіраннях баязлівае захапленне, у маіх заўвагах – жаль і нават сімпатыю чалавека да ўсяго чалавецтва.

Рускія не прывабілі мяне ў свае веры (а вер гэтых у іх некалькі, і палітычная – не самая нецярпімая з усіх); насупраць, яны прымусілі мяне па–новаму зірнуць на манархічную ідэю і аддаць перавагу дэспатызму прадстаўнічае кіраванне; ўжо адзін гэты выбар абразіць іх. Я вельмі шкадую пра гэта, але аддаю перавагу шкадаванню перад пакаяннем. Не змірыся загадзя з несправядлівасцю іхных меркаванняў, я не стаў бы друкаваць гэтыя лісты. У дадатак, на словах рускія могуць скардзіцца колькі заўгодна, але ў глыбіні душы яны мяне даруюць – гэтага ўсведамлення мне дастаткова. Кожны рускі, калі ён прыстойны чалавек, згадзіцца, што калі я, праз недахоп часу, і дапусціў памылкі ў дэталях, у цэлым я адлюстраваў Расію такой, як яна ёсць. Яны прымуць да ўвагі ўсе цяжкасці, з якімі я сутыкнуўся, і прызнаюць, што я дакладна і хутка здолеў разглядзець пад палітычнай маскай, вось ужо колькі стагоддзяў скажаючай спрадвечны характар рускай нацыі, яе цудоўныя задаткі.

Падзеі, якія адбываліся на маіх вачах, апісаны ў маёй кнізе пяром відавочцы; тыя, пра якія я ведаю з чужых слоў, выкладзены так, як былі мне пераказаны; я не стаў падманваць чытача, прыпісваючы сабе ўражанні іншых людзей. Я імкнуўся да таго, каб не толькі не называць імёнаў сваіх суразмоўцаў,

але нават не пазначаць іхнае становішча ў грамадстве і паходжанне; спадзяюся, што сціпласць мая будзе ацэнена годна; яна лішні раз даказвае, што асвечаныя розумы, растлумачваючы мне сутнасць некаторых здарэнняў, якім я не мог быць сведкам, заслугоўваюць ўсялякага даверу. Няма патрэбы дадаваць, што я прыводзіў толькі тыя апавяданні, якія чуў ад людзей, чый характар і становішча былі зарукай дакладнасці паведамляемых імі фактаў. Дзякуючы маёй прынцыповасьці чытач сам зможа меркаваць аб тым, наколькі праўдзівыя гэтыя другарадныя звесткі, якія займаюць, зрэшты, у маім апавяданні вельмі мала месца.

Некалькі слоў выдаўцы аб другім выданні (1843)[16].

Аўтар з асаблівай увагай выправіў гэтае выданне; ён зрабіў у тэксце шмат выпраўленняў, сёе-тое выкінуў і вельмі шмат дадаў, у тым ліку – некалькі вельмі цікавых анекдотаў; дык вось, мы не без падстаў маем надзею, што другое, палепшанае выданне кнігі выклікае ў публікі яшчэ больш жывую зацікаўленасць, чым першае, аб незвычайным поспеху якога сведчыць ўжо тая хуткасць, з якой яно было распрададзена. Не прайшло і некалькіх месяцаў, як у нас не засталося ніводнага асобніка.

---

[16] Першае выданне "Расіі ў 1839 годзе" выйшла ў траўні 1843 (абвешчана ў "Bibliographic de la France" 13 траўня). Варта падкрэсліць, што сустракаючаяся ў літаратуры версія пра выхад нейкага "самага першага" выдання ў 1840 або 1841 гг. (гл.: Нячаева В., П. А. Вяземскі як прапагандыст творчасьці Пушкіна ў Францыі // ЛН. М., I952 т. 58. с. 320; Кійко Е. І., Бялінскі і Дастаеўскі пра кнігу Кюстына "Расія ў 1839 годзе" // Дастаеўскі. Матэрыялы і даследаванні. Л., 1974 – т.1 с.189: Буянаў М. І. Маркіз супраць імперыі ... М., 1993) з'яўляецца плёнам непаразумення. Нагода да яго далі, відаць, весткі пра кнігу, якія распаўсюдзіліся пасьля тома, як вясной 1840 г. Кюстын наладзіў у сваім парыжскім доме чытанне ўрыўкаў з яе (гл. заўв. да цяп. тома, с. 379.). Першае выданне было так хутка распрададзена, што выдавец Аміо палічыў магчымым ужо ў лістападзе тома ж года выпусціць другое выданне накладам 3000 асобнікаў, прычым дзве траціны гэтага новага накладу разышліся за паўтара месяца (гл.: Lettres a Vamhagen. p. 472). "Некалькі слоў ..." напісаны самім Кюстыном; гл. ў яго лісьце да нямецкага літаратара Карла Аўгуста Варнгагена фон Энзе (1785-1858) ад 20 студзеня 1844г.: "У другім выданні ў прадмове кнігапрадаўца я адказаў на найбольш часта паўтараемыя заўвагі, і гэты адказ наклікаў на мяне новую крытыку" ({Lettres i Vamhagen. P. 470). Найбольш істотныя дапаўненні, унесеныя ў другое выданне: апавяданне пра пакаранне сьмерцю дзекабрыстаў (ліст дваццаць першы), апавяданне пра лёс П. В. Даўгарукага (ліст дваццаць дзевяты), выпраўленне недакладнасцяў у апавяданні пра сямейства Лаваль ("Выклад далейшага шляху"); гл. пра гэта: Cadot. P. 225. Пра працу над другім выданнем Кюстын 14 чэрвеня 1843 пісаў сваёй прыяцельцы Сафі Гэ: "Я рыхтую другое выданне "Расіі" і выпраўляю памылкі, зробленыя праз недаравальныя хібы. Поспех добры тым, што надае сілы для выпраўлення памылак". 24 лістапада 1843 газета "Journal des Debats" змясціла характэрную рэкламную нататку, дзе паведамлялася, што другое выданне кнігі Кюстына, "выпушчанае ў больш зручным фармаце, надасць яшчэ большую вагу суровым ісцінам, якія ўстрывожылі Расію", а сам тэкст кнігі атэставаныя як "просты, сур'ёзны і дакладны". Рэклама гэтая, а галоўнае, сам факт з'яўлення другога выдання менш чым праз паўгода пасьля першага так абурыў добрапрыстойных рускіх патрыётаў, што адзін з іх, князь Элім Пятровіч Мяшчэрскі (1808-1844), былы карэспандэнт міністэрства народнай асветы ў Парыжы, 30 лістапада 1843 г. паведаміў свайму пераемніку на гэтай пасадзе графу Я.Н.Таўстому (гл. пра яго цяпер. т., с. 391-394) "Гэтая рэклама прымушае прагнуць крыві; мая ж кроў кіпіць і прылівае да віскоў вось ужо чатыры месяцы. Я пачакаю яшчэ трохі, а затым напішу абвяржэнне, якога не напісаць іншым ...). У красавіку я вярнуся ў Парыж, у траўні апублікую маю брашуру пра Кюстына, у чэрвені кагосьці аднаго з нас – альбо яго, або мяне – на свеце ўжо не будзе: гэта вырашана" (цыт. па: Mazon A. Deux Russes ecrivains francais. P., 1964. P. 422; у выніку абвяржэнне на Кюстына напісаў не Мяшчэрскі, а Таўсты). Трэцяе і чацвёртае выданне "Расіі ў 1839 годзе" выйшлі ў 1846; пятае - ў 1854 г.; шостае - у 1851 г.). На гэтым гісторыя прыжыццёвых выданняў кнігі Кюстына пра Расію заканчваецца. Прадмовы аўтара да трэцяга і пятага выданню гл. у дадатках 1 і 3. Дапаўненні, унесеныя Кюстынам у трэццяе выданне, гл. ніжэй у заўвагах.

Дзякуючы гэтай нечаканай папулярнасьці, якой наканавана ўвайсці ў гісторыю кнігадрукавання, парыжскаму выданню выявіліся не страшнымі такія супернікі, як чатыры бельгійскія контрафакцыі[17], нямецкі пераклад[18] і пераклад англійскі[19], які выйшаў у Лондане амаль адначасова з першым французскім выданнем; таксама не мела шкоды і маўчанне найбуйнейшых французскіх газет[20]. Дададзім, што ўсе замежныя выданні таксама цалкам распрададзены.

Новае выданне выдатна не толькі сваім тэкстам, у якім аўтар у інтарэсах публікі зрабіў значныя перамены, але і спраўнасьцю набору разам з прыгажосьцю паперы; адным словам, яно непараўнальна вышэй бельгійскіх контрафакцый; абраны ж намі фармат зрабіў кнігу танней чым бельгійскія.

Хаця публіка і без таго пачынае ўжо расчароўвацца ў гэтых няпоўных, недакладных і куртатых кніжачках, мы лічым сваім абавязкам яшчэ раз выказаць пратэст супраць дзеянняў іх выдаўцоў, якія без усялякага сораму выстаўляюць на вокладцы сваіх падробак наша імя і называюць месцам выдання Парыж; не менш вартыя асуджэння ўчынкі і тых замежных гандляроў кніжкамі, якія, не ўдзельнічаючы наўпрост у падобных падманах, заахвочваюць іх, гандлюючы бельгійскімі контрафакцыямі, а не нашымі поўнымі і сапраўднымі выданнямі, надрукаванымі ў Парыжы.

---

[17] Тарн пазначае ў агульнай колькасьці шэсць такіх кантрафакцый - "пірацкіх" перадрукаванняў без згоды аўтара: дзве з пазначэннем года выдання (1843 і 1844) і чатыры без года. Згодна сведчання Я. Н. Таўстога (у яго справаздачы Бенкендорфу) да сакавіка 1844 ў Бельгіі было прададзена 30 000 асобнікаў кнігі Кюстына (ГАРФ. Ф. Ю9. СА. Оп. 4. No 195. Л. 136).

[18] Пераклад Дызмана. Надрукаваны ў Лейпцыгу ў 1843 г., там жа надрукавана другое выданне (без пазначэння года), а ў 1847 г. – трэццяе.

[19] Надрукаваны ў Лондане ў 1843 г. пад назвай "The Empire of the Czar" ("Імперыя цароў"); 2-е выданне – там жа, у 1844 г."

[20] Кюстын не зусім мае рацыю: газеты актыўна ўдзельнічалі ў рэкламнай кампаніі. Першы анонс кнігі быў надрукаваны ў газеце "La Presse" за тры гады да яе выхаду, у сакавіку 1840 г. (гл.: Торн. Р. 769); урыўкі із "Расіі ў 1839 годзе" былі надрукаваныя ў "La Presse" 17 і 18 красавіка, у часопісе "La Mode" у траўні 1843 г., у часопісе "Le Voleur" 20 і 25 траўня; аб'явы пра выхад кнігі з'яўляліся на працягу траўня ледзь ці не ва ўсіх буйных парыжскіх газетах. Да выхаду другога выдання ў французскай прэсе паспелі з'явіцца і некалькі аналітычных артыкулаў, прычым вельмі спачувальных. 15 жніўня рэцэнзію ў каталіцкім часопісе "Correspondant" надрукаваў граф Мары Жозэф д'Аррэр (1775-1849) які да пачатку Рэстаўрацыі (1814) знаходзіўся на рускай службе, затым служыў сакратаром французскай амбасады ў Пецярбургу і таму добра ведаў рускае жыццё; ўхваляючы погляд Кюстына на становішча рэлігіі ў Расіі, д'Аррэр, аднак, крытыкуе аўтара за некаторыя недакладнасьці і хуткапаспеўшыя меркаванні (гл.: Cadot. P. 243). У верасні 1843 г. рэцэнзію на кнігу "Расія ў 1839 годзе" надрукаваў пратэстанцкі штотыднёвік "Semeur", галоўны рэдактар якога Анры Лютэрот, хоць і не падзяляў каталіцкіх схільнасьцей Кюстына, выказаў захапленне яго стылістычным майстэрствам і "павагай да праўды". Амаль адначасова з выхадам другога выдання (14, 16 і 17 лістапада) у газеце "National" з'явіліся тры вялізныя артыкулы Гюстава Эке (Hequet), які, хоць і асуджаў Кюстына за арыстакратызм, ўхваляў яго крытыку Расійскай імперыі. Раздражненне Кюстына з нагоды "маўчання найбуйнейшых французскіх газет" тлумачыцца, відаць, тым, што пра кнігу падрабязна не выказаліся ўплывовыя французскія крытыкі, такія, як Сен-Марк Жырардо (яго вельмі ўхвальныя артыкулы з'явіліся ў "Journal des Debats" толькі ў 1844 : артыкул першы 4 студзеня, артыкул другі 24 сакавіка) або Сэнт-Бёў, які ўхіліўся ад падрабязнага аналізу "Расіі ў 1839 годзе" і ў далейшым прысвяціў ёй усяго адзін абзац, ды і то ў артыкуле, прызначаным для швейцарскага, а не парыжскага часопіса ("Revue suisse", 3 чэрвеня 1843; гл.: Tarn. p. 499; Cadot. P. 244); Tag, адпусціўшы некалькі заўваг з нагоды манернасьці і шматслоўя Кюстына, засведчыў, аднак, што новая кніга "вырабляе ўражанне". Пасьля другога выдання становішча рэзка змянілася; "Кюстын, - рабіў справаздачу 5/17 студзеня 1844 г. у Пецярбург Я. М. Таўсты, - скардзіцца ў прадмове да другога выдання на маўчанне найбуйнейшых французскіх газет, але калі ён калі-небудзь надрукуе трэццяе выданне, ён ўжо не будзе мець права скардзіцца, бо ўзнікае ўражанне, што газеты толькі і чакалі другога выдання, каб пачаць абмяркоўваць гэтую кнігу, і ніколі яшчэ грамадзкая ўвагу не была так ўзбуджана"(ГАРФ. Ф. 109. СА. Оп. 4. No 192. Л. арыгінал па-фр.).

Лютыя нападкі на гэтую кнігу з боку рускіх[21] [22], а таксама некалькіх газет, якія падтрымліваюць іхную палітыку, зрабілі толькі больш відавочнымі мужнасць і адкрытасць аўтара: толькі праўда здольная выклікаць такі выбух гневу; аб'яднай усе ванраўнікі свету свае намаганні, каб прадставіць Францыю краінай ідыётаў[23], іхныя творы не вырвалі б з вуснаў парыжан нічога, акрамя вясёлага смеху; балюча раніць толькі той, хто б'е без прамашкі. Чалавек незалежнага розуму, выказваючы свае думкі начыстую, у наш абачлівы век не мог не ўразіць чытачоў; захапляльнасць тэмы давяршыла поспех, пра які мы, зрэшты, не станем распаўсюджвацца, бо тут не месца хваліць талент літаратара, які стварыў «Расею ў 1839 годзе".

Хай будзе нам дазволена коратка адказаць толькі на адзін, самы распаўсюджаны папрок – папрок у няўдзячнасьці[24] і адсутнасьці сціпласьці.

---

[21] Гл. брашуру "Рэпліка на твор сп. дэ Кюстына". (заўвага аўтара)

[22] Да часу выхаду із друку другога выдання "Pacii" была напісана і надрукавана (на французскай мове) толькі адна антыкюстынская брашура - "Рэпліка пра твор с-ра дэ Кюстына, названы "Расія ў 1839 годзе" за подпісам "Рускі"; яна з'явілася ў канцы верасня 1843 года г. (надрукавана ў "Bibliographic de la France" 23 верасеня 1843 г.), а пазней была перакладзена на англійскую і нямецкую мовы. Аўтарам яе быў Ксаверы Ксаверыевіч Лабэнскі (1800-1855) польскі дваранін, які знаходзіўся на рускай службе (і адначасова, складальнік французкіх вершаў пад псеўданімам Jean Polonius). Уваходзячы ў шэраг абвяржэнняў Кюстына, надрукаваных з ведама рускага ўрада, брашура Лабэнскага вылучалася сярод іх спакойным, уважлівых тонам; папракаючы Кюстына за неаб'ектыўнасць і памылковасць яго меркаванняў пра рускіх, аўтар "Рэплікі" прызнае, што іншыя са злоўжываньняў, выкрываемыя французкім аўтарам, існуюць у рэчаіснасьці; зрэшты, заўважае ён, урад ўсведамляе іх і заахвочвае іхнае пакаранне, сведчанне чаму - п'еса Гогаля "Рэвізор" (Labinski. P. 46-47). Брашура Лабэнскага, "пікантна сатырычная, колкая і саркастычная", згодна сведчання Я. М. Таўстога, які па даручэнні рускай амбасады ў Парыжы займаўся яе выданнем, мела сярод французаў такі поспех, што ўжо ў студзені 1844 г. намаганнямі Таўстога выйшла яе другое выданне (ГАРФ. Ф. log. CA. Оп. 4.-No 195 с. 125-б арыг. па-фр.). На думку М. А. Корфа, у брашуры Лабэнскага ўся кніга Кюстына "пакрыта насмешкамі, і ўвесь ён, так бы мовіць, абдурачаны: лепшы спосаб адказу, і асабліва ў Францыі, дзе насмешка з'яўляецца такой небяспечнай зброяй" (дзённік, 5 лістапада 1843 года г. - ГАРФ. Ф. 728. On. 1. No 1817. Ч. 6. Л. 253 аб.). Гаворачы пра нападкі рускіх, Кюстын, відаць, меў на ўвазе не толькі брашуру Лабэнскага, але і вусныя звесткі пра рэакцыю на першае выданне яго кнігі, якая, як паведамляў 30 чэрвеня 1843 г. паверані ў справах французскай амбасады ў Пецярбургу міністру замежных спраў Гізо, была забаронена цэнзурай (пасьля кароткачасовага вагання імператара, які спачатку лічыў патрэбным дазволіць продаж, каб паказаць, што ён не надае кюстынавым "паклёпам" вялікага значэння; гл.: Cadot. P. 229; НЛА. С. 111, 132); ў найноўшай працы паказана дакладная дата, калі кніга Кюстына была забаронена Камітэтам замежнай цэнзуры - 1/13 чэрвеня 1843 (гл.: Грымгюсо. С. 74) - У французскім свеце летам 1843 ішлі чуткі пра тое, што "ў Пецярбургу чытаюць Кюстына з лютасьцю (менавіта з лютасцю) бо ў рускіх кніга выклікае жудасны гнеў" (словы дачкі расійскага віцэ-канцлера К. В. Несельродэ, зафіксавана 4/16 чэрвеня 1843 г. у дзённіку герцагіні дэ Дзіна - Dim. P . 289). Найбольш рэзкую крытыку з боку рускіх аўтараў кніга Кюстына зазанала ўжо пасьля выхаду другога выдання (гл. падрабязней ва ўступным артыкуле).

[23] Гэты прыём неаднаразова выкарыстоўваўся і ў друкаваных абвяржэннях на кнігу Кюстына, і ў прыватных рэпліках на яе, пар., напрыклад, у Лабэнскага сцвярджэнне, што нядобразычлівец мог бы зганьбаваць Францыю, прадставіўшы яе краінай, прырода якой вычэрпваецца бардоскім ландо і крэйдавымі раўнінамі Шампані, а гісторыя – атручваннямі і массавымі забойствамі суайчыннікаў (Labinski. P. 33-35). З'едлівы пасаж на тую ж тэму запісаў у дзённік сакратар рускай амбасады ў Парыжы Віктар Балабін: "Калі б я меў час і месца, я, дзеля забавы паказаў бы, як можна апісаць у той жа манеры, у якой с-р дэ Кюстын піша пра Расею, Францыю і французаў. Возьмем, напрыклад, мытні: вы прыязджаеце на мяжу, у вашага дзіцяці з сабою альфабэт, надрукаваны ў Брусэлі; яго канфіскуюць – вось вам і свабодны абмен думкамі; ў вас у кішэні некалькі цыгар - іх канфіскуюць; чай таксама, карункі, шоўк і інш. таксама; вось вам і свабода гандлю! Утрыманне зняволеных у нашых рускіх турмах жорсткае! А Мон-Сен-Мішэль са зняволенымі, пра стан якіх штодня паведамляе нас "National"? І што ж мы там чытаем? Той павесіўся, гэтага зарэзалі, той страціў розум ... " (Balabine. p. 158). Пар. таксама ў адной са справаздач Я. Таўстога: "добрую кнігу мог бы зараз напісаць пра Францыю хто-небудзь із рускіх, у адплату за кнігу пра Расію маркіза дэ Кюстына: варта было б толькі пералічыць усе абвінавачванні, якімі абсыпаюць адна адну розныя партыі; варта было б толькі нагадаць пра ўсё тое, што выказваецца ў друку пра бязладдзі, амаральнасць, карысталюбства, нядобрасумленнасць і нават нялюдскасць французаў! " [ЛН. М., 1937 - Т. у1у. С. 203).

[24] Маецца на ўвазе няўдзячнасць у дачыненні да Мікалая I. Ва ўсіх сведчаннях, якія маюць дачыненне да рэакцыі імператара на кнігу Кюстына, падкрэсліваецца яго глыбокае абражанне паводзінамі Кюстына, які адказаў на

Аўтар палічыў, што ён мае права выказаць свае думкі без хітрыкаў, нічым не абразіўшы прыстойнасцей, бо, гледзячы на Расію толькі вачыма вандраўніка, ён не быў звязаны ні абавязкам чыноўніка, ні душэўнымі прыхільнасцямі, ні свецкімі звычкамі. Імператар прыняў яго ласкава і міласціва, як гэта і ўласціва гэтаму манарху, – але выключна ў прысутнасці ўсяго двара. Будучы прыватнай асобай, аўтар смакаваў плён, так бы мовіць, публічнай гасціннасці, якая накладае на літаратара толькі абавязак весці апавяданне тонам, належачым усякаму добра выхаванаму чалавеку; напісаныя ім выявы найсвятлейшых асоб, якія прымалі яго з высокай пачцівасцю, не ўтрымліваюць нічога, што магло б прынізіць іх у вачах грамадзства; насупраць, аўтар ліслівіць сябе надзеяй, што прасьцёр іх у меркаванні грамадства. Пісьменніцкая манера яго добра вядомая: ён апісвае ўсё, што бачыць, і здабывае з фактаў ўсе высновы, якія падказваюць яму розум і нават ўяўленне, бо ён падарожнічае дзеля таго, каб абудзіць ўсе здольнасці сваёй душы. Ён, тым менш, лічыў сябе абавязаным змяняць гэтую манеру ў дадзеным выпадку, чым больш быў упэўнены, што адважная праўдзівасць, якой прасякнута яго апавяданне, – не што іншае, як лісліваць.

ганаровы прыём "паклёпніцкай" справаздачай пра падарожжа. Пар., напрыклад, адно із апавяданняў, распаўсюджанае летам 1843 сярод рускіх за мяжой: "Мне зараз распавядаў прыехоўшы із Пецярбурга, што Гасудар быў вельмі разззлаваны на кнігу Кюстына і сказаў, што іншы раз яго так не ашукаюць, г. зн., што ён з чужаземцамі размаўляць не будзе. Аднойчы ён прыйшоў ноччу ў салон да імператрыцы, правёўшы ўвесь вечар за чытаннем Кюстына і, ўвесь у гневе, сказаў імператрыцы, што пакажа ёй сёе-тое, што здзівіць яе. Ён не мог спакойна гаварыць пра кнігу Кюстына "(ліст А. Я. Тургенева да Н. Я.Тургенева із Марыенбада ад 13/25 ліпеня 1843; НЛА. С. 120). Кюстын ведаў пра гэтыя чуткі; 24 чэрвеня 1843 ён пісаў Сафі Гэ: "Я даведаўся ад відавочцы, што вялікая частка кнігі была прачытана ў прысутнасьці імператара і яго сямейства, якія пастаянна перарывалі чытанне сваімі каментарамі, пярэчаннямі, а часам і падцверджаннямі: хацеў бы я, як гаворыцца, праслізнуць туды маленькай мышкай". Пазнейшыя мэмуарысты тлумачылі гнеў імператара атрыманымі ім – ужо пасьля першай сустрэчы з Кюстынам – кампраментуючымі звесткамі пра маральнасць візіцёра, пасьля чаго стаўленне да госьця зьмянілася, - "і кніга з'явілася як помста" (Бутурлін М. Д. Нататкі). Сам Кюстын энергічна аспрэчваў такое тлумачэнне ў сваіх лістах 1843 г.: "Шмат хто сцвярджае, што мае перакананні перамяніліся таму, што Імператар і, такім чынам, двор зьмянілі сваё стаўленне да мяне. Я, знёсшы моўчкі шмат якія іншыя несправядлівасьці, не стаў бы пярэчыць і на гэтую, нават маючы справу з вамі, але на гэты раз гаворка ідзе не толькі пра мяне, але і пра дабрабыт ўсяга чалавецтва, і я абавязаны адказаць на паклёп, абвергнуць які лёгка адным фактам: я ездзіў у Расію ў 1839, а ў 1840 годзе імператрыца была ў Эмсе і на вачах усёй знаходзіўшайся там публікі звярталася да мяне цалкам гэтак жа, як і ў Пецярбургу, інакш кажучы, з такой ласкавасьцю, што мне давялося вытрымаць суровую барацьбу з самім сабой, перш чым надрукаваць твор, які не мог бы не засмуціць яе, і не пазбавіць мяне яе ласкавасьці, хоць, безумоўна, у ім немагчыма знайсьці ніводнага радка, няўдзячнага ў дачыненні асабіста да яе" (ліст да В. Гюго ад 13 снежаня 1843). Тым не менш меркаванне пра няўдзячнасць Кюстына трывала зацвердзілася ў крытыцы; пар. ўсклік імператара, пераказаны ў брашуры Ф. Вігеля: "Такім чынам, с-р дэ Кюстын, вы з'яўляецеся да мяне, ўяўляецеся легітымістам, выклікаеце ў мяне давер, а потым аддаеце мяне і мой народ на ганьбеньне Луі-Піліпу! Дык і вы ж выказалі мне прызнанні ... але, будзьце спакойны, я больш сумленны за вас, я не давяду іх да агульнага ведама!" (Wiegel. P. XI). З другога боку, добразычлівыя заходнія чытачы вырашалі пытанне пра карэктнасьць кюстынавай крытыкі Мікалая I ў станоўчым сэнсе. Пар., напрыклад, разважанні герцагіні дэ Дзіна ў дзённікавым запісе ад 26 траўня 1843 г.: "Я маю поспехі ў чытанні другога тома кнігі с-ра дэ Кюстына. Ён распавядае ў гэтым томе пра свае размовы з імператарам і імператрыцай, якая цешыла яго прамовамі вытанчанымі і какетлівымі, відавочна разлічанымі на пазнейшую агалоску. Чытаючы ўсё гэта, я задавалася пытаннем, ці павінен падарожнік, абавязаны гасцінным прыёмам выключна баязьні, якую выклікае ў гаспадароў яго рамяство – рамяство апавядальніка, жаданне добра выглядаць на старонках яго будучай кнігі і баязі, як бы аўтар не адлюстраваў іх залішне строга і пільна, - дык вось, ці павінен гэты падарожнік адказваць гаспадарам так жа ўдзячна і стрымана, як адказваў бы ён ім, прымай яны яго ласкава і гасьцінна без усялякай задняй думкі, проста таму, што яго грамадства ім прыемна. Прызнаюся, я не ведаю дакладнага адказу; хоць наогул далікатнасць і сціпласць здаюцца мне ва ўсякім выпадку пераважаючымі, я не магу не прабачыць літаратара, які лічыць, што зацікаўленая ветлівасць каштуе куды танней спрыяньня бескарыслівага і міжвольнага. Зрэшты, Кюстын перадаў размовы імператара ў тоне цалкам ухвальным; самы свабодны і крытычны розум у той ці іншай ступені падпадае пад уплыў найсвятлейшых ласак. Тым не менш, гэтая кніга прыйдзецца рускім зусім не да спадобы; зразумела, пасьля яе падарожнікаў у Расіі будуць прымаць больш халадна і стрымана"(Dino. P. 274).

Лíслівасць, магчыма, залішне тонкая, каб быць зразуметай пасрэднымі розумамі... але зразумелая вышэйшым розумам. Данесці да ўсемагутнага ўладара шырокай імперыі галасы пакутуючых падданых, звярнуцца да яго, можна так сказаць, як чалавек да чалавека – значыць прызнаць яго годным і здольным вынесці цяжар ісціны без прыкрас, іншымі словамі, убачыць у ім напаўбога, да якога няшчасныя смяротныя дасылаюць маленні, не выбіраючы выразаў.

Незалежнасць дазволіла аўтару не зяртаць увагу на пустыя засцярогамі: ён заслужыў бы куды больш жорсткія, але і абгрунтаваныя дакоры, калі б, замест таго каб атрымаць найбольшую карысць са сваёй невядомасці, саступіў бы дробязным патрабаванням моды і стаў складаць бясколерныя казкі ў лепшых традыцыях аматарскай дыпламатыі; бясспрэчна, менавіта ў гэтым выпадку нават заўседатаі самых ўмераных салонаў мелі б права патрабаваць ад яго большай мужнасці і папракнуць яго ў адсутнасці незалежнасці і шчырасці – тых добрых якасцей, якія іншыя крытыкі сёння ставяць яму ў віну, і мы не сумняваемся, што чытачы менавіта так бы і зрабілі. Таму аўтар мае ўсе падставы, каб ганарыцца тым, што паслухаўся выключна голасу свайго сумлення і не забаяўся праклёнаў, якія, на прыканцы, выклікаюць толькі другарадныя дэталі, якія не маюць абсалютна ніякага дачынення да сутнасці кнігі і перакананняў яе стваральніка. На самай справе, адважымся спытаць, што сталася б з гісторыяй, калі б яе тварцы змаўкалі праз баязнь быць абвінавачанымі ў нясціпласці. Ніколі яшчэ французы так не баяліся зграшыць супраць добрага тону, як сёньня, калі ў іх не засталося ні суддзяў, дасведчаных у яго правілах, ні саміх гэтых правілаў![25]

Магчыма, дарэчным будзе тут паўтарыць, што гэтыя дарожныя нататкі складаліся ў два прыёмы[26]: спачатку аўтар, па яго ўласным прызнанні, з дня ў

---

[25] Намёк на Ліпеньскую манархію; Кюстын быў перакананы, што пасьля 1830 г. да ўлады прыйшлі выскачкі і пасрэднасьці, якія пад прыкрыццём прыгожых прамоваў пра свабоду і шчасце чалавецтва душаць усякую духоўна незалежную асобу.

[26] складаліся ў два прыёмы... – 10 кастрычнік 1839 г. з Эмса, куды ён прыбыў прама з Расіі, Кюстын пісаў Віктару Гюго: “Я апісаў сваё падарожжа, але не буду публікаваць напісанае. Мяне занадта добра прымалі, каб я мог сказаць тое, што думаю, а інакш я пісаць не ўмею”. У аснову кнігі ляглі рэальныя лісты Кюстына; адно з іх, да с-ні Рэкам’е із Ніжняга Ноўгарада, ад 22 жніўня/3 верасня 1839, надрукавана ў кн.: Cadot. P. 219-222; вядома таксама, што пісьменнік карыстаўся лістамі, напісанымі “па свежых слядах”, пры працы над дванаццатым і дваццаць трэцім лістамі (гл.: Тат. P. 521). Зрэшты, усе гэтыя лісты ён радыкальна перапрацаваў. 20 сьнежня 1841 г Кюстын пісаў Віктару Гюго з Мілана: «Усё лета я правёў за папаўненнем чатырох тоўстых тамоў, прысвечаных Расіі, – кнігі, якой я баюся не праз баязлівасьць, а ад свядомасьці ўласнай слабасьці; выходзіць на бой з калосам, з якога я збіраюся сарваць маску, маючы так мала боепрыпасаў, як я, — прадпрыемства занадта дзёрзкае, асабліва калі ўлічыць, што я правёў у Расіі ўсяго тры месяцы! Я ведаю, што рацыя на маім баку, я мяркую таксама, што правільна разглядзеў хаця б самае галоўнае, а галоўнае — што я ацаніў па заслугах плён ўсходняга дэспатызму, падмацоўваемага еўрапейскай цывілізацыяй, але я не адчуваю ў сабе дастаткова здольнасьцей для таго, каб адлюстраваць гэтыя відавочныя ісціны публіцы і ўсяліць мае перакананні ў душы чытачоў. Я супакойваю сябе думкай, што я зрабіў усё, што мог, і што большага з мяне пытацца не даводзіцца». 6 сакавік 1842 г с. Кюстын паведамляў Сафі Гэ: ”Я працую над маёй кнігай; гэта існая гідра...»; 11 сакавіка 1842 года пацвярджаў: “Я па-ранейшаму працую, як ужо пісаў вам, і спадзяюся выдаць кнігу бліжэйшай восенню». Начарна рукапіс быў скончаны 6 траўня 1842 г.; цалкам - 9 верасня 1842; ў пачатку 1843 (не раней за 22 студзеня) быў падпісаны кантракт з выдаўцом Аміо (гл.: Тат. P. 487-495) -

дзень, ці, дакладней, з ночы ў ноч, захоўваў для сябе і сваіх сяброў ўразіўшыя яго факты і пералжытыя ім адчуванні; гэты дзённік разам з разважаннямі пра ўбачанае і лёг у аснову кнігі. Аўтар мог бы даказаць гэта, паказаўшы малаверуючым, якія сумняюцца ў тым, што ў такі абмежаваны тэрмін ён паспеў убачыць усё, пра што піша, арыгіналы сваіх лістоў; праз тры гады, перш чым надрукаваць гэтыя лісты, ён старанна іх апрацаваў. Адсюль – мудрагелістая цераспалосіца непасрэдных уражанняў і прадуманых выразаў, заслужылі аўтару хвалу адных чытачоў і ганьбаванне іншых. Падарожнік не толькі не згусціў фарбы і не перабольшыў памеры зла, але, наадварот, баючыся, што яму не павераць, маўчаў пра шматлікасць дакладных фактаў, куды больш агідных, чым тыя, што прыведзены ў яго кнізе. Такім чынам, яго выява рускіх і іхнага ўрада – партрэт, падобны з арыгіналам, але памякшаючы яго рысы; педантычнасць і безстароннасць аўтара такія вялікія, што ён пагрэбаваў усімі гісторыямі і анекдотамі, пачутымі ад палякаў[27].

На заключэнне пакажам адказ аўтара заклятым ворагам, якіх ён нажыў праз сваю неаглядную любоў да праўды: «Калі расказаныя мною факты ілжывыя, няхай іх абвергнуць; калі высновы, якія я з іх раблю, памылковыя, няхай іх выправяць: няма нічога прасцей; але калі кніга мая праўдзівая, мне, спадзяюся, можна суцяшаць сябе думкай, што я дасягнуў сваёй мэты, якая складалася ў тым, каб, паказаўшы на хваробу, заахвоціць разумных людзей пусціцца на пошукі лекаў»[28].

Парыж, 15 лістапада 1843 г.

1. Заўвага аўтара да трэццяга выдання (1846).

Аўтар зрабіў усё, што ад яго залежала, каб гэтае, трэццяе выданне “Расіі ў 1839 годзе” было самым поўным і правільным; завяршаючы пачатыя з гэтай мэтай працы, ён лічыць сваім абавязкам выказаць удзячнасць тым асобам, чыя добразычлівая крытыка дапамагла яму ўдасканаліць кнігу.

---

[27] Пасьля падаўлення польскага паўстання 1830-1831 гг. ”анекдоты” аб Расеі, чутыя ад палякаў Францыі, галоўным цэнтры польскай эміграцыі, маглі быць толькі непрыязнымі. Аб польскім сямействе Гуроўскіх, звязаным з Кюстынам асабліва цеснымі вузамі, см. заўв. да цяп. таго, с. 270. Рускія ўлады прыпісвалі вялікую ролю ў “распаўсюджванні паклёпаў і няпраўды на Расію” польскім выхадцам: “яны ўдзельнічаюць і ў складанні французскіх пасквіляў: гэта выяўляецца, між іншым, тым, што ў артыкулах і кніжках з паклёпамі на Расію ўсе іншамоўныя ўласныя імёны скажоныя і толькі польскія напісаны правільна: (Справаздача III Аддзялення за 1845 - ГАРФ. Ф. 109. Оп. 223. No 10. Л. 91 аб. - 92).

[28] Мы безпаспяхова спрабавалі атрымаць згоду ў аўтара на друкаванне шматлікіх ананімных лістоў, як пагарджаючых, так і хвалебных, якія ён атрымлівае штодзённа, а таксама шматлікіх пахвальных адозваў, якія былі падпісаны вядомымі і шаноўнымі імёнамі. Але ніхто не можа забараніць нам паказаць тут урывак із артыкула надрукаванага ў газеце “Прэсс” ад 31 кастрычніка у якой французкі журналіст спасылаецца на меркаванне газеты “Times”: “16 кастрычніка расійскі імператар вярнуўся ў Санкт-Пецярбург. “Times” сцвярджае, што як следства ўражання якое вырабіў ў Яўропе апошні твор с-ра дэ Кюстына, рускі ўрад рашуча перамяніў адносіны да іншаземцаў, якія прыязджаюць у Расію і рускіх, якія жадаюць выправіцца за мяжу; ад гэтага часу як тым, так і другім будзе дазволена самая вялікая свабода, ва ўсякім выпадку, на славах”. Калі гэты пасаж іранічны, то ні ў якім разе не ў дачыненні да нашага аўтара.

Нават рускія заслужылі ўдзячнасць, бо з іхных абвяржэнняў, або, кажучы дакладней, із іхных адмаўленняў, аўтар даведаўся пра правільнае напісанне шмат якіх рускіх слоў і выправіў drowska на drochki, mugik на mougik, і г. д. Гэтымі паляпшэннямі, да якіх, дарэчы, французкія чытачы застануцца ў сваёй большасці абыякавымі, аўтар абавязаны толькі скурпулёзнасьці, з якой рускія палічылі неабходным даследаваць кнігу, якая збянтэжыла іхнае палітычнае ідалапаклонства, прынізіла іхныя амбіцыі і абразіла іхнае славалюбства; між тым усе здарыўшыяся пасьля гэтага падзеі не толькі падцвердзілі ўсё сказанае ў кнізе, але, трэба прызнаца, і пераўзышлі яе. На самай справе, падзеі, якія адбыліся ў Расіі і сталі вядомымі на Захадзе пасьля першага выдання гэтых лістоў, да такой ступені пераўзышлі ўсе чаканні пішучага гэтыя радкі, што ён асьцерагаецца, як бы надзвычайная памяркоўнасць яго апавядання не наклікала б на яго абвінавачванні ў нізкапаклонстве перад дэспатычнай уладай і ён не страціў вядомасць пісьменніка паважаючага праўду. Аўтар спадзяецца, што чытачы ўважліва і незацікаўлена апраўдаюць яго ад падобных нагавораў, але гэта не зусім яго заспакойвае, бо, калі такія чытачы і адшукаюцца, яны з нагоды сваёй нешматлікасьці не змогуць уплываць на агульны тон у грамадстве.

Што ж рабіць сябру ісьціны, які наклікаў на сябе з нагоды сваёй праўдзівасьці папрокі самых процілеглых партый? Маўчаць і зміріцца; па праўдзе кажучы, гэтая самаадданасць не такая пакутлівая, як здаецца на першы погляд, бо надзею чалавек не губляе ніколі: яна проста робіцца чысцей і безкарыслівей.

Аўтар не будзе сцвярджаць, што не ведаў пра пакуты больш цяжкія, злоўжыванні больш агідныя, чым тыя, якія ён апісаў; аднак ён палічыў сваім абавязкам прамаўчаць пра іх; пазней весткі пра нечувалыя злачынствы, неймаверных, але сапраўдных зверствах пасялілі ў яго душы раскаянне і прымусі пашкадавць пра даніну, заплочаную ім, з дазволу сказаць, праз павагу да чалавецтва. Магчыма, у выбары прадметаў для апісання ён быў залішне асьцярожны, але, тым не менш, разлічвае на разуменне, бо настрой розумаў у Францыі ў той час, калі ён выдаваў сваю кнігу, быў такі, што, пераадолей ён сваю нясмеласць, адважся ён сказаць больш, чым ён сказаў, французы не паверылі б яго выкрыванням, і напісанная ім кніга, застаўшыся невядомай для шырокай публікі, была б прачытана толькі некалькімі асобамі, ведаючымі паказаныя ў ёй факты куды глыбей чым аўтар; публіка вынесла б прысуд апавядальніку, нават не выслухаўшы яго. Ітак, каб заваяваць прыхільнасць публікі, даводзілася захоўваць стрыманасць.

Вось і ўсё, што аўтар дазваляе сабе сказаць у сваю абарону, бо адзінае, чаго ён не змог бы знесьці, гэта папрок у тым, што ён праз слабасць паступіўся праўдзівасьцю апавядання і незалежнасьцю меркаванняў, якія пасуюць сапраўднаму падарожніку.

Папярэдняе паведамленне і прадмова, якія змешчаны ніжэй, выдаюць трохі іншыя турботы; менавіта таму аўтар палічыў дарэчным аднавіць іх і ў гэтым, трэццім выданні; яны паказваюць, пад якія выпрабаванні падпадае

добрасумленны чалавек, упэўнены, што яго абавязак – паведаміць навакольным пра свае перакананні.

3. Прадмова аўтара да пятага выдання (1854)

15 чэрвеня 1854 года

Гэтую кнігу напаткаў лёс, які заўсёды спасьцігае ісьціну: першае яе выданне ўразіла шмат каго із чытачоў; затым людзі прадузята абрынуліся на яе з рашучым асуджэннем; нарэшце, яшчэ пазней, некаторыя безстароннія суддзі паўсталі на яе абарону і сказалі пра яе нямала прыхільных слоў. Яны разгледзелі ў ёй новыя выявы (новым быў пад час з'яўлення кнігі сам яе прадмет), адкрытыя заўвагі, апавяданні смелыя праз іхнюю шчырасьці: гэтага дастаткова для таго, каб заслужыць павагу людзей выдатных. Я шчаслівы, што магу выказаць тут удзячнасць ўсім, хто мне дапамагаў. Дзякуючы падтрымцы гэтых правадыроў думак мае лісты пра Расію зрабіліся вядомымі ўсёй Яўропе. Па праўдзе кажучы, поспеху кнігі нямала садзейнічаў гнеў імператара Мікалая і пратэсты рускіх, лічыўшым сваім абавязкам патураць свайму ўладару. “Гэтая кніга – сапраўднае бедства”, – сказаў імператар Мікалай і, разарваўшы яе, кінуў сабе пад ногі. Уся справа ў тым, што яна поўніцца ўхвальнымі заўвагамі, якія робяць яшчэ больш суровымі заўвагі асуджаючыя; дзякуючы ім крытыка ператвараецца із разлічанай

сатыры ў прызнанне, вырванае ў аўтара супраць яго волі, а яны каштуюць куды даражэй. Ісьціна ніколі не бывае больш магутнай, чым калі яе прамаўляюць, можна сказаць, незнарок. Каб яе маглі засвоіць усе, выказваючы яе не павінен выклікаць нават самага маленькага падазрэння ў прадузятасьці сваіх меркаванняў, ды і наогул у тым, што ім кіруюць захапленні. У нашы дні ўсе так добра ведаюць цану партыйнага духу, што даверу да яго ніхто не адчувае: нават калі б захопленым ім людзям здарылася сказаць нешта справядлівае, ім бы, магчыма, ўсё адно ніхто б не паверыў. Дух партый несумяшчальны з ісьцінай: ён абавязкова перабольшвае яе, і тым паслабляе.

Адзін із тых літаратараў, чые меркаванні маюць асабліва вялікую вагу, с-р Сен-Марк Жырардэн, пачаў свой вельмі прыхільны артыкул ў “Журналь дэ Дэба” са слоў: “Гэтыя вандроўныя нататкі больш, чым кніга; гэта – падзея”.

Дзякуючы такому шчасліваму збегу абставін кніга распаўсюджвалася значна лепш, чым можна было б чакаць. Асобы, якія сцвярджалі, што добра дасведчаныя ў выніках працы камісіі, прызначанай вызначыць велічыню страт, якія зведалі французкія выдаўцы праз брусэльскіх “пірацкіх” выдаўнікоў, запэўнівалі мяне, што ў Бельгіі разышлося больш чым 160 тысяч асобнікаў майго “Падарожжа”; такім чынам, атрымліваецца, што, разам з перакладамі на ангельскую, нямецкую і шведзкую, за мяжой было прададзена каля 200 тысяч асобнікаў маёй кнігі. Падобная канкурэнцыя не магла не пашкодзіць друкаванню кнігі ў Парыжы, і тым не менш тутэйшыя выданні ішлі адзін за другім з вялікай хуткасьцю.

Здавалася б, зараз, калі гэтая кніга ўжо выявіла сваё ўздзеянне, яна больш не павінна была б нікога цікавіць, так што застанецца яна ў літаратуры або знікне

ў нябыце, залежыць толькі ад часу. Аднак на працягу дзесяці гадоў, якія прайшлі з дня яе выдання, свет не стаяў на месцы і развіваўся так хутка, што тыя назіранні, якія пад час выдання кнігі выклікалі спрэчкі, зараз прызнаны фактамі бясспрэчнымі. Я, бяспрэчна, ніколькі не выказваю прэтэнзію на званне прарока, але лічу сваім абавязкам сказаць услых і як мага гучней: Расія на самай справе такая, якой я пабачыў яе і якой згодна з самымі разнымі падставамі не жадаліі яе бачыць шмат якія іншыя людзі. Калі б цікаўныя вандроўцы мелі доступ у гэтую краіну, сёння кожны разгледзеў бы там тое ж, што і я.

Мая заслуга выказалася толькі ў тым, што ў эпоху, калі было прынята паказваць рэчы такімі, якімі яны павінны быць, я рызыкнуў паказаць іх такімі, якімы яны з’яўляюцца ў рэчаіснасьці. У тую пару Расія паўставала перад Яўропай у арэоле хлусні; толькі цяперашняя вайна змагла разбурыць гэтае зачараванне: вось, на мой позірк, выснова, якую можна і карысна зрабіць. Не маючы падстаў пагарджаць уласнымі годнасьцямі, адважуся паставіць сабе ў заслугу яшчэ адно: мне атрымалася разгледзець сапраўдны твар гасудара, які носіць самую непранікальную маску ў свеце, бо кіруе народам, для якога крывадушнасць – другая натура.

Імператар Мікалай перш за ўсё – ураджэнец сваёй дзяржавы, краіна ж гэтая не можа весці сумленную палітыку, бо лёс пастаянна цягне яе на шлях заваёў, здзяйсняемых на блага дэспатызму, падобных якому няма ў сьвеце, бо ён вельмі па-майстэрску прыкідваецца цывілізаваным. Толькі людзі бясканца даверлівыя або бясканца нядобрасумленныя маглі шукаць ў гэтай краіне лекі ад небяспекі, якая пагражае Яўропе.

Зараз, калі завеса часткова сарвана, настаў, я лічу, час сарваць яе цалкам; зараз я звяртаюся ўжо не да людзей, у якіх шмат вольнага часу, не да прафесіянальных чытачоў: я хачу быць пачутым усім светам, і таму вырашыў выдаць таннае выданне маёй кнігі, выданне для народа. Сёння шмат хто ў Францыі не проста чытае, але і разумее прачытаннае; ён, магчыма, хутчэй, чым шмат хто із літаратараў, здольны зразумець аўтара. Якія б дамаганні ні адчувалі індывіды, масы заўсёды будуць захоўваюць вядомую прастату; менавіта ад іх я і чакаю новых меркаванняў пра сваю кнігу; гэтыя меркаванні будуць безстароннімі, бо яны мяне не ведаюць! Людзі, якія нас ведаюць, ніколі не ставяцца да нас абыякава; між тым абыякавыя чытачы ледзь ці не больш патрэбны пісьменніку, чым дасціпныя сябры; у канчатковым рахунку яны-та і складаюць яго сапраўдную публіку, тую, з якой ён марыць размаўляць. Менавіта на іх я і разлічваю. Я не належу да тых, хто думае або, ва ўсякім разе, кажа, што поспех нічога не даказвае. Калі яго зведваеш, выяўляецца, што ён даказвае вельмі шмат, а прадчуванне, што ён абміне цябе бокам, не выклікае нічога, акрамя жаху.

Мне, аднак, прыдае магутнасьці рэлігійная думка, якая пранізвае маю кнігу: калі у справе бярэ ўдзел веравызнанне, самапавага пісьменніка супакайваецца даволі хутка. Змірыцца з паразай аўтару дапамагае свядомасць выкананага абавязку. Паўторы дзесятка гадоў назад я прадказваў немінучы паядынак каталіцкай царквы з рускай праваслаўнай царквой; барацьба –

барацьба ўзброенная, барацьба жахлівая – ужо пачалася; чым яна скончыцца? Гасподзь творыць свой суд, не абвяшчаючы людзям, дзеля якой мэты ён выкарыстоўвае іхныя намаганні; ён хавае сваю таямніцу ад зямлі і трымае люстэрка ісьціны павернутым да неба. Чалавек мяркуе, а Бог здзяйсняе, кажа вялікая мудрасць. Ніколі яшчэ гэтыя словы не атрымлівалі такога бліскучага падцверджвання, як у цяперашнюю эпоху. Творыць яе гісторыю Гасподзь, напіша ж той, у каго хопіць здольнасьцей. Калі яшчэ ўдзел Усявышняга ў справах чалавечых быў такім відавочным? Даказаць натоўпу звышнатуральную прыроду адбываючыхся зараз падзей – вось місія, якую павінен імкнуцца выканаць, згодна са сваімі здольнасцямі, кожны добрасумленны аўтар. Сціплыя апавяданні падарожнікаў сутнасць матэрыял, на аснове якога будучыя гісторыкі зробяць свой прысуд. Чалавечыя ўчынкі – не што іншае, як шэраг судовых працэсаў, на якіх суддзёй заўсёды выступаюць нашчадкі. Я ж палічу, што працаваў, не дарэмна, калі змагу лісьлівіць сябе надзеяй, што на будучым судовым паседжанні прыгатаваныя мною дакументы дапамогуць справаздачніку выкласьці сутнасць сёняшніх спрэчак. Магчыма, мой намер не вольны ад славалюбства, але, калі б мяне не апанавала гэтае пачуццё, мне не хапіла б моцы працягваць маю працу, якой бы яна ні была.

Ліст першы

Прыбыццё ў Эмс цэсарэвіча. – Адметныя рысы рускіх царадворцаў. – Іхныя паводзіны ў прысутнасці ўладара і пры яго адсутнасць. – Выява цэсарэвіча. – Яго аблічча, яго хваравіты выгляд.–Выявы яго бацькі яго бацькі і дзядзькі ў яго ўзросце. – Карэты цэсарэвіча. – Неахайны выезд. – Кепска апранутыя слугі. – Перавага ангельцаў у рэчах матэрыяльных. – Заход над Рэйнам. – Рэчка, засланяючая прыгажосьцю свае берагі. – Невыносная спякота.

Эмс, 5 чэрвеня 1839 года[29]

[29] Эмс, 5 чэрвеня, 1841 года. - Згодна старога стылю - 24 траўня. Кюстын, натуральна, выстаўляе ўсе даты згодна новага стылю; ў каментарах, там, дзе гаворка ідзе пра падзеі, якія адбываюцца ў Расіі, пазначаны дзве даты: згодна старога і новага стылю. Спадчыннік расійскага пасаду - Аляксандр Мікалаевіч (1818-1881, з 1855 імператар Аляксандр II. З 25 траўня 1838 г. ён падарожнічаў па Еўропе і, вяртаючыся із Англіі, 23 траўня/4 чэрвеня 1839 г. прыехаў на нямецкі курорт Эмс, дзе правёў два дні. У свіце спадчынніка, акрамя выхавальніка В. А. Жукоўскага, знаходзіліся папячыцель спадчынніка, сябра Дзяржаўнай рады, давераная асоба Мікалая I і будучы (з 1844) шэф жандармаў граф Аляксей Фёдаравіч Арлоў(1786-1861); начальнік двара цэсарэвіча Аляксандр Аляксандравіч Кавелін (1793-1850); "для ліставання з рознымі амбасадамі і наогул для ліставання (...) Ян Мацьвеевіч Таўсты; для агляду ўсяго, што мае двчыненне да вайсковай часткі - Флігель-адз'ютант (...) барон Вільгельм Карлавіч Лівен, для назірання за маральнасьцю маладых адз'ютантаў цэсарэвіча - Уладзімір Іванавіч Назімаў", а ў якасьці бухгалтара - Васіль Андрэевіч Даўгарукаў (Даўгарукаў П. В. Пецярбургскія нарысы. М., 1992. С. 175) - Акрамя іх, у сьвіту ўваходзілі адз'ютант, а пасьля "самы магутны із людзей часовых" граф Аляксандр Уладзіміравіч Адлерберг (1818-1888) –"Чалавек розуму вельмі недалёкага, але надзвычай кемлівы, хітры і спрытны ... гарачы карцёжнік, невыпраўны марнатравец, няспынна жывучы ў грашовай нястачы" (Там жа. С. 148), і лейб-медык цэсарэвіча Іван Васільевіч Янохін (1791-1863), які, калі верыць чуткам, паведамляемым П. В. Даўгарукавым, і пераканаў імператара, што яго сыну для здароўя неабходна правесці зіму за мяжой.

Учора я пачаў сваё падарожжа ў Расію: спадкаемца расійскага пасаду прыбыў у Эмс, папярэдне прыехаўшымі дзесяцю–дванаццацю экіпажамі і суправаджаемы натоўпам прыдворных.

Пабачыўшы рускіх царадворцаў пры выкананні сваіх абавязкаў, я адразу быў уражаны тым незвычайным выглядам пакоры, з якой яны выконваюць сваю ролю; яны – своеасаблівыя саноўныя рабы. Але варта манарху выдаліцца, як да іх вяртаюцца натуральнасць жэстаў, упэўненасць манер, развязнасць стасункаў, непрыемна кантрастуючыя з поўным самаадрачэннем, якое яны выказвалі імгненне таму; адным словам, у паводзінах ўсёй світы цэсарэвіча, як спадароў, так і слуг, бачны звычкі чэлядзі. Тут валадарыць не проста прыдворны этыкет, які прадугледжвае захаванне дамоўленых прыстойнасцей, павага больш да звання, чым да асобам, нарэшце, звыклае размеркаванне роляў – усё тое, што нараджае нуду, а іншы раз і выклікае насмешку; не, тут пануе бескарыслівая і інстынктыўная падуладнасць, не выключая ганарыстасьці; мне здавалася, што я чую, як, абураючыся ў глыбіні душы на сваё становішча, гэтыя рускія прыдворныя кажуць сабе: «За адсутнасцю лепшага возьмем, што даюць». Гэтая сумесь пыхі з ганебнасцю не спадабалася мне і не надала асаблівай павагі да краіны, якую я сабраўся наведаць.

Мне здарылася апынуцца ў натоўпе разявак, якія назіралі за тым, як цэсарэвіч выходзіць з экіпажа; ён спыніўся каля дзвярэй

купальні і доўга гутарыў з рускай дамай, графіняй ***, што дазволіла мне як след разгледзець яго. Яму дваццаць сем гадоў, і выглядае ён не старэйшым і не маладзейшым; ён высокага росту, але, на мой густ, досыць поўны для свайго ўзросту: твар яго быў бы прыгожа, калі б не некаторая азызласць, якая размывае яго рысы і якая надае яму падабенства з немцам; верагодна, гэтак жа выглядаў у гэтым узросце імператар Аляксандр; зрэшты, спадкаемца ніколькі не падобны на калмыка[30]. Яго твару давядзецца яшчэ зведаць шмат змен, перш чым яно здабудзе свой канчатковы выгляд; зараз ён, як правіла, выказвае дабрыню і добразычлівасць, аднак кантраст паміж смяючыміся маладымі вачыма і пастаянна падціснутымі вуснамі выдае недахоп шчырасці[31], а магчыма, і нейкую

---

[30] Перакананасць, што рускі абавязкова павінен пахадзіць на калмыка (або казака), была ўласцівая не аднаму Кюстыну; задоўга да з'яўлення яго кнігі і нават да яго прыезду ў Расію “Паўночная пчала” у нарысе В. В. В. (В. М. Строева) “Як у Парыжы ведаюць Расію” (18 траўня 1839) высмейвала французскія стэрэатыпы; "Француз думае, што мы ўсе - казакі. Рускі і казак - у Парыжы зусім адно і тое ж. Парыжанін думае, што стацкі казак называўся рускім, а ваенны рускі - казаком; зрэшты, па сутнасьці (au fond) гэта зусім тое ж самае. З прычыны такой агульнапрынятай думкі парыжанін здзіўляецца, не знайшоўшы ў рускім калмыкскіх рысаў, гэта значыць пляскатага носа, выдаваўшыхся скулаў, і кажа: “Monsieur n'a pas l'air russe, du tout, du tout» (У вас, пане, выгляд зусім, зусім не рускі).

[31] Гэтая дваістасць была прыкметна не ўсім іншым назіральнікам; напрыклад, Стэндаль ў лісьце да Р. Каломба ад 4 студзеня 1840 года з Рыма атэставаў цэсарэвіча як істоту “непасрэдную, ласкавую і жывую ў стасунках”: “Рускі вялікі князь - сапраўдны ваенны, без прыўкрасаў, вясёлы і добры. Ён нічым не нагадвае варвара, але не можа ўседзець на месцы і, відаць, знаходзіцца ў сяброўскіх адносінах з суправаджаючымі яго афіцэрамі”. З другога боку, у выяве спадчынніка, намаляванай некалькі пазней добра ведаўшай яго фрэйлінай А. Ф. Цютчавай, падкрэслены той жа “дваякі выраз твару”, які адлюстроўвае “да вядомай ступені дваістасць яго натуры і лёсу”, які заўважыў Кюстын: “Ён быў прыгожы

добра хаваемую боль. Смутак юнацтва – эпохі, калі чалавек мае ўсе правы на шчасце, – па сутнасьці таямніца, якая захоўваецца тым больш старанна, што яе не ўмее разгадаць і сам пакутнік. Погляд юнага прынца перапоўнены дабрыні; хада вытанчаная, лёгкая, высакародная; ён выглядае так, як і павінен выглядаць манарх; трымаецца ён сціпла, але без нясмеласці, і гэта прыемна; вымушаны выгляд вялікіх гэтага сьвету так абцяжарваюча дзейнічае на навакольных, што іхная натуральнасць здаецца нам самой ветлівасьцю, ды, нарэшце, такой і з'яўляецца. Уяўляючы сябе святымі ідаламі, ўладары толькі і думаюць, што аб меркаванні, якое маюць пра сябе яны самі і якое адчайваюцца выклікаць у навакольных. Вялікаму князю гэтыя дурныя трывогі не знаёмы; ён трымаецца перш за ўсё як чалавек выдатна выхаваны; уступіўшы на пасад, ён будзе кіраваць не з дапамогай страху, але з дапамогай абаяння, калі, вядома, тытул расійскага імператара не зменіць яго характар.

~22~

Працяг папярэдняга ліста.

6 чэрвеня, вечар.

Я яшчэ раз бачыў спадкаемцу і доўга разглядаў яго з вельмі блізкай адлегласці; ён скінуў мундзір, які яму цесны і не упрыгожвае яго; цывільнае сукенка, на мой густ, яму больш да твару; ў яго прыемныя манеры і высакародная хада, у якой няма нічога салдафонскага; наогул, яго адрознівае тая асаблівая вытанчанасць, якая ўласціва славянскім народам. Гэта не гарачая жвавасць насельнікаў паўднёвых краін і не пазбаўленая пачуццяў халоднасць жыхароў Поўначы, але сумесь паўднёвай лёгкасці са скандынаўскай меланхалічнасьцю. Славяне–па сутнасьці бялявыя арабы; цэсарэвіч больш чым напалову немец[32], але ў Мекленбургу, роўна як і ў некаторых абласцях Галштыніі і Расіі, жывуць немцы славянскага паходжання. Твар спадкаемцы, не звяртаючы на яго маладосць, не такі прывабны, як постаць; ён бледны і выглядае хваравіта[33]; напалову закрытыя сумныя вочы выдаюць заклапочанасць, уласцівую звычайна людзям больш сталага ўзросту; вытанчана акрэслены рот сведчыць, мабыць, аб пакоры ў характары; грэцкі профіль нагадвае антычныя медалі або выявы імператрыцы Кацярыны, аднак, не гледзячы на лагодны выгляд, які амаль заўсёды надаюць прыгажосць, маладосць і нямецкая кроў, ва ўсіх рысах вялікага князя прыкметна скрытнасць, палохаючая ў такім маладым узросьце. Гэтая яго асаблівасць знамянальная; яна зацвярджае мяне ў думцы,

---

мужчына, але пакутаваў некаторай паўнатой, якую пасьля страціў. Рысы твару яго былі правільныя, але вялыя і недастаткова выразныя; вочы вялікія, блакітныя, але погляд мала адухоўлены - словам, твар быў мала выразным і ў ім было нават нешта непрыемнае ў тых выпадках, калі ён на публіцы лічыў сябе абавязаным прынімаць ўрачысты і велічны выгляд. Гэты выгляд ён пераняў ад бацькі, у якога ён быў прыродны, але на яго твары гэты выгляд вырабляў ураженне няўдалай маскі"

[32] Маці спадчынніка, Аляксандра Фёдараўна, была да адружання прускай прынцэсай, а яго бабуля, Марыя Фёдараўна, - прынцэсай Вюртэмбергскай.

[33] Цэсарэвіч прастудзіўся летам 1838 ў Даніі пры аглядзе партовых збудаванняў і лячыўся ад наступстваў гэтай прастуды ў тым жа Эмсе ў ліпені-жніўні 1838 года

што гэты прынц вызначаны стаць імператарам. Голас яго меладычны, што ў яго родзе вялікая рэдкасць; кажуць, гэтым ён пайшоў у маці. Ён вылучаецца сярод свайго асяроддзя, на першы погляд не адрозніваючыся ад аднагодкаў нічым, акрамя надзвычайнай вытанчанасці. Між тым вытанчанасць ёсць дакладная прыкмета тонкага розуму: у паходцы, выразе твару, манерах чалавека заўсёды выяўляецца яго душа!.. Вялікі князь трымаецца адначасова і велічна і ласкава. Рускія вандроўцы шмат апавядалі мне пра яго выключную прыгажосць; не распішы яны яе ў гэтакіх яркіх фарбах, яна б ўразіла мяне мацней; да таго ж, я добра памятаю раманічны, анёльскі выгляд, якім ўзрушылі Парыж у 1815 годзе бацька цэсарэвіча і яго дзядзька, вялікі князь Міхал, празваныя ў французскай сталіцы паўночным ззяннем[34]; я зыходжу строга ад таго, што адчуў расчараванне. Але нават і такі, які ён ёсць, спадкаемца расійскага пасаду здаецца мне адным з самых прыгожых васпаноў, якіх мне даводзілася бачыць. Уразіла мяне ўбогасць яго экіпажа, беспарадак ў яго багажы і неахайнасць суправаджаючых яго слуг. Калі, гледзячы на гэты царскі выезд, згадваеш выдатную прастату ангельскіх карэт і выключную акуратнасць ангельскіх слуг, не пакідаючых без увагі ніводнай дробязі, разумееш, што, каб дасягнуць матэрыяльнай дасканаласці, якой у наша station стагоддзе вылучаецца Англія, недастаткова заказваць карэты ў ангельскіх майстроў. Учора я бачыў заход на беразе Рэйна; гэта велічнае відовішча. У тутэйшым, залішне шырокавядомым краі самымі прыгожымі здаюцца мне зусім не берагі з іх аднастайнымі руінамі і бясплоднымі вінаграднікамі, якіх тут, на мой густ, занадта шмат; мне даводзілася бачыць берагі і больш прыгожыя, больш разнастайныя, больш вясёлыя, здаралася любавацца больш густымі лясамі і больш маляўнічымі схіламі, але што здаецца мне сапраўдным цудам, асабліва паблізу, дык гэта сама рака. Яе бязмежная водная роўнасць, няўлоўна слізгаючая ўздоўж берагоў, якія яна асвятляе і ажыўляе сваім бляскам, ускалыхвае мой розум, бо тут тварэнне выдае дзівосную моц стваральніка. Калі я гляджу на цячэнне гэтай ракі, я уяўляю сябе лекарам, мацаючым пульс чалавека, каб даведацца, ці дужы ён: рэкі – артэрыі нашай планеты, і я напаўняюся захапленнем пры выглядзе магутнасьці сусветнага

жыцця, якое б’ецца ў іх; я адчуваю побач з сабой свайго ўладара, я бачу вечнасць, веру ў бясконцасць, дакранаюся да яе рукой; ва ўсёй гэтай пастанове схавана нейкая велічная таямніца, між тым калі я чагосьці не разумею ў прыродзе, гэта толькі павялічвае маё захапленне; маё невуцтва хаваецца пад шатамі зачаравання. Вось праз што я адчуваю такое цягаценне да навукі, якое ўласціва людзям, усім незадаволеным.

Мы сапраўды паміраем ад смагі: вось ужо шмат гадоў у душнай Эмскай даліне сонца не паліла так неміласэрдна; мінулай ноччу, вяртаючыся з берага

---

[34] На пачатку 1814 Аляксандр І дазволіў сваім малодшым братам, вялікім князям Мікалаю і Міхалу Паўлавічу, прыняць удзел у баявых дзеяннях супраць напалеонаўскага войска на тэрыторыі Францыі, і 5/17 лютага яны выехалі із Пецярбурга, але спазніліся да вырашальнага моманту кампаніі і да заваявання французкай сталіцы заставаліся ў Базелі, а затым, у красавіку 1814, далучыліся да Аляксандра ў Парыжы.

Рэйна, я бачыў у лясах цэлыя чароды ззяючых мошак; гэта мае любімыя італьянскія lucciolі; я заўсёды лічыў, што яны водзяцца толькі ў паўднёвых краінах. Праз два дні я еду ў Берлін, а адтуль у Пецярбург[35].

Ліст другі

Поспехі матэрыяльнай цывілізацыі ў Германіі. – Прускі пратэстантызм. – Музыка як сродак навучання сялян. – Шанаванне мастацтваў рыхтуе душу да пакланення Богу. – Прусія пад уладай Расіі. – Сувязь паміж нямецкім характарам наогул і характарам Лютэра. – Французскі амбасадар у Прусіі. – Лісты майго бацькі, якія захоўваюцца ў архіве французскай амбасады ў Берліне. – Мой бацька ў 1792 годзе, у дваццаць два гады, атрымлівае прызначэнне французкага пасланнікам пры Браўншвейгскім і прускім дварах. – Спадар дэ Сегюр. – Удар нажом. – Несціпласць імператрыцы Кацярыны. – Невядомы анекдот, які мае дачыненне да Пільніцкой дэкларацыі. – Мой бацька замяшчае спадара дэ Сегюр. – Яго поспехі пры прускім двары. – Бацьку ўгаворваюць здрадзіць Францыі. – Ён вяртаецца на радзіму, не гледзячы на небяспекі якія яго чакаюць. – У якасці добраахвотніка ён бярэ ўдзел ў двух кампаніях пад кіраваннем свайго бацькі. – Лісты спадара дэ Ноая, у тую пару французскага амбасадара ў Вене. – Мая маці. – Яе паводзіны падчас суду над генералам Касцімам, яе свёкрам. – Яна прысутнічае побач з ім на ўсіх пасяджэннях. – Небяспека, якой яна пры гэтым падвяргаецца. – Лесвіца Палаца правасуддзя. – Якім чынам мая маціі змагла пазбегнуць смерці. – Дзьве маці. – Смерць генерала. – Яго набожная мужнасць. – Камеру майго дзеда ў Кансьержэры займае каралева. – Успаміны пра Версаль каля прыступак эшафота. – Мой бацька друкуе вымову ў абарону генерала дэ Касьціна. – Яго арышт. – Матухна спрабуе дапамагчы яму збегчы із турмы. – Самаадданасць дачкі кансьержа. – Гераізм палоннага. – Газета. – Трагічная сцэна ў турме. – Мой бацька – ахвяра ўласнага чалавекалюбства. – Апошняе спатканне ў Кансьержэры. – Дзіўнае здарэнне. – Першыя ўражанні майго дзяцінства. – З гувернёрам майго бацькі, які прачытаў ў газеце пра смерць свайго выхаванца, здараецца апаплексічны ўдар.

Берлін, 23 чэрвеня 1839 года[36]

Як гэта ні сорамна для чалавецтва, варта прызнаць: існуе асалода чыста матэрыяльная – тая, якой карыстаюцца зараз жыхары Германіі і асабліва – Прусіі. Дзякуючы падтрымліваючымся ў выдатным стане дарогам, прадуманай мытнай сістэме, выдатнаму кіраванню, гэтая краіна, калыска пратэстантызму, сёння апярэджвае нас у тым, што тычыцца матэрыяльнай цывілізацыі; тут пануе нейкая пачуццёвая

---

[35] На самай справе Кюстын прабыў у Эмсе даўжэй, ва ўсякім разе да 1/13, а магчыма, і да 6/18 чэрвеня 1839 г. (гл.: Tarn. P. 772, note 104).

[36] Згодна старога стыля 11 чэрвеня.

рэлігія, якая зрабіла сваім Богам – чалавецтва. Мы маем усе падставы сцвярджаць, што цяперашнія ўрады заступаюцца за гэты вытанчаны матэрыялізм, апошні водгук рэлігійнай рэфармацыі XVI стагоддзя. Клапоцячыся пра адно толькі зямное шчасьце, яны, здаецца, бачаць сваю адзіную мэту ў тым, каб даказаць сьвету: нацыя можа быць шчаслівай і не думаючы пра Бога. Такія кіраўнікі – старцы, якім дастаткова таго, што яны жывыя[37].

Тым не менш, прусакі маюць усе падставы ганарыцца мудрай і эканомнай палітыкай сваёй дзяржавы. У іхных вясковых школах навучанне вядзецца прадумана і пад строгім наглядам. Ва ўсіх вёсках музыка служыць сродкам выхавання народа і адначасова крыніцай забавы: у кожнай царкве ёсць орган, у кожным прыходзе – школьны настаўнік, які ведае нотную грамату. У нядзелю ён вучыць сялян спевам, акампаніруючы ім на органе; дзякуючы чаму жыхарам самых аддаленых куткоў знаёмы шэдэўры італьянскай і нямецкай старадаўняй музыкі. Гэтыя сьпевы разлічаны не больш чым на чатыры галасы: у якой вёсцы не знойдзецца аднаго басу, аднаго тэнара і двух хлапчукоў – альтаў? Кожны школьны настаўнік у Прусіі – вясковы Хоран ці Вільхем[38]. Вясковыя харавыя спевы выхоўваюць павагу да музыкі, супрацьстаяць кабацкім радасцям і падрыхтоўваюць ўяўленне народа да засваення рэлігійных ісцін. Пратэстанты апусьцілі рэлігію да курса практычнай маралі; аднак не за гарамі той час, калі рэлігія зноў ўступіць у свае правы; стварэнне, надзеленае неўміручасцю, не зможа даўжэй задавальняцца зямнымі радасцямі, і народы, больш іншых звыкшыя атрымліваць асалоду ад вытанчаных мастацтваў, першымі пачуюць голас нябёсаў. Такім чынам, справядлівасць патрабуе прызнаць, што прускі ўрад годным чынам рыхтуе сваіх падданых да будучага рэлігійнага абнаўлення, аб блізкасці якога сведчаць шматлікія неаспрэчныя прыкметы.

Вельмі хутка Прусія адчуе, што яе філасофія не здольна даравацъ душам спакой. У чаканні ж гэтай слаўнай будучыні горад Берлін падпарадкоўваецца найменш філасафічнай із краін, Расіі[39], што, зрэшты, не перашкаджае народам, насяляючым іншыя нямецкія княствы, накіраўваць свае погляды ў бок Прусіі, чыя выдатная сістэма кіравання іх чаруе. Яны мяркуюць, што менавіта адсюль прыйдзе да іх ліберальнае ўладкаванне, якое большасць людзей на гэты дзень блытае з заваёвамі прамысловасці, нібыта раскоша і свабода, багацце і незалежнасць, асалоды і дабрачыннасьці па сутнасьці сінонімы! Прайшло тры

---

[37] Ці не знойдуцца ў Францыі людзі, якія пажадаюць пераняць у прусакаў гэтае дабрачыннае ўладкаванне і распаўсюдзіць па нашай краіне мастацства, якое пашырае цывізізацыю? Вільхельм далучыў да яго парыжскіх рабочых: ці знойдуцца ў яго пасьлядоўнікі ў правінцыі?

[38] Хоран Аляксандр Эцьен (1772-1834) – французкі музычны тэарэтык, стваральнік новага (сімультаннага) метаду ўсеагульнага навучання харавым спевам, заснаваў пад час эпохі Рэстаўрацыі Каралеўскую школу спеваў і дэкламацыі; Вільхем (сапр. імя і прозв. Гійём Луі Бакійён; 1781-1842) – французкі кампазітар, заснавальнік народных пеўчых школ, перакананы прыхільнік уладкавання ў пачатковых школах урокаў спеваў.

[39] Палітычны хаўрус Расіі і Прусіі падмацоўваўся парадненнем дынастый: расійская імператрыца Аляксандра Фёдараўна была дачкой прускага караля Фрыдрыха Вільгельма III.

гады, і з пераменай манарха маеназіранні страцілі ледзь ці не ўсю сваю справядлівасць[40].

~26~

Галоўны недахоп нямецкага народа, увасаблены пастаццю Лютэра, – гэта схільнасць да фізічных радасцей; ў нашы дні гэтую схільнасць нішто не стрымлівае; наадварот, усё заахвочвае яе. Так, прыносячы сваю годнасць, а магчыма, і сваю незалежнасць у ахвяру бясплоднай мары аб выключна матэрыяльным дабрабыце, нямецкая нацыя, скаваная пачуццёвай палітыкай і разумовай рэлігіяй, здраджвае самой сабе і ўсяму свету. У кожнага народа, як і ў кожнага індывіда, ёсць сваё прызначэнне: калі Германія забылася аб сваім прызначэнні, вінаватая ў гэтым, перш за ўсё, Прусія – старажытная калыска той непаслядоўнай філасофіі, якую тут із ветлівасьці называюць рэлігіяй. Сёння Францыю прадстаўляе ў Прусіі амбасадар, цалкам задавальняючы ўсім патрабаванням, якія ў нашы дні дапасуюцца да дзяржаўнага мужа[41]. Ён не напускае на сябе таямнічасьці, не перарывае прамову вырабленымі паўзамі, не выкарыстоўвае не даючых ніякай карысьці недамовак, – адным словам, нічым не выдае ўсведамлення ўласнай велічы. Пра займаемую ім пасаду навакольныя памятаюць толькі таму, што прызнаюць за ім ўсе вартасці, неабходныя для таго, каб з ёю спраўляцца. Адгадваючы з выключнай прадбачнасьцю патрэбы і схільнасці сучаснага грамадства, ён спакойна рухаецца ў будучыню, не пагарджаючы ўрокамі мінулага; ён належыць да вузкага кола людзей старога часу, якія прыносяць карысць часу новаму.

Ураджэнец той жа правінцыі, што і я, ён паведаміў мне мноства цікавых падрабязнасцей із жыцця маіх родных, да гэтай пары застаючыхся невядомымі для мяне; слухаючы яго, я адчуў велізарнае душэўнае задавальннне і не баюся прызнацца ў гэтым, таму што святое захапленне, якое выклікаецца ў нашай душы гераізмам нашых продкаў, не мае нічога агульнага з гардыняй. Я паведаю вам без утойвання ўсе пачуцці[42], якія зведаў, слухаючы яго апавяданні,

---

[40] У 1840 г. памёр прускі кароль Фрыдрых Вільгельм III (1774-1840), які кіраваў краінай з 1797 года. На пасад уступіў яго сын Фрыдрых Вільгельм IV (1795-1861), пры двары якога ўзялі верх набожнасць і піетызм.

[41] 1 ліпеня 1839 Кюстын пісаў із Берліна сваёй прыяцельцы с-ні дэ Курбон: “Я пазнаёміўся з чалавекам, якога лічу чароўным: гэта наш пасланец с-р дэ Брэсон; ён ласкавы да немагчымага...»(Revue de France. 1934 - Aout. P. 734). Граф Шарль дэ Брэсон (1788-1847) быў французскім пасланнікам у Берліне з 1836 г., у 1841 атрымаў прызначэнне ў Мадрыд, у 1847 г. - у Неапаль. Зацікаўленыя назіральнікі ацэньвалі ролю і самаадчуванне Брэсона у Берліне не зусім так, як Кюстын; П. К. Мейендорф, рускі амбасадар у Прусіі, у сваіх данясеньнях ад 7/19 верасня і 3/15 кастрычніка 1839 г пісаў: “Уплыў, якім Брэсон нібыта карыстаецца ў Берліне, моцна перабольшваюць (...) ён грунтуецца выключна на павазе караля да міру і яго захапленні палітычным геніем Луі-Філіпа; зрэшты, французкая партыя вельмі слабая. (...) Брэсон тут не па душы, і ён гэтага не хавае: ён вось-вось выправіцца на адпачынак у Парыж” (MeyendorffP. von. Politischer und privater Briefweschel. Berlin und Leipzig, 1923. Bd. I. S. 76, 79).

[42] “Вы", да якога звяртаецца Кюстын, гэта ў першую чаргу рэальны спадарожнік яго жыцця - ангелец Эдвард Сен-Барб, або, як яго сталі называць ў Францыі, Эдуард дэ Сэнт-Барбі (1786-1858). Пазнаёміўшыся з будучым пісьменнікам летам 1822 г. у Англіі, ён прыехаў з ім у Францыю і заставаўся побач з ім на працягу трох дзясяткаў гадоў, да самай сьмерці Кюстына, якога пераходжыў толькі на год. Гэты зварот да Сэнт-Барба, які мае на пачатку кнігі ўмоўна-літаратурны характар , адлюстроўвае глыбока асабістыя рысы ў лісьце чацвёртым (гл. цяп. выд., с. 63-64).

але спачатку дазвольце пазнаёміць вас з некаторымі звесткамі[43], якія мне, перад маім прыездам ў Берлін, ужо былі вядомы. Я ведаў, што ў архівах французскай амбасады ў Берліне захоўваюцца лісты і дыпламатычныя ноты, якія уяўляюць вялікую цікавасць для ўсіх людзей наогул і для мяне ў асаблівасці: яны належаць пяру майго бацькі[44].

У 1792 годзе ў дваццаць два гады, ён быў накіраваны ўрадам Людовіка XVI[45], ужо год як зрабіўшагася канстытуцыйным манархам, да двара герцага Брауншвейгскага[46] з важнай і далікатнай місіяй. Гаворка ішла пра тое, каб схіліць герцага адмовіцца ад узначальвання хаўруснага войска, якое ствалася супраць Францыі. Французскія дзяржаўныя мужы справядліва лічылі, што катаклізмы нашай рэвалюцыі будуць пагражаць каралю і краіне меншымі небяспекамі, калі чужаземцы пакінуць надзею гвалтоўна перапыніць яе працяг.

~27~

Бацька прыбыў у Браўншвейг занадта позна: герцаг ужо даў згоду стаць на чале хаўруснага войска. Тым не менш, нораў і таленты маладога Кюстына набылі яму на радзіме такую павагу, што яго не адклікалі назад у Парыж, а накіравалі да

---

[43] Другі і трэцці ліст, прысвечаныя дзяцінству Кюстына і гісторыі яго сям'і, здаваліся шмат каму із крытыкаў Кюстына залішнімі; напрыклад, публіцыст Ж. Шод-Эг сцвярджаў: "Каб як след ўлавіць думка, выказаную маркізам дэ Кюстынам ў яго кнізе пра Расію, неабходна, на наш погляд, выкінуць з гэтай кнігі ва ўсякім разе траціну складаючых яе лістоў, бо менавіта столькі старонак прысвячае аўтар апавяданню пра сваю сям'ю, пра свае грамадзкія сувязі, думкі і прыхільнасці. (...) Канфесіяналы літаратура, без сумневу, мае сваю хараство, але толькі ў тым выпадку, калі яна уводзіць нас у жыццё чалавека вялікага. А ці можна назваць вялікім аўтара раманаў "Алоіс", "Свет як ён ёсць" і "Этель"? Мабыць, не. (...) Праўда, адчуваеш сябе падманутым, калі, адкрыўшы кнігу пад назвай "Расія ў 1839 годзе", знаходзіш сябе, зусім таго не жадаючы, у атачэнні продкаў аўтара" [Chaudes-Aigues. P. 328-329) - справядлівым уяўляецца меркаванне сучаснага даследчыка: прысутнасць гэтых двух лістоў у кнізе пра Расію апраўдана, бо яны, па-першае, паказваюць рэзка адмоўнае стаўленне Кюстына да рэвалюцыі і тым самым надаюць большую вагу яго прызнанням пра сімпатыю да прадстаўнічага ладу кіравання, якое прачнулася ў яго душы пасьля вяртання із Расіі, а па-другое, адцяняюць страшнымі выявамі якабінскага дэспатызму яшчэ больш страшныя выявы дэспатызму царскага, расейскага

[44] Глядзіце ў цытавананым вышэй лісьце Кюстына да с-ні дэ Курбон ад 4 ліпені 1839 г. "Ён (Брэсон) паведаміў мне цікавыя звесткі пра маю сям'ю і даў мне прачытаць з пачатку да канца ўсю дыпламатычную перапіску майго бацькі. (...) Гэтыя дэпешы – шэдэўр і сапраўдны цуд, калі ўзгадаць, што яны напісаны дваццацідвухгадовым юнаком. Усе яго сябры, аж да Калкрэута, пляменіка Фрыдрыхава таварыша па зброі, прасілі яго застацца ў Берліне, замест таго каб кідацца ў бездань: ён адказваў на ўсе ўгаворы, што абавязак заклікае яго вярнуцца на радзіму, і з'ехаў, каб патрапіць... вы ведаеце, куды"(Revue de France. 1934 - Aout. P. 735). Бацька пісьменніка, Арман Луі Філіп Франсуа дэ Кюстын (1768-1794) 31 ліпеня 1787 года адружыўся з Дэльфінай дэ Сабран (1774-1826), якая 18 сакавіка 1790 нарадзіла сына Астольфа, названага так у гонар героя паэмы Л. Арыоста "Шалёны Роланд", каб ён, згодна слоў яго бабулі с-ні дэ Сабран, "у адзін цудоўны дзень, згодна прыкладу свайго патрона, выправіўся на Месяц за доляй здаровага сэнсу"(Afaugras. P. 65).

[45] Людовік XVI (1754-1793) 14 верасня 1791 года – даў прысягу на вернасць Канстытуцыі і атрымаў тытул "караля французаў", гэта значыць канстытуцыйнага манарха.

[46] 12 студзеня 1792 г., калі Арман дэ Кюстын прыбыў да Карла Вільгельма Фердынанда, герцага Браўншвейгскага (1735-1806), генерала, які служыў прускаму каралю, той ужо даў згоду стаць на чале кааліцыйнага войска, якае павінна было выступіць супраць рэвалюцыйнай Францыі. Пасля, калі Арман дэ Кюстын паўстаў перад рэвалюцыйным трыбуналам, яго ліст міністру замежных спраў дэ Лессару, які інфармуе пра ход перамоваў з герцагам Брауншвейгскім, быў пастаўлена яму ў віну: на падставе выдраных з тэкста фраз абвінаваўцы прыпісалі Кюстыну намер прапанаваць герцагу Брауншвейгскаму французскі пасад.

прускага двара, каб ён паспрабаваў адгаварыць караля Вільгельма II[47] ад удзелу ў кааліцыі, чыё войка меў намер узначаліць герцаг Брауншвейгскі. Незадоўга да прыезду майго бацькі ў Берлін спадар дэ Сегюр, які прадстаўляў у тую пару Францыю пры прускім двары, зведаў няўдачу ў гэтых складаных перамовах. Майму бацьку трэба было яго замяніць. Кароль Вільгельм прыняў спадара дэ Сегюра дрэнна, так дрэнна, што, вярнуўшыся аднойчы вечарам да сябе дадому ў поўным адчаі і палічыўшы сваю рэпутацыю спрытнага дыпламата назаўжды заплямленай, пасол паспрабаваў пакончыць з жыццём; лязо кінжала ўвайшло ў яго грудзі не занадта глыбока, і самазабойца застаўся жывы, але быў вымушаны пакінуць Прусію. Падзея гэта ўразіла праніклівых палітыкаў Еўропы: ніхто з іх не мог растлумачыць падставы, згодна якіх прускі кароль аказаў да крайнасці неветлівы прыём чалавеку такога шляхетнага паходжання і такога розуму. Я ведаю з надзейнай крыніцы анекдот, які пралівае некаторае святло на гэты эпізод, па гэты дзень застаючыся загадкай; справа вось у чым: у пару свайго трыумфу пры двары імператрыцы Кацярыны спадар дэ Сегюр часта бавіў навакольных кпінамі з пляменніка Фрыдрыха Вялікага, які пазней зрабіўся каралём пад імем Фрыдрыха Вільгельма II; ён глуміўся над амурнымі прыгодамі будучага манарха[48] і над ім самім, а аднойчы паслаў імператрыцы запіску, дзе, у згодзе з густамі той эпохі, напісаў сатырычныя партрэты Фрыдрыха Вільгельма і яго набліжаных. Пасьля смерці Фрыдрыха Вялікага палітычныя абставіны раптам перамяніліся, царыца стала шукаць хаўрусу з Прусіяй і, каб новы кароль хутчэй адважыўся прыняць бок Расіі супраць Францыі, нядоўга думаючы паслала яму запіску спадара дэ Сегюр, якога Людовік XVI толькі што прызначыў французскім амбасадарам у Берліне. Прыезду майго бацькі ў сталіцу Прусіі папярэднічала яшчэ адно цікавае здарэнне, якое сведчыць аб тым, якое спачуванне выклікала ў той час у цывілізаваным свеце французская рэвалюцыя. Праект Пільніцкай дэкларацыі[49] быў ужо напісаны, але сябры кааліцыі лічылі неабходным як мага даўжэй хаваць ад Францыі ўмовы гэтага хаўрусу. Прускі кароль ужо меў чарнавік дамовы, але ніхто з французскіх агентаў яго яшчэ не бачыў.

~28~

Аднойчы позним вечарам, вяртаючыся пешшу дадому, спадар дэ Сегюр заўважыў, што нейкі чалавек, захутаны ў плашч, ідзе за імх; пасол паскарыў крок,

---

[47] Фрыдрых Вільгельм II (1744-1797) – прускі кароль з 1786 г. Сегюр Луі Філіп, граф дэ (1753-1832), французкі дыпламат, пасланнік у Расіі ў 1785-1789 быў спачатку накіраваны ў якасьці пасланніка да папскага двара, але пасьля таго, як папа рымскі адмовіўся прыняць яго вярыцельныя граматы, быў накіраваны ў Прусію; ў Берлін Сегюр прыбыў 11 студзеня 1792 г. напярэдадні прыезду Армана дэ Кюстына ў Браўншвейг (гл.: Maueras. P. 122 - 123); непасьпяховасць яго місіі тлумачыцца, магчыма, у першую чаргу непрыхільнымі водгукамі французкіх эмігрантаў пра якабінскае атачэнне пасланніка, якае вельмі не спадабалася каралю Фрыдрыху Вільгельму II.

[48] Яшчэ будучы спадкаемцам пасада, Фрыдрых Вільгельм захапіўся шаснаццацігадовай дачкой музыканта каралеўскай капэлы Вільгельмінай Энке (1754-1820), з якой прыжыў траіх дзяцей; для бачнасьці ён адружыў сваю фаварытку з адным са сваіх служак, а стаўшы каралём, дараваў ёй тытул графіні Ліхтэнау.

[49] Пільніцкая дэкларацыя, падпісаная 26 жніўня 1791 года ў саксонскім замку Пільніца, з'явілася асновай аўстра-прускай хаўруснай дамовы (люты 1792 года) і паклала пачатак кааліцыі еўрапейскіх манархаў, якія аб'ядналіся для процідзеяння французскай рэвалюцыі.

незнаёмы не адстае; ён пераходзіць на другі бок вуліцы, незнаёмы робіць тое ж; ён спыняецца, незнаёмы адступае і таксама спыняецца ў некаторым аддаленні. Спадар дэ Сегюр быў бяззбройным; памятаючы пра непрыязненасць немцаў да яго асабы і аб складанасці палітычнага становішча, ён, ўдвая занепакоены, пускаецца бегчы ў бок хаты, але яму не ўдаецца апярэдзіць таямнічага незнаёмца, які падбягае да дзвярэй адначасова з ім і, кінуўшы да яго ног даволі тоўстую звязку папер, тут жа знікае. Падняўшы паперы, спадар дэ Сегюр пасылае сваіх слуг наўздагон за тым, хто іх прынёс, але безпаспяхова.

У звязку папер спадар дэ Сегюр знайшоў праект Пільніцкай дэкларацыі, спісаны слова ў слова прама ў кабінеце прускага караля: вось якім чынам, дзякуючы дапамозе людзей, таемна спачуваючых новым ідэям, французы атрымалі першыя звесткі аб гэтым дакуменце, неўзабаве атрымаўшым сусветную вядомасць.

Абставіны, супраць якіх нічога не зможа зрабіць ні талент ні воля чалавечая, вымусілі майго бацьку адмовіцца ад новых спробаў пераканаць прускі кабінет, аднак, не гледзячы на гэтую няўдачу, ён заслужыў павагу і нават сяброўскія адносіны ўсіх тых асоб, з якімі яму давялося мець справу, не выключаючы караля і яго міністраў, чым ўзнагародзіў сябе за няўдачу сваёй палітычнай місіі.

Берлінцы да гэтага часу памятаюць бездакорны такт, з якім мой бацька выходзіў са складаных становішч, які спаткалі яго ў сталіцы Прусіі. Прыбыўшы да прускага двара ў якасці пасланніка тагачаснага французскага ўрада, ён сустрэў у Берліне сваю цешчу, спадарыню дэ Сабран[50], якая збегла сюды ад праследаў гэтага самага ўрада. У тую пару палітыка ўваходзіла ў кожны дом, і не толькі народы, але нават сем'і пакутавалі ад сварак і разнагалоссяў. Калі бацька сабраўся вярнуцца ў Францыю, каб даць справаздачу аб сваіх перамовах, яго цешча, звярнуўшыся за дапамогай да ўсіх берлінскіх сяброў, паспрабавала перашкодзіць выкананню гэтага намеру. Нейкі спадар Калкреут, пляменік славутага паплечніка прынца Генрыха Прускага[51], ледзь ці не на каленях маліў маладога Кюстына не пакідаць Берлін або, ва ўсякім разе, дачакацца ў эміграцыі таго часу, калі ён зможа зноў служыць сваёй айчыне. Ён прадказаў майму бацьку ўсё, чым пагражае яму вяртанне на радзіму. Падзеі 10 жніўня ўзрушылі Яўропу[52]. Людовік XVI пакутаваў ў зняволенні, паўсюль панаваў хаос; штодня новыя прамоўцы падымаліся на трыбуну, і кожны абвяргаў ўсё сказанае яго

[50] Франсуаза Элеанора дэжа дэ Манвіль (1749-1827), ў 20 гадоў адружылася з графам дэ Сабран і нарадзіла яму дваіх дзяцей - Дэльфіну, маці Астольфа, і Эльзеара. У 1775 с-ня дэ Сабран стала ўдавой, а з 1777 г. – знаходзілася ў сувязі з літаратарам і дыпламатам шевалье Станісласам Жанам дэ Буфлерам (1738-1815), з якім у чэрвені 1797 г. адружылася. Упэўненая, што рэвалюцыя прывядзе Францыю да няшчасьця, с-ня дэ Сабран з сынам Эльзеарам ў траўні 1791 г. пакінула радзіму і вярнулася з эміграцыі толькі праз дзевяць гадоў.

[51] Генрых Прускі (1726-1802) - брат прускага караля Фрыдрыха II, таленавіты палкаводзец.

[52] ўзяцце парыжанамі палаца Цюільры, дзе знаходзіўся Людовік XVI з сямействам; пасьля гэтага Заканадаўчы сход прагаласаваў за адхіленне караля ад улады і скліканне Канвента, таму 10 жніўня лічыцца днём падзення каралеўскай улады ў Францыі.

папярэднікам; ўнутры Францыі, роўна як і за яе межамі, анархія вызваляла людзей, якія былі на службе ў французскага

ўрада, ад усякай адказнасьці. Гэты урад, пераконвалі майго бацьку, не ўмее ні справіцца з уласным народам, ні набыць павагу суседзей, ні паважаць свае ўласныя рашэнні; адным словам, добразычліўцы ўсімі магчымымі сродкамі спрабавалі пераканаць майго бацьку, што яго вернасць людзям, якія стаяць на чале французскай дзяржавы, – гераізм, годны не столькі ўхвалення, колькі асуджэння. Але бацька застаўся глухі да іхных ўгаворам; ён ні ў чым не жадаў зграшыць супраць сумлення і паводзіў сябе так, як патрабаваў старадаўні дэвіз нашага роду: "Выканай свой абавязак, а там – будзь што будзе". "Мяне паслаў сюды гэты ўрад, – адказваў ён сябрам, – Я абавязаны вярнуцца і даць справаздачу ў тым, што зрабіў, тым, хто мяне паслаў; гэта мой абавязак". Такім чынам, мой бацька, гэты невядомы Рэгул[53], народжаны ў краіне, дзе ўчарашні гераізм засланяе сёняшняя слава і заўтрашняя славалюбства, са спакойнай душой накіраваўся ў Францыю, дзе яго чакаў эшафот.

На радзіме справы ішлі так жудасна, што, адклаўшы ў бок клопаты за палітыку, бацька неадкладна адправіўся добраахвотнікам у Рэйнскае войска[54], якое ўзначальваў мой дзед, генерал Кюстын. Ён з гонарам ваяваў у двух кампаніях, а калі генерал, які адкрыў нашаму войску шлях да перамогі, вярнуўся ў Парыж, дзе яго чакала смерць, рушыў услед за ім, каб стаць на яго абарону. Абодва загінулі на эшафоце. Але бацька на паўгода пераражыў дзеда: ён не быў асуджаны разам з жырандыстамі, сярод якіх, аднак, было нямала яго блізкіх сяброў.

Ён памёр смерцю пакутніка – памёр, як і належыць пакутніку, не прызнаным сучаснікамі. За асвечаны патрыятызм і бескарысную адданасць справе свабоды бацька і сын атрымалі аднолькавую ўзнагароду.

---

[53] Рэгул Марк Атылій (памёр каля 250 да н. э.) - Рымскі палкаводзец, падчас Пунічнай вайны трапіў у палон да Карфагенян і адпушчаны ў Рым пад слова сумлення, каб дамагчыся абмену палоннымі; Рэгул пераканаў рымлян адкінуць прапановы праціўніка, вярнуўся ў Карфаген і быў пакараны.

[54] Кюстын прыбыў у Парыж 22 чэрвеня 1792 г, а 10 лістапада таго ж года, выправіўшы жонку з сынам у маёнтак сяброў бліз Арлеана, накіраваўся, заручыўшыся загадам ваеннага міністра Паша, у распараджэнне свайго бацькі, графа Адама Філіпа дэ Кюстына (1740-1793). Узначальваемае генералам Кюстынам Рэйнскае войска ў канцы верасня-кастрычніку 1792 захапіла такія буйныя нямецкія гарады, як Вормс, Майнц і Франкфурт. Калі ў 1792 г. ход вайны быў спрыяльным для французаў, то на пачатку 1793 г. становішча змянілася: у красавіку галоўнакамандуючы французскім войскам генерал Дюмурье перайшоў на бок аўстрыйцаў, прускія войскі адбілі ў французаў Франкфурт і аблажылі Майнц; тым не менш 13 траўня генерал Кюстын быў прызначаны камандуючым Паўночным войскам замест забітага генерала Данпьера, аднак дзеянні ўпаўшага духам войска былі няўдалыя, горад Кондэ здаўся аблажыўшым яго непрыяцелям (12 ліпеня), а вінаватым у няўдачах Канвент палічыў генерала Кюстына. На дадатак у распараджэнні ваеннага міністэрства апынуліся дакументы, якія сведчылі пра стасункі генерала з аўстра-прускім ваенным камандаваннем, а забойства Шарлотай Кардэ Марата (13 ліпеня) паслужыла падставай да ўзмацнення жорсткасьці Тэрору, і 22 ліпеня 1793 г. генерал быў арыштаваны, а 28 жніўня пакараны. Хоць вылучаныя супраць генерала Кюстына абвінавачванні ў прамой здрадзе, хутчэй за ўсё, не мелі пад сабой падстаў, яго становішча з боку гледжання артадаксальных рэвалюцыянераў было больш чым двухсэнсоўнае: пасьля пакарання смерцю Людовіка XVI (21 студзень 1793 года) ён ў прысутнасці камісараў Канвента выказваў незадавальненне новай уладай, а таксама, спрабуючы вывесці прускага караля з антыфранцузскай кааліцыі, зносіўся з супернікам, і інш.

Учора наш цяперашні амбасадар пры берлінскім двары даў мне магчымасць пазнаёміцца з дыпламатычным ліставаннем, якое вёў мой бацька пад час свайго знаходжання пры гэтым двары.

Гэтае ліставанне поўніцца выключнай высакароднасцью і прастатой; яно – ўзор дыпламатычнага стылю ў тым, што мае дачыненне да формы выкладання і логікі разважанняў, а таксама годны прыклад асцярожнасці і адвагі. Чытаючы гэтыя лісты, бачыш, як, падзеленыя ўзаемным неразуменнем, нацкоўваемыя адна на другую, сутыкаюцца Яўропа і Францыя, як, не гледзячы на захады, прапанаваныя жменькай мудрых людзей, якіх іхная мужная ўмераннасць выракае на бясплодную гібель, Францыю затапляе хаос. Сталасць розуму, далікатнасць і сіла характару, грунтоўнасць ведаў, правільнасць высноў, яснасць думкі і хаваючаяся за ўсім гэтым душэўная магутнасць бацькі неверагодныя, а ён жа быў яшчэ зусім малады, ды да таго ж вырас у эпоху, калі дзяцей ніхто не ўспрымаў сур'ёзна, калі талент лічыўся следствам вопыту.

~30~

Спадар дэ Ноай[55], які займаў у той час пасаду французскага амбасадара ў Вене і даслаў няшчаснаму Людовіку XVI прашэнне аб звальненні, апавясціў майго бацькі аб прынятым ім рашэнні. Лісты яго, таксама захоўваючыяся ў нашым берлінскім архіве, ўтрымліваюць самыя пахвальныя водгукі аб новым дыпламаце, якому ён прадказвае бліскучую будучыню... Як далёкі быў спадар дэ Ноай ад думкі, што маладому пасланніку адмераны такі кароткі тэрмін!!! Мой бацька не быў гарыстым, але адабрэнне чалавека дасведчанага і, тым больш, безстаронняга, які сам меў намер абраць шлях, супрацьлеглы таму, якім збіраўся ісьці амбасадар у Берліне, не магло пакінуць абыякавым нават гэтага стоіка.

Прываблены пачуццём абавязку, бацька мой вярнуўся ў Парыж, і гэта яго загубіла. Адна акалічнасць, невядомая шырокай публіцы, дазваляе мне сказаць, што смерць яго была не проста высакародная, але велічная. Гэтая акалічнасць годная падрабязнага апавядання, аднак, паколькі ў гэтай гісторыі значны ўдзел бярэ мая маці, я павінен перш за ўсё намаляваць вам яе характар. Мае дарожныя нататкі па сутнасьці мае мемуары: вось чаму я з лёгкім сэрцам пачынаю кнігу пра паездку ў Расію з гісторыі, якая хвалюе мяне значна больш, чым любыя звесткі, якія мне наканавана даведацца ў далёкіх падарожжах. Генерала Кюстына прызвалі ў Парыж; даносы зайздроснікаў выраклі яго на пагібель.

Яшчэ ў войску ён даведаўся пра пакаранне смерцю караля; газетныя артыкулы выклікалі ў яго абурэньне, якога ён не змог стрымаць ў прысутнасці камісараў Канвент. Згодна іхных слоў, ён усклікнуў: "Я служыў сваёй айчыне і абараняў яе ад чужаземнага нашэсця, але хіба можна служыць тым людзям, што кіруюць намі сёння?”

[55] Ноай Эмманюэль Мары Луі, маркіз дэ (1743-1822) - французскі амбасадар у Вене ў 1783-1792 гг. Пры тэроры быў арыштаваны, але ацалеў.

Гэтыя словы, перададзеныя Рабесп'еру Мерленам[56] із Тыянвіля і яго спадарожнікам, асудзілі генерала на сьмерць.

Маці ў гэтую пару хавалася разам са мной у нармандскай глухамані[57]; я быў яшчэ зусім малы. Даведаўшыся аб вяртанні генерала Кюстына ў Парыж, адважная маладая жанчына палічыла сваім абавязкам пакінуць адзіноту, пакінуць немаўля–сына і кінуцца на дапамогу сьвёкру, з якім яе сямейства ўжо некалькі гадоў знаходзілася ў сварцы праз выказаныя ім з самых першых дзён Рэвалюцыі палітычныя сімпатыі. Ёй цяжка было пакінуць мяне, бо яна была маці ў поўным сэнсе гэтага слова, аднак спачуванне да чужога няшчасця заўсёды мела выключную ўладу над сэрцам гэтай вялікадушнай жанчыны. Я застаўся з нянькай, якая вырасла ў нашым Латарынгскім маёнтку і была бязмежна адданай нашаму сямейству; пазней яна прывезла мяне ў Парыж.

Калі што і магло выратаваць генерала Кюстына, дык гэта самаадданасць і адвага яго нявесткі.

Першая іх сустрэча была асабліва кранальнай праз тое, што

з'явілася для вязня поўнай нечаканасьцю. Пры з’яўленні маці стары ваяр палічыў, што выратаваны. На самай справе, яе маладосць, прыгажосць, нясмеласць, – не перашкаджаўшая ёй, аднак, праяўляць пры неабходнасьці ільвіную адвагу, – вельмі хутка выклікалі ў не зацікаўленай публіцы, журналістаў, народу і нават суддзяў рэвалюцыйнага трыбунала столькі спачування, што людзям, якія жадалі генералу сьмерці, прыйшлося звярнуць увагу на красамоўнейшага із яго абаронцаў, яго нявестку; яны вырашылі запалохаць маладую жанчыну.

У тую пару ўрад яшчэ не апусьціўся да той бессаромнасьці, з якой пачаў дзейнічаць пазней. Маці адважыліся арыштаваць толькі пасьля гібелі свёкра і мужа; аднак людзі, якія баяліся пасадзіць яе ў турму, не пабаяліся наняць бандытаў, якім паабяцалі грошай за яе сьмерць; "сенцябрысты"[58], як называлі тады гэтых галаварэзаў, некалькі дзён запар чакалі маці на прыступках Палаца правасуддзя, а іхныя заступнікі не прамінулі папярэдзіць маці аб небяспецы, якой яна падвяргаецца, выпраўляючыся ў трыбунал. Аднак нішто не магло спыніць гэтую жанчыну; кожнае паседжанне яна праводзіла, седзячы каля ног свёкра, і яе мужнасць кранала нават катаў. Застаючыся час яна выкарыстала на тое, каб употай хадайнічаць за генерала перад сябрамі рэвалюцыйнага трыбунала і камітэтаў. Прыніжэнні, якія яна цярпела падчас гэтых візітаў, прыём, аказаны ёй некаторымі дзяржаўнымі мужамі таго часу, напэўна вартыя асобнага апісання. Аднак я не магу паглыбляцца ў падрабязнасьці, бо яны мне не вядомы.

---

[56] Антуан Крыстоф Мерлен (1762-1833) “сябра Канвента; камісары Канвента выконвалі пры генералах рэвалюцыйнага войска ролю віжоў і “праваднікоў афіцыйнай лініі”.

[57] Дэльфіна дэ Кюстын з трохгадовым Астольфам жыла ў гэты час у сваёй залвіцы с-ні дэ Дрэ-Брэзэ ў нармандскім горадзе Анделі, у 30 лье ад Гаўра; выпраўляючыся на дапамогу сьвёкру, яна пакінула сына пад апеку нянькі Нанетты Мальрыа, аб якой Кюстын падрабязна распавядае ніжэй.

[58] прадстаўнікі “рэвалюцыйнага народа", якія 2-6 верасня 1792 года без суда і следства забівалі зняволеных у парыжскіх турмах арыстакратаў.

Маці не любіла апавядаць пра гэты перыяд свайго жыцця, славуты, але пакутлівы; апавядаць пра яго было ўсё роўна, што перажыць яго зноўку.

Візіты да ўладатрымаючых маці рабіла ў суправаджэнні майго бацькі, апранутага з гэтай нагоды, паводле тагачаснай моды, у простанародную сукенку; у кароткую куртку – "карманьоле", без гальштука, з коратка падстрыжанымі, ненапудранымі валасамі, бацька звычайна чакаў маці на лесвіцы або ў пярэднім пакоі, калі такі меўся. На адным з апошніх пасяджэнняў трыбунала адзіны погляд, кінуты маці на жанчын з публікі, вырваў у іх "слёзы, а, між тым, гэтыя мегеры славіліся асобамі вельмі стрыманымі. Іх называлі фурыямі гільяціны і вязальшчыцамі Рабесп'ера[59]. Знакі спагады, выказаныя гэтымі вар'яцкімі нягодніцамі да нявесткі Кюстына, да такой ступені ўгнявілі Фукье-Тэнвіля[60], што ён адразу аддаў наёмным забойцам, якія дзяжурылі каля дзвярэй Палаца правасуддзя, тайны загад пусціць у ход нажы.

Абвінавачанага адвялі назад у турму; нявестка яго выйшла з Палаца правасуддзя; ёй трэба было спусціцца па лесвіцы і пешшу, у адзіноце, дайсці да фіякра, які чакаў яе воддаль. Ніхто не адважваўся адкрыта суправаджаць маці праз баязнь памножыць

небяспеку, якая ёй паграажала. Нясмелая дзікунка, яна ўсё жыццё інстынктыўна, беспадстаўна баялася натоўпу. Уявіце сабе лесвіцу Палаца правасуддзя – доўгую чараду прыступак, пакрытых раз'юшаным, лютым натоўпам, які ўжо набыў агідную дасьведчанасьць і занадта прывык беспакарана праліваць кроў, каб засаромецца чарговага забойства. Маці, трапечучы, спыняецца на верхняй пляцоўцы; яна шукае вачыма месца, дзе некалькі месяцаў таму загінула спадарыня дэ Ламбаль[61]. Адзін із сяброў бацькі здолеў перадаць ёй у зале суда запіску, у якой папярэдзіў аб неабходнасці трымацца яшчэ больш асцярожна, чым звычайна, але гэтае папярэджанне толькі пагоршыла справу: ад жаху маці ледзь не страціла галаву; яна вырашыла, што загінула–а менавіта гэта і магло яе загубіць. "Калі я спатыкнуся, калі ўпаду, як спадарыня дэ Ламбаль, усё будзе скончана", – паўтарала яна сама сабе, а раз'юшаны натоўп, між тым, абступаў яе ўсё больш цесна. Адусюль чуліся крыкі: "Гэта Кюстынша, нявестка здрадніка![62]",

[59] дбайныя прыхільніцы якабінскай дыктатуры, якія прысутнічалі на пасяджаннях Канвента з рукадзеллем ў руках.

[60] Фук'е-Тэанвіль Антуан Кантэн (1746-1795) - грамадзкі абвінаваўца Рэвалюцыйнага трыбунала, які вызначаўся асаблівай жорсткасьцю; пасьля падзення дыктатуры Рабесп'ера быў адданы пад суд і пакараны.

[61] Ламбаль Мары Тэрэза Луіза дэ Савуа-Карыньян, прынцэса дэ (1749-1792) прыдворная дама і бліжэйшая сяброўка каралевы Марыі Антуанеты; была разадрана падчас вераснёўскай разні 1792 г.

[62] Нянавісць да генерала Кюстына была такая вялікая, што нейкі прадпрымальны парыжанін пачаў узводзіць на плошчы Рэспублікі, дзе адбываліся пакаранні, драўляны амфітэатр, каб затым пускаць туды гледачоў за грошы, і толькі забарона гарадзкіх уладаў перашкодзіла яму давесці справу да канца (гл.: Maugras. P. 169). Той жа аўтар цытуе тагачасную газету: "Пазаўчора гэтая жанчына (Дэльфіна дэ Кюстын) выйшла ў суправаджэнні натоўпу із Палаца правасуддзя; вусны яе кранула ўсмешка; навакольным жа здалося, што яна смяецца. У натоўпе былі такія жанчыны, якія, нітрохі не расчуленыя становішчам няшчаснай, пачалі крычаць: "Нядоўга ёй яшчэ весяліцца. Гэта дачка Кюстына; яе бацька нам за ўсё адкажа"(Maugras. P. 170).

страшэнная лаянка і праклёны. Як спусціцца ўніз, як прайсці скрозь гэтую пякельную арду? Адны галаварэзы з шаблямі нагала заступалі маці дарогу, іншыя, скінуўшы курткі, закатаўшы рукавы, адхілялі ад сябе жонак, відавочна рыхтуючыся пачаць разню; небяспека ўзрастала з кожнай хвілінай. Маці разумела, што, варта ёй выказаць найменшую слабасць, забойцы зваляць яе на зямлю і прыкончаць; яна казала мне, што да крыві кусала сабе рукі і вусны, каб не пабялець. Нарэшце, падняўшы вочы, яна ўбачыла, што да яе набліжаецца адна з самых агідных вулічных гандлярак з немаўлём на руках. Ведзеная Госпадам, заступнікам маці, "нявестка здрадніка" падыходзіць да гэтай маці з простых людзей (а маці – больш, чым жанчына) і кажа ёй: "Якое ў вас цудоўнае дзіця!" – " Вазьміце яго, – адказвае тая, зразумеўшы ўсё з паўслова, – я забяру яго ў вас ўнізе". Іскра мацярынскай любові працяла сэрца дзвюх жанчын – і натоўп адчуў гэта. Маці ўзяла дзіця, пацалавала яго і пайшла скрозь узрушаны натоўп, хаваючыся за гэтым новаз’явіўшымся шчытом.

Натуральны чалавек узяў верх над чалавекам, знявечаным сацыяльнай хваробай; варвары, названыя цывілізаванымі людзьмі, схілілі галовы перад двума маці. Нявестка здрадніка, зразумеўшы, што выратаванне блізка, спусцілася па прыступках Палаца правасуддзя, перайшла двор і падышла да брамы; ніхто яе і пальцам не крануў, ніхто не вымавіў ёй услед ні адзінага ваяўнічага слова; каля брамы яна аддала дзіця яго роднай маці, і дзве жанчыны неадкладна разышліся, нават не развітаўшыся; ні для выяўлення падзякі, ні для размоў месца было непадыходзячым; больш яны ніколі не бачыліся і нічога не даведаліся адна пра другую: душам дзвюх маці наканавана было пабачыцца ў іншым свеце. Аднак выратаваўшаяся цудам маладая жанчына не змагла выратаваць

~33~

свайго свёкра. Ён загінуў! Стары ваяр увянчаў годнае жыццё годнай смерцю; ён знайшоў у сабе мужнасць памерці па–хрысціянску: аб гэтай пакорлівай ахвяры, самай цяжкай з усіх у эпоху, калі і заганы і цноты знаходзіліся пад эгідай філасофіі, сведчыць яго ліст да сына; з прастадушнасьцю святога генерал Кюстын пісаў майму бацьку напярэдадні пакарання: "Не ведаю, як я павяду сябе ў апошняе імгненне; не люблю хваліцца, пакуль справа не зроблена". І гэтую–та велічную сціпласць тагачасныя сляпцы з пароды вальнадумцаў называлі баязлівасцю!.. Але што ж перашкаджала яму пахваліцца загадзя сваёй адвагай, а калі ў вырашальны момант не хапіла б мужнасьці, парушыць абяцанне? Што замінала? Любоў да праўды, заглушаючая нават славалюбства; пачуццё, пра якое дробязныя душонкамі не маюць разумення.

Па дарозе да пакарання смерцю генерал Кюстын цалаваў распяцце, з якім разлучыўся, толькі сышоўшы з ракавай павозкі. Набожная мужнасць ўпрыгожыла яго смерць, як вайсковая мужнасць ўпрыгожвала яго жыццё, але прывяло ў абурэньне парыжскіх Брутаў[63].

---

[63] Абат Латрэнжэ, які суправаджаў Кюстына да месца пакарання сьмерцю і які працягнуў яму распяцце, быў праз гадзіну пасьля пакарання сьмерцю генерала арыштаваны згодна даносу за

У лісце ён прасіў майго бацькі заступіцца за яго добрае імя. Ўзвышаная прастадушнасць жаўнера, які лічыў, што пакаранне па загадзе Рабесп'ера здольна запляміць нечую рэпутацыю! Што можа быць больш кранальным, чым гэтая вера ахвяры ў магутнасьць ката?

Напярэдадні смерці май дзед у апошні раз ўбачыўся са сваёй нявесткай; на яе здзіўленне, спатканне адбылося не ў камеры, а ў дастаткова ўтульным пакоі. "Мяне перасялілі на гэтую ноч, – патлумачыў вязень, – каб змясьціць на маё месца каралеву[64]: таму што мая камера самая кепская ва ўсёй турме". Некалькімі гадамі раней ён, аднойчы зімой, прайграў у Версалі, на палавіне каралевы, 300 000 франкаў; ў тую пару Марыя Антуанэта, бліскучая, выклікаючая ўсеагульную зайздрасць, палічыла б вар'ятам таго, хто сказаў бы ёй, што яе апошнім прытулкам стане турма Консьержэры. Дзед мой, падобна ўсім прыдворным любіўшым каралеву, не мог без болю думаць пра долю, якая напаткала дачку Марыі Тэрэзіі[65]; ён забываўся пра ўласныя цяжкасьці, калі думаў пра зменлівасць лёсу гэтай жанчыны, такой пыхлівай са шляхтай, такой ветлівай з чэляддзю; ён не пераставаў здзіўляцца іхнай дзіўнай сустрэчы каля падножжа эшафота.

Падчас суда над генералам Кюстынам мой бацька напісаў і выдаў абарончую прамову; стрымана, але праўдзіва характарызаваўшую палітычныя і ваенныя здзяйсненні яго бацькі. Гэтая абарончая вымова, тэкст якой ён развесіў на сценах парыжскіх хат, не мела ніякага ўплыву, але наклікала на яе аўтара нянавісць Рабесп'ера разам з мантаньярамі, і без таго раздражнёнымі сяброўствам маладога Кюстына з усімі вялікадушнымі і разважлівымі людзьмі таго часу. Сын генерала Кюстына быў асуджаны;

неўзабаве пасьля пакарання сьмерцю бацькі[66] ён апынуўся ў турме. Тэрор з кожным днём набіраў магутнасць; арышт быў раўназначны прысуду; суд ператварыўся ў пустую фармальнасць. Маці мая была яшчэ на волі і, хаця яе паводзіны падчас працэса генерала Кюстына прыцягнулі да яе ўсеагульную ўвагу, дамаглася дазволу штодня наведваць мужа ў турме Ла-Форс. Разумеючы, што яму пагражае хуткая і немінучая гібель, яна выкарыстала ўсё магчымасьці для падрыхтоўкі ўцёкаў; яе чароўнасць была такой вялікай, што яна змагла ўзяць у хаўрусніцы дачку турэмнага наглядчыка; дарэчы, больш значнымі чым

спачуванне да здрадніка і выйшаў із турмы толькі пасьля падзення якабінскай дыктатуры (Maugras. P. 177)

[64] Марыю Антуанэту (1755-1793) перавялі із турмы Тампль ў Кансьержэры 2 жніўня 1793 г. з тым каб перашкодзіць яе пабегу; пакаралі сьмерцю каралеву 16 кастрычніка 1793 г.

[65] Марыя Тэрэзія (1717-1780) - аўстрыйская імператрыца з 1740, жонка імператара Франца I (1708-1765) маці Марыі Антуанеты.

[66] Арман дэ Кюстын быў зняволены ў турму Ла-Форс яшчэ да пакарання бацькі (гл.: Bardoux. P. 68). Самаадданасць яго жонкі ў гэтую пару была тым больш вялікая, што ў апошнія гады гарачага кахання да мужа яна не мела. “Мы з Арманам ўжо даўно разачараваліся адзін у адным і жылі кожны сам па сабе, - пісала яна ў гэты перыяд брату Эльзэару, - нядаўнія няшчасьці зблізілі нас; мае паводзіны, мая непадробная адданасць яму і ўсяму, чым ён даражыць, разчулілі яго, і ён закахаўся ў мяне яшчэ больш горача, чым раней. Што да мяне, я адчуваю да яго сяброўскія пачуцці - і нічога больш. Яго гэта прыводзіць у адчай, але мне на раду напісана не ведаць шчасця»(Maugras. P. 196).

зачараванне маці выявіліся яе грошы і абяцанкі. План уцёкаў, які распрацавала маці на аснове шматдзённых назіранняў, заключаўся ў наступным.

Бацька мой быў невялікі ростам, далікатны і выглядаў дастаткова молада і абаяльна, каб у жаночай сукенцы сысці за жанчыну. Развітваючыся з ім, маці знарок кожны раз выходзіла на вуліцу ў суправаджэнні дачкі турэмнага наглядчыка, Луізы; абедзве жанчыны праходзілі разам міма вартавых, стражнікаў і жаўнераў муніцыпальнай гвардыі; ўсе гэтыя людзі, якія прызвычаіліся да таго, што дачка турэмшчыка праводзіць ўсіх наведвальнікаў турмы, давяралі гэтай юнай асобе і дазвалялі ёй самастойна зачыняць за сваякамі і сябрамі зняволеных дзверы, якія вядуць на лесвіцу. Пасьля сьмерці свёкра маці насіла жалобную сукенку, чорны капялюш і густую вуаль, што было зусім не небяспечна, бо ў тую няшчасную эпоху нікому не дазвалялася выказваць смутак. Бацькі мае дамовіліся, што ў прызначаны дзень бацька перапранецца ў сукенку жонкі, маці ж аддасць сваю сукенку дачцэ турэмнага вартаўніка; затым вязень разам з ілжэ-Луізай пакіне турму звычайным шляхам, а сапраўдная Луіза скарыстаецца чорным ходам. Справа адбывалася ў студзені; сыходзіць вырашылі на змярканні, не задоўга да той гадзіны, калі на вуліцах запальваюцца ліхтары. Луіза была прыгожая бландынка, амаль такая ж чароўная, як мая матуля, якой нядаўна споўнілася дваццаць два гады і якая, не гледзячы на ўсе абваліўшыяся на яе няшчасці, не страціла ні прыгажосці, ні здароўя. Маці дамовілася з Луізай, што тая, патрапіўшы вядомым ёй адной шляхам на вуліцу, падыдзе да фіякра аднachасова з вязнем і атрымае з яго рук трыццаць тысяч франкаў золатам, якія даставіць да брамы турмы адзін з сяброў маці. Аднachасова дзяўчына атрымае пісьмовае абавязацельства майго бацькі выплочваць ёй пажыццёвую пенсію ў дзве тысячы франкаў. Усё было як след прадумана і абгаворана, заставалася толькі прызначыць дзень. Выбар павінна была зрабіць Луіза, якая добра ведала нораў і звычкі муніцыпальных гвардзэйцаў і лічыла некаторых з іх меней небяспечнымі; нарэшце надышоў дзень, калі марудзіць было больш нельга – праз суткі бацьку патрэбна было адправіцца ў Кансьержэры, а адтуль у трыбунал, інакш кажучы, на смерць: стаяў студзеня 1794 года.

~35~

Напярэдадні вырашальнага дня змоўшчыкі зладзілі ў камеры майго бацькі рэпетыцыю і з вялікай руплівасьцю прымерылі касцюмы, прыгатаваныя для заўтрашняга спектакля.

Маці вярнулася дадому, акрыленая надзеяй; ёй трэба было вярнуцца ў турму толькі на наступны дзень да вечара, з тым каб ужо праз гадзіну пакінуць яе разам з мужам.

Між тым рэвалюцыйныя ўлады працягвалі лютаваць: як раз напярэдадні дня, на які былі прызначаны ўцёкі, Канвент апублікаваў дэкрэт, які асуджае на смерць усякага, хто дапаможа бегчы дзяржаўнаму злачынцу[67]; Закон абвяшчаў,

---

[67] Магчыма, Кюстын мае ў ўвазе так званы “закон аб падазроных", прыняты, аднак, за тры з лішкам месяцы да пакарання яго бацькі, 17 верасня 1793 г. Ён даваў уладам права арыштоўваць ўсіх тых,

што і памагатыя ўцекачоў, і тыя, хто дадуць ім прытулак, і – гэта гучыць зусім неверагодна – тыя, хто не данесьлі пра ўцёкі, – будуць падвергнуты аднолькаваму пакаранню!..

Газета з тэкстам гэтага жудаснага закона была не із тых, якія хаваюць ад зняволеных. Наглядчык турмы Ла-Форс, бацька Луізы, з намерам занёс яе ў камеру майго бацькі. Гэта адбылося раніцай таго дня, калі павінны былі адбыцца ўцёкі.

Пасьля поўдня, трохі раней прызначанай гадзіны, маці выправілася ў турму. Пад лесвіцай яе чакала заплаканая Луіза. "Што здарылася, дзіця маё?"– спытала маці. – "О, пані, – адказвала Луіза, ад хвалявання забыўшыся, што згодна новага закона варта звяртацца да ўсіх на "ты", – угаварыце яго, вы адна можаце яго выратаваць; я малю яго з самай раніцы: ён і думаць не хоча пра выкананне нашага плана".

Маці, баючыся, як бы хто–небудзь не падслухаў іхную размову, падымаецца па вінтавой лесвіцы, не кажучы ні слова. Луіза ідзе за ёй следам. Перад уваходам у камеру вялікадушная дзяўчына спыняе маці і шэпча: "Ён прачытаў газету". Маці адгадвае астатняе; ведаючы непахісную педантычнасць майго бацькі, яна не вырашаецца адчыніць дзверы; ногі ў яе падкошваюцца, яна дрыжыць, нібы ўжо бачучы свайго мужа на эшафоце. "Пойдзем са мной, Луіза,– кажа яна, – ты хутчэй, чым я, пераканаеш яго, бо ён ахвяруе сваім жыццём, каб не рызыкаваць тваім". Луіза ўваходзіць у камеру, і там, за зачыненымі дзвярыма, напаўголас разыгрываецца сцэна, якую ваша ўяўленне намалюе вам лепш, чым я, тым больш, што маці толькі аднойчы, шмат гадоў пасьля, адважылася пераказаць мне яе, ды і то вельмі коратка.

– Вы адмаўляецеся бегчы, – кажа маці, уваходзячы, – дык вось, ваш сын застанецца сіратой, бо я не перажыву вас.

– Я не маю права ахвяраваць жыццём гэтай дзяўчыны дзеля ўласнага выратавання.

– Яе жыццю нічога не пагражае; яна схаваецца, а затым ўцячэ разам з намі.

– У Францыі больш няма дзе схавацца, а пакінуць гэтую няшчасную краіну бязмерна цяжка; ты просіш у Луізы больш, чым яна абяцала.

– Уцякайце, пане, – кажа Луіза, – я хачу гэтага не менш вашага.

– Ты што ж, не чытала ўчарашняга дэкрэта? І ён пачынае чытаць голасна. Луіза перапыняе яго:

– Усё гэта я ведаю, пане, але паўтараю вам: бяжыце; я малю вас пра гэта, я прашу вас на каленях (і яна падае ў ногі майго бацькі), бяжыце; ад выканання нашага плана залежыць маё шчасце, маё жыццё, мой гонар. Вы абяцалі азалаціць мяне, магчыма, зараз вам будзе цяжка стрымаць слова. Што ж! Я

хто выявіць сябе ”прыхільнікам тыраніі і федэралізму”, усіх тых, хто “не выконвае сваіх грамадзянскіх абавязкаў”, усіх тых, нарэшце, хто пастаянна не выказваў сваёй адданасці рэвалюцыі !”(Крапоткін П. А. Вялікая французкая рэвалюцыя, 1789-1793 гг. 1979 г. - С. 397-398).

згодна выратаваць вас дарма. Трыццаць тысяч франкаў, якія вы павінны былі мне заплаціць, пойдуць на выратаванне нас траіх. Мы схаваемся дзе–небудзь, мы разам перабярэмся за мяжу, я буду вам прыслугоўваць; мне не трэба ніякай ўзнагароды, толькі не адмаўляйцеся ад нашага плана.

– Нас зловяць, і ты памрэш.

– Няхай! я згодна – што вы на гэта скажаце? Вядома, дзеля вас мне прыйдзецца пакінуць радзіму, бацьку, жаніха; мы збіраліся неўзабаве абвянчацца, але я не люблю яго, да таго ж, калі ўсё скончыцца добра, з дапамогай той сумы, якую вы мне паабяцалі, я змагу ўзнагародзіць яго... А калі нам не пашанцуе, я памру разам з вамі, але ж я іду на гэта па добрай волі: як вы можаце мне пярэчыць?

– Ты не разумееш, што кажаш, Луіза; ты горка раскаешся.

– Няхай – але вы будзеце выратаваны.

– Ні за што.

– Як! – зноў уступае ў размову маці. – Ты хвалюешся аб гэтай высакароднай дзяўчыне больш, чым аб сваёй жонцы, чым пра свайго сына?.. Няўжо ты забыўся, што заўтра мне ўжо не дазволяць увайсці сюды, а паслязаўтра цябе перавядуць у Кансьержэры? Няўжо ты не разумееш, што Кансьержэры – гэта смерць? І ты хочаш, каб я перажыла ўсё гэта? Ты ж адказны не толькі за Луізу. Нішто, аднак, не магло пахіснуць стаічнай рашучасці юнага вязня; дзве жанчыны малілі яго на каленях, ён чуў разважанні звар'яцелай маці, угаворы адданай прастачкі: усё было дарэмна. Ахвяра чалавекалюбства, мой бацька быў чужы эгаістычных намераў і глухі да закліку сэрца: абавязак і гонар мелі куды большы ўплыў на яго душу, чым любоў да жыцця, чым каханне выдатнай, адважнай, пяшчотнай жанчыны, моцнай і слабой разам, чым бацькоўская любоў. Здавалася б, кожнае з гэтых пачуццяў можа быць прыраўнана да абавязку, аднак бацька мой застаўся непахісны: у яго далікатным маладым целе жыла вялікая душа!.. Як, павінны былі, любавацца ім анёлы нябесныя! Час, адпушчаны для спаткання, прайшло ў марных ўгаворах; маці прыйшлося вывесьці з камеры сілай – яна не хацела СЫХОДЗІЦЬ. Луіза, перапоўненая амаль такім жа глыбокім адчаем, праводзіла яе да дзвярэй турмы, дзе сваіх сяброў чакаў, пакутуючы ад лёгка

растлумачваемай трывогі, спадар Гі дэ Шамон–Кітры з трыццаццю тысячамі франкаў золатам у кішэні.

– Усё прапала, – сказала яму маці, – ён адмаўляецца бегчы.

– Я ў гэтым не сумняваўся, – адказаў спадар дэ Кітры. Адказ гэты, годны сябра такога чалавека, заўсёды здаваўся мне амаль такім жа выдатным, як і ўчынак майго бацькі. І ўсё гэта згінула ў змроку невядомасці... Звышнатуральная мужнасць бацюшкі засталася незаўважанай у эпоху, калі Францыя была гэтак жа багатая гераізмам, як за паўстагоддзя да таго – розумам.

Маці яшчэ адзін раз ўбачыла бацьку ўвечары, напярэдадні пакарання; за вялікую плату яна змагла атрымаць дазвол развітацца з ім у Кансьержэры.

Падчас гэтага выдатнага спаткання адбыўся адзін эпізод, гэтакі дзіўны, што я з цяжкасцю адважваюся апавядаць пра яго. Здаючыся стварэннем трагікамічнага генія Шэкспіра, ён, аднак, цалкам праўдзівы; жыццё паўсюдна заходзіць шмат далей выдумкі; прырода перапоўнена супярэчнасьцямі; і не мая віна ў тым, што іншы раз да слёз прымешваюцца зусім іншыя пачуцці? Я ўжо сказаў, што бацьку прысудзілі да смерці, і на наступны дзень ён павінен быў адправіцца на пакаранне смерцю; яму споўнілася дваццаць чатыры гады. Яго жонкая, Дэльфіна дэ Кюстын, народжаная дэ Сабран, была адной із найпрыгажэйшых жанчын свайго часу. Самаадданасць, з якой яна некалькімі месяцамі раней абараняла свайго свёкра генерала Кюстына, набыла ёй ганаровае месца ў аналах рэвалюцыі, падчас якой жанчыны нярэдка выказвалі гераізм, выкупляўшы агідны фанатызм і жорсткасць мужчын. Маці ўвайшла ў вязніцу, захоўваючы спакой, моўчкі абняла свайго мужа і правяла каля яго тры гадзіны. Яна не кінула яму ні адзінага папроку: за дзвярыма стаяла смерць. Жонка даравала мужу бязмежную высакароднасць, якая была нагодай трагічнай развязкі; ён не пачуў ад яе ні адзінай скаргі; яна зберагала яго сілы для апошняга выпрабавання. Прысуджаны да смерці і яго сяброўка падоўгу маўчалі; толькі маё імя некалькі разоў прагучала пад скляпеннямі цямніцы, і імя гэта разрывала сэрца абодвум... Бацька мой папрасіў літасці... Маці змоўкла.

У тыя гераічныя часы пакаранне смерцю было відовішчам, і ахвяры лічылі справай гонару не здрыганууцца перад тварам ката; мая няшчасная маці разумела, што яе маладому, прыгожаму, высакароднаму мужу, чалавеку пяшчотнай душы і вострага розуму, яшчэ нядаўна спажываўшаму такое безхмарнае шчасьце, неабходна сабраць да заўтрашняга дня ўсю сваю мужнасць; нават яна, гэтая нясмелая ад прыроды жанчына, імкнулася падбадзёрыць яго перад апошнім выпрабаваннем. Нездарма гаворыцца, што сумленнай душы зразумела ўсё ўзвышанае! Цяжка было знайсці жанчыну больш шчырую, а значыць, больш

ўстойлівую у гадзіну вялікіх выпрабаванняў, чым мая маці. Набліжалася поўнач; баючыся, што мужнасць пакіне яе, яна вырашыла сысці.

Спатканне адбывалася ў зале, куды выходзілі некалькі камер–даволі прасторным, напалову цёмным пакоі з нізкай столлю. Бацькі мае сядзелі каля стала, на якім гарэла свечка; за шырокімі засьцекленымі дзвярамі прагульваліся вартавыя. Раптам маленькая дзверца, на якую мае бацькі раней не звярталі ніякай увагі, адчынілася, і з яе выйшаў дзіўна апрануты чалавек з цьмяным ліхтаром у руцэ; то быў вязень, наведваўшы другога вязня. На ім быў кароткі халат, ці, дакладней, доўгі камзол, абшыты лебядзіных пухам, што само па сабе смешна; давяршалі яго касцюм белыя кальсоны, панчохі і высокі востраканечны хлопчаты каўпак, упрыгожаны ярка–чырвонымі карункамі; ён павольнымі крокамі слізгаў па пакоі, як слізгалі прыдворныя Людовіка XV па Версальскай галерэі.

Падышоўшы зусім блізка да маіх бацькоў, незнаёмецы моўчкі зірнуў на іх і пайшоў далей; тут–то яны і заўважылі, што старац ўжывае румяны. Маладыя

людзі ў маўчанні назіралі за старцам, які аб'явіўся ім у хвіліну поўнага адчаю; знянацку, не здагадаўшыся, што састарэлы вязень, магчыма, звярнуўся да румянаў не для таго, каб падфарбаваць зрэзаны маршчынамі твар, але для таго, каб заўтра, узыходзячы на эшафот, схаваць здрадніцкую бледнасць, яны пачалі жахліва рагатаць: нярвовае напружаннена на імгненне ўзяло верх над сардэчным болем.

Бацькі мае патрацілі так шмат душэўных сіл на тое, каб схаваць адзін ад другога катуючыя іх думкі, што смешнае відовішча – адзінае, да якога яны сябе не рыхтавалі, з’явіўшаяся перад імі знянацку; не гледзячы на ўсе намаганні захаваць спакой, а дакладней, з нагоды гэтых старанняў яны аддаліся празмернаму рогату, неўзабаве перайшоўшаму ў страшныя канвульсіі. Стражнікі, якія мелі шырокі рэвалюцыйны вопыт, выдатна зразумелі прычыны гэтага сарданічнага рогату і выказалі маёй маці куды большае спачуванне, чым выказала чатыры гады таму назад менш вопытная парыжская чэрнь дачцэ спадара Бярцье[68]. Яны ўвайшлі ў пакой і вынеслі няшчасную жанчыну, па-ранейшаму ўскалыхваемую прыступамі істэрычнага смеху, бацька мой, які знаходзіўся дакладна ў такім жа стане, застаўся адзін.

Такім было апошняе спатканне маіх бацькоў; такія былі апавяданні, пачутыя мною ў дзяцінстве.

Маці загадала чэлядзі маўчаць, але простадюдзінам падабаецца абгаворваць чужыя нягоды. Слугі нашы толькі і рабілі, што распавядалі мне пра няшчасьці маіх бацькоў. Таму з маёй душы ніколі не сатруцца жудасныя ўражанні, што сустрэлі мяне на парозе жыцця. Першым пачуццём, якое я адчуў, была баязнь–баязнь

існавання, знаёмая, верагодна, у большай ці меншай ступені ўсім людзям, бо ўсім ім трэба будзе выпіць на гэтым свеце сваю чару бедстваў. Без сумневу, менавіта гэтае пачуццё далучыла мяне да хрысціянскай рэлігіі перш, чым мне растлумачылі яе сутнасць; ледзь нарадзіўшыся, я ўжо спасціг, што сасланы на зямлю ў пакаранне. Прыйшоўшы ў сябе, бацька выкарыстаў рэшту ночы на тое, каб зусім акрыяць ад начнога прыступу; на досвітку ён напісаў жонцы ліст, поўны дзіўнай стрыманасьці і мужнасці. Ён вельмі хутка зрабіўся вядомым, роўна як і ліст майго дзеда, адрасаваны гэтаму мужнаму юнаку, які загінуў ад таго, што заступіўся за гонар свайго бацькі, ад таго, што не пажадаў ні застацца пры прускім двары ў якасці эмігранта, ні выратаваць сваё жыццё коштам жыцця адданай яму дзяўчыны.

Спадар Жэрар, яго былы гувернёр, пяшчотна любіў свайго вучня і ганарыўся ім. Падчас Тэрору ён жыў у Арлеане і даведаўся пра смерць майго бацькі з газеты; гэта нечаканая вестка так ўзрушыла яго, што ён раптоўна памёр

[68] Відаць, маецца на ўвазе трагічны эпізод, які адбыўся ў самым пачатку Рэвалюцыі: 22 ліпеня 1789 г. Парыжскі натоўп разадраў былога інтэнданта войска і флоту Жазэфа Франсуа Фулона (1714-1789) і яго зяця інтэнданта Парыжа Луі Беніня Франсуа Бярцье дэ Савін’і (1737-1789); павесіўшы Фулона на ліхтары, а затым адрэзаўшы яго галаву і узняўшы яе на піку, парыжане паказалі Берцье акрываўленую галаву цесця (згодна іншай версіяй, прымусілі яе пацалаваць), а потым забілі і яго.

ад апаплексічнага ўдару. Калі нават ворагі майго бацькі адклікаліся аб ім з міжвольнай павагай, як жа павінны былі захапляцца ім сябры? Прастата яго манер толькі адцяняла яго годнасці. Дзякуючы шчырай сціпласьці і лагоднасьці прамоваў ён, не гледзячына на ўсе свае таленты, не выклікаў нараканняў нават у эпоху, калі дэман зайздрасці непадзельна валодаў светам. Без сумневу, у ноч перад пакараннем смерцю ён не раз згадваў прадказанні берлінскіх сяброў, але я не думаю, каб ён раскаяўся ў абраным шляху: у тыя часы жыццё, якімі б вясёлкавымі надзеямі яно ні поўнілася, здавалася дробяззю ў параўнанні з чыстым сумленнем. Пакуль у краіне існуюць людзі, у чыім сэрцы голас доўгу заглушае ўсе пачуцці і прыхільнасці, такую краіну нельга лічыць асуджанай.

Ліст трэцці

Працяг апавядання пра жыццё маёй маці. – Варожае стаўленне да яе ўсіх партый. – Яна збіраецца эміграваць. – Яе арышт. – Дрэнна схаваныя паперы. – Маці цудам пазбягае небяспекі. – Разбураны дом. – Самаадданасць маёй няні Нанетты. – Яе неасцярожныя паводзіны на магіле Марата.–Пакланенне нававыяўленаму святому. – Жыццё маёй маці ў турме. – Спадарыня дэ Ламет, спадарыня д’Эгійён і спадарыня дэ Багарнэ, у будучыні імператрыца Жазэфіна. – Характары гэтых маладых жанчын.–Партрэт маці. – Невядомыя анекдоты той эпохі. – Полішынэль–арыстакрат. – Жанчына з народу дзеліць турэмны прытулак са шляхетнымі дамамі. – Характар гэтай жанчыны. – Яе караюць смерцю разам з мужам. – Бег нанераганкі. – Канец, дэкады ў турме. – Ператрусы. – Жарт Дюгазона. – Допыт. – Гарбаты старшыня–шавец. – Рыса характару. – Чаравік із ангельскай скуры.–Муляр Жэром. – Страшны шлях да выратавання. – Фатальная папка. – 9 термідора. – Заканчэнне Тэрору. – Хітрыкі іншых гісторыкаў, якія разважаюць пра нораў Рабесп'ера. – Турмы пасьля падзення якабінцаў. – Прашэнне Нанетты, падпісанае працоўнымі. – Канцылярыя Лежандра. – Збавенне. – Маці вяртаецца дадому. – Галеча. – Высакародны ўчынак муляра Жэрома.–Разважнасць гэтага чалавека. – Яго смерць.–Маці выпраўляецца ў Швейцарыю.–Яе сустрэча са спадарыняй дэ Сабран, маёй бабуляй. – Раманс аб ружы, дасланы ў турму. *– Меркаванне Лафатэра аб характары маёй маці. – Яе жыццё пры Імперыі. – Яе сябры. – Другое падарожжа ў Швейцарыю ў 1811 годзе.–Яна памірае ў 1826 годзе ва ўзросце пяцідзесяці шасці гадоў.*

Берлін, 28 чэрвеня 1839[69]

Аднойчы пачаўшы распавядаць вам пра няшчасці, якія зваліліся на маю сям'ю, я хачу сёння скончыць мой аповед. Мне здаецца, што гэты эпізод з часоў нашай рэвалюцыі, выкладзены сынам яго галоўных дзеючых асоб, уяўляе для вас цікавасць не толькі ў нагоды вашага сяброўскага да мяне размяшчэння. Маці пазбавілася ўсяго, што звязвала яе з радзімай; цяпер доўг загадваў ёй ратаваць

[69] Згодна са старым стылем - 16 чэрвеня.

ўласнае жыццё і жыццё яе адзінага сына. У дадатак становішча яе ў Францыі было куды больш горшым, чым іншых занядбаных.

Праз ліберальныя погляды нашай сям'і імя Кюстын гучала

для арыстакратаў не менш агідна, чым для якабінцаў. Гарачыя абаронцы старога ўладкавання не маглі дараваць маім бацькам іхныя паводзіны на пачатку рэвалюцыі, абаронцы ж Тэрору не жадалі дараваць ім умеранасць іх рэспубліканскага патрыятызму. У тыя часы прыстойны чалавек мог загінуць на эшафоце, не выклікаўшы нічыйго жалю, не вырваўшы нічыіх слёз. Жырандысты, тагачасныя дактрынёры[70], сталі б на абарону майго бацькі, але яны былі знішчаны або, у лепшым выпадку, адціснуты з палітычнай арэны пасьля таго, як да ўлады прыйшоў Рабесп'ер.

Такім чынам, маці жыла значна больш самотна, чым шмат якія іншыя ахвяры якабінцаў. Падзяліўшы праз адданасць мужу і яго перакананні, яна развіталася з грамадствам, у якім вырасла, але не знайшла наўзамен іншага; тых людзей, што належалі да рэвалюцыі да старадаўняга свецкага грамадства, якое зараз называецца Сен–Жэрменскай прадмесцем, і ацалелі пры Тэроры, не краналі няшчасці, якія напаткалі нашу сям'ю; здавалася, гэтыя арыстакраты вось–вось пакінуць свае хованкі дзеля таго, каб у адзін голас з аматарамі "Марсэльезы" ганьбіць на ўсіх кутах здрадніка Кюстына.

Партыя абачлівых рэфарматараў, партыя людзей, адданых сваёй краіне і тых, што шануе яе незалежна ад абранай суайчыннікамі формы праўлення, – гэтая партыя, да якой належыць сёння большая частка французскай нацыі, у той час яшчэ не існавала. Мой бацька пайшоў у імя яе на смерць, а маці ў свае дваццаць два гады пажынала згубны плён мужнасці свайго мужа – мужнасці занадта ўзнёслай, каб яе маглі ацаніць людзі, не спасцігнуўшыя яе пабуджальных падстаў. Сучаснікі не ўмелі ацаніць дзейную ўмеранасць майго бацькі і абсыпалі папрокамі яго слаўную цень, асуджаючы тым самым маці на бясконцыя пакуты; гэтая няшчасная маладая жанчына, спадчынніца імені, якое ўвасабляе непрадузятасць, адчувала сябе пакінутай і абяздоленай ў свеце, які быў у абдымках гарачых жаданняў. Іншым было каму выказаць свой смутак – маці плакала ў адзіноце. Хутка пасьля трагічнага дня, калі яна стала ўдавой, маці зразумела, што пара з'язджаць з Францыі; аднак для гэтага патрабаваўся пашпарт, атрымаць які было вельмі цяжка; нават ад'езд з Парыжа, выклікаў да ад’язджаючага вялікія падазрэнні, што ж казаць аб ад'ездзе за мяжу!

Тым не менш, за вялікія грошы, маці здабыла сабе фальшывы пашпарт; яна павінна была выехаць у Бельгію пад выглядам гандляркі карункамі; тым часам мая няня, тая ж ураджэнка Латарынгіі, пра якую я згадваў вышэй, адправілася б разам са мной у Эльзас, а адтуль – у Германію, дзе і сустрэлася б з

---

[70] Кюстын прыпадабняе жырандыстаў (“ўмераных” палітычных дзеячоў часоў Рэвалюцыі) дактрынёрам – партыі, якая знаходзілася пры ўладзе пад час Ліпеньскай манархіі, займаючы сярэднюю пазіцыю і цураючыся крайнасцей як легітымістскіх, так і рэспубліканскіх. Жырандысты былі абвешчаны Канвентам паза законам 2 чэрвеня 1793 г. Дваццаць два дэпутаты Канвента, якія былі правадырамі партыі, былі пакараны 31 кастрычніка 1793 г.

маёй маці. Гэтая нянюшка, Нанетта Мальро, якая нарадзілася ў Нідэрвіле, маёнтку майго дзеда, размаўляла па-нямецку значна лепш, чым па-французску, і цалкам магла сысці за вагезскую сялянку,

вандруючую разам з сынам; месцам сустрэчы быў абраны Пірмонт у Вестфаліі, а адтуль маці мела намер накіраваца ў Берлін, каб адшукаць там сваю маці і свайго брата.

Гэты план быў вядомы толькі маёй няні. Маці не давярала астатнім слугам; у дадатак, клапоцячыся пра іхную бяспеку, яна хацела даць ім магчымасць з чыстым сэрцам сцвярджаць, што яны нічога не ведалі пра нашы ўцёкі. Ратуючы ўласнае жыццё, яна не забылася пра інтарэсы чэлядзі. Каб не наклікаць ні на каго падазрэнняў у дапамазе ўцякачам, маці вырашыла, апрануўшыся ў адзенне просталюдзіна, пакінуць дом вечарам, у поўнай адзіноце, на паўгадзіны пазней, чым мы з няняй. Да балкону гасцінай яна збіралася прывязаць вяровачную лесвіцу, каб выклікаць у пераследчыкаў думку, што яна спусцілася на вуліцу ноччу, ўпотай ад слуг. Мы жылі на другім паверсе дома па вуліцы Бурбон. Рэчы першай неабходнасці, якія маглі б спатрэбіцца маці пад час падарожжа, былі вынесены з дому загадзя і аднесены да аднаго із сяброў, які абяцаў у прызначаную гадзіну перадаць іх ёй за гарадской заставай.

Калі ўсё было гатова, Нанетта, закутаўшы мяне ў свой плашч, пайшла на стаянку наёмных экіпажаў, якія накіроўваюцца ў Страсбург, а маці засталася дома, з тым каб вельмі хутка рушыць услед за намі і сесці ў паштовую карэту, якая едзе ў бок Фляндрыі.

Яна праводзіла апошнія хвіліны ў сваім кабінеце, размешчаным у глыбіні кватэры; поўная глыбокай пашаны, яна перабірала паперы, жадаючы аддаць агню толькі тыя з іх, якія маглі б наклікаць бяду на людзей, якія заставаліся ў Парыжы і якія маюць сваякоў або сяброў у эміграцыі. Па большай частцы то былі лісты яе маці і брата, запіскі афіцэраў войска Кондэ[71] або іншых эмігрантаў з падзякай за дасланыя ім грошы, ўпотай перапраўленныя ў сталіцу скаргі правінцыйных жыхароў, якія падазраюцца ў арыстакратычным паходжанні, і маленні аб дапамозе, якія прыйшлі ад бедных сваякоў або сяброў, якія пакінулі Францыю; адным словам, і ў тэчцы і ў скрынях сакрэтэра было дастаткова доказаў, каб гільятынаваць праз дваццаць чатыры гадзіны і маці і яшчэ паўсотні чалавек за кампанію.

Сеўшы на канапу каля каміна, маці пачатку кідаць у агонь самыя крамольныя з лістоў; тыя ж паперы, якія здаваліся ёй не такімі небяспечнымі, яна складала ў шкатулку, дзе спадзявалася пакінуць іх да лепшых часоў: ёй было вельмі шкада знішчаць памяць аб сябрах і родных! Раптам яна пачула, як адчыняюцца першая дзверы яе кватэры, які вялі са сталовай у гасцінную; прадчуванне, нязменна наведваючае яе ў хвіліны небяспекі і ніколі не

---

[71] Войска французкіх эмігрантаў, створанае ў 1793 г. ў нямецкім горадзе Кобленцы для сумесных з аўстра-прускай кааліцыяй баявых дзеянняў супраць рэвалюцыйнай Францыі; стваральнікам і камандуючым яго быў Луі Жазэф дэ Бурбон, прынц дэ Кондэ (1736-1818).

падманваўшае яе, кажа ёй: "Усё прапала, за мной прыйшлі!", і, не раздумваючы ні хвіліны, разумеючы, што ёй усё роўна ўжо не паспець спаліць усе раскіданыя на стале і на канапе небяспечныя паперы, яна збірае іх

ў стос і кідае разам са скрыначкай пад канапу, на шчасце, дастаткова высокую і пакрытую даходзячым да самай падлогі чахлом.

Страх надаў ёй моцы, і, паспеўшы зрабіць ўсё што трэба, яна сустрэла ўваходзячх у кабінет людзей з самым спакойным выглядам.

Гэта і сапраўды былі сябры камітэта грамадскага выратавання і нашай секцыі горада Парыжа, якія з'явіліся, каб арыштаваць маці. Гэтыя асобы, гэтак жа смешныя, як і бязлітасныя, атачаюць маці; перад вачыма яе мільгаюць шаблі і стрэльбы, а яна думае толькі пра паперы і запіхвае іх нагой глыбей пад канапу, каля якой стаіць.

– Ты арыштаваная, – кажа ёй старшыня секцыі. Яна маўчыць.

– Ты арыштаваная, таму што нам данеслі, што ты збіралася збегчы.

– Гэта праўда, – адказвае маці, бачачы ў руках у старшыні свой фальшывы пашпарт, які няпрошаныя госці, перш за ўсё абшукаўшыя яе, знайшлі ў яе кішэні, – гэта праўда, я збіралася бегчы.

– Нам гэта выдатна вядома.

У гэты момант матушка заўважае за спінамі сябраў секцыіі камітэта сваіх слуг.

Яна адразу бачыць, што ў пакаёўкі сумленне нячыстае, і разумее, хто яе выдаў. "Мне шкада вас ", – кажа яна гэтай асобы. А яна плачучы, шэпча ў адказ: " Прабачце мяне, пані, я спалохалася".

– Калі вы б лепш шпіёнілі за мной, – пярэчыць матушка, – вы б зразумелі, што вам нішто не пагражала.

– У якую турму цябе адвезці? – пытаецца адзін з сябраў камітэта. – Ты вольная... ў выбары.

– Мне ўсё роўна.

– Тады пайшлі.

Аднак, перш чым пакінуць кватэру, яны зноў абшукваюць маці, пераварочваюць шафы, сакрэтнік, камоды, пераварочваюць ўсё дагары нагамі – і нікому з іх не прыходзіць у галаву думка зазірнуць пад канапу! Паперы застаюцца ў цэласці і захаванасці. Маці імкнецца не глядзець у бок канапы, пад якой яна так імкліва і так ненадзейна іх схавала. Нарэшце яе выводзяць з хаты і садзяць у фіякр; трое ўзброеных канваіраў адвозяць яе на вуліцу Важырар, у былы кармеліцкі манастыр[72], перароблены ў турму; двума гадамі раней яго сцены афарбавала кроў ахвяр, забітых 4 верасня 1792года.

Між тым сябар маці, які чакаў яе каля заставы, бачачы, што прызначаная гадзіна даўно прайшла, і здагадваючыся, што маці арыштавалі[73], пакідае на

[73] Дэльфіна дэ Кюстын была арыштавана 2 вантоза II года Рэвалюцыі, інакш кажучы, 20 лютага 1794 г.

ўсялякі выпадак ва ўмоўленым месцы свайго брата, а сам кідаецца на паштовую станцыю, каб папярэдзіць Нанету; ён паспявае перахапіць нас, і мы вяртаемся дадому – але

~44~

маці там няма!.. ўсе дзверы апячатаны, і ўвайсці можна толькі на кухню, дзе мая бедная нянюшка і ўладкоўваецца на ноч каля маёй калыскі. Слугі разбегліся за паўгадзіны, не прамінуўшы, аднак, разрабаваць запасы бялізны і сталовага срэбра; дом быў пусты і абабраны, нібы пасьля пажару – або ўдару маланкі.

Сябры, сваякі, чэлядзь – зніклі ўсе; каля парадных дзвярэй стаяў вартавы са стрэльбай; месца брамніка назаўтра заняў нацыянальны гвардзеец – халодны шавец, які жыў недалёка; ён жа быў прызначаны маім апекуном. У гэтым спустошаным гняздзе Нанетта клапацілася пра мяне, як пра наследнага прынца; восем месяцаў яна атачала мяне сапраўдным мацярынскім клопатам.

Каштоўных рэчаў у яе не было, таму, калі невялікая колькасць грошай, выдадзеная ёй маці, падышла да канца, яна, прыгаворваючы, што ніхто не зможа аддзячыць ёй за ўсе яе ахвяры, стала прадаваць адзін за адным свае ўбогія прыборы.

Яна вырашыла, што калі маці загіне, павезці мяне ў свой родны край, каб я рос сярод сялянскіх хлапчукоў. Калі мне споўнілася два гады, я захварэў злаякаснай ліхаманкай і быў на парозе смерці. Нанетта прымудрылася запрасіць да мяне трох самых знакамітых парыжскіх лекараў: Парталя[74], Гастальдзі[75] і трэцяга – хірурга, чыё імя я не магу ўзгадаць. Зразумела, для гэтых людзей шмат значыла рэпутацыя майго бацькі і дзеда, але яны прыйшлі б і да незнаёмага дзіцяці – бо бескарыслівасць і стараннасць французскіх лекараў славіцца ва ўсім свеце; значна больш здзіўляе самаадданасць маёй няні; лекары чалавекалюбівыя па абавязку, іхная дабрачыннасць падмацоўваецца вучонасцю, і гэта выдатна, але мая нянюшка была высакародная і вялікадушная, не гледзячы на сваю беднасць, не гледзячы на сваю неадукаванасць, – і гэта ўзнёсла! Бедная Нанетта – актыўная істота, якая лепш ўмела адчуваць, чым думаць. Яна была жанчына пасрэдная, але з прыгожай душой і высакародным сэрцам. А як яна была адданая нам!.. Няшчасці, якія абваліліся на нашу сям'ю, зрабілі толькі больш відавочнымі яе бескарыслівасць і мужнасць.

Адвага яе даходзіла да неразважлівасці; калі ішоў працэс майго дзеда, вяшчальнікі на рынках і плошчах абсыпалі самай страшнай лаянкай здрадніка Кюстына; сустрэўшы іх, мая няня спынялася пасярод натоўпам і пачынала абараняць свайго гаспадара; больш таго, ёй здаралася аспрэчваць пастановы рэвалюцыйнага трыбунала прама на плошчы Рэвалюцыі.

"Хто адважваецца гаварыць і пісаць нешта кепскае пра генерала Кюстына? – крычала яна, пагарджаючы небяспекай. – Усё гэта хлусня; я нарадзілася ў яго доме і ведаю яго лепш за вас, таму што расла пад яго наглядам; ён мой гаспадар,

---

[74] Парталь Антуан, барон (1742-1832) – знакаміты французскі лекар, лейб-медык графа Правансцкага (будучага караля Людовіка XVIII), у эпоху Рэстаўрацыі пажыццёвы ганаровы старшыня Каралеўскай медыцынскай акадэміі.

[75] Лекар Жазэф Гастальдзі (1741-1806) у 1790 г. эміграваў у Англію, дзе заставаўся да 1796 г.

і ўсе вы – чуеце, усе вы! – яго не вартыя; будзь на тое яго воля, ён скончыў бы з вашай паршывай рэвалюцыяй адным ударам свайго войска, і вы, замест таго каб

абражаць яго, валяліся б у яго ў нагах, таму што вы вядомыя труслівцыы!"

Вымаўляючы гэтыя справядлівыя, але вельмі небяспечныя прамовы, Нанетта падвяргала сваю жыццё велізарнай небяспецы: вуліцы кішэлі рэвалюцыйнымі гарпіяміў, гатовымі разарваць дзёрзкую абаронцу арыстакрата. Аднойчы, неўзабаве пасьля забойства Марата, яна праходзіла па плошчы Каррузель; я сядзеў у яе на руках. Праз тую блытаніну ў ідэях, якая характэрна для смутнай рэвалюцыйнай эпохі, парыжане ўвекавечылі памяць пра спевака атэізму і нялюдзкасці рэвалюцыйным алтаром. У гэтым магільным склепе было пахавана, калі я не памыляюся, сэрца – а, магчыма, і цела Марата[76]. Жанчыны хілілі калені каля новай сьвятыні, молячыся Бог ведае якому богу, а падняўшыся з каленяў, ахінала сябе крыжом і кланяліся нанаваствораному святому. Гэтыя супярэчачыя адзін аднаму жэсты як нельга больш выразна сведчылі, які хаос панаваў у тую пару ў сэрцах і справах.

Выведзеная із сябе ўбачаным, Нанетта, забыўшыся пра сядзячае ў яе на руках дзіця, кідаецца да новаспечанай багамолкі і кідае на яе град абраз; набожная фурыя ў адказ абвінавачвае зласлівіцу ў блюзнерстве; ад слоў жанчыны пераходзяць да справы, пінкі сыплюцца з абодвух бакоў; Нанетта маладзей і мацней, але яна баіцца за мяне і таму зазнае паразу; яна падае на зямлю, губляе каптур і падымаецца проставалосая, але па–ранейшаму моцна прыціскаючы мяне да грудзей; паглядзець на бойку збягаюцца людзі, і з усіх бакоў чуюцца крыкі: "арыстакратку на ліхтар!" Нанетту ўжо цягнуць за валасы да ліхтара з вуліцы Святога Нікеза[77], як казалі ў той час. Нейкая жанчына ўжо вырывае мяне з рук няшчаснай, як раптам мужчына, на выгляд яшчэ больш люты, чым усе іншыя, прабіраецца праз натоўп, расштурхвае малойчыкаў, нападаючых на бедную жанчыну, і, нагнуўшыся, як быццам бы яму трэба было падабраць нешта з зямлі, шэпча Нанетте на вуха: "Прыкіньцеся вар'яткай, прыкіньцеся вар’яткай, кажу вам, інакш вам канец; думайце толькі пра сябе, не турбуйцеся за дзіця, я яго абараню, але калі хочаце застацца жывой, абавязкова прыкіньцеся вар'яткай!" Тут Нанетта пачынае спяваць песенькі, грымасьнічаць. "Ды, яна ж вар'ятка", – кажа яе заступнік, і вось ўжо ў натоўпе раздаюцца галасы, паўтараючыя за ім: "Яна проста вар'ятка, няўжо вы не бачыце; дайце ёй прайсці!" Зразумеўшы, што выратаванне блізка, Нанетта, скачучы, перасякае Каралеўскі мост, спыняецца на пачатку вуліцы Бак і, забраўшы мяне ў нашага выратавальніка, пазбаўляецца прытомнасьці. Атрымаўшы гэты ўрок, Нанетта

---

[76] З 21 жніўня 1792 г. па 7 траўня 1793 г. тут стаяла гільятына і здзяйсняліся пакаранні; затым гільятыну перамясьцілі на плошчу Рэвалюцыі (зараз плошча Згоды), а на яе месцы ўзвялі часовую піраміду з дрэва (замяніць яе на пастаянную, гранітную, да 9 термідора рэвалюцыянеры не паспелі) у гонар Марата, зарэзанага Шарлотай Кордэ 13 ліпеня 1793 г. Перад пірамідай былі выстаўлены для ўсеагульнага агляду і глыбокай пашаны бюст Марата, яго чарнільніца і ванна, у якой ён быў забіты.

[77] Гэтая вліца, зараз не існуючая, пралягала ў XVIII стагоддзі паблізу ад плошчы Каррузэль і мела нядобрую рэпутацыю раз адбываючыяся на плошчы пакаранні сьмерцю.

пачала весьці сябе больш асьцярожна дзеля мяне; аднак маці ўсё роўна баялася яе адвагі і гарачнасьці.

У турме маці адчула некаторае палягчэнне;

~46~

ва ўсякім выпадку, цяпер яна была не самотнай; вельмі хутка яна пасябравала з некалькімі годнымі жанчынамі, падзяляўшых погляды майго бацькі і дзеда. Дамы гэтыя з кранальнай прыязнасьцю і нават захапленнем сустрэлі асобу, якая, не будучы асабіста ім знаёмай, ужо даўно выклікала ў іх спачуванне. Згодна слоў маці я ведаю, што ў лік яе таварышак па няшчасці ўваходзілі спадарыня Шарль дэ Ламет[78], мадэмуазель Піко – дзяўчына ласкавая і нават, не гледзячы на суровыя часы, вясёлая; выдатная, як антычная медаль, спадарыня д'Эгийён[79], апошняя із роду дэ Навай, нявестка сябра спадарыні Дзюбарры герцага д'Эгийёна, і, нарэшце, спадарыня дэ Багарнэ[80], якая праславілася пасьля пад імем імператрыцы Жазэфіны.

Спадарыня Багарнэ і маці жылі ў адным пакоі і па чарзе прыслугоўвалі адна другой.

Гэтыя жанчыны, такія маладыя і такія выдатныя, мужна і нават горда пераносілі сваё няшчасце. Маці распавядала мне, што не засынала да тых пор, пакуль не адчувала ў сабе гатоўнасці мужна падняцца на эшафот; яна баялася выказаць слабасць духу, калі ноччу яе раптам разбудзяць і павязуць у Кансьержэры, гэта значыць на смерць. Спадарыня д'Эгийён і спадарыня дэ Ламет славіліся сваім спакоем, а вось спадарыня дэ Багарнэ, насупраць, знаходзілася ў маркоце, якая надакучвала яе таварышкам па няшчасці. Бесклапотная, як усе крэолкі, і надзвычай палахлівая, яна, замест таго каб, як астатнія вязні, скарыцца лёсу, жыла надзеяй, ў потай варажыла на картах і адкрыта залівалася слязьмі, да большага сораму сваіх сяброўак. Аднак прырода дала ёй прыгажосць, а прыгажосць здольна замяніць усе іншыя дасканаласці. Яе хада, манеры і ў асаблівасьці гаворка поўніліся дзіўнага зачаравання: зрэшты, трэба прызнацца, яна не магла пахваліцца ні шчодрасцю, ні шчырасцю; іншыя вязні смуткавалі аб яе маладушнасці; справа ў тым, што ўсе гэтыя дамы, і перш за ўсё спадарыні дэ Ламет і д’Эгийён, хаця і былі кінуты ў турму рэспубліканскім урадам, згодна свайго характара самі былі рэспубліканкамі, што ж да маёй маці, то яна не вылучалася рэспубліканскімі цнотамі, але такая была велічная высакароднасць

---

[78] Жонка аднаго із братоў Ламет (1757-1832), арыстакратаў, якія ў 1789 г. прынялі бок трэццяга стану, але затым тых, хто разчараваўся ў рэвалюцыі; Шарль дэ Ламет ў 1792 г. пасьля нядоўгага знаходжання ў турме, эміграваў у Германію, дзе і знаходзіўся ў той час, пра які распавядае Кюстын.

[79] Спадарыня д'Эгийён - Жанна Вікторыя Анрыета (нарodж. дэ Нава; пам. 1818); яе род праславіўся ў XVII стагоддзі дзякуючы маршалу Францыі герцагу дэ Нава (1619-1684) і яго жонцы, фрэйліне каралевы Марыі Тэрэзы (абодва пазбавіліся каралеўскай ласкі, так як не хацелі патураць захапленню Людовіка XIV Луізай дэ Лавальер); чалавек спадарыні д'Эгийён, герцаг Арман Дэзірэ дэ Віньера д'Эгийён (1731-1800), у апісваемы момант, як і Шарль дэ Ламет, знаходзіўся ў эміграцыі; бацька яго, Эманюэль Арман д'Эгийон (1720-1788), міністр замежных спраў у 1771-1774 гг., спрыяў фаварытцы караля Людовіка XV графіні Дзюбары (сапр. імя і прозв. Жанна Бекю; 1743-1793).

[80] Марыя Юзэфа фон Роза (народж. Таше дэ ла Пажры; 1763-1814); жонка (з 1779 г.) віконта Аляксандра дэ Багарнэ (1760-1794), французкага генерала, пакаранага падчас Тэрору; з 1796 г. - у другім шлюбе за Напалеонам Банапартам, у 1804-1809 гг. імператрыца французская пад імем Жазэфіны.

яе душы, што ў кожным самаахвяраванні яна бачыла прыклад для пераймання, хай нават натхняючыя яе папярэднікаў пачуцці заставаліся ёй чужыя.

Характар маці склаўся пад уплывам адзінага ў сваім родзе збегу абставінаў; ніколі больш не сустрэць мне жанчыну, у якой веліч душы так мірна ўжываліся б са свецкасьцю манер; яна засвоіла сабе і бездакорны густ тых гаваруноў, што наведвалі гасцінную яе маці і салон спадарыні дэ Паліньяк[81], і звышнатуральную мужнасць тых храбрацоў, што гінулі на эшафотах, узведзеным Рабесп'ерам. Прывабная французская дасціпнасць добрых старых часоў злучалася ў характары маці

~47~

з антычным гераізмам, нездарма ў яе, жанчыны з бялявай грэзаўскай галоўкай, быў грэцкі профіль.

У турме ёй давялося есьці з агульнага катла з трыма дзесяткамі вязніц, якія належалі да самых розных станаў; ў ранейшым жыцці самая балаваная істота, яна нават не заўважыла гэтай новай нягоды, якая напаткала зняволеных у самы разгар Тэрору. Фізічныя пакуты яе не палохалі. Яна заўсёды пакутавала толькі ад сардэчнай тугі; ўсе яе хваробы былі следствамі, падстава ж каранілася у душы.

Аб дзіўным ладзе жыцця, які вялі ў тую пару насельнікі турмаў, напісана нямала, аднак, калі б маці пакінула запіскі, нашчадкі запазычылі б з іх шмат падрабязнасцей, па гэты дзень нікому не вядомых. У былым кармеліцкім кляштары мужчыны ўтрымліваліся асобна ад жанчын. Чатырнаццаць вязніц спалі ў адным пакоі; сярод іх была англічанка вельмі старэчага ўзросту, глухая і амаль сляпая. Ніхто не мог растлумачыць ёй, за што яе арыштавалі; яна грызла навакольных пытаннямі і, ў рэшце рэшт, атрымала адказ – ад ката.

У мемуарах таго часу мне давялося чытаць пра старую даму, прывезеную пад канвоем із правінцыі ў Парыж і загіўшую такой жа сьмерцю. Адны і тыя ж беззаконні паўтараліся шматкроць: жорсткасць гэтак жа аднастайная ў следствах, як і ў прычынах. Барацьба паміж дабром і злом надае цікавасць жыццёвай драме, але калі ні ў каго не застаецца сумненняў у перамозе зла, манатоннасць жыцця становіцца невыноснай, і нуда адчыняе нам пякельныя брамы. Дантэ змяшчае ў адзін із колаў пекла асуджаныя душы, чые целы згодна волі дэманаў працягваюць дзейнічаць у зямным жыцці, як жывыя[82]. Гэта выразнейшы і ў той жа час філасафічнейшы спосаб паказаць, да чаго прыводзіць зняволенне сэрца чалавечага злом. Сярод жанчын, якія адбывалі заключэнне разам з маці была жонка лялечніка; яе і чалавека арыштавалі за тое, што іхны палішынель, на думку ўладаў, вылучаўся залішнім арыстакратызмам і пры ўсім сумленным народзе кпіў над таткай Дзюшэнам[83].

---

[81] У юнацтве (1786) Дэльфіна гасцявалі з маці ў Мантсрэі ў графіні Дыяны дэ Паліньяк, залвіцы герцагіні Іяланды Габрыэль дэ Паліньяк (1749-1793) фаварыткі Марыі Антуанеты, якая сваім марнатраўствам выклікала ў народа напярэдадні Рэвалюцыі вострую нянавісць.

[82] Боская камедыя. Пекла. XXXIII, 122-132.

[83] персанаж народных фарсаў, які стаў пасьля 1789 увасабленнем рэвалюцыйнага народа і які даў назву шматлікім памфлетам і газетам таго часу; самую знакамітую і самую экстрэмісцкую із іх выдаваў у 1790-1794 гг. Жак Рэнэ Эбэр.

Лялечніца ставілася да зрынутых знакамітасцей з найвялікшай павагай, дзякуючы чаму высакародныя палонніцы былі акружаны ў вязніцы такой жа павагай, якая некалі атачала іх ва ўласных дамах. Просталюдзінка прыслужвала арыстакраткам адзіна із жадання даставіць ім задавальненне; яна прыбірала пакой і сцяліла ложкі, яна дарам выказвала сяброўкам самыя розныя паслугі і звярталася так паважна, што вязніцы, даўно отвыкшыя ад гэтай старадаўняй ветлівасці, некаторы час лічылі, што яна над імі здзекуецца; аднак, калі бедную жанчыну разам з мужам прысудзілі да сьмерці, яна, развітваючыся са сваімі шляхетнымі суседкамі, якіх яна таксама лічыла асуджанымі на блізкую смерць, выкарыстала тыя ж старамодныя выказванні адданасці, што

і раней. Слухаючы яе цырыманільныя рэчы, можна было падумаць, быццам справа адбываецца ў феадальным замку, ўладальніца якога памешана на прыдворным этыкеце. У тую пару французская грамадзянка магла дазволіць сабе трымацца з такой дзёрзкай пакорай толькі ў турме: тут ёй не пагражаў арышт. Было нешта кранальнае ў непадобнасьці прамоваў гэтай жанчыны, дарэчы звычайнай, з тонам і прамовамі турэмшчыкаў, упэўненых, што чым з меншай павагай яны будуць звяртацца з вязнямі, тым больш тыя будуць іх паважаць.

У вызначаныя гадзіны зняволеным дазвалялася выходзіць у сад на шпацыр; дамы хадзілі, мужчыны бегалі наўпераганкі. Звычайна рэвалюцыйны трыбунал менавіта ў гэты час дня патрабаваў на расправу чарговую ахвяру. Калі выбар падаў на мужчыну, а мужчына гэты ўдзельнічаў у гульні, ён без доўгіх слоў развітваўся з сябрамі і пакідаў іх, пасьля чаго гульня аднаўлялася. Калі выклікалі жанчыну, яна таксама развітвалася з сяброўкамі, і яе сыход таксама нічым не парушаў забаў вязняў і вязніц. Гэтая турма ўяўляла сабой зямны шар у мініяцюры, з Рабесп'ерам замест бога. Нішто так не нагадвала пекла, як гэтая карыкатура на Божае стварэнне. Адзін і той жа меч вісеў над усімі галавамі, і чалавек, які ацалеў сёння, не сумняваўся ў тым, што яго чарга наступіць заўтра. У гэтую вар'яцкую эпоху норавы прыгнечаных былі такімі ж брыдкімі прыродзе, як і норавы прыгнятальнікаў. Пасьля пяцімесячнага заключэння менавіта такім чынам, як апісана вышэй, сышоў на смерць спадар дэ Багарнэ[84]. Праходзячы міма маёй маці, ён аддаў ёй арабскі пярсцёнак-талісман, з якім яна не разлучалася усё сваё жыццё; цяпер яго нашу я.

У тую пару час лічыўся не на тыдні, а на дэкады; кожны дзесяты дзень адпавядаў нашай нядзелі: у гэты дзень ніхто не працаваў, уключаючы катаў. Таму, дажыўшы да вечара дзевятага дня, вязні маглі быць упэўнены, што пражывуць яшчэ суткі; суткі гэтыя здаваліся ім цэлым стагоддзем, і яны ладзілі ў турме свята.

---

[84] Мяркуючы па захаваўшыхся фрагментах турэмных лістоў генерала да Дэльфіны (Maugras. P. 234-236), двух вязняў звязвала не сяброўства, а ўспыхнуўшае ў зняволенні каханне. Пра пярсцёнак-талісман гл. таксама гэты. том, с. 173.

Так жыла маці пасьля смерці мужа. Яна правяла ў зняволенні паўгода, да самага канца Тэрору; нявестка аднаго пакаранага і жонка іншага, слаўная сваёй адвагай і прыгажосьцю, арыштаваная за спробу эміграваць і лічыўшая зневажальным для сябе адмаўляць сваю віну, калі ўжо яе схапілі ў дарожнай сукенцы і з фальшывым пашпартам у кішэні, яна толькі цудам пазбегла эшафота. Выратаваў яе збег некалькіх незвычайных абставін. На працягу першых двух тыдняў пасьля арышту яе тройчы прывозілі з турмы да хаты[85]; сябры секцыі ламалі пячаткі і праглядалі ў прысутнасці абвінавачанай яе паперы. Дзякаваць Богу, ні аднаму із сышчыкаў, якія займаліся гэтым руплівым доглядам, не прыйшло ў галаву зазірнуць пад вялікую канапу, дзе валяліся самыя важныя паперы. Маці не адважвалася нікога прасіць забраць іх адтуль; да таго ж пасьля кожнага візіту ўсе дзверы яе кватэры

зноў апячатваліся. Лёсу было заўгодна, каб дазнаўцы, якія на вачах у маці узломваючыя ў тым жа самым пакоі сакратэр і пускаючыяся на самыя сьмешныя штукі накшталт пошукаў тайніка пад паркетам, не звярнулі ніякай увагі на канапу.

Усё гэта нагадвае мне жарт акцёра Дзюгазана[86]. Вы, вядома, яго не ведаеце, бо што ведаюць сёняшнія людзі пра нашыя тагачасныя няшчасьці? Яны занадта занятыя сабой, каб цікавіцца дзеяннямі бацькоў. Дзюгазан, камічны актор, служыў у нацыянальнай гвардыі; аднойчы, абыходзячы дазорам наваколлі Рынка, ён спыніўся каля гандляркі яблыкамі. "Пакажы мне свой кошык", – загадаў ён ёй. – "Навошта?" – "Пакажы кошык!" – "Так на што табе здаўся мой кошык? " – "Я павінен пераканацца, што ты не хаваеш пад яблыкамі гармату".

Хаця Дзюгазан быў якабінцам, або, на тагачаснай мове, доблесным патрыётам, падобная эпіграма, вымаўленая публічна, магла яму дарага каштаваць.

Уявіце ж сабе, як трапятала маці, калі хто-небудзь із сышчыкаў набліжаўся да месца, дзе ляжалі небяспечныя паперы! Яна часта казала мне, што падчас гэтыхператрусаў, пры якіх яе прымушалі прысутнічаць, яна ні разу не адважылася зірнуць у бок фатальнай канапы, хаця баялася і занадта відавочна адводзіць ад яе вочы.

Госпадзь не аднойчы аберагаў маці ад бяды; Вышэйшай волі не было заўгодна даць ёй загінуць у гэтыя гады, і людскія падкопы выявіліся не здольнымі яе загубіць. Пры ператрусах прысутнічаў тузін сябраў нашай секцыі. Яны садзіліся ў гасціннай вакол стала і пасьля агляду памяшкання кожны раз рабілі вязніцы доўгі і падрабязны допыт. У першы дзень гэтым рэвалюцыйным судом прысяжных камандаваў нізкарослы гарбаты шавец, пачварны і злы. Ён знайшоў дзесьці ў куце чаравік, пашыты, як ён сцвярджаў, з ангельскай скуры: грозны доказ! Маці спачатку пярэчыла: шавец настойваў. "Магчыма, – сказала

[85] 29 флорыаля, 21 прэрыаля і 1 месідора II года, гэта значыць 18 траўня, 9 і 19 Чэрвеня 1794 г.

[86] Дзюгазан (сапр. імя і прозв. Жан Батыст Анры Гурго; 1746-1809) – французкі камічны актор, з некаторым занадта вялікім захапленнем выказваўшым свае сімпатыі да Рэвалюцыі, вялікі майстар розыгрышаў.

нарэшце маці, – што вы і маеце рацыю: чаравік англійскі; вам лепш ведаць, але ў такім выпадку гэты чаравік не мой–я ніколі нічога не заказвала ў Англіі".

Абвінаваўцы загадалі маці прымерыць чаравік – ён прыйшоўся якраз. "Хто твой шавец?" – спытаў гарбун. Маці назвала імя майстра, чые вырабы на пачатку рэвалюцыі карысталіся вялікім попытам; ў той час ён абуваў усіх прыдворных дам.

– Ён благі патрыёт, – адказаў гарбаты старшыня, якога мучыла зайздрась.

– Але добры шавец, – запярэчыла маці.

– Мы хацелі арыштаваць яго, але гэты арыстакрат дзесьці хаваецца, – з прыкрасьцю ўсклікнуў старшыня, – чуе кот, чыё мяса з'еў. Ведаеш ты, дзе яго знайсці?

~50~

– Не ведаю, – адказвае маці, – а калі б і ведала, усё роўна не сказала б[87].

Мужныя адказы гэтай нясмелай на выгляд жанчыны; іронія, праглядаўшаяся паміма яе волі ў вымушана ўмераных прамовах; ўсмешка якую яна не магла стрымаць пры назіранні адбываючыхся перад ёй сцэн, роўна штукарскіх і трагічных; яе асляпляльная прыгажосць, тонкасць рысаў, бездакорны профіль, жалоба, маладосць, свежы колер твару, залацістыя валасы; цудоўны погляд, аблічча роўна гарачае і меланхалічнае, пакорлівае і мяцежнае; непадробленая высакароднасць і вытанчаная натуральнасць манер, уганяўшыя ў фарбу людзей, чыя прыродная грубасць выглядала вымушанай і паказной; яе ганарыстая сціпласць; яе слава, якая распаўсюдзілася да таго часу па ўсёй Францыі; акружаючы яе арэал няшчасьця; непараўнальнае гучанне яе серабрыстага голасу, кранальнага і звонкага; яе французская гаворка, адначасова і цвёрдая і мяккая; яе ўменне ладзіць з простымі людзьмі, ні ў чым, аднак, ім не патураючы; нарэшце, жаночы нюх, гэтае пастаяннае жаданне падабацца, якое дзейнічае на навакольных безадмоўна таму, што з'яўляецца прыродным, а, знчыць, натуральным, – усё гэта было так чароўна, што не магло пакінуць абыякавымі нават суддзяў, якімі б бязлітаснымі яны ні былі. Пагэтаму ўсе вельмі хутка сталі на яе бок – усе, за выключэннем маленькага гарбуна; гэтая упартая злосць істоты, абдзеленай прыродай, кідае, на мой погляд, яркі прамень святла ў глыбіні чалавечага сэрца.

Маці выдатна малявала; яна ўмела выбіраць жывапісныя прадметы для карцін і надаваць малюнку вялікае падабенства з арыгіналам. Пацііху, малюючы ў спакойныя хвіліны выявы атачаўшых яе людзей, яна стварыла цудоўны эскіз страшнага судзілішча, вырашаўшага яе лёс. Я бачыў гэты малюнак: ён доўга захоўваўся ў нас, але, на жаль, згубіўся пры адным з пераездаў.

Пры допытах прысутнічаў муляр па імені Жэром, адзін з самых перакананых якабінцаў той пары, сябра ўсемагутнага камітэта нашай секцыі; ён адабраў у маці малюнак і пусціў яго па руках: кожны пазнаў сябе, а галоўнае, усе

---

[87] Пратаколы допытаў сведчаць, што Дэльфіна на самай справе трымалася мужна і стрымана; немалая колькасць папер, у тым ліку фрагменты антырэвалюцыйнай камедыі яе брата за подпісам “Эльзеар”, было ўсё ж такі знойдзена ў яе дома і прад'яўлена ёй (Bardoux. P. 99-100), аднак яна рашуча адмаўляла, што мае да ўсяго гэтага хоць якое-небудзь дачыненне (Maugras. P. 246).

з рогатам пазналі старшыню, які, узлезшы на крэсла, каб здавацца вышэй ростам, з выглядам пераможцы размахваў злашчасным англійскім чаравікам; горб мастачка пазначыла ледзь-ледзь – толькі настолькі, наколькі гэта патрабавала ісьціна.

Гэтая падкрэсленая паблажлівасць ахвяры да яе мучыціля зрабіла на суддзяў значна большае ўражанне, чым сама карыкатура; я згадваю пра гэта, каб паказаць, наколькі тонкім розумам вызначаліся ў тую пару французы, да якога б стану яны не належалі. Гэтыя людзі выраслі пры старым парадку, калі Францыя была царствам вытанчанага. Ўнукі іх, магчыма, куды больш разважлівыя, але моцна саступаюць дзядам па частцы густу і таленту.

– Глянь-ка! – Хорам усклікнулі грозныя суддзі. – Глянь-ка,

старшыня, як грамадзянка цябе ўсьцешыла. Ды ты тут проста прыгажун!

І дружны смех давяршыў раз’юшанасць шаўца, пачварнага, але ўсемагутнага, таму што ў разборы злачынстваў, якія ставіліся ў віну маці, апошняе слова заставалася за ім. Яго шаленства магло стаць для зняволенай фатальным; выйшла, аднак, так, што менавіта неасцярожнасць маці выратавала ёй жыццё. Малюнак у мастачкі забралі і далучылі да дакументаў, якія трэба было перадаць у рэвалюцыйны трыбунал і якія нам вярнулі ўжо пасьля крушэння дыктатуры. Люты муляр Жэром, на першы погляд мацней за ўсіх ненавідзеўшы абвінавачваемую і нязменна абсыпаўшы яе страшнай лаянкай, быў малады; захоплены гэтай жанчынай, такой не падобнай на ўсіх тых, каго яму даводзілася бачыць раней, ён вырашыў, чаго б гэта ні каштавала выратаваць яе ад пагібелі на эшафоце. Ён мог гэта зрабіць – і зрабіў.

Дзейнічаў муляр наступным чынам: ён меў доступ у кабінет грамадскага абвінаваўцы Фук’е-Тэнвіля. Там захоўваліся спісы ўсіх зняволеных, якія ўтрымліваліся ў парыжскіх турмах; кожная прозвішча было запісана на асобным лістку. Гэтыя паперы ляжалі ў тэчцы, адкуль Фук’е-Тэнвіль штодня браў трыццаць, сорак, шэсцьдзесят, а іншы раз і восемдзесят лісткоў, нязменна бяручы тыя, што ляжалі зверху, і пасылаў гэтых людзей на сьмерць. Бо публічныя пакаранні сьмерцю былі ў той час галоўнай забавай парыжан. Спісы штодня абнаўляліся за кошт звестак, якія паступалі з усіх гарадскіх турмаў. Жэром ведаў, дзе ляжыць фатальная тэчка, і цэлых паўгода[88] кожны вечар ўпотай прабіраўся ў кабінет Фук’е-Тэнвіля, каб пераканацца, што лісток з імем маёй маці ляжыць у самым нізе. Грамадзкі абвінаваўца, вялікі ахоўнік законнасьці, заўсёды клаў зноў паступаючыя паперы пад старыя, каб не парушаць чарговасьці, таму Жэрому даводзілася адшукваць у пякельнай тэчцы лісток з прозвішчам Кюстын і перакладаць яго ўніз. Знішчыць гэты лісток было б занадта небяспечна. Фук’е-Тэнвіль не браў на сябе цяжар правяраць прозвішчы, але мог пералічыць лісткі і выявіць нястачу; віна ўпала б на Жэрома, і ён у той жа дзень пазбавіўся б галовы; змяняючы ж парадак папер, муляр, зразумела, таксама здзяйсняў злачынства,

[88] Дэльфіна была арыштаваная 2 вантоза II года, г. зн. 20 лютага 1794 г. а тэрмідарыянскі пераварот, які паклаў канец тэрору, адбыўся 27 ліпеня 1794 г.

але менш цяжкае і цяжэй даказальнае. Усё гэта, заўважце, не мае здагадкі, але пэўныя факты, пра якія я не раз чуў у дзяцінстве ад самога Жэрома. Ён распавядаў нам, што ўначы, калі ўсе ўжо разыходзіліся па дамах, ён часам зноў вяртаўся ў кабінет грамадзкага абвінаваўцы, баючыся, як бы хто-небудзь ўслед за ім не памяняў парадак папер – парадак, ад якога залежаў лёс маці. На самай справе, аднойчы Жэром ўбачыў яе прозвішча на самым версе; здрыгануўшыся, ён пераклаў лісток ўніз.

Ні я, ні тыя, хто разам са мной слухалі гэтае жахлівае апавяданне, не адважыліся спытаць у Жэрома, хто былі тыя няшчасныя, чыё

жыццё ён скараціў дзеля выратавання маёй маці. Сама яна, зразумела, даведалася пра хітрыкі, выратаўшыя яе ад сьмерці, толькі калі выйшла із турмы.

Праз штодзённыя пакаранні смерцю да 9 тэрмідора турмы амаль зусім апусьцелі і ў тэчцы Фук'е-Тэнвіля заставалася ўсяго тры лісты паперы, але ліст з імем маці па-ранейшаму ляжаў унізе – зрэшты, гэта не выратавала б яе ад сьмерці, так як крывавыя відовішчы на плошчы Рэвалюцыі пачалі надакучваць публіцы, і Рабесп'ер меў намер пакончыць з усімі прыхільнікамі старога парадку, наладзіўшы бойню прама ў камерах.

Маці часта гаварыла мне, што калі на эшафот яна была гатовая ўзысьці, не здрыгануўшыся, то думка пра забойцаў, якія будуць пераследаваць яе з нажом у руках, прыводзіла яе ў трапятанне.

У апошнія тыдні Тэрору ранейшых служак турмы, дзе пакутавала маці, замянілі людзі куды больш лютыя; ім-та і прызначалася расправіцца з вязнямі. Яны не хавалі ад ахвяраў сваіх планаў; турэмны распарадак стаў больш жорсткім, наведвальнікаў да зняволеных больш не дапускалі, сваякі не адважваліся пасылаць ім перадачы; нарэшце, вязням забаранілі выходзіць у двор і сад – там капалі для іх магілы; ва ўсякім разе, ў гэтым запэўнівалі турэмшчыкі; кожны гук, які даносіўся здалёк, кожны шоргат, далятаўшы з боку горада, здаваўся асуджаным людзям сігналам да бойні, кожную ноч яны лічылі апошняй.

Іхныя трывогі зніклі толькі пасьля падзення Рабесп'ера. Прыняўшы ў разлік гэтую акалічнасць, нельга не адкінуць высновы некаторых залішне вытанчаных гісторыкаў Тэрору, якія сцвярджалі, што Рабесп'ер упаў толькі таму, што быў лепш сваіх супернікаў. На самай справе, яго саўдзельнікі зрабіліся яму ворагамі толькі пасьля таго, як пачалі баяцца за ўласнае жыццё; іх галоўная заслуга складаецца ў тым, што яны своечасова спалохаліся і, ратуючыся, выратавалі Францыю, якая, ажыццяві Рабесп'ер свае намеры, абавязкова ператварылася б у логава дзікіх звяроў. Пераварот 9 тэрмідора быў змовай бандытаў[89], бунтам разбойнікаў – згодзен, але хіба становіцца верхавод банды прыстойным чалавекам ад таго, што паплечнікі аднойчы ўзбунтаваліся і прыкончылі яго? Ілжывая вялікадушнасць вядзе да няправага суду; гэта – небяспечнае пачуццё,

---

[89] тэрмідарыянскі пераварот быў здзейснены актыўнымі ўдзельнікамі Тэрору (Барасам, Тальенам, Фушэ і інш), якія, жадаючы развітацца з дыктатурай Рабесп'ера, аб'ядналіся з памяркоўнымі сябрамі Канвента

бо, спакушаючы добрых людзей, яно прымушае іх забыцца пра тое, што прыстойны чалавек павінен ставіць праўду і справядлівасць вышэй за ўсё.

Кажуць, што Рабесп'ер ад прыроды не быў жорсткі, – якая розніца? Рабесп'ер – сама зайздрасць, якая атрымала абсалютную ўладу. Гэтая зайздрасць, вынік заслужаных зневажанняў, якія арраскі чыноўнік[90] зведаў пры старым парадку, ўнушыла яму ідэю помсты – ідэю такую жудасную, што, нават ведаючы, якая подлая была ў яго душа і якое каменнае сэрца, мы з цяжкасьцю можам ўявіць сабе ўвасабленне гэтай ідэі. Рабесп'ер выраблаў

арыфметычныя дзеянні з цэлай нацыяй, прыкладаў алгебру да палітычных захапленняў, пісаў крывёю, лічыў адсечанымі галовамі – і Францыя пакорліва пераносіла ўсё гэта. Горш таго, сёння яна ўважліва выслухоўвае вучоных мужоў, якія прымудраюцца апраўдаць падобнага чалавека!![91] Ён не браў чужога... але і тыгр забівае не толькі тады, калі хоча есці. Рабесп'ер не быў жорсткі, кажаце вы, ён не атрымліваў асалоду ад відовішча пралітай крыві – але ён праліваў яе, а гэта самае страшнае. Няхай, хто хоча, вынаходзіць новы тэрмін для абазначэння абдуманага палітычнага забойства, галоўнае – назаўжды затаўраваць гэтую жахлівую дабрачыннасць. Прабачаць забойства тым, што робіць яго асабліва агідным, – спакоем і разлікам забойцы – значыць саўдзельнічаць у адным із найцяжэйшых злачынстваў нашай эпохі, перакручваньнні чалавечага розуму. У нашы дні, падпарадкоўваючыся ілжывай адчувальнасці, людзі, дзеля бесстароннасьці, ставяць на адну дошку дабро і зло; каб лепш ўладкавацца на зямлі, яны разам адмяняюць і нябёсы, і пекла! Дайшло да таго, што наша пакаленне лічыць за злачынствам адну-адзіную рэч – асуджэнне злачынцы, захапляецца толькі адным – адсутнасьцю пераканання. Бо мець уласнае меркаванне – значыць зграшыць супраць справядлівасці... не здолець зразумець іншага чалавека. А цяперашняя мода загадвае разумець ўсіх і ўсё.

Вось да якіх сафізмаў давяло нас так званае памякчэнне нораваў, памякчэнне, якое ўяўляе сабой не што іншае, як найвялікшую маральную неразборлівасць, найглыбейшае пагарджэнне рэлігіяй і пастаянна ўзрастаючую смагу пачуццёвых асалод... Зрэшты, цярпенне!! Чалавецтва знавала і часы куды больш страшныя. Праз два дні пасьля 9 тэрмідора амаль усе парыжскія турмы апусцелі.

---

[90] Максімільян Мары Ізідор дэ Рабесп'ер (1758-1794). Да Рэвалюцыі служыў адвакатам ў родным Аррасе.

[91] "Рэабілітацыю" Рабесп'ера пачаў яшчэ ў эпоху Рэстаўрацыі, каля 1820, літаратар Гіём Лалеман (1782-1829); на пачатку 1830-х гадоў Рабесп'еру прысвяціў шмат захапляльных лекцый і брашур "рабеспьерадагоднік" (згодна выказвання бібліёграфа Керара) Альбер Лапанэрэ (1808-1849); да прыхільнікаў Рабесп'ера належаў таксама неакаталік Бюшэ (гл. заўв. да цяп. тама, с. 16), выдавец (сумесна з Ру) "Парламенцкай гісторыі Французскай рэвалюцыі" (1834-1838). Нарэшце, сацыяліст Луі Блан (1811-1882), аўтар памфлета супраць Ліпеньскай манархіі "Гісторыя дзесяці гадоў" (1841-1844 т. 1-5) разглядаў Рабесп'ера як пачынальніка сучаснай дэмакратыі.

Спадарыня дэ Багарнэ, прыяцелька Тальена[92], выйшла на свабоду неадкладна і была сустрэта з найвялікшай пашанай; вярнуліся дадому спадарыня д'Эгійён і спадарыня дэ Ламет, пра маці ж забыліся, і яна засталася ў амаль поўнай адзіноце ў былым кармяліцкім кляштары, які страціў да гэтага часу нават сваю страшную славу. На вачах маці яе высакародныя таварышы па няшчасці замянялі каля карміла ўлады завадатараў Тэрору, а тыя, дзякуючы тым пераменам, якія адбыліся ў палітыцы, запаўнялі турмы, дзе яшчэ нядаўна пакутавалі іхныя ахвяры. Сцвярджаючы, што іхная мэта – помста тыранам, якабінцы навучылі быць тыранамі ўсіх французаў, і цяпер гінулі, пабітыя сваёй уласным зброяй. Усе сваякі і сябры маці пакінулі Парыж; не знайшлося нікога, хто б працягнуў ёй руку дапамогі. Жэром, у сваю чаргу, абвешчаны злачынцам як паплечнік Рабесп'ера, вымушаны быў хавацца ад уладаў і не мог паклапаціцца пра сваю былую падапечную.

Так, усімі пакінутая, пакутуючы ледзь ці не мацней, чым у тую

пару, калі ёй штодня пагражала смяротнае пакаранне, маці правяла два жудасныя месяцы; яна не раз казала мне, што гэтыя два месяцы былі самымі цяжкім з усіх выпрабаванняў якія выпалі на яе долю. Між тым палітычныя партыі працягвалі барацьбу; улада вось-вось магла зноў перайсці ў рукі якабінцаў. Калі б не мужнасць Буасье-д'Англа, забойства Феро падало б сігнал да пачатку новага Тэрору, значна больш страшнага, чым папярэдні[93]; маці ведала ўсё гэта, бо страшныя весткі даходзяць да вязняў без прамаруджвання. Яна марыла пабачыцца са мной, я быў прысьмерці: няня адказвала, што я хворы; маці плакала і бедавала. Нарэшце, выхадзіўшы мяне і бачучы, што пра маю маці ўсё забыліся, Нанетта вырашыла паклапаціцца пра яе сама. На бульвары Тампль знаходзілася ў той час фарфоравая майстэрня багацея Дзіля; сюды былі накіраваны паўсотні рацаўнікоў, якія працавалі раней на фарфоравай мануфактуры майго дзеда ў Нідэрвіле. Гэтая цудоўная мануфактура доўгі час дазваляла зарабляць на жыццё мноству вагезцаў; пасьля таго як яе канфіскавалі разам з усёй маёмасьцю генерала Кюстына, вытворчасць спынілася; тых з працаўнікоў, якія накіраваліся ў Парыж, наняў Дзіль. Сярод іх быў і Мальро, бацька Нанетты. Да гэтых–та людзей, у той час быўшых на вяршыні ўлады, мая няня прыйшла з прашэннем паклапаціцца аб іх былой гаспадыні. У гады Рэвалюцыі працоўныя часта чулі імя маладой спадарыні дэ Кюстын; зрэшты, памяць пра яе і без таго жыла ў іх сэрцах. Працоўныя ахвотна паставілі свае подпісы пад прашэннем, складзеным Нанетай, якая гаварыла і пісала на той французскай мове, якая ўжывалася латарынгскімі немцамі, пасьля чаго мая няня асабіста аднесла гэтую паперу да былога мясніка Лежандра, які ўзначальваў у

[92] Тальм Жан Ламбер (1767-1820) - сябра Канвента і Камітэта Грамадзкага Выратавання, адзін із праціўнікаў Рабесп'ера, спрыяў падзенню якабінскай дыктатуры; пасьля перавароту ўплывовы палітык, сябра Рады Пяцісот.

[93] дэпутат Жан Феро (1764-1795) быў разарваны натоўпам падчас паўстання супраць тэрмідарыянскага Канвента, якае адбылося 1-3 прэрыяля III года (20-22 траўня 1795 г.) і было задушана з дапамогай войска; старшынёй Канвента ў той час быў граф Францыя Антуан дэ Буасье д'Англ (1756-1826).

той час канцылярыю, куды паступалі ўсе прашэнні, якія мелі дачыненне да зняволеных, накіраваных у камуну горада Парыжа.

Паперу прынялі і кінулі ў шафу, дзе ўжо пыліліся сотні падобных прашэнняў. Ніхто і не падумаў яе прачытаць – а ад гэтага ж залежаў лёс чалавека!!!

Аднойчы ўвечары трое маладых памочнікаў Лежандра[94], Расінье і двое іншых, чыіх імёнаў я не памятаю, з'явіліся ў паўцёмную канцылярыю і, быўшы злёгку падапітку, пачалі бегаць навыперадкі, скакаць па сталах, змагацца, – адным словам, тварыць ўсякія вар'яцтвы. Разгуляўшыся, яны моцна штурхнулі шафу, і адтуль пасыпаліся розныя паперы; Расінье падняў адну з іх.

– Што гэта ў цябе? – Спыталі ў Расінье прыяцелі.

– Прашэнне, вядома, – адказваў ён.

– Гэта зразумела, але за каго? Шалапуты паклікалі слугу і загадалі прынесці лямпу. Чакаючы яго вяртання, яны смеху дзеля пакляліся тым жа вечарам прымусіць Лежандра падпісаць патрапіўшае ім у рукі прашэнне і неадкладна паведаміць вязню радасную вестку аб вызваленні.

~55~

– Клянуся, што я яго выпушчу, калі б ён быў сам прынц Конде, – сказаў Расіньe.

– Давай, давай, – зарагаталі ў адказ яго прыяцелі, – тым больш што прынц Кондэ не арыштаваны.

Нарэшце хлопцы прачыталі прашэнне – гэта была папера, складзеная Нанетай і падпісаная працоўнымі із Нідэрвіля. Пазней ўдзельнікі гэтай падзеі самі пераказалі яе ва ўсіх падрабязнасьцях маёй маці.

– Якое шчасце! – Закрычалі маладыя людзі. – Гэта красуня Кюстынша, другая спадарыня Ралан![95] Мы ўтрох вызвалім яе з турмы. Тым часам Лежандр, які быў нічуць не больш цвярозы, чым яго памочнікі, вяртаецца калі гадзіны ночы да сябе ў кантору; тры шалапуты падсоўваюць п'яніцы прашэнне, ад якога залежыць лёс маёй маці, і ён ставіць на ім свой подпіс, пасьля чаго трое юнакоў накіроўваюцца ў былы кармеліцкі манастыр і ў тры гадзіны ночы грукаюць у дзверы пакоя, дзе маці ў той час жыла ў поўнай адзіноце.

Яна не пажадала ні адчыніць ім дзверы, ні пакінуць турму. Колькі б юнакі ні настойвалі, як бы красамоўна – хоць і коратка–ні распавядалі пра тое, што здарылася, вязніца не згаджалася сесьці сярод ночы ў карэту з незнаёмымі мужчынамі; да таго ж яна разумела, што Нанетта не чакае яе ў такую гадзіну, таму яна не паддалася на ўгаворы сваіх збавіцелей, і тыя змаглі дамагчыся толькі

---

[94] Лежандр Луі (1752-1797) - сын парыжскага мясніка, які ўспадкаваў прафесію бацькі, сябра Канвента, пасьля 9 термідора перайшоў на бок пераможцаў.

[95] Дэльфіну параўналі з Манон Жаннай дэ Ралан (нарodж. Фліпон; 1754-1793) жонкай жырандыста Жана Мары Ралана дэ ла Плацьера (1734-1793) міністра ўнутраных спраў у сакавіку-чэрвені 1792 і жніўні 1792-студзені 1793 г. Не абмяжоўваючыся роляй гаспадыні палітычнага салона, славалюбівая с-ня Ралан імкнулася праз чалавека актыўна ўплываць на ход падзей. Арыштаваная пасьля падзення жырандыстаў, яна была пакарана 8 лістапада 1793 г. Паколькі Дэльфіна дэ Кюстын ніколі не думала пра ролю ідэолага рэвалюцыі, падставай для параўнання мог служыць толькі той факт, што абедзве дамы пацярпелі ад Тэррору.

дазволу вярнуцца за ёй у дзесяць раніцы.Так, правёўшы ў турме восем страшных месяцаў, маці добраахвотна падоўжыла на некалькі гадзін тэрмін свайго зняволення. Калі яна нарэшце пакінула турму[96], маладыя людзі другі раз, на гэты раз куды больш падрабязна патлумачылі ёй, якія акалічнасьці прывялі да яе вызвалення, і пераканалі, што яна нікому нічым не абавязана. Справа ў тым, што ў той час свабода зрабілася прадметам куплі-продажу; варта было няшчасным вязням, у большасці сваёй дарэшты згалечанымі рэвалюцыяй, выйсці з турмы, як ашуканцы, нібыта спрыяўшыя змене іх долі, пачыналі вымагаць у іх грошы за паслугу. Адна знатная дама, якая даводзілася маці даволі блізкай сваячкай, не пасаромелася запатрабаваць у яе трыццаць тысяч франкаў, якія яна, згодна яе слоў, выдаткавала на подкуп асоб, якія садзейнічалі вызваленню маці. Маці ў адказ распавяла гісторыю, пачутую ад Расінье, пасьля чаго сваячкі і след прастыў. Што чакала маці дома? У спустошанай кватэры дзверы былі па-ранейшаму апячатаныя; мы з няняй туліліся на кухні; мне споўнілася два з паловай гады; пасьля хваробы, ледзь не звёўшай мяне ў магілу, я страціў слух і выглядаў прыдуркаватым. Груз гэтых уражанняў выявіўся маці не па пад сілу; яна

мужна супраціўлялася страху сьмерці: веліч ахвяры, якую яна рыхтавалася прынесці, ўмацоўвала яе цела і дух, дапамагала быць штодня гатовай да пакарання; але галечы яна не знесла. На наступны дзень пасьля вяртання дадому яна захварэла жаўтухай, ад якой акрыяла толькі праз пяць месяцаў; з таго часу да канца жыцця яна пакутавала хваробай пячонкі, што, зрэшты, не перашкаджала ёй захоўваць выдатны колер твару.

Праз паўгода маці трохі разбагацела: ёй вярнулі той кавалак зямель яе мужа, што яшчэ не быў прададзены[97]. К гэтаму часу і яна і я паправіліся.

– Як вы думаеце, спадарыня, на што вы жылі пасьля выхаду з турмы? – спытала яе аднойчы Нанетта.

– Не ведаю; я ж была хворая. Ты прадала срэбра?

– Срэбра ўжо даўно няма ў згадках.

– Бялізну, каштоўнасці?

– У нас не засталося зусім нічога.

– На што ж у такім выпадку мы жылі?

– На грошы, якія кожны тыдзень дасылаў мне са свайго прытулку Жэром; ён строга наказаў мне нічога не казаць вам, але цяпер, шаноўная пані, калі вы можаце вярнуць яму запазычанае, я вырашыла адкрыць вам гэты сакрэт. Я ўсё запісвала: вось рахунак.

Маці здолела выратаваць свайго выратавальніка, завочна асуджанага разам з іншымі ўдзельнікамі Тэрору: яна схавала яго, а затым дапамагла яму збегчы ў Амерыку.

---

[96] 13 вандэм’ера III года (4 кастрычніка 1794 г.); тэкст пастановы пра яе вызваленне за подпісам Лежандра гл.: Bardoux. P. 108-109.

[97] Гаворка ідзе пра эльзаскі маёнтак Кюстынаў Нідэрвіле, які Дэльфіна здолела вярнуць сабе і сыну ў 1796 г., дзякуючы пратэкцыі Тальена, Фушэ і Буасье д'Англа, з якімі злучыла яе Жазэфіна дэ Багарнэ, якая адружылася тым часам з Банапартам (гл.: Bardowc. P. 110-113).

Вярнуўся ён на радзіму толькі ў эпоху Консульства; ў Амерыцы ён паспеў набыць маёмасць, якую павялічыў, займаючыся ў Парыжы гандлем зямельнымі надзеламі і пабудовамі.

Маці трымалася з ім як з сябрам; бабуля мая, спадарыня дэ Сабран, і мой дзядзька, вярнуўшыся з эміграцыі, абсыпалі яго падзякамі – і ўсё ж ён не пажадаў стаць заўседатаем нашай гасціннай. Ён казаў маці (я не прывожу яго словы літаральна, бо ён быў родам з Бардо і ўпрыгожваў сваю гаворку найгрубейшай лаянкай), дык вось, ён казаў прыкладна наступнае: "Я зайду вас пабачыць, калі вы будзеце адна; разам з іншымі гасьцямі я прыходзіць не буду. Вашы сябры пачнуць глядзець на мяне як на дзіўнага звера; вы–добрая душа і запрасіце мяне прыходзіць яшчэ, але я буду кепска адчуваць сябе ў вашай гасціннай, а мне гэта не да спадобы. Я рос не так, як вы, я размаўляю не так, як вы; нас вучылі розным рэчам. Вы адплацілі мне паслугай за паслугу – мы квіты. Вар'яцкія часы на імгненне зблізілі нас; мы заўсёды зможам даверыцца адзін аднаму, але ладзіць мы не здолеем".

Да апошніх дзён свайго жыцця Жэром прытрымліваўся гэтага прынцыпу. Маці заўсёды заставалася яму верным і абавязковым сябрам; я пераняў ад яе пачуццё ўдзячнасьці да Жэрома, і ўсё ж яго твар і паводзіны здаваліся мне дзіўнымі.

Жэром ніколі не выказваўся ні пра палітыку, ні пра рэлігію; ён

~57~

бязмежна давяраў маці і дзяліўся з ёю ўсімі сваімі хатнімі нягодамі. Мы бачылі яго не вельмі часта; памёр ён, калі я быў яшчэ дзіцем, – на пачатку Імперыі.

Калі думаеш пра няшчасці, якія абрынуліся на маю маці, і пра божае заступніцтва, столькі разоў выратаваўшае яе ад смерці, напаўняешся ўпэўненасьцю, што Гасподзь ўратаваў гэтую маладую жанчыну для радасцей, здольных узнагародзіць яе за ўсе мінулыя мукі. На жаль! На гэтым свеце ўзнагароды яна не здабыла. Хіба не трэба было мужчынам паважна схіляцца перад той, каго пераследаваў лёс і ратавала неба, хіба не трэба было ім імкнуцца сцерці з яе памяці гаротнае мінулае? Але мужчыны думаюць толькі пра сябе. Найпрыгажэйшыя гады свайго цудам выратаваннага жыцця маці выдаткавала на барацьбу з галечай.

Ад велізарнай маёмасьці майго дзеда, якая была канфіскавана і прададзена за бясцэнак на карысць нацыі, нам засталіся адны абавязкі. Урад не абцяжарваў сябе разлікамі з пазыкадаўцамі; ён забіраў сабе маёмасць, а выплату павіннасцей ускладаў на тых, каго сам пазбавіў якіх бы там ні было сродкаў да існавання.

Два дзесяткі гадоў цягнуліся спусташальныя працэсы, і толькі такім коштам мы здолелі вырваць, з аднаго боку, у нацыі, а з другога, у вялікай колькасці нязгодлівых крэдытораў тую частку дзедавай маёмасьці, што належала мне: я быў крэдыторам, а не спадчыннікам свайго дзеда, а маці – маёй апякункай. З

любові да мяне яна больш не адружылася[98]; да таго ж, паколькі муж яе загінуў на пласе, яна не адчувала сябе такой жа свабоднай, як іншыя ўдавы. Нашы грашовыя справы, складаныя і заблытаныя, пастаянна мучылі яе; ўсё маё юнацтва прайшо пад знакам клопатаў, звязаных з бясконцай ліквідацыяй маёмасці, як дзяцінства маё прайшло пад знакам жаху перад эшафотам. Увесь час вагаючыся паміж страхам і надзеяй, мы жылі, змагаючыся з нястачай; нам абяцалі багацце, але вельмі хутка нечпадзяваная перашкода, хітрасць крючкатвораў або прайграны працэс зноў ўводзілі нас у галечу. Калі мне падабаецца раскоша, то прычынай таму – нягоды, якія мне давялося зведаць ў ранняй маладосці, якія на маіх вачах перажывала маці. Мяне мучыў цяжар, звычайна невядомы дзецям, – недахоп грошай, я быў такім блізкі да маці, што бачыў усё яе вачамі. Зрэшты, і на долю маці выпадалі шчаслівыя імгненні. Праз год пасьля вызвалення з турмы яна атрымала пашпарт і, пакінуўшы мяне ў Латарынгіі на апеку нязменнай Нанеты, выправілася ў Швейцарыю, дзе яе чакалі маці і брат, якія не адважваліся перасекчы мяжу Францыі. Гэтая сустрэча, хоць і ажывіла ўспаміны пра ранейшыя нягоды, паслужыла ўсёй сям'і немалым суцяшэннем.

Спадарыня дэ Сабран лічыла сваю дачку загінуўшай; яна зноў

пабачыла яе і пераканалася, што няшчасці толькі памножылі прыгажосць маладой жанчыны і зрабілі падобнай яе да ружы із раманса, які, дзякуючы яго таемнаму сімвалічнаму сэнсу, карыстаўся ў той час у Еўропе велізарнай славай. Бабуля мая, жывучы ў эміграцыі, не магла падчас Тэрору ліставацца з дачкой, але ёй атрымалася пераправіць у турму кранальныя і дасціпныя радкі, напісаныя на матыў Жан-Жакавай песні[99]:

На матыў: "Я пасадзіў яго, выпеставаў..."
Куст руж, узгадаваны мной, люблю я,
Але мала цешыць ён мяне!
Прыйшлося бегчы мне, абураючыся
І доля горкую кленучы.
Цудоўны куст, не спрачайся з нягодай:
Перад слабасцю бяссільны гнеў
Схіліся пад вятрам галавою,
Каб выжыць, беды адалеўшы.
Я часта праліваю слёзы,
Былыя згадваючы дні:

---

[98] Дэльфіна была нешчаслівай ў каханні: Аляксандра дэ Багарнэ (гл. заўв. да цяп. таго, с. 47 і 49) пакаралі сьмерцю, наступны герой яе рамана - славуты пісьменнік Франсуа Рэнэ дэ Шатабрыян (1768-1848) – пасьля кароткага (1802-1805) захаплення астыў да яе; нямецкі лекар Давід Фрыдрых Корэф (1783-1851), якім яна захапілася на пачатку 1810-х гг., таксама, відаць, не адказваў ёй узаемнасьцю, намер жа Дэльфіны знайсці мужа "старога і заможнага, каб мець магчымасць даць належную адукацыю сыну" (ліст да маці ад 12 студзеня 1797 г. Maugras. P. 314) не ажыццявіўся.

[99] Маецца на ўвазе "Раманс пра вярбу" (вольны пераклад песні шэкспіраўскай Дэздэмоны); словы яго напісаў Аляксандр Дэлер, а аўтарам музыкі лічыўся Жан Жак Русо (гл.: Rousseau J. J. Oeuvrcs completes. P., 1959 – т. 1 p. – 1316).

Тады я бачыў толькі ружы,
А зараз – церніі адны.
Жыву, лёсу майму пакораны,
Я ад цябе ўдалечыні, але ўсё ж
Пусціў ты ў сэрцы трывалы корань
І ў памяці ты не памрэш!
Так зяляней і погляды радуй!
Хачу, каб вынес буру ты
І стаў зімы маёй асалодай,
Дарачы мне пышныя кветкі.

Жаданне споўнілася, ружовы куст расквітнеў зноў, а дзеці зноў прыпалі да мацярынскіх грудзей.

Паездка ў Швейцарыю стала адной із самых шчаслівых падзей у жыцці маёй маці. Мая бабуля належала да ліку разумнейшых і вытанчаннейшых жанчын свайго часу; мой дзядзька, Эльзэар дэ Сабран, не па гадах празарлівы, вучыў старэйшую сястру спасцігаць прыгажосьці незнаёмага ёй велічнага краю. Апавяданні маці аб гэтай пары былі перапоўнены паэтычнага зачаравання; на змену трагедыі прыйшла пастараль.

Вузы дружбы звязвалі спадарыню дэ Сабран з Лафатэрам[100], і яна

адвезла сваю дачку ў Цюрых, каб прадставіць яе аракулу тагачаснай філасофіі. Зірнуўшы на маці, вялікі фізіягнаміст усклікнуў, звяртаючыся да спадарыні дэ Сабран:

– О спадарыня! Вы шчаслівейшая із маці! Дачка ваша – сама шчырасьць сэрца! Ніколі яшчэ я не бачыў твару такога празрыстага – па ім можна чытаць думкі.

Вярнуўшыся ў Францыю, маці паставіла перад сабой дзве мэты, якія зліліся для яе ў адно: вярнуць мне страчаную спадчыну і даць мне адукацыю. Дасягненню гэтых мэтаў яна прысвяціла сваё жыццё; ёй я абавязаны ўсім, што ведаю і маю.

Маці зрабілася цэнтрам гуртка, у які ўваходзілі выдатныя людзі таго часу, і сярод іх спадар дэ Шато-Брыян, які заставаўся яе сябрам да апошніх дзён[101].

---

[100] Лафатэр Ёган Каспар (1741-1801) – швейцарскі нямецкамоўны філосаф і літаратар, стваральнік фізіягномікі - навукі аб адлюстраванні характару ў вонкавым выглядзе чалавека

[101] З Шато-Брыянам (гл. заўв. да т. 1, с. 58) Дэльфіна пазнаёмілася яшчэ да Рэвалюцыі ў доме яго старэйшага брата Жана Батыста (1759-1794) з жонкай якога сябравала; раман з пісьменнікам, які да гэтага часу ўжо заваяваў славу дзякуючы аповесьцям “Атала” (1801) і “Рэнэ”(1802) і трактата “Геній хрысціянства” (1802), пачаўся ў 1803 годзе. Сярод бліжэйшага атачэння Шато-Брыяна тых гадоў асаблівую цікавасць прадстаўлялі Жазэф Жубер (1754-1824), адзін із самабытных прадаўжальнікаў традыцыі французскіх маралістаў XVII стагоддзя (гл. фрагменты яго “Думак” у кн.: Эстэтыка ранняга французскага рамантызму. М., 1982. С. 308-375), паэт Шарль Жульен Ліў дэ Шэндале (1769-1833), філосаф П'ер Сымон Балланш (1776-1847). У сваіх надрукаваных пасмяротна (1848-1850) мемуарах “Замагільныя нататкі” Шато-Брыян маўчаў пра свае сардэчныя сувязі з Дэльфінай дэ Кюстын, але прысвяціў выразны пасаж ёй і яе замку Фервак (набытаму у 1803 г.), які некалі належаў каралю Генрыху IV (“беарнцу”, “Каханка Габрыэль”): “Сярод пчол, абжываючых новыя вуллі, была маркіза дэ Кюстын, атрымаўшая у спадчыну ад жонкі Святога Людовіка Маргарыты Правансальскай, чыя кроў цякла ў яе жылах, выдатныя доўгія

Даравітая мастачка, яна штодня праводзіла па пяць гадзін пасьля паўдня перад мальбертам. Яна пазбягала грамадства: яно бянтэжыла, стамляла, палохала яе. Яна занадта хутка зразумела яго сутнасць. Гэтая ранняя дасьведчанасьць легла ў аснову яе змрочнай філасофіі [102]; зрэшты, ад нараджэння да апошніх дзён жыцця яна адрознівалася вялікадушнасцю – дабрадзейнасцю людзей паспяховых. Яе нясмеласць зрабілася сярод блізкіх падставай для жартаў: родны брат казаў, што гасцёўня для яе страшней за эшафот. Пры Імперыі маці і яе сябры пастаянна знаходзіліся ў апазіцыі і не хавалі сваіх поглядаў; пасьля гібелі герцага Энгіенскага[103] маці ні разу не пабывала ў Мальмезоне і не бачылася са спадарыняй Банапарт. У 1811 годзе, каб пазбавіцца ад праследаў імперскай паліцыі [104], яна выправілася разам са мной у Швейцарыю і Італію; яна аб'ездзіла ўсе куткі гэтых абедзвюх краін, падымалася на леднікі, у тым ліку на вяршыню Мон-Гры, якая знаходзіцца паміж вадаспадам Точч'я і вёскай Обергестлен, што ў Верхнім Ваале, асільваючы пешшу або конна

валасы. Я прысутнічаў пры перасяленні ў Фервак і меў гонар спаць у ложку беарнца. (...) Гэтае падарожжа было справай неабыякавай: у карэце змяшчаліся Астольф дэ Кюстын, у тую пару яшчэ дзіця, яго гувернёр с-р Берстсшэр, старая няня - эльзаска, якая гаварыла толькі па-нямецку, пакаёўка Жэні і знакаміты сабака Трым, які знішчаў дарогай усе прыпасы. (...) Я бачыў тую, якая выказала не маючую прыкладу адвагу на парозе эшафоту, я бачыў яе ў Сешроне каля Жэневы: пра былую прыгажосць нагадвала толькі капа шаўкавістых валас; бялейшая чым Паркі, у чорнай сукенцы, схуднеўшая ад смяротнай хваробы, яна ўсміхнулася мне бяскроўнымі вуснамі і накіравалася ў Бекс, што ў кантоне Вале, дзе ёй было наканавана выпусціць дух; я чуў, як праносілі ноччу яе труну па пустых вуліцах Лазаны: яна спяшалася навекі вярнуцца ў Фервак, схавацца ў зямлі, якою валодала толькі імгненне, як і сваім жыццём. Я прачытаў на каміне ў замку кепскія вершы, прыпісваемыя каханку Габрыэлі:

На даму із Фервака
Я рады пайсці ў атаку.

Кароль-жаўнер вымаўляў падобныя кампліменты і шмат якім іншым дамам: пераходзячы ад адной прыгажуні да другой, гэтыя мімалётныя, хутка знікаючыя із памяці ласкі дайшлі ў рэшце рэшт і да спадарыні дэ Кюстын" (Chateaubriand F.-R. de. Memoires d'outre - tombe P., 1951. т. i. P. 472-473). Нягледзячы на разрыў, Дэльфіна працягвала абагаўляць Шато-Брыяна, і гэты культ атрымаў у спадчыну ад яе Астольф, які усё жыццё, дарэчы, марыў пазбавіцца ад літаратурнага і чалавечага ўплыву аўтара "Рэнэ". "Я павінен вызваліцца ад той бязмежнай улады, якую ён мімаволі набыў нада мною, або перастаць пісаць", - прызнаваўся ён у лісьце із Італіі, ўключаным у кнігу "Нататкі і падарожжы" пад 1812 годам (Memoires et voyages. P. 104; словы, цікава кантрастуючыя з вядомым жаданнем маладога Віктара Гюго стаць "Шато-Брыянам або нікім"). У лістах да Варнгагена Кюстын пакінуў некалькі замалёвак Шато-Брыяна ў сталым веку, цікавых сваёй цвярозасьцю і праніклівасьцю. Пра ўплыў, які меў на Кюстына Шато-Брыян, гл. таксама ў артыкуле, гэты том, с. 386.

[102] У лісце да Рахілі Варнгаген ад 20 ліпеня 1817 г. Кюстын намаляваў цікавую псіхалагічную выяву маці: "Каб сілкаваць цікавасць да таго, што яе атачае, ёй не хапае спакою і ўнутранага святла. Яна змагла б як варта спасцігнуць сэнс існавання, толькі калі б убачыла яго ў перспектыве. Тое, што пазбаўлена маляўнічасьці, для яе не існуе зусім. Яна жыве так, як, я мяркую, бачаць стваральнікі жанравых палотнаў. Жыццём дзеля самога жыцця яна пагарджае. (...) Яна прысутнічае пры плыні жыцця, для таго ж, каб яна прыняла ў ёй удзел, павінна адбыцца адна із тых падзей, ўзрушаючых душу да асновы, якія здзяйсняюцца раз у дваццаць гадоў. Штодзённасць здаецца ёй пошлай і бясколернай" (Lettres a Vamhagen. P. 21 аб - 211).

[103] Луі Арман дэ Бурбон, герцаг Энгіенскі (1772-1804), адзіны сын прынца Кондэ, быў схоплены на тэрыторыі Бадэнскага маркграфства і расстраляны згодна загада Напалеона за ўдзел у антынапалеонаўскай змове, да якой, хутчэй за ўсё, не меў дачынення; гэтае забойства адштухнула ад Напалеона шмат людзей, якія раней ставіліся да яго спачувальна.

[104] Хутчэй за ўсё, Дэльфіну прымусіла выправіцца ў падарожжа і перамяніць атачэнне халоднасць Шато-Брыяна, падставай жа паслужыла неабходнасць папраўіць здароўе Астольфа.

самыя небяспечныя альпійскія перавалы, не выказвала ні баязьні, ні стомы: ёй не хацелася ні перашкодзіць мне ўбачыць усё гэта, ні пакінуць мяне аднаго. Зіму яна правяла ў Рыме, дзе ў яе гасціннай стала збірацца чароўнае таварыства; хоць яна была ўжо немаладая, чысціня яе рыс ўразіла Канову[105]. Ёй падабалася прастадушнасць вялікага скульптара, яе захаплялі венецыянскія апавяданні. Аднойчы я сказаў ёй:

– З вашым раманічным уяўленнем вы, чаго добрага, выйдзеце за Канову!

– Не дражні мяне, – адказала яна, – не будзь ён маркізам д' Іскья, я б за сябе не паручылася.

У гэтым адказе спаўна выказалася ўся яе душа. Маці не стала 13 ліпеня 1826 года. Памерла яна ад той жа хваробы, што і Банапарт[106]. Гэтая хвароба, якая даўно падточвала яе здароўе, абвастрылася пасьля трагічнай гібелі маёй жонкі і майго адзінага сына[107]; яна аддавалася пакутам гэтак жа глыбока, як

іншыя аддаюцца асалодзе. Менавіта ў яе гонар спадарыня дэ Сталь, якая яе блізка ведала і пяшчотна паважала яе, назвала гераіню свайго першага рамана Дэльфінай[108].

У пяцьдзесят шэсць гадоў яна была яшчэ такой прыгожай, што зачароўвала чужаземцаў, якія не ведалі яе ў маладосьці і таму не падуладных чарам успамінаў.

– Чытаючы гранкі гэтага ліста, я атрымаў дакладную копію перадсмяротнай запіскі майго дзеда, якую лічу магчымым апублікаваць на гэтых старонках. Высакароднасць і прастата стылю асуджанага пацвярджаюць ўсё сказанае мною вышэй.

"Бывайце, сын мой, даруйце. Памятайце пра свайго бацьку, што сустрэў ён смерць са спакойнай душой. Я шкадую толькі аб адным: іншыя легкаверныя людзі змогуць ўявіць, быццам у нашым родзе выявіўся чалавек, здольны на здраду. Заступіцеся за маё добрае імя, калі зможаце; вам будзе няцяжка гэта зрабіць, калі вы атрымаеце доступ да майго ліставання. Жывіце дзеля вашай

---

105 Канова Антоніа (1757-1822) – італьянскі скульптар, сын рамесніка, які ва ўзнагароду за майстэрства атрымаў ад рымскага двара тытул маркіза д'Іскья.

106 Дэльфіна памёрла ад хваробы пячонкі – следства перанесенай некалі жаўтухі; нагодай сьмерці Напалеона лічыцца рак страўніка.

107 Дэльфіна, сама нешчаслівая ў сямейным жыцці, горача жадала ўдала адружыць свайго адзінага сына; пасьля доўгіх пошукаў маладая была знойдзена, і 12 траўня 1821 г. Астольф адружыўся з Леанцінай дэ Сен-Сымон дэ Куртомер (1803-1823), якая праз два гады пасьля вяселля памёрла ад сухотаў; іхны адзіны сын Ангеран, які нарадзіўся 19 чэрвеня 1822 г., памёр ад менінгіту на руках у бабулі 2 студзеня 1826 г.

108 Дэльфіна - гераіня аднайменнага эпісталярнага рамана (1802 г.) Жэрмены дэ Сталь (1766-1817); грэбуючы меркаваннем света, яна адказвае ўзаемнасьцю закаханаму ў яе адружанаму мужчыне. Кюстын, скептычна ставіўся да с-ні дэ Сталь як пісьменніцы (ён, у прыватнасьці, знаходзіў фальшывым апісанне нямецкага характару ў яе кнізе “Аб Германіі”), быў па-чалавечы прывязаны да яе (дарэчы, адной з паненак, якую спрабавалі пасватаць за Астольфа, была дачка пісьменніцы Агюстына); пасьля сьмерці с-ні дэ Сталь, ён пісаў Рахілі Варнгаген, “у душы маёй ўтварылася пустэча, бо з таго часу, як яе не стала, я не маю права прызнаць сваімі шмат шчырых пачуццяў і натуральных думак, зразумець якія была здольная яна адна. (...) Яна узбагачала жыццё, якую пасрэднасьці толькі і ведаюць, што абядняць; без яе грамадства здаецца мне пустыняй” {Lettres a Vamhagm. P. 213-214).

ветлівай жонкі, дзеля вашай сястры, якой я перадаю свой пацалунак; паважайце адзін аднаго, паважайце мяне.

Спадзяюся, што я годна сустрэну сваю апошнюю гадзіну; зрэшты, не люблю хваліцца, пакуль справа не зроблена. Такім чынам, бывайце! Бывайце! Ваш бацька, ваш сябар К.

28 жніўня 1793, 10 гадзін вечара[109]

Ліст чацвёрты

Размова з любекскім шынкаром. – Яго думкі пра рускі характар. – Адрозненні ў настроі рускіх, якія пакідаюць радзіму і вяртаюцца назад. – Паездка з Берліна ў Любек. – Беспадстаўнае засмучэнне. – Думкі знаходзяць рэальнасць. – Непрыстойна выкарыстанае ўяўленне. – Месцазнаходжанне Травемюндэ. – Асаблівасць паўночных пейзажаў. – Вобраз жыцця Галштынскіх рыбакоў. – Дзіўная веліч раўнінных пейзажаў. – Паўночныя ночы. – Цывілізацыя вучыць атрымліваць асалоду ад прыгажосці прыроды. – *Я еду ў Расію, каб убачыць стэп. – Караблекрушэнне "Мікалая І". – Высакародныя паводзіны француза–супрацоўніка дацкай амбасады. – Імя К застаецца невядомым. – Неспадзяваная няўдзячнасць. – Імператар разжалуе капітана "Мікалая І". – Дарога з Шверына ў Любек. – Рыса характару аднаго дыпламата. – Немцы - прыроджаныя царадворцы. – Гаспадыня травемюндскай купальні. – Выява нораваў. – Дзесяць гадоў пазьней. – Юная дзяўчына стала маці сямейства. – Роздумы.*

Травемюндэ, 4 ліпеня 1839 г[110].

---

[109] Вышэй (с. 34) Кюстын кажа, што яго дзед напісаў перадсмяротны ліст напярэдадні пакарання; 28 ж жніўня традыцыйна лічыцца днём пакарання генерала Кюстына; магчыма, напісаў ён яго напярэдадні, але выставіў пад ім дату сваёй смерці.

[110] Згодна старога стылю 22 чэрвеня. Прастаўляючы перад кожным лістом дату і месца напісання і ў агульным прытрымліваючыся храналогіі свайго падарожжа, Кюстын распавядае пра яго далёка не ўсё. Так, плануючы маршрут сваёй вандроўкі па Германіі: Эмс - Берлін - Травемюндэ - Любек, ён не згадвае пра курортнае мястэчка Кісінгенэ, куды ён заехаў па дарозе із Эмса ў Берлін і дзе сустрэўся з Аляксандрам Янавічам Тургеневым (знаёмым яму па парыжскаму салону с-ні Рэкам'ю), ад якога атрымаў рэкамендацыйныя лісты ў Расію і з якім размаўляў "пра Расію, пра Маскву, пра Ніжні Ноўгарад і інш" (гл. падрабязней: НЛА. С. 107). У гэты ж час у Кісінгенэ знаходзіўся і стары сябар Кюстына (і адначасова добры знаёмы Тургенева) Варнгаген фон Энзе, які вельмі цікавіўся рускай гісторыяй; гл., напрыклад, запіс у яго дзённіку за 30 чэрвеня 1839: "Як для нас, прусакаў, 1806 год мае ролю трагічнага пугала, да якога мы не перастаём звяртаць нашы думкі і ад якога няма нам куды схавацца, сапраўды такое значэнне мае для рускіх, відаць, 1825 год: яны не перастаюць бедаваць, аналізаваць і дапаўняць гэтую сумную падзею. Але 1806 году ў хуткім часу супрацьстаяў 1813 год, а для рускіх не так" (цыт. па: РА. 1875 т. 2. С. 349). У 1806 г. Прусія страціла незалежнасць і перайшла ў падпарадкаванне да напалеонаўскай Францыі; ў 1813 г. уся Нямеччына была вызвалена ад улады французаў). Можна не сумнявацца, што размовы з Тургеневым і Варнгагенам пра Расію зрабілі істотны ўплыў на Кюстына, аднак ён маўчаў пра іх у кнізе, надаючы ролю "ідэалагічнай уверцюры" сваім размовам з князем К *** - П. Б. Казлоўскім (гл. лісты пяты і шосты), якога не мог скампраметаваць, бо той памёр у 1840 годзе.

Сёння раніцай любекскі карчмар[111], даведаўшыся, што я хутка адплываю ў Расію, ўвайшоў да мяне ў пакой з такім спагадлівым выглядам, што я не мог не засмяяцца: гэты чалавек значна больш пронiклiвы, дасціпны i насмешлівы, чым можна было б выказаць здагадку згодна яго жалобнаму тону і французскай мовы.

Даведаўшыся, што я падарожнічаю выключна дзеля ўласнага задавальнення, ён з нямецкай дабрадушнасьцю пачаў адгаворваць мяне ад паездкі.

– Вы ведаеце Расію? – спытаў я ў яго.

– Не, пане, але я ведаю рускіх; яны часта праязджаюць праз Любек, і я суджу аб краіне па тварах яе жыхароў.

– Што ж такое страшнае прачыталі вы на іх тварах, раз ўгаворваеце мяне не ездзіць да іх?

– Пане, у іх два выразы твару; я кажу не пра слуг – у слуг твары заўсёды аднолькавыя, – але пра паноў: калі яны едуць у Еўропу, выгляд у іх вясёлы, свабодны, задаволены; яны падобныя на вырваўшыся з загону коней, на птушак, якім адчынілі

клетку; ўсе – мужчыны, жанчыны, маладыя, старыя – выглядаюць шчаслівымі, як школьнікі на вакацыях; на зваротным шляху тыя ж людзі прыязджаюць у Любек

[111] Любек быў першым замежным горадам для рускіх, якія выязджалі з Расіі марскім шляхам, і таму служыў у пэўным сэнсе сімвалам Яўропы. Пар. вядомы ў перадачы Вяземскага дыялог Пушкіна і А. Я. Тургенева: Пушкін, ніколі не бываў у Яўропе, “аднойчы ў асяроддзі таварыаў моцна русафільстваваў і граміў Захад”; Тургенеў “не вытрымаў і сказаў яму: “А ці ведаеш што, галубчык, з'ездзі ты хоць у Любек”. Пушкін зарагатаў, і рогат абяззброіў яго”. (Пушкін ва ўспамінах сучаснікаў. М., 1974 т.1 с. 154-155). Эпізод з любекскім карчмаром выклікаў нараканні ў аўтараў ледзь ці не ўсіх абвяржэнняў на кнігу Кюстына. Н. І. Грэч тлумачыў радасны выгляд выязджаючых вясновым добрым настроем (за мяжу руския звычайна выязджаюць вясной), а сумны выгляд тых хто вяртаецца - восеньскімі дажджамі; Вяземскі язвіў: “Дзіўны чалавек гэты карчмар! Я заўсёды лічыў, што падарожнікі, якія едуць з Пецярбурга і ў Пецярбург, прыносяць карчмарам Любека, горада, размешчанага на палове дарогі паміж Расіяй і ўропай, такі вялікі прыбытак, што тыя павінны лічыць Расію за зямлю запаветную. Я памыляўся. Знайшоўся ў Любеку карчмар, зняпраўдзіўшы гэты дробязны разлік хатняй эканомікі. У вышэйшай ступені вялікадушны і бескарыслівы і ў дадатак заражоны русафобіяй, гэты годны чалавек згодны нават на тое, каб яго табльдоты і спальні пуставалі, абы не падбадзёрыць падарожнікаў, якія маюць намер наведаць такое гіблае месца, як Расія»(цыт. па: Cadot. p. 267). Французкі адвакат Шарль Дюэз паказваў, што дыягназ карчмара абвяргаюць ўжо апісаныя самім Кюстынам рускія дамы, яго спадарожніцы на борце карабля: хоць яны плывуць у Расію, настрой у іх самы жыццярадасны {Duet P. 3-4) - Тым не менш расейскім падданым, якія не імкнуліся абавязкова злавіць на хлусні аўтара “Расіі ў 1839 годзе", здаралася згаджацца з высновамі карчмара; так, А. О. Сьмірнова пісала ў 1844 Жукоўскаму аб сваім плануемым вяртанні ў Расею: “Мяне туды нішто не цягне, насупраць, туга забірае, калі падумаеш, што дакладна трэба вярнуцца. Ніхто больш мяне ў гэтую хвіліну не апраўдвае слоў Кюстына” {РА. 1902. No 5 - С. 104). Пар. таксама павядомленае французскім пасланнікам у Расіі П. дэ Барантам меркаваньне графа С. аб тым, што рускія дваране, абвыкшы да жыцця за мяжой, цяжка перажываюць вяртанне на радзіму і адчуваюць пры гэтым mal de pays (даслоўна: айчынная хвароба; па аналогіі з mal de mer - марска хвароба) [Notes. P. 156-I57); ў падобным значэнні згадвае гэтае слова ў сваіх успамінах В. С. Пячэрын: “Адна маскоўская дама са звычайнай жаночай праніклівасьцю заўважыла пра мяне: “Il a le mal de pays”, што тады азначала: “у яго туга па замежжы” (Рускае грамадства 1830-х гадоў XIX стагоддзя. М., 1989 г.). Параўнайце таксама вядомую фразу Цютчава: “У мяне не туга па радзіме, а туга па чужыне” (Цютчэвіяна: Эпіграмы, афарызмы і дасьціпасьці Ф.І. Цютчава. М., 1922.

з выцягнутымі, змрочнымі, пакутніцкімі тварамі; яны гавораць мала, кідаюць адрывістыя фразы; выгляд у іх заклапочаны. Я прыйшоў да высновы, што краіна, якую яе жыхары пакідаюць з такой радасцю і ў якую вяртаюцца з такой неахвотай, – дурная краіна.

– Магчыма, вы маеце рацыю, – запярэчыў я, – затое вашыя назіранні сведчаць, што рускія зусім не такія ўтойлівыя, як пра іх кажуць; я меркаваў, што яны хаваюць свае пачуцці значна больш старанна.

– Такія яны ў сябе дома, але нас, прасцякоў–немцаў, яны не асцерагаюцца, – адказваў карчмар з хітрай усмешкай. "Вось чалавек, які вельмі баіцца, як бы яго не прынялі за прасцяка", – весела падумаў я. Толькі той, хто сам шмат вандраваў, здольны зразумець, як моцна залежыць рэпутацыя народа ад меркаванняў падарожнікаў, нярэдка вельмі легкадумных па ленасці розуму. Няма чалавека, які б не імкнуўся аспрэчыць меркаванне, якое склалася ў чужаземцаў аб яго нацыі.

Хіба не прэтэндуюць парыжскія жанчыны на прастату і натуральнасць? У дадатак, няма нічога больш супрацьлеглага, чым рускі і нямецкі характары.

Мая паездка з Берліна ў Любек была бясконца сумнай. Надуманны смутак, які не меў, спадзяюся, ніякіх падстаў, прынесла мне немалую боль; уяўленне – умелы кат. Не магу зразумець, чаму я так часта думаю, што з тымі, каго я люблю, здарылася бяда, не сумняваючыся пры гэтым, што тыя, хто мне абыякавы, знаходзяцца ў поўнай бяспецы. Сэрца маё жыве марамі.

Паабяцаўшы напісаць мне з першай жа поштай, вы раптам змоўклі, і маўчанне ваша стала здавацца мне неабвержным доказам здарыўшагася з вамі жудаснага няшчасця; мне ўяўлялася, што фурман ваш перакуліў карэту, што вы параненыя, а можа быць, нават забітыя: бо навакал штодня здараюцца рэчы незвычайныя і непрадбачаныя. Варта было гэтай думкі нарадзіцца ў маім розуме, як яна непадзельна завалодвала мною; мой экіпаж напоўніўся прывідамі. Калі падобная гарачка ахоплівае душу, самыя страшныя падазрэнні імгненнем ўкараняюцца ў ёй; ўяўленне не ведае супынку, невызначанасць сто разоў ўзмацняе небяспеку, усякая змрочная меркаванне адразу прымаецца на веру; пасьля двух тыдняў, праведзеных у такой трывозе, жыць больш не хочацца; так, робячыся здабычай адлегласці, нараджаючага ілюзіі, беднае сэрца раздзірае само сябе; здаецца, яно вось-вось разарвецца, так і не даведаўшыся пра падставы які забівае яго гора, а калі ўсё яшчэ б'ецца, то толькі для таго, каб у тысячны раз зведаць тое ж катаванне. Усё можа здарыцца, значыць, няшчасце ўжо здарылася: вось логіка адчаю!.. Ў адчаі душа бачыць ва ўласнай трывозе доказ той бяды, верагоднасць якой і сілкуе гэтую трывогу.

Каму невядомыя падобныя пакуты? Але ніхто не пакутуе ад іх так часта і так моцна, як я. О! душэўныя пакуты ўсяляюць у нас страх смерці, бо смерць кладзе канец толькі пакутам цялесным.

Вось да чаго даводзіць мяне ваша нядбайнасць, ваша занядбанне!.. Не, я не створаны для падарожжаў; ўва мне жывуць два чалавекі: розум мой цягне мяне на край свету, пачуцці загадваюць сядзець дома. Я вандрую па свеце так ахвотна, нібы мне сумна дома; я прывязваюся да людзей так моцна, нібы мне не

пад сілу пакінуць іх родны край. Як! казаў я сабе, пакуль я еду ў Пецярбург для ўласнай забавы, у Парыжы хаваюць дарагую мне істоту; дзве гэтыя адначасовыя падзеі з'явіліся майму погляду ва ўсіх жудасных падрабязнасцях, яркіх, як ілюзіі, і горкіх, як праўда. Ад гэтага дэталёвага параўнання майго жыцця і вашай сьмерці валасы ў мяне на галаве сталі дыбам, а ногі ледзь не адняліся; фантасмагорыя была такой рэальнай, што я ўспрымаў яе ўсімі пяццю пачуццямі: не хімеры, але аб'ёмны свет выступаў з нябыту па клічы маёй пакуты. для нас ўяўленні больш сапраўдныя чым рэчаіснасць, бо ў душы больш агульнага з прывідамі, якія народжаны яе ўяўленнем, чым са знешнім светам. Я етуценіў наяву. Пераход ад падазрэнняў да ўпэўненасьці адбыўся так імкліва, што я запаў у шаленства. Я быў несцешным; я вымаўляў жахлівыя крыкі і гаварыў сабе журботны прыпеў: "Гэта сон, але сны нярэдка выяўляюцца прарочымі..."

О! калі б кіруючы намі рок быў паэтам, хто захацеў бы жыць? Багатае ўяўленне жартуе такія жорсткія жарты!.. На шчасце, рок – прылада ў руках Госпада, які больш, чым паэт. Кожнае сэрца хавае ў сабе ўласную трагедыю, як і ўласную смерць; аднак паэт, які жыве ў глыбіні нашай душы, – прарок, які часта блытае той і гэты свет; на зямлі спраўджваюцца далёка не ўсе яго прадказаньні.

Сёння раніцай свежае лугавое паветра, прыгажосць неба і мора, ціхамірнасць і аднастайнасць прыроды па шляху ў Травемюндэ[112] ўсыпілі гэты таемны голас і, як згодна з зачараваннем, раскідалі тыя бясконцыя мары, што мучылі мяне ўжо тры дні запар. Калі перад маімі вачыма ўжо не стаіць выява вашай смерці, то не таму, што я прыслухаўся да голасу розуму; што можа зрабіць розум супраць замахаў звышнатуральнай сілы? Проста я стаміўся ад безпадстаўных жахаў і на маю душу сышоў пакой – нечаканы, а таму вельмі нетрывалы. Боль, не выкліканы ніякай падставай і гэтак жа беспадстаўна сціхнуўшы, у любую хвіліну можа вярнуцца; слова, воблака, прамільгнуўшая птушка могуць неабвержна даказаць мне, што я супакоіўся дарэмна; пераканалі ж мяне падобныя довады, што мая трывога была марнай.

За апошнія дзесяць гадоў Травемюндэ ўпрыгожыўся шматлікімі новымі пабудовамі, якія, на шчасьце, не знявечылі яго аблічча. Цудоўная дарога, ўтульная, як калыска, вядзе ад Любека да мора;

па гэтай грабавай алеі, якая ідзе міма садоў і згубіўшыхся ў зеляніне вёсачак, паштовыя коні трушком даставяць вас да вусця ракі. Ні на адным марскім беразе не бачыў я такой пастаральнай выявы. Вёскі здаліся мне больш ажыўленымі, чым раней, хаця месцы вакол ціхія, бязлюдныя; лугі тут падыходзяць да самай вады, салёныя хвалі абмываюць пашу, па якіх гуляюць шматлікія статкі.

Гэтыя плоскія берагі надаюць Балтыйскаму мору падабенства з возерам, а ўсяму тутэйшаму краю – звышнатуральную ціхамірнасць; трапіўшы сюды падарожнік адчувае сябе ў Вергіліевых Елісейскіх палях, населеных шчаслівымі

---

[112] Пар. ўражанні рускага знаёмца Кюстына, А. Я. Тургенева, пра паездку на “малым параходзе” з Травемюнде ў Любек “па цудоўнай іскрыстай траве”: “берагі яе – бесперапынная ідылія” (ліст да Вяземскага ад 6 ліпеня 1832; Архіў братоў Тургеневых. СПб., 1921. Г.вып. 6. Т. І. С. 98).

ценямі[113]. Не гледзячы на буры і рыфы, Балтыка не выклікае ў мяне трывогі. Вада заліва – самая каварная з усіх марскіх водаў, але яна не абуджае ўяўленне так моцна, як бязмежная марская роўнядзь; чалавека, які стаіць на беразе вялікага Акіяна, палохае перш за ўсё ідэя бясконцасці.

У порце Травемюндэ бразгаценне каровіных званочкаў змешваецца са звонам параходных званоў. Гэта мімалётнае ўварванне сучаснай прамысловасьці ў жыццё пастухоў краю непатрабавальнае, але напоўнена паэзіяй. Тутэйшы пейзаж агортвае душу гаючым спакоем; тут можна не асцерагацца наступу сучаснасці; хоць навокал – адкрытая ўсім поглядам і ўсім людзям раўніна, тут адчуваеш сябе самотна, як на востраве. У гэтых шыротах супакой няўхільны: тут розум дрэмле, а час складае крылы. Жыхары Галштыніі і Мекленбурга прыгожыя спакойнай прыгажосцю, гарманіруючай з ціхай прыродай і халодным кліматам іх роднага краю. Тут усё ўзаемазвязана: свежы колер твару, роўная глеба, манатоннасць звычак і пейзажаў.

Цяжкасьці рыбнай лоўлі ў зімовы час, калі для таго, каб дабрацца да вады, даводзіцца ісьці не менш трох міль па лёдзе, пераступаючы праз страшныя расколіны, – адзінае, што ўносіць у сумнае існаванне тутэйшых жыхароў нейкую паэтычную разнастайнасць. Не будзь гэтых зімовых паходаў, ураджэнцы ўзбярэжжа вечна драмалі б каля камінаў, атуліўшыся аўчыннымі кажухамі. Летняе нашэсце аматараў марскіх купанняў дае селяніну магчымасць зарабіць грошы на год наперад і, здавалася б, вызваляе ад неабходнасці прымацца зімой за такі небяспечны і стамляючы промысел – аднак не хлебам адзіным жывы чалавек. Для насельнікаў Травемюндэ зімовы лоў рыбы – залішняя раскоша; добраахвотна ўступаючы ў барацьбу з небяспекамі, якія пільнавалі іх у гэтую суровую пару года, рыбакі зарабляюць грошы на куплянне рэчаў, якія не адносяцца да ліку надзённых: пярсцёнкаў, завушніц, залатых ланцужкоў для каханак, асляпляючых шаўковых гальштукаў для саміх сябе. Адным словам, травемюндскі рыбак рызыкуе жыццём сярод хваляў і ільдоў не дзеля таго, каб забяспечыць сябе харчаваннем, але дзеля таго, каб упрыгожыць сябе і тых, каго ён любіць;

не будзь ён істотай, якія стаіць значна вышэй жывёлы, ён не падвяргаў бы сябе бепатрэбнай небяспецы; патрэба ў раскошы – следства высакароднасці нашай натуры, і заглушыць яе здольна толькі пачуццё яшчэ больш высакароднае. Не гледзячы на ўсю яго аднастайнасць, гэты край мне падабаецца. Вакол пышная расліннасць. Сёння 5 ліпені, а зеляніна здаецца зусім новай і свежай; язмін ў садках толькі–толькі пачынае расцвітаць. Сонца ў тутэйшых лянівых шыротах ўстае позна, як вялікі пан, і гасцюе на небе вельмі нядоўга; вясна наступае толькі ў чэрвені, а лета, ледзь пачаўшыся, адразу заканчваецца; зрэшты, калі лета тут кароткае, то дні доўгія. У дадатак ўвесь гэты гарызантальны пейзаж, дзе зямля ледзь прыкметная, а амаль уся прастора занята небам, поўніцца нейкага велічнага спакою; гледзячы на гэтую плоскую зямлю, размешчаную на адным

[113] Энеіда, VI, 638-665.

узроўні з морам і, здаецца, плаўна ў яго пераходзячую, на гэтую роўную паверхню, незнаёмую з разрывамі зямной кары, на гэтую раўніну, якой не пагражаюць ні прыродныя, ні грамадскія катаклізмы, адчуваеш захапленне і пяшчоту, нібы перад табой юная і нявіннага істота. Тут я спажываю зачараванне ідыліі і адпачываю ад драматычнай безсаромнасці нашых раманаў і камедый; гэтая вясковая мясцовасць не можа пахваліцца маляўнічымі выявамі, але затое па ўсёй Еўропе вы не знойдзеце нічога на яе падобнага. Шпацыр па беразе мора ў дзесяць вечара, калі на зямлю апускаецца змярканне, чароўны; ў паветры перажае ўрачыстая цішыня; жыццё нібы прыпыняецца, нішто не закранае нашых пачуццяў, і яны адпачываюць, недаступныя для свету; позірк мой, губляючыся ў невыразных паўночных сяціллах, пакідае зямлю, ці, дакладней, ўпіраецца ў адну кропку, адмаўляючыся глядзець куды б там ні было, а розум, расправіўшы крылы ў тых невызначаных прасторах, дзе ён звычайна лятае, вырываецца з ніжэйшых сфер, каб вольна ўзняцца вышэй бачнага неба. Але зачараванне гэтага краю здольны ўзважыць толькі той, хто прыехаў здалёк. Варта шанаваць прыроду ўмеюць толькі цывілізаваныя чужаземцы; неабцесаныя мясцовыя жыхары не атрымліваюць асалоду ад наваколля так, як мы; адна із найвялікшых заваёў грамадства складаецца ў тым, што яно дапамагае гараджанам спасцігнуць прыгажосць вясковага пейзажу; менавіта цывілізацыя вучыць мяне атрымліваць асалоду ад відовішчаў гэтага краю, які адкрывае нам, якой была першабытная прырода; я пазбягаю салонаў, гутарак, зручных заезджых двароў, роўных дарог – адным словам, усяго, што абуджае цікаўнасць і захапленне людзей, народжаных у грамадствах напалову цывілізаваных, і, не гледзячы на маю нелюбоў да мора, узыду заўтра на карабель і з радасьцю перанясу ўсе нягоды жыцця на яго борце, толькі б ён адвёз мяне ў краіну пустыняў і стэпаў... стэп[114]! Ўжо само гэта ўсходняе слова ўсяляе ў мяне прадчуванне прыроды невядомай і цудоўнай; яно абуджае ўва мне жаданне, якое замяняе маладосць

і адвагу і якое нагадвае, што я нарадзіўся на свет дзеля таго, каб падарожнічаць; так прысудзіў рок. Прызнацца ці што? Магчыма, я ніколі не выправіўся б у гэтае падарожжа, калі б не было ў Расіі стэпаў. Баюся, што побач з сучаснікамі і суайчыннікамі я назаўсёды застануся юнаком!.. Мая каляска ўжо на палубе. Пакетбот, на якім мне трэба будзе плыць, згодна слоў рускіх, – адно з найпрыгажэйшых паравых судоў у свеце. Называецца ён "Мікалай I". У мінулым годзе, падчас плавання з Пецярбурга ў Травемюндэ, на ім здарыўся пажар[115];

---

[114] Кюстын называе слова “стэп” ўсходнім, таму што ў французкую мову яно прыйшло (у сярэдзіне XVIII стагоддзя) з рускага, г. зн. “з усходу”.

[115] Гэта адбылося ў ноч з 18/30 на 19/31 траўня 1838 г. Трагедыя на параходзе хутка стала прадметам абмеркавання ў Расіі і ў Яўропе. “Два параходы шчасліва прыбылі з Пецярбурга ў Любек, трэці ж, “Мікалай I”, у ноч з 30 на 31 траўня ўспыхнуў на адлегласьці бачання Травемюндэ. На борце знаходзіліся 160 пасажыраў, з іх загінулі толькі трое: рускі палкоўнік, чыё імя невядома, нейкі с-р Мэер, кіраўнік цукровага завода Бабрынскі, і адзін служка. З рэчаў нічога выратаваць не атрымалася, і некаторыя жанчыны выйшлі на бераг у адной кашулі і басанож”, - паведамляў І. С. Гагарын, у гэтую пару сакратар рускай амбасады ў Парыжы, у пачатку чэрвеня А. І. Тургеневу (РА ІРЛІ. ф. 309. 3544. 7-8; арыгінал на - фр. мове), а той 3 ліпеня 1838 пераказваў брату Н. І. Тургеневу дэталі здарэння ўжо са слоў

наш рэйс – другі пасьля рамонту. Успамін пра катастрофу пасяляе ў пасажыраў некаторы страх. Гісторыя гэтага караблекрушэння робіць гонар нам, французам, бо адзін з знаходзіўшыхся на борце нашых суайчыннікаў выказаў у трывожны час выключную высакароднасць і мужнасць.

Справа было ноччу, карабель плыў недалёка ад мекленбургскіх берагоў; капітан безкапотна гуляў у карты з пасажырамі. Яго сябры, імкнучыся знайсці яму апраўданне, сцвярджалі, што ён ведаў аб пагражаючым караблю няшчасці, але, зразумеўшы з першага погляду, што надзеі патушыць пажар няма, даў таемны загад як мага хутчэй падысці да Мекленбургскага берага і пасадзіць карабель на мель, каб паменшыць небяспеку. Пры гэтым, дадавалі тыя ж сябры, ён гераічна трымаў сябе ў руках, каб пасажыры як мага даўжэй заставаліся ў невядомасці і не перашкаджалі выратаванню карабля; вы хутка даведаецеся, як ацаніў гэтую хвалебную разважлівасць Імператар!..

На борце "Мікалая І" знаходзілася тры дзесяткі дзяцей і шмат жанчын. Першай заўважыла небяспеку адна руская дама, яна падняла трывогу сярод экіпажа. Агонь ужо ахапіў драўляныя часткі карабля, якія праз недасканаласць канструкцыі размяшчаліся занадта блізка да печы. Дым пачаў пранікаць у каюты. Даведаўшыся пра немінучую гібель, маракі ў жаху залямантавалі: "Пажар! Пажар! Ратуйся, хто можа!" Справа адбывалася ў кастрычніку, стаяла глыбокая ноч, карабель аддзяляла ад берага цэлая міля; што б там ні казалі аб таемных загадах, нібыта аддадзеных капітанам, агонь, разам узнікшы ў некалькіх месцах, быў для ўсёй каманды поўнай нечаканасцю; ў тую ж секунду карабель урэзаўся ў пясчанае дно і колы яго спыніліся. У натоўпе запанавала магільнае маўчанне: нават жанчыны і дзеці не прамаўлялі ні слова, ахопленыя глыбокім

іншай карэспандэнткі, сведкі пажару графіні Мусінай-Пушкінай: “Падрабязнасьці жудасныя. Яна падрыхтавалася загінуць разам з трыма дзецьмі. Нейкі Тургенеў усклікнуў: “Загінуць ў 19 гадоў! Бедная мая матушка!” Людзі спрачаліся за месцы ў шлюпцы; з аднаго боку іх пякло полымя, ужо ледзь не датыкаючыся да іхнай сукенкі, з другога палохала мора” (РА ІРЛІ. Ф. 309 – 950- 94; арыг. па-фр.). Згаданы ў апошнім фрагменце Тургенеў – будучы знакаміты раманіст, які затым падрабязна апісаў гэта здарэнне ў познім (1883) аўтабіяграфічным нарысе “Пажар на моры” (гл.: Тургенеў І. С. Складанні. М., 1983. Т. 11. С. ^ 3 - 3-5; 520-526) – Згодна з афіцыйнымі дадзенымі, на борце знаходзілася 132 пасажыры і 38 чалавек экіпажа; загінулі, паводле “Паўночнай пчалы”(1838, No 117), пяцёра: трое пасажыраў і двое сябраў экіпажа; капітан Шталь на самай справе, як і піша Кюстын, дзейнічаў граматна і выратаваў жыцці пасажырам тым, што “ў апошнюю хвіліну, калі яшчэ можна было дабрацца да машыны, змяніў напрамак нашага судна, якое, ідучы прама на Любек, замест таго, каб крута павярнуць да берага, абавязкова згарэла б раней, чым ўвайшло ў гавань” (Тургенеў І. С. назв. твор . с. 301) - П. А. Вяземскі, які таксама знаходзіўся падчас пажару на борце “Мікалая І” (хоць М. Буянаў і сцвярджае, што ён “паехаў сухім шляхам, а на караблі знаходзіўся яго багаж”, - (Буянаў М. І. Маркіз супраць імперыі... М., 1993 с. 35), натуральна, не прамінуў у сваім аспрэчанні пазначыць Кюстыну на дапушчаныя ім памылкі: “Праўда ў гэтым апавяданні толькі тое, што на параходзе здарыўся пажар. Усё астатняе перабольшана або скажона і належыць да вобласці выдумак. Я быў адным із пасажыраў і магу разважаць на гэты конт як сведка. Па-першае, справа адбывалася не ў кастрычніку, а ў траўні. Уся гісторыя маладога француза хлуслівая з першага слова да апошняга. Ніякага француза, служачага ў французскай амбасадзе ў Даніі, на борце не было, і ўсё прыпісваемыя яму подзвігі - выдуманыя....) Імператар не разжалваў капітана, падданага не Расіі, а Англіі. Той служыў у прыватнай кампаніі, якая яго звольніла, - вось і ўсё. Замест таго каб рамантаваць карабель, у Лондане пабудавалі новы карабель з той жа назвай” (цыт. па: Cadot. P. 268). Зрэшты, яшчэ да Вяземскага той жа набор пярэчанняў: капітана не разжалавалі, так як ён – замежнік; карабель не рамантавалі, а пабудавалі нанова, - прывёў у сваёй брашуры Н. І. Грэч (Gretch. P. 13-14).

здранцьвеннем. Да няшчасця, мель, на якую сеў карабель, была свайго роду востравам, з усіх бакоў акружаным глыбокімі водамі, якія немагчыма перайсці ўброд; добра яшчэ, што надвор'е стаяла ціхае. Матросы кінуліся да помпы, пачалі цягаць ваду вёдрамі, спрабуючы спыніць распаўсюджванне агню; капітан, тым часам, загадаў спусціць на мора шлюпку і пачаць перавозіць пасажыраў на бераг. Было відавочна, што маленькай шлюпцы давядзецца зрабіць далёка не адзін рэйс. Вырашылі, што спачатку належыць перавезьці на сушу жанчын і дзяцей.

~67~

Самыя нецярплівыя із пасажыраў, рызыкуючы жыццём, пачалі выскокваць за борт, на мель; юны француз, пра якага я згадваў, скокнуў адным з першых і праявіў незвычайную спрытнасць: па сваёй ахвоце ўзяўшы на сябе абавязкі матроса, ён некалькі разоў пералазіў са шлюпкі на карабель і з карабля ў шлюпку, дапамагаючы жанчынам і дзецям спускацца ўніз. Хоць становішча з кожнай хвілінай станавілася ўсё больш небяспечным, ён канчаткова пакінуў ахоплены полымем пакетбот, толькі калі на борце не засталося ні аднаго пасажыра. Некалькі жанчын абавязаны жыццём яго самаахвярнасьці: ён не раз кідаўся ім на дапамогу ўплаў і пазней расплаціўся за сваю велікадушнасць цяжкай хваробай. Кажуць, што гэты хлопец – супрацоўнік французскай амбасады ў Даніі, вандраваў для ўласнага задавальнення. Імя яго мне невядома, але не я таму віной: з учарашняга дня я спрабую даведацца яго ў двух дзесяткаў чалавек, але беспаспяхова. Не прайшло і года з тых часоў, як ён здзейсніў подзвіг чалавекалюбства, а яго імя ўжо забылася ў тым самым краі, што быў сведкам яго гераізму. Я ручаюся за ўсе падрабязнасці свайго апавядання; я ведаю іх ад жанчыны, якая сама была на борце загінуўшага карабля, і зараз мне здаецца, быццам катастрофа адбывалася на маіх вачах; субяседніца мая, падобна ўсім іншым відавочцам, захаплялася самаадданасьцю юнага француза, але і яна не знайшла час даведацца імя чалавека, які выратаваў столькі няшчасных. Вось новы доказ таго, што пры ўсякіх абставінах безпамятства даўжнікоў толькі памнажае славу дабрадзеяў і адцяняе іхную годнасць. Уявіце сабе, аднак, бядотнае становішча напалову апранутых жанчын і дзяцей, высаджаных халоднай восеньскай ноччу на пусты мекленбургскі бераг!

Не гледзячы на сілу і самаадданасць нашага суайчынніка, па прыкладу якога рушылі ўслед некалькі матросаў розных нацыянальнасцей, пяць чалавек загінулі падчас гэтага караблекрушэння; іхную гібель тлумачаць паспешнасьцю, з якой яны спрабавалі пакінуць ахоплены полымем карабель. Аднак гэты цудоўны пакетбот згарэў не цалкам; у рэшце рэшт экіпажу ўдалося звалодаць з агнём, і новы "Мікалай І", на борт якога я падымуся заўтра, пабудаваны ў вялікай ступені з рэшткаў старога. Людзі з забабонамі баяцца, як бы гэтыя пагібельныя рэшткі не наклікалі на судна новых няшчасцяў; я не марак, і для мяне чужыя падобныя паэтычныя жахі, аднак я шаную ўсё бяскрыўдныя забабоны – следства высакароднага звычаю верыць і баяцца, які нязменна ляжыць у падставе набожнасці і нават пры ўсіх яго празмернасцях ставячых чалавека вышэй за ўсіх іншых стварэнняў Гасподніх. Атрымаўшы падрабязную справаздачу аб тым, што

здарылася, Імператар пазбавіў пасады капітана, рускага па нацыянальнасці, і замяніў яго галандцам, які, аднак, мяркуючы па чутках, не карыстаецца павагай каманды. Суседнія дзяржавы пасылаюць у Расію толькі тых людзей,

якіх не хочуць пакідаць у сябе. Заўтра я даведаюся, што ўяўляе сабой новы капітан. Ніхто не можа скласці меркаванне пра камандзіра карабля хутчэй, чым матрос і падарожнік. Любоў да жыцця, такая ж гарачая, як і разважлівая, – дакладны памочнік пры ўзважванні чалавека, ад якога залежыць наш лёс. Пасьля рамонту прыгажун карабель стаў такі цяжкі, што не можа даплысьці да Пецярбурга; ў Кранштаце мы зможам перасесьці на іншае судно, а нашы экіпажы двума днямі пазней прыбудуць у Пецярбург на баржы. Працэдура даволі клапатлівая, але цікаўнасць – першы абавязак вандроўцы – бярэ верх над усім. Мекленбургскае герцагства добраўпарадкоўваецца: выдатная дарога вядзе з Людвігслуста ў Шверын, куды цяперашні герцаг[116] вельмі дарэчы перанёс сваю рэзідэнцыю. Швэрын – горад старадаўні і маляўнічы; яго ўпрыгожваюць возера, пагоркі, лясы, старажытны палац; усё гэта авеяна ўспамінамі; Людвігслуст жа не можа пахваліцца ні старажытнасьцю, ні маляўнічасьцю. Калі вы хочаце, аднак, даведацца, што такое сярэднявечнае варварства, сядайце ў карэту і едзьце з гэтай старажытнай сталіцы вялікага княства Мекленбургскага ў Любек. Калі напярэдадні ішоў дождж, вы завязнеце пасярод дарогі ў бяздонных калдобінах. Са шкадаваннем успамінаючы пра пясчаную і камяністую глебу ваколіц Ростака, вы будзеце апускацца ў выбоіны такой глыбіні, што з іх немагчыма выбрацца, не разбіўшы або не паваліўшы экіпаж. Заўважце, што я вяду гутарку пра так званую галоўную дарогу із Шверына ў Любек; даўжыня яе шаснаццаць міль, і ўся яна цалкам непраходная. Каб падарожнічаць па Германіі, трэба як след разбірацца ў значэннях слоў: галоўная дарога–гэта яшчэ не шаша; варта звярнуць з шашы, і вы вяртаецеся на тры стагоддзі таму. А, між тым, пра гэты шлях я даведаўся ў Берліне ад аднаго амбасадара, прычым даведаўся даволі пацешным чынам. "Якім шляхам мне лепш дабрацца да Любека?" – спытаў я яго. Я ведаў, што ён толькі што зрабіў гэта падарожжа.

– Яны ўсе благія, – адказаў дыпламат, – але я б параіў вам ехаць праз Швэрын.

– Каляска ў мяне лёгкая, – запярэчыў я, – і калі яна разаб'ецца, я спазнюся на пакетбот. Калі вы ведаеце лепшую дарогу, я абяру яе, хай нават яна выявіцца даўжэйшай.

– Вось што я вам скажу, – урачыстым тонам адказаў амбасадар, – я паказаў гэтую дарогу яго высокасці *** (пляменіку манарха, які валадарыць на радзіме гэтага дыпламата); значыць, лепшага шляху вы не знойдзеце.

---

[116] У 1839 г. герцагствам Мекленбург-Швэрын кіраваў герцаг Павел Фрыдрых Мекленбург-Шверынскі (1800-1842), сын Алены Паўлаўны, сястры імператара Мікалая I; ў 1842 г., пасьля яго смерці, трон перайшоў да яго сына Фрыдрыха Франца II.

– Магчыма, – працягваў я, – экіпажы манархаў гэтак жа адзначаны лёсам, як і самі манархі. У дадатак у манархаў жалезныя нервы: я не хацеў бы пражыць ні дня так, як яны жывуць гадамі.

Нямецкі дзяржаўны муж нічога не адказаў на гэтую, згодна

майго разумення, вельмі нявінную рэпліку, верагодна, палічыўшы яе абураючай.

Гэты важны і асцярожны спадар, дарэшты засмучаны маёй дзёрзкасцю, пакінуў мяне, як толькі з'явілася магчымасць зрабіць гэта, не парушаючы прыстойнасцяў. Што за цудоўная парода людзей ёсць немцы, народжаныя быць падданымі; яны робяцца царадворцамі перш, чым становяцца людзьмі. Я не мог без смеху назіраць іхную дагодлівую ветлівасць, хоць яна мне куды мілей чым супрацьлеглы звычай шмат якіх французаў. Розум мой – насмешнік, і заўсёды застанецца такім, не гледзячы на гады і разважанні. Зрэшты, дарога, сапраўдная, галоўная дарога паміж Любека і Швэрынам будзе, вядома, пабудавана вельмі хутка. Цудоўная гаспадыня травемюндскай купальні, якую мы празвалі Монай Лізай, выйшла замуж, у яе трое дзяцей. Я пабываў у яе новым жытле, парог якога пераступіў з сумам і бянтэжліва; яна чакала мяне і з сардэчным какецтвам, характэрным для ўраджэнцаў Поўначы, халодным, але ў душы чуйным, завязала на шыю хустачку, якую атрымала ад мяне роўна дзесяць гадоў таму, дзень у дзень, 5 ліпеня 1829 года... Уявіце сабе: у трыццаць чатыры гады гэтае чароўнае стварэнне ўжо пакутуе падаграй!.. Відаць, што некалі яна была прыгожая!.. і нічога больш. Прыгажосць, якая застаецца незаўважанай, сыходзіць хутка: яна не мае карысьці. У Лізы пачварны чалавек і трое дзяцей; старэйшаму хлопчыку дзевяць гадоў; прыгажуном яго не назавеш. Гэты юны дзікун, згодна тутэйшага разумення вельмі добра выхаваны, увайшоў у пакой набычыўшыся, гледзячы наперад туманным, але адважным позіркам. Было відаць, што, не бойся ён матчыных папрокаў, ён абавязкова ўцёк бы – не ад страху, але праз баязлівасць. Ён плавае, як рыба, і сумуе далёка ад вады. Сям'я жыве ва ўласным доме і, здаецца, ні ў чым не мае патрэбы, аднак якое вузкае кола, якім абмежавана яе жыццё! Бачачы гэтых бацькоў і іхных траіх дзяцей і успамінаючы, якая была Ліза дзесяць гадоў таму, я нібы ўпершыню сутыкнуўся з таямніцай чалавечага існавання. Мне нечым было дыхаць у гэтай маленечкай клетцы, зрэшты вельмі чыста прыбранай; я выйшаў, каб глынуць свежага паветра. Я ведаў, што разумеюць пад шчасцем у гэтым краі, і шаптаў сабе свой вечны прыпеў: «Не хлебам адзіным жывы чалавек". Шчаслівая тая душа, якая набывае ўсё іншае ў рэлігіі!.. Але ў пратэстантаў сама рэлігія ўтрымлівае ў сабе толькі “хлеб". З тых часоў, як прыгажуня Ліза асудзіла сябе на ўсеагульны лёс, яна жыве без нягод, але і без задавальненняў, а на мой густ, гэта–пакутлівейшая із нягод. Яе чалавек не ловіць рыбу зімой. Жонка пачырванела, зрабіўшы гэтае прызнанне, якое надало мне таемную радасць. "Гэты вырадак–чалавек–баязлівец", – падумаў я, і тут, нібы адказваючы на мае думкі, Ліза працягнула: "Хутка гэтым займецца мой сын". Яна паказала мне вісеўшы ў глыбіні пакоя аўчынны кажух, прызначаны для першай экспедыцыі, у якую выправіцца гэтае магутнае дзіця мора.

Спадзяюся, я больш ніколі не ўбачу Мону Лізу із Травемюнда. Чаму сапраўднае жыццё так мала падобна на жыццё ўяўнае? Навошта дадзена нам ўяўленне, калі яно не мае карысьці? Ды што там, не мае карысьці, яно просата шкоднае. Недаступная розуму загадка, разгадаць якую можа дазволіць толькі надзея, ды і тая пралівае на разгадку толькі вельмі слабое святло! Чалавек – катаржнік, прысуджаны да пакарання, але не выправіўшыся. Яго закоўваюць у кайданы за невядомае злачынства; яго падвяргаюць катаванню жыццём, а дакладней – смерцю; ён жыве і памірае ў залозах, не магучы дамагчыся ні суду, ні абвінаваўчай высновы. О! калі такое беззаконне творыць прырода, што ж дзіўнага ў небезстароннасьці чалавечага правасуддзя? Каб даведацца, што такое справядлівасць, трэба глядзець на зямное жыццё вачыма веры, якім адчынены не толькі гэты, але і той свет. Справядлівасць – не ад гэтага свету. Прыгледзьцеся да прыроды, і вы вельмі хутка разгледзіце рок. Радзючая магутнасць, якая помсціць сваім уласным стварэнням, не ўсемагутная, а хто паклаў мяжу яе магутнасьці? Чым больш загадкавая гэтая таямніца, тым больш велічная і непазбежная перамога веры!..

Ліст пяты

*Палярная ноч. – Уплыў клімату на чалавечы розум. – Мантэск'ё і яго тэорыя.–Я чытаю ў поўнач без лямпы. – незвычайнасць гэтай з'явы. – Узнагарода за нягоды шляху. – Паўночныя краявіды. – Жыхары пад стаць роўнаму краю. – Сплюшчванне зямлі каля палюсоў. – Здаецца, быццам ўзбіраешся на альпійскую вяршыню. – Фінскі бераг. – Нахіленыя промні сонца. – Паэтычны жах. – Меланхалічнаць паўночных народаў.–Гутарка на караблі. – Мора вылечвае марскую хваробу. – Мой слуга. – Красамоўны адказ пакаёўкі, запазычаны ў Грыма. – З'яўленне на параходзе князя К***.–Яго знешнасць і манера знаёміцца. – Вызначэнне дваранства. – Адрозненні паміж ангельскім і французскім меркаваннем на гэты конт. – Князь Д***. – Яго выява. – Анекдот аб англійскім шляхецтве. – Імператар Аляксандр і яго лекар–ангелец.– Імператар спасцігае ангельскае разуменне шляхецтва. – Тон, прыняты ў рускім грамадстве. – Князь К*** абараняе ад мяне ўладу слова. – Як кіраваць людзьмі. –Кончыт. – Напалеон. – Аргумент больш пераканаўчы за слова.– Даверлівая гутарка.–*Погляд на рускую літаратуру. – Чаму рускія такія, як яны ёсць. – Героі іхных легендарных часоў. – У іх няма нічога рыцарскага. – *Што такое арыстакратыя. – Рабства навучыла рускіх князёў быць тыранамі. – У той час, калі паўсюль у Еўропе адмянялі прыгоннае права, у Расеі яно было ўзаконена. – Мае перакананні ў параўнанне з перакананнямі князя К***. – У Расіі палітыка і рэлігія–адно. – Будучыня гэтай краіны і ўсяго свету. – Парыж, развянчаны набожнасцю новага пакалення. – Яго спасьцігне доля Старажытнай Грэцыі. – Апавяданне князя і княгіні Д*** аб іх знаходжанні ў Грейфенберзе. – Лячэнне халоднай вадой. – Фанатызм неафіта. – Княгіня Л***. – Карабель, на якім яна плыла, сустрэўся ў Балтыйскім моры з караблём, на*

якім плыла яе дачка. – Добры густ рускіх арыстакратаў. – Францыя ранейшых часоў. – Уменне паважаць блізкага, якое выклікае схільнасць розуму да творчасьці. – Выява французскага вандраўніка, у мінулым ўлана. – Яго гуллівыя жарты. – Чым ён забаўляў рускіх дам.–Прыемнае плаванне. – Адзінае ў сваім родзе грамадства. – Рускія песні і танцы.–Два амерыканцы. – Рускія дамы гавораць па–французску шмат лепш польскіх. – Здарэнне з паравым катлом. – Разнастайнасць характараў дае аб сабе ведаць. – Усклікані двух княгінь. – Ілжывая трывога. – Страх змяняецца радасцю. – Рамантычная гісторыя, якую я пакідаю да наступнага ліста.

8 ліпеня 1839 г.[117]; пісана ў поўнач, без лямпы, на параходзе"Мікалай I", які перасякае Фінскі заліў.

Падыходзіць да канца дзень, які доўжыцца ў гэтых краях прыкладна месяц: з 8 чэрвеня па 4 ліпеня ў гэтых краях заўсёды светла. Пазней ноч зноў

пачынае ўступаць у свае правы; спачатку сонца заходзіць вельмі ненадоўга, але яго адсутнасць вельмі прыкметна; чым бліжэй да восеньскага раўнадзенства, тым ночы становяцца даўжэшымі. Яны пачынаюць павялічвацца з такой жа хуткасцю, з якой памяншаюцца вясной, і неўзабаве цемра ахутвае поўнач Расеі, Пецярбург, Швецыю, Стакгольм і ўсе раёны, суседнія з арктычным палярным кругам. Для жыхароў земль, размешчаных у сярэдзіне гэтага кола, год дзеліцца напалову, на адзін доўгі дзень і адну доўгую ноч, па шэсць месяцаў кожная; штож, пакуль не сцямнела, то іхная працягласць залежыць ад блізкасці да полюсу. Не занадта цёмная зімовая ноч працягваецца роўна столькі ж, колькі смутны і меланхалічны летні дзень. Нястомна любуючыся палярнай ноччу, светлай амаль як дзень, я пераношуся ў новы для мяне свет. У маіх падарожжах я заўсёды з бязмежнай цікавасьцю назіраў за гульнёй святла. На прыканцы года ва ўсіх кутках зямнога шара сонца штодня застаецца на небе аднолькавы лік гадзін, але якія не падобныя гэтыя дні! Як моцна адрозніваюцца яны тэмпературай і фарбамі! Сонца, чые прамяні падаюць на зямлю прама, і сонца, чые прамяні падаюць з нахілам, – гэта два розных свяцілы, ва ўсякім выпадку для нас, гледачоў.

Для мяне, які жыве адным жыццём з раслінамі, у разуменні геаграфічнай шыраты хаваецца нешта фатальнае; неба так ўздзейнічае на мае думкі, што я ахвотна распісваюся ў павазе да тэорыі Мантэск'ё[118]. Мой настрой і мае здольнасці настолькі схільныя ўплыву клімата, што я не магу сумнявацца ў яго ўплыве і на палітыку. Аднак геній Мантэск'ё надаў гэтаму факту – зрэшты, неабвержнаму – перабольшанае значэнне. Вышэйшыя розумы нярэдка выяўляюцца ахвярамі ўласнай упартасьці: яны бачаць толькі тое, што хочуць; убіраючы ў сябе ўвесь свет, яны разумеюць усе, акрамя меркаванняў іншых людзей.

[117] Згодна старога стылю 26 чэрвеня.

[118] У сваёй працы "Дух законаў"(1748; кн. 14-15) Шарль Луі дэ Сэканд, барон дэ Мантэск'ё (1689-1755) падрабязна аргументаваў тэзіс пра ўплыў геаграфічных умоў, перш за ўсё клімату, на звычаі і норавы народаў і на формы дзяржаўнай улады.

Гадзіну таму сонца на маіх вачах апусцілася ў мора на паўночным–захадзе, пакінуўшы доўгі светлы след, які яшчэ і зараз дазваляе мне пісаць да вас, не запальваючы лямпы; ўсе пасажыры спяць, я сяжу на верхняй палубе і, адарваўшы позірк ад ліста, заўважаю на паўночным–усходзе першыя пробліскі ранішняй зары; не паспела скончыцца ўчора, як ужо пачынаецца заўтра. Гэтае палярнае відовішча ўзнагароджвае мяне за ўсе нягоды падарожжа. У гэтай частцы зямнога шара дзень – бясконцы ранак, вечна вабячы, але ніколі не выконваючы сваіх абяцанняў. Гэтыя пробліскі сьвятла, не робяцца ярчэй, але і не згасаюць, хвалююючы і дзівячы мяне. Дзіўны змрок, за якім не ідуць ні ноч, ні дзень!.. бо тое, што маюць на ўвазе пад гэтымі словамі ў паўднёвых шыротах, тутэйшым жыхарам, па праўдзе кажучы, невядома. Тут забываешся пра вядзьмарства фарбаў, пра набожны змрок начэй, тут перастаеш верыць у існаванне тых шчаслівых краін, дзе сонца свеціць у поўную сілу і творыць цуды. Гэты край – царства не жывапісу, але

малюнка. Тут перастаеш разумець, дзе знаходзішся, куды кіруешся; святло пранікае паўсюль і таму губляе яркасць; там, дзе цені хісткія, святло бляклае; ночы там не чорныя, але і белы дзень – шэры. Паўночнае сонца – няспынна кружачаяся алебастравая лямпа, нізка падвешаная паміж небам і зямлёй. Гэтая лямпа, не пагасная тыднямі і месяцамі напралёт, ледзь прыкметна распаўсюджвае сваё сумнае ззянне пад шатром блеклых нябёсаў; тут няма нічога яркага, але ўсе рэчы добра бачныя; прырода, асветленая гэтым бляклым роўным святлом, падобная марам сівога паэта – Асіяна, які, забыўшыся пра каханне, услухоўваецца ў галасы, якія гучаць з магіл[119]. Плоскія паверхні, змазаныя заднія планы, ледзь адрозныя лініі гарызонту, неразборлівыя контуры, змешванне формаў і тонаў – усё гэта пагружае мяне ў салодкія мроі, прачнуўшыся ад якіх адчуваеш сябе ў роўнай блізкасці і да жыцця і да смерці. Сама душа знаходзіцца тут падвешанай паміж днём і ноччу, паміж няспаннем і сном; яна пазбягае вострых асалод, ёй не хапае гарачых парываў, але яна не ведае спадарожных ім трывог; яна не вольная ад суму, але затое не ведае нягод; і на сэрца, і на цела сыходзіць у гэтым краі вечны спакой, сімвалам якога становіцца абыякавае святло, ляніва ахопліваючае смяротным холадам дні і ночы, мора і прыціснутую грузам зім, захутаную снегам, зямлю. Святло, якое падае на гэты плоскі край, у вышэйшай ступені падыходзіць да блакітных, як фаянсавыя сподкі, вачэй і невыразных рысаў твару, попельных кучаравых валос і сарамліва рамантычных ўяўленняў паўночных жанчын: гэтыя жанчыны без стомы мараць пра тое, што іншыя ажыццяўляюць; менавіта пра іх можна сказаць, што жыццё – сон цені[120].

---

[119] Ассіян – легендарны кельцкі бард III стагоддзя, “шатландзкі Гамер”, чые празаічныя “Паэмы", прасякнутыя меланхоліяй і “радасьцю пакуты", былі складзены Джэймсам Макферсонам (1736-1796); загінуўшыя героі паэту з'яўляюцца жывымі ў выглядзе бясплотных ценяў.

[120] Афарызм, узыходзячы да Піндара: “Сон цені – чалавек” (Піфійскія песні, 8, 96-97; пер - М. Л. Гаспарава).

Набліжаючыся да паўночных абласцей, вы нібы ўзбіраецесяца на ледзяное плато; чым далей, тым гэта ўражанне робіцца выразней; уся зямля ператвараецца для вас у гару, вы ўзбіраецеся на сам зямны шар. Дасягнуўшы вяршыні гэтых велізарных Альпаў, вы адчуваеце тое, чаго не адчувалі так востра, штурмуючы сапраўдныя Альпы: скалы хілілася долу, прорвы знікаюць, народы застаюцца далёка ззаду, заселены свет распасціраецца ў вашых ног, вы амаль дасягаеце полюса; зямля адсюль здаецца маленькай, між тым моры ўздымаюцца ўсё вышэй, а суша, акружае вас ледзь прыкметнай лініяй, сплюшчваецца і знікае ў тумане; вы падымаецеся, падымаецеся, нібы імкнецеся дабрацца да вяршыні купала; купал гэты – свет, створаны Госпадам. Калі з яго вяршыні вы кідаеце погляд на пакрытыя лёдам моры, на крыштальныя раўніны, вам ўяўляецца, быццам вы патрапілі ў абіцель асалоды, дзе знаходзяцца анёлы, безсмяротныя вартавыя нязгасных нябёсаў. Вось што адчуваў я, набліжаючыся да Батнічнага заліва, на паўночным беразе якога размешчаны Торніо.

~74~

Фінскае ўзбярэжжа, якое лічыцца гарыстым, на мой густ, – не што іншае, як ланцуг ледзь прыкметных пагоркаў; ў гэтым смутным краі ўсё губляецца ў тумане. Непранікальнае неба адымае ў прадметаў яркія колеры: усе цьмянее, усё мяняецца пад гэтым перламутравым небасхілам. Удалечыні чорнымі кропкамі слізгаюць караблі; непагаснае, але змрочнае святло ледзь адлюстроўваецца ад муаравай роўнязі вод, і яму не хапае магутнасьці пазалаціць ветразі далёкага судна; снасці караблёў, якія баразняць паўночныя моры, не блішчаць так, як у іншых шыротах; іх чорныя сілуэты незразумела вымалёўваюцца на фоне бляклага неба, падобнага палатна для паказу кітайскіх ценяў. Сорамна сказаць, але паўночная прырода, якой бы велічнай яна ні была, нагадвае мне велізарны чароўны ліхтар, чыё святло цьмянае, а шкло мутнае. Я не люблю прыніжаючых параўнанняў, але ж галоўнае – імкнуцца любой цаной выказаць свае пачуцці. Захапляцца лягчэй, чым ганіць, аднак, праўды дзеля, варта захаваць не толькі захапленні, але і прыкрасьці. Пры ўступленні ў гэтыя ўбеленыя снегам пустыні вас ахоплівае паэтычны жах; вы спалохана заміраеце на парозе зімовага палаца, дзе жыве час; рыхтуючыся пракрасьціся ў гэтае царства халодных ілюзій і бліскучых мар, не пазалочаных, але пасярэбраных, вы перапаўняецесь невытлумачальным смуткам: слабеючая думка адмаўляецца служыць вам, і яе безкарысная дзейнасць станавіцца падобнай тым паблёскваючым размытым воблакам, якія асляпляюць вашы позіркі.

Прачнуўшыся ж, вы перапаўняецеся, да гэтага загадкавай для вас меланхоліяй паўночных народаў і спасцігаеце, ўслед ім, зачараванне аднастайнай паўночнай паэзіі. Гэта прычашчэнне да прывабнасьці смутку хваравіта, і ўсё ж яно прыносіць задавальненне: вы павольна рухаецеся пад грукат бур за пахавальнай калясніцай, паўтараючы за гімнамі шкадавання і надзеі; ваша апранутая у жалобу душа цешыць сябе ўсімі магчымымі ілюзіямі, пранікаецца спагадай да ўсяго, на што падае ваш погляд. Паветра, туман, вада – усё даруе новыя ўражанні вашаму нюху і дотыку; пачуцці вашыя падказваюць вам, што вы вось-вось дасягнеце межаў заселенага свету; перад вамі

распасціраюцца ледзяныя палі, прыляцеўшы з полюса вецер пранізвае вас да касцей. У гэтым мала прыемнага – але шмат новага і цікавага.

Я не магу не шкадаваць аб тым, што клопаты пра здароўе так надоўга затрымалі мяне гэтым летам у Парыжы і Эмсе: калі б я прытрымліваўся майго першапачатковага плана, я цяпер пакінуў бы ўжо далёка ззаду Архангельск і знаходзіўся б сярод лапарэй, на беразе Белага мора; зрэшты, у думках я ўжо там: розніца не вялікая.

Прачнуўшыся ад мар, я выяўляю сябе не крочучым па грэшнай зямлі, але плывучым па моры на борце "Мікалая I", аднаго з найпрыгажэйшых і найзручнейшых судоў Еўропы (я ўжо распавядаў вам аб тым, здарыўшымся на ім пажары), у асяроддзі вытанчаннейшага грамадства.

~75~

Вазьмі новы Боккаччо на сябе працу запісаць тыя гутаркі, у якіх я ўжо тры дні прымаю пасільны ўдзел, ён стварыў бы кнігу бліскучую і пацешную, як "Дэкамерон", і амаль такую ж глыбокую, як "Характары" Лабрюйера. Мае апавяданні – толькі бляклы злепак з гэтага арыгінала, але я ўсё ж такі паспрабую даць вам пра яго разуменне.

Маё самаадчуванне ўжо даўно пакідала жадаць лепшага, але ў Травемюндэ мне стала так блага, што я ледзь не адклаў ад'езд. Аднак мая каляска была пагружана на карабель яшчэ напярэдадні. Параход мой адыходзіў у тры гадзіны апоўдні, прабіла адзінаццаць раніцы, а мяне біла ліхаманка, да горла падступала млоснасць, якую, як я баяўся, марская хвароба магла толькі пагоршыць. Што я буду рабіць у Пецярбургу, у васьмі сотням міляў ад дому, калі сур'ёзна захварэю, пытаўся я самога сябе. Для чаго дадаваць сябрам столькі клопатаў, калі можна гэтага пазбегнуць?

Ці не вар'яцтва пускацца ў шматдзённае плаванне, калі цябе цярэбіць ліхаманка? Але ці не вар'яцтва, ды да таго ж вар'яцтва смешнае, у апошнюю хвіліну адмовіцца ад задумы і на вачах у здзіўленай публікі перагружаць сваю каляску назад на бераг? Што сказаць жыхарам Травемюнде? Як растлумачыць маё запозненае рашэнне парыжскім сябрам?

Звычайна я не надаю падобным довадам вялікага значэння, але хвароба адабрала у мяне мужнасць; каб звярнуць са шляху, мне трэба было выказаць ўласную волю; каб працягнуць шлях, трэба было проста аддаць сябе на волю Божую. Між тым дрыготка прабірала мяне ўсё мацней; не выказваемая трывога і поўны заняпад сіл сведчылі аб настойлівай патрэбы ў адпачынку; я не мог глядзець на ежу без агіды, у мяне моцна балелі галава і бок, і я сур'ёзна баяўся, што не вытрымаю чатырохдзённага плавання з усімі яго нязручнасьцямі. Ці не адсутнасць разважання, казаў я сабе, пачынаць падарожжа ў такім стане? Аднак змяніць рашэнне – самае цяжкае для хворага чалавека... як, зрэшты, і для здаровага.

Эмскім воды вылячылі мяне ад адной хваробы, але ёй на змену адразу прыйшла іншая. Пазбавіць мяне ад гэтай новай хваробы мог толькі спакой. Дастатковая падстава для таго, каб не ездзіць у Сібір, – куды я як раз і

накіроўваўся! Я сапраўды не ведаў, што рабіць[121]; становішча маё было не проста цяжкім, але – што шмат горш – смешным. Нарэшце я адважыўся разыграць жыццё, якім не ўмею распарадзіцца, у арлянку; як ставяць грошы на пэўную карту, так я паклікаў слугу[122], пакляўшыся зрабіць так, як скажа ён. Я спытаў у яго парады.

– Трэба ехаць, – адказаў ён, – мы ўжо амаль каля мэты.

– Дык ты ж звычайна баішся мора!

– Я і зараз яго баюся – але на вашым месцы, пане, я не стаў бы вяртацца, раз каляска ўжо на борце.

~76~

– Чаму ж ты баішся вяртацца назад і не баішся, што я зусім разхварэюся? Маўчанне.

– Ну, скажы, чаму ты хоча, каб мы ехалі далей?

– Таму!!!

– У добры час!.. Ну што ж, у такім выпадку, едзем!

– Але калі вы зусім разхварэецеся, – усклікнуў раптам гэты цудоўны чалавек, які пачаў спасцігаць, якую ён узяў на сябе адказнасць, – я раскаюся ў сваёй неабачлівасьці.

– Калі я разхварэюся, ты будзеш за мной хадзіць.

– Гэта вам не дапаможа.

– Не мае значэння!!!

Мы едзем. Красамоўства майго слугі мела нямала агульнага з красамоўствам той пакаёўкі, пра якую распавядае Грым[123]. Іншая пакаёўка, знаходзячыся пры сьмерці, заставалася глухая да ўгавораў сваякоў, гаспадыні і святара. Паклікалі яе старадаўнюю сяброўку; тая шапнула ёй некалькі слоў, і паміраючая з нечаканай лагоднасьцю, з прыкладнай стараннасцю і пакорай паспяшалася прычасьціцца і сабаравацца. Што ж сказала красамоўная пакаёўка? Вось што: "Як жа так? Вось яшчэ! Ну і ну! Ну, ну! Давай!"

Перакананы, падобна той паміраючай паненцы, я ў тры гадзіны апоўдні падняўся на борт "Мікалая I", знаходзячыся ва ўладзе дрыжыкаў, млоснасьці і не

[121] “Поўны параліч волі, найглыбокая абыякавасць да ўсяго на свеце і асабліва да сабе самога” (з ліста да Э. дэ Лагранжа; цыт. па кн.: Florcnne Y. Custine. P., 1963. P-62) Былі асноватворнымі рысамі характару Кюстына і складалі прадмет яго пастаянных рэфлексій. “Дзейны я толькі з выгляду; адзінае, што я ўмею, гэта адмаўляцца ад уласных планаў”, - прызнаваўся ён у тым жа лісьце, а ў іншым месцы сцвярджаў: “У нейкім сэнсе можна сказаць, што адчуваем мы толькі тое, што жадаем адчуваць, таму што жадаць – гэта самае складанае; з дапамогай волі мы здольныя на ўсё, але не ў нашай уладзе загадаць сабе здабыць волю, а гэта значыць, што мы не здольныя ні на што” (Custine A. de. Souvenirs et portraits. Monaco, 1956. P. 99). У гэтым дачыненні Кюстын ў поўнай меры быў чалавекам рамантычнай эпохі, для якога адной із галоўных псіхалагічных праблем была праблема “шчыгрынавай скуры”, інакш кажучы, здольнасці жадаць, выяўляць волю.

[122] Слугой Кюстына на працягу паўтара дзясятка гадоў быў італьянец Антоніа Ботт, “адзін із самых годных людзей у свеце»(Lettres a Vamhagen.. P. 408; ліст ад 22 Люты 1841).

[123] Грым Фрыдрых Мельхіёр, барон фон (1723-1807) – нямецкі франкамоўны літаратар, аўтар шматтомнага “Літаратурнага ліставання» (выд. 1812-1813), на працягу ўсёй другой паловы XVIII стагоддзя знаёмілі еўрапейскіх манархаў з культурным жыццём, чуткамі, плёткамі і анекдотамі дарэвалюцыйнага Парыжа.

выказальнага раскаяння ва ўласным маладушнасці. Тысяча злавесных прадчуванняў разам абрынуліся на мяне, і перад маім разумовым поглядам праходзілі ўсе змрочныя сцэны, якія яны мне прараклі. Маракі падымаюць якар; я ў прыступе тупога адчаю апускаю галаву і думаю, успамінаю. Але вось колы пачынаюць круціцца – і ўва мне здзяйсняецца перамена такая ж раптоўная і поўная, як і невытлумачальная. Вы паверыце мне, бо прывыклі мне верыць; да таго ж, якая карысць мне прыдумляць выпадак, які цікавы толькі таму, што праўдзівы? Такім чынам, вы паверыце, а калі я надрукую гэтыя старонкі, чытачы мае таксама паверацьмне, бо яны ведаюць, што я часам памыляюся, але ніколі не маню. Адным словам, я ачуняў: боль і дрыжыкі сціхлі, думкі ў галаве праясніліся, хвароба развеялася, як дым; ад маёй хваробы не засталося і следу. Гэта чароўнае выздараўленне так ўразіла мяне, што я не змог адмовіць сабе ў задавальненні апісаць вам яго вынікі. Мора вылечыла мяне ад марской хваробы; гэта называецца гамеапатыя на шырокую нагу. Зрэшты, магчыма, уся справа было ў надвор'і: яно з самага нашага адплыцця выдалася выдатнае...

У тую самую хвіліну, калі матросы пачалі падымаць якар, а я яшчэ знаходзіўся ва ўладзе страшэннага нуду, на палубу нашага судна падняўся пажылы і вельмі поўны чалавек: ён ледзь трымаўся на жахліва распухлых нагах; яго галава,

~77~

узвышаючаяся над шырокімі плячама, падалася мне поўнай высакароднасці; гэта быў выліты Людовік XVI. Неўзабаве я даведаўся, што гэта рускі князь К***, нашчадак заваёўнікаў – варагаў, інакш кажучы, атажылак даўняга дваранскага роду[124].

[124] Князь Пятро Барысавіч Казлоўскі (1783-1840) на самай справе належаў да старажытнага арыстакратычнага роду (28-е калена ад Рурыка). Так як на момант выдання "Расіі ў 1839 годзе" Казлоўскага ўжо не было ў жывых, Кюстын дазволіў сабе ў дадзеным выпадку парушыць правіла, дэклараванае ў прадмове: "не толькі не называць імёнаў сваіх суразмоўцаў, але нават не намякаць на іхнае становішча ў грамадстве і паходжанне" (гл. цяп. том). Сучаснікі зразумелі гэта; гл., напрыклад, у лісьце П. А. Плятнёва да Я. К. Грота ад 22 жніўня 1845 г.: "Пра яго ‹Казлоўскага› згадвае Кюстын на пачатку свайго падарожжа: на шчасце, Казлоўскі тады ўжо быў нябожчык, калі выйшла кніга, а то яна пашкодзіла б яму" (Плятнёў П. А., Грот Я. К. Ліставанне. СПб., 1896. т. 2. с. 525) - Тым, хто ведаў Казлоўскага, не цяжка было пазнаць яго, і нават такі непрыяцель Кюстына, як Вяземскі (аўтар двух артыкулаў пра Казлоўскага, які збіраў матэрыялы для яго шырокай біяграфіі), вымушаны быў прызнаць, што "аснова прамоваў, яму прыпісваемых (у Кюстына), справядліва яму належыць, але напэўна шмат і дададзена, а ў некаторых дачыненнях і зменшана" (НЛО. с. 126). Дакладнасць старонак, прысвечаных Казлоўскаму, пацвярджае і даўні знаёмы і блізкі сябар князя, Н. І. Тургенеў, які 15 Чэрвень 1843 паведамляў брату А. І. Тургеневу: "Я пачаў чытаць першы том Кюстына. Ён апісвае развожанні і балбатню Казлоўскага на параходзе. Пацешна і павінна быць дакладна". З іншага боку, тым, хто не ведаў князя, лёгка было западозрыць Кюстына ў стварэнні традыцыйнай марыянеткі, якая дае магчымасць аўтару выказаць неабходныя рэплікі (гл., напрыклад: Due, !.. P. 4-5) - Былі і іншыя варыянты інтэрпрэтацыі гэтага персанажа. Я. Н. Таўсты, выдатна ведаўшы Казлоўскага, наўмысна скажаў праўду і, каб лішні раз абразіць Кюстына, прыпісваў ўсе вальнадумныя меркаванні князя К*** самому аўтару "Расіі ў 1839 годзе": "Калі шаноўны старац выказвае чарговую недарэчнасць, мы без цяжкасьці здагадваемся, каму ёю абавязаны, і робім выснову пра сапраўднае аўтарства"; князя К*** Таўсты называе "падстаўным рэдактарам, які падстаўляе сваё імя пад фантазіяміі маркіза" (Tolstoy. P. 21, 34) - Нарэшце, аўтар ананімнай рэцэнзіі на кнігу В. Дорава "Князь Казлоўскі" (1845) у "Journal de Francfort" (3 кастрычніка 1845) сцвярджаў, што "стары сатыр" Казлоўскі проста тлуміў галаву легкавернаму маркізу, малюючы, напрыклад, Расію краінай рэлігійнай нецярпімасьці. Тая ж версія была выказана і рэцэнзентам англійскага "Quarterly Review":

Бачачы, як ён, абапіраючыся на руку свайго сакратара, з цяжкасьцю кавыляе да лаўкі, я падумаў: ад такога спадарожніка вялікай весялосьці чакаць не выпадае; аднак, даведаўшыся яго імя, я згадаў, што ўжо даўно чуў пра яго[125], і папракнуў сябе за непапраўную звычку меркаваць аб людзях па знешнасці. Ледзь прысеўшы, гэты стары з адкрытым тварам і хітрым, хаця высакародным і сумленным позіркам, звярнуўся да мяне, назваўшы мяне па імені, хаця да гэтага часу мы ніколі не бачыліся[126]. Ад здзіўлення я ўскочыў, але нічога не адказаў; князь працягваў гаварыць са мной тонам сапраўднага арыстакрата, чыя дасканалая прастата і ёсць сапраўдная ветлівасць[127], не маючая патрэбы ў цырымоніях.

"Няцяжка заўважыць, што князь Казлоўскі, вядомы ў Лондане і ў іншых месцах як нястомны жартаўнік, забавы дзеля на працягу ўсяго плавання тлуміў галаву парыжскаму недарэку, з якім звёў яго выпадак. Сякія-такія із анекдотаў, якія Кюстын пераказвае са спасылкай на Казлоўскага, памяркоўныя і разумныя; яны выдатна глядзеліся б на старонках альманаха, але немагчыма зразумець, як мог разумны чалавек прыняць іх усур'ёз, пераказваць сябрам і, у дадатак да ўсяго, надрукаваць без каментараў" (цыт. згодна французскага перакалада: Bibliotheque universelle de Geneve. 1844. т. 52. p. 108). Падабенства Казлоўскага, поўнага і нізкарослага, з апошнімі Бурбонамі (Людовікам XVI і Людовікам XVIII) адзначаюць шмат якія мэмуарысты: "у голасе і хадзе натуральная важнасць, а на твары дзіўнае падабенства з выявамі Бурбонаў старэйшай лініі" (Вігель Ф. Ф. Нататкі. М., 1928. т. I. с. 117); "у Варшаве шматлікія адстаўныя турысты знаходзілі ў гэтым князі П‹ятры Барысавічы› вялікае падабенства з Людовікам XVIII (Прмсібыльскі. Л. з аб.). Паўната Казлоўскага з самага яго юнацтва была прадметам жартаў (на ангельскай карыкатуры 1813 г. ён намаляваны побач з высокай і хударлявай жонкай рускага амбасадара ў Лондане Дар'яй Хрыстафораўнай Лівен, а пад малюначкам выстаўлены подпіс: "Шырата і даўгата Санкт-Пецярбурга"). Ногі ў князя распухлі ад вадзянкі, якая і звяла яго ў магілу; перамяшчаўся ён з цяжкасьцю ў выніку няшчаснага выпадку, які адбыўся з ім у 1834 г. у Варшаве: фурман накіраваў коней прама ў глыбокі яр, і Казлоўскі паплаціўся за раптоўнае памрачэнне розуму вазніцы пераломам правай сцегнавой косткі.

[125] Кюстын мог чуць пра Казлоўскага ад Варнгагена фон Энзе (гл. заўв. да цяп. таго, с. 6 і 62 і да т. 2, с. 315), які займаў пасаду прускага пасланніка пры двары герцага Бадэнскага ў 1819, у той жа самы час, калі Казлоўскі быў там рускім пасланнікам. З тых часоў ўзаемная сімпатыя звязвала Казлоўскага з парай Варнгагенаў – Карлам Аўгустам і яго жонкай Рахіллю (народж. Левін; 1771-1833), гаспадыняй знакамітага літаратурнага салона. Варнгаген у 1819 прызнаваўся Казлоўскаму, што шануе яго "асвечаны розум і парады", а Казлоўскі ў 1825 называў пару Варнгагенаў дзіўнай, таму што немагчыма сказаць, хто з дваіх "больш дакладны ў меркаваннях і больш своеасаблівы ў тварэннях розуму", пар. таксама дзённікавы запіс Варнгагена ад 23 красавіка 1841 г. - водгук на смерць "дасціпнага, жывога, красамоўнага" князя Казлоўскага: "Ён быў чалавекам найвялікшых здольнасцей, якія не знайшлі, аднак, сабе ўжывання. Яго радзіма не прапанавала яму справы, а свет, у якім ён жыў, ніколі не ўмеў яго ацаніць. (...) Рахіль паважала яго арыгінальны розум і манеры, роўна як і яго добрае сэрца. Я быў яму вельмі аддады, хоць часта пасмейваўся над ім, што ён цярпеў з найвялікшай пакорай" (Zeitshrifft fur Slawistik. 1990 - Bd. 35. S. 165; арыгнал. па -ням.).

[126] У прынцыпе Казлоўскі і Кюстын маглі сустрэцца задоўга да апісаннага плавання на борце "Мікалая I"- увосень 1814 у Вене, дзе Казлоўскі, у гэтую пару надзвычайны і паўнамоцны пасланнік Расіі пры сардзінскім двары, знаходзіўся для ўрэгулявання на Венскім кангрэсе пытання аб далучэнні Генуі да валаданняў сардзінскага караля, а Кюстын знаходзіўся ў якасьці пачаткоўцы-дыпламата пры Талейране, які прадстаўляў на кангрэсе Францыю. Аднак дакументальных сведчанняў аб падобнай сустрэчы не захавалася. Казлоўскі згадаў пра плаванне ў грамадстве Кюстына "із Травемюндэ ў Пецярбург" у лісьце ад 17/29 жніўня 1839 г. да намесніка Валадарства Польскага І. Ф. Паскевіча (1782-1856), пры якім Казлоўскі ў 1836-1840 гг. знаходзіўся ў якасьці чыноўніка па асобых даручэннях (гл.: НЛА. с. 166), у гэтым лісьце Казлоўскі рэкамендуе Кюстына сваму начальніку як "аўтара некалькіх неблагіх раманаў".

[127] ... тонам сапраўднага арыстакрата... сапраўдная ветлівасць... - Прафесійны дыпламат (у 1803-1811 гг. - служачы рускай місіі пры сардзінскім двары; ў 1812-1818 гг. - надзвычайны і паўнамоцны пасланнік пры тым жа двары; ў 1818-1820 гг. - на той жа пасадзе пры дварах герцага Бадэнскага і караля Вюртэмбергскага, у 1820-1827 гг. - пакінуты ў ведамстве Калегіі замежных спраў без пэўнай пасады, ў 1827 г. звольнены са службы, у 1836-1840 гг. быў у Варшаве пры намесніку Царства Польскага ў якасьці

– Вы, аб'ездзіўшы амаль ці не ўсю Еўропу, – сказаў ён мне, – вы, я ўпэўнены, пагодзіцеся са мной.

– Адносна чаго, князь?

– Адносна Англіі. Я казаў князю ***, – і ён, не саромеючыся, паказаў пальцам на чалавека, якога меў на ўвазе, – што ў Англіі няма дваранства. У ангельцаў ёсць тытулы і пасады, але дваранства, як яго разумеем мы, тое, якое нельга ні атрымаць у дар, ні купіць, ім невядома. Манарх можа пладзіць князёў; выхаванне, абставіны, геній, мужнасць могуць ствараць герояў, але нішто не здольна зрабіць чалавека дваранінам[128].

чыноўніка па асобых даручэннях), Казлоўскі пакінуў значную літаратурную спадчыну, з якой зараз больш-менш вядомыя толькі тры артыкулы навукова-папулярнага напрамку, надрукаваныя ў пушкінскім «Сучасніку» (1836-1837). Французкія ж палітычныя брашуры практычна невядомы, а некаторыя (як “Сацыяльная дыярама Парыжа”, напісаная ў 1824-1825 гг.) і ненадрукаваныя. Еўрапейская вядомасць Казлоўскага, блізка знаёмага з такімі палітычнымі і літаратурнымі знакамітасьцямі, як Талейран і Каінінг, Луі -Філіп і герцаг Рышэльье, Шато-Брыян і Байран, грунтавалася перш за ўсё не на яго друкаваных працах (хоць Пушкін цаніў яго склад і манеру выкладання так высока, што прызнаваўся: “Казлоўскі стаў бы маім лёсам, калі б захацеў раз і назаўсёды зрабіцца літаратарам” – (Пушкін, т. 10. с. 465, 689-690; арыгінал па-фр.), але на яго рэпутацыі бліскучага суразмоўцы, апавядальніка і гаваруна, у якім “дар слова быў такай жа прыладай, такім жа магутным, як дар паэзіі ў паэта, дар творчасьці ў мастака” (Вяземскі П. А. Эстэтыка і літаратурная крытыка. М., 1984 - С. 155). У гасьціннай князя “самая нязначная дзённая падзея давала тэму для багатых і павучальных апавяданняў, разваг і высноў, прыпраўляемых часцяком незлабівым гумарам, які прабіваўся ў князя скрозь усю тканіну выпаўшага на яго долю невясёлага існавання. Ніхто ніколі не выносіў пасьля гутаркі з ім нават самага маленькага незадавальнення, - а кожны выходзіў ці з новым запасам ведаў, ці з выпраўленым меркаваннем пра рэчаіснасць, ці з пачуццём палягчэння свайго таемнага гора, ці, нарэшце, вылечаным ад якой-небудзь сваёй пыхлівай хваробы, для чаго аднаго нават ўступлення ў гэтую атмасферу сардэчнай дабрыні, вытанчанага розуму і філасофскай прастаты было ўжо дастаткова” (Прмсібыльскі. Л. 5 - 5 аб.). Казлоўскі ўражваў суразмоўцаў “бліскучымі, гуллівымі, напалову сур’ёзнымі размовамі, характар якіх з дакладнасьцю передае толькі французскае слова causerie (гутарка)” (Пржэцлаўскі О. А. Князь Пятро Барысавіч Казлоўскі. Ф. 265. Оп. 2. No 2138. Л. 10), незапазычанай інфармацыяй пра жыццё і меркаванні еўрапейскіх мысляроў мінуўшай эпохі, кавалкам якой здаваўся сам. Цікава, што дакладна такое ж ўражанне рабіў на безстаронніх назіральнікаў і Кюстын; “ён чароўны, высакародны і просты ў стасунках, як апошні прадстаўнік старадаўняй арыстакратыі (...), - пісаў у сакавіку 1854 літаратар наступнага пакалення, Ж. Барбе д'Орэвійі. - Ён вядзе гутарку, як чалавек, які ведаў с-ню дэ Сталь і які захаваў самы дух сапраўднай гутаркі. Ён – дрэва, ломаючаяся пад цяжарам (гістарычных) анекдотаў. (...)Трэба бачыць яго, калі за дэсертам ён дастае із кішэні адну за другой ўсіх еўрапейскіх знакамітасцяў...” (цыт. па: Custine A. de. La Russie en 1839. P. тэхніка, 1991. т. 1. P. 478-479; супадае не толькі агульная характарыстыка, але і згадка пра с-ню дэ Сталь, з якой быў добра знаёмы і Казлоўскі - гл ніжэй заўв. да наст. тому, с. 105).

[128] Апошняе сцвярджэнне цалкам адказвае вядомым нам перакананням Казлоўскага, які ў неапублікаваным пры жыцці фрагменце “Вопыт гісторыі Расіі” назваў галоўнай заганай расійскага грамадскага ўладкавання ”ўяўную моц” рускага дваранства, якое не ўтварае грамадзкага стану, “падобнага дваранскаму стану іншых еўрапейскіх манархій”, і загубленым пятроўскай табеллю аб рангах, якая адмяніла спадчынныя перавагі і адкрыла шлях у дваранства людзям любога звання (гл.: са спадчыны П. Б. Казлоўскага. С. 303-335); як і Пушкін, Казлоўскі быў прыхільнікам моцнай, незалежнай арыстакратыі. Што да Англіі, дзе так свята, як ні ў адной еўрапейскай краіне, “паважаюцца правы васпаноў як гарантыю грамадзкага спакою, як жывыя шчыты, засцерагаючыя грамадскі парадак ад дзёрзкіх саманадзейных славалюбаў” (цыт. па: Dorow. P. 72-73) то яе Казлоўскі лічыў узорнай дзяржавай і ”мераў ёю свае погляды і меркаванні нават у сфэры маральнасьці і паўсядзённых звычак” (Rewuska. T. 2. P. 149) - Скептычнае ўспрыманне ангельскага грамадзкага ўладкавання, пры якім палітычнай свабодзе спадарожнічае рабская залежнасць людзей усіх станаў ад моды і звычак, было ўласціва хутчэй самаму Кюстыну, выказаўшаму яго ў кнізе “Нататкі і падарожжы” (1830).

– Князь, – адказаў я, – дваранства, як яго разумелі некалі ў Францыіі як разумеем яго мы з вамі, сення – толькі мара, а магчыма, і заўсёды было такім. Вы нагадалі мне дасціпны выраз спадара дэ Ларагe[129], які, вярнуўшыся са збору маршалаў Францыі, сказаў: "Нас сышлося тузін герцагаў і пэраў, але дваранінам быў я адзін".

– Ён казаў праўду, – пагадзіўся князь. – На кантыненце дваранінам лічаць толькі чалавека высакароднага паходжання, бо ў краінах, дзе дваранства яшчэ карыстаецца павагай, прыналежнасць да яго вызначаецца паходжаннем, а не багаццем, сувязямі, талентамі, пасадамі; яно – прадукт гісторыі, і, падобна таму як у фізічным свеце перыяд утварэння некаторых металаў скончыўся, здаецца, назаўжды, гэтак жа ў свеце палітычным скончыўся перыяд з'яўлення дваранскіх радаў. Вось чаго не могуць узяць у толк ангельцы.

– Бясспрэчна, – адказаў я, – што, захаваўшы феадальную пыхлівасьць, яны страцілі тое, што складала сутнасць феадальнага ўладкавання. У Англіі рыцары скарыліся прамыслоўцам, якія пагадзіліся не адмяняць старажытныя баронскія прывілеі пры ўмове, што яны распаўсюдзяцца і на новыя роды. З нагоды гэтай сацыяльнай рэвалюцыі, якая з'явілася вынікам рэвалюцый палітычных,

спадчынныя правы пачалі перадавацца не радам, але асобам, пасадам і маёнткам. Некалі ваяр, заваяваўшы зямлю, навекі ператвараў яе ўдваранскае валоданне, сёння ж зямля надае дваранскую годнасць таму, хто яе купіў; дваранства, як яго разумеюць у Англіі, нагадвае мне вышываны золатам кафтан, які кожны чалавек мае права надзець, былі б грошы, каб яго набыць. Гэтая грашовая арыстакратыя, без сумневу, вельмі адрозніваецца ад арыстакратыі радавой; грамадскае становішча, набытае за грошы, выдае чалавека разумнага і дзейнага, становішча ж, атрыманае па спадчыне, – чалавека, адзначанага Лёсам. У Англіі паняцці аб гэтых двух арыстакратыях, грашовай і спадчыннай, да такой ступені невыразныя, што нашчадкі старажытнага роду, калі яны бедныя і не тытуляваныя, кажуць: "Мы не радавітыя", – між тым як мілорд ***, унук краўца, засядае у палаце пэраў, ганарыцца сваёй прыналежнасьцю да вышэйшай арыстакратыі. У дадатак радавыя імёны перадаюцца па жаночай лініі, што давяршае дзівацтва і заблытанасць становішча, рашуча незразумелай чужаземцам[130].

– Я ведаў, што мы сыдземся, – сказаў князь з уласцівай яму чароўнай важнасцю.

---

[129] Ларагэ Луі Леон Фелісітэ дэ Бранка, маркіз дэ Вілар, граф дэ (1733-1824), літаратар і дасьціпны чалавек, які пачаў сваю кар'еру драматурга і эпіграматыста ў часы Вальтэра, падчас валадараньня Людовіка XV, а скончыў яе пэрам Францыі, прытым спачуваючым ліберальнай аппазіцыі, пры Людовіку XVIII, арыстакрат па паходжанню і франдзёр па характару; заснавальнік яго роду, выхадзец із Гішпаніі Бюфіль дэ Бранка пасяліўся ў Францыі яшчэ пры Карле VII (XV стагоддзе) і тады ж атрымаў тытулы маркіза дэ Вілара і графа дэ Ларагэ.

[130] Адна з галоўных прычын непаразумення складаецца ў тым, што шмат хто із людзей лічаць словы gentleman і gentilhomme (дваранін-фр.) сінонімамі, між тым як на самай справе ангельскае слова азначае чалавека добра выхаванага, прынятага ў добрым грамадстве.

Зразумела, я перадаў нашу першую размову сцісла, захаваўшы, аднак, яе асноўны сэнс.

Уражаны лёгкасцю, з якой мы пазнаёміліся, і пазбаўлены, як па чараўніцтву, ад хваробы, якая мучыла мяне аж да самага адплыцця, я пачаў разглядаць суайчынніка князя К***, князя Д ***, чыё слаўнае і старажытнае імя адразу прыцягнула маю ўвагу. Перад маім поглядам паўстаў чалавек яшчэ не стары, з выпуклым ілбом, з зямлістым адценнем твару і хваравітымі вачамі; высокі рост і высакародная пастава адпавядалі халоднасці яго манер, і гэтая гармонія была не пазбаўленая прыемнасці. Князь К***, ніколі не дазваляўшы гутарцы заціхнуць і любіўшы даследаваць цікавячыя яго прадметы як мага больш старанна, памаўчаўшы, працягнуў:

– Каб даказаць вам, што мы з англічанамі зусім адрозна глядзім на дваранства, распавяду маленькі анекдот, які, магчыма, вас пацешыць. У 1814 годзе я суправаджаў імператара Аляксандра ў яго паездцы ў Лондан[131]. У тую пару Яго Вялікасць ганараваў мяне не малым даверам, і маё відавочнае ўзвышэнне зблізіла мяне з прынцам Валійскім[132], які ўдастоіў мне шматлікімі ласкамі. Аднойчы прынц адвёў мяне ў бок і сказаў:

– Я хацеў бы зрабіць што–небудзь прыемнае імператару; ён,

здаецца, вельмі любіць свайго лейб-медыка[133]: ці магу я ўзнагародзіць гэтага чалавека так, каб ўзнагарода даставіла задавальненне і яго ўладару ?

– Так, пане, – адказаў я.

– Што ж яму дараваць?

– Дваранства.

Назаўтра доктару *** быў нададзены тытул knight (рыцары). Імператар запатрабаваў умяне, а затым у іншых набліжаных тлумачэнняў адносна гэтага адрознення, якое дае яго лекару права называцца сэрам, а яго жонцы звацца жонкай сэра, г. зн. лэдзі, аднак, не гледзячы на ўсю сваю пранікліваcць, – а яна была вялікая, – ён да самай сьмерці не мог зразумець ні нашых тлумачэнняў, ні

---

[131] Аляксандр знаходзіўся ў Англіі з 26 траўня/7 чэрвеня па 14/26 чэрвеня 1814 г. згодна запрашэння прынца-рэгента, які у 1820 стаў англійскім каралём Георгам IV (1762-1830); ў Лондане адбылася сустрэча еўрапейскіх манархаў, сябраў антынапалеонаўскай кааліцыі, якая папярэднічала Венскаму кангрэсу, дзе пераможцам трэба было канчаткова вырашыць лёс пасляваеннай Яўропы. Перад гэтым Казлоўскі прабыў у Англіі цэлых паўгода (са студзеня па жнівень 1813 года), пакарыў ангельскае свецкае грамадства і нават – першым із рускіх – уганараваны званнем ганаровага доктара Оксфардскага ўніверсітэта ў галіне грамадзянскага права (Sim-monsJ. S. G. Turgenev and Oxford / / 0xoniensia. 1966. V. 31. P. 146).

[132] <u>У тую пару рэгент, пазней стаўшы каралём пад імем Георга IV.</u>

[133] Лейб-медыкам Аляксандра I, якія суправаджаў яго ва ўсіх паездках, быў Джэймс (Якаў Васільевіч) Віле (1765-1854) выхадзец із Шатландыі, з 1790 жыў у Расіі; ў 1814 г. ангельскі прынц-рэгент “у знак асаблівай увагі да імператара Аляксандра дараваў лейб- медыку Віле спачатку годнасць кавалера ‹sir›, а неўзабаве затым і тытул вялікабрытанскага баранета, на што яму была выдадзена грамата з гербам, арыгінал якога быў складзены і намаляваны самім гасударам “(Рускі біяграфічны слоўнік. СПб., 1896. т. 1. С. 309). Апісанае Кюстынам няразуменне рускага манарха выклікала здзіўленне - на гэты раз цалкам апраўданае - Грэча (гл.: Gretch. P. 15).

сутнасьці новага звання, нададзенага яго лекару. Ён казаў мне пра гэта праз дзесяць гадоў у Пецярбургу.

– Імператар Аляксандр быў не адзінокі ў сваёй недасведчанасьці, – адказаў я, – такімі ж не разумеючымі выяўляюцца шмат хто із разумных людзей, у першую чаргу замежныя раманісты, якія паказваюць у сваіх творах ангельцаў, належачых да свецкага грамадства.

У манерах князя было столькі вытанчанасьці, ласкі і прастаты, выраз яго твару і яго голас надавалі – як бы насуперак волі гаворачага – кожнаму яго слову столькі насмешлівай дасціпнасьці, што мы абодва прыйшлі ў выдатны настрой, і наша гутарка расцягнулася на некалькі гадзін. Мы закранулі шмат выдатных асоб і прадметаў усіх часоў, у асаблівасьці ж тых, што належаць да нашай эпохі; я пачуў шмат анекдотаў, партрэтаў, азначэнняў, дасціпных заўваг, якімі прыродны і асьвечаны розум князя К*** міжволі адорваў мяне пад час гутаркі; я смакаваў рэдкую і вытанчаную асалоду і чырванеў ад сораму, успамінаючы сваё першапачатковае меркаваньне пра князя як пра сумнага падагрыка. Ніколі яшчэ час не ляцеў для мяне так хутка, як на працягу гэтай размовы, у якой я быў у асноўным слухачом, размовы такой жа павучальнай, як і пацешнай.

У Расіі велікасвецкія дамы і спадары ўмеюць весці гутарку з той не вымушанай паважлівасьцю, сакрэт якой мы, французы, амаль цалкам згубілі. Нават сакратар князя К***[134], не гледзячы на сваё французскае паходжанне, здаўся мне стрыманым, сціплым, пазбаўленым славалюбства і, як наступства, пагарджаючым непарыўна звязаныя з ім турботы і расчараванні. Калі такое следства дэспатычнай улады, то хай жыве Расія[135]. Справядліва лічыцца, што добры густ – не больш чым

~80~

здольнасць паважаць таго, хто варты павагі; як жа, ў такім выпадку, могуць захавацца вытанчаныя манеры ў краіне, дзе ніхто нічога не паважае? Будзем пачцівыя без ліслівасці – і мы натуральна і, так бы мовіць, між волі, зробімся ветлівымі.

---

[134] Карл Франц (Шарль Франсуа) Штубер (1801-не раней 1869) – ураджэнец Швайцарыі, сакратар Казлоўскага на працягу апошніх паўтара дзесяткаў гадоў жыцця, пасьля смерці князя – служачы рускага консульства ў Парыжы, член-карэспандэнт Французкага Ўсходняга грамадства прэфектуры Сона-і-Луара, «неразлучны гадунец, які заслугоўвае добрую памяць за яго бязмежную адданасць свайму абагаўлённаму патрону. ‹...›) Сакратар пад дыктоўку і для даручэнняў, чытальнікаў газет і лістоў, камісіянер, казначэй (sic!), распараджальнік і эканом, ён з французскай дружалюбнасьцю рабіў ўсе паслугі, якія спатрэбіліся пры адсутнасьці аднаго лёкая або выклікаліся неразуменнем прымацаванай на дачы кухаркі – па частцы яек ўсмятку. Сумленны, шчырадушны, але часам пануры гэты варчун, сам задавальняючыся нязменным шэрым накшталт напалеонаўскага сурдуком, зашпіленым да гальштука для пазбягання іншых патрабаванняў туалета, стрымліваў дабрачынную марнатраўнасць князя і пачынаў з ім гарачыя спрэчкі аб размеркаванні зрэдку з'яўляўшыхся грашовых пасылак". Штуб (Штубер) быў усім: служкай, сябарам і ментарам, за тое ж і пашана яму была ад усіх па заслугах" (Пржыбыльскі. Л. 2 аб. - 3).

[135] Аўтар спадзяецца, што прыхільныя чытачы даруюць яму відавочныя супярэчнасці; вучыцца - значыць супярэчыць самому сабе; толькі пастаянна пераглядаючы меркаванне аб свеце і аб сабе самім, можна прыйсці, ў рэшце рэшт, да меркавання найбольш разумнага; выказаць яго - задача філосафа, падарожнік жа павінен заставацца верным сваёй ролі; заўсёды паслядоўны толькі падманшчык: з ім я цягацца не жадаю.

Як я ні імкнуўся ў размове з князем К*** захоўваць асцярожнасць, стары дыпламат вельмі хутка спасціг накірунак маіх ідэй і быў ім уражаны.

– Вы чужыя і вашай краіне і вашай эпосе, – сказаў ён мне, – вы – вораг слова як рухаючай сілы палітыкі.

– Вы маеце рацыю, – пагадзіўся я, – па мне, любы спосаб выявіць сапраўдную каштоўнасць чалавека пераважней, чым публічнае красамоўства ў краіне, такой багатай славалюбамі, як наша. Не думаю, каб у Францыі знайшлося шмат людзей з цвёрдым характарам, якім бы не пагражала небяспека прынесьці свае галоўныя перакананні ў ахвяру жаданню бліснуць выдатнай прамовай.

– Аднак, – запярэчыў рускі князь-ліберал, – слова ўсемагутна: увесь чалавек і нават нешта, пераважаючае чалавека, выяўляецца ў слове: яно чароўнае[136]!

– Я таго ж меркавання, – адказаў я, – таму – то я і не хачу, каб яно станавілася прадажным.

– Калі такі геній, як спадар Канінг[137], прыцягваў да сваіх прамоў увагу першых людзей Англіі і цэлага свету, – сказаў князь, – тады, пане, слова палітыка не было нічога не вартай з’явай.

– Якую ж карысць стварыў гэты бліскучы геній? І якое зло мог бы ён стварыць, будзь яго слухачы крыху больш палкімі? Слова, якое ўжываецца ў інтымнай гутарцы як сродак пераканання, слова, якое ўжываецца для таго, каб цішком пераменіць ход думак, накіраваць паводзіны аднаго чалавека ці невялікага гурта людзей, здаецца мне добрым апірышчам альбо процівагай улады, у публічных жа дыскусіях, якія вядуцца шматлюднымі палітычнымі сходамі, слова выклікае ў мяне жах. З яго дапамогай ідэі блізарукія і пахабныя не раз атрымлівалі перамогу над ўзвышанымі думкамі і глыбока прадуманнымі планамі. Навязаць нацыям праўленне большасці – значыць аддаць іх пад уладу пасрэднасцей. Калі ваша мэта не такая, значыць, вы дарэмна ўсхвалялі ўладу слова. Натоўп амаль заўсёды нерашучы, скупы і нікчэмны; вы запярэчыце мне, прывёўшы ў прыклад Англію; я адкажу, што гэтая краіна зусім не тое, за што яе прымаюць; вядома, у палатах рашэнне прымае большасць, але гэтая большасць – не што іншае, як мясцовая арыстакратыя, ужо шмат гадоў амаль бесперапыннна знаходзячаяся каля карміла ўлады. Ды і да якіх толькі падманаў не прымушае парламенцкая форма праўлення звяртацца людзей, якія ўзначальваюць гэтую замаскіраваную алігархію?.. І гэтаму-та ангельскаму ўладкаванню вы зайздросьціце?

---

[136] Дэкларацыя, адпавядаючая вядомым згодна мемуарных сведчанняў выказваньням Казлоўскага, прызнаваўшагася, напрыклад, што яго самае запаветнае жаданне – стаць “найвялікшым аратарам свайго стагоддзя” і што “перамога, здабытая з дапамогай слова, - гэта высакароднейшая із радасцей, даступных чалавеку!” (РА ІРЛІ. Ф. 195 -Оп -3 - No 54 - л -Ч - 24 аб.; арыгінал па фр.).

[137] Канінг Джордж (1770-1827) – англійскі палітычны дзеяч і дыпламат, міністр замежных спраў Англіі ў 1807-1809 і 1822-1827 гг.; ініцыятар ліберальных пераўтварэнняў у сусветнай палітыцы, які выступаў за эмансіпацыю іспанскіх калоній і падтрымку паўстаўшых грэкаў, за верацярпімасць ў адносінах да каталікоў і свабоду гандлю, дзейны праціўнік Святога Хаўрусу. Казлоўскі “знаходзіўся з ім у вельмі цесных стасунках у бытнасць сваю ў Лондане” ў 1813 г. (ліст да К. В. Несельродэ із Турына ад 8/20 ліпеня 1816 г. - АВПРІ. Ф. Канцылярыя. Оп. 468. No і 293 - Л. 98; арыгінал па фр.).

– Але людзьмі можна кіраваць альбо з дапамогай страху, альбо з дапамогай пераканання.

~81~

– Згодзен, але ўчынак больш пераканаўчы чым слова. Згадайце прускую манархію, згадайце Банапарта: пад час яго валадарання адбыліся вялікія падзеі. На пачатку свайго кіравання Банапарт звяртаўся больш да пераканання, чым да сілы, аднак словы свае – а яму не адмовіш у красамоўнасьці – ён звяртаўся толькі да індывідаў, з масамі ж заўсёды размаўляў мовай учынкаў; толькі так і можна уражваць ўяўленне людзей, не злоўжываючы Божым дарам; публічна абмяркоўваць закон – значыць загадзя адабраць у людзей магчымасць паважаць яго і, такім чынам, яго слухацца.

– Вы тыран.

– Наадварот, я баюся адвакатаў і паўтараючых за імі газетчыкаў, чые прамовы жывуць не даўжэй сутак; вось тыраны, якія пагражаюць нам сёння.

– Прыязджайце да нас, вы навучыцеся баяцца іншых тыранаў.

– Колькі ні спрабуйце, князь, вам-та ужо не атрымаецца выклікаць у мяне благое стаўленне да Расіі.

– Не судзіце пра яе ні па мне, ні па адным із рускіх, якія пабачылі свет; прырода стварыла нас такімі гнуткімі, што мы становімся касмапалітамі, ледзь толькі пакінем межы айчыны; а падобны ж склад розуму сам па сабе ёсць сатыра на наш урад!.. – Тут, не гледзячы на звычку казаць адкрыта пра ўсё на свеце, князь спалохаўся мяне, сябе, а галоўнае, іншых пасажыраў[138] і кінуўся ў вельмі туманныя развažанні.

Я не стану дарма напружваць памяць, каб згадаць яго рэплікі, якія страцілі разам са шчырасьцю і бляск формы, і навізну ідэй. Князь давяршыў сваё апавяданне пра характары людзей і ўладкаванне сваёй краіны пазней, калі мы засталіся адны. Вось што запомнілася мне з яго развažанняў: "Усяго чатыры стагоддзі аддзяляюць Расею ад нашэсця варвараў, Захад жа пераžыў падобнае выпрабаванне чатырнаццаць стагоддзяў таму: цывілізацыя, якая мае за плячамі на тысячу гадоў больш, стварыла норавы, непараўнальныя з норавамі рускіх.

За шмат стагоддзяў да ўварвання манголаў скандынавы паслалі да славян, ў той час меўшых зусім дзікае існаванне, сваіх правадыроў, якія пачалі княжыць у Ноўгарадзе Вялікім і Кіяві пад імем варагаў; гэтыя чужаземныя героі, якія з'явіліся ў суправаджэнні нешматлікага войска, сталі першымі рускімі князямі, а ад іхных спадарожнікаў пачынаюць весьці сваю гісторыю найстаражытнейшыя дваранскія роды Расіі. Варагі, якія ўспрымаліся за нейкіх напаўбагоў, далучылі рускіх качэўнікаў да цывілізацыі. У той жа самы час Канстантынопальскія

[138] Меркаванні, укладзеныя Кюстынам у вусны князя К***, гучалі так смела, што прымушалі шмат каго із чытачоў сумнявацца ў іхнай сапраўднасьці. Аднак павага да залішне адкрытых палітычных размоваў вылучала Казлоўскага з юнацтва, а жыццё ў Яўропе на працягу трох дзясяткаў гадоў толькі ўмацавала гэтую звычку, што паслужыла адной із нагод яго адстаўкі ў 1820; “нястрыманасць мовы часта штурхала яго на нясціпласьці, - успамінае мемуарыстка, - ён выказваў перакананні, непрыемныя для начальства, выкрываў злоўжыванні, пра якія лепш было б прамаўчаць, славіў уладкаванні, рашуча брыдкія звычаям яго айчыны” (Rzewuska. т. 2. Р. 149).

імператары і патрыярхі прышчапілі ім густ да візантыйскага мастацтва і візантыйскай раскошы. Такі быў, з дазволу сказаць, першы пласт цывілізацыі, растаптаны татарамі, калі гэтыя новыя заваёўнікі абрынуліся на Расію.

~82~

Ад казачных эпох расійскай гісторыі да нас дайшла памяць аб святых мужах і жонках – заканадаўцах хрысціянскіх народаў. Першыя славянскія летапісы распавядаюць пра подзвігі мужных і ваяўнічых князёў. Памяць пра іх пранізвае цемру, як прабіваецца скрозь хмары ў навальную ноч святло зорак. Рурык, Алег, княгіня Вольга, святы Ўладзімір, Святаполк, Манамах – ўладары, не падобныя на вялікіх людзей Захаду ні характарамі, ні імёнамі. У іх не было нічога рыцарскага, гэта – старазапаветныя цары: нацыя, якую яны пакрылі славай, нездарма суседнічае з Азіяй; застаўшыся чужой нашым рамантычным ідэям[139], яна зберагла старажытныя патрыярхальныя норавы.

Рускія не вучыліся ў той бліскучай школе шчырасьці[140], чые ўрокі рыцарская Еўропа засвоіла так цвёрда, што слова гонар доўгі час заставалася сінонімам вернасці абяцаньню, а выраз “слова гонару” па гэты дзень шануецца святым нават у Францыі, якая забылася пра столькі іншых рэчах! Дабрадзейны ўплыў крыжакоў, роўна як і распаўсюджванне каталіцкай веры, не пайшлі далей Польшчы[141]; рускія – народ ваяўнічы, але змагаюцца яны дзеля перамогі, бяруцца за зброю із паслушэнства ці карысьці, польскія ж рыцары біліся з чыстай павагі да славы: таму, хоць спачатку дзве гэтыя нацыі, два парасткі аднаго і таго ж кораня, мелі паміж сабой вельмі шмат агульнага, гісторыя, настаўнік народаў, развяла іх так далёка адна ад адной, што рускім палітыкам спатрэбіцца больш стагоддзяў на тое, каб зблізіць іх зноў, чым спатрэбілася рэлігіі і грамадству на тое, каб іх разлучыць[142].

---

139 Рамантызм ужываецца тут у духу ідэй с-ні дэ Сталь і А. В. Шлегеля - як культура еўрапейска-хрысьціянскага сярэднявечча, якая супрацьстаіць культуры антычнасьці і старажытнага Ўсходу.

140 Падабенства гэтых думак пра Расію з ідэямі П. Я. Чаадаева прымушала некаторых уважлівых чытачоў бачыць у прамовах князя К*** водгук чытання альбо ім, альбо Кюстынам “Філасафічных лістоў” Чаадаева (гл., напрыклад: Cadot. P. i88), аднак Казлоўскі яшчэ ў другой палове 1820-х гадоў, незалежна ад Чаадаева, напісаў "Вопыт аб гісторыі Расіі” (выдадзены. пасмяротна, гл.: З спадчыны П. Б. Казлоўскага), дзе выказаны меркаванні, вельмі блізкія да тых, якія ўкладзены ў вусны князя К*** Кюстынам. Гэта лішні раз падцвярджае дакладнасць выкладання французкім пісьменнікам маналогаў рускага суразмоўцы.

141 Меркаванне пра Польшчу як краіну рыцарскай галантнасьці і еўрапейскай цывілізацыі, наогул традыцыйнае для літаратуры, спагадлівай ў адносінах да палякаў, сустракалася, у прыватнасці, у кнігах, якімі Кюстын, згодна яго ўласнага прызнання, карыстаўся пры працы над “Расеяй ў 1839 годзе". Глядзі, напрыклад, у складанні Шніцлера “Расія, Польшча і Фінляндыя” (I835): “Народ больш рыцарскі, чым рускія, народ, шануючы прыгожы пол, якому маскоўцы адводзілі месца ў маркотных гінекеях, палякі былі звыш таго надзелены адвагай і пачцівасьцю. Яны стаялі бліжэй да Яўропы, якая перажывала пару адраджэння славеснасьці і прыгожых мастацтваў, і яны знаходзяцца, дзякуючы свайму веравызнанню ў пастаянных стасунках з лацінізаванымі грамадствамі, якія ўспадкавалі мову старажытных уладароў свету і ўдыхнулі ў яе новае жыццё, яны значна раней за суседзяў дакрануліся да выгод цывілізацыі, носьбітам якіх зрабілася іхнае святарства, пастаянна песціўшае новых апосталаў. Свабода, хоць і блага зразуметая і прынёсшая дрэнныя вынікі, таксама ўплывала на характар гэтага народа – адкрытага і жывога, незалежнага і франдзёрскага, - характару, невядомага па той бок Барысфена (Дняпра)” (Schnitzler. P. 525).

142 Глядзіце ліст чатырнаццаты.

Пакуль Яўропа пераводзіла дух пасьля шматвяковых бітваў за Труну Госпада, рускія плацілі даніну мусульманам, узначальваемых Узбекам[143], працягваючы, аднак, як і раней, пазычаць мастацтва, норавы, навукі, рэлігію, палітыку з яе падступствам падманамі і агідай да лацінскіх крыжакоў у грэцкай імперыі. Прыміце ў разлік гэтыя рэлігійныя, грамадзянскія і палітычныя абставіны, і вы не здзівіцеся ні таму, што слова рускага чалавека вельмі ненадзейнае[144] (нагадаю, гэта кажа рускі князь), ні таму, што дух хітрасьці, спадчына ілжывай візантыйскай культуры, пануе сярод рускіх і нават вызначае сабою ўсё грамадскае жыццё імперыі цароў, удачлівых пераемнікаў Батыевай гвардыі. Абсалютны дэспатызм, які панаваў у нас, усталяваўся ў Расіі ў тую самую пару, калі ва ўсёй Яўропе рабства было знішчана. Пасьля нашэсця манголаў славяне, да таго адзін з вольных народаў свету[145], патрапілі ў рабства спачатку да заваёўнікам, а затым да сваіх уласных князёў. Тады рабства зрабілася не толькі рэальнасцю, але і асноватворчым законам

---

[143] Хан Залатой Арды ў 1313-1342 гг. - нацкоўваў рускіх князёў адзін на аднаго.

[144] Пар. водгук Герцэна: “Князь Казлоўскі, сустрэўшы на параходзе маркіза Кюстына, заўважыў яму, што ў нашым грамадстве вялікі прабел ад недахопу рыцарскіх разуменняў, з якімі звязана павага да сябе і прызнанне асабістай годнасьці ў іншых. Князь Казлоўскі быў цалкам маючым рацыю... Толькі падумайце, што было б, калі б у нас замест выслужыўшыхся пісараў і вахмістраў, замест царскай чэлядзі і розных Сабакевічэй і Наздровых была, напрыклад, арыстакратыя накшталт польскай ? Для дваран гэта было б лепш, няма сумневу; яны былі б вальней, яны шырэй бы рухаліся, яны б не дазвалялі ні царам звяртацца з сабою, як з лакеямі, ні лакеям на службе звяртацца з імі па-царску...” (Герцэн А. І. Творы. М., 1958. Т. 7 - С. 286-287). У французскай літаратуры тэма рускага гонару абмяркоўвалася неаднаразова. Ўяўленне аб адсутнасьці ў рускіх ідэі гонару цалкам адпавядае класічнай тэзе Мантэск'ё аб тым, што “гонар не з'яўляецца асноватворным прынцыпам дзяржаў дэспатычных; паколькі ўсе людзі ў іх роўныя, ніхто не мае права аддаць перавагу сабе перад іншымі; паколькі ўсе людзі там рабы, ніхто не можа аддаць перавагу сабе чаго б там ні было. (...) Бо для таго, хто яго мае, гонар даражэй за жыцьцё, а дэспат захоўвае сілу толькі таму, што пагражае непаслухмяным пазбаўленнем жыцця” (Дух законаў. Кн. III, гл. VIII). Згаджаючыся з высновай пра адсутнасць у рускіх гонару, розныя французскія вандроўцы давалі гэтай з'яве розную ацэнку. Так, Ж. А. Бернард дэ Сен-П'ер ў “Заўвагах пра Расію” (1818 г.) сцвярджаў, што “рускія ідуць на вайну не дзеля таго, каб заваяваць скарбы славы; ў іх мове нават няма слова, якое пазначае гонар (honneur). Яны ідуць ваяваць паслухмяна і ціха, як ахвяры, асуджаныя на смерць і якія чакаюць яе” (Voyage en Russie. P. 1179). З іншага боку, рэспубліканец Ш. Ф. Ф. Масон у сваіх ”сакрэтных цыдулках аб Расіі пад час валадарання Кацярыны II” (1800) адмыслова адзначаў як station становўчую ўласцівасць рускіх той факт, што яны засталіся некранутымі “трыма фатальнымі недахопамі, якія штурхаюць ўсю астатнюю Яўропу на злачынствы і злоўжыванні”, прычым першым із гэтых невядомых рускім недахопаў Масон называе “ілжывае разуменне гонару, прымушаючае адказваць на словеснае пярэчанне – забойствам” (цыт. па: Cadot. V. 189). Адсутнасць у рускіх гонару як спружыны высакародных ўчынкаў” станоўча ацэньвае і пабываўшы ў Расіі ў 1826 Ж. А. П. Ансэло: “Француз, дапамагаючы вам, дзейнічае згодна заклiку свайго ад прыроды добрага сэрца, але яго важны выгляд дае вам зразумець, што ён ведае цану сабе і сваёй паслугі; рускі дапамагае вам несвядома, кіруючыся рэлігійным пачуццём; адзін выконвае доўг, загаданы грамадствам, іншы здзяйсняе ўчынак, выкліканы хрысціянскай міласэрднасьцю. Рухавіком і платай першаму служыць гонар, гэтая дабрачыннасць цывілізаваных краін, другі не думае аб высакароднасьці сваіх дзеянняў, ён проста не дапускае думкі, што хто б там ні быў можа на яго месцы зрабіць інакш»(Ancelot. P. 281).

[145] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. “Характэрна, што свабода далёка не заўсёды з'яўляецца плёнам ўдасканаленай цывілізацыі; больш за тое: часцей за ўсё яна выяўляецца здабыткам народаў напалову барбарскіх, якія яшчэ не сталі нацыяй, але знаходзяцца ў працэсе аб'яднання. Славяне былі вольныя да таго, як пачалі развівацца іхныя грамадзкія ідэі; сёння, бадай, самым вольным народам на зямлі з'яўляюцца арабы, праз установы, якія прыносім ім мы, яны страцяць у дачыненні да незалежнасьці роўна столькі ж, колькі набудуць у сэнсе парадку. Калі кажаш пра свабоду, варта дакладна вызначыць значэнне слова, інакш рызыкуеш сказаць глупства, годнае хлапчыка-шкаляра”.

~83~

грамадства. Яно перайначыла чалавечае слова да такой ступені, што рускія сталі бачыць у ім усяго толькі выкрут; наш урад жыве падманам, бо праўда страшыць тырана не менш, чым раба. Таму, як ні мала кажуць рускія, яны заўсёды кажуць больш, чым патрабуецца, бо ў Расіі ўсякая вымова ёсць аблюстраванне рэлігійнай ці палітычнай крывадушнасьці.

Аўтакратыя, якая з'яўляецца не чым іншым, як ідалапаклоннічай дэмакратыяй, ўраўноўвае ўсіх сапраўды гэтак жа, як гэта робіць абсалютная дэмакратыя[146]. Нашы самаўладцы некалі на ўласным вопыце даведаліся, што такое тыранія. Рускія вялікія князі[147] былі вымушаны душыць паборамі свой народ дзеля таго, каб плаціць даніну татарам; нярэдка згодна капрыза хана іх саміх везлі, як рабоў, у глыбіні Азіі, у арду, і валадарылі яны толькі да таго часу, пакуль беспярэчна падпарадкоўваліся ўсім загадам, пры першым жа непадпарадкаванні пазбаўляліся пасада; так рабства вучыла іх дэспатызму, а яны, самі падвяргаючыся гвалту, у сваю чаргу прывучалі да яго народы[148]; так з цягам часу князі і нацыя разбэшчвалі адзін аднаго. Заўважце, аднак, што на Захадзе ў гэты час каралі і іхныя знакамітыя васалы спаборнічалі ў вялікадушнасьці, даруючы народам свабоду. Сёння палякі знаходзяцца ў адносінах да рускіх ў дакладна такім жа становішчы, у якім знаходзіліся тыя ў адносінах да манголаў пры спадчынніках Батыя. Вызваленне ад прыгнёту далёка не заўсёды спрыяе памякчэнню нораваў. Часам князі і народы, падобна простым смяротным, спаганяюць сваю лютасць на нявінных ахвярах: яны ўяўляюць, што іхная магутнасць – у чужых пакутах.

– Князь, – запярэчыў я, выслухаўшы прасторныя разважанні свайго суразмоўцы, – я вам не веру. Вы выказваеце надзвычайную вытанчанасць розуму, грэбуючы нацыянальнымі забабонамі і распісваючы вашу краіну чужаземцам такім чынам, але я гэтак жа мала давяраю вашай пакорлівасьці, як і гардыні іншых рускіх.

– Праз тры месяцы, – адказаў князь, – вы аддадзіце належнае і мне, і ўладзе слова, а пакуль, скарыстаўшыся тым, што мы адны (ён агледзеўся навокал), – я хачу звярнуць вашу ўвагу на самую важную акалічнасць; я хачу даць вам ключ да ўсяго, што вы ўбачыце ў Расіі. Маючы справу з гэтым азіяцкім народам, ніколі не выпускайце із пад увагі, што ён не адчуў на сабе ўплыву рыцарскага і каталіцкага; больш за тое, ён люта супрацьстаяў гэтаму ўплыву.

~84~

[146] Пар. у Казлоўскага ў "Вопыт гісторыі Расіі": "Пётр I, пад кіраўніцтвам нейкай якабінскай ідэі (якабізм і дэспатызм неразлучныя), разбурыў усе надзеі дваран на будучыню, абвясьціўшы, што кожны, хто дасягне чыну маёра, стане дваранінам..." (Са спадчыны П. Б. Казлоўскага. с. 304) - сцвярджэнне, якое ўзыходзіць да "Духу законаў" Мантэск'ё (пар. заўв. да цяп. таго, с. 83; пар. таксама цяпер. тым, с. 147 і заўв.).

[147] Так рускія доўгі час называлі маскоўскіх князёў.

[148] Непрабудная дрымота славян – следства гэтага шматвяковага рабства, своеасаблівага палітычнага катавання, якое прымушае народы і цароў разбэшчваць адзін аднаго.

– Вы прымушаеце мяне ганарыцца ўласнай праніклівасцю; я як раз нядаўна пісаў аднаму із сябраў, што, мяркуючы па ўсім, таемнай спружынай рускай палітыкі з'яўляецца рэлігійная нецярпімасць.

– Вы бліскуча адгадалі тое, што вам трэба будзе ўбачыць: вы нават не можаце ўявіць сабе, якая вялікая нецярпімасць рускіх; тыя з іх, хто надзелены асвечаным розумам і бывалі ў еўрапейскіх краінах, прыкладаюць найвялікшыя намаганні, каб схаваць сваё меркаванне аб трыумфе грэцкага праваслаўя, якое яны атаясамляюць з рускай палітыкай. Не ўнікнуўшы ў сутнасць гэтай з'явы, немагчыма зразумець што б там ні было ні ў нашых норавах, ні ў нашай палітыцы. Не падумайце, напрыклад, што разгром Польшчы[149] ёсць следства злапамятства імператара; ён – вынік халоднага і глыбокага разліку. З боку гледжання прававерных рускіх, гэтыя зверствы варты найвялікшай ухвалы; сам Святы Дух сыходзіць на ўладара і ўзносіць яго душу вышэй за чалавечыя пачуцці, а Гасподзь дабраслаўляе выканаўцу яго вышэйшых выракаў; згодна гэтай логікай, чым больш варварства ва ўчынках суддзяў і катаў, тым больш у іх святасьці. Вашы легітымісткія журналісты не ведаюць, што робяць, калі шукаюць сабе хаўруснікаў сярод схізматыкаў. Хутчэй у Еўропе выбухне рэвалюцыя, чым расійскі імператар пагадзіцца прыняць бок каталікоў[150]; нават пратэстанты аб'яднаюцца з папай раней рускага самаўладцы, бо пратэстантам, чые вераванні вырадзіліся ў сістэмы, а рэлігія – у філасафічнае сумненне, засталося прынесьці ў ахвяру Рыму толькі сваю сектантскую ганарыстасць, імператар жа станоўча і ўсур'ёз валодае духоўнай уладай і добраахвотна з ёй не развітаецца. У Рыма і ва ўсіх, хто звязаны з Рымскай царквой, няма ворага больш жахлівага, чым маскоўскі самаўладзец, зямны кіраўнік сваёй Царквы, і мне дзіўна, што праніклівыя італьянцы да гэтага часу не зразумелі небяспеку, якая пагражае ім з боку Расіі[151]*. Гэтае вельмі праўдзівае апісанне дапаможа вам зразумець, наколькі ілжывыя ілюзіі, якімі цешаць сябе парыжскія легітымісты[152].

---

[149] У ходзе паўстання, якое пачалося у Польшчы 17/29 лістапада 1830, польскі сойм абвясціў Раманавых пазбаўленымі польскага пасаду; ў верасні 1831 рускае вайска ўзяла Варшаву і цалкам падавіла паўстанне, а ў лютым 1832 г. Мікалай I адмяніў канстытуцыю, падараваную Польшчы у 1815 г. Аляксандрам I і забяспечваўшую ёй адносную незалежнасць. Пасьля падаўлення паўстання былі ліквідаваны польскі сойм і асобнае польскае войска, зачынены польскія ўніверсітэты; шмат хто із польскіх дваран, якія мелі дачыненне да паўстання, былі пазбаўлены сваіх маёнткаў, канфіскаваных расейскімі ўладамі, і былі вымушаныя эміграваць.

[150] Тут Казлоўскі (альбо надзяляючы яго сваімі думкамі Кюстын) разыходзіцца з Жазэфам дэ Местр, які лічыў, што раскладанне некаталіцкіх цэркваў і вяртанне іх ва ўлонне праўдзівай (каталіцкай) царквы пачнецца з рускай царквы, якая "больш за іншыя адкрыта еўрапейскім вятрам", паколькі "усеўладдзе яе найсвятлейшага кіраўніка вельмі дарэчы назаўсёды адлучае яе ад падпарадкавання Канстантынопалю" ("Пра папу", кн. IV, гл. 6; маецца на ўвазе скасаванне патрыяршаства пры Пятры I, з прычыны чаго на чале рускай праваслаўнай царквы стаў - у 1721 г. - Святы ўрадавы Сінод, а фактычна сам імператар). Глядзі таксама заўв. да цяп. таго, с. 203.

[151] Князь К*** быў каталіком. Усе рускія, якія імкнуцца да незалежнасьці розуму і веры, схіляюцца да пераходу пад заступніцтва Рымскай царквы. Сімпатыі Казлоўскага да каталіцызму не падлягаюць сумневу; ў 1825 ён нават выпусціў ананімна брашуру "Ліст нямецкага пратэстанта да біскупа Чэстэскага", дзе ад імя ўяўнага пратэстанта з берагоў Рэйна палымяна адстойваў правы і свабоды ангельскіх каталікоў. Шмат хто із мэмуарыстаў (Варнгаген, Разалія Ржевуцкая, рускі езуіт І. С. Гагарын) сцвярджалі, што князь цалкам памяняў веравызнанне, аднак ад рускіх уладаў ён сваё адступніцтва трымаў у таямніцы і таму быў, згодна слоў яго блізкага сябра А. І. Тургенева, "не зусім каталік" (РА ІРЛІ. Ф.

Па гэтым маналогу князя К*** вы можаце судзіць аб усіх астатніх; заўважу, што кожны раз, калі справа даходзіла да сцвярджэнняў, рызыкуючых абразіць маскавіцкі гонар, князь змаўкаў, калі не быў цалкам упэўнены, што ніхто не можа нас пачуць. Яго прызнанні вымусілі мяне задумацца, а роздумы пасялілі ў маю душу страх.

Гэтай краіне, якую нашы цяперашнія мысляры доўгі час не бралі ў разлік праз яе надзвычайную адсталасць, наканавана такая ж – калі не больш – вялікая будучыня, як і перасаджанаму на амерыканскую глебу ангельскаму грамадству,

празмерна праслаўленаму філосафамі, чые тэорыі спарадзілі сёняшнюю нашу дэмакратыю[153], з усімі яе злоўжываннямі.

Калі вайсковы дух, пануючы ў Расеі, не стварыў нічога падобнага нашай рэлігіі гонару, калі рускія жаўнеры не такія бліскучыя, як нашы, гэта не азначае, што руская нацыя менш моцная; гонар – зямное бажаство, але ў практычным жыцці доўг гуляе не меней важную ролю, чым гонар, а можа быць, і больш значную; ў ім менш хараства, але больш упартасці і моцы. Гэтай зямлі не наканавана нарадзіць герояў Тасо або Арыосто, але героі, здольныя натхніць новага Гамера і новага Дантэ, могуць уваскрэснуць на руінах новага Іліёна, абложанага новым Ахілам, ваяўнікам, які адзін быў варты ўсіх іншых персанажаў "Іліяды".

Я перакананы, што з гэтага часу светам будуць кіраваць народы не самыя неспакойныя, але самыя цярплівыя[154]: асвечаная Еўропа схіліцца толькі перад сапраўднай сілай, між тым сапраўдная сіла нацыі – гэта пакорлівасць кіруючай імі ўладзе, падобна таму як сіла войска – дысцыпліна. Надалей хлусня будзе

---

309. No 314 - Л. 6о; ліст да Н. І. Тургенева ад 17 траўня 1830 г.). Тэзіс Кюстына пра сувязі рускага лібералізму і рускага каталіцызму быў аспрэчаны рэцэнзентам лонданскага “Quarterly Review” (1844): “Надаўшы свайму тоўстаму рускаму князю аднаму званне радыкала, маркіз дадае з пераможным выглядам, што ў Расіі ўсё, што ні ёсць ліберальнага, схіляецца да рымскай рэлігіі. Калі ўзгадаць, што да гэтай пары так званыя рускія лібералы праславіліся ў асноўным планамі царазабойства, ажыццявіць якія ім замінала толькі ўласная баязлівасць, то можна сумнявацца ў тым, што Яго Святасць палічыць гэты кампліment прыемным для сябе” (цыт. згодна з французскім перакладам ў “Bibliotheque universelle de Geneve”. 1844. т. 52. Р. 109).

[152] Неабходнасць руска-французскага хаўрусу актыўна абмяркоўвалася ў французскай прэсе пры Ліпеньскай манархіі; калі публіцысты рэспубліканскіх перакананняў выкрывалі Расію як “імперыю бізуна", а журналісты праурадавай арыентацыі ставіліся да Расіі насьцярожана, то легітымісты (якія жадалі вяртання на пасад “легітымнай” старэйшай галіны Бурбонаў) ставілі вышэй за ўсё неабходнасць змагацца з рэвалюцыйнай анархіяй і бачылі ў Расіі царства парадку і валадарання сапраўдных манархічных ідэй і дзеля гэтага былі гатовыя нават заплюшчыць вочы на тое, што Расія не толькі не вызнае каталіцызму, але і ўціскае сваіх падданых-каталікоў (перш за ўсё ў Польшчы). Часам “ілюзіі” канкрэтызаваліся, напрыклад, ў чуткі пра тое, што Мікалай вось-вось адружыць адну із дачок з герцагам Бардоскім (ўнукам звергнутага ў ліпені 1830 Карла Х), папярэдне дазволіўшы ёй прыняць каталіцтва, і тым замацуе свой хаўрус з прыхільнікамі “законнай” манархіі (гл.: Siecle, 23 кастрычніка 1837 г).

[153] Магчыма маюцца на ўвазе французскія асветнікі XVIII стагоддзя, прыхільнікі канстытуцыйнай манархіі ангельскага ўзору.

[154] Шчырасць, якой я імкнуўся не змяняць, не дазволіла мне перамяніць што б там ні было ў гэтым лісьце; аднак я зноў прашу чытача, які захоча падарожнічаць разам са мной, спачатку параўнаць мае думкі да падарожжа з высновамі, да якіх я прыйшоў пасьля яго, а ўжо потым складаць сваё меркаванне аб Расіі.

шкодзіць у першую галаву тым, хто стане да яе звяртацца; праўда зноўку адновіць усю магутнасць, бо гады̀ забыцця вярнулі ёй юнацтва і магутнасьць. Калі наша касмапалітычная дэмакратыя прынясе свае апошнія вынікі, унушыўшы цэлым народам нянавісць да вайны, калі нацыі, названыя буйнымі светачамі асветы, пазбавяцца магутнасьці ад палітычнай распушчанасьці і, апускаючыся ўсё ніжэй і ніжэй, апусьцяцца ў спячку і зробяцца прадметам усеагульнай пагарды, з прычыны чаго кожны хаўрус з гэтымі згубіўшымі прытомнасць ад эгаізму нацыямі будзе прызнаны немагчымым, тады паваляцца перашкоды, і паўночныя орды зноў хлынуць на нас, тады мы будзем ахвярамі апошняга нашэсця – нашэсця не цёмных варвараў, але хітрых і асвечаных уладароў, якія ведаюць больш за нас, бо нашы ўласныя злоўжыванні навучаць іх, як можна і павінна кіраваць. Прывід не дарэмна назапашвае столькі бяздзейснай магутнасьці на ўсходзе Еўропы. Аднойчы спячы гігант прачнецца, і магутнасць пакладзе канец царству слова. Дарэмна стануць тады звар'яцелыя ад жаху змагары за роўнасць клікаць на дапамогу свабодзе старажытную арыстакратыю; той, хто бярэцца за зброю занадта позна, той, чые рукі ад доўгай бяздзейнасьці аслабелі, нямоглы. Грамадзтва загіне таму, што даверылася словах бессэнсоўным альбо супярэчлівым; тады хлуслівыя адгалоскі грамадскай думкі, газеты, жадаючы чаго б гэта ні каштавала захаваць чытачоў, пачнуць прыспешваць развязку, хаця б дзеля таго, каб яшчэ месяц мець пра што апавядаць. Яны заб'юць грамадства, каб харчавацца яго трупам.

~86~

Багацце святла нараджае цемру; бляск на імгненне асляпляе. Германія з яе адукаванымі ўрадамі, з яе добрым і мудрым народам, магла б адрадзіць у Еўропе дабрадзейную арыстакратыю, але германскія ўрады аддаліліся ад сваіх падданых: ператварыўшы сябе ў перадавога вартавога Расіі[155], прускі кароль, замест таго каб, абапіраючыся на здаровыя думкі сваіх жаўнераў, зрабіць іх натуральнымі абаронцамі старой Еўропы, адзінага кутка зямлі, дзе да гэтай пары знаходзіла прыстанішча разумная свабода, ператварыў іх у нямых і цярплівых рэвалюцыянераў. Немцы яшчэ маглі прадухіліць буру; французам жа, ангельцам і іспанцам застаецца толькі чакаць грымот.

Вяртанне да рэлігійнага адзінства выратавала б Еўропу, аднак хто прызнае гэта адзінства, хто выклікае да яго павагу, якімі новымі цудамі заваюе рэлігія давер не прызнаючага яе легкадумнага свету? На чый аўтарытэт стане абапірацца? Гэта вядома толькі Госпаду. Дух чалавечы задае пытанні; адказы дае боскае дзеянне, інакш кажучы, час.

Я паглыбляюся ў разважанні, і лёс маёй айчыны выклікае ў ва мне горыч і баязнь. Калі свет, стаміўшыся ад палавінных захадаў, зробіць крок да свабоды, калі людзі зноў прызнаюць рэлігію справай важным, адзінай, якая павінна хваляваць грамадства, якое жыве не дзеля тленнай карысьці, але дзеля

---

[155] Пісана 10 чэрвеня 1839 г. Маецца на ўвазе змена манархаў на прускім троне (гл. заўв. да цяп. тама, с. 26); новы кароль Фрыдрых Вільгельм IV на пачатку свайго кіравання быў прыхільнікам менш цеснага хаўрусу з Расіяй.

сапраўдных каштоўнасцей, іншымі словамі, вечных, – што станецца тады з Парыжам, легкадумным Парыжам, які ўзнёсся так высока пад час валадарання скептычнай філасофіі, з Парыжам, вар'яцкай сталіцай абыякавасці і цынізму? Ці захавае ён тады сваё першынства? Бо навакол будуць пакаленні, выхаваныя баязьню, асвечаныя няшчасцямі, расчараваныя практыкай і пасталелыя ў разважаннях. Парыжу варта было б самому пачаць перамены: ці можам мы спадзявацца на такі цуд? Хто паручыцца, што пасьля заканчэння эпохі разбурэнняў, калі новае святло заззяе ў сэрцы Еўропы, цэнтрам цывілізацыі не стане іншы горад? Больш таго, хто паручыцца, што чалавецтва, вярнуўшаяся да каталіцкай рэлігіі, не ўбачыць у Францыі, усімі пакінутай па прычыне свайго бязвер'я, тое, што бачылі ў Грэцыі першыя хрысціяне, – згаслага вогнішча ганарыстасьці і красамоўства? Згодна якога права Францыя зможа разлічваць на іншы лёс? Нацыі, падобна людзям, паміраюць, а нацыі палкія, як вулканы, паміраюць хутчэй за іншых.

Наша мінулае такое бліскучае, сучаснасць такая безколерная, што, замест таго каб дзёрзка прыспешваць будучыню, нам варта было б яго баяцца. Прызнаюся, сёння наш лёс нараджае ў маім сэрца не столькі надзею, колькі баязнь, і тая нецярплівасць французскай моладзі, што пры крывавым праўленні Канвента абяцала нам столькі перамог, здаецца мне сёння знакам заняпаду.

~87~

Сучасная рэчаіснасць з усімі яе заганамі, значна больш шчаслівая для ўсіх, чым тая эпоха, якую яна прадказвае і пра якую я дарэмна спрабую не думаць.

Мне цікава ўбачыць Расію, мяне захапляе дух парадку, неабходны, па ўсёй верагоднасці, для кіравання гэтай шырокай дзяржавай, але ўсё гэта не перашкаджае мне выносіць бесстаронніія меркаванні аб палітыцы яе ўрада. Няхай нават Расія не пойдзе далей дыпламатычных дамаганняў і не адважыцца на ваенныя дзеянні, усё роўна яе валадарства ўяўляецца мне адной із небяспечнейшых панроз у свеце[156]. Ніхто не разумее той ролі, якая наканавана

[156] Тэма рускай пагрозы абмяркоўвалася на старонках французскай друку не радзей, чым неабходнасць хаўрусу з Расіяй. Расія мела ў Еўропе рэпутацыю “дзяржавы, захопніцкай згодна самой сваёй прыроды” (Метэрніх ў 1827; цыт. па: Bertier de Sauvigny G. Metternich et son temps. P. 1959. P., 198). Шмат якія аўтары, ад К. Рюльера (“Гісторыя анархіі ў Польшчы", выд. 1807) да абата дэ Прадта (“Аб Венскім кангрэсе”, 1815) падкрэслівалі кліматычную абумоўленасць будучай рускай агрэсіі: рускіх, ураджэнцаў Поўначы, не могуць не вабіць прыгажосьць Поўдня і яго мяккі клімат. У 1814 г., калі рускае войска ўвайшло ў Парыж, прароцтва спраўдзіліся, і выява казака, які п'е ваду із Сены, надоўга стала ў свядомасьці французаў жахлівым сімвалам (толькі да сярэдзіны стагоддзя гэтае меркаванне пацясніла ўпэўненасць, што сацыяльная пагроза больш небяспечная, чым нацыянальная і што “кожны, хто ўбачыць зблізку сацыяліста, не вагаючыся аддасць перавагу яму перад казаком” – словы графа дэ Морна ў 1849 г.; (цыт. згодна: Dard E. Dans L'entourage de L'Empereur. P., 1940. P. 57). Нават лаяльны ў адносінах да рускіх Ансело, адносна рускіх просталюдзінаў, дадае: “Чаго толькі не зможа распачаць васпан-заваёўнік, стаўшы на чале гэтых адважных людзей, якім не палохае ніякая небяспека? (...) Душа філантропа ўздрыгаецца пры відовішчы гэтых няшчасных (...) але ці павінны мы, народы, паралізаваныя выгодамі цывілізацыі, жадаць, каб новыя ідэі выклікалі ў гэтага юнага і магутнага народу новыя патрэбы? Даведаўшыся пра існаванне іншага жыцця, няўжо не пажадае ён зажыць гэтым жыццём у краях больш цёплых? Хто ж зможа тады супрацьстаяць яго ціску?” (Ancelot. P. 284-285). У 1830-х гг. Ў рэспубліканскай і, збольшага, урадавай прэсе агульным месцам стала думка пра тое, што расійскі імператар рыхтуе “крыжовы паход” супраць заходняй цывілізацыі і мае намер прынесьці на Захад “цывілізацыю шаблі і

гэтай дзяржаве сярод еўрапейскіх краін: у згодзе са сваім уладкаваннем яна будзе ўвасабляць парадак, але згодна характара сваіх падданых пад выглядам барацьбы з анархіяй пачне насаджацца тыранія, як быццам бы самавольства здольна вылечыць хоць адну сацыяльную хваробу! Гэтай нацыі не хапае маральнага пачуцця; са сваім вайсковым духам і ўспамінамі пра нашэсьці яна гатова весці, як раней, заваявальныя вайны – самыя жорсткія з усіх, – між тым як Францыя і іншыя заходнія краіны будуць з гэтага часу абмяжоўвацца войнамі прапагандысцкімі.

Колькасць пасажыраў, якія плывуць разам са мной на борце "Мікалая I", на шчасце, невялікая; юная, цудоўная княгіня Д***, народжаная князёўна д'А., суправаджае мужа, які вяртаецца ў Санкт-Пецярбург; гэта вылітая гераіня шатландскага раманса.

Чароўная шлюбная пара правяла некалькі месяцаў у Сілезіі; княгіню суправаджае таксама яе брат, шаноўны малады чалавек. Усе трое паспрабавалі ў Грыфенбергу знакамітае лячэнне халоднай вадой[157], якому падвяргаюць там адных толькі дасведчаных. Гэта больш, чым лячэнне; гэта сакрамэнт – медыцынскае хрышчэнне.

Перапоўненыя руплівай прыхільнасьцю, князь і княгіня наперабой расхвальвалі нам дзіўныя вынікі гэтага новага спосабу лячэння. Яго адкрыццём свет абавязаны нейкаму селяніну, які лічыць сябе магутнейшым за ўсіх лекараў свету і пацвярджае сваё перакананне практыкай; ён верыць у самога сябе: вера гэтая выказваецца заразлівай, і шмат хто з тых, каго пераканаў новы апостал, вылечылі сябе самі.

дубіны" (згодна вызначэння газеты "National"), што адзінае пакліканне Расіі – вайна і што "грубая, ваяўнічая, адсталая Поўнач, кіруемая інстынктыўнай патрэбай, абрынецца ўсёй сваёй моцай на цывілізаваны свет і навяжа яму свае законы" (Revue du Nord. 1838. т. 3. p. 80). Згодна слоў Вігеля, удумлівыя чытачы былі ўпэўнены, што Кюстын абвергне тых паклёпнікаў, якія без усялякіх падстаў малююць Расію «дамоклавым мячом, падвешаным над галовамі ўсіх еўрапейскіх васпаноў, нацыяй варвараў, гатовай заваяваць і паглынуць палову зямнога шара", Кюстын жа падмануў іхныя надзеі і аддаў перавагу "жвавасці фарбаў перад адпаведнасьцю рэчаіснасьці" (Wiegel. p. III-V). Пісьменнік не толькі адхіліў легітымістскае дабратворнае бачанне Расіі (гл. заўв. да цяп. тома, с. 85), ён адмовіў рускім нават у падабенстве з германскімі варварамі пачатку нашай эры, якія, засвоіўшы сабе хрысьціянскую рэлігію, у канчатковым рахунку адрадзілі Яўропу; для Кюстына Расія – патэнцыйная крыніца заваёвы варварскай, але не жыватворнай. Крытыкі "Расіі ў 1839 годзе" не замарудзілі пазначыць супярэчлівасць такога падыходу да Расіі: "Як ні дзіўна, сцвярджаючы на адной старонцы, што мы асуджаны на пагібель, с-р дэ Кюстын піша на другой старонцы, што мы дастаткова моцныя, каб яшчэ раз явіць свету відовішча вялікага нашэсця..." (Labinski. p. 79).

[157] Стваральнікам метаду гідратэрапіі быў аўстрыйскі лекар -самавучка Вінцэнт Прысніц (1799-1851) "адораны светлым розумам сумленны пасялянін", які жыў і лячыў хворых у вёсцы Грэфенберг на прускай мяжы ў аўстрыйскай Верхняй Сілезіі (гл. станоўчую характарыстыку Прысніца і яго метаду ў "Паўночнай пчале" за 16 кастрычніка 1839 г). Французы заставаліся да гэтай навацыі хутчэй абыякавымі; гл. запіс у штотыднёвіку В. Балабіна 15 лістапада 1842 г.: "Гідрапатыя ‹...› тут амаль зусім не папулярная; ведаюць яе мала, выказваюцца пра яе рэдка і яшчэ радзей выкарыстоўваюць. Па праўдзе кажучы, адна падобная ўстанова тут існуе, але ў ёй не толькі не прытрымліваюцца пэўнай, усталяванай загадзя сістэмы лячэння ‹...› але, наадварот, ва ўсім патураюць хворым, зрэшты вельмі нешматлікім" (Balabine. P. 61); французскі лекар, заўважае Балабін, можа замест халоднай вады выкарыстаць і цёплую – абы дагадзіць пацыенту і не патурбаваць яго.

– Натоўпы замежнікаў з усіх канцоў свету сцякаюцца ў Грыфенберг; тут лечаць усе хваробы, акрамя лягенных. Вас паліваюць халоднай вадой, а затым на пяць ці шэсць гадзін акутваюць фланэллю. Хвораму нічога не застаецца, акрамя як пацець, – сказаў князь.

– Ці памерці, – дадаў я.

– Вы памыляецеся, – усклікнуў князь з запалам неафіта, – з мноства хворых памерлі ў Грыфенбергу ўсяго некалькі чалавек. Князі і княгіні, вылячэнныя новым выратавальнікам, жыць не могуць без вады.

~88~

Тут князь Д*** перапыняе сваё апавяданне, глядзіць на гадзіннік і кліча слугу. Той прыносіць вялікую бутлю халоднай вады і вылівае яе гаспадару за каўнер: я не паверыў сваім вачам.

Князь, не звяртаючы ўвагі на маё здзіўленне, працягвае:

– Бацька вялікага герцага Нассаўскага пражыў у Грыфенберзе цэлы год; калі яго прывезлі туды, ён быў паралізаваны і зусім бездапаможны; вада вярнула яго да жыцця, але, паколькі ён спадзяецца папраўіцца канчаткова, ён па–ранейшаму застаецца ў Грыфенберзе і не ведае, калі зможа пакінуць гэтую вёску. Ніхто з прыязджаючых туды не ўяўляе сабе, колькі часу яму прыйдзецца там прабыць; працягласць лячэння залежыць ад характару хваробы і ад стану духу хворага: наступствы страсці непрадказальныя, а звычка да водалячэння ператвараецца ў некаторых хворых у сапраўдны запал, так што яны не могуць адарвацца ад крыніцы, даруючай ім вышэйшую асалоду.

– У такім выпадку, лячэнне становіцца небяспечным, бо, хоць і не прыносячы зла, прыносіць занадта шмат задавальнення.

– Вам смешна, але едзьце ў Грыфенберг, і вы вернецеся адтуль такім жа прыхільнікам водалячэння, як і я.

– Князь, пакуль я слухаю вас, я веру вашым апавяданням, але варта мне задумацца над пачутым, як я пачынаю сумнявацца: бо цудадзейныя лекаванні часта прыводзяць да кепскіх наступстваў; такое моцнае пацене здольна змяніць склад крыві; ці шмат выйграюць хворыя, змяніўшы падагру на вадзянку? Вы яшчэ вельмі маладыя; пачытай я вас сур'ёзна хворым, я не адважыўся б гаварыць з вамі гэтак адкрыта.

– Вы зусім мяне не спалохалі, – запярэчыў князь, – я так упэўнены ў дзейснасьці лячэння халоднай вадой, што адкрыю дома ўстанова, падобную грыфенбергскай.

"Славяне памешаны не на адной халоднай вадзе, – падумаў я, – але і наогул на ўсякіх навінах. Розум гэтага народа–пераймальніка сілкуецца чужымі вынаходніцтвамі".

Акрамя князя К*** і сямейства Д*** на нашым параходзе плыла таксама княгіня Л***. Яна вярталася ў Пецярбург, які пакінула тыдзень таму, каб праз Германію трапіць у Швейцарыю, у Лазану, і пабачыць там дачку, якая вось–вось павінна нарадзіць; аднак, сышоўшы на бераг у Травемюндэ, княгіня, дзеля нуды, пажадала зірнуць на спіс пасажыраў, якія адплылі ў Расію на апошнім параходзе: якое ж было яе здзіўленне, калі яна выявіла ў гэтым спісе імя сваёй дачкі! Яна

наводзіць даведкі ў рускага консула; сумневаў быць не можа: маці і дачка размінуліся ў Балтыйскім моры. Цяпер маці вяртаецца ў Пецярбург, куды толькі што прыбыла яе дачка; добра, калі яна не нарадзіла ў адкрытым моры.

У гэтай няўдачлівай дамы вельмі прыемныя манеры; яна прыхарошвае нам доўгія вечары, цудоўна выконваючы рускія песні, зусім

мне невядомыя. Княгіня Д*** іншы раз спявае з ёй дуэтам і нават праходзіцца ў танцы, паказваючы, як скачуць казачкі. Гэтыя імправізаваныя нацыянальныя канцэрты забаўляюць нас, калі змаўкаюць размовы, і ночы пралятаюць незаўважна.

Сапраўдныя ўзоры добрага густу і свецкіх манер можна знайсьці толькі ў арыстакратычных краінах. Тут ніхто не клапоціцца аб тым, каб паводзіць сябе, як прынята, бо менавіта выскачкі, якія вядуць сябе, як прынята, і ўносяць у гурты фальшывую ноту. У арыстакратаў усе, хто знаходзяцца ў гасцінай, знаходзяцца ў ёй па праву нараджэння, сустракаючыся штодня, яны прывыкаюць адзін да аднаго; нават і не адчуваючы да суразмоўцаў асаблівай прыязьні, яны трымаюцца не вымушана і нават даверліва, бо знаёмыя з даўніх часоў; яны разумеюць адзін аднаго з паўслова, бо пазнаюць у чужых прамовах ўласныя думкі. Паколькі ім наканавана правесці бок аб бок цэлае жыццё, яны прыстасоўваюцца адзін да другога, і гэта пакорлівасць прыносіць ім радасць; вандроўцы, якім трэба будзе правесці разам доўгі тэрмін, лепш ладзяць паміж сабой, чым тыя, што сустракаюцца толькі на імгненне. Із вымушанай гармоніі нараджаецца ўсеагульная ветлівасць, зусім не выключае разнастайнасці: розумам ідзе на карысць неабходнасць бліскаць у дробязях, а вытанчанасць прамоваў ўсё ўпрыгожвае, нічому не шкодзячы, бо ісціна пачуццяў нічога не губляе ад асцярожнасці ў выбары выразаў. Так дзякуючы натуральнасці, што пануе ў выбраным грамадстве, сарамлівасць знікае, і пазбаўленая грубіянстваў размова цячэ з цудоўнай лёгкасцю і свабодай[158].

Некалі кожны стан грамадзян у Францыі мог карыстацца падобнымі асалодамі; то была эпоха цудоўных размоў. З тых часоў мы развучыліся атрымліваць асалоду ад гутаркі праз шмат якія падставы, пра якія я не буду тут распаўсюджвацца, і назаву толькі галоўную з іх – празмернае змешванне ў кожнай гасцінай людзей усіх станаў[159].

---

[158] Традыцыйнае для XVIII стагоддзя асэнсаванне свецкай размовы як культураўтвараючага фактару, як мадэлі ідэальнага грамадства, дзе магчымы спрэчкі, але немагчымы вайны, і дзе няма месца эгаізму і дэспатызму (пар., напрыклад, рэзюмэ гэтай традыцыі ў паэме Ж. Дзяліва “Размова”, 1812). Традыцыйным было і перакананне, што рэвалюцыя знішчыла такую "ідэальную” размову, ператварыўшы салоны, у якіх панавала памяркоўнасць, у палітычныя рысталішчы, а свецкіх гаваруноў замяніла “партыйнымі” аратарамі і журналістамі.

[159] Пар. сходны выказванне ў рамане англійскага раманіста Э. Бульвер-Літона “Пелэм, або прыгоды джэнтльмена” (1828, гл. XLII): “Пра што можна завесці размову, не баючыся трапіць у няёмкае становішча, калі ты не ведаеш, побач з кім цябе пасадзіла фартуна? (....) У перамешаным грамадстве разнастайнасць тэм для гутаркі недапушчальная, бо хто-небудзь з прысутных абавязкова будзе пакрыўджаны”; тут жа асуджаецца пераймальнасць, якая пануе ў змешаным грамадстве, дзе людзі ніжэйшых станаў спрабуюць механічна паўтараць манеры арыстакратаў, з нагоды чаго “усе трымаюцца неяк нясмела, нацягнута, ненатуральна, з прынукі, надзяваюць адзенне, якое ім не пасуе, да якога ў іх

Гэтыя людзі збіраюцца разам не праз любоў да задавальненняў, але праз ганарыстасць. З тых часоў, як усе пачалі прынімацца паўсюдна, свабоды не сустрэнеш нідзе; французы забыліся, што такое натуральнасць манер. Ёй на змену прыйшла чапурыстая ангельская важнасць: у змешаным грамадстве без гэтай зброі не абысьціся; але ангельцы, ва ўсякім разе, навучыліся пускаць яго ў ход, нічым не ахвяруючы, мы ж страцілі ўсё тое, што складала зачараванне нашага свецкага жыцця. Чалавек, які наведвае той ці іншы салон ад таго, што хоча запэўніць сябе ці іншых, што належыць да добрага грамадства, не здольны быць ветлівым і цікавым суразмоўцай. Не падробленая вытанчанасць пачуццяў – рэч выдатная, вытанчанасць жа пачуццяў прытворная – рэч кепская, як кожная манернасць. Наша новае таварыства заснавана на ідэях дэмакратычнай роўнасці, ідэях, якія наўзамен ранейшых радасцей прынеслі нам нуду. Прыемнай гутарку робіць не шматлікасць народу, але абранае

кола добра і даўно знаёмых гасцей; свецкае жыццё – не больш, чым сродак; мэта – душэўная блізкасць. Радзеючы пра дабро чалавека, грамадства накладвае на яго вельмі жорсткія абавязкі. У свеце салонаў, як у мастацтве, не аб'езджаны конь псуе ўсю справу; я люблю пародзістых коней, але толькі калі яны добра вышкаленыя; неўтаймаванае дзікунства – прыкмета не сілы, але некаторай непаўнавартаснасьці дадзенай асобіны, прычым гэты фізічны недахоп перадаецца і душы. Разумнае меркаванне – ўзнагарода за перамогу над запалам.

Розумы, нараджаючыя на свет шэдэўры, паспяваюць пад шатамі цывілізацыі, да якой адчуваюць нязменную павагу і якой абавязаны каштоўнейшай са сваіх пераваг – раўнавагай. Русо, гэты магутны разбуральнік, выступае, аднак, ахоўнікам, калі з захапленнем малюе жыццё швейцарскіх буржуа, ці калі тлумачыць Евангелле бязбожным і цынічным філосафам, якія прыносяць у яго розум замяшанне і сумневы, але не здольным яго пераканаць. Рускія дамы, мае спадарожніцы, прынялі ў свой гурток французскага негацыянта з ліку пасажыраў. Гэта чалавек больш чым сталага ўзросту, уладальнік буйных прадпрыемстваў, параходаў, чыгунак і годных юнака дамаганняў; чалавек з прыемнымі ўсмешкамі, чароўнымі мінамі, спакуслівымі грымасамі, пахабнымі жэстамі, даўно склаўшыміся перакананнямі і загадзя складзенымі прамовамі; зрэшты, добры малы, які не лезе за словам у кішэню і здольны нават, калі распавядае пра тое, што ён ведае дасканала, распавесці нешта цікавае; дасціпны, пацешны, саманадзейны, але вельмі лёгка губляючы ўсю сваю жвавасць.

Ён едзе ў Расію, каб заразіць тамтэйшыя розумы спачуваннем да вялікіх прамысловых прадпрыемстваў; ён упаўнаважаны некалькімі французскімі дамамі, якія, згодна яго слоў, аб'ядналіся дзеля гэтай захапляльнай мэты;

ніколі не было звычкі, і адчуваюць сябе гэтак жа не па сабе, як дзікі індзеец у абутку і вопратцы больш цывілізаванага еўрапейца” (Бульвер-Літан Э. Апошнія дні Пампеі; Пелэм, або прыгоды джэнтльмена. М., 1988. С. 577-578).

зрэшты, галава яго напоўнена не толькі грандыёзнымі камерцыйнымі задумамі, але і ўсімі тымі рамансамі, песенькамі і куплетамі, што за апошнія два дзесяткі гадоў былі моднымі ў Парыжы. Перш чым заняцца гандлем, ён служыў уланам і захаваў з тых часоў не пазбаўленыя забаўнасьці звычкі гарнізоннага прыгажуна. Ён толькі і робіць, што гаворыць рускім пра перавагу французаў рашуча ва ўсіх абласцях, аднак славалюбства яго такое адкрытае, што нікога не крыўдзіць; ён проста смешны і выклікае толькі ўсмешкі. Ён спявае нам песенькі з вадэвіляў, падмігваючы дамам; ён дэкламуе "Марсельезу" і "Парыжскую песьню"[160], маляўніча атуліўшыся уласным плашчом; рэпертуар француза трохі легкадумны, але нашы чужаземкі ад яго ў захапленні. Ім здаецца, што яны патрапілі ў Парыж; французскі благі густ нікольkі не абражвае іх, бо яны не ведаюць яго крыніц, і не палохае іх, бо яны не спасцігаюць яго сапраўднага сэнсу, да таго ж людзі, на самай справе

належачыя да добрага грамадства, не крыўдлівыя: яны дастаткова упэўненыя ў сабе, каб не выказваць амбіцыі праз дробязі. Мы са старым князем К*** ў глыбіні душы пасмейваліся над усім, што даводзілася выслухоўваць нашым спадарожніцам, яны ж, у сваю чаргу, смяяліся над жартамі негацыянта з нявіннасьцю асоб, рашуча не ведаючых, дзе ж у французскай свецкай гутарцы заканчваецца добры густ і дзе пачынаецца благі. Пачынаецца ж ён там і тады, дзе і калі людзі пачынаюць залішне старанна яго пазбягаць, выказваючы тым самым поўную няўпэўненасць у сабе.

Заўважыўшы, што экс–улан залішне ўзняў шум, рускія дамы супакойваюць яго незнаёмымі нам народнымі песнямі, меланхалічнасць і самабытнасць якіх чаруе мяне. Больш за ўсё дзівіць мяне ў гэтых старажытных напевах іх меладычнасць, якая паказвае, што яны нарадзіліся ў далёкіх краях. Княгіня Л*** выканала нам некалькі цыганскіх рамансаў, якія, да майго вялікага здзіўлення, нагадалі мне іспанскія болеро. Андалузскія і рускія цыгане належаць да аднаго племені. Гэтае племя, раскіданае невядома як і калі па ўсёй Еўропе, паўсюль захоўвае свае звычкі, норавы і песні. Спытаю яшчэ раз: ці бавіў хто–небудзь час на борце карабля больш прыемным чынам?

Гэта марское падарожжа, гэтак спачатку палохаўшае мяне, выявілася такім вясёлым, што я з непадробным шкадаваннем думаю пра хуткі яго канец. Зрэшты, ці можна без уздрыгання чакаць прыбыцця ў вялікі горад, дзе ў цябе няма ніякіх спраў і дзе ты апынешся сярод зусім чужых людзей – горад, аднак, дастаткова еўрапейскі, каб у ім ты не быў пазбаўлены ад так званага свецкага грамадства? Мая палкая любоў да падарожжаў слабее, варта мне ўспомніць, што яны складаюцца выключна з ад'ездаў і прыездаў. Але затое колькі радасцей і пераваг купляем мы такім коштам!!! Ужо дзеля адной толькі магчымасьці атрымліваць веды, нічому не навучаючыся, варта было б прабягаць вачыма

[160] Песня на словы К. Дэлавіня і на музыку Абера, складзеная падчас Ліпеньскай рэвалюцыі 1830 і зрабіўшаяся яе “Марсельезай".

краіны, як прабягаем мы старонкі кнігі: тым больш, што адна кніга заўсёды адсылае нас да іншай.

Калі ў адным з пілігрымстваў сілы пакідаюць мяне, я кажу сабе: мэта патрабуе ахвяр, і пускаюся далей; больш за тое, ледзь вярнуўшыся дадому, я пачынаю марыць аб наступнай ванроўцы. Пастаянна падарожнічаць – нядрэнны спосаб правесьці жыццё, асабліва для чалавека, які не падзяляе тых ідэй, што пануюць у сучасным яму грамадстве: мяняць краіны – усё роўна што мяняць стагоддзі. У Расіі я збіраюся пагрузіцца ў даўно мінулыя часы. Гісторыя ў яе выніках – вось што спазнае падарожнік, і нішто не можа параўнацца з гэтым спосабам адкрываць розуму ўсе разнастайнасці зямных падзей. Як бы там ні было, на борце карабля мне спадарожнічала такое

прыемнае таварыства, якога я, мабыць, дагэтуль не сустракаў; для таго, каб весела праводзіць час, недастаткова сабраць у адным месцы некалькі прыемных асоб; патрэбны яшчэ абставіны, якія дазваляюць кожнаму паказаць сябе ў найлепшым святле; наша жыццё на "Мікалаі I" нагадвае жыццё ў замку ў непагодлівае надвор'е: выйсці немагчыма, і ўсе паміралі б ад нуды, калі б кожны не намагаўся пацешыць самога сябе, забаўляючы іншых: такім чынам, наша нявольнае суседства ператварылася ва ўсеагульнае дабро, чаму, зрэшты, мы абавязаны бездакорнай тварыскасьці некалькіх пасажыраў, воляю лёсаў апынуўшыхся на борце нашага карабля, і, перш за ўсё, ласкавасьці і дасьведчанасьці князя К***. Не выкарыстай ён з самага першага імгнення сваю ўладу, ніхто з нас не адважыўся б зламаць лёд, і мы правялі б усю дарогу, моўчкі пазіраючы адзін на аднаго, ў сумнай і цяжкай адзіноце на людзях, – замест гэтага мы размаўлялі дні і ночы напралёт, бо, калі за акном заўсёды светла, можна без цяжкасьці знайсьці суразмоўцу ва ўсякі час сутак; гэтыя дні без начэй адмяняюць час, людзі забываюць пра сон; я пішу вам з трох гадзін раніцы і ўвесь час чую даносячыяся із кают-кампаніі гукі, смех і размовы, а калі я пайду туды, пасажыры прымусяць мяне чытаць ім вершы і прозу, папросяць расказаць якую-небудзь парыжскую гісторыю. Мяне раз-пораз распытваюць аб мадэмуазель Рашэль[161] і пра Дзюпрэ[162] – двух галоўных знакамітасцей сёняшняга драматычнага тэатра:

[161] Рашэль (сапр. імя і проз. Элізабэт Рашэль Фелікс, 1821-1858) – французкая трагічная актрыса, сваім выкананнем паспрыяўшая адраджэнню ў Францыі цікавасці да класічнай трагедыі. Кюстын часта меў стасункі з Рашэль на прыканцы 1830-х гг., паколькі ў яе быў закаханы (неўзаемна) яго пратэжэ І. Гуроўскі (гл. заўв. да цяп. тома, с. 270).

[162] Дзюпрэ Жыльбэр Луі (1806-1896) – французкі тэнар, да якога парыжская публіка спачатку ставілася скептычна, што адлюстравана ў рамане Кюстына “Этель”(1839) “З'яўленне яго на падмостках не выклікала апладысментаў; публіка была халодная як лёд, і гэты лёд спеваку трэба было падпаліць. Першыя гукі яго голасу, аднак, прымусілі рэдкіх знаўцаў насьцярожыцца. Дэкламацыя яго здалася ім новай, манера – шчырай і высакароднай, вымаўленне – не маючым прыкладаў па выразнасьці і энергічнасьці ‹...› сапраўдныя сябры мастацтва зразумелі, што перад імі – сапраўдны талент; астатнія гледачы пакуль заставаліся абыякавыя” (Ethel. T. a. P. 62-63, пар. ў дзённіку Балабін 28 жніўня 1842 пра выступ Дзюпрэ ў оперы “Вільгельм Тэль”: “Ён зусім не апраўдаў маіх чаканняў: вывучка ў яго нядрэнная, італьянская, але голас - на жаль!.. Часта ён вымушаны крычаць, што ёсць мачы, напружваць голас, каб узяць верхнія ноты, прычым часам фальшывіць і тым губіць усё ўражанне” (Balabine. P. 36). Сам Кюстын

не маючы дазволу бачыць і чуць[163] гэтых славутых акцёраў у нас, рускія мараць запрасіць іх да сябе.

Пры з'яўленні пераможнага ўлана-камерсанта гутарка звычайна пачынае ісьці дарэмна, надыходзіць час жартаў, песень і рускіх скокаў. Якая ні нявінная наша весялосьць, яна ўсё ж абражае двух амерыканцаў, якія едуць у Пецярбург па справе. Гэтыя жыхары Новага Свету не дазваляюць сабе нават ўсміхнуцца пры выглядзе дзівацкіх забаў, якім аддаюцца еўрапейскія прыгажуні; яны не спасцігаюць, што гэтая свабода – следства бясклапотнасці, а бясклапотнасць – шчыт, які агароджвае маладыя сэрцы. Іхнае пурытанства абураецца не толькі на бязладзі, але і на весялосьць: яны – пратэстанцкія янсеністы і хацелі б ператварыць жыццё ў бясконцае пахаванне.

На шчасце, мае спадарожніцы не пагаджаюцца паміраць ад нуды, каб патрафіць гэтым педантам-купцам. Яны трымаюцца прасцей, чым большасць паўночных жанчын, якія, прыязджаючы ў Парыж, лічаць сябе абавязанымі ўсяляк напружваць свой розум, каб прываблiваць нас; дамы, што знаходзяцца на борце нашага карабля, насупраць, чаруюць, зусім не прыкладаючы да гэтага намаганняў; іхнае французскае вымаўленне, на мой густ, правільней, чым у большасці палячак; яны вымаўляюць не так напеўна, у адрозненні ад амаль усіх варшаўскіх дам, якіх я сустракаў у Саксоніі і Багеміі, не рвуцца выправіць нашу мову згодна запаветам педантычных гувернантак, выпісаных з Жэневы. Рускія

дамы, што плылі разам са мной у Пецярбург, імкнуцца размаўляць па–французску, як мы, і, за вельмі рэдкімі выключэннямі, ім гэта ўдаецца. Учора на нашым караблі здарыўся выпадак, выкрываючы патаемную сутнасць шмат якіх характараў.

У гэтым годзе, памятаючы пра нядаўні пажар на борце "Мікалая I", пасажыры зрабіліся асабліва палахлівыя; трэба прызнаць, што склад экіпажа зусім нездольны надаць ім упэўненасьці. Капітан – галандзец, лоцман – датчанін, матросы – немцы, якія, прэ гэтым, не з'яўляюцца выхадцамі з прыбярэжных земляў, – вось каму даручана рускае судна.

Дык вось, учора пасьля абеду ўсе мы сабраліся на палубе; свяціла сонца, дзьмуў свежы ветрык, і мы з найвялікшым задавальненнем аддаваліся чытанню кнігі, ўзятай у судовай бібліятэцы (гэта былі раннія творы Жуля Жанэна[164]), як раптам колы парахода перасталі круціцца, а з машыннага аддзялення пачуўся страшны шум; судна спынілася ў адкрытым моры, якое, дзякаваць Богу, было ў той дзень зусім спакойнае, і замёрла, нібы мадэль карабля на мармуровым

адразу ацаніў талент Дзюпрэ і не раз запрашаў яго і ў свой маёнтак Сен-Грас, і ў парыжскі салон на вуліцы Ларошфуко (тат. Р. 442-444).

[163] Намёк на тое, што імператар чыніць перашкоды рускім, жадаючым падарожнічаць за мяжой, і перш за ўсё ў Францыі.

[164] Французскі літаратар Жуль Жанэн (1804-1874), пасьля знакаміты літаратурны крытык, у юнацтве быў аўтарам некалькіх раманаў і аповесцей, якія належаць да так званай “апантанай славеснасьці”, з якіх найбольшую вядомасць атрымаў раман са знарочыта шакуючай назвай “Мёртвы асёл і гільятыніраваная жанчына”(1829). Аповесці Жанена выходзілі некалькімі выданнямі, напрыклад: “Аповесці фантастычныя і літаратурныя” (1832), “Новыя апавяданні” (1833).

сталe. Матросы неадкладна кінуліся да топкі, капітан з устрывожаным выглядам рушыў услед за імі, нічога не адказваючы на пытанні пасажыраў.

Мы знаходзіліся пасярэдзіне самай шырокай часткі Балтыйскага мора; на ўсход ад нас быў Фінскі заліў, на поўнач – Батнічны; да берага, у які бок ні паглядзі, было вельмі далёка. Усе захоўвалі суровае маўчанне, аддаючыся змрочным ўспамінам; больш усіх трывожыліся самыя забабонныя. Згодна загада капітана двое матросаў кінулі лот. "Усё ясна, мы селі на мель", – пачуўся жаночы голас; то былі першыя словы, якія парушылі цішыню з таго самага моманту, як машына застапарылася; да гэтага спалоханыя пасажыры чулі толькі не надта упэўненыя загады капітана, інтанацыі і паводзіны якога не выклікалі надзеі на шчаслівае заканчэнне. "У катле занадта шмат пару, і ён вось–вось выбухне", – дадаў іншы голас. У гэты момант матросы пачалі рыхтаваць шлюпкі да спускання на ваду. Я моўчкі ўспамінаў турбаваўшыя мяне прадчуванні: выходзіць, не з пустога капрызу хацеў я адмовіцца ад гэтага плавання. Мае пазіркі накіраваліся ў бок Парыжа.

Княгіня Л***, не вылучаючаяся крэпкім здароўем, расплакалася; без сіл, амаль без прытомнасьці, яна шаптала, глытаючы слёзы: "Памерці ў далечыні ад мужа!" – "О, навошта мой муж тут!" – усклікнула ў адказ юная княгіня Д***, прыціснуўшыся да пляча князя; ніхто не чакаў такой мужнасці ад гэтай далікатнай, стройнай і вытанчанай жанчыны з пяшчотнымі блакітнымі вачамі і ціхім, пявучым голасам. Цень з паэмы Ассіан перад тварам небяспекі ператварылася ў гераіню, гатовую адважна знесці ўсе выпрабаванні.

~94~

Шаноўны таўстун князь К*** не зварухнуўся, не змяніўся ў твары; зваліся ён са свайго брызентавага крэслы прама ў мора, ён і тут не страціў бы спакойнасці. Экс–улан, зрабіўшыся негацыянтам і застаўшыся камедыянтам, выдаваў сябе за заваёўніка сэрцаў, не звяртаючы ўвагі на узрост, і запіснога весялуна, не гледзячы на небяспеку: ён пачаў напяваць арыю з вадэвіля. Гэтае маладзецтва непрыемна ўразіла мяне; мне стала сорамна за Францыю, дзе ганарыстасць не грэбуе ніякімі сродкамі каб вырабіць ўражанне; сапраўднае маральнае пачуццё не пераступае межаў ні ў чым, нават у пагардзе да небяспекі. Амерыканцы працягвалі чытаць; я назіраў за спадарожнікамі. Нарэшце капітан наблізіўся да нас і паведаміў, што гайка на адным з поршняў машыны зламалася, але хутка яе заменяць і праз чвэрць гадзіны мы працягнем наш шлях.

Тут баязнь, якую кожны стрымліваў, як мог, вылілася ва ўсеагульную весялосць. Усе пачалі распавядаць пра свае думкі і асцярогі, усе сталі смяяцца адзін над адным; зрэшты, чым безхітрасней людзі прызнаваліся ў сваёй баязлівасьці, тым менш наклікалі на сябе насмешак; такім чынам, гэты вечар, які пачаўся вельмі сумна, прадоўжыўся з найвялікшай весялосьцю; пасажыры спявалі і танчылі да двух гадзін ночы і нават пазней.

Бязмежная пашана, з якой я стаўлюся да ісціны, прымушае мяне заўважыць, што падчас усяго гэтага здарэння выраз твару, прамовы і паводзіны нашага капітана-галандца толькі пацвердзілі усё тое благое, што я чуў пра яго напярэдадні адплыцця.

Перад тым, як пажадаць мне спакойнай ночы, князь К*** ласкава падзякаваў мяне за ўвагу, з якой я слухаю яго апавяданні: добра выхаванага чалавека, сказаў ён, відаць па тым, як ён прыкідваецца, што слухае суразмоўцу.

– Князь, – адказаў я, – самы лепшы спосаб прыкідвацца, што слухаеш,– слухаць на самай справе.

Князь паўтарыў мой адказ і расхваліў яго звыш меры. Калі маеш справу з людзьмі дасціпнымі і добразычлівымі, ні адна твая думка не толькі не знікае, але, наадварот, пачынае блішчэць новымі фарбамі. Зачараванне старога французскага грамадства грунтавалася шмат у чым на гатоўнасці кожнага дазволіць блеснуць іншым; між іншым, гэтаму незваротна страчанаму ўменню мы абавязаны не меншым лікам перамог, чым адвазе нашых жаўнераў або генію нашых палкаводцаў. Хваліць цяжэй, чым ганіць; для гэтага патрэбен розум значна больш тонкі; хто ўмее ўсё ацаніць па заслугах, той ні да чаго не ставіцца з пагардай і пазбягае насмешак насмешак; зайздроснікі ж толькі і ведаюць, што лаяць усіх і ўся; рэўнасць яны выдаюць за здаровы сэнс, а штучнае здаровае разважанне заўсёды насмешлівае; менавіта гэтыя дурныя нахільнасьці забіраюць з сёняшняга жыцця ў грамадстве ўсю яе прыемнасць. Сапраўды ветлівыя людзі, прыкідваючыся добрымі, станавіліся такімі на самай справе.

~95~

Не мая заслуга, што я ўважліва слухаў князя К***; дзве із расказаных ім гісторый пераканаюць вас у гэтым.

Мы праплывалі міма выспы Даго, размешчанай каля берагоў Эстоніі. Гэты край сумны, халодны і бязлюдны; прырода тут выглядае не столькі магутнай і дзікай, колькі голай і бясплоднай; яна, здаецца, пагражае чалавеку не столькі небяспекамі, колькі нудой.

– Тут здарылася адно дзіўнае здарэнне, – сказаў князь К***.

– Калі ж?

– Не так даўно: пры імператары Паўле.

– Раскажыце ж гэтую гісторыю нам. Князь пачаў сваё апавяданне... але я стаміўся пісаць; цяпер пяць гадзін раніцы; пайду на палубу паразмаўляць з тымі із пасажырак, хто не спіць, а затым лягу ў ложак. А вечарам распавяду вам гісторыю барона Штэрнберга.

Ліст Шосты

*Гісторыя барона Ўнгерна фон Штэрнберга. – Яго злачынства і пакаранне, якому ён падвергнуўся пры імператары Паўле. – Героі лорда Байрана. – Параўнанне Вальтэра Скота і Байрана. – Гістарычны раман. – Іншая гісторыя, расказаная князем К***. – Жаніцьба імператара Пятра І. – Упартасць баярына Рамаданаўскага. – Імператар саступае. – Уплыў грэцкай рэлігіі на народы. – Абыякавасць рускіх да ісціны. – Тыранія жыве падманам. – Труп Кроя, пакінуты ў Рэвельскай царкве пасьля Нарваўскай бітвы. – Імператар Аляксандр станавіцца ахвярай падману. – Абарона Расіі ад наладак*

рускага. – Рускія трывожацца аб меркаванні замежнікаў на іх рахунак. – Я выклікаю страх. – Я падманваю вучонага шпіёна.

9 ліпеня 1839 года[165], восем гадзін вечара, на параходзе "Мікалай І"

Нагадваю вам, што пераказваю гісторыю, пачутую ад князя К***. "Барон Унгерн фон Штэрнберг[166] быў чалавекам вострага розуму, аб'ездзіўшым усю Яўропу; характар яго склаўся пад уплывам гэтых падарожжаў, ўзбагаціўшых яго ведамі і досведам.

Вярнуўшыся ў Санкт-Пецярбург пры імператары Паўле, ён немаведама чаму трапіў у няміласць і вырашыў сысьці ад двара. Ён пасяліўся ў дзікім краі, на належаўшым яму непадзельна востраве Даго, і, абражаны Імператарам, чалавекам, які здаваўся яму ўвасабленнем чалавецтва, узненавідзеў ўвесь род людзкі.

Адбывалася гэта ў часы нашага дзяцінства. Зачыніўшыся на востраве, барон раптам пачаў выказваць незвычайны запал да навукі і, каб аддацца ў спакоі навуковым заняткаў, прыбудаваў да замка вельмі высокую вежу, сцены якой вы можаце зараз разглядзець у бінокль".

Тут князь ненадоўга змоўк, і мы пачалі разглядаць вежу выспы Даго.

"Гэтую вежу, – працягваў князь, – барон назваў сваёй

бібліятэкай, а на яе вяршыні зладзіў зашклёны з усіх бакоў ліхтар-бельведэр – не то абсерваторыю, не то маяк. Паводле яго запэўняванняў, ён мог працаваць толькі па начах і толькі ў гэтым адасобленым месцы. Там ён знаходзіў спакой, схіляючы да развагаў.

Адзіныя жывыя істоты, якіх барон дапускаў ў вежу, былі яго сын, у тую пару яшчэ дзіця, і гувернёр сына. Каля паўночы, пераканаўшыся, што абодва яны

---

[165] Згодна старога стылю 27 чэрвеня.

[166] Барон Карл Карлавіч Унгерн-Штэрнберг (1732-1799) – гістарычная асоба, генерал-д'ютант рускай службы і буйны эстляндзкі землеўладальнік, частка уладанняў якога сапраўды размяшчалася на востраве Даго. Прыхільнік Пятра III, Унгерн пасьля перавароту 1762, здзейсненага Кацярынай II, трапіў у няласку, выехаў за мяжу і вярнуўся да двара толькі пасьля ўцаравання Паўла I. Як верны падданы гэтых імператараў Унгерн згадваецца і ў гістарычных, і ў белетрыстычных творах; так, у "Гісторыі Расіі" (1782) П. Ш. Левек фігуруе "барон Унгерн-Штэрнберг, шаноўны старац, доўгія гады жыўшы як філосаф, у адзіноце, сярод цеснага кола сяброў, але раптам пажалаваны ў генералы і пакліканы да імператара (Паўла)" (Levesque. T. 5. P. 447); стары служака Унгерн дзейнічае і ў беднаватай рамане Сен-Морыса "Смалёны, або Ноч у Санкт-Пецярбургу", які выйшаў у свет у 1841, за два гады да з'яўлення кнігі Кюстына. У рускім друку, наадварот, даволі актыўна распаўсюджвалася блізкая да гатычных раманаў жахаў і таямніц версія аб злачынствах барона з выспы Даго; гл., напрыклад, у кнізе П. П. Свінніна "Успаміны на флоце"(1818): "Сэрца абліваецца крывёю, чалавецтва ўздрыгваецца, калі згадваю пра жахлівыя злачынствы барона ***, ўладальніка выспы Даго (...). На працягу дзесяці гадоў гэты злыдзень ў восеньскія бурныя ночы перастаўляў маякі з аднаго месца на другое, каб караблі, падманутыя ілжывым святлом, разбіваліся каля берагоў выспы. Тады ён з купкай сваіх людзей нападаў на іх, рабаваў груз, а выратаваўшыся людзей забіваў" (цыт. згодна: Аляксеева М. П. Руска-ангельскія літаратурныя сувязі. М., 1982. т. 91. с. 452; тут жа гл. зводку дадзеных аб выкарыстанні сюжэту пра барона-рабаўніка ў еўрапейскай мастацкай літаратуры ўжо пасьля Кюстына; адзначым асабліва згадку ў запісной кніжцы Дастаеўскага сярод літаратурных "высакародных разбойнікаў" барона Унгерна). Цікава, што Казлоўскі, у вусны якога Кюстын ўклаў гісторыю аб злачынным Унгерне, ліставаўся ў 1830-я гады з баронам Эрнстам Раманавічам Унгерн-Штэрнберг, рускім консулам у Кракаве, верагодна, нашчадкам таго барона, якога гаворка залічыла ў рабаўнікі (гл. яго ліст да Казлоўскага: вя. NAF. No 16607. Fol. 242).

ўжо спяць, барон зачыняўся ў лабараторыі; тады шкляны ліхтар загараўся такім яркім святлом, што яго можна было ўбачыць здалёк. Гэты ілжэмаяк лёгка ўводзіў у зман капітанаў замежных караблёў, няцвёрда памятаючых абрысы грозных берагоў Фінскага заліва.

На гэтую-та памылку і разлічваў падступны барон. Злавесная вежа, збудаваная на скале пасярод страшнага мора, здавалася неспрактыкаваным судаводзіцелям пуцяводнай зоркай; паспадзяваўшыся на ілжэмаяк, няшчасныя сустракалі смерць там, дзе спадзяваліся знайсці абарону ад буры, з чаго вы можаце зрабіць выснову, што ў той час марская паліцыя ў Расіі бяздзейнічала.

Варта было якому-небудзь караблю наляцець на скалы, як барон спускаўся на бераг і ўпотай сядаў у лодку разам з некалькімі спрытнымі і смелымі слугамі, якіх трымаў знарок для падобных вылазак; яны падбіралі чужаземных маракоў, боўтаўшыхся ў вадзе, але не для таго, каб выратаваць, а для таго, каб прыкончыць пад шатамі начы, а затым рабавалі карабель; усё гэта барон тварыў не столькі са сквапнасьці, колькі з чыстай павагі да зла, з бескарыслівай цягі да разбурэння.

Не верачы ні ў што і меней за ўсё ў справядлівасць, ён лічыў маральны і грамадскі хаос адзіным станам, годным зямнога быцця чалавека, у грамадзянскіх жа і палітычных дабрачыннасьцях бачыў шкодныя хімеры, супярэчачыя прыродзе, але не могучыя яе утаймаваць. Вырашаючы лёсы сабе падобных, ён намераваўся, згодна яго ўласных слоў, прыйсці на дапамогу Прывіду, які распараджаўся жыццём і смерцю людзей. Аднойчы восеньскім вечарам барон, згодна са сваім звычаем, знішчыў экіпаж чарговага карабля; на гэты раз гэта было галандскае гандлёвае судна. Разбойнікі, якія жылі ў замку пад выглядам слуг, некалькі гадзін запар перавозілі на сушу з тонучага судна рэшткі грузу, не заўважыўлі, што капітан карабля і некалькі матросов ацалелі і, залезшы ў човен, здолелі пад покрывам цемры пакінуць пагібельны месца.

Ужо віднелася, калі барон і яго паплечнікі, яшчэ не завяршыўшыя сваёй цёмнага справы, заўважылі ўдалечыні лодку; разбойнікі неадкладна зачынілі дзверы ў падвалы, дзе захоўвалася нарабаванае дабро, і апусцілі перад чужаземцамі пад'ёмны мост. З вытанчанай, чыста рускай гасціннасцю гаспадар замка

спяшаецца насустрач капітану; з поўнай абыякавасьцю ён прымае яго ў зале, размешчанай каля спальні сына; гувернёр хлопчыка быў у гэты час цяжка хворы і не паднімаўся з ложка. Дзверы ў яго пакой, таксама выходзіўшая ў залу, заставалася адчыненай.

Капітан павёў сябе вельмі неабачліва.

– Спадар барон, – сказаў ён гаспадару замка, – вы мяне ведаеце, але не можаце пазнаць, бо бачылі толькі аднойчы, ды прытым у цемры. Я капітан карабля, экіпаж якога амаль цалкам загінуў каля берагоў вашай выспы; я шкадую, што вымушаны пераступіць парог вашага дома, але я абавязаны сказаць вам, што мне вядома: сярод тых, хто сёння ноччу загубіў маіх матросаў, былі вашы слугі, ды і вы самі сваёй рукой зарэзалі аднаго із маіх людзей.

Барон, не адказваючы, ідзе да дзвярэй у спальню гувернёра і бясшумна закрыва яе. Чужаземец працягвае:

– Калі я апавядаю вам пра гэта, то толькі таму, што не маю намеру вас загубіць; я жадаю толькі даказаць вам, што вы пад маёй уладай. Вярніце мне груз і карабель; хоць ён і разбіты, але я змагу даплысці на ім да Санкт-Пецярбурга: я гатовы паклясціся, што захаваю ўсё здарыўшыяся ў таямніцы. Пажадай я адпомсціць вам, я б кінуўся ў бліжэйшую вёску і выдаў вас паліцыі. Але я хачу выратаваць вас і таму папярэджваю аб небяспецы, якой вы падвяргаецеся, ідучы на злачынства.

Барон па-ранейшаму не прамаўляе ні слова; ён слухае госця з выглядам сур'ёзным, але зусім не злавесным; ён просіць даць яму трохі часу на развражанне і выдаляецца, паабяцаўшы госцю даць адказ праз чвэрць гадзіны. За некалькі хвілін да прызначанага тэрміну ён раптам ўваходзіць у залу праз патайныя дзьверы, накідваецца на адважнага чужаземца і забівае яго!.. Адначасова па яго загаду верныя слугі забіваюць усіх ацалелых матросаў, і ў логаве, залітым крывёю стольніх ахвяр, зноў усталёўваецца цішыня. Аднак гувернёр ўсё чуў; ён працягвае прыслухоўвацца... і не адрознівае нічога, акрамя крокаў барона і храпу карсараў, якія, затуліўшыся ў кажухі, спяць на лесвіцы. Барон, ахоплены трывогай і падазрэннямі, вяртаецца ў спальню гувернёра і доўга разглядае яго з найвялікшай увагай; стоячы каля ложку з акрываўленым кінжалам у руках, ён сочыць за спячым, спрабуючы пераканацца, што сон гэты сапраўдны; нарэшце, палічыўшы, што няма чаго баяцца, ён вырашае захаваць гувернёру жыццё".

– У злачынстве дасканаласць такая ж рэдкасць, як і ва ўсіх іншых сферах, – дадаў князь К***, перапыніўшы апавяданне. Мы маўчалі, бо нам не цярпелася даведацца заканчэнне гісторыі. Князь працягваў:

"Падазрэнні ў гувернёра зарадзіліся ўжо даўно; пры першых жа словах галандскага капітана ён прачнуўся і стаў сведкам забойства, усе падрабязнасьці якога бачыў праз шчыліну ў дзвярах, замкнёнымі баронам на ключ. Праз Імгненне ён ужо зноў ляжаў у ложку і, дзякуючы сваёй вытрымцы, застаўся ў жывых.

Толькі толькі барон выйшаў, гувернёр адразу ж, не гледзячы на церабіўшую яго ліхаманку, падняўся, апрануўся і, сеўшы ў лодку, якая стаяла каля прычала, выправіўся ў шлях; ён спакойна дабраўся да кантынента і ў найбліжэйшым горадзе распавёў пра злачынствы барона паліцыі.

Адсутнасць хворага неўзабаве было заўважана насельнікамі замка; аднак, аслеплены папярэднімі поспехамі, злачынец-барон спачатку і не падумаў бегчы; вырашыўшы, што гувернёр у прыпадку белай гарачкі кінуўся ў мора, ён спрабаваў адшукаць яго цела ў хвалях. Між тым спускаючаяся з акна вяроўка, роўна як і знікшая лодка неабвержна сведчылі пра ўцёкі гувернёра. Калі, запознена прызнаўшы гэты відавочны факт, забойца намерыўся схавацца, ён ўбачыў, што замак акружаны пасланым для яго арышту войскам. Пасьля чарговай разні прайшоў ўсяго адзін дзень; спачатку злачынец спрабаваў

адмаўляць сваю віну, але саўдзельнікі здалі яго. Барона схапілі і адвезлі ў Санкт-Пецярбург, дзе імператар Павел прысудзіў яго да пажыццёвай катаржнай працы. Памёр ён у Сібіры.

Так сумна скончыў свае дні чалавек, які служыў, дзякуючы бляску свайго розуму і нязмушанай элегантнасьці манер, упрыгожваннем самых бліскучых еўрапейскіх салонаў.

Нашы маці, магчыма, знаходзілі яго вельмі ветлівым. Падобныя здарэнні, якімі б рамантычнымі яны ні здаваліся, нярэдка паўтараліся ў сярэднія вякі; гісторыі барона надае самабытнасць тое, што яна здарылася, можна сказаць, у нашы дні; пагэтаму я і расказаў яе вам. Куды ні паглядзі, Расія ва ўсім адстала ад Яўропы на чатыры стагоддзі". Толькі толькі князь К*** змоўк, усе яго слухачы ў адзін голас закрычалі, што барон фон Штэрнберг – самы сапраўдны Манфрэд або Лара[167].

– Менавіта таму, што Байран спісваў характары сваіх герояў з жывых людзей, яны здаюцца нам такімі непраўдападобнымі, – сказаў князь К***, які не баяўся парадоксаў[168], – у паэзіі праўда ніколі не гучыць натуральна.

– Цалкам дакладна, – пагадзіўся я, – і таму хлусьня Вальтэра Скота здаецца больш праўдзівай[169], чым дакладнасць Байрана.

---

[167] Названыя загалоўныя героі паэм Байрана (1817 і 1814), адзінокія і загадкавыя, обцяжараныя ўспамінамі аб нейкіх злачынствах. Добразычлівая згадка Байранам ў лісьце да выдаўцы Мары ад 4 лютага 1814 года Казлоўскага, асабіста знаёмага з ангельскім паэтам, і несумненна псіхалагічнае падабенства названых герояў Байрана з баронам з вуснай навелы, прыпісанае Кюстынам Казлоўскаму ж, дазволіла М. П. Аляксееву выказаць здагадку, што “Байран з вуснаў Казлоўскага мог чуць тое самае апавяданне, якое змешчана вышэй у запісе маркіза дэ Кюстына”, і скарыстацца некаторымі яго матывамі (напрыклад, высокая вежа для навуковых заняткаў у самотна стаяўшым замку, недаступная для навакольных); гл.: ЛН. т. 91 с. 4. Цалкам магчыма, зрэшты, і адваротная залежнасць: запазычанне аўтарам вуснай навелы (Казлоўскім або Кюстыном?) матываў Байрана, творы якога абодва добра ведалі.

[168] На самай справе, у рукапіснай спадчыне Казлоўскага Байран нярэдка паўстае ў самых нечаканых кантэкстах; так, у ненадрукаванай “Сацыяльная дыярама Парыжа” (1824-1825) Казлоўскі заўважае: “Я часта з сумам думаў пра тое, што, адружыся лорд Байран з дбайнай каталічкай із Ірландыі, выдатнай, як шмат якія ўраджэнкі гэтага краю, дзе так часта сустракаюцца прыгажуні, падобныя ружам і лілеям, але зусім абыякавай як да чараў паэзіі, так і да палітычных дэбатаў, ён зведаўбы бы шчасьце сямейнасьці, але пакінуў бы, мабыць, менш выдатных вершаў, што дазваляе нам – з эгаізму – менш шкадаваць пра гэтыя страчаныя магчымасьці”, а ў лісьце да Н. І. Тургенева (1833) параўноўвае Байрана з Людовікам XIV, які прымаў блізка да сэрца ўсе засмучэньні, тады як Байран пераносіў усе непрыемнасьці цалкам спакойна і, калі б не місалунгская ліхаманка, пражыў бы да ста гадоў... (Там жа. Оп. І. No 5083. Л. 338-338 аб.; арыгінал. па - фр.).

[169] Сваё скептычнае стаўленне да прозы знакамітага шатландскага раманіста (1771-1832) Кюстын падрабязна абгрунтаваў ў кнізе “Нататкі і падарожжы”: “У яго апавяданнях я знаходжу хутчэй бачнасць праўды, ілюзію рэальнасці, чым саму праўду; як ні груба гэта прагучыць, я вымушаны прызнацца: у тых выявах з якімі я пазнаёміўся, якія паказваюць мне жывое ўяўленне Вальтэра Скота, я пазнаю тварэнні не столькі жывапісца, колькі дэкаратара. Гэты дзіўны аўтар малюе толькі тое, што бачна погляду, даследаванне ж пачуццяў, такое важнае для раманіста, непадуладна яго пяру, якое заўсёды застаецца не больш чым пэндзлем. (...) Яго творы аднастайныя (...) Адзін яго раман дае вам вычарпальнае ўяўленне пра яго ўменне вынаходзіць інтрыгу і апісваць жыццё, так што, прачытаўшы гэты раман, вы ўжо не адчуеце ўзрушэнняў ад іншых. Ён знаёміць вас з незлічонымі падрабязнасьцямі жыцця мінулых стагоддзяў, але яму не хапае густу, каб адабраць тыя падрабязнасьці, што заслугоўваюць найбольшай увагі: гэта літаратурны Расіні “(Memoires et voyages. P. 329-330). Пасрэднасць Скота Кюстын супрацьпастаўляе геніяльнасць “паўночнага Гамера”- Асіяна (гл.заўв. да т. І, с. 74).

– Магчыма; аднак адрозненні іх гэтым не абмяжоўваюцца, – падхапіў князь. – Вальтэр Скот малюе, Байран творыць; адзін чуе праўду нутром, нават калі выдумляе, іншы не клапоціцца пра яе, нават калі малюе з натуры.

– Але ці не здаецца вам, князь, – працягваў я, – што інстыктыўнае разуменне рэчаіснасці, уласцівае, згодна вашага меркавання,

~100~

вялікаму раманісту, тлумачыцца тым, што ён часта думае вельмі пасрэдна? Колькі лішніх дэталей! Колькі пахабных дыялогаў!.. Дакладней за ўсё ў яго раманах апісанне вопраткі персанажаў і іхнага жытла.

– О! Я паднімаюся на абарону Вальтэра Скота, – усклікнуў князь К***, – я не дазволю, каб у маёй прысутнасці абражалі такага займальнага сачыняльніка.

– Менавіта ў займальнасьці я яму і адмаўляю, – працягваў я, – раманіст, які спісвае цэлы том дзеля адной-адзінай выявы, менш за ўсё заслугоўвае тытула "займальны". Перачытайце "Жыль Бласа"[170], і вы ўбачыце, што такое раман займальны, прычым такі ж нязмушаны, як і глыбокі. Вальтэру Скоту пашанцавала: ён нарадзіўся ў эпоху, калі людзі забыліся, што такое забавы.

– Затое як ён малюе чалавечае сэрца! – усклікнуў князь К*** (усе паўсталі супраць мяне[171]).

– Усё было б добра, – адказаў я, – не прымушай ён сваіх герояў яшчэ і размаўляць; справа ў тым, што ў яго не хапае слоў для тлумачэння пачуццяў гарачых і ўзнёслых; ён цудоўна малюе характары дзейныя, бо ўмелы і назіральны, але красамоўства – не яго стыхія; ён надзелены глыбокім філасафічных талентам, метадычным і разважлівым розумам; ён нарадзіўся своечасова і выдатна здолеў выказаць самыя пасрэдныя і, такім чынам, самыя модныя ідэі сваёй эпохі.

– Ён першым задавальняюча вырашыў найцяжэйшую задачу стварэння гістарычнага рамана; ў гэтай заслузе вы не можаце яму адмовіць, – вымавіў князь К***.

– Гэта як раз той выпадак, калі хочацца сказаць: лепш бы гэтая задача заставалася невырашанай! – запярэчыў я. – Колькі ілжывых уяўленняў засвоілі малаадукаваныя чытачы з уведзенай ім ва ўжытак сумесі гісторыі з раманам!!! Гэты хаўрус заўсёды шкодны і, што б вы ні казалі, зусім не забаўны... Што да мяне, я аддаю перавагу, нават для забавы, творам с-ра Агюстэна Ц’яры[172] ўсім гэтым казкам пра вядомых гістарычных асоб... Я прашу ў вас прабачэння за камплімент, нягодны гэтага шаноўнага навукоўца, але імя яго прыйшло мне на розум так жа натуральна, як прыйшло б імя Герадота, якому таксама здаралася быць пацешным.

---

[170] “Гісторыя Жыль Блас із Санцільяны” (1715-1735). Маралістычн-авантурны раман Алена Рэнэ Лесажа (1668-1747).

[171] Пра незвычайную папулярнасць гістарычных раманаў Скота ў Расіі гл.: Далініна А. Гісторыя, апранутая ў раман: Вальтэр Скот і яго чытачы. М., 1988.

[172] Ц’яры Агюстэн (1795-1856) – французскі гісторык, аўтар “Гісторыя нармандскай заваёвы Англіі” (1825) і “Апавяданні з часоў Меравінгаў” (1840) - кніг, у якіх эрудыцыя гісторыка злучаны з майстэрскай выявай “мясцовага каларыту”. Між іншым, Ц’яры цаніў В. Скота і лічыў яго адным са сваіх настаўнікаў (гл.: Рэйзаў Б. Г. Французкая рамантычная гістарыяграфія. Л., 1956 - С. 69-122).

– Гэта справа густу, – з усмешкай перапыніў мяне князь К***, – не будзем спрачацца.

З гэтымі словамі ён абапёрся на маю руку і папрасіў мяне правесьці яго ў каюту: там ён запрасіў мяне сесці і загаварыў шэптам: "Мы адны; вы любіце гісторыю – вось выпадак з жыцця асоб куды больш радавітых, чым тыя, аб кім я нядаўна гаарыў; я раскажу яго вам аднаму, бо ў прысутнасці рускіх казаць пра гісторыю немагчыма!.. Вам вядома, што Пятро Вялікі пасьля доўгіх ваганняў знішчыў маскоўскае патрыяршаства[173], каб

~101~

ўпрыгожыць сваю галаву не толькі каронай, але і клабуком. Такім чынам, палітычнае самаўладдзе адкрыта прысвоіла сабе духоўную ўладу[174], пра якую ўжо даўно марыла і якую даўно пераіначвала; так стварыўся жудасны хаўрус, невядомы ні адной з сучасных еўрапейскіх краін. Незбыўшаяся мара сярэднявечных пап ажыццявілася цяпер у шасьці дзесяці мільённай імперыі, частка жыхароў якой – азіяты, нічому не здзіўляючыяся і нітрохі не збянтэжаныя тым, што іхны цар з'яўляецца таксама вялікім Ламай.

Імператар Пятро пажадаў адружыцца з маркітанткай Кацярынай[175]. Для выканання гэтага жадання патрэбна было, перш за ўсё, знайсьці будучай імператрыцы радню. У Літве, а можа быць, і ў Польшчы знаходзяць невядомага дагэтуль двараніна, робяць яго нашчадкавым арыстакратам, а затым абвяшчаюць братам царавыбранніцы.

Мала таго, што рускі дэспатызм ні ў што не ставіць ні ідэі, ні пачуцці, ён яшчэ і перакройвае факты, змагаецца супраць відавочнасьці і перамагае ў гэтай

---

[173] У 1703 г. пасьля сьмерці апошняга патрыярха Адрыяна (пар. заўв. да цяп. тома, с. 85).

[174] У гэтым пастаянна папракала рускага імператара еўрапейская, асабліва эмігранцкая польская прэса; так, выходзіўшы ў Парыжы часопіс “Le Polonais” (“Паляк”) пісаў у лютым 1834: “Нядаўна ў Расіі быў выдадзены катэхізіс на рускай мове, які навучаў народ пакланяцца цару, бачучы у ім свайго абсалютнага ўладара, зямнога бога” (Le Polonais. 1834 - т. 2. P. 80). Глядзі таксама заўв. да цяп. тома, с. 292.

[175] Кацярына I (сапр. імя і проз. Марта Скаўронская; 1684-1727) была дачкой ліфляндскага селяніна Скаўронскага; знаходзячыся ў паслужэнні ў марыенбургскага пастара Глюка, разам з ім трапіла ў палон да рускіх; з 1705 - у палацы пры Пятры I, ў 1711 г. абвешчана яго жонкай, 7 траўня 1724 каранавана імператрыцай. Апавяданне пра брата імператрыцы ўзыходзіць, відаць, да “Гісторыя Расіі" Левека, з якой былі знаём як Казлоўскі, так і Кюстын. Тут прыводзіцца эпізод, запазычаны з рукапіснага зборніка ўспамінаў пра Пятра I, з якім Левека пазнаёміў бібліёграф Сен-Лежэ, - гісторыя нейкага маладога чалавека, які распавядаў сабутыльнікам у карчме, што яго сястра, узятая ў палон рускімі, напэўна жыве цяпер у доме якога-небудзь знатнага баярына: юнака даставілі ў Пецярбург, дапыталі, паведамілі дадзеныя ім паказанні Пятру, а той прызнаў у незнаёмым свайго швагра і наладзіў яму кранальную сустрэчу з сястрой. Левек дадае, што пры жыцці Пятра Карл Скаўронскі, брат царыцы, якая не вызначалася асаблівым розумам, аўтарытэтам пры двары не карыстаўся, а тытул графа атрымаў толькі пасьля сьмерці імператара, падчас валадараньня Кацярыны I. Вальтэр, які таксама карыстаўся пры напісанні сваёй “Гісторыі Расійскай імперыі пры Пятры Вялікім” згаданым вышэй рукапісным зборнікам, “з лісьлівасьці” ператварыў Скаўронскага ў літоўскага шляхціца, тады як рукапіс называе яго селянінам. “Шмат хто сцвярджае, - працягвае Левек, - што Кацярына пасьля сьмерці чалавека прыдумала сабе брата, ці то для таго, каб пераканаць навакольных ў законнасьці свайго нараджэння, ці то нават для таго, каб, выдаўшы так званага брата за двараніна, пераканаць падданых у высакароднасьці свайго паходжання. Мне няма чаго сказаць на гэты конт. Пэўна адно: пад час валадарання Кацярыны I пры двары жыў граф Скаўронскі, якога яна называла сваім братам” (Levesque. T. 5. P- 176-181). Збор сучасных дадзеных аб сваяках Кацярыны, у тым ліку аб братах, узведзеных ў графскую годнасць у 1727, гл.: Анісімаў Е. В. Расія без Пятра: 1725-174 - СПб., 1994 г. - С. 71-77.

барацьбе!!! Бо ні відавочнасць, ні справядлівасць, калі яны нязручныя трымаючым уладу, не знаходзяць у нас абаронцаў".

Смелыя прамовы князя К*** пачыналі палохаць мяне. Дзіўная краіна, якая нараджае рабоў, якія паўтараюць чужыя думкі, шпіёнаў, зусім пазбаўленых ўласнага меркавання і на ляту схопліваючых меркаванні навакольных, ды насмешнікаў, якія уяўляюць зло яшчэ больш страшным, чым яно ёсць на самай справе: апошнія вынаходзяць яшчэ адзін, вельмі дасціпны, спосаб схавацца ад пранізлівага позірку замежнікаў, аднак сама іхная дасціпнасць дастаткова красамоўная: якому яшчэ народу прыйдзе на думку звяртацца да яе[176]? Пакуль я разважаў такім чынам, князь працягваў пасвячаць мяне ў свае філасафічныя назіранні:

"Народ і нават арыстакраты, вымушаныя прысутнічаць пры гэтых здзеках над ісьцінай, міраюцца з ганебным відовішчам, бо падман дэспата, якім бы грубым ён ні быў, заўсёды ліслівіць рабу. Рускія, пакорліва пераносячы столькі нягод, не перанеслі б тыраніі, не прынімай тыран пакорлівы выгляд і не робячы выгляд, што ён лічыць, быццам яны слухаюць яго па добрай волі. Чалавечая годнасць, якая топчацца абсалютнай манархіяй, хапаецца, як за саломінку, за кожную дробязь: род людскі згодны трываць пагарду і здзек, але не згодны, каб яму выразна і яскрава давалі зразумець, што ім пагарджаюць і над ім здзекваюцца. Абражаемыя дзеяннем, людзі хаваюцца за славамі. Хлусня так зневажальна, што ахвяра, якая прымусіла тырана крывадушнічаць, адчувае сябе адпомшчанай. Гэта – вартая жалю, апошняя ілюзія няшчасных, якую, аднак, не варта ў іх забіраць, каб раб не упаў яшчэ ніжэй, а дэспат не стаў яшчэ больш шалёным!..

У старажытнасці на Русі існаваў звычай, згодна з якім пад час ўрачыстых шэсцяў побач з маскоўскім патрыярхам ішлі два самыя шляхетныя баярыны. Цар-першасьвятар вырашыў, што пад

час шлюбнай цырымоніі па адну руку ад яго стане радавіты баярын, а па другую – новаспечаны царскі швагер: бо ў Расіі магутнасьць самаўладнасць улады такая вялікая, што яна не толькі пасвячае людзей у дваранскае званне, але і надзяляе іх сваякамі, пра якіх яны раней нават і не чулі; сем'і для яе – усяроўна што дрэвы для садоўніка, які абразае і абрывае галінкі, а таксама прышчапляе да аднай расліны другую. Перад нашым дэспатызмам адступае сама прырода; імператар – не проста намесьнік Госпада, ён сам – творца, прычым творца, які пераўзыходзіць Госпада: таму што Госпаду падуладна толькі будучыня, імператар жа здольны перамяняць мінулае! Законы не маюць зваротнай магутнасьці; не тое – капрызы дэспата. Акрамя наваствoранага брата імператрыцы Пятро вырашыў паставіць побач сябе самага шляхетнага

---

[176] Каментарыі Кюстына да трэцяга выданню 1846: "тлуміць галаву замежнікам ўмеюць толькі ў Расеі - гэта дае некаторае ўяўленне пра стан грамадства ў гэтай дзіўнай краіне" (пар. падобныя папрокі рускім у т. 2, с. 142). Відаць, такім чынам аўтар "Расіі ў 1839 годзе" адказаў сваім крытыкам (Лабенскі, Я. Таўсты і інш), якія аднадушна папракалі яго ў празмернай даверлівасьці (гл., напрыклад, заўв. да цяп. таго, с. 78, 294, 375).

маскоўскага баярына, другога пасьля цара чалавека ў імперыі – князя Рамаданаўскага[177]... Праз свайго першага міністра Пятро перадаў князю, што яму трэба будзе ісьці ў працэсіі каля імператара і што гэты гонар баярын падзеліць з новым братам новай імператрыцы.

– Выдатна, – адказаў князь, – але па якую руку ад сябе мае намер імператар мяне паставіць?

– Шаноўны князь, – кажа царадворац-міністр, – якія могуць быць сумневы? Хіба не зразумела, што вы будзеце ісьці злева, а справа размесьціцца швагер Яго Вялікасці?

– У такім выпадку я не пайду, – усклікае горды баярын. Пятру данесьлі пра гэты адказ, і ён загадаў другі раз перадаць баярыну высокі загад – загад, у якім спаўна выказалася дэспатычная натура цара[178]:

– Ты пойдзеш – ці я цябе павешу!

– Скажыце цару, – запярэчыў нязломны масквіч, – што я прашу яго пачаць з майго адзінага сына; яму яшчэ толькі пятнаццаць гадоў, і, магчыма, стаўшы сьведкам маёй гібелі, ён з–за страху пагадзіцца ісьці злева ад манарха, што ж да мяне, то я ніколі не зганьбую род Рамаданаўскі ні да, ні пасьля пакарання смерцю майго нашчадка.

Да гонару цара, ён, пачуўшы гэтыя словы, саступіў, аднак, каб адпомсціць прасякнутым духам незалежнасці маскоўскім баярам,ператварыў Пецярбург з простага порту на беразе Балтыйскага мора ў тую сталіцу, якой бачым мы яе сёння".

– Мікалай, – дадаў князь К***, – ні за што не саступіў бы; ён саслаў бы баярына разам з сынам у руднікі і абвясціў бы імем закона, што пазбаўляе і бацьку і сына права мець дзяцей, а можа быць, пастанавіў бы, што бацька ніколі не быў жанаты; ў Расіі падобныя рэчы здзяйсняюцца даволі часта; пра іх забаронена распавядаць, але рабіць іх не забараняецца".

~103~

Як бы там ні было, гонар маскоўскага баярына цудоўна паказвае разнастайнасць крыніц, якія далі пачатак сучаснаму рускаму грамадству, уяўляючаму сабой жахлівую сумесь візантыйскай дробязнасьці з татарскай лютасцю, грэцкага этыкету з азіяцкай дзікай адвагай; з гэтага змяшання і

---

[177] Рамаданаўскі Хведар Юр'евіч, князь (каля 1640-1717) – найбліжэйшы паплечнік Пятра I, начальнік Прэабражэнскага загаду, “князь-кесар”, фактычны кіраўнік краінай пад час адсутнасьці цара. Паказаны эпізод, відаць, - далёкі водгалас дакладных звестак аб тым, што Рамаданаўскі не ўхваляў жаніцьбу Пятра на Кацярыне. Каментар Лабенскага: Кюстын ў чарговы раз дакарае рускіх у заганах, уласцівых ў той жа ступені і еўрапейцам; гісторыя з Рамаданаўскім, калі яна і мела месца, - плён ўплыву не Візантыі, а Францыі, дзе, калі верыць мемуарах Сен-Сымона, дробязныя цяжбы за этыкетныя прывілеі (дзе каму стаяць і на чым сядзець) вяліся пры двары няспынна. Каментар Я. Таўстога: анекдот не адпавядае рэчаіснасьці, бо “Рамаданаўскі быў занадта адданы Пятру, каб адмовіцца саступіць месца царскаму швагру; калі б ён быў так аддадзены старадаўняй ганарыстасьці, гасудар не даручаў бы яму кіраванне дзяржавай і, так бы мовіць, не давяраў бы яму лёс сваіх новаўвядзенняў на працягу такіх частых і доўгіх адлучак. (...) Такім чынам, адно із двух, маркіз: альбо князь К*** здзекаваўся над вамі, альбо вы здзекуецеся над публікай” (Tolstoy. P. 36).

[178] Пятро назваўся імператарам толькі ў 1721 годзе.

паўстала велічэзная дзяржава, чый ўплыў Яўропа, магчыма, выпрабуе заўтра, так і не здолеўшы спасьцігнуць яе падстаў.

У гісторыі, якую вы толькі што прачыталі, арыстакрат паўстае супраць дэспатычнай улады і прымушае яе саступіць. Гэты выпадак, разам са шматлікімі іншымі, дазваляе мне сцвярджаць, што арыстакратыя–поўная супрацьлегласць дэспатызму аднаго чалавека, аўтакратыі, або самаўладдзю; дух, які́м прасякнута арыстакратыя, – гонар; гэта адрознівае яе і ад дэмакратыі, запал якой – зайздрасць.

А цяпер я дакажу вам, як не цяжка падмануць самаўладца. Сёння раніцай мы прайшлі Рэвель. Гэтыя тэрыторыі, якія належаць Расеі толькі з нядаўніх часоў, захоўваюць памяць пра вялікага караля Карла XII і Нарваўскую бітву[179]. У гэтай бітве загінуў француз князь дэ Крой, які змагаўся на баку швецскага караля. Цела князя перанеслі ў Рэвель, аднак пахаваць яго выявілася немагчымым, паколькі ён не паспеў расплаціцца са шматлікімі тутэйшымі пазыкадаўцамі і не пакінуў грошай на выплату даўгоў. Згодна старадаўніх законаў, а дакладней, згодна з мясцовым звычаем, цела князя змясьцілі ў рэвельскую царкву, дзе яму трэба было пакоіцца да таго часу, пакуль яго нашчадкі не расплоцяцца з крэдыторамі. Яно па гэты дзень ляжыць там, хоць ад часу Нарваўскай бітвы прайшло больш за сто гадоў.

Да першапачатковага абавязку дадаліся за гэты час, па-першае, адсоткі, а па-другое, сума, якая пайшла на ўтрыманне цела, якое утрымлівалася, дарэчы, вельмі кепска. Усё гэта разам сёння налічвае суму, якая, магчыма, не знойдзецца у большасці цяперашніх заможных людзей.

Між тым гадоў дваццаць назад імператар Аляксандр праязджаў праз Рэвель; наведаўшы кафедральны сабор, ён заўважыў труп і жахнуўся; яму распавялі гісторыю князя дэ Кроя[180], і ён загадаў заўтра ж пахаваць цела ў зямлі, а ў саборы адслужыць імшу.

---

[179] 19/3 лістапада 1700 падчас Паўночнай вайны шведскія войскі пад правадырствам Карла XII (1682-1718), шведскага караля з 1697, разграмілі блізу Нарвы рускае войска; рускае войска ўзяло Нарву толькі ў 1704.

[180] Кюстын апісвае біяграфію гэтага француза не зусім дакладна: па-першае, ён быў не князем, а герцагам, а па-другое, ваяваў на баку рускіх, больш таго, камандаваў рускім войскам і пад націскам шведаў вымушаны быў здацца ў палон разам з іншымі рускімі генераламі (гл.: “Гісторыю Карла XII”, 1732 кн. 2). На памылку ў характарыстыцы дэ Кроя Кюстыну паказаў Греч (Gretch. P. i6). Што ж да цела дэ Кроя, то яно на самай справе было пахавана ў царкве Святога Мікалая ў Рэвелі (цяпер Талін). Пар. запіс Вяземскага 28 ліпень 1829 г: “Сёння Мацвей (служка) прасіўся ў мяне пайсці паглядзець Барона, якога тут трымаюць у царкве на месцы святога (due de Croy). На яго думку, цела захавалася ад разлажэння праз тутэйшыя купанні” (Вяземскі П. А. Запісныя кніжкі. М., 1963. С. 189). Гісторыя герцага дэ Кроя з пазначэннем даты яго жыцця (1650-1702) і з дадаткам жывапісных падрабязнасцей пра пяшчотны клопат, які выказвае нятленнаму нябожчыку Рэвельская рызніца, выкладзена таксама ў Віконта д'Арленкура (1789-1856), аўтара безгустоўных ультрарамантычных раманаў, які пабыў у Расіі ў 1842 і ў сакавіку 1843, за два месяцы выдання Кюстына, які выпусціў у свет сваю “справаздачу аб падарожжы” - кнігу паломнікаў. “Палярная зорка”, якую Я. Н. Таўсты так рэкамендаваў Бенкендорфу: “Апавяданне бясколернае, прэтэнцыёзнае, вельмі недакладнае і даволі напышлівае, але напісанае згодна духам вельмі для нас спрыяльным” (ГАРФ. Ф. 109. СА. Оп. 4 - Л. 33). Д'Арленкур тлумачыць знаходжанне цела дэ Кроя ў царкве Святога Мікалая не так, як Кюстын; паводле яго версіі, Рэвельскі губернатар маркіз Паўлуччы загадаў пахаваць цела, праляжаўшае ў саборы цэлае стагоддзе, але, пераканаўшыся, што яно ніколькі не сапсавалася, не ўтрымаўся ад спакусы пакінуць яго ў царкве, каб павысіць прыбыткі храма.

Назаўтра імператар з'ехаў, а яшчэ праз суткі цела князя дэ Кроя, аднесенае было на могілкі, вярнулася на сваё ранейшае месца ў саборы. Правасуддзя ў Расеі не існуе, затое звычкі тут, як бачыце, мацней нават за вярхоўную ўладу.

Самае пацешнае, што падчас нашага нядоўгага плавання мне ўвесь час даводзілася абараняць Расію ад князя К***. Мае меркаванні, якія я выказваў цалкам бескарысліва, выключна з павагі да праўды, размясцілі да мяне ўсіх рускіх, якія прысутнічалі пры нашых гутарках. Што ж да ветлівага князя К***, то

шчырасць яго меркаванняў аб айчыне даказвае мне, што і ў Расіі знаходзяцца людзі, якія асмельваюцца бясстрашна выказваць уласнае меркаванне. Калі я падзяліўся з ім гэтай думкай, ён адказваў мне: "Я не рускі!!![181]" Дзіўнае дамаганне!.. Рускі або не рускі, ён кажа тое, што думае, гэта яму дазваляюць таму, што ён займаў высокія пасады, двойчы прагуляў маёмасць і злоўжыў ласкамі некалькіх манархаў, таму, што ён бедны, стары, хворы і карыстаецца заступніцтвам нейкай асобы, якая належыць да імператарскай сям'і[182] і цвёрда ведаючы, што востры розум – рэч небяспечная. У дадатак, каб пазбегнуць Сібіры, князь, згодна яго слоў, піша мемуары, якія, том за томам, пакідае ў Францыі[183]. Імператар баіцца галоснасьці так жа моцна, як Расія баіцца імператара. Я слухаю князя К*** з нязменным увагай, якую ён бясспрэчна

[181] Вядомае "слаўцо" наконт Казлоўскага с-ні дэ Сталь: "рускі, укормлены еўрапейскай цывілізацыяй"; у данясенні міністру замежных спраў Kападыстрыі Казлоўскі прыводзіць яшчэ адну рэпліку той жа с-ні дэ Сталь на яго рахунак, сказаную яму 6 лютага 1817 падчас размовы пра права народа на супраціўленне ўладзе: "Вы не рускі, мілы князь, вы – еўрапеец; ды і наогул, калі людзі знаходзяцца на вядомай вышыні, то ў вялікіх пытаннях яны разумеюць адзін аднаго ва ўсіх краінах і думаюць аднолькава" (Дурылін С. Спадарыня дэ Сталь і яе рускія стасункі. М., 1939 - Т. 33/34- С. 310 - зч); сам Казлоўскі дэкларaваў разуменне патрыятызму, вельмі блізкае да таго, якое падзяляў Кюстын, у фінале "Досведу гісторыі Расіі"; іншыя патрыёты, піша ён, сцвярджаюць, што "добры рускі павінен любіць усё рускае", адабраючы нават" пугу, калецтва, адсутнасць грамадзянскага і крымінальнага права (...) на той падставе, што існуюць яны ў Расіі", ён жа перакананы, што сапраўдны патрыёт "устрымліваецца ад заганнай ліслівасьці, здольнай падмануць і народ, і цароў" (Са спадчыны П. Б. Казлоўскага. С. 306). Крытыкі Кюстына, згаджаючыся з аўтахарактарыстыкай Казлоўскага, падкрэслівалі, што князь быў чужы Расіі і праваслаўнай веры: "Князь К*** (...) які правёў амаль усё жыццё за мяжой, дзе і быў выхаваны, адружаны з чужаземкай, спавядаў каталіцкае веравызнанне і, з нагоды такога доўгага і амаль пастаяннага знаходжання па-за межамі Расіі, зрабіўся і сам замежнікам, калі не ворагам сваёй айчыны" (Gretch. P. 14).

[182] Заступніцай Казлоўскага была вялікая княгіня Алена Паўлаўна (гл. пра яе заўв. да цяп. тома, с. 195), якая пад час яго прыездаў у Пецярбург сяліла яго ў сябе на дачы, "хадзіла за ім, як за дзіцем, заказвала яму асобны абед і забараняла аб'ядацца" (А.Я.Тургенеў - Н.Я.Тургеневу 14/26 жніўня 1839; РА ІРЛІ. Ф. 309. No 706. Л. 23 аб., арыгінал па-фр.).

[183] Лёс гэтых нататак невядомы, хаця пра іхнае існаванне сябры Казлоўскага ведалі (гл. дзённікавы запіс Варнгагена ад 12 жніўня 1847 г. - РС. 1878. Т. 23. No 9 - С. 146); сам князь згадаў пра іх у артыкуле "Пра надзею". (Современник. Дораў (Dorow. P. 45-74) без пазначэнні крыніцы, адкуль трапіў да яго рукапіс. Згадка пра цыдулькі Казлоўскага ў кнізе Кюстына так напалохала рускі ўрад, што згодна даручэння фельдмаршала Паскевіча ягоны падначалены Гільфердынг 28 кастрычніка/9 лістапада 1843 г. напісаў сакратару Казлоўскага Штуберу ліст з прашэннем – калі такія нататкі існуюць і калі яны вытрыманы "ў духу размоў з Кюстынам"- пачакаць з іхным выданнем – таму што князь захапляўся "заходнімі палітычнымі ўтопія" і абнародаванне яго ўспамінаў можа "схіліць шмат якіх людзей да ліберальных і шкодным ідэй"(АЛ». NAF. No 16603. Fol. 86).

заслугоўвае; я знаходжу, што апавяданні яго надзвычай цікавыя, але часта ўступаю з ім у спрэчку.

Мяне дзівіць празмерная трывога рускіх, што да таго меркавання, якое можа скласці пра іх чужынец; немагчыма выказаць менш незалежнасці; рускія толькі і думаюць, што аб уражанні, якое вырабіць іхная краіна на іншага назіральніка. Што сталася б з немцамі, англічанамі, французамі, з усімі еўрапейскімі народамі, апусціся яны да падобнага дзяцінства? Калі эпіграмы князя К*** абураюць яго суайчыннікаў, то не столькі таму, што сур'ёзна абражаюць іх годнасць, колькі таму, што могуць паўплываць на мяне, а я ў іх вачах – важная персона, бо, як яны чулі, складаю падарожныя нататкі.

"Не ўздумайце скласьці меркаванне пра Расію згодна з апавяданнямі гэтага кепскага рускага, не ўздумайце паверыць яго разважанням, ён проста імкнецца бліснуць французскім досціпствам на наш рахунак, на справе ж зусім не думае таго, што гаворыць".

Вось што шэпчуць мне пасажыры дзесяць разоў на дзень. Розум мой прыпадабняецца скарбніцы, з якой кожны спадзяецца атрымаць пажыву, таму да канца дня мае бедныя думкі пачынаюць блытацца і я рашуча губляюся; гэта-то і падабаецца рускім; калі мы перастаем разумець, што казаць і думаць пра іхную краіну, яны радуюцца.

Мне здаецца, што яны пагадзіліся б стаць яшчэ больш злымі і дзікімі, чым яны ёсць, толькі б іх лічылі больш добрымі і цывілізаванымі. Я не паважаю людзей, так мала шануючых ісціну; цывілізацыя – не мода і не выкрут, гэта сіла, якая прыносіць карысць, корань, які нараджае ствол, на якім вырастаюць кветкі і плады. "Ва ўсякім выпадку, вы не станеце называць нас "паўночнымі варварамі", як робяць вашы суайчыннікі..." Вось што яны кажуць мне кожны раз, калі бачаць, што які-небудзь цікавы выпадак ці народная мелодыя, якое-небудзь апавяданне аб патрыятычным подзвігу рускага, аб яго высакародным і паэтычным руху душы пазабавілі або расчулілі мяне.

~105~

Я адказваю на ўсе падобныя фразы ні да чаго не абавязваючымі кампліментамі, а сам думаю, што хутчэй за ўсё хацеў бы мець справу з паўночнымі варварамі, чым з малпамі, пераймаючымі ў жыхароў Поўдня. Ад першабытнай дзікасці пазбавіцца можна, ад маніі ж здавацца тым, чым ты не з'яўляешся, пазбавіцца нельга.

Падчас плавання нейкі рускі вучоны, граматык, перакладчык шматлікіх нямецкіх твораў, выкладчык нейкага вучылішча, усякімі сродкамі імкнуўся зблізіцца са мной. Ён аб'ездзіў усю Яўропу[184] і вяртаўся ў Расію, маючы намер, як

---

[184] Маецца на ўвазе Мікалай Янавіч Грэч (1787-1867), аўтар "Практычнай рускай граматыкі"(1827, 2-е выд. - 1834), "Вялікай рускай граматыкі" (1827-1830, т. 1-2) і "Пачатковых правілаў рускай граматыкі"(1828), шматкроць перавыданых. Падарожжа, з якога ён вяртаўся на борце "Мікалая I" адначасова з Кюстынам, Грэч апісаў у кнізе "Падарожныя лісты із Англіі, Германіі і Францыі" (1839) - адным із яго шматлікіх твораў у гэтым жанры. Чуткі пра тое, што Грэч "падкупляе прэсу па распараджэнню і за кошт рускага ўрада" (Гейне Г. СОБР. Мн. ў 10 т. М., 1959 г. - т. 10. с. 25), распаўсюджваліся ў еўрапейскім друку яшчэ ў 1837; выхад "Расіі ў 1839 годзе" толькі замацаваў за Грэчам гэтую рэпутацыю. З лёгкай рукі Кюстына Грэч атрымаў (згодна сведчання і Бальзака, ад палякаў-

ён кажа, пазнаёміць суайчыннікаў з усім карысным, чым багата сучасная заходняя думка. Вольнасць яго прамоваў насьцярожыла мяне; гэта не бліскучая незалежнасць князя К***, але прадуманы, развважлівы лібералізм, галоўная мэта якога–развязаць язык суразмоўцы. Я ўпэўнены, што вучоных такога роду нямала паблізу рускіх межаў–на любекскіх заезных дварах, на борце параходаў і нават у Гаўры, дзе зараз, дзякуючы марскім рэйсам па Паўночным і Балтыйскім морах, таксама праходзіць мяжа з Масковіяй. Ад мяне гэты чалавек толку не дамогся. Ён у першую галаву жадаў высветліць, ці збіраюся я апісваць сваё падарожжа, і настойліва прапаноўваў мне сваю дапамогу. Я не стаў яго распытваць; стрыманасць мая крыху здзівіла, але і ўзрадавала яго, і ён пакінуў мяне з ўпэўненасьцю, што я "падарожнічаю выключна для ўласнага задавальнення і не мае намеру ў гэты раз друкаваць апавяданне пра падарожжа, якое будзе такім кароткім, што ў мяне не хопіць часу назапасіць цікавых для публікі ўражанняў".

Я запэўніваў яго ў гэтым і прама і намёкамі, так што ў рэшце рэшт ён, здаецца, супакоіўся. Але калі яго трывога ўлеглася, то мая прачнулася. Пачні я на самай справе весці запісы, я напэўна выклікаю падазрэнні ў праніклівейшага ў свеце ўрада, які мае найвыдатнейшых шпіёнаў. Прыемнага ў гэтым мала, таму, прыйдзецца хаваць свае лісты, маўчаць і не падаваць выгляду, што я здагадваюся аб шпіёнстве; адкрыты твар – надзейнейшая з масак. За наступны ліст я сяду ўжо ў Пецярбурзе.

Ліст сёмы

Расійскі флот – прадмет гонару рускіх. – Заўвага лорда Дарэма.–Будучыя маракі вучацца свайму рамяству. – Вялікія намаганні дзеля малога выніку. – Друк дэспатызму. – Кранштат. – Смяхотная караблекрушэнне. – Руская мытня. – Маркотныя краявіды на подступах да Пецярбурга. – Успаміны пра Рым. – Як ангельцы называюць караблі каралеўскага флоту. – Заняпад духу. –

эмігрантаў) мянушку "вялікі рускі шпіён", пазначанае ў друкаваных картках, якія на пачатку 1844, пасьля выхаду яго брашуры супраць Кюстына, атрымалі шмат якія із рускіх дам, якія жылі ў гэты час у Парыжы (гл.: Тургенеў А. І. Лісты да Булгакава. М., 1939 - С. 267; Lettres a Vamhagen. P. 472; Balzac H. de. Lettres a Mme Hanska. P., 1968. Т. ч. P. 429-430); відаць, водгукам Кюстынаўскай характарыстыкі з'яўляецца і рэпліка С. П. Шэвырава, які заўважыў, што ў Грэча на ўсё "паліцэйскі погляд" (Москвитянин. 1843. No 10. С. 438) - Лібенскі заступіўся за Грэча; на яго думку, Кюстын абвінавацiў таго ў шпіёнстве "без усялякіх доказаў", праз нейкую "манію", якая прымушае замежнікаў бачыць шпіёнаў ва ўсіх рускіх, аж да "арыстакратак і модніц, якія, згодна іхнай думкі, па-сутнасьці не хто іншыя, як дзяржаўныя мужы ў спадніцах, выдаткуючыя на парыжскія ўборы грошы, запазычаныя са скарбу яго імператарскай вялікасці"; справа зайшла так далёка, піша Лібенскі, што "сёння ніхто не можа прыехаць на адпачынак у Ахен або Бадэн, не рызыкуючы адразу быць западозраным у таемным намеры высочваць або падкупляць добрых немцаў!" (Labinski. P. 20, 8). Папярэднікі Кюстына па падарожжах у Расію, Ансело і Д'Арленкур, насупраць, адклікаліся пра Грэча вельмі станоўча, як пра "чалавека, вялікага розуму і ведаў, выдатнага пісьменніка, чые чароўны выказванні перапоўнены цікавасьцю" (Arlincourt. T. i. P. 169), як пра шаноўнага чалавека і таленавітага "граматыка"(Ancelot. P. 45) - Грэч, зрэшты, пацвердзіў характарыстыку, дадзеную яму Кюстынам, напісаўшы адно із самых вернападданых абвяржэнняў "Расіі ў 1839 годзе" (гл. цяп. том, с. 394) – Пра Кюстына і Грэча гл.: Темпест Р. Філосаф - назіральнік маркіз дэ Кюстын і граматык Мікалай Гэч / Сімвал. 1989. No 21. С. 195 - 224.

Задума Пятра І. – Генуэзцы. – Востраў Кранштат. –Батарэі ўмацавання. – Іх дзейснасць.–Розныя тыпы рускіх – заўсёднікаў салонаў.–Складанасці пры выгрузцы на бераг экіпажаў.–Занядбаласць ніжніх чыноў. – Допыт ў прысутнасці паліцэйскіх і мытных чыноўнікаў. – Марудлівасць мытнікаў. – Дурны настрой рускіх дваран. – Іхнае меркаванне пра Расію. – Начальнік мытні. – Яго нязмушаныя манеры. – Новы дагляд. – Імператар тут нямоглы. – Нечаканая змена ў паводзінах маіх спадарожнікаў.–Яны пакідаюць мяне, не развітаўшыся. – Маё здзіўленне.

Пецярбург, 10 ліпеня 1839 года[185].

На подступах да Кранштата, падводнага ўмацавання, якой рускія па праву ганарацца, Фінскі заліў раптам ажыўляецца: велічныя караблі імператарскага флоту бараздзяць яго па ўсіх накірунках; палову года гэты флот праводзіць у гавані[186], умёрзнуўшы ў лёд, а на працягу трох летніх месяцаў гардэмарыны вучацца вадзіць караблі ў Балтыйскім моры. Так моладзь паглыбляе свае веды ў тыя рэдкія дні, калі сонца пралівае сваё святло на гэты край. Да таго часу, пакуль мы не наблізіліся да Кранштата, мы зусім не сустракалі караблёў, і толькі час ад часу ўдалечыні назіраліся рэдкія гандлёвыя ветразнікі ці яшчэ больш рэдкія піраскафы. Піраскаф – вучоная назва парахода, прынятая сярод часткі еўрапейскіх маракоў. Цьмяныя, пустынныя вады Балтыйскага мора абмываюць такія ж пустынныя берагі: клімат тут суровы і неспрыяльны для людзей. Бясплодная суша і халоднае мора, сумныя прасторы зямлі і неба – усё тут ледзяніць душу вандроўніка.

Ступіўшы на гэты малапрывабны бераг, падарожнік

адразу адчувае жаданне яго пакінуць; з уздыханнем ён успамінае словы, якія сказаў імператрыцы Кацярыне, скардзячыся на хваробы, выкліканыя пецярбургскім кліматам, адзін з яе фаварытаў: "Гасподзь, спадарыня, не вінаваты ў тым, што людзі мелі дзёрзкасць пабудаваць сталіцу вялікай імперыі на бацькаўшчыне ваўкоў і мядзведзей!"

Мае спадарожнікі з гонарам распавялі мне пра нядаўнія поспехі рускага флоту. Я захапляюся гэтым цудам, хоць і не надаю яму такога значэння, як яны. Ён – вынік дзейнасьці, а дакладней, самавольства імператара Мікалая. Гэты манарх дзеля забавы ўвасабляе ў жыццё запаветную мару Пятра І, але, якім бы магутным ні быў чалавек, рана ці позна яму давядзецца прызнаць, што прырода мацней усякага смяротнага. Пакуль Расія не выйдзе з межаў, вызначаных ёй прыродай, рускі флот застанецца цацкай імператараў – і не больш!..

Мне патлумачылі, што падчас марскіх вучэнняў самыя юныя маракі плаваюць паблізу Кранштацкіх берагоў, самыя ж вопытныя асмельваюцца даходзіць да Рыгі, а іншы раз нават да Капенгагена. Ды што там казаць! Два

[185] Увечары 28 чэрвеня/10 ліпеня 1839 г. параход “Мікалай І” прыбыў у Кранштат “з 39 пасажырамі пасьля 79 гадзіннага плавання” (Паўночная пчала. 29 чэрвеня/11 ліпеня 1839).

[186] “Першыя караблі выходзяць із Кранштацкай гавані ў канцы красавіка, апошнія вяртаюцца туды на прыканцы лістапада; зрэшты, у 1828 г. апошні карабель вярнуўся 13 снежаня, а ў 1829 г. першы выйшаў толькі 12 траўня” (Schnitzler, P. 297).

рускіх караблі, – кіруемыя, без ўсякага сумневу, замежнікамі, – ужо здзейснілі або рыхтуюцца здзейсніць кругасветнае падарожжа[187]! Не гледзячы на лісьлівы гонар, з якім рускія разхвальвалі мне цуды, якія робяцца воляю іхнага манарха, які пажадаў мець уласны флот і набыўшым яго, мне вельмі хутка надакучылі іхныя пахвальбы: бо я ўжо ведаў, што ўсе паўстаўшыя перад нашым поглядам караблі – навучальныя. Мне падалося, што я трапіў у школу, і выгляд заліва, ператворанага ў клас, выклікаў у мяне невыказальны смутак.

Перамяшчэнні караблёў, не выкліканыя ніякай неабходнасцю, не перасьледуюць ні ваенных, ні камерцыйных мэтаў, здаліся мне звычайным парадам. Між тым аднаму Госпаду – ды яшчэ рускім – вядома, ці вялікае задавальненне прысутнічаць на парадзе!.. У Расіі любоў да аглядаў не ведае межаў: павінна ж было здарыцца так, што пры ўездзе ў межы гэтай імперыі мне давялося прысутнічаць пры марскім аглядзе?! Гэта зусім не смешна: дзяцінскасць ў такіх памерах здаецца мне жахлівай; гэта жахлівая рэч, магчымая толькі пры тыраніі і з'яўляючаяся, мабыць, адной з агіднейшых яе праяў!.. Ва ўсіх краінах, акрамя тых, дзе пануе абсалютны дэспатызм, людзі здзяйсняюць вялікія намаганні, каб дасягнуць вялікіх мэт: толькі народы, слепа падпарадкаваныя самаўладніку, ідуць па яго загаду на велізарныя ахвяры дзеля нікчэмных вынікаў.

Такім чынам, відовішча рускага флоту, які выйшаў у мора на пацеху цара, гонар яго лісліўцаў і манеўры яго юных падданых на подступах да сталіцы – усё гэта зрабіла на мяне самае цяжкае ўражанне. За школьнымі практыкаваннямі я разглядзеў жалезную волю, ўжытую марна і прыгнятаючую людзей праз немагчымасць

скарыць стыхію. У караблях, якія праз некалькі зім прыйдуць у непрыдатнасць, так і не паспеўшы паслужыць для сапраўднай справы, я ўбачыў не сымбаль вялікай і магутнай дзяржавы, але падставу для безвыніковага праліцця народнага поту. Самы грозны вораг гэтага ваеннага флоту – лёд, амаль на паўгода скоўваючы ваду: кожную восень, пасьля трохмесячных вучэнняў, юнакі вяртаюцца ў свае клеткі, цацку прыбіраюць у скрынку, а імперскія фінансы церпяць паразу за паразай ад марозу.

Лорд Дарэм сказаў[188] самому імператару са шчырасцю, якая закранула адчувальныя струны ва ўладалюбівым сэрцы рускага самаўладцы: "Рускія

[187] Першую рускую кругасветную экспедыцыю здзейснілі парусныя караблі "Надзея" і "Нява"; кіраўніком экспедыцыі быў Ян Хведаравіч Крузенштэрн (1770-1846), які кіраваў "Надзеяй" ; "Нявой" кіраваў Ю. Ф. Лісянскі (1773-?).

[188] Рускі флот, створаны практычна толькі пры Пятры I, не раз атрымліваў перамогі на моры (разгром турэцкага флоту ў Дарданэльскай і Афонскай бітвах ў 1807; перамога - сумесна з Англіяй і Францыяй - над турэцка-егіпецкім флотам у Наварынскай бітве ў 1827), аднак пры Аляксандры I флот знаходзіўся ў поўным заняхайваньні і зноў стаў прыцягваць асаблівую ўвагу ўрада толькі пры Мікалаю I. Упадабанай тэмай замежнікаў было паказванне на слабасць гэтай "цацкі імператара". Пушкін зафіксаваў у дзёніку размову з папярэднікам Дарэма – ангельскім паверанным у справах у Пецярбургу Джонам Блаем, якая адбылася 29 лістапада 1833: "... навошта вам флот у Балтыйскім моры? Для бяспекі Пецярбурга? Але ён абаронены Кранштам. Цацка!" (Пушкін. Т. 8. С. 24); нідэрландскі палкоўнік Гагерн пераказвае у сваім штотыднёвіку падарожжа па Расіі меркаванне пра рускі флот нейкага паляка: "Гэта

ваенныя караблі – цацкі рускага імператара". Што да мяне, то гэта каласальная дзяцінскасць не выклікае ў мяне ні найменшага размяшчэння да таго, што мне давядзецца пабачыць у межах Расійскай імперыі. Падплываць да Пецярбурга з захапленнем можа толькі той, хто не падплываў па Тэмзе да Лондана: там пануе жыццё, тут – смерць. Англічане, якія робяцца паэтамі, калі гаворка заходзіць пра мора, называюць свае ваенныя судны вайскаводцамі. Рускім ніколі не прыйдзе на думку назваць так свае парадныя караблі. Нямыя рабы капрызнага гаспадара, драўляныя ўгоднікі, гэтыя няшчасныя судны – не вайскаводцы, а царадворцы, дакладнае падабенства еўнухаў із сераля, інваліды імперскага флоту.

Гэтая імправізацыя дэспата не толькі не ўсяляе ў маю душу чаканага захаплення, але, наадварот, напаўняе мяне нейкай баязлівасьцю – баязлівасьцю не перад вайной, але перад тыраніяй. Бескарысны флот Мікалая I нагадвае мне аб усіх бесчалавечных дзеяннях Пятра Вялікага, увабраўшага ў сябе рысы ўсіх старажытных і новых рускіх манархаў... і я пытаюся ў сябе: куды я еду? Што такое Расія? Расія – краіна, дзе вялікія справы дзеюцца дзеля не маючых карысьці вынікаў... Мне няма чаго там рабіць!..

Калі наш карабель стаў на якар каля Кранштадта, мы даведаліся, што адно з выдатнейшых суднаў, толькі што манеўраваўшых непадалёку ад нас, села на мель. Гэтае караблекрушэнне ўяўляла небяспеку толькі для капітана, якому пагражала пазбаўленнем пасады, а, магчыма, і больш сур'ёзным пакараннем.

дарагая цацка імператара і, уласна, не маючая мэты. Вялікую частку года ён замкнёны лёдам Фінскага заліва; ён не можа выйсці з Балтыйскага мора і не ў стане вытрымаць барацьбу з ангельскім флотам" (Расія. с. 664). Пагардлівы водгук пра рускі флот ангельскага амбасадара ў Расіі з ліпеня 1835 г. да вясны 1837 Джона Джорджа Лембтана, першага графа Дарэма (1792-1840) у выразах, амаль падобных з тымі, якіяі выкарыстоўвае Кюстын, зафіксаваны ў данясенні французскага амбасадара ў Пецярбургу ў 1835-1841 гг. Праспэра дэ Баранта прэм'ер-міністру Цьеры ад 4 красавік 1836 года: "Лорд Дарэм неаднойчы выказваўся пра рускі флот і Кранштацкую эскадру з праўдзіва ангельскай пагардай" (AMAE. T. 191. Fol. 77). Кюстын мог абмяркоўваць думкі ангельцаў пра рускі флот як з Барантам, так і з Казлоўскім; апошняму належаць словы, сказаныя пераемніку Дарэма, маркізу Кленрыкарду, у адказ на насмешкі над балтыйскім рускім флотам: "Рускі флот ператварыў Балтыку ў рускае возера" (А. Я. Тургенеў - Н.Я.Тургеневу, 12/24 жніўня 1839, Парыж - РА ИРЛИ. Ф. з- 9 -No 706. Л. 21 аб.; арыгінал па - фр.) Амаль усе аўтары антыкюстынаўскіх брашур абверглі "паклёп" на рускі флот. Лабэнскі пракаментаваў фальшывую пагарду ангельцаў да рускага флоту наступным чынам: "Я памятаю, што гадоў пяць таму, калі адносіны нашы з Вялікабрытаніяй былі далёка не такімі добрымі, англічане, якія называюць, калі верыць с-ру дэ Кюстыну, нашы караблі цудоўнымі цацкамі, былі настроены на гэты конт не так філасафічна. Нашы цацкі так моцна не падабаліся газеце "Тайм", што яна кожную раніцу задавалася пытаннем, чаму ў нас у Кронштаце гэтых цацак цэлых дваццаць сем штук і ці не спадзяемся мы скарыстацца момантам, калі Джон Буль будзе заняты ў іншым месцы, каб раптоўна спаліць яго верфі і парты. (...) Сур'езна разважала пра гэта ангельская газета ці не, відавочна, што нашы цацкі не выклікалі ў яе той высакароднай пагарды, якой аблівае іх с-р дэ Кюстын" (Labinski. P. 89). Грэч нагадваў, што "Расія ёсць марская дзяржава, абавязаная ўтрымліваць флот", што "пры першай жа тэлеграфнай вестцы пра небяспеку, якая прыйдзе ў Зімовы палац, трыццаць караблёў у поўнай баявой гатоўнасьці і з запасам правіянту на борце змогуць адплыць ў любым напрамку" і што "вольна лорду Дарэму называць нашы караблі цацкамі: ёсць цацкі, якімі можна моцна пакалечыцца" [Gretch. P. 21-22). Я.Таўсты ўсклікаў: "Гэтыя цацкі, с-р маркіз, - Геркулесовой булавой!" (Tolstoy. P. 38), а вуснамі Ж. Шод-Эга, чый артыкул ён інспіраваў (гл. у артыкуле, цяпер. том, с. 393) выкладваючы свае прэтэнзіі да Кюстына: "Няхай рускі флот складаецца з трох эскадраў і ўключае ў сябе ад ста да ста пяцідзесяці ваенных караблёў, хай у рускім флоце служаць сорак тысяч чалавек, - с-р дэ Кюстын, які бачыў адну толькі Балтыйскую эскадру і дбае пра тое, відавочна, як супакоіць падазронасць Англіі, спяшаецца затаўраваць рускі флот пагардлівым вызначэннем "Цацкі імператара" (Chaudes - Aigues. P. 34).

Князь К*** шэптам сказаў мне, што няшчасны шмат выйграў бы, калі б загінуў разам са сваім караблём. Экіпаж, які нясе меншую адказнасць за лёс карабля, быў іншага меркавання, роўна як і наша спадарожніца княгіня Л***. Сын гэтай дамы знаходзіўся ў той дзень на борце злашчаснага судна. Не ў сабе ад хвалявання княгіня зноў, як напярэдадні, падчас прыпынку нашай машыны, ледзь не пазбавілася прытомнасьці, але Кранштацкі губернатар вельмі своечасова супакоіў устрывожаную маці, апавясціўшы, што сын яе цэлы і пазбег пашкоджанняў. Рускія няспынна паўтараюць мне, што, перш чым выказваць меркаванні аб іхнай радзіме, варта правесці ў Расіі не менш чым два гады, бо гэта – краіна, якую вельмі цяжка зразумець.

~109~

Аднак асцярожнасць і цярпенне – дабрачыннасці, неабходныя для падарожнікаў, навукоўцаў або для тых, хто прагне праславіць сябе кнігамі старанна аздобленымі, што ж да мяне, то я баюся твораў, напісаных з цяжкасцю, бо чытаюцца яны таксама з намаганнямі; маё рашэнне цвёрдае: я не стану аздабляць свой дзённік. Да гэтага часу я пісаў толькі для вас і для сябе.

Я баяўся рускай мытні, але мяне запэўніваюць, што ніхто не стане замахвацца на маю чарнільніцу. У дадатак, каб намаляваць Расею такой, якой яна паўстала перада мной пры першым знаёмстве, і, паводле маіх звычак, выказаць усю праўду, не гледзячы на наступствы, давялося б, я адчуваю, секчы з пляча, а для гэтага я занадта лянівы.

Няма нічога больш сумнага, чым прырода ў наваколлях Пецярбурга; па меры таго, як карабель уваходзіць у заліў, плоскія багністыя берагі Інгерманландыі выцягваюцца ў тонкую дрыготкую лінію на гарызонце, паміж небам і зямлёй; гэтая лінія і ёсць Расія... інакш кажучы, сырая, абсыпаная вартымі жалю, чэзлымі бярозкамі нізіна. Гэты аднастайны, пустынны пейзаж, безжыццёвы і бескаляровы, які не ведае межаў і тым не менш пазбаўлены велічы, тоне ў паўзмроку. Тутэйшая шэрая, забытая Богам зямля вартая бляклага сонца, чые прамяні падаюць на яе не зверху, а з боку, калі не знізу. У Расіі ночы на здзіўленне светлыя, але дні змрочныя і сумныя. Нават у самае выдатнае надвор'е паветра тут адлівае сінню. Кранштат з яго лесам мачтаў, падземнымі пабудовамі і гранітнымі набярэжнымі ўносіць прыемную разнастайнасць у мары вандроўніка, які прыбыў, як і я, у гэты няўдзячны край ў пошуках маляўнічых відовішчаў. Мне не даводзілася яшчэ бачыць вялікага горада, чые наваколлі былі б такімі безрадаснымі, як берагі Нявы. Рымская Кампанья пустынная, але колькі цудоўных куткоў, колькі памятных месцаў, колькі святла, бляску, паэзіі і, з дазволу сказаць, колькі запалу адухаўляе гэтую старажытную зямлю! Да Пецярбурга ж набліжаешся па воднай пустыні, акаймаванай пустыняй тарфяной: мора, суша, неба – усё зліваецца разам, усё нагадвае люстэрка, але люстэрка такое цьмянае і бляклае, што ў ім не адлюстроўваецца роўна нічога. Некалькі ўбогіх лодак з рыбакамі, бруднымі, нібы эскімосы, некалькі караблёў, якія цягнуць за сабой доўгія плыты бярвенняў для будаўніцтва імператарскага флоту, некалькі паравых пакетботаў, па большай частцы пабудаваных і кіраваных чужаземцамі, – вось і ўсё, што ажыўляе тутэйшы пейзаж; такім чынам, ніштo не

адцягвала мяне ад змрочных думак. Такія наваколлі Пецярбурга; няўжо Пятро Вялікі не разлічыў, што будаўніцтва горада ў гэтым краі супярэчыць законам прыроды і сапраўдным патрэбам вялікага народа? Мора любым коштам: вось пра што ён клапаціўся!!! Дзіўная ідэя – заснаваць сталіцу славянскай імперыі на фінскай зямлі, перад тварам шведаў! Колькі

б Пятро Вялікі ні казаў, што хацеў проста павялічыць колькасць расійскіх партоў, ён, калі б быў такім геніяльны, як пра яго кажуць, абавязаны быў бы прадбачыць наступствы сваёй задумы; і, я ўпэўнены, ён іх прадбачыў. Палітыка і, як ні сумна, помслівасць цара, чыё самалюбства было абражана незалежнасьцю старажытнай Масквы, – вось што вырашыла лёс Расіі. Расія падобная магутнаму чалавеку, якому няма чым дыхаць; ёй не хапае выхадаў да мора. Пятро І паабяцаў такія і адкрыў ёй шлях ў Фінскі заліў, не падумаўшы аб тым, што мора, скаванае лёдам восем месяцаў на год, – не пара для іншым мораў. Аднак для рускіх словы маюць большае значэнне чым рэчаіснась. Якімі ні неверагоднымі былі намаганні Пятра І, яго падданых і пераемнікаў, яны ўвянчаліся не чым іншым, як стварэннем мала прыдатнага для жыцця горада, у якога Нява імкнецца адваяваць зямлю кожны раз, калі вецер пачынае дзьмуць з боку заліва, і які людзі мараць пакінуць адразу пасьля таго, як заваёвы на поўдні дадуць ім такую магчымасць[189]. Бівуак жа не мог бы абысьціся без гранітных набярэжных.

Фіны, якія жывуць па суседству з рускай сталіцай, – нашчадкі скіфаў; яны па сённяшні дзень застаюцца паганцамі ў душы[190] і поўнымі дзікунамі; толькі ў 1836 спецыяльным ўказам было загадана святарам дадаваць да імя святога,

[189] Агульным месцам еўрапейскага палітычнага друку, варожага да Расіі, была думка пра тое, што галоўная мэта Мікалая І - заваёва Канстантынопаля; насупраць, журналісты, спачуваючыя Расіі, падкрэслівалі, што ў Канстантынопаль Расія імкнулася толькі пры Кацярыне ІІ, імператар ж Мікалай вядзе палітыку выключна мірную і абарончую. Пацвярджэннем гэтага меркавання мог служыць вынік руска-турэцкай вайны 1828-1829 гг., калі войска І. І. Дзібіча без бою заняло горад Адрыянопаль і тым адкрыла сабе шлях да турэцкай сталіцы, аднак не стала працягваць наступ. Вайна скончылася падпісаннем у верасні 1829 г. Адрыанопальскай мірнай дамовы, так як у рускіх урадавых колах ўсвядомілі, што заваёва Стамбула можа ўцягнуць Расію ў канфрантацыю з вядучымі еўрапейскімі дзяржавамі (гл.: Шарамет В. І. Турцыя і Адрыянопальская мірная дамова 1829 М., 1975 - ^ - 115 - гб; Усходняе пытанне ў знешняй палітыцы Расіі. Канец XVIII-пачатак XX ст. М., 1978. С. 91-94) - Адыход Мікалая І ад палітыкі яго бабкі Кацярыны ІІ выявіўся ў тым ліку і ў рэвізіі яе “грэцкага праекта", які прадугледжваў знішчэнне Турцыі і стварэнне на яе месцы Грэчаскай імперыі пад скіпетрам прадстаўніка дома Раманавых і са сталіцай у Канстантынопалі (гл.: Алегаў шчыт. С. 64-65). Думка пра выключную міралюбівую палітыку Мікалая І актыўна прапагандавалася ў прарускім еўрапейскім друку (гл., напрыклад, серыю артыкулаў у газеце “Journal de Francfort” за лістапад 1834 г. французскага журналіста Шарля Дюрана, чые паслугі былі як раз у гэты час набытыя рускім урадам). Аднак, нягледзячы на ўсе падобныя запэўніванні, французскія журналісты нястомна прыпісвалі Расіі заваявальныя планы, якія ідуць ўсё далей і далей, прычым па-ранейшаму ў паўднёвым накірунку; так, газета “Commerce” сцвярджала 8 кастрычніка 1837 г. што “зараз Расія ўжо не лічыць Канстантынопаль годным занадта вялікіх ахвяр (...) Праўда, рускія славалюбы думаюць пра Персію і Індыю”. Пра імкненне рускіх у паўднёвыя краіны гл. таксама заўв. да цяп. тома, с. 88.

[190] Магчыма, водгукі чытання Шніцлера: “Суомі, паганцы да XII стагоддзя і нават пазней...”(Schnitzler. P. 607).

якое давалася дзіцяці пры хрышчэнні, прозвішча бацькоў. Да чаго згадваць сям'ю, калі яе неіснуе?

Гэтая нацыя безаблічная; фізіяноміі у чухонцаў пloскія, рысы не выразныя. Гэтыя выродлівыя і брудныя людзі адрозніваюцца, як мне растлумачылі, немалой фізічнай сілай; выглядаюць яны, аднак, кволымі, нізкарослымі і жабракамі. Хаця яны – карэнныя жыхары тутэйшых месцаў, у Пецярбургу яны трапляюцца на вочы рэдка; яны селяцца на забалочаных раўнінах або невысокіх гранітных скалах і прыязджаюць у горад толькі ў кірмашовыя дні.

Краншттат – плоскі востраў пасярод Фінскага заліва; гэтае марскoе ўмацаванне падымаецца над морам роўна настолькі, наколькі трэба, каб перагарадзіць шлях варожым караблям, калі яны накіруюцца на Пецярбург. Яе вязніцы і вежы размешчаны большай часткай ніжэй за ўзровень мора. Кранштацкая артылерыя размешчана, згодна слоў рускіх, з вялікім майстэрствам; дастаткова аднаго залпу, і усё мора апынецца ўзараным снарадамі; згодна загада імператара град ядраў абрынецца на ўсякага суперніка, які паспрабуе наблізіцца да Кранштата, так што гэтае ўмацаванне славіцца непрыступнасьцю. Я, зрэшты, не ведаю, ці абодва водныя праходы ўздоўж выспы апынуцца пры абароне пад абстрэлам; рускія, у якіх я спрабаваў гэта высветліць, не пажадалі задаволіць маю цікаўнасць. Каб даць адказ на гэтае пытанне, варта было б разлічыць далёкасць і накірунак палёту ядраў і вымераць адлегласць ад выспы да сушы. Хоць я і нядаўна маю справу з рускімі,

але вопыт падказвае мне, што не варта давяраць іх празмернай пахвальбе, натхнёнай залішне дбайным служэннем вярхоўнаму кіраўніку. Нацыянальны гонар, на мой погляд, дапасуе толькі народам вольным. Калі я бачу людзей, тых, што заносяцца з ліслівасці, прычына выклікае ў мяне нянавісць да следства; у аснове ўсёй гэтай ганарыстасці – баязнь, кажу я сабе; у аснове ўсёй гэтай велічы – спрытна прыхаваная нізасць. Гэтае адкрыццё напаўняе мяне непрыязнасцю. У Францыі, як і ў Расеі, я сустракаў дзве разнавіднасці рускіх свецкіх людзей: адны з асцярожнасці і з самалюбства без меры расхвальваюць сваю краіну, іншыя, жадаючы выглядаць асобамі вытанчанымі і адукаванымі, выказваюць, калі гаворка заходзіць пра Расію, найглыбейшую пагарду альбо бязмерную стрыманасць. Да гэтага дня ні тым, ні іншым не ўдавалася мяне правесці; але я мару адшукаць трэцюю разнавіднасць – звычайных рускіх; я не пакінуў надзеі знайсці яе.

Мы прыбылі ў Кранштат на світанку аднаго з тых дзён без пачатку і канца, якія мне надакучыла апісваць, але якімі я не стамляюся любавацца, іншымі словамі, а палове першага паўночы. Пара белых начэй кароткая, яна ўжо падыходзіць да канца.

Мы кінулі якар перад маўклівым умацаваннем; прайшло нямала часу, перш чым прачнулася і неўзабаве з'явілася на борт цэлая армія чыноўнікаў: паліцмейстэры, мытныя наглядчыкі са сваімі памочнікамі і, нарэшце, сам начальнік мытні; гэты важны пан палічыў сябе абавязаным наведаць нас, каб аказаць гонар прыбыўшым на борце "Мікалая І" слаўным рускім падарожнікам.

Ён меў працяглую гутарку з князямі і княгінямі, якія вяртаюцца ў Пецярбург. Гутарка вялася па-руску, магчыма, таму, што мела дачыненне да заходнееўрапейскай палітыкі, калі ж справа дайшла да складанасцей з высадкай на бераг, да неабходнасці развітацца з карэтамі і перасесці на іншае судна, суразмоўцы пусцілі ў ход французскую мову. Пакетбот, які робіць рэйсы да Травемюндэ, мае занадта вялікую пасадку і не можа ўвайсьці ў Няву; ён з буйным грузам на борце застаецца ў Кранштаце, пасажыры ж дабіраюцца да Пецярбурга на дрэнным брудным параходзіку. Нам дазволена ўзяць з сабой на борт гэтага новага судна самы лёгкі багаж, але толькі пасьля дагляду, які вырабяць Кранштацкія чыноўнікі. Скончыўшы з гэтай фармальнасцю, мы выправімся ў шлях з надзеяй паслязаўтра атрымаць свае экіпажы, калі гэта будзе заўгодна Госпаду... і мытнікам, пад чыёй камандай грузчыкі перапраўляюць іх з аднаго карабля на іншы – працэдура заўсёды даволі рызыкоўная, у Кранштаце ж рызыкоўная ўдвая з нагоды недбайнасьці грузчыкаў.

Рускія князі праходзілі мытны дагляд нароўні са мной, простым чужаземцам; спачатку падобная роўнасць спадабалася мне,

аднак у Пецярбургу чыноўнікі разабраліся з імі за тры хвіліны, мяне ж не выпускалі на працягу трох гадзін. Прывілеі, на час схаваўшыся пад празрыстым покрывам дэспатычнай улады, зноў паўсталі перада мной, і з'ява гэта непрыемна мяне ўразіла. Шматлікасць непатрэбных засцярог дае працу масе дробных чыноўнікаў; кожны з іх выконвае свае абавязкі з педантычным выглядам, строгім і важным, закліканым выклікаць павагу да безсэнсоўнейшага із заняткаў; ён не ўшаноўвае вас ні адным словам ў адказ, але на твары яго вы чытаеце: "Дайце мне дарогу, я – складовая частка велізарнай дзяржаўнай машыны". Гэтая складовая частка, якая дзейнічае не па сваёй волі, падобная шрубам гадзіннікавага механізму – і вось што ў Расеі называюць чалавекам! Выгляд гэтых людзей, па добрай волі пераўтвораных у аўтаматы, спалохаў мяне; ў асобы, зведзенай да стану машыны, ёсць нешта звышнатуральнае. Калі ў краінах, дзе тэхніка пайшла далёка наперад, людзі ўмеюць ўдыхнуць душу ў дрэва і метал, то ў краінах дэспатычных яны самі ператвараюцца ў балванкі; я не не магу зразумець, на што ім розум, пры думцы ж пра тыя ўціскі, якім давялося падвергнуць істоты, надзеленыя розумам, каб ператварыць іх у неадушаўлёныя рэчы, мне становіцца не па сабе; у Англіі я баяўся машын, у Расіі шкадую людзей. Там стварэнням чалавека не хапала толькі дару мовы, тут дар мовы выяўляецца зусім залішнім для тварэнняў дзяржавы.

Зрэшты, гэтыя машыны, абцяжараныя душой, жахліва ветлівыя; відаць, што іх з пялёнак прывучалі да захавання прыстойнасьці, як прывучаюць іншых да валодання зброяй, але каму патрэбна абыходлівасць па загадзе? Колькі б ні імкнуліся дэспаты, кожны ўчынак чалавека асэнсаваны, толькі ў тым выпадку калі асвечаны яго свабоднай воляй; вернасць гаспадару чаго-небудзь вартая, толькі калі слуга абраў яго па сваёй ахвоце; а паколькі ў Расіі ніжэйшыя чыны не маюць права выбіраць што б там ні было, ўсё, што яны робяць і гавораць, нічога не значыць і нічога не варта. Пры позірку на разнастайных шпіёнаў, якія

разглядалі і распытвалі нас, я пачаў зяваць і ледзь не пачаў енчыць – енчыць не пра сябе, але пра рускі народ; багацце абмежаванняў, якія тут лічаць неабходнымі, але без якіх выдатна абыходзяцца ва ўсіх іншых краінах, паказвала мне, што я стаю перад уваходам у імперыю баязьні, а баязнь заразлівая, як і смутак: дык вось, я баяўся, і сумаваў... з ветлівасці... каб не надта адрозніватца ад іншых.

Мне прапанавалі спусціцца ў кают-кампанію, дзе засядаў аэрапаг чыноўнікаў, у чые абавязкі ўваходзіць допыт пасажыраў. Усе сябры гэтага трыбунала, абуджаючыя хутчэй жах, чым павагу, сядзелі за вялікім сталом; некаторыя са змрочнай увагай герталі суднавыя запісы і былі так паглынуты гэтым заняткам, што

~113~

не заставалася сумненняў: на іх ускладзена нейкая сакрэтная місія; бо афіцыйна абвешчаны род іх заняткаў ніяк не прадугледжваў падобнай сур'ёзнасці. Адны з пяром у руцэ выслухоўвалі адказы падарожнікаў, ці, дакладней сказаць, абвінавачваемых, бо на рускай мяжы з кожным чужаземцам абыходзяцца як з абвінавачваемым; іншыя гучна паўтаралі нашыя словы, якім мы надавалі вельмі мала значэння, пісцам; пераводзімыя з мовы на мову, адказы нашы гучалі спачатку па-французску, затым па-нямецку і, нарэшце, па-руску, пасьля чаго апошні і самы мізэрны з пісцоў заносіў у кнігу свой прысуд – канчатковы і, магчыма, зусім незаконны. Чыноўнікі перапісвалі нашы імёны з пашпартоў; яны самым скрупулёзным чынам даследавалі кожную дату і кожную візу, захоўваючы пры гэтым нязменную ветлівасць, закліканую, як мне здалося, суцешыць падсудных, з цяжкасцю пераносячых гэтае маральнае катаванне.

У выніку доўгага допыту, якому я стаў аб'ектам разам з іншымі пасажырамі, у мяне адабралі пашпарт, а наўзамен выдалі картку, прад'явіўшы якую я нібыта змагу зноў забраць свой пашпарт у Санкт-Пецярбургу. Здаецца, паліцыя засталася ўсім задаволена; валізкі і людзі знаходзіліся ўжо на борце новага парахода; вось ужо чатыры гадзіны мы знемагалі каля Кранштата, але нішто па-ранейшаму не прадвяшчала ад'езду. Чорныя і маркотныя лодачкі штохвілінна выходзілі з горада і накіроўваліся ўнаш бок; хоць мы стаялі на якары непадалёк ад сьцен умацавання, вакол панавала поўная цішыня... Ні адзін голас не гучаў у нетрах гэтай магілы; цені, слізгаўшыя вакол нас па вадзе, былі нямыя, як тыя камяні, якія яны толькі што пакінулі; здавалася, перад намі пахавальная працэсія, марудзячая ў чаканні нябожчыка, які прымушае сябе чакаць. Змрочнымі, неахайнымі лодкамі кіравалі людзі ў грубых ваўняных балахонах шэрага колеру, якія глядзелі проста перад сабой нічога не выказваючымі, вачыма; іх безжыццёвыя асобы адлівалі жаўцізной. Мне сказалі, што гэта матросы мясцовага гарнізона; па выглядзе яны былі падобныя на жаўнераў. Ужо даўно развіднела, але святлей не стала; паветра зрабілася душным, сонца яшчэ не паднялося высока, але яго прамяні адбіваліся ад вады і сляпілі мне вочы. Некаторыя лодкі моўчкі кружылі каля нас, не падыходзячы блізка; іншыя, прыводзімыя ў рух шасцёркамі альбо тузінамі абадраных весляроў у брудных кажухах, прыставалі да нашага борта, каб высадзіць чарговага паліцэйскага

чыноўніка, афіцэра мясцовага гарнізона альбо запазніўшагася мытніка; гэтая мітусьня, ніяк не паскорваўшая наш ад'езд, навяла мяне на сумныя разважанні аб выключнай неахайнасці жыхароў поўначы. Паўднёўцы праводзяць ўсё жыццё пад адкрытым небам або ў вадзе; яны вечна ходзяць напалову апранутымі; паўночнікі ж, вымушаныя амаль ніколі не развітвацца з адзеннем, як быццам бы сочацца тлушчам і здаюцца

мне значна менш ахайнымі, чым жыхары поўдня, народжаныя для таго, каб грэцца ў сонечных промнях.

Пакутуючы ад нуды праз рускую скурпулёзнай, я меў выпадак заўважыць, што знатныя падданыя Расійскай імперыі вельмі крытычна ацэньваюць уладкаванне іхнага грамадства, калі гэтае ўладкаванне дадае ім нязручнасцей.

"Расея – краіна бескарысных фармальнасцуй", – шаптал іяны адзін аднаму, аднак шапталі па-французску, баючыся, як бы іх не зразумелі ніжэйшыя чыны. Я запомніў гэтую думку, ў справядлівасці якой паспеў ужо тады пераканацца на ўласным вопыце. Мяркуючы па тым, што я мог пачуць і ўбачыць пазней, твор пад назвай "Рускія пра саміх сябе" мог бы выявіцца кнігай вельмі суровай; для рускіх любоў да радзімы – не больш чым сродак падлізацца да іх кесара; варта ім пераканацца, што гасудар іх не чуе, і яны пачынаюць абмяркоўваць усё навакол са шчырасцю тым больш небяспечнай, што адказнасць за яе яны падзяляюць са сваімі слухачамі. Нарэшце нас апавясцілі пра нагоду такога доўгага прамаруджвання. Галоўны з галоўных, вярхоўны з вярхоўных, начальнік над усімі начальнікамі мытні паўстаў перад намі: яго-та прыбыцця мы і чакалі ўвесь гэты час, самі таго не ведаючы. Гэты вярхоўны ўладыка ходзіць не ў мундзіры, але ў фраку, як просты смяротны. Здаецца, яму прызначана выконваць ролю свецкага чалавека: для пачатку ён пачаў гаварыць кампліменты рускім дамам; ён нагадаў княгіні Д*** аб іх сустрэчы ў доме, дзе княгіня ніколі ў жыцці не бывала; ён пачаў размаўляць з ёй пра прыдворныя балі, на якіх яна яго ні разу не бачыла; адным словам, ён ламаў камедыю перад усімі намі, а больш за ўсё перада мной, чужаземцам, нават не падазраваючы, што ў краіне, дзе ўсё жыццё распісана, дзе месца кожнага вызначана раз і назаўжды яго капелюшом і эпалетамі, чалавек можа прыкідвацца куды больш уплывовым, чым ён ёсць на самай справе; зрэшты, па сваёй сутнасьці, чалавек ўсюды аднолькавы...

Наш свецкі мытнік між тым, працягваючы бліскаць прыдворнымі манерамі, вытанчанейшым чынам канфіскуе ў аднаго пасажыра парасон, а ў іншага чамадан, прыбірае да рук жаночы нэсэсэр і, захоўваючы самы поўны спакой і стрыманасць, працягвае дагляд, ужо зроблены яго добрасумленнымі падначаленымі.

У рускіх чыноўнікаў стараннасць нікольки не выключае бязладдзя. Яны здзяйсняюць вялікія намаганні дзеля нікчэмнай мэты, і іхная службовая стараннасць проста такі не ведае межаў. Саперніцтва чыноўнікаў прыводзіць да таго, што, вытрымаўшы допыт аднаго з іх, іншаземец можа вельмі хутка трапіць у рукі іншага. Гэта той жа разбой: калі падарожніка абрабавалі адны бандыты,

гэта ніяк не азначае, што назаўтра ён не можа сустрэць іншых, а праз тры дні – трэцціх, прычым кожная з гэтых шаек зробіць з ім усё, што яе душы заўгодна.

~115~

Лёс чужаземца-вандраўніка залежыць толькі ад характару чыноўніка, у рукі якога ён трапляе. Калі гэты апошні не грашыць залішняй нясмеласцю і ў яго паўстане жаданне прычапіцца, чужаземцу ніколі не даказаць сваёй праты. І гэтая-та краіна жадае праславіцца цывілізаванай на заходні манер!.. Вярхоўны ўладыка імперскіх турэмшчыкаў аглядаў судна не спяшаючыся; ён вяршыў свой суд павольна, бясконца павольна; неабходнасць падтрымліваць гутарку адцягвала гэтага саладжавага цэрбера – саладжавага не толькі ў пераносным, але і ў прамым сэнсе слова, бо ён цадзіў прыкры пах мускуса – ад выканання яго непасрэдных абавязкаў. Нарэшце мы пазбавіліся ад мытных цырымоній і паліцэйскай ветлівасьці, ад ваенных прывітанняў і сузірання бязглуздай, неймавернай галечы, увасабленнем якой з'яўляюцца весляры, якія перавозяць спадароў чыноўнікаў. Паколькі я нічым не мог дапамагчы гэтым няшчасным, іхны выгляд зрабіўся для мяне агідны, і кожны раз, калі яны прывозілі на наш карабель пасланнікаў мытні і марской паліцыі, самай суровай з усіх, я адводзіў вочы. Гэтыя матросы, апрануты ў рыззё, гэтыя нямытыя катаржнікі, у чый абавязак ўваходзіць дастаўляць Кранштацкіх чыноўнікаў і афіцэраў на борт замежных судоў, ганьбяць краіну. Гледзячы на іх твары і разважаючы аб тым, што гэтыя бяздольныя істоты лічаць жыццём, я задаваўся пытаннем, за якія грахі Гасподзь асудзіў шэсцьдзесят мільёнаў сьмяротных на вечнае знаходжанне ў Расіі. Перад самым адплыццём я наблізіўся да князя К*** і сказаў яму:

– Вы рускі, выкажыце ж павагу да сваёй краіны і пераканайце міністра ўнутраных спраў ці міністра паліцыі перамяніць ўсё гэта: хай ён аднойчы прыкінецца простым чужаземцам, накшталт мяне, і выправіцца ў Кранштат, каб на ўласным вопыце пераканацца, што значыць – ўязджаць у Расію.

– Гэта не мае сэнсу, – адказаў князь, – імператар тут нямоглы.

– Імператар – так, але міністры!

Нарэшце мы зняліся з якара, на вялікую радасць рускіх князёў і княгінь, прадчуваючых блізкую сустрэчу з роднымі і Бацькаўшчынай; шчасце, напісанае на іхных тварах, абвяргала назіранні любекскага карчмара, але, магчыма, то было выключэнне, якое, як вядома, толькі пацвярджае правіла. Што ж да мяне, то я не толькі не радаваўся, але, наадварот, з баязню думаў пра тое, як развітаюся з чароўным грамадствам, што атачала мяне на борце, і застануся адзін у горадзе, наваколлі якога наводзяць на мяне такую роспач; зрэшты, наша створанае па волі выпадку грамадства больш ўжо не існуе; як толькі на гарызонце замаячыла гавань, далікатныя повязі – вынік мімалётнага капрызу падарожнікаў – у той жа моман зніклі.

~116~

Так бывае з небам: вячэрні ветрык нагрувашчвае на яго краі аблокі, промні заходзячага сонца асвятляюць іх мудрагелістыя формы, якія не выдумаць чалавеку з самым буйным уяўленнем; нашаму погляду з'яўляюцца чароўныя палацы, населеныя фантастычнымі істотамі, німфы і багіні, вядучыя ў вышыні

свой вясёлы карагод, гроты, служачыя прытулкам сірэн, і выспы, плывучыя па вогненным моры; адным словам, перад вамі паўстае новы свет, а калі побач з усімі гэтымі чароўнымі стварэннямі і ўзнікае якая-небудзь пачвара, якое-небудзь безвобразнае стварэнне, іхная пачварнасць толькі падкрэслівае дасканаласць іншых выяў; варта, аднак, ветру змяніцца або проста сціхнуць, а сонцу зайсці, і ўсё знікае... марам прыходзіць канец, холад і пустата праганяюць дзяцей святла, змярканне з іх чарадой ілюзій растае – надыходзіць ноч. Жыхаркі Поўначы добра ўмеюць рабіць выгляд, што выбралі па сваёй волі тое жыццё, якое вядуць згодна волі лёсу. Гэта – не хлусня, але вытанчанае какецтва, ветласць у дачыненні да ўласнага лёсу. Гэта – праява вышэйшай вытанчанасці, вытанчанасці, якая заўсёды натуральна, што не перашкаджае людзям прыкрываць ім падман: бліскучыя жанчыны і надзеленыя паэтычным дарам мужчыны ўмеюць абыходзіцца без жорсткасьці і прымусу ў тых абставінах, дзе гэтыя якасці здаюцца амаль непазбежнымі; тыя і іншыя – найвялікшыя ашуканцы: адным узмахам рукі яны праганяюць сумневы, і ўсе стварэнні іхнага ўяўлення адразу знаходзяць жыццё; іхныя апавяданні прымаюцца на веру любымі суразмоўцамі; нават не падманваючы іншых, яны хлусяць самі сабе, бо іхная стыхія – рэпутацыя; іхнае шчасце – іллюзія; іхнае прызначэнне – задавальненне, што грунтуецца на бачнасці. Бойцеся жаночай вытанчанасці і мужчынскіх вершаў – зброі тым больш грознай, што яе мала хто баіцца!

Вось пра што думаў я, пакуль карабель наш аддаляўся ад Кранштацкіх сцен: усе мы яшчэ знаходзіліся на яго борце, але ўжо не складалі адзінага цэлага; ад грамадства, яшчэ ўчора перапоўненага таемнай гармоніяй, гэтак рэдка асяняючай чалавечыя супольнасці, адляцела душа. Мала што напаўняе сэрца такім смуткам, як гэтая раптоўная перамена; я выдатна ведаю, што так канчаюцца ўсе мірскія радасці, бо ўжо сотню разоў пераконваўся ў гэтым, але далёка не заўсёды прасвятленне надыходзіла гэтак імклівa; да таго ж, што можа быць горай бяды, у якой няма каго абвінаваціць? На маіх вачах кожны рыхтаваўся працягнуць свой шлях; кожнага з вандроўнікаў, якія вярталіся да штодзённасьці, чакала пракладзеная дарога; развітаўшыся са свабодай, што даруецца падарожжам, усе яны вярталіся ў свет рэчаіснасьці, я ж заставаўся ў царстве хімераў; я толькі і раблю, што бадзяюся па розных краінах, а вечна бадзяцца – яшчэ не значыць жыць. Мяне ахапіла пачуццё глыбокай адзіноты: я параўнаў сваё вандраўніцкае сіроцтва з хатнімі радасцямі сваіх спадарожнікаў.

~117~

Адзінота мая была добраахвотнай, але хіба станавілася ад гэтага больш радаснай?.. У той момант любы становішча здавалася мне больш прывабным за маю незалежнасць, і я з зайздрасцю думаў нават пра клопаты сямейныя. Астатнія ж пасажыры думалі хто аб двары, хто аб мытні; бо, не гледзячы на час, страчаны ў Кронштаце, асноўны наш багаж яшчэ не прайшоў адгляду; пасажыраў трывожыў лёс упрыгожванняў і прадметаў раскошы, а можа быць, нават кніг; ўчора гэтыя людзі бязбаязненна пераадольвалі хвалі, а сёння ўздрыгваюць пры выглядзе чыноўніка!.. У вачах жанчын я чытаў прадчуванне сустрэчы з мужамі, дзецьмі, краўчыхай, цырульнікамі і прыдворнымі на балях; чытаў я ў іх і іншае:

не гледзячы на ўчашнія запэўніванні, дамам больш не было да мяне ніякай справы. У жыхароў Поўначы ненадзейныя сэрцы і падманлівыя пачуцці; прыхільнасці іх хісткія, нібы блеклыя прамяні іх сонца; не даражыўшыя нічым і нікім, без шкадавання пакідаючыя родную зямлю, створаныя для набегаў, народы гэтыя закліканыя толькі да таго, каб згодна Гасподняй волі час ад часу пакідаць полюс і астужваць народы Поўдня, палімыя агнём свяцілаў і жарам захапленняў. У Пецярбургу, не паспелі мы прыстаць да берага, як мае тытулаваныя сябры набылі свабоду; яны пакінулі турму, якая дала ім прытулак на час шляху, нават не развітаўшыся са мной – чужаземцам, застаючымся ў паліцэйскіх і мытных кайданах. Для чаго развітанні? Я быў для іх мярцвяк. Якая справа маці сямейства; да вандроўнага спадарожніка?.. Я не дачакаўся ні ветлівага слова, ні погляду, ні ўспаміну!.. Чароўны ліхтар згас; дзейства скончылася. Паўтараю: я прадбачыў гэтую развязку, але не думаў, што яна прычыніць мне такую боль, – нездарма гаворыцца, што галоўная крыніца нечаканасцей для нас – мы самі! Тры дні таму назад дзве ветлівыя вандраўніцы ўзялі з мяне слова, што я наведаю іх у Пецярбургу; двор сёння ў горадзе, я яшчэ не быў прадстаўлены; я пачакаю.

Ліст восьмы

Выгляд Пецярбурга з боку Нявы. – Архітэктура. – Супярэчнасць паміж характарам мясцовасці і стылем будынкаў, запазычаным у паўднёвай цывілізацыі. – Безсэнсоўнае перайманне помнікаў Грэцыі. – Прырода ў ваколіцах Пецярбурга. – Перашкоды, учыняемыя мытняй і паліцыяй. – Допыт з прыхільнасцю. – У мяне забіраюць кнігі. – Цяжкасьці высадкі на бераг. – Выгляд вуліц. – Помнік Пятру Вялікаму. – Ён не заслугоўвае сваёй славы. – Зімовы палац. – Яго перабудавалі за адзін год. – Якім коштам? – Цытата з Герберштэйна. – Карамзін. – Праз ганарыстасць рускія не заўважаюць нялюдскасць свайго ўрада. – Палітыка самаўладдзя адпавядае духу нацыі.

Пецярбург, 4 ліпеня 1839 года[191], вечар

Пецярбургскія вуліцы нязвыклыя для французскага вока; я паспрабую апісаць іх вам, але спачатку хачу распавесьці пра выглядз Пецярбурга з боку Нявы. Выгляд гэты славіцца ва ўсім свеце, і рускія па праву ім ганарацца; зрэшты, мне падалося, што захапленні гледачоў у дадзеным выпадку злёгку перабольшаныя. Некалькі званіц, паўстаючыя погляду здалёку, выклікаюць не столькі захапленне, колькі здзіўленне. Вузкая палоска зямлі на гарызонце дзе-нідзе патаўшчаецца – вось і ўсё, а паміж тым гэтыя ледзь прыкметныя няроўнасці глебы па сутнасць грандыёзныя помнікі новай расійскай сталіцы.

[191] На самай справе сфінксы перад Акадэміяй мастацтваў натуральныя, набытыя ў 1832 г. у Егіпце ў Мехмета-Алі. Памылку заўважылі шмат хто із рускіх чытачоў. Вяземскі 1/13 сьнежня 1843 г.; у чаканні другога, “выпраўленага” выдання пісаў А. І. Тургеневу: “Пажадана ведаць, як ён (Кюстын) дакажа, напрыклад, што (...) гранітныя сфінксы – дурная копія” (НЛА '. С. 12ч). У друку памылку Кюстына не прамінуў адзначыць Грэч (гл.: Gretch. P. 25-26).

Здаецца, быццам бачыш лінію, праведзеную няўпэўненай рукой дзіцяці, якое навучаецца геаметрыі. Падплыўшы бліжэй, вы пачынаеце адрозніваць званніцы праваслаўных храмаў, пазалочаныя купалы манастыроў і творы менш даўняга часу: франтон Біржы, белыя каланады школ, музеяў, казармаў і палацаў, якія стаяць уздоўж гранітнай набярэжнай; ўжо ў самім горадзе вы праплываеце міма сфінксаў, высечаных таксама з граніту; памеры іх каласальныя, аблічча велічнае. Як творы мастацтва гэтыя копіі антычных тварэнняў[192] не каштуюць роўна нічога, але думка выбудаваць горад, які складаецца з адных палацаў, пышная! Тым не менш, перайманне класічных помнікаў непрыемна дзівіць вас, калі вы ўспамінаеце пра тое, у якіх шыротах знаходзіцеся.

~119~

Зрэшты, вельмі хутка позірк ваш дзівяць шматлікія і разнастайныя шпілі, вежы, іголкі; тут, ва ўсякім разе, вы знаёміцеся з нацыянальнай архітэктурай. Вакол Пецярбурга размешчана мноства прасторных пабудоў, увянчаных званіцамі, – гэта манастыры, святыя паселішчы, апярэзваючыя паселішчы мірскіх людзей. Рускія царквы захавалі сваё самабытны аблічча. Не рускія вынайшлі той цяжкавагавы і пераборлівы стыль, што называецца візантыйскім. Але рэлігію сваю рускія атрымалі ад грэкаў; з Візантыяй іх звязваюць нацыянальны характар, вераванні, адукацыя, гісторыя, таму запазычваць што-небудзь у Візантыі для іх зусім натуральна; што ж, хай бяруць за ўзор архітэктуру Канстантынопаля – але не Афін. З борта карабля пецярбургскія набярэжныя здаюцца велічнымі і раскошнымі, але, ступіўшы на сушу, вы адразу выяўляеце, што гэтыя самыя набярэжныя вымашчаныя брыдкімі камянямі, няроўнымі, выродлівымі, стольк і ж непрыемны для вока[193], колькі і небяспечны для пешаходаў і экіпажаў. Некалькі пазалочаных шпіцаў, тонкіх, нібы грамаадводы; порцікі, падстаўкі якіх ледзь не сыходзяць пад ваду; плошчы з калонамі[194], губляючыяся сярод веліэзных пустых прастораў; антычныя статуі, чые рысы, стыль і аблічча так ашаламляльна супярэчаць тутэйшай глебе, колеру неба і клімату, а роўна асобам, вопратцы і звычкам мясцовых жыхароў, што статуі гэтыя нагадваюць палонных герояў у стане ворага; будынкі, якія стаяць не на сваім месцы, храмы,

---

[192]

[193] Проціпастаўленне, на якое нярэдка паказвалі французкія вандроўцы, якія прыбывалі ў Пецярбург марскім шляхам; гл., напрыклад, у “Заўвагі пра Расію”(1818 Бернард дэ Сен-П'ера): “ўбачаным з Нявы, горад асляпляе сваёй пышнасьцю. Але гэтае ўражанне знікае, як толькі ты падплываеш бліжэй і выяўляеш перад сабой не больш чым тэатральную дэкарацыю. Усе гэтыя архітэктурныя шэдэўры ўзведзены із дрэва, цэглы і вапны? ўсе гэтыя ўпрыгожванні выкананы блага” (Voyage en Russie. P. 209).

[194] Пар. аналагічныя ўражанні ў выдадзенай у Пецярбургу па-французску кнізе “Прагулкі святога назіральніка па Санкт-Пецярбургу” (i8n; яе аўтар, Г. Т. Фабер, рускі чыноўнік, пражыў некалькі гадоў у Францыі і нават ваяваў у шэрагах рэвалюцыйнага войска): “Санкт-Пецярбург хочацца назваць горадам з калонамі. Запал да калонаў пануе паўсюль, за калонамі іанічнага ордэна хаваюцца часам і карэтны хлеў, і майстэрня краўца” (Faber. T. 2. P. 133); Фабер адзначае таксама, што Пецярбург з яго прамымі лініямі элегантны, але залішне манатонны, пазбаўлены пікантнасьці: “Мне хацелася час ад часу бачыць сярод плоскіх дахаў высока паднятыя гарышчы, хацелася б, каб у аднастайны шэраг фасадаў з калонамі ўрываўся гатычны храм з яго вежамі, вітражамі, паглыбленнямі і таямнічымі галерэямі. Я хацеў бы, каб акрамя вуліц, пракладзеных па лінейцы, мне трапляліся і вулачкі крывыя, абуджаючыя цікавасць...” (Faber. T. 2. P. 137).

невядома із-за чаго перанесеныя з вяршыняў грэчаскіх гор у лапландскія балоты і страціўшыя ўсю сваю веліч, – вось што перш за ўсё ўразіла мяне ў Пецярбургу.

Цудоўныя палацы паганскіх багоў, храмы, выдатна завяршаючыя сваімі гарызантальнымі лініямі і строгімі абрысамі адгор'і іянійскіх гор, сьвятыні, чые мармуровыя сцены зіхацяць пад прамянямі сонца на Пелапанэскіх скалах, сярод руінаў старажытнага Акропаля, ператварыліся тут у груды гіпсу і вапны; непараўнальныя дэталі грэцкай скульптуры, цудоўныя хітрыкі класічнага мастацтва саступілі месца смешнаму сучаснаму ўпрыгожвальніцтву, якое славіцца ў чухонцаў доказам бездакорнага густу. Пераймаючы стварэнні дасканалыя, мы іх псуем; варта або паўтараць ўзоры ў дакладнасці, альбо тварыць самастойна. У дадатак копіі афінскіх помнікаў, як бы ні былі яны падобныя на арыгіналы, немінуча згубяцца сярод размешчанай ніжэй за ўзровень мора балоцістай раўніны, якой ўсякую хвіліну пагражае небяспека быць затопленай вадой. Прырода тут патрабуе ад чалавека рашуча супрацьлеглага таму, што ён стварыў; патрэбна было б не пераймаць паганскія храмы, але акружыць сябе будынкамі, якія, дзёрзка накіроўваючыся праз туман ўвысь, да паўночнага каламутнага неба, парушалі б аднастайнасць бязмежных сырых і шэрых стэпаў, якія распасьціраюцца вакол Пецярбурга. Гэтай краіне пад стаць не каланада Парфенона і не купал Пантэона, але

пекінская пагада. У краі, якому прырода адмовіла ў найменшым узвышшы, ўзводзіць горы павінен чалавек. Я пачынаю разумець, чаму рускія так настойліва запрашаюць замежнікаў наведаць іхную краіну зімой: снежнае покрыва таўшчынёй у шэсць футаў можа схаваць усё, што заўгодна, улетку ж мясцовасць паўстае перад падарожнікам ва ўсёй сваёй галечы. Аб'ехаўшы ўвесь Пецярбург і яго наваколлі, падарожнік, як я чуў, нават пакінуўшы ззаду сотні міль, не знойдзе нічога, акрамя шырокіх лужын, чэзлых хвой і бяроз з мутна- зялёным лісцем. Вядома, зімовы саван больш да твару гэтай шэрай расліннасьці, чым летні ўбор. Адна і тая ж нізіна, упрыгожаная адным і тым жа хмызняком, – гэты від чакае вас паўсюль, калі толькі вы не накіруеце свае ступні ў бок Швецыі або Фінляндыі. Там вашаму погляду паўстануць нагрувашчванні парослых хвоямі гранітных грудак, якія, калі і не надаюць пейзажам вялікай разнастайнасці, усё ж змяняюць аблічча мясцовасці; што ж да будынкаў, упрыгожаных невялікімі калонамі, якія мясцовым жыхарам ўздумалася пабудаваць у гэтым роўным голым краі, яны, зразумела, не надаюць асаблівай весялосці. Грэцкім перыстылям падставай служылі горныя вяршыні – тут жа паміж творамі чалавека і навакольнай прыродай адсутнічае якая б то ні было сувязь[195], і гэта адсутнасць гармоніі

[195] У сваёй крытыцы рускай пераймальнасці Кюстын дзіўным чынам пагаджаецца з тагачасным рускім афіцыёзам, вяшчальнікі якога абураліся: ”... праз дагаджаньне італьянскаму стылю мы забыліся пра нашу зручнасць, наш клімат, наша рускае сонца, - і ў мароз сталі хадзіць наросхрыст, і ў цемры пад парасонам. Замест сенцаў і дзядзінца прымайстравалі да цэркваў скразныя порцікі, якія даюць абарону ад дажджу і гарачага сонца, але не ад лютага марозу” (рэцэнзія на “Праекты цэркваў, складзеныя (...) К. Тонам”. – Паўночная пчала. 15 красавік 1839).

непрыемна дзівіць мяне на кожным кроку; шпацыруючы па гэтым горадзе, я адчуваю тую няёмкасць, якую адчуваю, размаўляючы з манерным чалавекам. Порцік, ўпрыгожванне лёгкае і паветранае, у гэтым краі, і без таго змрочным праз клімат, толькі абцяжарвае будынкі; адным словам, Пецярбург заснаваны і пабудаваны людзьмі, якія маюць густ да безгустоўшчыны. Бязглуздзіца, на мой погляд, – галоўная адметная рыса гэтага вялізнага горада, які нагадвае мне пачварны павільён, збудаваны пасярод парку; парк гэты, аднак, займае трацiну свету, а імя архітэктара – Пятро Вялікі. Пагэтаму, як бы ні абражалі позірк, дурныя перайманні, знявечваючыя аблічча Пецярбурга, немагчыма без захаплення глядзець на гэты горад, які ўзнік з мора згодна загаду чалавека і жывучы ў пастаяннай барацьбе з лёдам і вадой; ўзвядзенне яго – плён незвычайнай волі; нават той, хто не захапляецца ім, яго баіцца – а ад баязьні недалёка да павагі.

Кранштацкі пакетбот кінуў якар пасярод Пецярбурга, насупраць мытні, перад гранітнай набярэжнай, названай Ангельскай, адкуль рукой падаць да знакамітай плошчы, дзе на абломку скалы высіцца помнік Пятру Вялікаму. Падарожнік надоўга запамінае гэта месца; вы хутка зразумееце, чаму.

Я хацеў бы пазбавіць вас ад падрабязнага апісання тых ганенняў, якія пад назвай простых фармальнасцей абрынулі на мяне паліцэйскія і іх верныя сябры мытнікі; аднак мой абавязак – даць вам уяўленне аб усіх цяжкасцях, якія чакаюць

чужаземца, трапляючага ў Расію марскім шляхам: кажуць, з прыязджаючымі па сушы абыходзяцца не так сурова.

Ад сілы тры дні ў годзе пецярбургскае сонца паліць неміласэрдна[196]: ўчора, калі я прыбыў у Пецярбург, быў як раз адзін з такіх дней. Спачатку нас, мяне і астатніх прыехаўшых замежнікаў, даволі доўга трымалі на верхняй палубе. Мы знаходзіліся на самым сонцапёку, не маючы магчымасці схавацца ў цень. Было восем раніцы, развіднела ж яшчэ ў гадзіну ночы. Кажуць, што тэрмометр паказваў 30 градусаў згодна Рэамюра[197]; заўважце, што на Поўначы такую спякоту пераносіць значна цяжэй, бо паветра тут душнае і вільготнае.

Нам патрэбна было паўстаць перад новым трыбуналам, засядаўшым, як і ранейшы, Кранштацкі, у кают-кампаніі нашага судна. З той жа ветлівасьцю мне былі зададзены тыя ж пытанні, і адказы мае былі перакладзены з захаваннем тых жа цырымоній.

– З якой мэтай прыбытку вы ў Расію?

– Каб убачыць краіну.

– Гэта не падстава. (Як вам падабаецца пакора, з якой падаецца рэпліка?)

– Іншай ў мяне няма.

---

[196] Пар. ў лісьце Мікалая I да І. Ф. Паскевіча ад 11/23 ліпеня 1839: “Спякота ў нас дзіўная, і надвор'е такое цудоўнае, якога ніхто не памятае; аднак хворых і памерлых шмат ад такой незвычайнай тэмпературы” (Шчарбатаў А. Г. Генерал-фельдмаршал князь Паскевіч. СПб., 1896. Т. 5. Дадатак. С. 393).

[197] Прыблізна 24 градусы згодна Цэльсія.

– З кім вы маеце намер пабачыцца ў Пецярбургу?

– З усімі асобамі, якія дазволяць мне з імі пазнаёміцца.

– Колькі часу вы плануеце знаходзіцца ў Расіі?

– Не ведаю.

– Але ўсё ж?

– Некалькі месяцаў.

– Ці маеце вы дыпламатычныя даручэнні?

– Не.

– А таемныя мэты?

– Не.

– Навуковыя планы?

– Не.

– магчыма, вы накіраваны вашым урадам для вывучэння грамадскага і палітычнага становішча ў нашай краіне?

– Не.

– Значыць, вас паслала гандлёвая кампанія?

– Не.

– Такім чынам, вы падарожнічаеце па сваёй волі і з чыстай цікаўнасці?

– Так.

– Чаму ж вы абралі менавіта Расею?

– Не ведаю, і г. д., і г. д., і г. д.

– Ці маюцца ў вас рэкамендацыйныя лісты[198] да каго-небудзь із расійскіх падданых?

Папярэджаны пра недарэчнасьць залішне адкрытага адказу на гэтае пытанне, я назваў толькі свайго банкіра.

~122~

Перад гэтым судом паўсталі і шмат хто з маіх саўдзельнікаў–чужаземцаў, падлягаўшых самаму суроваму допыту ў сувязі з нейкімі няправільнасьцямі, пранікшымі ў іхныя пашпарты. У рускіх паліцэйскіх сабак-сышчыкаў тонкі нюх, і яны вывучаюць пашпарты больш ці менш пільна, гледзячы па тым, як спадабаліся ім іхныя ўладальнікі; мне падалося, што яны ставяцца да пасажыраў аднаго і таго ж карабля далёка не аднолькава. Італьянскага негацыянта, які праходзіў дагляд перада мной, абшукалі бязлітасна, хочацца сказаць – да крыві;

[198] Кюстын яшчэ ў Парыжы атрымаў рэкамендацыйныя лісты да дырэктара імператарскіх тэатраў А. М. Гедэонава і обер-цырымоніймайстра І. І. Варанцова-Дашкава (гл.: Tarn. P. 514; НЛА. С. 107, 127); ў Кісінгене А. Я. Тургенеў даў яму рэкамендацыйныя лісты да маскоўскага пошт-дырэктара А. Я. Булгакава і да П. А. Вяземскага. Першага Тургенеў прасіў прыняць Кюстына “з сапраўднай маскоўскай гасьціннасьцю” (НЛО. С. 116), а другому прапанаваў пазнаёміць госьця ў Пецярбургу з пісьменнікам і навукоўцам В. Ф. Адоеўскім, гісторыкам-бібліёграфам, знаўцам запісак замежнікаў пра Расію Ф. П. Адзелунгам і паэткай К. К. Паўлавай, а калі той паедзе ў Маскву, “перадаць яго Булгакаву і Чаадаеву, маім імем, і Свярбеевай для гонару рускай прыгажосьці” (ОА. Т. 4 - С. 79; Е. А. Свярбеева, маскоўская прыяцелька Тургенева, уяўлялася таму аналагам с-ні Рэкам’е, а салон Свярбеевых – аналагам парыжскага салона Рэкам’е ў Аббеі-о-Буа). Верагодна у Кісінгене ж Варнгаген забяспечыў Кюстына лістом да педагога і літаратара Я. М. Няверава (НЛО. С. 127). Пра нагоды, згодна з якімі Кюстын не сустрэўся з тымі прадстаўнікамі рускай культурнай эліты, якім хацеў “перадаць” яго Тургенеў, гл. цяпер. том, с. 344 і заўв., І: НЛА. С. 108-110).

яго прымусілі нават адкрыць кашалёк, зазірнулі яму за пазуху і ў кішэні; калі яны зрабяць так сама і са мной, я выклікаю ў іх вялікія падазрэнні, думаў я. Кішэні мае былі запоўнены рэкамендацыйнымі лістамі, частку з якіх я атрымаў непасрэдна ад рускага амбасадара ў Парыжы, а частку – ад асоб не менш вядомых, аднак лісты гэтыя былі запячатаны, і гэтая акалічнасць прымусіла мяне не пакідаць іх у чамадане: дык вось, пры выглядзе паліцэйскіх я зашпіліў фрак на ўсе гузікі. Аднак яны не захацелі абшукваць мяне самога, затое праявілі жывую цікавасць да маіх валізак і старанна агледзелі ўсе мае рэчы, у асаблівасьці кнігі. Яны вывучалі іх невыносна доўга і, нарэшце, канфіскавалі ўсе без выключэння, трымаючыся пры гэтым так жа незвычайна ласкава, але не звяртаючы ніякай увагі на мае пратэсты. У мяне адабралі таксама пару пісталетаў і стары дарожны гадзіннік; дарэмна я спрабаваў высветліць, што супрацьзаконнага знайшлі вартавыя парадку ў гэтай апошняй рэчы; ўсё узятае, як мяне запэўніваюць, будзе мне вернута, але толькі коштам шматлікіх клопатаў і перамоў. Такім чынам, мне застаецца паўтарыць услед за рускімі арыстакратамі, што Расія – краіна непатрэбных фармальнасцей.

Я знаходжуся ў Пецярбургу ўжо больш за суткі, але яшчэ нічога не змог вырваць з лап мытнікаў, у давяршэнне ж да ўсіх бедаў мая каляска была накіравана з Кранштадта ў Пецярбург на дзень раней, чым мне абяцалі, але не на маё імя, а на імя нейкага рускага князя[199]; у Расіі, куды ні кінь, усюды адны князі. Зараз прыйдзецца выдаткаваць шмат намаганняў на бясконцыя тлумачэнні з мытнікамі; справа ў тым, што князь, да якога прыбыла каляска, у ад'ездзе, і мне будзе патрэбна самому даводзіць мытнікам, што яны памыліліся. Праз гэтую бязглуздую блытаніну я вымушаны буду, баюся, яшчэ доўга абыходзіцца без усіх тых рэчаў, што засталіся ў калясцы. Каля дзесяці я, нарэшце, вызваліўся ад мытных путаў і змог ступіць на пецярбургскую зямлю, дзе выпадкова сустрэў на набярэжнай нямецкага вандраўніка, адразу прапанаваўшага мне свае паслугі. Калі гэта і шпіён, то, ва ўсякім выпадку, вельмі ветлівы: ён гаворыць па-руску і па-французску, ён адшукаў мне дрожкі і дапамог майму служцы давезьці на павозцы да гатэля Кулона[200] тую нікчэмную частку майго багажу, якую мне вярнулі. Я даў загад служцы ні ў чым яму не пярэчыць.

~123~

Кулон – француз, а яго гатэль лічыцца лепшым у Пецярбургу; гэта, зрэшты, ніяк не азначае, што жыць у яго зручна і ўтульна. У Расіі замежнікі вельмі хутка страчваюць нацыянальныя рысы, хоць і ніколі не растваpаюцца сярод мясцовых жыхароў. Шчырадушны немец адшукаў мне нават правадыра, які гаворыць па-нямецку, які сеў ззаду мяне ў дрожкі, каб адказваць на любыя мае пытанні:

[199] З прашэннем дапамагчы яму адшукаць зьнікшую каляску Кюстын звярнуўся да свайго новага рускага знаёмага – князя Казлоўскага, а той, у сваю чаргу, пераадрасаваў прашэнне свайму прыяцелю П. А. Вяземскаму, віцэ-дырэктару дэпартамента знешняга гандлю Міністэрства фінансаў; у зваротным лісьце сакратару Казлоўскага Штуберу Вяземскі запэўніваў: “Я неадкладна аддам неабходныя распараджэння мытні, каб там разабраліся ў непаразуменні, якое адбылося з маркізам дэ Кюстынам, і вярнулі яму яго экіпаж як мага раней” (НЛА. С. 129).

[200] Гатэль Кулона знаходзіўся па адрасу: Міхайлоўская плошча, дом 8.

чалавек гэты называў мне ўсе помнікі, міма якіх пралягаў наш шлях ад мытні да заезжага двара, – шлях, які скончыўся не так ужо хутка, бо Пецярбург вялікі.

Перш за ўсё, перад маім поглядам паўстала хвалёная статуя Пятра Вялікага, выгляд якой здаўся мне вельмі непрыемным[201]; па волі Кацярыны яна стаіць на абломку скалы, упрыгожаная фразай простай, але перапоўненай, не гледзячы на сваю звычайнасць, не малой ганарыстасьцю: "Пятру І Кацярына ІІ". Гэтая конная постаць не можа быць названая ні старажытнай, ні новай; Пятро тут – рымлянін часоў Людовіка XV. Конь, раўнавагі дзеля, топча капытамі вялізарнага змея: гэтая не вельмі ўдалая выдумка толькі падкрэслівае бездапаможнасць скульптара.

Гэтая статуя і плошча, сярод якой яна зусім губляецца, – самыя выдатныя помнікі, спатканыя мной на шляху з мытні на заезжы двор.

Я не надоўга затрымаўся каля будынка, яшчэ не дабудаванага, але ўжо вядомага ўсёй Еўропе, – сабора Святога Язэпа[202]; нарэшце, і я ўбачыў фасад новага Зімовага палаца – яшчэ адзін цудоўны вынік волі аднаго чалавека, натхняючага іншых людзей на барацьбу з законамі прыроды. Гэтая барацьба ўвянчалася поўным поспехам, бо за адзін год Зімовы палац – мабыць, найвелізарны з усіх у свеце, бо ён роўны Луўру і Цюільры разам узятымі, – адрадзіўся із попелу[203].

---

[201] Амаль усе еўрапейскія вандроўцы лічылі сваім абавязкам апісаць знакамітую статую, “прадмет захаплення ўсёй Яўропы” (Schnitler. P. 223), але гэтае захапленне было далёка не ўсеагульным. Так абат Жаржэль, аўтар “Падарожжа ў Санкт-Пецярбург” (1818 г.), папракаў скульптара ў тым, што ён абчасаў і адпаліраваў глыбу-п'едэстал, чым сапсаваў ўражанне ад помніка, а с-ня дэ Сталь ў кнізе “Дзесяць гадоў у выгнанні” (выд. 1821) крытыкуе выкарыстанне ў помніку змяі; усведамляючы, што функцыя яе – “утрымліваць у раўнавазе каласальныя фігуры вершніка і каня”, яна аспрэчвае ўкладзены ў помнік сэнс: Пятру, на яе думку, трэба было баяцца не столькі “гадаў”-царадворцаў, колькі прыхільнікаў даўніны (гл.: Voyage en Russie. P. 218-219; 223; Расія. С. 39). Аб скептычных заўвагах пра помнік, выліты Фальконэ, у рускай прэсе 1830-х гг., гл.: Аспават А. Л., Тыменчык Р. Д. “Сумную аповесць захаваць...» М., 1987. С. 56-58. Негатыўную ацэнку помніка Пятру гл. таксама ў цяп. томе, с. 175

[202] Ісаакіеўскі сабор, які будаваўся ў 1818-1858 гг. згодна праекта ўраджэнца Францыі Агюста Рыкара (Аўгуста Аўгуставіча) Монферана (1786-1858); да 1839 былі ўжо збудаваныя ўсе чатыры порціка, але яшчэ не завершаны купал, і сабор стаяў у лясах.

[203] Увечары 17/29 сьнежня 1837 г. праз пашкоджанне пячной трубы ў Зімовым палацы ўспыхнуў пажар, які зрабіў велізарныя разбурэнні (ацалелі толькі сьцены і скляпенні першага паверха). Для аднаўлення палаца 29 снежня 1837 была створана спецыяльная камісія пад старшынством міністра двара князя П. М. Ваўконскага. Агульнае кіраўніцтва будаўнічымі працамі было даручана генералу П. А. Клейнміхелю, намаганнямі якога Зімовы палац “паўставаў із полымя на трупах працаўнікоў”(Герцэн А. І. Творы. М., 1958. Т. 7 - С. 358). На будаўніцтве працавалі штодня па 8 000 чалавек. Да вясны 1839 г. была завершана першая чарга аднаўленчых прац; ўсе асноўныя працы былі завершаны ў 1840 г. Еўрапейскія чытачы былі схільныя верыць выяве будаўніцтва, намаляванай Кюстынам; гл., напрыклад, у дзёніку герцагіні дэ Дзіна 24 траўня 1843 г.: “Я ведаю Расію і рускае жыццё недастаткова добра, каб праверыць дакладнасць апавяданняў і апісанняў, аднак як із паданняў, так і із уласных маіх стасункаў з рускімі я ведаю дастаткова, каб зразумець, што апісанні Кюстына цалкам праўдзівыя. Так, усё, што ён распавядае пра тысячы працаўнікоў, прынесеных у ахвяру дзеля хутчэйшага аднаўлення імператарскага Зімовага палаца ў Санкт-Пецярбургу, я чула ў Берліне” (Dino. P. 270-271). Аб цяжкіх умовах, у якіх працавалі працаўнікі на аднаўленні палаца, Кюстын мог чуць ад французкага амбасадара Баранта, які ў сваіх пасмяротна выдадзеных “Нататках” пра Расію спецыяльна падкрэслівае, што “ў грамадстве пра гэта не гаварылі”; а сам ён даведаўся пра жахлівыя падрабязнасьці ”выпадкова, пасьля сьмерці французкага мастака і французкага архітэктара, якія працавалі ў палацы”; выява, якую малюе ў сваіх “Нататках” Барант, вельмі нагадвае Кюстынаву: “я чуў ад князя Васіля Даўгарукага, у абавязкі якога ўваходзіў нагляд

Для таго каб скончыць гэтую працу ў тэрмін, вызначаны імператарам, запатрабаваліся неймаверныя намаганні: ўнутраныя працы вяліся падчас страшных маразоў; для будоўлі пастаянна патрабаваліся шэсьць тысяч працоўных; кожны дзень праносіў з сабой мноства ахвяр, але на іх месца адразу паўставалі, каб у сваю чаргу загінуць у гэтай ганебнай бітве, новыя барацьбіты, так што страты не былі прыкметныя. Між тым, адзінай мэтай стольківх ахвяр было задавальненне капрыза аднаго чалавека! У краінах, для якіх цывілізацыя – рэч натуральная, г. зн. даўно знаёмая, чалавечае жыццё падвяргаюць небяспецы толькі дзеля ўсеагульнага дабра, якое прызнаецца за такое большасцю нацыі. У Расіі ж прыклад Пятра I выявіўся згубным для мноства манархаў! У дні, калі мароз дасягаў 26, а то і 30 градусаў, шэсць тысяч невядомых пакутнікаў, пакорлівых няволі, таму што паслухмянасць у рускіх – дабрачыннасць прыроджаная і вымушаная, працавалі ў залах, нагрэтых да 30 градусаў цяпла, – каб хутчэй высахлі сцены. Такім чынам, уваходзячы ў гэты фатальны палац, стаўшы

за гэтымі працамі, што ў палацы меліся пакоі, куды немагчыма было ўвайсці, не зняўшы фрак і гальштук, а між тым у гэтых пакоях працавала шмат людзей. Імператар наведваў будаўніцтва штодня, лічачы яго справай свайго жыцця, галоўным сваім клопатам. Выпарэнні гіпсу, незвычайная спякота, раптоўны пераход у іншую атмасферу, на марозныя зімовыя вуліцы, памнажалі сярод працоўных хваробы, якія нярэдка прыводзілі да смяротнага зыходу" (Notes. P. 305-307). Аўтары антыкюстынаўскай брашуры (Грэч і Таўсты) рашуча абвяргалі звесткі Кюстына пра гібель працаўнікоў на будаўніцтве палаца; Грэч дадаваў, што рускаму чалавеку змена тэмператур не вельмі шкодзіць: нездарма рускія з лазні кідаюцца ў снег. Заўважым, што далёка не ўсе французскія вандроўцы, якія пабывалі ў Расіі на мяжы 1830-1840-х гг., надавалі лёсу працаўнікоў, якія аднаўлялі палац, такую ж увагу, як Кюстын; так, К. Мармі, які наведаў Расію ў 1842 г., проста канстатуе, што палац згарэў і быў узведзены нанова на працягу некалькіх месяцаў (Marmier. T. 1. P. 273). Тон, у якім Кюстын распавядае пра рэканструкцыю палаца, рэзка кантраставаў з рыторыкай рускіх афіцыёзных твораў, у якіх падкрэслівалася цудоўная моц цара, згодна чыёй волі палац "да прызначанага дня паўстаў, із руінаў, і гэты сапраўдны цуд, ледзь спасцігаемы, зьдзейсніўся не праз чарадзейства, але уздзеяннем слова, вымаўленнага Гасударом, цалкам разумеючага свой народ, і пачуццём народа, бязмежна і свята адданага Гасудару" (Башуцкі А. П. Аднаўленне Зімовага палаца ў Санкт-Пецярбургу. СПб., 1839. С. 70), пар. у Кюстына ніжэй, на с. 127, палеміку з падобнымі выказваньнямі. Характэрна, што асабліва падкрэслівалася "рускасць" зробленага цуда, якога замежнікам, "якія думалі і пісалі, што наўрад ці дастаткова і дваццаці гадоў, каб узнавіць палац такім, якім ён быў да пажару", не зразумець: "Тыя могуць толькі спасьцігнуць гэта, каму блізка знаёмая Русь" (Там жа. С. 74). Сярод афіцыёзных "топасаў" пры апісаннях адроджанага палаца варта назваць таксама паралель Мікалай I – Пятро I, якая не адзін раз выкарыстоўвалася і Кюстынам (гл., напр., цяп. том, с. 179 і асабліва 193): "Пятро Вялікі зрабіў з Расіі, за чвэрць стагоддзя, тое, на што ў іншых еўрапейскіх дзяржавах спатрэбілася б шмат вякоў, і праўнук дзівоснага Пятра сказаў, што ён праз год будзе сустракаць сьвята Светлага Ўваскрасення ў сьценах адноўленага палаца - сказаў, і палац адрадзіўся із руінаў да прызначанага дня" (Паўночная пчала. 5 красавіка 1839 г.). Тут нялішнім будзе нагадаць, што адразу пасьля пераезду царскай сям'і ў адноўлены Зімовы палац выявіўся фундаментальны дэфект вентыляцыйнай сістэмы, які, згодна думкі вялікай князёўны Вольгі Мікалаеўны, служыў пастаяннай крыніцай лёгачных захворванняў яе родных (гл.: Сон юнацтва. С. 117; пар.: там жа. с. 132). Недахопы адноўленага палаца не былі таямніцай і для старонніх; Гагерн заўважае (у жніўні 1839): "нявыгадныя наступствы такой вялікай паспешнасьці паўсюль бачныя ў Зімовым палацы: сырыя, нездаровыя сьцены; ўсе пакоі летам шмат тапіліся для прасушкі, таму ўжо ў шмат якіх апартаментах стала немагчыма жыць" (Расія. С. 671). Такім чынам, спраўдзіліся прадказанні пра тое, што "ад празмерна хуткага аздаблення немінуча павінна ў нанова аздобленых сьценах і каменных скляпеннях застацца шмат вільгаці", якія зафіксавала III аддзяленне яшчэ ў 1838 (ГАРФ. Ф. 109. Оп. 223. No 3 л. - 162 аб.).

дзякуючы іхнаму подзвігу царствам марнасьці, раскошы і асалод, і выходзячы адтуль, працоўныя станавіліся ахвярамі пяцідзесяці-шасьцідзесяці градуснага перападу тэмператур.

Такой небяспецы не падвяргаюцца нават катаржнікі ва Ўральскіх рудніках, а, паміж тым, людзі, якія працавалі ў Пецярбургу, зусім не былі злачынцамі. Мне распавялі, што тым няшчасным, хто фарбаваў сцены ў самых гарачых пакоях, даводзілася апранаць на галаву свайго роду ледзяныя каўпакі, каб не згубіць прытомнасць ад невыноснай спёкі. Няма лепшага заходу, каб выклікаць агіду да мастацтва, пазалоты, раскошы і іншаму прыдворнаму харастваму. Тым не менш ўсе гэтыя людзі, аддадзеныя на закланне дзеля імператарскай ганарыстасьці, называлі свайго манарха бацькай.

З тых часоў, як я ўбачыў гэты палац і даведаўся, колькіх чалавечых жыццяў ён каштаваў, я адчуваю сябе ў Пецярбургу не ўтульна. За дакладнасць свайго апавядання, я ручаюся: я чуў яго не ад шпіёнаў і не ад жартаўнікоў. Версаль абыйшоўся ў шмат мільёнаў, але пры яго пабудове зарабілі на хлеб столькі ж французскіх працоўных, колькі славянскіх рабоў загінула за гэтыя дванаццаць месяцаў, якія пайшлі на аднаўленне Зімовага палаца; па загаду імператара адбыўся цуд: палац зноў адбудаваны і будзе, да ўсеагульнай радасці, урачыста адчынены падчас адружання вялікай князёўны, якое вось-вось павінна адбыцца ў Пецярбургу[204]. У Расіі манарх можа быць паважаны народам, нават калі ён не шануе чалавечае жыццё. Нішто вялікае не ствараецца без працы, але калі адзін чалавек увасабляе ў сабе і нацыю і ўрад, яму варта было б узяць за правіла пускаць у ход вялікую машыну, кіраванне якой яму даверана, толькі дзеля мэты, годнай такіх намаганняў. Мне здаецца, што нават у інтарэсах свайго кіравання – зразумей ён іх правільна – імператар мог бы патраціць на аднаўленне палаца, пацярпелага ад пажару, на год больш.

Абсалютнаму манарху не прыстала казаць, што ён спяшаецца: у першую галаву яму варта баяцца стараннасьці сваіх падданых, здольных па даручэнню ўладара, на першы погляд цалкам нявіннаму, кінуць у смяротную бойку цэлае войска рабоў! Гэта вялікі кошт, мабыць, нават залішне вялікі, бо і Гасподзь і людзі рана ці позна адпомсцяць за гэтыя бесчалавечыя цуды; неасцярожна – каб не сказаць больш – з боку манарха цешыць сваю ганарыстасць такім спусташальнай чынам; аднак рускія цары ставяць славу сярод чужаземцаў вышэй за ўсё, нават вышэй за ўласную карысць. Грамадская думка іх падтрымлівае; да таго ж там, дзе паслухмянасць зрабілася умовай жыцця народа, нішто не можа падарваць даверу да ўлады. Старажытныя людзі пакланяліся сонцу; рускія пакланяюцца сонечным зацьменням: хіба маглі яны навучыцца глядзець на свет адкрытымі вачыма?

[204] Марыі Мікалаеўны (1819-1876), старэйшай дачкі імператара, якая павінна была адружыцца з герцагам Максіміліянам Лейхтэнбергскім (1817-1852). Пра гэта вяселле, на якім Кюстын прысутнічаў, падрабязней гл. ніжэй, у лісьце адзінаццатым.

Я не хачу сказаць, што іх палітычнае ўладкаванне не здольна прынесці ніякай карысці; я хачу толькі сказаць, што гэтыя карысныя вынікі каштуюць занадта дорага.

Чужаземцы не сёньня пачалі здзіўляцца прыхільнасці рускага народа да свайго рабскага становішча; я зараз жа дам вам магчымасць прачытаць урывак з ліставання барона Герберштэйна[205], пасланніка імператара Максіміляна, бацькі Карла V, пры двары цара Васіля Янавіча. Я выдатна памятаю гэты ўрывак, бо адшукаў яго ў гісторыі Карамзіна[206], якую чытаў ўчора на параходзе. Гэты том пазбег пільнага вока паліцыі, бо знаходзіўся ў кішэні майго дарожнага плашча. Самым хітрым шпіёнам здараецца памыліцца: я ўжо казаў, што маю вопратку не абшукалі. Ведай рускія, што могуць здабыць хоць трохі ўважлівыя чытачы із апавяданняў гэтага гісторыка-царадворца, чые кніжкі выклікаюць ў іх такое захапленне, а ў замежнікаў – недавер, з нагоды яго ліслівай небезстароннасьці, яны б узненавідзелі гэтыя кніжкі і, раскаяўшыся у прыхільнасці да асветы, якая радніць іх з цяперашняй Яўропай, кінуліся б у ногі імператару, молячы яго забараніць усе творы па гісторыі, пачынаючы з прац Карамзіна, каб іх мінулае заставалася пакрытым цемрай, роўна дапасуючай як і да спакою дэспата, так і дастатку падданых, якія становяцца асабліва вартыя шкадавання, калі іх шкадуюць. Небаракі пачыталі б сябе шчаслівымі, не называй іх неасцярожныя чужаземцы накшталт мяне няшчаснымі ахвярамі. Парадак і пакорлівасці – два бажаствы рускай паліцыі і рускай нацыі – патрабуюць, як мне здаецца, гэтага апошняга прынашэньня.

Такім чынам, вось што пісаў Герберштэйн, абураны дэспатызмам рускага манарха:

"Цар загадае, і зроблена[207]: жыццё, маёмасць людзей, мірскіх і духоўных, вяльможаў і грамадзян, цалкам залежыць ад яго волі. Няма супярэчнасцей, і ўсё справядліва, як у справах Божых: бо рускія перакананы, што Вялікі Князь ёсць выканаўца волі Нябеснай. Іхныя звычайныя словы: так заўгодна Богу і Гаспадару, ведае Бог і Гаспадар. Стараннасць гэтых людзей неверагодная. Я бачыў аднаго із шляхетных велікакняжых чыноўнікаў, які быў пасланнікам у Гішпаніі, сівога старца, які, сустрэўшы нас пры ўездзе ў Маскву, імчаўся верхам, мітусіўся, бегаў, як малады чалавек; пот градам цёк з яго твару. Калі я выказаў яму сваё здзіўленне, ён гучна сказаў: ах, спадар Барон! мы служым Гаспадару не па-вашаму! Не ведаю, ці ўласцівасці народа патрабавалі для Расіі такіх самаўладцаў, або самаўладцы надалі народу такія ўласцівасці".

---

[205] Герберштэйн Жыгімонт фон (1486-1566) - нямецкі дыпламат, які пабываў у Расіі, пры двары вялікага князя маскоўскага Васіля III Янавіча (1479-1533) у 1517 г. 152? Гг. і які пакінуў "Нататкі пра маскавіцкія справы" (гл.: Расія XV-XVIII стст. вачыма замежнікаў. Л., 1986. С. 31-150); быў пасланнікам Максіміляна I Габсбурга (1459-1519) - аўстрыйскага эрцгерцага, з 1493 г. – імператара "Святой Рымскай імперыі".

[206] Кюстын чытаў "Гісторыю дзяржавы Расійскай" у французкім перакладзе Жаффрэ і Сен-Тома, якая пачала выходзіць у 1819, яшчэ пры жыцці Карамзіна, пад назвай "Гісторыя Расіі"(гл.: Быкава Т. А. Пераклады твораў Карамзіна // XVIII стагоддзе. Зб. 8. Л., 1969. С. 337; Corbet Ch. L'opinion franyaise face a 1'inconnue russe. P., 1967. P. 120-122); Кюстын карыстаўся парыжскім выданнем 1826 (т. 1-11).

[207] Карамзін. т. VII. гл. IV.

Гэты ліст быў напісаны больш за тры стагоддзі таму, але рускія, якія ў ім намаляваныя, нічым не адрозніваюцца ад рускіх сёняшніх, якіх бачу я. І я, па прыкладу пасланніка караля Максіміляна, задаюся пытаннем, ці характар народа стварыў самаўладдзе,

ці ж самаўладдзе стварыла рускі характар, і, падобна нямецкаму дыпламату, не магу адшукаць адказ.

Зрэшты, я схіляюся да думкі, што ўплыў было ўзаемным: рускія кіраўнікі маглі з'явіцца толькі ў Расіі, але і рускія не сталі б такімі, як яны ёсць, жывi яны пад уладай іншых кіраўнікоў. Прывяду іншую цытату з таго ж Карамзіна: ён пераказвае водгукі замежных падарожнікаў XVI стагоддзя, якія пабывалі ў Масковіі. "Ці дзіўна, – пішуць чужынцы, – што Вялікі князь багаты[208]? ён не дае грошай ні войску, ні пасланнікам, і нават забірае ў іх усё, што яны вывозяць каштоўнага з чужых земляў: так, князь яраслаўскі, вярнуўшыся з Гішпаніі, аддаў у скарб усе цяжкія залатыя ланцугі, каралі, багатыя тканіны, сярэбраны посуд, падараваны яму імператарам і Фердынандам Аўстрыйскім. Гэтыя людзі не скардзяцца, кажучы: Вялікі князь возьме, Вялікі князь і ўзнагародзіць". Вось як адклікаліся рускія пра свайго цара ў XVI стагоддзі.

Сёння і ў Парыжы і ў Расіі нямала рускіх, захапляючыхся цудоўнымі вынікамі, якія прынесла слова імператара, пры гэтым, з гонарам за вынікамі, ні адзін з іх не шкадуе пра выдаткаваныя сродкі. "Слова цара ўсемагутна", – кажуць яны. Так – але, ажыўляючы камяні, яно забівае людзей. Не гледзячы на гэта маленькае ўдакладненне, усе рускія ганарацца магчымасьцю сказаць чужаземцам: "Вось бачыце, вы тры гады спрачаецеся пра тое, як перабудаваць тэатральную залу, а наш імператар за адзін год падняў із руін найвялікшы палац свету" – і мяркуюць, што пагібель некалькіх тысяч працаўнікоў, прынесеных у ахвяру найвышэйшаму нецярпенню, капрызу імператара, які выдаецца за патрэбы нацыі, – нікчэмная дробязь, і зусім не вялікія выдаткі за гэтае дзіцячае захапленне. Я, француз, бачу ва ўсім гэтым адно толькі бесчалавечнае педантства. Што ж да жыхароў усёй гэтай бязмежнай імперыі, сярод іх не знаходзіцца чалавека, які ўзвысіў бы голас супраць разгулу абсалютнай улады.

Тут народ і ўрад адзіныя; нават дзеля таго, каб ўваскрэсіць загінуўшых, рускія не адракліся б ад цудаў, зробленых згодна волі іх манарха, – цудаў, сведкамі, саўдзельнікамі і ахвярамі якіх яны з'яўляюцца[209]. Мяне ж больш за ўсё здзіўляе не тое, што чалавек, з дзяцінства прывучаны пакланяцца самому сабе, чалавек, якога шэсцьдзесят мільёнаў людзей або паўлюдзей называюць ўсемагутным, задумвае і даводзіць да канца падобныя прадпрыемствы, але тое, што сярод галасоў, якія апавядаюць пра гэтыя здзяйсненні для большай славы гэтага чалавека, не знаходзіцца ні аднаго, які б выбіўся з агульнага хору і заступіўся за няшчасных, якія заплацілі жыццём за самаўладныя цуды. Аб усіх

[208] Карамзін. Т. VII. гл. IV.

[209] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. "У нас праца дае чалавеку жыць; ў Расіі яна яго забівае, калі, вядома, не вядзецца павольна і асьцярожна".

рускіх, якое б становішча яны ні займалі, можна сказаць, што яны ўпіваюцца сваім рабствам.

Ліст дзевяты

Дрожкі. – Адзенне простага люду. – Кафтан. – Руская вупраж. – Ўдасканаленыя дрожкі. – Драўляныя маставыя. – Пецярбург раніцай. –Горад, падобны на казарму. – Супрацьлегласць Расіі і Гішпаніі. – Кур'еры з дэпешамі. – Шахматная партыя. – Вызначэнне тыраніі. – Наўмыснае змешванне тыраніі і дэспатызму. – Чын. – Асаблівасці рускага ўрада. – Дысцыпліна замест парадку. – Заезжы двор. – Небяспекі, якія пагражаюць там падарожніку. – Паходны ложак пасярод пакоя. – Шпацыр куды вочы глядзяць. – Два Міхайлаўскіх замкі. – Успаміны пра смерць Паўла І. – Ашуканы шпіён. – Помнік Сувораву. – Нява, набярэжныя, масты. – Нязручнае размяшчэнне Пецярбурга. – Хаціна Пятра І. – Умацаванне, яго магілы і казематы. – Манастыр Святога Аляксандра Неўскага і яго магіла. – Спальня цара Пятра, пераўтвораная ў капліцу. – Рускія ветэраны. – Спартанскі лад жыцця цара. – Вера рускіх у будучыню. – Апраўданы гонар. – Масква тлумачыць Пецярбург. – Веліч Пятра І. – Параўнанне Пецярбурга з Мюнхенам. – Унутранае ўбранне ўмацавання. – Магілы імператарскіх продкаў. – Палітычнае ідалапаклонства. – Пакуты вязняў. – Адрозненні паміж еўрапейскімі замкамі і рускім умацаваннем. – Няшчасце рускіх. – Іх маральнае падзенне. – Каталіцкая царква. – Дамініканцы ў Пецярбургу. – Ненадзейная памяркоўнасць. – Магіла апошняга польскага караля. – У той жа царкве, што і Панятоўскі, пахаваны Маро.

Пецярбург, 12 ліпеня 1839[210], ранак

Учора, каля дзесяці раніцы, я атрымаў права на бесперашкоднае перамяшчэнне па Пецярбургу. У гэтым горадзе прачынаюцца позна: у дзесяць раніцы на вуліцах пуста. Толькі зрэдку мне трапляліся насустрач дрожкі (большасць рускіх кажуць "дрожкі", але жыхары Пецярбурга, па-мойму, прамаўляюць "дрожка"[211], як у Варшаве – "брычка"). Дрожкамі кіруе фурман ў рускім адзенні. На пачатку пацешней за ўсё здалася мне незвычайная знешнасць гэтых людзей, іх коней і экіпажаў.

Вось як звычайна апрануты пецярбургскія простыя людзі – не грузчыкі, але рамеснікі, дробныя гандляры, фурманы і інш., і інш.: на галаве ў іх альбо суконная шапка, альбо плоскі капялюш з маленькімі палямі і пашыраючайся да верху тулляй[212]; трохі нагадваючай

---

[210] Згодна старога стылю 30 чэрвеня.

[211] У першым і другім выданні Кюстын ўжывае гэтае слова менавіта ў такой форме; яму паказалі на памылку (гл., напрыклад, Chaudes-Aieues. П. 341-342) і ён стаў пісаць “дрожкі” (гл. т. 2, Дадатак 1). У сучасным перакладзе слова ўжываецца так, як прынята ў рускай мове.

[212] Гаворка ідзе пра так званы фурманскі цыліндр – “жорсткі капялюш з нізкай, моцна пашыраючайся да верху тулляй” і донцам із лакіраванай скуры (Кірсанава. С. 313).

жаночы цюрбан або баскскі бярэт, яна да твару юнакам. Стары і малады, усе носяць бароды; у франтаў яны шаўкавістыя і расчасаныя, у старых і неахайных – зблытаныя і бляклыя. Выраз вачэй у рускіх простых людзей асаблівы: гэта – круцельскі погляд азіятаў, пры сустрэчы з якімі пачынаеш думаць, што ты не ў Расіі, а ў Персіі.

Доўгія валасы звісаюць па абодвух бакам твару, зачыняючы вушы, на патыліцы ж яны коратка падстрыжаны. Дзякуючы гэтай арыгінальнай прычосцы шыя ў рускіх простых людзей заўсёды адкрыта: гальштукаў яны не носяць. У некаторых з іх барада падстрыжаная даволі коратка, у іншых спускаецца на грудзі. Рускія надаюць вялікае значэнне гэтаму ўпрыгожванню, значна больш падыходзячаму да іхнай вопраткі, чым да каўнерыкаў, фракаў і камізэлек нашых цяперашніх моднікаў. Руская барада выглядае велічна, колькі б гадоў ні было яе ўладальніку; нездарма мастакі так любяць адлюстроўваць сівабародых папоў.

Рускі народ адчувальны да ўсяго прыгожага: яго звычаі, мэбля, начынне, ўборы, аблічча – усё маляўнічае, таму ў Пецярбургу на кожным кутку можна адшукаць сюжэт для цудоўнага жанравага палатна. Каб завяршыць размову пра нацыянальны касцюм, дадам, што нашы рэдынготы і фракі замяняе тут кафтан – доўгі і вельмі шырокі суконны халат сіняга, а іншы раз зялёнага, карычневага або светла-жоўтага колеру; каўняра ў кафтана няма, і ён пакідае шыю аголенай; ў стане ён перахоплены яркім шаўковым або шарсцяным поясам. Скураныя боты ў рускіх шырокія, з закругленымі шкарпэткамі; іх складчатые халявы аблягаюць нагу з немалой вытанчанасцю.

Вы ведаеце, што дрожкі – экіпаж вельмі своеасаблівай канструкцыі; сёння паўсюль можна бачыць больш-менш дакладныя яго перайманні. Дрожкі – самы маленькі з усіх магчымых экіпажаў; варта двум або тром сядакам сесьці ў яго, як ён становіцца амаль не бачным; у дадатак, у дрожках вы рухаецеся ледзь не датыкаючыся зямлі, бо экіпаж гэты да смешнага – або да жаху – нізкі. Дрожкі складаюцца з мяккай сядушкі і чатырох крылаў лакіраванай скуры. Здаецца, перад вамі – нейкая крылатая казулька: сядзенне спачывае на чатырох невялікіх рысорах, а тыя ў сваю чаргу – на чатырох колах. Фурман сядзіць наперадзе, ці ледзь не упіраючыся нагамі ў падкаленні каня, а зусім побач з ім, верхам на сядушцы, туляцца пасажыры – іншы раз у адных дрожках едуць двое. Жанчын я ў дрожках не назіраў ні разу. Якія ні лёгкія гэтыя дзіўныя экіпажы, у іх запрагаюць аднаго, двух, а іншы раз і трох коней; каранны, які ідзе пасярэдзіне, запрэжаны ў драўлянае, даволі высока паднятае паўкола – нешта накшталт рухомай аркі. Гэта не аброжак, так як дрэва не аблягае шыю коня;

хутчэй, гэта абруч, у якім жывёла горда ідзе наперад: такі спосаб запрагаць надзейны і прыгожы. Часткі збруі трывала і вытанчана злучаюцца з драўлянай дугой, на якой умацаваны званочак, які папярэджвае аб набліжэнні дрожак. Бачучы, як гэты самы маленькі і нізкі ў свеце экіпаж слізгае па вуліцы, акаймаванай двума роўнымі радамі самых нізкіх у свеце хат, вы забываецеся, што знаходзіцеся ў Яўропе. Вы не разумееце, у які свет і ў якое стагоддзе

патрапілі, і задаецеся пытаннем, якім чынам людзі, якія, здаецца, не столькі едуць у экіпажы, колькі паўзуць па бруку, нясуцца ўдалечыню з вялікай хуткасцю. Другі конь, які ідзе ў прыпражцы, больш вольны, чым карэнны; галава яе заўсёды павернутая налева; прыпражны бяжыць галопам, нават калі караннік ідзе рыссю; нездарма яе клічуць шалёнай.

Спачатку дрожкі ўяўлялі сабой проста-напрастата драўляную дошку, пакладзеную без усякіх рысор на чатыры маленькіх колы, злучаныя двума восямі; з гадамі гэты прымітыўны экіпаж ўдасканальваўся, але захаваў першапачатковую лёгкасць і дзіўны выгляд; сядаючы верхам на дошку-сядушку, вы адчуваеце сябе так, нібы асядлалі нейкую дзікую жывёлу, калі ж вы не хочаце ехаць верхам, вам нічога не застаецца, як уладкавацца на сядзенне бокам і ўхапіцца за рукаў фурмана, а ён усё роўна пусціць коней наўскач. Існуюць дрожкі новай канструкцыі, дзе лаўка размешчана не ўздоўж, а папярок, кузаў жа формай нагадвае цюльбюры; ён спачывае на чатырох рысорах, аднак усё роўна ледзь падымаецца над зямлёй. Рускія імкнуцца прыпадобніць свае экіпажы карэтам іншых народаў, у прыватнасьці, пераймаць ангельцаў; тым горш: на мой густ, самае лепшае ў кожнай краіне – яе нацыянальныя звычаі, і я шкадую аб іх страце. Цяпліцы, дзе стамляюцца і хірэюць расліны, прывезеныя здалёк і лічучыяся безкаштоўнымі, спачатку прыводзяць мяне ў збянтэжанасць, а затым навяваюць нуду. Мне больш па душы хаос некранутага лесу, дзе дрэвы, якія растуць на роднай зямлі, пад прамянямі роднага сонца, чарпаюць з гэтага прыроднага асяроддзя неведамую магутнасць. Нацыянальнае для грамадства – тое ж, што прыроднае для мясцовасці; існуюць першабытныя краса, магутнасць і немудрагелістасць, якія ніштo не можа замяніць. Пасажыры дрожак вытрымліваюць на выбоістых пецярбургскіх маставых жудасную трасяніну; зрэшты, у некаторых кварталах вуліцы выкладзены па абодвух краях хваёвымі брускамі, па якіх коні бягуць з велізарнай хуткасцю, асабліва ў сухое надвор'е: у дождж дрэва становіцца слізкім. Гэтыя паўночныя мазаікі – дарагое задавальненне, бо маюць патрэбу ў пастаяннай папраўцы, аднак яны куды зручней брукаваных маставых.

Рухі людзей на вуліцах здаліся мне скаванымі і вымушанымі; ў кожным жэсце бачыцца чужая воля; ўсі, хто мне

сустрэўся, былі ганцы, пасланыя сваімі гаспадарамі з даручэннямі. Раніца – час дзелавы. Ніхто не ішоў наперад па сваёй волі, і выгляд усіх гэтых несвабодных людзей усяляў у маю душу міжвольны сум. Жанчын мне сустрэлася мала, прыгожанькія тварыкі і дзявочыя галасы не ажыўлялі вуліц; паўсюль панаваў панылы парадак казармы або ваеннага лагера; абстаноўка нагадвала вайсковую, з той толькі розніцай, што тут не было прыкметна натхнення, не было прыкметна жыцця. У Расіі ўсё падпарадкавана ваеннай дысцыпліне. Патрапіўшы ў гэтую краіну, я перапоўніўся такой любові да Гішпаніі, нібы я – ураджэнец Андалусіі; зрэшты, не хапае мне зусім не спякоты, бо тут цяпер сапраўды няма чым дыхаць, але святла і радасьці.

Міма вас то праносіцца верхам афіцэр, які вязе загад камандуючаму якой-небудзь арміі, то праязджае ў кібітцы – невялікай рускай карэце без рысор і мяккай сядзушкі – фельдегер, які дастаўляе загад губернатару якой-небудзь аддаленай вобласці, размешчанай, магчыма, на іншым краі імперыі. Кібітка, якой кіруе стары барадаты фурман, імкліва вязе курьера, які згодна свайго звання не мае права скарыстацца больш зручным экіпажам, нават калі такі апынецца ў яго распараджэнні, а тым часам у далечыні паказваюцца пехацінцы, якія вяртаюцца з вучэнняў у казармы, каб атрымаць загад ад свайго камандзіра; паўсюль мы бачым толькі вышэй- і ніжэйстаячых служачых: першыя аддаюць загады другім. Гэтыя людзі-аўтаматы нагадваюць шахматныя фігуры, якія рухаюцца па волі аднаго-адзінага гульца, нябачным супернікам якога з'яўляецца ўсё чалавецтва. Тут дзейнічаюць і дыхаюць толькі з дазволу імператара ці па яго загаду, таму ўсе тут змрочныя і скаваныя; маўчанне кіруе жыццём і паралізуе яго. Афіцэры, фурманы, казакі, прыгонныя, царадворцы, усе гэтыя служкі аднаго спадара, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго толькі званнямі, слепа выконваюць невядомыя ім задумы; такое жыццё – верх дысцыпліны і спарадкаванасці, але мяне яна ані не вабіць, бо парадак гэты дасягаецца толькі коштам поўнага адмаўлення ад незалежнасці. Я нібы на свае вочы бачу, як над гэтай часткай зямнога шара лунае цень смерці. Гэты народ, пазбаўлены вольнага часу і ўласнай волі, – не што іншае, як хеўра цел без душ; немагчыма без трапятання думаць пра тое, што на такую велізарную колькасць рук і ног прыпадае адна-адзіная галава. Дэспатызм – сумесь нецярпення і ляноты; будзь ўрад крыху больш рахманы, а народ трохі больш дзейсны, можна было б дасягнуць тых жа вынікаў менш дарагой цаной, але што сталася б тады з тыраніяй?.. людзі ўбачылі б, што яна непатрэбная. Тыранія – уяўная хвароба народаў; тыран, пераапрануты лекарам, даводзіць ім, што цывілізаваны чалавек ніколі не бывае здаровы і што чым мацней пагражае яму небяспека, тым больш рашуча варта ўзяцца за лячэнне: так над нагодай

барацьбы са злом тыран толькі пагаршае яго. Грамадскі парадак у Расіі каштуе занадта дорага, каб выклікаць маё захапленне. Калі ж вы папракнеце мяне ў тым, што я блытаю дэспатызм і тыранію, я адкажу, што раблю так знарок. Дэспатызм і тыранія – такія блізкія сваякі, што амаль ніколі не выпускаюць магчымасці заключыць на гора людзям таемны хаўрус. Пры дэспатычным праўленні тыран застаецца ва ўладзе доўгія гады, бо носіць маску.

Калі Пятро Вялікі уладкаваў тое, што называюць тут чынамі, інакш кажучы, ужыў ваенную іерархію да ўсіх служачым імперыі, ён ператварыў свой народ у полк нямых жаўнераў[213], а сябе прызначыў камандзірам гэтага палка, з правам перадаваць гэтае званне сваім нашчадкам.

---

[213] Уяўленні пра Расію як пра дзяржаву цалкам ваенізаваную, дзе дэспатычная ўлада прыпадабняе ўсіх падданых-рабоў да жаўнераў і неміласэрдна эксплуатуе іхнае славалюбства, існавалі ў французкай славеснасьці ад "Падарожжа ў Сібір" абата Шапо д'Атроша (1768) да Ансело, які пісаў: "Табель аб рангах ператварыў усё дваранства ў адзін бясконцы полк, а імперыю – у прасторную казарму" (Ancelot. P. 88-89), і нават абмяркоўваўся ў Палаце дэпутатаў (напрыклад, у дыскусіі аб намеры

Ці можаце вы ўявіць сабе барацьбу славалюбстваў, суперніцтва і іншыя захапленні ваеннага часу ў краіне, якая не вядзе ніякіх ваенных дзеянняў? Уявіце сабе гэтую адсутнасць усяго, што складае аснову грамадскага і сямейнага шчасця, уявіце, што паўсюль замест роднасных прыхільнасцей вы сустракаеце парывы славалюбства – палкія, але старанна хаваемыя, бо атрымаць поспех можна, толькі калі не агаляць гэтага захаплння; уявіце, нарэшце, амаль поўную перамогу волі чалавека над воляй Госпада – і вы зразумееце, што такое Расія.

Расійская імперыя – гэта лагерная дысцыпліна замест дзяржаўнага ўладкавання, гэта стан аблогі, узведзены ў ранг нармальнага стану грамадства.

Удзень горад патроху ажыўляецца, але, робячыся больш шумным, ён, на мой густ, зусім не становіцца больш вясёлым; ў нязграбных экіпажах, запрэжаных двума, чатырма ці шасьцю канямі, праносяцца на поўнай хуткасці вечна спяшаючыяся людзі, чыё жыццё праходзіць у дарозе. Бязсэнсаўныя забавы – а забавы толькі і бываюць, што безсэнсоўнымі, – тут нікому не знаёмы. Таму ўсе вялікія мастакі і артысты, якія прыязджалі ў Расею, каб сабраць тут вынікі заваяванай ў іншых краях славы, заставаліся ў межах Расійскай імперыі толькі нядоўгі час; калі ж яны марудзілі з ад'ездам, то гэтае прамаруджванне кодзіла іхнаму таленту. Паветра гэтай краіны проціпаказаны мастацтвам: усё, што расце ў іншых шыротах пад адкрытым небам, тут мае патрэбу ў цяплічных умовах. Рускае мастацтва вечна застанецца садовай кветкай.

Гатэлем Кулона кіруе выхадзец із Францыі; сёння яго ўстанова амаль цалкам заселена дзякуючы набліжаючамуся, адружанню вялікай князёўны Марыі, так што ён, як мне здалося, быў ледзь ці не засмучаны неабходнасцю прыняць яшчэ аднаго пастаяльца і не занадта абцяжарваў сябе клопатамі пра мяне. Тым не менш пасьля доўгіх хаджэнняў па будынку і яшчэ больш доўгіх перамоваў ён пасяліў мяне на трэцім паверсе ў душным нумары,

---

прыраўняць ваенных чыноўнікаў да кадравых афіцэраў 30 красавіка 1838 года. Расія была згадана як краіна, істотнай заганай якой з'яўляецца падпарадкаванне ўсёй сістэмы кіравання вайсковаму статуту). У Кюстынаўскім апісанні “чыну” можна выявіць і водгук размоваў з Казлоўскім, які ў “Вопыце гісторыі Расіі” канстатаваў: “Імкнучыся прымусіць усіх служыць, Пятро I здзейсніў незвычайны намер зраўнаваць ўсе віды службы пры дапамозе ні чаму не адпавядаючай ўмоўнай класіфікацыі. Ён стварыў табель пра рангі: так, тытулярны саветнік прыраўноўваецца да капітана, калежскі асэсар – да маёра. Гэта – званні ў абсалютным сэнсе, як у вайсковым стане, і ўладальнікі іх пераходзяць із адной уставы ў другую, як із аднаго палка ў другі. (...)Манарх дадзенай яму ўладай прасоўваць уверх сваіх падданых стварае ланцуг рабскай залежнасьці, падобнай якой не адшукаеш ні ў якой іншай краіне...” (Са спадчыны П. Б. Казлоўскага. С. 304-305). Аб тым жа пісаў у “Тлумачэннях паэта”, прыкладзеных да трэцяй часткі паэмы “Дзяды”, Міцкевіч (пра знаёмства Кюстына з яго творчасцю гл. заўв, да цяпер. тома.): “Кожны клас або чын прыраўноўваецца да адпаведнага вайсковаг чына: так, напрыклад, доктар філасофіі або медыцыны знаходзіцца ў восьмым класе і мае званне маёра або чын калежскага асэсара; капітанскае званне мае фрэйліна або прыдворная статс-дама; біскуп ці архіярэй з'яўляецца генералам. Паміж вышэйшымі і ніжэйшымі чыноўнікамі адносіны падпарадкаванасьці і паслушэнства выконваюцца з такою ж дакладнасцю, як у войску” (Міцкевіч. т. 3. с. 287; Michiewica. P. 484); ў таго ж аўтара: “Не так даўно адзін із прыдворных чыноў скасавалі, таму што на нейкай палацавай імпрэзе яму было адведзена больш нізкае месца, чым гэта было патрэбна згодна іерархіі” (МІцкевІч. т. 3 с. 292; Mickiewici P. 50-501). Крытыкі Кюстына (гл.: Chaudes - Aigues. P. 341! Tosltoy P. 54) папракалі яго ў тым, што ён няправільна ўжывае слова “чын”, ператвараючы яго са звычайнай пасады, якая ёсць ва ўсякай краіне, у цэлую сістэму (гл. цяп. том, с. 339: “Чын складаецца із чатырнаццаці класаў”). Аднак, памыляючыся ў словаўжыванні, Кюстын меў рацыю ў агульнай характарыстыцы расійскай бюракратычнай сістэмы.

які складаецца з пярэдняга пакою, гасціннай і спальні, прычым ні ў адным із гэтых пакояў не было нічога падобнага на шторы або жалюзі, а між тым сонца цяпер у гэтых краях пакідае небасхіл ад сілы на дзве гадзіны і касыя яго прамяні пранікаюць у памяшканні далей, чым у Афрыцы, дзе яны падаюць прама і, ва усякім разе, не дасягаюць сярэдзіны пакоя. У паветры вісіць рашуча невыносны пах тынкоўкі, вапны, пылу, насякомых і мускусу. Начныя і ранішнія ўражанні разам з успамінамі аб мытніках ўзялі верх над маёй дапытлівасьцю, і замест таго, каб, згодна свайго звычаю, выправіцца блукаць куды вочы глядзяць па вуліцах Пецярбурга, я, не здымаючы плашча, кінуўся на велізарную скураную канапу бутэлькавага колеру, прама над спінкай якога вісела ўпрыгожваўшае гасцінную пано, і заснуў глыбокім сном... які працягваўся не больш трох хвілін.

Прачнуўся я ад таго, што адчуў жар, агледзеў сябе і ўбачыў... што б вы думалі? рухомае карычневае покрыва паверх майго плашча; адкінем іншасказанні: плашч мой быў усеяны клапамі, і гэтыя клапы елі мяне поедам. У гэтым дачыненні Расія нічым не саступае Гішпаніі. Аднак на поўдні ў вас ёсць магчымасць шукаць выратаванне і суцяшэнне на свежым паветры, тут жа вы застаецеся пад замком, адзін на адзін з ворагам, і вядзеце барацьбу не на жыццё, а на смерць. Я скінуў з сябе вопратку і пачаў бегаць па пакоі, гучна завучы на дапамогу. "Што ж будзе ноччу? " – думаў я і працягваў крычаць што ёсць магчымасьці. На мой кліч з'явіўся руская слуга; я давёў яму, што хачу бачыць гаспадара гасцініцы. Гаспадар прымусіў сябе чакаць, але нарэшце прыйшоў, аднак, даведаўшыся пра нагоду майго засмучэньня, зарагатаў і адразу пайшоў, сказаўшы, што я хутка прывыкну да свайго прыстанку, бо нічога лепшага я ў Пецярбургу не знайду; зрэшты, ён параіў мне ніколі не садзіцца ў Расіі на канапы, бо на іх звычайна спяць слугі, а ім спадарожнічаюць легіёны насякомых. Жадаючы супакоіць мяне, ён пакляўся, што клапы не крануць мяне, калі я не буду наближацца да мэблі, у якой яны мірна жывуць. Суцешыўшы мяне такім чынам, ён пайшоў.

Пецярбургскія заезжыя двары маюць шмат агульнага з караван-адрынамі; даўшы вам прытулак, гаспадар павідае вас самаму сабе, і, калі вы не прывезлі з сабой уласных служак, ніхто пра вас не паклапоціцца; мой жа служка не ведае рускай мовы, і таму не толькі не зможа быць мне карысны, але, наадварот, будзе мяне абмяжоўваць, бо мне давядзецца пячыся і пра сябе і пра яго.

Аднак дзякуючы сваёй італьянскай вынаходлівасці ён вельмі хутка адшукаў у цёмных калідорах пустыні, названай гасцініцай Кулона, тутэйшага слугу, які шукаў працу. Чалавек гэты размаўляе па-нямецку; гаспадар гасцініцы ручаецца за яго сумленнасць. Я распавёў яму пра сваю бяду. Ён адразу прыцягнуў мне жалезны паходны ложак рускага ўзору; я купляю яго, набіваю матрац

свежай саломай, і, загадаўшы паставіць ножкі свайго ложа ў жбаны з вадой, уладкоўваю яго на самай сярэдзіне пакоя, адкуль загадваю вынесьці ўсю мэблю. Паклапаціўшыся такім чынам пра начлег, я апранаюся і, загадаўшы мясцоваму

служцы ісці за мной, пакідаю раскошную гасцініцу – звонку палац, знутры пазалочанае, абабітае аксамітам і шоўкам стойла.

Гасцініца Кулона выходзіць на нешта накшталт сквера, па тутэйшых мерках даволі ажыўленага. Побач з гэтым скверам размешчаны новы Міхайлаўскі замак[214] – шыкоўная рэзідэнцыя вялікага князя Міхаіла, брата імператара. Рашотка гэтага палаца адразу прыцягнула маю ўвагу, і я накіраваўся да яе. Палац быў пабудаваны для імператара Аляксандра, які, аднак, ніколі ў ім не жыў. Ад плошчы, акружанай з трох іншых бакоў выдатнымі дамамі, прамянямі разыходзяцца выдатныя вуліцы. Дзіўная выпадковасць! Не паспеў я адысьці ад новага Міхайлаўскага замка, як апынуўся перад старым[215]. Гэта – пrасторны квадратны будынак, змрочны і ва ўсіх адносінах адрозны ад свайго вытанчанага і сучаснага цёзкі. Калі людзі ў Расіі маўчаць, то камяні кажуць і енчаць. Не дзіўна, што рускія баяцца сваіх старадаўніх помнікаў і пакідаюць іх у заняхайнасьці; гэтыя помнікі – сведкі іх гісторыі, якую яны часцей за ўсё жадалі б забыць; убачыўшы цёмныя прыступкі, глыбокія каналы, масіўныя масты, пустынныя перыстылі гэтага змрочнага замку, я стаў распытваць пра яго назву, гэтая ж назва не магла не нагадаць мне пра катастрофу, якая ўзвяла на пасад Аляксандра; я адразу ўявіў сабе ва ўсіх падрабязнасьцях фатальную сцэну, якая паклала канец цараванню Паўла І.

Але гэта яшчэ не ўсё: крывавая іронія лёсу складаецца ў тым, што пры жыцці ўладальніка гэтага змрочнага замка перад галоўным уваходам ўсталявалі конную статую яго бацькі Пятра ІІІ, другой няшчаснай ахвяры, чыё імя імператар Павел імкнуўся акружыць пашанай, каб зняважыць імя сваёй слаўнай маці[216]. Колькі халодных трагедый разыгралася ў гэтай краіне, дзе славалюбства і нават нянавісць старанна хаваюцца пад маскай спакою!! Жыхары поўдня перапоўнены запалу, і гэтая гарачыня да нейкай ступені прымірае мяне з іхнай жорсткасьцю; аднак разважлівая стрыманасць і уменне трымаць сябе ў руках жыхароў поўначы накідаюць на злачынства покрыва крывадушнасьці: снег – маска; ў тутэйшых краях чалавек здаецца добрым, таму што ён абыякавы, аднак людзі, якія забіваюць без нянавісці, выклікаюць у мяне значна большае агіду, чым тыя,

---

[214] Новы Міхайлаўскі замак, ці палац, быў пабудаваны на Міхайлаўскай плошчы (пасьля плошчы Мастацтваў) згодна праекта К. І. Росі ў 1819-1825 гг. не для Аляксандра І, а для яго брата вялікага князя Міхала Паўлавіча (1798-1849) - На гэтую памылку паказаў Грэч (Gretch. P. 30).

[215] Стары Міхайлаўскі замак быў пабудаваны ў 1797-1800 гг. згодна праекта архітэктара В. Ф. Брэна для Паўла І і названы Міхайлаўскім ў гонар архангела Міхаіла, якога Павел лічыў сваім нябесным заступнікам. Рэзідэнцыяй імператара замак стаў 1 лістапада 1800 года, а ў ноч з 11 на 12 сакавіка наступнага, 1801 г. імператар быў забіты змоўшчыкамі ў сваёй спальні ў Міхайлаўскім замку, пасьля чаго царская сям'я зноў вярнулася ў Зімовы. У 1819 г. у замку размясцілася Галоўнае інжынернае вучылішча, і ён стаў называцца Інжынерным.

[216] Пятро ІІІ (1728-1762) быў пазбаўлены пасада і забіты прыхільнікамі яго жонкі, маці Паўла І Кацярыны ІІ. Конная статуя перад Міхайлаўскім замкам, усталяваная падчас царавання Паўла І, у 1800 г., была выявай, аднак, не Пятра ІІІ, а Пятра І. Яе ўпрыгожваў надпіс “Прадзеду ад праўнука” (палемічны парафраз надпісу, складзенаму Кацярынай ІІ для Меднага вершніка). На гэтую памылку паказаў Грэч (Gretch. P. 30); пар. каментар Кюстына ў выданні 1854: “Пасьля таго, як мая кніга была выдадзена, рускія пачалі запэўніваць мяне, што гэтая статуя прысвечана Пятру І. Магчыма, яе паспелі перахрысціць”.

чыя мэта – помста. Хіба культ помсты не больш натуральны, чым здрада з карысці? Чым менш праугледжаны злы ўчынак, тым менш ён мяне жахае. Да няшчасця, забойцы Паўла кіраваліся не гневам, але разлікам; яны дзейнічалі вельмі прадбачліва. У Расіі знаходзяцца дабракі, якія сцвярджаюць, што змоўшчыкі мелі намер усяго толькі арыштаваць цара.

~134~

Я бачыў таемныя дзверы, якія выходзяць у сад непадалёк ад шырокага рова, і патаемную лесвіцу, якая вядзе да пакояў імператара: гэтым шляхам Пален прывёў забойцаў[217].

Вось што ён сказаў ім напярэдадні ўвечары: "Альбо заўтра ў пяць раніцы вы заб'еце імператара, альбо ў палове шостага я выдам вас яму». Сумнявацца ў поспеху гэтай выразнай і лаканічнай прамовы не даводзілася. Сказаўшы гэтыя словы, Пален, баючыся запозненых прыступаў раскайвання, пайшоў з дому і вярнуўся толькі позна ноччу; каб напэўна не сустрэцца ні з кім са змоўшчыкаў перш прызначанай гадзіны, ён пачаў аб'язджаць гарадскія казармы: яго цікавіў настрой войска. Назаўтра ў пяць раніцы Аляксандр стаў імператарам і праславіўся бацьказабойцай, хоць даў згоду (я ў гэта веру) толькі на арышт свайго бацькі, бо хацеў выратаваць сваю маці, ды і самога сябе[218], ад турмы, а можа быць, і ад сьмерці, а ўсю краіну – ад прыступаў лютасьці і вар'яцкіх жаданняў самаўладцы. Сёння рускія праходзяць міма старога Міхайлаўскага замка, не асмельваючыся падняць на яго вочы: у школах, ды і наогул дзе б там ні было забаронена распавядаць пра смерць імператара Паўла[219]; больш за тое, забаронена прымаць на веру гэты эпізод, абвешчаны выдумкай.

Мне дзіўна, што замак, які абуджае такія нязручныя ўспаміны, не зруйнавалі: для вандроўцы ўбачыць старадаўні будынак у краіне, дзе згодна волі

---

[217] Хаця атрадам змоўшчыкаў, якія ўварваліся ў спальню імператара, камандаваў не граф Пятро Аляксеевіч Пален (1745-1826), у той час пецярбургскі ваенны губернатар, а генера-лейтэнант Лявонцій Лявонцьевіч Бенігсен (1745-1826), сапраўдным арганізатарам змовы быў Пален, які трымаў ўсе яго ніткі ў сваіх руках. Звесткі аб забойстве Паўла Кюстын мог запазычыць з такіх французскіх кніг, як "Расійская гісторыя" Левека (гл. пра яе ніжэй заўв. да цяп. тома, с. 368), "Гісторыя Аляксандра I" Рабі (1826), "Філасофская і палітычная гісторыя Расіі" Эно і Шеншо (1828-1830), "Расія" Шапэна (1838); ўсе яны абапіраліся на ананімны мемуарны дакумент, упершыню надрукаваны ў сакавіку 1820 г. у парыжскім часопісе "Revue encyclopedique" пад назвай "Смерць імператара Паўла. Урывак з дзённіка сучасніка" (гл.: Эйдэльман Н. Я. Гронкі стагоддзяў. М., 1982. С. 178-179).

[218] Змоўшчыкі пераканалі Аляксандра, што ў Паўла ўжо гатовы загад аб яго арышце.

[219] Тое ж адзначалі і іншыя французскія мэмуарысты: так, дыпламат Ф. Кюссі пісаў: "... згодна загада расійскага імператара забаронена распавядаць у школах пра тое, што Пятрор III і Павел I былі забітыя. Не, два гэтыя гаспадары "памерлі ад апаплексічнага ўдару", як пісаў с-р дэ Крюдэнер, расійскі павераны ў справах ў Берліне, паведамляючы ў запісцы, якую я бачыў на ўласныя вочы, генералу Бернанвілю, французскаму пасланцу у Прусіі, аб сьмерці імператара Паўла. Гісторыя, перакроены згодна загада цара і ва ўгоду яго волі, становіцца, аднак, для ўсіх рускіх неабвержнай ісьцінай; пры мне рускі генеральны консул с-р Бутца строга выгаворваў французскай гувернантцы мадэмуазель Нарбель, якая распавяла яго дочкам на ўроку гісторыі пра тое, што Пятра III і Паўла I забілі. "Падумаць толькі, - абураўся ён, - гэтая асоба адважылася тлуміць маіх дачок такімі подлымі выдумкамі!" (Cussy F. de. Souvenirs. P., 1909. T. s. P. 231 - 232).

дэспата паўсюль пануюе навізна і аднастайнасць, дзе думка кіраўніка штодня знішчае сляды мінулага, – вялікі поспех. Зрэшты, менавіта зменлівасць меркаванняў і выратавала Міхайлаўскі замак: пра яго забыліся. Гэтая квадратная грамада, акружаная глыбокімі іравамі, гэты замак, абвеяны трагічнымі ўспамінамі, з яго патаемнымі дзвярамі і лесвіцамі, натхняе на злачынства, мае велічны выгляд, што ў Пецярбургу сустракаецца не так ужо часта; ў дадатак – і гэта таксама вялікая рэдкасць – ён скіраваны ўвысь, у адрозненне ад усіх іншых тутэйшых пабудоў, распластаных па зямлі. На кожным кроку я са здзіўленнем заўважаю, што пецярбургскія архітэктары змешваюць разам два такіх розныя мастацтвы, як ўзвядзенне будынкаў і пабудова дэкарацый. Пятро Вялікі і яго пераемнікі прынялі сталіцу за тэатр.

Мяне ўразіла разгубленасць, з якой мой правадыр выслухоўваў мае цалкам натуральныя пытанні[220] якія мелі дачыненне да падзей, адбыўшыхся некалі ў старым Міхайлаўскім замку. На твары ў гэтага чалавека было напісана: "Адразу відаць, што вы ў нас нядаўна".

Як бачыце, тут ёсць рэчы, пра якія ўсе думаюць, але ніхто не кажа ў голас. Здзіўленне, жах, недавер, выробленая нявіннасць, прытворная недасведчанасць, дасьведчанасьць старога прайдзісвета, якога цяжка правесці, – усе гэтыя пачуцці выяўляліся па чарзе на твары

служкі, ператвараючы яго твар у пацешную і павучальную кнігу паза жаданнем гэтага чалавека.

Шпіён, абяззброены вашым ўяўным спакоем, становіцца смешны, бо, зразумеўшы, што вы не баіцеся яго, пачынае баяцца вас; шпіён верыць толькі ў шпіёнства і, калі вам атрымалася выслізнуць з яго сетак, ўяўляе, што сам неадкладна трапіць ў вашы.

Шпацыр па пецярбургскім вуліцах пад аховай мясцовага служкі – рэч, запэўніваю вас, вельмі займальная і ані не падобная на паездкі па сталіцах іншых краін цывілізаванага свету. У дзяржаве, кіруемай з той жалезнай логікай, якая ляжыць у аснове рускай палітыкі, няма нічога выпадковага. Пакінуўшы трагічны і старадаўні Міхайлаўскі замак, я перасёк шырокую плошчу, прасторную і безлюдную якая нагадвае парыжскае Марсава поле[221]. Грамадскі сад па адзін бок, некалькі дамоў па другі, пасярэдзіне пясок і паўсюль пыл – вось і ўся плошча; форма яе няпэўная, велічыня велізарная; яна падыходзіць да самой Нявы; там, бліжэй да вады, усталяваны бронзавы помнік Сувораву[222].

---

[220] Ўтоенасць рускіх адзначаў нават захоплены д'Арленкур, які пісаў, што “з рускіх вельмі цяжка выцягнуць тое, пра што хочацца даведацца, асабліва калі справа мае дачыненне да палітыкі” і што ў Расіі “ўсё таямніца і змрок, не столькі таму, што там усё прасякнута варварствам і дэспатызмам, колькі таму, што там ніхто не схільны да галоснасьці і абмеркавання. Там не камэнтуюць, а выконваюць. Там не крытыкуюць, а шануюць” (Arlincowt. т. 1. р. 188, 192).

[221] Гэтая прастора (асушанае на пачатку XVIII стагоддзя балота), якое да пачатку XIX стагоддзя называлася Праменад, Пацешным полем або Царыцыным лугам, у 1839 г. называлася ў Пецярбургу сапраўды гэтак жа, як і ў Парыжы, Марсавым полем.

[222] Помнік Сувораву быў закладзены ў 1800 г. Паўлам І; адкрыты ў прысутнасці Аляксандра І 5 траўня 1801 г., у першыя ўгодкі сьмерці палкаводца.

Нява, яе масты і набярэжныя складаюць сапраўдную славу Пецярбурга. яна такая шырокая, што побач з ёй усё здаецца маленькім. Нява – пасудзіна, напоўненая да краёў вадой, якая гатовая ў кожны час выплеснуцца за гэтыя краі. Згодна майго меркавання, Венецыя і Амстэрдам куды лепш абаронены ад мора, чым Пецярбург. Я не люблю плоскіх гарадоў; без сумневу, суседства з ракой, шырокай, як возера, і бягучай па забалочанай раўніне сярод нябесных туманаў і марскіх выпарэнняў, ані не на карысць сталіцы. Рана ці позна вада пакарае чалавека за яго ганарыстасць: нават граніт нямоглы супрацьстаяць зімовым маразам, лютуе ў гэтым сырым ледніку; сцены і падставы ўмацавання, збудаванага Пятром Вялікім, ужо двойчы цярпелі паразу ў бітве з прыродай. Іх аднаўлялі – і прыйдзецца аднаўляць яшчэ не раз, каб захаваць гэта цудоўнае тварэнне ганарыстасці і волі.

Мне захацелася адразу ж перайсці на другі бераг і лепей разгледзець знакамітае ўмацаванне; для пачатку слуга прывёў мяне да размешчанага перад ім доміка Пятра Вялікага[223]; ад сьцен умацавання яго аддзяляе пустыр, перасечаны дарогай. Гэтая хаціна, як сцвярджаюць рускія, выглядае сёння дакладна гэтак жа, як выглядала пры Пятры. Ва ўмацаванні хаваюць імператараў і ўтрымліваюць дзяржаўных злачынцаў – дзіўны спосаб шанаваць памерлых!.. Разважаючы пра ўсе слёзы, якія праліваліся там, пад магіламі рускіх самаўладцаў, пачынаеш думаць, што патрапіў на пахаванне якога-небудзь азіяцкага ўладара. Нават магіла, амытая крывёю, уяўляецца мне меншым блюзнерствам; слёзы цякуць даўжэй магчымага, выклікаюць больш пакут. Жывучы ў хаціне, імператар-працаўнік назіраў за будаўніцтвам

сваёй будучай сталіцы. У хвалу яму варта сказаць, што тады ён больш клапаціўся пра горад, чым пра палац. Адзін з пакояў гэтай славутай халупы – той, што служыў цару-цесляру майстэрняй, – сёння ператворана ў капліцу; людзі ўваходзяць у яе з такой жа глыбокай павагай, як у самыя выдатныя храмы імперыі. Рускія ахвотна робяць са сваіх герояў святых. Ім падабаецца змешваць разам застрашаючыя цноты сваіх уладароў і цудатворную магутнасць іхных нябесных заступнікаў; яны імкнуцца асвяціць жорсткасці гісторыі аўтарытэтам веры. Іншы рускі герой, на мой густ, ніяк не заслугоўваючы захаплення, абвешчаны грэцкім святарствам сьвятым: гэта Аляксандр Неўскі[224], ўзор асцярожнасьці, але не ахвярнасьці. Руская царква кананізавала гэтага манарха,

[223] Домік Пятра – першая рэзідэнцыя Пятра І у Пецярбургу; Пятро жыў тут падчас прыездаў у будуючыся горад у 1703-1708 гг. Грэч папракаў Кюстына у тым, што звычайны вобраз з лампадкай, які ёсць ва ўсякім рускай доме, ён прыняў за знак глыбокай пашаны Пятру як святому (Gretch. p. 31); аб тым, што ў доміку Пятра захоўваецца "вобраз Збаўцы, які быў з героем-рэфарматарам падчас Палтаўскай бітвы", Кюстын мог прачытаць у Шніцлера (Schnitler. P. 222-223). З другога боку, меркаванне пра домік Пятра як пра "капліцу, у якой вялікага чалавека шануюць як святога", ўзнікала і ў іншых замежнікаў; гл. падобную рэакцыю нідэрландскага палкоўніка Гагерна (Расія. С. 673).

[224] Характарыстыка Аляксандра Неўскага (1220-1263), князя Наўгародзкага ў 1236-1251 гг., вялікага князя Ўладзімірскага з 1252 г., заснавана, верагодна, на вельмі вольнай трактоўцы адпаведнага месца Карамзіна (т. 4, гл. II), які некалькі разоў падкрэслівае "разважлівасць" і дыпламатычныя таленты князя, які ўмела ўпакорваў наракані падданых, вымушаных плаціць даніну татарскім ханам.

хутчэй мудрага, чым адважнага. Гэта – Уліс сярод святых. Яго мошчы спачываюць у пабудаваным для гэтай мэты велізарным манастыры. Магіла князя-святога[225] ў саборы Аляксандра Неўскага – сама па сабе сапраўдны помнік; на ёй усталяваны масіўны сярэбраны алтар, увенчаны срэбнай жа пірамідай, скіраванай да зводаў гэтага прасторнага храма. Манастыр з яго царквой і магілай – адно з рускіх цудаў. Размешчаны ён у канцы вуліцы, якая называецца Неўскі прашпект, у частцы горада, процілеглай умацаванню. Я разглядаў грабніцу Аляксандра Неўскага хутчэй са здзіўленнем, чым з захапленнем; мастацтва ў гэтым помніку няма і ў паміне, але яго раскоша здзіўляе ўяўленне. Адна думка пра тое, колькі людзей і зліткаў срэбра спатрэбілася для ўзвядзення такога маўзалея, напаўняе душу жахам. Я пабываў у манастыры гадзіну назад.

Вернемся да хаціны цара. Мне паказалі пабудаваны ім боцік і некаторыя іншыя рэчы, якія належалі яму і зьберагаемыя з глыбокай пашанай; каля іх нясе варту жаўнер-ветэран. У Расеі пры цэрквах, палацах і шматлікіх грамадскіх установах, а роўна і прыватных дамах служаць вартаўнікамі адстаўныя жаўнеры. Гэтыя няшчасныя пакідаюць казарму ў такім сталым веку, што ім не застаецца нічога іншага, акрамя як зрабіцца брамнікамі. На новай пасадзе яны працягваюць насіць жаўнерскую шынель – грубы ваўняны балахон цьмянага, бруднага колеру; каля дзвярэй любога дома, каля брамы любой грамадскай установы вас сустракаюць людзі, апранутыя такім чынам, – прывіды ў мундзірах, якія нагадваюць вам, што вы жывеце ў царстве дысцыпліны. Пецярбург – ваенны лагер, які стаў горадам.

Мой правадыр не пакінуў без увагі ні адну карціну, ні адну вёсачку ў імператарскай хаціне. Ахоўваючы яе ветэран, запаліўшы некалькі свечак у капліцы – іншымі словамі, славутай будцы, паказаў мне спальню Пятра Вялікага, імператара ўсяе Русі: цяперашні цясляр пасаромеўся б пасяліць у ёй свайго вучня.

~137~

Гэтая бліскучая сціпласць дае нам паняцце пра эпоху, краіну і чалавека; рускія выбіваліся з сіл дзеля будучыні, бо тыя, каму прызначаліся цудоўныя палацы, тады яшчэ не нарадзіліся на свет, тыя ж, хто іх будавалі, не адчувалі ніякай патрэбы ў раскошы і, задавальняючыся роляй асветнікаў, ганарыліся магчымасцю прыгатаваць палацы для сваіх далёкіх нашчадкаў, нявядомых уладароў будучыні. Спрэчкі няма, у жаданні народа і яго правадыра ўмацаваць магутнасьць і нават пацешыць ганарыстасць будучых пакаленняў выказваецца немалая веліч душы; падобная вера ў славу ўнукаў высакародная і своеасаблівая. Гэта пачуццё бескарыслівае, паэтычнае і нашмат

[225] У 1710 г. Пятро І заснаваў манастыр Жыватворнай Тройцы і Святога вялікага князя Аляксандра Неўскага ў памяць яго перамогі над шведамі ў Неўскай бітве 1240 г.; з 1724 тут былі пахаваны перанесеныя з Уладзіміра парэшткі князя – спачатку ў Благавешчанскай Александроўска-Неўскай царкве, а з 1790 г. - ў Траецкім саборы. "Гэты багаты маўзалей з балдахінам і пірамідальным помнікам зроблены са срэбра і важыць, як кажуць, каля 250 фунтаў: рака і ўпрыгожванні былі адліты ў 1752 г. згодна загаду Лізаветы з першага срэбра, здабытага ў сібірскіх Калыванаўскіх руднях"(Schnit ler. P. 211).

пераўзыходзячае пачуцці звычайных людзей і нацый, якія, выхоўваюць пашану не да нашчадкаў, а да продкаў.

У іншых краях вялікія гарады будуюцца ў памяць аб вялікіх дзеяннях мінулага або вырастаюць самі па волі абставін і гісторыі, без бачнага ўмяшання людскіх разлікаў, Пецярбург ж з яго раскошнымі пабудовамі і неабсяжнымі прасторамі – помнік, які рускія ўзвялі на славу сваёй будучай магутнасьці; надзея, натхняючая людзей на такія працы, здаецца мне велічнай! З часоў пабудовы Іерусалімскага храма вера народа ў свой лёс не стварала нічога больш цудоўнага, чым Санкт-Пецярбург. Самае ж выдатнае ў гэтай спадчыне, завешчанай імператарам яго славалюбівай дзяржаве, складаецца ў тым, што гісторыя яго не адвергла. Прароцтва Пятра Вялікага, увасобленае ў гранітных глыбах пасярод мора, на працягу цэлага стагоддзя спраўджваецца на вачах усяго свету. Калі разумееш, што падобныя фразы, якія застаюцца ў любой іншай краіне простымі словамі, тут служаць зусім дакладным апісаннем дакладных фактаў, перапаўняешся павагай і кажаш сабе: такая Госпадняя воля! Упершыню ганарыстасць здаецца кранальнай: ўсякае дзеянне, у якім спаўна выказваецца магутнасьць чалавечай душы, годна захаплення.

Зрэшты, гісторыя Расіі, што б ні сцвярджала на гэты конт невуцкая і легкадумная Еўропа, пачынаецца зусім не пры Пятры І: Санкт-Пецярбурга не зразумець, не ведаючы Масквы; з'яўленне імператара Пятра падрыхтавалі цары Яны. Вызваленне Масковіі ад шматвяковага чужаземнага прыгнёту; аблога і ўзяцце Казані Янам Жахлівым; жорсткія бітвы са шведамі і шмат іншыя больш ці менш бліскучыя падзеі – вось на чым трымалася ганарыстасць Пятра і пакорлівая вера ў яго рускага народа. Пакланенне невядомаму заўсёды паважна. Гэты жалезны чалавек меў права разлічваць на будучыню; людзі з такім характарам здзяйсняюць тое, пра што іншыя мараць. Я ўяўляю сабе, як з прастатой сапраўднага вяльможы, больш за тое, сапраўднага генія, сядзеў ён на парозе гэтай хаціны, назіраючы, як згодна яго загаду ствараецца на страх Яўропе горад, нацыя і гісторыя. Веліч Пецярбурга поўніцца глыбокім сэнсам; гэта магутнейшы

горад, які атрымаў перамогу над лёдам і балотамі, каб пасьля атрымаць перамогу над светам, хвалюе – хвалюе не столькі позірк, колькі розум! А між тым гэты цуд каштаваў сотню тысяч чалавечых жыццяў[226]: рускія сяляне пакорліва прынеслі іх у ахвяру смяротным балотах, якія сталі сёння сталіцай Расіі.

У Нямеччыне сёння нараджаецца навуковы шэдэўр: адну са сталіц ўмела ператвараюць у горад, падобны гарадам Грэцыі[227] ці старадаўняй Італіі; аднак новаму Мюнхену не хапае старажытнага народа: рускім не хапала б Пецярбурга. Выйшаўшы з хаткі Пятра Вялікага, я зноў перайшоў мост праз Няву, вядучы на

[226] Пар. у Міцкевіча: “Вядома, што жыхароў для гэтай сталіцы (Пецярбурга) звозілі гвалтоўна і што больш за сто тысяч іх загінула падчас яе пабудовы” (Міцкевіч. Т. 3. С. 290; Mickiewic ?.. P. 499).

[227] Баварскі кароль Людзвіг І (1786-1868; кароль з 1825 па 1848), знаўца і заступнік мастацтваў, імкнуўся ператварыць сваю сталіцу, Мюнхен, у культурны цэнтр Еўропы, “новыя Афіны”.

выспы, і ўвайшоў у пецярбургскае ўмацаванне[228]. Я ўжо казаў, што, хаця гэтаму умацаванню, сама назва якога наводзіць жах, не споўнілася яшчэ і ста сарака гадоў, яе гранітныя падставы і сцены ўжо двойчы патрабавалі абнаўлення[229]! Што за страшная барацьба! Тут камяні гэтак жа пакутуюць ад гвалту, як і людзі. Мне не дазволілі зазірнуць у казематы[230], ні ў тыя, што знаходзяцца пад вадой, ні ў тыя, што размешчаны пад дахам; ўсе яны поўныя вязняў. Мяне дапусцілі толькі ў сабор-пахавальню валадарачай сям'і[231]. Я стаяў перад гэтымі магіламі і працягваў шукаць іх вачыма, не ў сілах ўявіць, што гэтыя пакрытыя зялёным сукном з імператарскім гербам простыя каменныя пліты, даўжынёй і шырынёй не больш за ложак, хаваюць пад сабой прах Кацярыны I, Пятра I, Кацярыны II і шмат іншых манархаў аж да імператара Аляксандра. Грэцкая рэлігія выгнала скульптуры з храмаў, якія па гэтай нагоды страцілі немалую долю раскошы і пышнасці, але не зрабіліся асабліва аскетычнымі, бо візантыйская рэлігія мірыцца з пазалотай, разьбой і нават жывапісам, і не сталі больш размяшчаць да малітвы. Грэкі – нашчадкі іканаборцаў, але раз ужо яны палічылі магчымым крыху змякчыць ў Расіі суровыя погляды іх бацькоў, яны маглі б праявіць і яшчэ большую лагоднасць.

У гэтай змрочнай цытадэлі мёртвыя, як мне здалося, куды больш вальныя чым жывыя. Я задыхаўся ў яе сьценах. Калі б думка змясціць у адной магіле палонных імператара і палонных смерці, змоўшчыкаў і манархаў, супраць якіх яны задумалі ліхое, была прадыктавана філасафічнымі поглядамі, я паставіўся б да яе з павагай, але тут я не бачу нічога, акрамя цынізму абсалютнай улады, акрамя грубай саманадзейнасці дэспатызму. Звышнатуральная магутнасць дазваляе тырану грэбаваць дробнымі чалавечымі пачуццямі, уласцівымі любому іншаму валадару: расійскі імператар настолькі перапоўнены павагай да самога

[228] Гэтае ўмацаванне было закладзена згодна загада і плана Пятра I 16/27 траўня 1703 г. і да 1914 г. - афіцыйна называлася Санкт-Пецярбургскім (зараз - Петрапаўлаўскім).

[229] Каментар Грэча: "Няпраўда. Петрапаўлаўскае ўмацаванне стаіць да сёньня такім, якім было ўзведзена ў 1703 пры Пятры Вялікім. Пры імператрыцы Ганне, калі мне не змяняе памяць, яно было абліцавана гранітам, і граніт гэты цэлы і дагэтуль. Гадоў дванаццаць назад былі зроблены новыя працы, але толькі ўнутры" (Gretch. P. 31). На самай справе першапачатковыя ўмацаванні былі землянымі, у 1706-1740 гг. перабудаваныя із цэглы, у 1779-1786 гг. абліцаваныя з боку Нявы блокамі граніту.

[230] Каментар Грэча: ва ўмацаванні "ёсць казематы, але няма ніякіх сутарэнняў пад вадой або пад самым дахам"; пецярбургскае ўмацаванне ва ўсіх адносінах лепш чым Бастылія, куды няшчасных вязняў кідалі згодна паклёпу вяльможаў без суда і следства (Gretch. P. 34-35). Сучаснікі, аднак, мелі на гэты конт іншыя звесткі, пар., напрыклад, у лісьце А. Я. Тургенева да Н. Я. Тургенева ад 8 кастрычніка 1839 г. з Пецярбурга: "Трэццяга дня я атрымліваў у крэпасьці дараванне за месяц і бачыў калоднікаў; пераязджаючы на лодцы, я спытаў у перавозчыка: "Хто змяшчаецца ў вонкавых казематах блізу Нявы? - Дробныя арыштанты, - адказаў ён. - Дзе ж буйныя? - спытаў я. - Там унутры; гэтых ганяюць на працу, дзе я іх і бачыў, а тых нікуды"(РА ИРЛИ. Ф. 309. No 7о6. Л. 59 аб.). Пра вязняў утрымліваемых ва ўмацаванні (удзельніках таемных таварыстваў і халерных бунтаў, а часам нават злодзеях і ашуканцах, у чым III Аддзяленне бачыла прыніжэнне палітычнай турмы) гл.: Гернет. С. 307-345.

[231] Тут былі пахаваныя ўсе гасудары, пачынаючы ад Пятра I, за выключэннем Пятра II, які памёр у Маскве. Шніцлер падкрэслівае багатае ўбранне трунаў ("парча, гарнастаевыя футры" (Schnitz.ler. p. 209), тое ж адзначае нідэрландзец Гагерн ("Асаблівасць іхных (магільняў) складаюць помнікі, якія маюць від трунаў, пакрытыя багатымі матэрыямі і стаячыя пасярод царквы, а не пад скляпеннямі. Сапраўдныя магілы знаходзяцца пад гэтымі помнікамі"- Расія. С. 674), але для Кюстына гульня кантрастаў мае большае значэне чым дакладнасць.

сябе, што чыніць свой суд, не ўспамінаючы пра суд Божы. Мы, жыхары Захаду, раялісты-рэвалюцыянеры, бачым у дзяржаўным злачынцы, заключаным у пецярбургскае ўмацаванне, толькі нявінную ахвяру

дэспатызму, рускія ж бачаць у ім адкінутага. Вось да чаго даводзіць палітычнае ідалапаклонства. Расія – краіна, дзе бяда пакрывае незаслужанай ганьбай усіх, каго спасьцігае.

Ва ўсякім шолаху мне чулася скарга; камяні стагналі пад маімі нагамі, сэрца маё разрывалася ад спагады да пакутнікаў, перажываючых самыя жорсткія з усіх пакут, якія чалавек калі-небудзь прычыняў сабе падобным. О! як мне шкада вязняў гэтага ўмацавання! Калі меркаваць пра жыццё рускіх, пакутуючых закрытымі пад зямлёй, па жыцці тых рускіх, што ходзяць па зямлі, нельга не здрыгануцца...

Мне даводзілася бачыць умацаванні ў розных краінах, але там гэтае слова азначае зусім не тое, што ў Пецярбургу. Я не магу без жаху думаць пра тое, што людзі, якія адрозніваюцца самой безадказнай адданасьцю, самай бездакорнай сумленнасьцю, могуць у любую хвіліну апынуцца ў падземных казематах пецярбургскага ўмацавання; сэрца маё ледзь не выскачыла з грудзей, калі я зноў перайшоў па мосце роў, акружаючы гэтыя сумныя сцены і аддзяляючы іх ад свету. О! хто не перапоўніўся б спагадай да гэтага народа? Рускія – я маю на ўвазе тых, хто належыць да вышэйшых станаў, – выказваюць сёння невуцтва і забабоны, на самай справе ім ужо не ўласцівыя. Не шчырая пакора здаецца мне найвялікшай гнуснасьцю, да якой можа апусціцца нацыя рабоў; бунт, адчай, былі б, вядома, больш страшныя, але менш подлыя; слабасць, якая ўпала так нізка, што не дазваляе сабе нават жаласлівага стогну – гэтага суцяшэння нявольнікаў; страх, праганяецца страхам яшчэ больш моцным, – усё гэта маральныя феномены, якія немагчыма назіраць, не праліваючы крывавыя слёзы.

Наведаўшы пахавальню рускіх самаўлацаў, я вярнуўся ў квартал, дзе размешчаны мой гатэль, і загадаў адвесці мяне ў каталіцкую царкву[232], дзе здзяйсняюць службу мніхі-дамініканцы. Я хацеў, каб яны адслужылі імшу[233] з нагоды гадавіны, якую я заўсёды, дзе б ні апынуўся, адзначаў у каталіцкай царкве. Дамініканскі манастыр знаходзіцца на Неўскім прашпекце, найпрыгажэйшай вуліцы Пецярбурга. Царква сціплая і не адрозніваецца асаблівай пышнасцю; манастырскія памяшканні пустэя, двары загрувашчаны абломкамі камення, і паўсюль пануе смутак: здаецца, негледзячы на падтрымку ўладаў, абшчына жыве не заможна і не адчувае ўпэўненасьці ў заўтрашнім дні. У Расіі рэлігійная цярпімасць не мае апірышча ні ў грамадскай думцы, ні ў дзяржаўным ладзе: як і ўсё іншае, яна – вынік ласкі аднаго чалавека, здольнага заўтра забраць тое, што яму захацелася даць сёння.

---

[232] Касцёл святой Кацярыны на Неўскім прашпекце быў пабудаваны ў 1762-1783 гг. архітэктарамі Ж. Б. Валленам-Дэламотам і А. Рынальдзі.

[233] Па Дэльфіне дэ Кюстын, якая памёрла 14 ліпеня 1826 года.

Чакаючы, пакуль вызваліцца настаяцель, я пачаў аглядаць царкву і раптам убачыў пад нагамі камень, на якім прачытаў імя, усхваляваўшае мяне: Панятоўскі[234]!.. Ахвяра ўласнага

~140~

фатаўства, гэты легкаверны палюбоўнік Кацярыны II пахаваны тут, у невядомай магіле; аднак, пазбаўлены тай велічы, якую надае ўлада, ён цалкам захаваў тую веліч, якая даруецца няшчасцем; бедствы гэтага манарха, яго слепата, за якую ён так жорстка паплаціўся, падступства яго палітычных праціўнікаў – усё гэта будзе вечна прыцягваць да яго магілы ўсіх падарожнікаў-хрысьціян.

Каля караля-выгнанніка пахавана знявечанае цела Маро[235]. Імператар Аляксандр загадаў прывезьці яго сюды із Дрэздэна. Думка аб'яднаць парэшткі двух такіх вартых жалю людзей, каб уіць адзіную малітву ў памяць пра іхныя няшчасьці, уяўляецца мне адной із самых шляхетных ідэй манарха, які – не забудзем пра гэта! – захаваў, высакароднасць пры ўездзе ў горад, толькі што пакінуты Напалеонам[236].

Каля чатырох гадзін папаўдні я нарэшце згадаў, што прыбыў у Расію не толькі для таго, каб аглядаць больш ці менш цікавыя помнікі і аддавацца больш ці менш філасафічным развагам, і кінуўся да французскага амбасадара[237].

---

[234] Панятоўскі Станіслаў Аўгуст (1732-1798) - апошні кароль Польшчы (1764-795) - Прадстаўнік старажытнага польскага роду, ён, апынуўшыся ў Пецярбургу, паланіў Кацярыну II, у тую пару яшчэ вялікую княгіню, атрымаў дзякуючы яе пратэкцыі пасаду польскага пасланца ў Пецярбурзе (1757) а ў 1764 г., дзякуючы падтрымцы рускай імператрыцы быў абраны польскім каралём. Польскія патрыёты, рухомыя антырасейскімі настроямі (Барская канфедэрацыя), абвясьцілі Панятоўскага пазбаўленым пасаду; падаўленне іх паўстання скончылася першым падзелам Польшчы (1773); Панятоўскі быў вымушаны далучыцца да Таргавіцкай канфедэрацыі польскай шляхты, якая стаяла на баку Расіі і спрыяла другому падзелу Польшчы (1793); пасьля трэцяга падзелу (1795) Панятоўскі адрокся ад пасаду, жыў самотна ў Гродна, а пасьля сьмерці Кацярыны па запрашэнні Паўла I прыехаў у Пецярбург, дзе і памёр.

[235] Маро Жан Віктар (1763-1813) – французскі палкаводзец, паплечнік Напалеона; расчараваўшыся ў першым консуле, Маро далучыўся да раялістычнай змовы Кадудаля і Пішэгру, за ўдзел у якой быў у 1804 г. арыштаваны і высланы із Францыі; жыў у Амерыцы, ў 1813 г. вярнуўся ў Яўропу і атрымаў ад Аляксандра I пасаду ваеннага дарадцы; быў смяротна паранены ў баі пад Дрэздэнам. На пачатку 1820-х гг. за Кюстына сваталі – няўдала – дачку Маро; ў 1829 г. Кюстын выпусціў асобнай брашурай вершаванае пасланне “На магілу генерала Маро". Кюстын, які думаў паралелямі і антытэзамі, згадвае магілы абодвух выгнаннікаў (польскага караля і французскага генерала); папярэднік жа Кюстына Ансэло абмежаваўся апісаннем магілы Мора, “якую ні адзін француз не можа бачыць без болю. Хіба ў Пецярбургу варта было пакоіцца праху гэтага палкаводца, які так добра змагаўся на поле бітвы, і так мужна зносіў ўдары лёсу?”(Ancelot. P. 227-229).

[236] у сакавіку 1814 года разам з прускім каралём і аўстрыйскім фельдмаршалам Шварцэнбергам на чале хаўрусных войскаў. Напалеон у гэты час знаходзіўся ў Фантэнбло. Кюстын не прысутнічаў пры ўездзе хаўруснікаў у сталіцу, так як з сярэдзіны лютага да 10 красавіка заставаўся ў Нансі сярод прыхільнікаў графа д'Артуа

[237] Гаворка ідзе пра барона Праспэра Бруж’ера дэ Баранта (1782-1866), амбасадара ў 1835-1841 гг., размове з якім, хутчэй за ўсё, Кюстын абавязаны шматлікімі звесткамі пра Расію (пар. заўв. да цяп. тама, с. 109, 124). Да Баранта, выхадцу з таго ж свецкага і літаратурнага кола, да якога ў маладосці належала Дэльфіна дэ Кюстын, аўтар “Расіі ў 1839 годзе” ставіўся з сімпатыяй. “Яго шаноўны розум жыва нагадаў мне Францыю добрага старога часу, а тонкасць назіранняў надавала вялікую займальнасць гутарцы з ім пра тутэйшы край, - пісаў Кюстын с-ні Рэкам’е 22 жніўня/3 верасня 1839 г. з Ніжняга Ноўгарада, - ён глядзіць на Расею больш паблажліва, чым я, магчыма, згодна з абавязкам” (цыт. згодна: Cadot. P. 221).

Там мяне напаткала жорсткае расчараванне: я даведаўся, што адружанне вялікай князёўны з герцагам Лейхтенбергскім адбудзецца паслязаўтра[238] і я ўжо не паспею адрэкамендавацца імператару раней гэтай цырымоніі. Між тым пабываць у краіне, дзе ўсё самае важнае, адбываецца пры двары, і не ўбачыць прыдворнага свята – значыць не ўбачыць зусім нічога.

Ліст Дзесяты

Паездка на выспы. – Своеасаблівасць пейзажу. – Штучныя прыгажосці. – Працягласць рускіх гарадоў. – Рускія "ўпрыгожваюць вуліцы". – Іхная манера размяшчаць кветкі ў доме. – Англічане робяць наадварот. – Самыя пасрэдныя расліны нашых лясоў тут – рэдкасць. – Успаміны пра пустое ў глыбіні садоў. – Мэта цывілізацыі на Поўначы. – Шчасце ў Расіі немагчыма. – Жыццё свецкіх людзей на выспах. – летуценнасць добрага надвор'я. – Перасяленне ў горад у канцы жніўня. – У іншых вялікіх гарадах жыццё куды больш грунтоўнае, чым у Пецярбургу. – Роўнасць пры дэспатычнай уладзе. – Суровасць урадаў, якія дзейнічаюць залішне лагічна. – Дэспатызм у поўны рост. – Каб жыць у Расіі, варта быць рускім. – Асноўныя рысы рускага грамадства. – Паказная вернасць манарху. – Няшчасце ўсемагутнага ўладара. – Крыніца прыватных цнотаў абсалютнага манарха. – Павільён імператрыцы на выспах. – На што падобны натоўп, які чакае з'яўлення імператрыцы. – Блашчыцы на заезных дварах. – Яны сустракаюцца і ў імператарскім палацы. – Партрэт славяніна-просталюдзіна. – Яго прыгажосць. – Прыгожых жанчын тут менш, чым прыгожых мужчын. – Нацыянальны галаўны ўбор жанчын. – Нязграбныя тыпажы. – Стан рускіх сялян. – Узаемаадносіны сялян з панамі. – Яны выкупляюць сябе самі. – Багацце прыватных асоб залежыць ад імператара. – Землеўладальнікі, забітыя прыгоннымі. – Роздум. – Жывы тавар. – Агідная раскоша. – Адрозненні паміж становішчам працаўнікоў у свабодных краінах і доляй прыгонных сялян у Расіі. – Гандаль і прамысловасць зменяць цяперашняе становішча. – Зманлівая бачнасць. – Ніхто не жадае растлумачаць, вам сапраўднае становішча спраў. – Старанні схаваць ісціну ад чужаземцаў. – Пятро I ўзурпаваў рэлігійную ўладу: гэтае зло не адкупіцца ўсім тым дабром, якое здзейсніў гэты імператар. – Руская арыстакратыя не выконвае свае абавязкі перад сабой і перад народам. – Недаверлівыя погляды рускіх. – Іхныя паводзіны ў адносінах да падарожнікаў-літаратараў. – Стан медыцыны ў Расіі. – Усеагульная скрытнасць. – Рускія лекары не занадта добрыя, але з іх выйшлі б нядрэнныя летапісцы. – Дазвол прысутнічаць на вяселлі вялікай князёўны Марыі. – Асаблівая ласка.

Пецярбург, 12 ліпеня 1839, вечар

Мяне павезлі на выспы; гэта – прыгожае балота; ніколі яшчэ нікому не ўдавалася так удала схаваць ціну кветкамі. Уявіце сабе сырую нізіну, адкуль,

[238] Гэта азначае 2/14 ліпеня.

аднак, у летні час вада адступае дзякуючы асушальным каналам: гэтую нізіну засадзілі

цудоўным бярозавым гаем і пабудавалі тут шмат чароўных загарадных дамоў. Бачачы тутэйшыя бярозавыя алеі (а бярозы і хвоі – адзіныя дрэвы, якія растуць у паўночных ледзяных пустынях), ўяўляеш, быццам трапіў у англійскі парк[239]. Выспы – не што іншае, як велізарны сад, усеяны віламі і катэджамі і замяняе жыхарам Пецярбурга загарадную мясцовасць; бівуак царадворцаў, густа населены на працягу нядоўгай пары года і пустуючы ўвесь астатні час[240]. Туды вядуць некалькі вельмі прыгожых дарог і перакінутыя праз розныя рукавы ракі масты.

Гуляючы па цяністых алеях, адчуваеш сябе за горадам, аднак гэтая загарадная мясцовасць аднастайная і пазбаўленая натуральнасьці. Глеба паўсюль зусім роўная, а дрэвы адны і тыя ж: адкуль жа ўзяцца маляўнічым відовішчам? Намаганні людзей толькі ў вельмі малой ступені выпраўляюць заганы прыроды. Ўдасканальваючы тварэнне Госпада, людзі зрабілі тут усё, што маглі, але дамагліся вельмі мала. У паўночных шыротах цяплічныя расліны, экзатычныя плады, нават падземныя скарбы – золата і каштоўныя камяні – не так рэдкія, як самыя звычайныя дрэвы, якія растуць у нашых лясах: за грошы тут можна расстарацца ўсё, што здабываецца із-пад зямлі і вырошчваецца пад шклом; для чароўнай казкі гэтага дастаткова, для парку – не. Каштанавы або дубовы гай з тых, што ўпрыгожваюць нашы пагоркі, здаваўся б у Пецярбургу цудам: пабудовы італьянскай архітэктуры, акружаныя лапландскімі дрэвамі і ўпрыгожаныя кветкамі, якія прывезены з усіх канцоў свету, вырабляюць ўражанне дзіўнае, але не занадта прыемнае. Парыжане, ніколі не забываючыя свой родны горад, назвалі б гэтую акуратную вясковую мясцовасць рускімі Елісейскімі палямі[241], аднак пецярбургскія выспы шырэй, маюць выгляд аднaчасова і больш вясковы, і больш размаляваныя, больш штучны. Акрамя таго, яны значна далей ад арыстакратычных кварталаў, чым парыжскія Елісейскія палі. Выспы – зараз і горад, і загарадная мясцовасць; іншы раз, убачыўшы лугі,

[239] Пар. ўражанне, якое вырабілі пецярбургскія выспы на Баранта: "Уявіце прастору плошчай прыкладна ў два квадратных лье - газон, гаі і сады, арашаемыя тысячамі раўчукоў, рэчак і азёр, а навакол, да самага берага мора - высокія хвоі. Тут ва ўсіх жыхароў Пецярбурга маюцца загарадныя дамы, выдатна дагледжаныя, выдатна абстаўленыя і акружаныя кветкамі. Ніякіх агароджаў, кожны можа гуляць, дзе хоча, і тым не менш дарожкі для гуляння ў выдатным стане; адным словам, - велізарны грамадзкі сад... Што да зеляніны, здагадайцеся самі, ці свежая яна? Жыццё тут вядуць гарадзкое, не вясковае" (Souvenirs. T. 5 P. 400). Больш скептычна адазваўся пра выспы які наведаў іх амаль аднaчасова з Кюстынам палкоўнік Гагерн: "... сумная расліннасць, якая складаецца із бяроз і ёлак, ёлак і бяроз, зусім не такая, каб выклікаць захапленне. Пры гэтым клімаце садоўніцтва не атрымліваецца, нягледзячы ні на якія намаганні"(Расія. С. 673).

[240]

[241] Парыжскія Елісейскія палі ў першай трэці XIX стагоддзя яшчэ не былі той раскошнай гарадзкой артэрыяй, якой яны з'яўляюцца зараз; у 1800 г. там было ўсяго шэсць дамоў, а ў асноўным прастора была занята садамі, прылеглымі да багатым сядзібаў паралельнай вуліцы – вуліцы прадмесьця Сэнт-Анарэ. Забудова Елісейскіх палёў, прычым не жылымі дамамі, але рознымі забаўляльнымі ўстановамі (тэатрамі, кафэ і інш.), пачалася толькі ў 1830-ыя гады.

адваяваныя ў тарфяных балот, вы пачынаеце верыць, быццам трапілі ў сапраўдную вёску, з лясамі і палямі, аднак пабудовы ў выглядзе храмаў, цяпліцы, аздобленыя пілястрамі, каланады перад палацамі, тэатральныя залы з антычнымі перыстылямі нагадваюць вам, што вы знаходзіцеся ў горадзе.

Рускія па праву ганарацца садамі, разбітымі, коштам незлічоных намаганняў, на сітаватай пецярбургскай глебе, аднак прырода, нават пераможаная, не забывае пра сваё паражэнне і падпарадкоўваецца чалавеку з вялікай неахвотай: за агароджай парка распасціраецца недагледжаная зямля. Шчаслівыя краіны, дзе зямля і неба спаборнічаюць ў шчодрасці, упрыгожваючы і палягчаючы жыццё людзей!

Я не стаў бы згадваць пра недахопы гэтай абдзеленай Богам зямлі, не стаў бы, падарожнічаючы па паўночнай краіне, сумаваць па паўднёвым

сонцы, не падкрэслівай рускія сваёй поўнай пагарды да ўсяго, чаго пазбаўлена іх бацькаўшчына: яны задаволеныя ўсім, аж да клімату, аж да глебы; фанфароны ад прыроды, яны выхваляюцца не толькі грамадствам, але і прыродай сваёй краіны; іхныя дамаганні выганяюць з маёй душы пакору, якую я лічыў сваім абавязкам і якую меў намер выказаць, вандруючы па паўночным краі. Зараз ўся прастора, якая аддзяляе горад ад аднаго з вусцяў Нявы, занята своеасаблівым паркам, які ўваходзіць, аднак, у межы Пецярбурга: кожны рускі горад – цэлая краіна. Выспы зрабіліся б вельмі шматлюдным кварталам, калі б нашчадкі Пятра больш дакладна прытрымліваліся яго плана. Аднак патрохі ў надзеі выратавацца ад павадак жыхары новага горада пачалі адсоўваць будаўніцтва на поўдзень, а багністыя выспы адвялі выключна для загарадных дамоў найбольш заможных і элегантных прыдворных; на працягу дзевяці месяцаў гэтыя дамы застаюцца напалову залітымі вадой і пакрытыя снегам; ў гэтую пару каля летняга палаца імператрыцы выюць ваўкі. Затое ў застаўшыяся тры месяцы на месцы ільдоў расцвітаюць раскошныя кветкі; зрэшты, скрозь гэтую штучную элегантнасць прасвечвае туземная прырода; імкненне бліскаць – галоўны запал рускіх, таму кветкі ў сваіх гасціных яны часцяком размяшчаюць не так, каб зрабіць пакой утульней, але так, каб вырабіць ўражанне на праходзячых; зусім процілеглым чынам робяць англічане, якія не жадаюць упрыгожваць вуліцу. Ангельцам лепш, чым якому-небудзь іншаму народу зямлі, удалося замяніць стыль густам: іх помнікі сьмеху вартыя, затое іхныя прыватныя дамы – узоры вытанчанасці і здаровага сэнсу. На астравах усе дамы і дарогі падобныя. Зрэшты, чужаземец гуляе тут, не абчуваючы нуды, ва ўсякім разе ў першы дзень. Цень, адкідаемая бярозамі, не назавеш густым, аднак ад паўночнага сонца і не хочацца хавацца. На змену возера прыходзіць канал, на змену лузу – гай, на змену хаціне – віла, на змену алеі – іншая алея, у канцы якой вас чакаюць віды, у дакладнасці падобныя на тыя, ад якіх вы атрымлівалі толькі што асалоду. Гэтыя выявы чаруюць ўяўленне, хоць і не выклікаюць жывой цікавасці, не ўзбуджаюць зацікаўленасьці: тут пануе спакой, а спакой для рускіх прыдворных рэч каштоўнейшая, хоць яны і не ўмеюць яе шанаваць. На працягу некалькіх месяцаў рускіх арыстакратаў, якія пераехалі на летнія кватэры, забаўляе тэатр.

Тэатральная зала акружана штучнымі рэкамі, цяністымі каналамі, якія ўтвараюць нешта падобнае на вадзяныя алеі, прычым гэтая вада часам расцякаецца ў невялікія азёры, берагі якіх зараслі травой... зрэшты, хіба гэта трава?! гэта – цудоўнае тварэнне мастацтва, адзначаючага перамогу над зямлёй, здольнай нараджаць толькі верас і лішайнікі; перад вачамі падарожніка паўстае мноства дамоў, што пераліваюцца колерамі і хаваючыцца сярод дрэў, нібы альтанкі ў англійскім парку; на жаль, не гледзячы на ўсе гэтыя цуды, бляклая і аднастайная

~144~

паўночная расліннасць надае гэтаму гораду-саду сумны выгляд! Самая спусташальная раскоша тут не можа лічыцца залішняй, бо для таго, каб атрымаць рэчы, у іншых шыротах цалкам натуральныя і лічачыяся прадметамі першай неабходнасці, тут даводзіцца марнаваць мільёны і звяртацца да разнастайных хітрыкаў майстроў. Дзе-нідзе ззаду дашчаных, але пафарбаваных пад цэглу віл высяцца ўдалечыні худыя і сумныя ствалы хвой. Гэтыя сімвалы пустынных абшараў руйнуюць няўстойлівую прыгажосць садоў, лішні раз нагадваючы аб суровых зімах і суседстве Фінляндыі.

На поўначы цывілізацыя мае мэты далёка не жартоўныя. У гэтых шыротах грамадства ствараецца не імкненнем да задавальненняў, не інтарэсамі і запаламі, якія не цяжка задаволіць, але магутнай воляй, асуджанай няспынна пераадольваць перашкоды і вымушаючай народы на найвялікшыя намаганні. Калі асобы тут аб'ядноўваюцца, то ў першую галаву для таго, каб змагацца з мяцежнай прыродай, дрэнна паддаючайся ўсякім спробам людзей змяніць яе. Сумнае і суровае аблічча фізічнага свету ўсяляе ў душы мясцовых жыхароў тугу, якой, на мой погляд, тлумачацца палітычныя трагедыі, гэтак часта адбываючыяся пры рускім двары. Драмы тут адбываюцца ў сапраўдным жыцці, на сцэне ж ідуць вадэвілі, ніколькі нікога не палохаючыя; тут з тэатраў аддаюць перавагу "Жымназ"[242], з пісьменнікаў Полю дэ Кока[243]. У Расіі дазволены толькі тыя забавы, што начыста пазбаўлены сэнсу. Пры такім суровым жыцці сур'ёзная літаратура нікому не патрэбна. На фоне гэтай страшнай рэчаіснасці поспех могуць мець толькі фарс, ідылія або вельмі алегарычная байка. Калі ж у гэтым невыносным клімаце дэспатычная ўлада яшчэ больш пагоршыць нягоды існавання новымі ўказамі, чалавек назаўжды страціць усякую магчымасць мець шчасце і супакой. Ціхамірнасць, асалода – тут гэтыя словы гучаць так жа няпэўна, як слова "рай". Лянота без адпачынку, трывожная бяздзейнасць – вось да чаго немінуча прыводзіць паўночнае самаўладдзе. Рускія не ўмеюць атрымліваць асалоду ад жыццём у той загараднай мясцовасці, якую самі стварылі каля свайго парога. Жанчыны вядуць летам на астравах дакладна такі ж лад жыцця, які зімой у Пецярбургу: ўстаюць позна, дзень прысвячаецца свайму выгляду, вечарам едуць у госьці, а ноч праводзяць за картачнымі сталамі;

[242] парыжскі тэатр, адкрыты у 1820 г. і ладзячы пастановы выключна ў выглядзе вадэвілей і музычных камедый.

[243] Поль дэ Кок (1793-1841) – французкі пісьменнік, чыё імя зрабілася сімвалам фрывольнай і пацешнай белетрыстыкі, якая апісвае жыццё “сярэдніх” станаў.

забыцца, адурманіць сябе – вось відавочная мэта ўсіх тутэйшых жыхароў. Вясна на выспах пачынаецца ў сярэдзіне чэрвеня і працягваецца да канца жніўня; звычайна на гэтыя два месяцы – акрамя гэтага года, які з'яўляецца выключэннем, – даводзіцца ў агульным сем-восем гарачых дзён; вечары тут прамозглыя, ночы светлыя, але туманныя, дні пахмурныя; ў такіх умовах аддавацца роздумам – значыць выракчы сябе на невыносную тугу. У Расіі размова роўная змове, думка роўная бунту: На жаль! думка тут не толькі злачынства, але і няшчасце.

~145~

Чалавек разважае толькі дзеля таго, каб палепшыць сваю долю і лёс сабе падобных, але калі яму не дадзена змяніць што б там ні было ў сваім і чужым існаванні, бескарысныя разважанні бярэдзяць душу і праз адсутнасць магчымасці нешта рабіць насычае яе атрутай. Вось, дарэчы, чаму рускія арыстакраты танчаць на балях ва ўсякім узросце.

Толькі толькі канчаецца лета, у Пецярбургу пачынае марасіць дождж, і яго вострыя, як іголкі, бруі тыднямі напралёт падаюць на выспы. У першыя ж два дні непагады з бяроз аблятае лісьце, кветкі марнеюць, а дамы пусцеюць; па вуліцах і мастах без прыпынку цягнуцца ў горад брудныя павозкі, на якія са славянскай нядбайнасцю навалены ў бязладдзі мэбля, дываны, дошкі, скрыні; гэты летні абоз цягнецца на іншы канец горада, а, тым часам, уладальнікі ўсіх перавозімых скарбаў спяшаюцца на зімовыя кватэры ў элегантных дрожках або экіпажах, запрэжаных чацвёркай коней. Такім чынам, паўночныя багацеі, ачуняўшы ад мімалётных летніх мар, адступаюць пад націскам Барэя, а выспы застаюцца ў распараджэнні мядзведзей і ваўкоў – законных уладальнікаў гэтага краю! Над ледзянымі балотамі пануе маўчанне, а легкадумнае грамадства на дзевяць месяцаў перапыняе свае пастановы на тэатры пустыні. Акторы і гледачы пакідаюць драўляны горад і перасяляюцца ў каменны, амаль не заўважаючы розніцы, бо зімовымі пецярбургскімі начамі снег блішчыць амаль гэтак жа ярка, як сонца летнімі днямі, а рускія печы грэюць цяплей, чым касыя сонечныя прамяні. Пастанова заканчваецца: працоўныя сцэны разбіраюць дэкарацыі і тушаць свечкі, кветкі, што раслі на тэатры па капрызе акцёраў, вянуць, і на працягу наступных дзевяці месяцаў толькі рэдкія дрэвы млеюць ў адзіноце над парослымі чаротам тарфянымі балотамі, якія перш зваліся Інгрыяй і із якіх нейкім цудам з'явіўся Пецярбург.

Тое, што кожны год адбываецца з выспамі, рана ці позна адбудзецца з цэлым горадам. Варта манарху на адзін дзень забыць гэтую сталіцу, не маючай каранёў ні ў гісторыі, ні ў глебе, варта яму пад уплывам новых палітычных павеваў звярнуць позірк у іншы бок, і стрымліваючы раку граніт пакрошыцца, нізіны зноў пакрыюцца вадой і ўся гэтая бязлюдная мясцовасць адыйдзе да яе першапачатковых гаспадароў[244].

---

[244] Пабудова Пецярбурга пачынаючы з XVIII стагоддзя разумелася як дзеянне новага культурнага героя, які кідае выклік мацы прыроды і адваёўвае зямную цвердзь у варожай стыхіі. У французскай славеснасьці такая трактоўка ўзыходзіць да Вальтэра, які ў “Гісторыі Карла XII (1732 кн. 3) пісаў, што “цар упарціўся ў жаданні засяліць край, па бачнасьці не прызначаны для людзей”, і заснаваў новы горад

Падобныя думкі наведваюць ўсіх замежнікаў, якія гуляюць па вуліцах Пецярбурга; ніхто не верыць у даўгалецце гэтай чароўнай сталіцы. Дрэнны той падарожнік, хто не схільны да разважанняў, а, паміж іншым, варта задумацца, як пачынаеш разумець, што дастаткова Расіі пачаць вайну ці пераманіць палітычны курс, і тварэньне Пятра лопне, як мыльная бурбалка. Нідзе я так ясна не адчуваў зменлівасці усяго зямнога, як

Аўтар асабіста назіраў гэтую непрывабную выяву на зваротным шляху із Масквы

у Пецярбург; і ў Парыжы і ў Лондане мне здаралася сказаць сабе: надыдзе дзень, калі гэтыя шумныя торжышчы зробяцца больш маўклівымі чым Афіны і Рым, Сіракузы і Карфаген, аднак калі гаворка ідзе пра еўрапейскія сталіцы, відавочна, што ні часу, ні непасрэдных падстаў гэтага ператварэння не дадзена ведаць ніводнаму смяротнаму, тады як знікненне Пецярбурга прадказаць не цяжка; яно можа адбыцца хоць заўтра, пад гукі пераможных песень пераможнага народа. У іншых сталіцах закат прыйдзе са знішчэннем жыхароў, гэтая ж сталіца загіне ў тую самую пару, калі становішча рускіх у свеце ўмацуецца. Я столькі ж веру ў даўгавечнасць Пецярбурга, колькі ў жыццяўстойлівасць палітычных сістэм і людское пастаянства. Ні аб адным іншым горадоў свету гэтага сказаць нельга.

Што за страшная сіла – тая, якая, узвёўшы сталіцу ў пустыні, можа адным словам вярнуць дзікай прыродзе ўсё, што было ў яе адабрана! Тут ўласным жыццём распараджаецца толькі манарх: лёс, моц, воля цэлага народа – усё знаходзіцца ў руках аднаго чалавека. Расійскі імператар – увасабленне грамадскай магутнасьці; сярод ягоных падданых у тэорыі – а можа быць, і на практыцы – пануе тая роўнасць[245], аб якой мараць цяперашнія гала-амерыканскія дэмакраты, фурьерысты і інш. Аднак для рускіх існуе прычына буры, невядомая іншым народам, – гнеў імператара. Тыранія, ці рэспубліканская, ці манархічная, ўсяляе ў душы нянавісць да абсалютнай роўнасці. Нішто так не палохае мяне, як жалезная логіка, ужытая да палітыкі.

"насуперак перашкодам, якія ўзводзілі перад ім прырода, дух народаў і няўдалая вайна"; з бліжэйшых папярэднікаў Кюстына аб заснаванні Пецярбурга як праяве дэспатычнай волі самаўладца асабліва падрабязна пісаў Ансэло (гл.: Ancelot. P. 40-41; гл. таксама: Вацуро В. Э. Пушкін і праблемы побытапісання на пачатку 1830-х гадоў // Пушкін. даследаванні і матэрыялы. Л., 1969 - Т. 6. С. 164-166). Падобныя матывы сустракаліся і ў сучасным Кюстыну французскім друку; гл., напрыклад, у ананімным артыкуле "Пецярбург і Канстантынопаль": "У кожным еўрапейскім горадзе ‹...› мінулае звязана з будучыняй і выяўляецца як вынік нястомнай працы і намаганняў народа. Пецярбург жа, наадварот, ёсць не што іншае, як грандыёзная імправізацыя абсалютнай улады. Цар сказаў: "Я хачу, каб тут паўстаў горад"- і горад з'явіўся"(Le Polonais. 1834 т. 3. с. 276). Пар. таксама ў Міцкевіча вызначэнне Пецярбурга як "трыумфу імператарскай волі над трупамі маскавітаў" (Michiewicz. P. 236-237, пар. з французскім празаічным перакладам рускіх вершаў: Міцкевіч. т. 3 с. 260). Што ж да прадказанняў гібелі Пецярбурга, то першыя з іх былі зафіксаваны яшчэ пры Пятру ў форме заклёнаў: "Пецярбургу быць пусту" (гл. Анцыфераў Н. П. Душа Пецярбурга. Дадатак да рэпрынтнай рэпрадукцыі М., 1991 - С. 26-27).

[245] Пар. падобнае ўражанне Баранта аб "роўнасьці ў паслухмянстве абсалютнаму ўладару" (Notes. P. 109) - дыягназ, пастаўлены ў дачыненні да дэспатычных дзяржаваў наогул, у "Духу законаў" Мантэск'ё (пар. заўв. да цяп. тома, с. 83). Ніжэй, у лісьце дваццаць дзевятым, Кюстын сам абверг гэта зацверджванне аб роўнасці падданых дэспату ў Расіі (гл. т. 2, с. 172).

Калі Францыя ўжо дзесяць гадоў жыве ў матэрыяльным дастатку, то, магчыма, таму, што за бачнай безсэнсоўнасьцю яе дзейнасці хаваецца вышэйшая практычная мудрасьць; на шчасце для нас, намі кіруе рэальнасць, якая прыйшла на змену абстрактным пабудовам.

У Расіі дэспатычнага сістэма дзейнічае, як гадзіннік, і следствам гэтай надзвычайнай размеранасці з'яўляецца надзвычайны прыгнёт. Бачачы гэтыя няўхільныя вынікі непахіснай палітыкі, адчуваеш абурэнне і з жахам пытаеш сябе, чаму ў дзеяннях чалавечых так мала чалавечнасці. Аднак не варта блытаць трапятанне з пагардай: мы не пагарджаем тое, чаго баімся. Гледзячы на Пецярбург і разважаючы пра жахлівае існаванне жыхароў гэтага гранітнага лагера, можна засумнявацца ў Гасподняй міласэрднасьці, можна стагнаць і выказваць праклёны, але немагчыма засумаваць. Гэта загадкава, але незразумела. Дэспатызм, падобны тутэйшаму, уяўляе сабой невычэрпную крыніцу назіранняў і разважанняў. Гэтая каласальная імперыя, паўстае майму погляду на ўсходзе Еўропы, той самай Еўропы, дзе паўсюль грамадства пакутуе праз адсутнасць агульнапрызнанай ўлады, здаецца мне пасланніцай далёкага мінулага. Мне здаецца, быццам на маіх вачах уваскрасае Старазапаветнае племя, і я застываю каля ног дапатопнага гіганта, ахоплены баязьню і цікаўнасцю.

~147~

Кожнаму, хто заязджае ў межы Расійскай імперыі, перш за ўсё, кідаецца ў вочы, што грамадства, уладкованае так, як тут, прыдатна толькі для тутэйшых жыхароў: каб жыць у Расіі, варта быць рускім; дарэчы, па бачнасці ўсё тут вяршыцца гэтак жа, як і ў іншых краінах. Не тое – па сутнасці. Сёння вечарам на астравах я мог бачыць тутэйшы модны свет; кажуць, модны свет паўсюль аднолькавы, але я звяртаў увагу толькі на дэталі, характэрныя для тутэйшага свету: справа ў тым, што ў кожнага грамадства ёсць душа, і, колькі б гэтая душа ні брала ўрокаў у феі, называемай цывілізацыяй і з'яўляючайся проста-напраста модай дадзенага стагоддзя, яна захоўвае свой прыродны нораў.

Сёння вечарам ўвесь Пецярбург, іншымі славамі, двор, у тым ліку яго абавязковая світа – чэлядзь, сабраўся на выспах – не дзеля таго, каб безкаштоўна атрымліваць асалоду ад выдатнай прагулкі (незлічоным рускім царадворцам такое баўленне часу здалося б пахабным), але дзеля таго, каб зірнуць на пакетбот імператрыцы: падобныя забавы тут ніколі не надакучваюць. У Расіі кожны кіраўнік – бог, ўсякая каралевы – Арміда і Клеапатра. За гэтымі пераменчывымі бажаствамі цягнецца картэж вечна адданых слуг, пешых, конных і седзячых у экіпажах; самаўладзец ў гэтай краіне заўсёды шануецца ўсемагутным і ніколі не выходзіць з моды.

Аднак, што б ні казалі гэтыя пакорлівыя падданыя, што б яны ні рабілі, захапленне іх застаецца вымушаным: гэта – павага статка да пастуха, які корміць яго, каб зарэзаць. У народа, пазбаўленага свабоды, ёсць інстынкты, але няма пачуццяў, інстынкты ж нярэдка даюць аб сабе ведаць у форме грубай і дакучлівай: пакорлівасць падданых не можа не стамляць расійскіх імператараў; часам і куміру надакучае ладан. Па праўдзе кажучы, гэтае пакланенне не

аднойчы парушалі жахлівыя здрады. Рускі ўрад – абсалютная манархія, абмежаваная забойствам[246], між тым калі манарх трымціць, ён ужо не сумуе; ім валодаюць напераменку жах і агіда. Дэспату ў яго гардыні патрэбны рабы, чалавек жа шукае сабе падобных; аднак падобных цару не існуе; этыкет і зайздрасць дбайна ахоўваюць яго самотнае сэрца. Ён варты жалю ледзь ці не ў большай ступені, чым яго народ, асабліва калі ён чаго-небудзь варты. Усе вакол наперабой расхвальваюць сямейныя радасці, якія смакуе імператар Мікалай, аднак мне бачыцца ў гэтым хутчэй суцяшэнне выдатнай душы, чым доказ безхмарнага шчасця. Суцяшэнне – яшчэ не асалода; насупраць, неабходнасць лячэння даказвае наяўнасць хваробы; калі ў расійскага імператара вялікая душа, то прыдворнае жыццё не можа цалкам заняць яе; адсюль – прыватныя цноты імператара Мікалая. Сёння вечарам імператрыца пакінула Пецяргоф і морам прыбыла на выспы; тут у сваім загарадным доме яна прабудзе да

~148~

вяселля яе дачкі, якое адбудзецца заўтра ў новым Зімовым палацы. Калі імператрыца знаходзіцца на выспах, пад шатамі дрэў, акружаючых яе дом, з раніцы да вечара нясе варту полк кавалергардаў[247] – адзін з найпрыгажэйшых палкоў у рускім войску.

Мы прыбылі занадта позна і не змаглі пабачыць, як гасударыня сыходзіць на сушу са свайго святога карабля, аднак натоўп, міма якога толькі што прамільгнула каранаваная зорка, яшчэ не адышоў ад шоку. У Расіі адзіны дазволены шум па сутнасцьці крыкі захаплення. З'яўленне імператрыцы пакінула сярод царадворцаў след, які пакідае ў моры вялікае судна. Бурлівае чалавечае мора ў той вечар было якраз падобна на хвалі, якія працягваюць пеніцца ззаду магутнага ваеннага карабля ўжо пасьля таго, як гэты карабель, горда із усёй моцы імкнучыся наперад, дасягне гавані. Такім чынам, я нарэшце ўдыхнуў паветра двара! Аднак да гэтай пары я яшчэ не бачыў ніводнага з тых бажаствоў, чыёй воляй ўдыхаюць гэтае паветра простыя смяротныя! Самыя выдатныя загарадныя дамы пабудаваны вакол імператарскай сядзібы або, ва ўсякім разе, ў суседстве з ёй. Чалавек тут чэрпае сілу ў позірках ўладара, як расліна чэрпае сілу ў сонечных промнях; паветра – ўласнасць імператара, кожны ўдыхае яго роўна столькі, колькі яму дазваляецца: ў сапраўднага царадворца лёгкія такі ж гнуткія,

---

[246] Форма гэтага афарызму ўзыходзіць да думкі Шамфора (1741-1794): "Французскі ўрад – манархія, абмежаваная песьнямі" (Шамфор. Характары і анекдоты, No 853; ў арыгінале ў Шамфора і Кюстына адно і тое ж самае слова: tempcree), а змест – да "добрага жарту спадарыні дэ Сталь" (вызначэнне Пушкіна із "Гістарычных нататкаў" 1822): "дэспатычны ўрад, не абмежаваны нічым, акрамя забойства дэспата" ("Дзесяць гадоў у выгнанні», 1821); на той факт, што Сталь перафразавала Шамфора, ўпершыню паказаў Ю. М. Лотман (гл.: Лотмам. С. 364-365). Прыведзенную вышэй думку Шамфора без спасылкі на яго цытуе ў сваім аспрэчванні Лабенскі (Labinski. P. 43). Наогул думка пра пятлю як пра адзіны сродак "абмежаваць" абсалютнага манарха нязменна наведвала людзей, якія пабылі пры рускім двары, пар. напрыклад, ліст сардзінскага пасланніка ў Пецярбургу Ж. дэ Местр Сардзінскаму каралю Віктару-Эмануілу I ад 2/14 чэрвеня 1813: "Тут шмат кажуць пра ўсемагутнасць імператара расійскага, але забываюцца, што менш за ўсё магутны той васпан, які ўсё можа (...) султан або цар могуць, калі ім заўгодна, пазбавіць галавы або пакараць пугай, і на гэта кажуць: ах, які ён магутны; а варта сказаць: ах, які ён не маючы моцы! Так як яго могуць на другі ж дзень задушыць" (РА. 1912. т. 1. с. 59).

[247] Імператрыца з 1826г. была шэфам гэтага палка.

як і стан. Усюды, дзе ёсць двор і грамадства, людзі ашчадныя, але нідзе ашчаднасць не носіць такога непрыкрытага характару. Расійская імперыя – велізарная тэатральная зала, дзе з усякай ложы бачна, што робіцца за кулісамі.

Зараз гадзіна ночы; хутка ўзыдзе сонца; я яшчэ не сплю і закончу ноч гэтак жа, як яе пачаў, складаючы ліст да вас. Хоць рускія і прэтэндуюць на элегантнасць, ва ўсім Пецярбургу немагчыма знайсці добры гатэль. Знатныя вяльможы, калі прыязджаюць у сталіцу з глыбіні імперыі, прывозяць з сабой шматлікую чэлядзь: паколькі людзі з'яўляюцца іх уласнасцю, яны трымаюць іх за прадметы раскошы. Застаўшыся адны ў панскіх пакоях, слугі як сапраўдныя ўраджэнцы Усходу неадкладна развальваюцца, на крэслах і на канапах, пакідаючы паўсюль блашыц, якія із пад канапавай абіўкі перапаўзаюць ў драўляныя падлакотнікі і ножкі мэблі, а адтуль – на сцены, падлогу і столь; праз некалькі дзён яны запаўняюць усе жыллё, прычым немагчымасць выветрыць пакоі ў зімовы час толькі пагаршае зло. Новы імператарскі палац, адноўлены такой дарагой цаной, ужо кішыць гэтымі стварэннямі, можна падумаць, быццам няшчасныя працоўныя, развіталіся з жыццём дзеля таго, каб хутчэй аздобіць палаты свайго ўладара, загадзя адпомсцілі за сваю гібель, заразіўшы гэтыя згубныя сцены мерзотнымі казуркамі; некаторыя пакоі палаца прыйшлося зачыніць яшчэ да таго, як

у іх ўсяліліся гаспадары. Калі гэтыя начныя супастаты не прайшлі нават палаца, што ж давядзецца мне вытрымаць у Кулона? Адчай авалодвае мной, але белыя ночы прымушаюць забыцца пра ўсе нягоды.

Апоўначы я вярнуўся з выспаў і адразу зноў пакінуў гатэль; я выправіўся блукаць па вуліцах, каб сабрацца з думкамі і ўспомніць самае цікавае із гутарак, якія вёў сёння; я хутка дам вам пра іх кароткую справаздачу. Шпацыруючы ў адзіноце, я выйшаў на прыгожую вуліцу, званую Неўскі праспект. Удалечыні паблісквалі ў промнях заходзячага сонца калоны Адміралцейства. Шпіль гэтага хрысціянскага мінарэта – доўгая металічная іголка вастрэй за якую б то ні было гатычную званніцу – зверху да нізу пакрыта золатам; Пятро I пусціў на пазалоту дукаты, дасланыя яму ў дар Галанскімі Злучанымі Штатамі[248].

Мой невыносна брудны пакой ў карчме і гэты казачна раскошны помнік – вось Пецярбург. Як бачыце, у гэтым горадзе, дзе Еўропа паказвае сябе Азіі, а Азія – Еўропе, няма недахопу ў кантрастах.

Народ тут прыгожы; чыстакроўныя славяне, якія прыбылі разам з гаспадарамі з глыбіні Расіі ці ненадоўга адпушчаныя ў сталіцу на заробкі, вылучаюцца светлымі валасамі і свежым колерам твару, але перш за ўсё – бездакорным профілем, годным грэцкіх статуй; ўсходнія міндалепадобных вочы, як правіла, па-паўночнаму сінія, а погляд іх разам лагодны, мілы і хітраваты.

---

[248] Із кнігі Шніцлера (гл. заўв. да цяп. тома, с. 155) аўтар "Расіі ў 1839 годзе" мог бы запазычыць больш дакладную інфармацыю: цаглянае Адміралцейства было пабудавана на месцы каменнага толькі ў 1727 г., пасьля сьмерці Пятра, а золатам дукатаў яго шпіль пакрылі ў 1734 г. згодна загаду Ганны Янаўны. Адміралцейства, якое бачыў Кюстын, было пабудавана на парэштках ранейшага ў 1806-1823 гг. архітэктарам А. Д. Захаравым.

Вясёлкавая абалонка гэтых клапатлівых вачэй пераліваецца рознымі фарбамі ад змяіна-зялёнага да шэрага, як у кошкі, і чорнага, як у газэлі, у аснове сваёй застаючыся сіняй[249]; залацістыя пухнатыя вусы тапырацца над ротам бездакорна правільнай формы, у якім зззяюць асляпляльна белыя зубы, амаль заўсёды цалкам роўныя, але іншы раз вастрынёй сваёй нагадваючыя іклы тыгра або зубцы пілы. Вопратка гэтых людзей амаль заўсёды самабытная; часам гэта грэцкая туніцы, перахопленая ў стане яркім поясам, часам доўгі фарсі халат, часам кароткая аўчынная куртка, якую яны носяць часам поўсцю наверх, а часам ўнутр – гледзячы па надвор'і. Жанчыны з народу не такія прыгожыя[250]; на вуліцы іх няшмат, а тыя, хто мне трапляліся, мала прывабныя; выгляд у іх забіты. Дзіўная рэч! мужчыны клапоцяцца пра сваё ўбранне, жанчыны ж ставяцца да яго з заняхайнасьцю. Магчыма, нагода ў тым, што мужчыны прыслугоўваюць шляхетным вяльможам. У просталюдзінак цяжкая хада; ногі іх абутыя ва ўродлівыя боты грубай скуры; і твары, і стан іх пазбаўлены вытанчанасьці; нават у маладых зямлісты колер твару, асабліва кідаючыся ў вочы на фоне свежых твараў мужчын. Жанчыны з народу носяць кароткую куртку, разхрыстаную на грудзях і абшытую гарнастаевых мехам, часцей за ўсё ірваным і звісаючым

~150~

шматкамі. Гэты прыбор быў бы нядрэнным, калі б яны ўмелі яго падаць, як кажуць нашы гандляры, і не адрознівайся большасць яго ўладальніц выродлівай фігурай і агіднай неахайнасьцю; нацыянальны галаўны ўбор рускіх жанчын прыгожы, але сёння амаль цалкам выйшаўшы з ужытку; я чуў, што яго носяць толькі карміцелькі ды свецкія жанчыны ў дні прыдворных цырымоній[251]; гэты ўбор – пашыраючаяся да верху кардонная вежка, вышываная золатам[252].

---

[249] Глядзіце ліст трыццаць другі.

[250] Крытыкі Кюстына, дасведчаныя пра яго сэксуальныя схільнасьці, нярэдка іранізавалі над падобнымі ацэнкамі; між тым і назіральнікі, не абвінавачваемыя ў заганных схільнасьцях, выказвалі падобныя меркаванні. Аб тым жа пісаў у сваёй кнізе пра Расію Кс. Марм’е (Marmier. T. I. P. 321), палкоўнік Гагерн заўважаў: “Доўгія бароды, якія надаюць асобе мужчын характар і выраз, нейкім чынам прыглушваюць у іх бязладдзе, але сярод простага народу не заўважыш ніштаватых жаночых асоб: усе не толькі брыдкія, але яшчэ і вельмі рана старэюць” (Расія. С. 673). Доктар Эжэн Рабэр, які аднчасова з Кюстынам пабываў у Ніжнім Ноўгарадзе (гл. пра яго ніжэй, т. 2., с. 262), у сваёй кнізе пра Расію, згодна слоў А. Я. Тургенева, хваліў “лагоднасць нашых сялян, але не прыгажосць прыгожага полу” (ліст да Я. А. Свярбеевай ад 26 студзеня 1841 - РА. 1896. No a. С. 199).

[251] "Нацыянальныя” прыдворныя ўборы, уведзены Мікалаем I насуперак папярэдняму царараванню, калі агульны прыдворны стыль быў максімальна еўрапезаваны, складаўся із какошнікаў і “сарафанаў з трэнам, вышываных золатам” (Цютчава. с. 32). Іхнае падрабязнае апісанне і ўказанне на тое, што раней у сарафанах і какошніках хадзілі толькі сялянкі і ўзятыя ў горад карміцелькі, Кюстын мог знайсьці ў кнізе д'Арэра “Пераслед і пакуты каталіцкай царквы ў Расіі” (HorrerJ. -M. de. Persecutions et souffrances de L'Eglise catholique en Russie. P., 1842. P. 130-131), якая была яму добра вядома (пар. цяп. том, с. 282). Гісторыю “жаночага мундзіра” ў рускім стылі, уведзенага законам 27 лютага 1834 г., але які практычна з'явіўся ўжо на самым пачатку царавання Мікалая I, ў 1826 г., гл ў кн.: Кірсанава. С. 245-248.

[252] Кюстын апісвае какошнік – старадаўні жаночы галаўны ўбор у выглядзе высокага шчытка разнастайнай формы паверх ілба. Мікалай I строга сачыў за аднастайнасьцю формы какошнікаў, і калі "на вялікім палацавым балі 6 снежня 1840 года некаторыя дамы дазволілі сабе адступіць ад гэтай формы і з'явіліся ў какошніках, якія, замест аксаміту і золата, былі зроблены із кветак, гасудар адразу ж гэта заўважыў і загадаў міністру імператарскага двара князю Ваўконскаму строга падцвердзіў, каб надалей не было дапушчана падобных адхіленняў”, з нагоды чаго пецярбургскі ваенны генерал-губернатар Эсэн

Запрэжкі тут вельмі маляўнічыя, коні хуткія, гарачыя, наравістыя, аднак усе экіпажы, якія я бачыў сёння на выспах, не выключаючы і карэт самых шляхетных вяльможаў, нязграбныя, а іншы раз і брудныя. Цяпер я разумею чаму служкі спадкаемцы, якіх я бачыў у Эмсе, былі такія неахайныя, чаму яго карэты выглядалі такімі цяжкімі і выродлівымі. Рускія вяльможы любяць пускаць пыл у вочы, дзівіць раскошай і пазалотай; да вытанчанасці і чысціні яны абыякавыя. Адна справа – уражваць сваім багаццем ўяўленне праходзячых, іншая – атрымліваць асалоду ад яго ўпотай, спрабуючы такім чынам схаваць ад самога сябе нікчэмную долю роду чалавечага.

Сёння ўвечары я даведаўся шмат цікавага адносна таго, што называецца рускім прыгонным правам.

Нам цяжка скласці дакладнае ўяўленне пра сапраўдные становішча рускіх сялян, пазбаўленых якіх бы там ні было правоў і, тым не менш, складаючых большасць нацыі. Пастаўленыя па-за законам, яны зусім не ў такой ступені разбэшчаныя маральна, у якой прыніжаны сацыяльна; яны разумныя, а часам і ганарыстыя, але аснова іх характару і паводзін – хітрасць. Ніхто не мае права папракаць іх за гэтую рысу, натуральна вынікаючую з іхнага становішча. Гаспадары пастаянна падманваюць сялян самым бессаромным чынам, а тыя адказваюць на падман круцельствамі. Ўзаемаадносіны селяніна з панамі, якія валодаюць зямлёй, роўна як і з Бацькаўшчынай, – іншымі словамі, з імператарам, ўвасабляючым у сабе дзяржаву, – маглі б стаць прадметам цэлага даследавання; дзеля аднаго гэтага варта было б прабыць у сэрцы Расіі доўгі час. У шмат якіх мясцовасьцях імперыі сяляне лічаць, што належаць зямлі, і такая рэчаіснасць здаецца ім цалкам натуральнай, зразумець жа, якім чынам людзі могуць належаць іншым людзям, ім вельмі цяжка. У шмат якіх іншых мясцовасьцях сяляне лічаць, што зямля належыць ім. Гэта – не самыя паслухмяныя, але самыя шчаслівыя із рабоў. Сустракаюцца сярод сялян такія, якія, калі гаспадар збіраецца іх прадаць, моляць якога-небудзь іншага пана, які лічыцца добрым, купіць іх разам з дзецьмі, жывёлай і зямлёй, калі ж гэты пан, які славіцца сваёй дабрынёй (не кажу: справядлівасцю, бо паняцце аб справядлівасці невядома нават тым з

рускіх, хто пазбаўленыя якой бы там ні было ўлады), мае патрэбу ў грошах, яны гатовыя пазычыць яму неабходную суму, абы належаць яму. Тады добры пан, адказваючы на прашэнні сялян, купляе іх на ўласныя грошы, і яны становяцца яго прыгоннымі, а ён на некаторы час вызваляе іх ад аброку. Такім чынам, заможны раб, можна сказаць, вымушае галотнага пана набыць у вечную ўласнасць самога гэтага раба і яго нашчадкаў, бо аддае перавагу хутчэй належаць яму і яго нашчадкам, чым быць набытым гаспадаром, яму невядомым, альбо такім, які славіцца ў акрузе жорсткім. Як бачыце, рускія сяляне не занадта пераборлівыя.

прымусіў ўсіх дам і дзяўчат, да іх жаху, распісвацца на лісьце з пісьмовымай аб'явай імператарскай волі” пра прачытанне гэтай аб'явы” (Із нататак М. А. Корфа // РС. 1899 – No 8. С. 295).

Найвялікшая няшчасце, якое можа здарыцца з гэтымі людзьмі-раслінамі, – продаж іх роднай зямлі; сялян прадаюць звычайна разам з той зямлёй, з якой яны непарыўна зьвязаны; адзінай сапраўднай перавагай, якую яны да гэтага часу атрымалі пасьля сучаснага змякчэння нораваў, заключаецца ў тым, што цяпер прадаваць сялян без зямлі забаронена[253]. Але гэтую забарону можна абысці з дапамогай ўсім вядомых выкрутаў: так, замест таго каб прадаць увесь маёнтак разам з усімі сялянамі, прадаюць толькі некалькі арпанов, а ў прыдачу сялян, па сто-дзвесце на арпан. Калі ўлады даведаюцца пра гэты падман, яны караюць вінаватага, аднак магчымасць ўмяшацца прадастаўляецца ім вельмі рэдка, бо злачынцаў аддзяляе ад вышэйшай улады, гэта значыць імператара, цэлы шэраг людзей, зацікаўленых у тым, каб злоўжыванні ніколі не спыняліся і здзяйсняліся пад покрывам таямніцы...

Паны, асабліва тыя, чые справы разладжаны, пакутуюць ад такой рэчаіснасьці не менш сялян. Прадаць зямлю цяжка, – так цяжка, што чалавек, абцяжараны абавязкамі і, хто жадае іх заплаціць, заканчвае тым, што закладвае свае землі ў імперскі банк. Такім чынам, імператар становіцца скарбнікам і крэдыторам ўсіх рускіх дваран[254], а дваране, патрапіўшы ў залежнасць ад вышэйшай ўлады, страчваюць магчымасць выконваць свае абавязкі перад народам. Аднойчы адзін пан хацеў прадаць нейкую дзялянку зямлі; даведаўшыся пра гэты намер, прыгонныя ўстрывожыліся; яны накіравалі да пана найстарэйшых сялян, якія кінуліся да яго ног і са сьлязьмі прызналіся, што не хочуць, каб іх прадавалі. "Нічога іншага не застаецца, – адказваў пан, – не ў маіх правілах павялічваць суму аброку, а з другога боку, я не такі багаты, каб

[253] Пытанне пра забарону прадаваць сялян без зямлі мела доўгую гісторыю, але не было канчаткова вырашана да поўнай адмены прыгоннага права: у 1812 г. было забаронена “выдаваць даверчыя лісты і здзяйсняць па іх купчыя крэпасьці на продаж людзей паасобку і без зямлі”, але гэта мела дачыненне толькі да продажу па даверанасьці; ў 1820 і 1823 гг. пытанне пра забарону беззямельнага продажу абмяркоўвалася ў Дзяржаўнай радзе, але рашэннэ прынята не было; Мікалай I даручыў разгляд гэтага пытання сакрэтнаму камітэту, створанаму 6 сьнежня 1826, і ў 1830 г. беззямельны продаж ледзь не быў забаронены, але справа зноў-такі скончылася нічым (гл.: Сямоўскі В. Я. Сялянскае пытанне ў Расіі. СПб., 1888. т. 1. с. 494-495 - т. 2. с. 16-17). Сямоўскі высока ацаніў праніклівасць Кюстына, які здолеў “зразумець небяспеку беззямельнага вызвалення” (гл.: PC. 1887. No 12. С. 620). Некаторыя звесткі пра жыццё расійскіх сялян Кюстын мог запазычыць із кнігі француза П. Д. Пассенана “Расія і рабства ў іхных адносінах да еўрапейскай цывілізацыі” (1822); аб тым, што сяляне, марачы пра свабоду, мяркуюць, што разам з ёю ім дадуць і зямлю, а калі даведаюцца, што зямля належыць землеўладальнікам, будуць вельмі разчараваныя, пісаў і Ансэло (Ancelot. P. 78).

[254] Дваранскі заёмны банк, які даваў пазыкі пад заклад маёнткаў, быў заснаваны Паўлам I у 1797 г. Пар. меркаванне гісторыка пра каментуемы пасаж Кюстына: “Гэта - не выпадковае тлумачэнне, прыдуманае для цікаўнага замежніка, а афіцыйная кропка гледжання. III Аддзяленне сур'ёзна лічыла, што штуршком, які заахвоціў дзекабрыстаў на тэрор супраць царскай сям’і, было жаданне вызваліцца ад свайго крэдытора. “Самыя дбайныя назіранні за ўсімі лібераламі, - чытаем мы ў афіцыйным дакладзе шэфа жандараў, - за тым, што яны кажуць і пішуць, прывялі нагляд да пераканання, што адной із галоўных заахвочваючых падстаў, якія спарадзілі агідныя планы людзей 14-га, былі ілжывыя сцвярджэнні, што пазычыўшыя грошы дваране з'яўляюцца даўжнікамі не дзяржавы, а кіруючай сям’і. Д'ябальскае разважанне, што, пазбавіўшыся ад крэдытора, пазбаўляюцца і ад даўгоў, запаўняла галоўных змоўшчыкаў, і гэтая думка іх перажыла...” (Троцкі I. III-яе Аддзяленне пры Мікалаю I. Л., 1990 - С. 23-24). На тое, што звычай закладваць маёнткі набыў праз марнатраўства дваран ”важнае палітычнае значэнне", даволі далікатна і туманна паказвае таксама Ансэло (Ancelot. P. 90-94).

валодаць зямлёй, не прыносячай мне амаль ніякага прыбытку". – "Значыць, уся справа ў гэтым, – усклікнулі прыгонныя дэпутаты, – у такім выпадку, вы можаце не прадаваць нас: мы дастаткова заможныя". І яны неадкладна і цалкам добраахвотна павялічылі ўдвая той чынш, які плацілі пану са спрадвечных часоў.

~152~

Іншыя сяляне, не такія пакорныя і надзеленыя куды больш ненармальным і хітрым розумам, паўстаюць супраць пана з адзінай мэтай зрабіцца казёнымі сялянамі. Гэта – мара ўсіх рускіх сялян. Даць гэтым людзям раптоўна свабоду – усё роўна што распаліць вогнішча, полымя якога неадкладна ахопіць усю краіну. Варта гэтым сялянам ўбачыць, што зямлю прадаюць асобна, што яе здаюць унаём і апрацоўваюць без іх, як яны пачынаюць бунтаваць ўсе разам, крычучы, што ў іх адбіраюць іх дабро. Нядаўна ў адной далёкай вёсцы ўзнік пажар; сяляне, даўно пакутаваўшыя ад жорсткасьці пана, скарысталіся мітуснёй, якую, магчыма, самі і задумалі, і, схапіўшы свайго супастата, пасадзілі яго на кол, а затым падсмажылі жыўцом ў полымі пажару; яны лічылі сябе невінаватымі ў гэтым злачынстве, бо маглі паклясьціся, што злашчасны пан хацеў спаліць іхныя хаты і яны ўсяго толькі абараняліся.

Часцей за ўсё ў падобных выпадках імператар загадвае саслаць ўсю вёску ў Сібір; вось што маюць на ўвазе ў Пецярбургу пад засяленнем Азіі.

Разважаючы пра падобныя здарэнні і тысячы іншых больш ці менш таемных жорсткасцей, якія будуць адбывацца пастаянна ў глыбіні вялізнай Расійскай імперыі, дзе адлегласці спрыяюць і бунтам і прыгнёту, я перапаўняюся нянавісьцю да гэтай краіны, яе ўрада і ўсяго насельніцтва; мяне ахоплівае невыказальная туга і жаданне бегчы адсюль.

Раней мяне забаўляла багацце кветак і ліўрэйных лакеяў у заможных дамах; цяпер яно мяне абурае, і я папракаю сябе ў ранейшай радасьці як у злачынстве: тут заможнасць пана вымяраецца душамі сялян. Чалавек тут пазбаўлены волі і пераўтвораны ў грошы; ён прыносіць свайму пану, які лічыцца вольным таму, што ён валодае рабамі, каля дзесяці рублёў у год, а ў іншых мясцовасьцях у тры-чатыры разы больш. Кошт чалавечага тавару змяняецца ў Расіі так, як змяняецца ў нас кошт на зямлю ў залежнасці ад таго, наколькі выгадна можна збыць вырашчаны на ёй ураджай. Жывучы тут, я міжволі пастаянна падлічваю, у колькі сем'яў абыйшоўся які-небудзь капялюшык або шаль; увайшоўшы ў дом і ўбачыўшы ружу ці гартэнзію, я гляджу на яе не тымі вачыма, што заўсёды: усе, вакол здаецца мне палітым крывёю; я заўважаю толькі адваротны бок медаля. Я больш думаю пра тое, колькі душ было закатавана да смерці дзеля таго, каб купіць тканіну на абіўку крэсла або на сукенку прыгожанькай прыдворнай дамы, чым пра ўборы гэтай дамы і яе вабноты. Гэтыя сумныя разлікі так захапляюць мяне, што я сам адчуваю, як раблюся несправядлівым. Тварык той ці іншай чароўнай асобы раптам, колькі б я ў глыбіні душы гэтаму ні супраціўляўся, нагадвае мне пра карыкатуры на Банапарта, якія распаўсюджваліся ў 1813

годзе ў Францыі і па ўсёй Яўропе. Здалёк імператар выглядаў на малюнку зусім як жывы, але прыгледзеўшыся, вы заўважалі, што замест рысак тут выкарыстаны знявечаныя чалавечыя трупы. Паўсюль бядняк працуе на багацея, а той яму плоціць; але гэты бядняк, які аддае свой час іншаму чалавеку ў абмен на грошы, не праводзіць ўсё жыццё у загоне для быдла і, не гледзячы на неабходнасць працаваць для таго, каб здабыць пражытак для сваіх дзяцей, карыстаецца некаторай свабодай хаця б па бачнасці, – а для стварэнняў з абмежаваным кругаглядам і бязмежным уяўленнем бачнасць – гэта амаль усё. У нас наёмны працаўнік мае права перамяніць гаспадара, жыллё і нават род заняткаў; ніхто не глядзіць на яго працу як на рэнту наняўшага яго багацея; іншая справа рускі селянін; ён – рэч, якая належыць пану, ён вымушаны ад нараджэння да сьмерці служыць аднаму і таму ж гаспадару, таму гаспадар бачыць у яго жыцці не што іншае, як дробную частку той сумы, што патрэбна для штогадовага задавальнення яго жаданняў; без сумневу, у дзяржаве, уладкаванай такім чынам, запал да раскошы перастае быць нявіннай забавай; тут яна недаравальная. Кожнаму грамадству, дзе не існуе сярэдняга класа, варта было б забараніць раскошу, бо адзінае, што апраўдвае дабрабыт вышэйшага саслоўя, – гэта выгада, якую ў краінах, уладкаваных разумным чынам, здабываюць з ганарыстасці багатыроў працаўнікі трэццяга саслоўя. Калі, як сцвярджаюць іншыя рускія, Расія хутка стане прамысловай краінай, адносіны прыгонных з іхнымі ладальнікамі не запаволяцца змяніцца; паміж панамі і сялянамі вырасце саслоўе незалежных купцоў і рамеснікаў, якое сёння яшчэ толькі пачынае стварацца, прычым выключна з замежнікаў. Амаль усе фабрыканты, камерсанты, купцы ў Расіі – немцы.

Тут вельмі лёгка быць падманутым бачнасцю цывілізацыі. Знаходзячыся пры двары, вы можаце лічыць сябе трапіўшым ў краіну, развітую ў культурным, эканамічным і палітычным дачыненнях, але, згадаўшы пра ўзаемаадносіны розных станаў у гэтай краіне, убачыўшы, да якой ступені гэтыя станы нешматлікія, нарэшце, уважліва прыгледзеўшыся да нораваў і ўчынкаў, вы заўважаеце самае сапраўднае варварства, ледзь прыкрытае абураючай пышнасьцю.

Я не папракаю рускіх у тым, што яны такія, якія яны ёсць, я асуджаю іхныя дамаганні здавацца такімі ж, як мы. Пакуль яны яшчэ неадукаваныя – але такое становішча, ва ўсякім разе, дазваляе спадзявацца на лепшае; горш іншае: яны ўвесь час мучацца жаданнем пераймаць у іншых нацый, і пераймаюць яны дакладна як малпы, робячы недарэчным прадмет пераймання. Бачачы ўсё гэта, я кажу: гэтыя людзі развучыліся жыць як дзікуны, але не навучыліся жыць як істоты

цывілізаваныя, і ўспамінаю страшную фразу Вальтэра або Дзідро, забытую французамі: "Рускія згнілі, не паспеўшы саспець"[255]. У Пецярбургу ўсё выглядае

[255] Выказванне, якое прыпісваецца Д. Дзідро, які, зрэшты, ад аўтарства адмаўляўся (гл.; Tourneux M. Diderot et Catherine II. P., 1899 - P - 582). Сэнс гэтага выказвання быў аспрэчаны с-няй дэ Сталь: “Шмат

шыкоўна, бліскуча, грандыёзна, але калі вы станеце меркаваць па гэтаму фасаду пра сапраўднае жыццё, вас напаткае жорсткае расчараванне; звычайна першым следствам цывілізацыі з'яўляецца палягчэнне ўмоў існавання; тут, насупраць, умовы гэтыя цяжкія; падступная абыякавасць – вось ключ да тутэйшай жыцця. Вы хочаце даведацца напэўна, што ў гэтым вялікім горадзе годна вашага увагі? Не спадзявайцеся адшукаць хоць адзін даведнік[256], акрамя Шніцлера[257]; ні адзін гандляр кніжкамі не мае поўнага пераліку славутасцей Пецярбурга, а дасведчаныя людзі, якіх вы пачнеце распытваць, не зацікаўленыя ў тым, каб вы даведаліся праўду, ці ж не маюць часу, каб гутарыць з вамі; Імператар, яго месцазнаходжанне, яго планы – вось адзіны прадмет, які займае думкі тых рускіх, хто ўмее думаць. Гэтага прыдворнага катэхізіса ім дастаткова. Усе яны прагнуць дагадзіць свайму спадару, схаваўшы ад чужаземцаў хоць якую-небудзь долю ісціны. Ніхто не думае тут пра патрэбы дапытлівых падарожнікаў; іх ахвотна тлумяць падробленымі дакументамі; каб даведацца Расію, трэба валодаць цудоўным крытычным нюхам. Пры дэспатычнай уладзе цікаўнасць – сінонім несціпласьці; імперыя – гэта цяперашні імператар; калі ён у добрым здароўі, вам няма пра што турбавацца; вам ёсць чым заняць сэрца і розум. Калі вы ведаеце, дзе знаходзіцца і як жыве гэты творца ўсякай думкі, гэты рухавік усякай волі і ўсякага дзеяння, то, рускі вы ці іншаземец, не ўздумайце пытацца пра што-небудзь яшчэ, нават пра тое, як прайсці да месца вашага прызначэння, – а ў такіх пытаннях бывае вострая патрэба, паколькі на плане Пецярбурга пазначаны толькі самыя галоўныя вуліцы.

І, тым не менш, нават гэтай жудаснай магутнасці цару Пятру падалося мала; ён захацеў стаць не толькі розумам, але і душой свайго народа; ён адважыўся вяршыць лёсамі рускіх у вечнасці, як камандаваў іх дзеяннямі ў

ўсхвалялі знакамітыя словы Дзідро: "Рускія згнілі перш, чым саспелі". Я не ведаю меркавання больш памылковага: нават іхныя заганы, за невялікім выключэннем, мы павінны прыпісаць не іхнай сапсаванасьці, але магутнасьці іх маральнага загартавання" (Расія. С. 36). Гэтае выказванне было папулярным сярод крытыкаў Расіі; так, згодна з данясеннем Я.Н.Таўстога, адмірал П. В. Чычагаў (які з 1813 жыў па-за межамі Расіі) у 1842 прапаведаваў у салонах, "што Расія - еўрапейская Ірландыя, што яна згніла, не паспеўшы, і інш., і інш." (ГАРФ. Ф. 109. СА. Оп. 4 - No 194 -261; данясенне ад 1/13 кастрычніка 1842 г.).

[256] Таўсты (Tolstoy. P. 56) папракае Кюстына ў няведанні кнігі Свінніна, выдадзенай у 1816-1818 гг. адначасова і па-французску (пераклад, зрэшты, атэставаны Шніцлерам як "кепскі"- Schnit.aler. P. 229). У самым пачатку 1839 г. (рэцэнзія на яго ў "Паўночнай пчале" надрукаваная 27 лютага 1839) быў выпушчаны "Кішэнны даведнік горада Санкт-Пецярбурга з планам. Manuel portatif de Saint - Petersbourg avec un plan "на дзвух мовах - рускай і французскай, відавочна, выпаўшы ад увагі Кюстына.

[257] <u>Шніцлеру належыць лепшае апісанне гісторыі і геаграфіі Расіі.</u> Жан Анры (Ёган Генрых) Шніцлер (1802-1871) – французскі статыстык і гісторык нямецкага паходжання, у 1820-ыя гг. жыў у Расіі; Кюстын карыстаўся яго кнігамі "Вопыт агульнай статыстыкі Расійскай імперыі, з дадаткам гістарычнага агляду" (1829) і "Расія, Польшча і Фінляндыя" (1835); прамыя спасылкі на Шніцлера ў тэксце "Расіі ў 1839 годзе" далі крытыкам Кюстына (напрыклад, Шод-Эгу) нагоду папракаць яго ў плагіяце – папрокі марныя, так як Кюстын пазычаў у Шніцлера толькі факты, ды і тыя перадаваў не заўсёды дакладна (пар. заўв. да цяп. тома, с. 150). Кнігі Шніцлера былі вытрыманыя ў духу "шчырай адданасьці Расіі", прычым гэтая добразычлівасць не была спецыяльна аплачана рускім урадам (гл. данясенне Я. Н. Таўстога Бенкендорфу ад 30 траўня/1 чэрвеня 1838 г. ГАРФ. Ф. Ю9. СА. Оп. 4. No 188. Л. 150 аб. - 151). Кнігу Кюстына Шніцлер ацаніў (у лісьце да Я. Н. Таўстога ад 11 кастрычніка 1843 г.) як "тварэнне наўмысна злое, але бясконца дасціпнае" (BN. JVAF. No 16606: Fol. 110 verso, пар.: Corbet Ch. L'opinion frar ^ aise... P., 1967. P. 225).

зямным жыцці. Гэтая ўлада, не пакідаючая чалавека нават у іншым свеце, здаецца мне жахлівай; манарх, які не спалохаўся падобнай адказнасці і, не гледзячы на свае працяглыя ваганні, ўяўныя або сапраўдныя, запляміў сябе такім пазазаконным самазванствам, прынёс больш зла ўсяму свету гэтым замахам на правы святарства і свабоду сумлення паствы, чым дабра Расіі сваім вайскаводніцкім дарам, талентамі дзяржаўнага дзеяча і прадпрымальнасцю. Характар гэтага імператара, які паслужыў узорам для пераймання імператарам цяперашнім, уяўляе сабой мудрагелістае змешванне велічы і дробязнасьці. Ўладны, як вельмі жорсткія тыраны ўсіх

часоў і народаў, майстэрскі, як лепшыя механікі яго часу; скрупулёзны і грозны, злучаючы ў сабе ільва і бабра, арла і мурашку, гэты няўмольны манарх з'яўляецца памяці нашчадкаў; набадобе нейкага святога і, нібы яму недастаткова было пры жыцці самаўладна распараджацца ўчынкамі сваіх падданых, жадае з магілы гэтак жа самаўладна распараджацца іх думкамі; сёння выказваць безстароннія меркаванні пра гэтага чалавека небяспечна[258] нават для замежніка, вымушанага жыць у Расіі; тут гэта лічыцца блюзнерствам. Зрэшты, я пастаянна парушаю гэтую забарону, бо з усіх павіннасцей для мяне самая непераносная – захапленне па абавязку[259].

Якая ні безмежная ўлада расійскіх манархаў, яны да крайнасці баяцца неўхвалення або проста шчырасці. З усіх людзей прыгнятальнік больш за усіх баіцца праўды; для яго адзіны спосаб пазбегнуць насмешак – наводзіць жах і захоўваць таямнічасць; адсюль вынікае, што ў Расеі немагчыма гаварыць ні аб

[258] Пра культ Пятра пад час мікалаеўскай эпохі гл, напр.: Арансон М. “Конрад Валенрод” і “Палтава” // Пушкін: Штотыднёвік пушкінскай камісіі. М.; Л., 1936 - Т. 2. С. 43-50 Косьціна Н. Г. Асвятленне Пятра I у рускім перыядычным друку ў першыя гады пасьля 14 снежань 1825 г. // Уч. зап. Горкаўскага дзярж. ун-та. 1966. Серыя гіст.-філалог. Г. вып. 78. С. 653-655; Старыя гады. Рускія гістарычныя аповесьці і апавяданні першай паловы XIX стагоддзя. М., 1989. Варта, аднак, заўважыць, што да аднаго із галоўных інфарматараў Кюстына, Баранта, узыходзіць сведчанне пра дастаткова крытычную ацэнку пятроўскага “заходніцтва”, дадзеную Мікалаем I (гл.: Осповат А. Л. Спрэчкі аб рускай сталіцы // Лотманаўскі зборнік. I. М., 1995 с. 478) - У кантэксце кнігі Кюстына, дзе Пятро паўстае не толькі дабратворным рэфарматарам, але і бязлітасным катам людзей і забойцам ўласнага сына (гл. ліст дваццаць шосты), паралель паміж двума імператарамі напаўнялася далёка не толькі кампліментарным сэнсам, на што звярнуў ўвагу Сен-Марк Жырардо у сваёй рэцэнзіі на кнігу (артыкул другі – “Journal des Debats», 24 сакавіка 1844 года), якую Я. Н. Таўсты ў сваёй “антыкрытыцы” (“Ліст рускага французскаму журналісту пра дыятрыбы французкай прэсы”) назваў эпізодам “дуэлі” паміж журналістам і манархам (Tolstoy. Lettre. P. 7).

[259] У спадара дэ Сегюр чытаем: "Пятро сам дапытвае гэтых злачынцаў (стральцоў) пад катаваннем; затым, згодна з прыкладам Яна Жахлівага, ён робіцца іх суддзёй і катам; ён прымушае баяраў, якія захавалі яму вернасць, адсякаць галовы не слухаючым яго баярам, якіх толькі што прысудзіў да смерці. З вышыні свайго пасаду ён без баязні назірае за карамі; больш за тое, сам ён у гэты час балюе, змешваючы з чужымі пакутамі ўласныя асалоды. Захмялеўшы ад віна і крыві, трымаючы ў адной руцэ чарку, а ў другой сякера, ён на працягу гадзіны зносіць ўласнаручна дваццаць стралецкіх галоў і, горды сваім страшным майстэрствам, вітае кожную смерць новым паліваньннем. У наступным годзе ў адказ ці то на бунт царавых янычараў, ці то на жорсткую расправу з імі, ў глыбіні імперыі разгараюцца новыя паўстанні. Верныя слугі Пятра прыводзяць у ланцугах з Азова ў Маскву восемдзесят стральцоў, і зноў цар ўласнаручна адсякаў ім галовы, прычым баяры яго абавязаны былі ў час пакарання трымаць караемых за валасы" (Гісторыя Расіі і Пятра Вялікага, твор спадара графа дэ Сегюр. Парыж: Бодуэн, 1829. 2-е выд. ст. 327-328).

асобах, ні наогул пра што б там ні было; пад забаронай не толькі хваробы, якія прывялі да смерці імператараў Пятра III і Паўла I, але і таемныя любоўныя прыгоды, якія злыя языкі прыпісваюць зараз кіруючаму імператару[260]. Забавы гэтага манарха шануюцца тут... не больш чым за забавы! А раз так, то, якую б бяду ні прынеслі гэтыя прыгоды некаторым сям'ям, пра іх варта маўчаць, каб не наклікаць на сябе абвінавачванне ў найвялікшым злачынстве, якое можа ўявіць сабе народ рабоў і дыпламатаў, – ў нясціпласьці. Мне не церпіцца ўбачыць імператрыцу. Кажуць, яна чароўная; зрэшты, тут яе лічаць ветранай і ганарыстай. Каб весці такое жыццё, якое ёй даводзіцца весьці, патрэбны ўзнёслыя пачуцці і лёгкі характар. Яна ні ў што не ўмешваецца, нічым не цікавіцца; хто нічога не можа зрабіць, таму ўсякае веданне – клопат. Імператрыца робіць так жа, як усе іншыя падданыя імператара: усе, хто нарадзіўся ў Расеі або жадае тут жыць, даюць сабе слова маўчаць пра ўсё, што бачаць; тут ніхто

ні пра што не кажа, і, аднак жа, усе ўсё ведаюць: павінна быць, таемныя гутаркі тут бясконца прывабныя, але хто іх сабе дазваляе? Разважаць, даследаваць – значыць наклікаць на сябе падазрэнне.

Спадар Рапнін[261] кіраваў імперыяй і імператарам; спадар Рапнін ужо два гады як звольнены, і за гэтыя два гады ні адзін рускі не вымавіў імя, якое раней не сыходзіла з языка ва ўсіх тутэйшых жыхароў. Аднойчы ён зваліўся з вяршыні ўлады ў поўную невядомасць: ніхто не адважваецца не толькі згадваць пра яго,

---

[260] Чуткі пра заляцанні Мікалая Паўлавіча, пастаянна цыркулявалі ў Пецярбургу і пранікалі нават у сямейнае асяроддзе імператара (гл.: Сон юнацтва. С. 95). Яны ўпершыню ў Расеі былі надрукаваны (і перабольшаны) у артыкуле Н. А. Дабралюбава “Распуста Мікалая і яго набліжаных улюбёнцаў” (1855). Фактычная аснова некаторых падобных чутак разгледжана ў артыкуле: Цяўлоўскі М. А. Запісы ў дзённіку Пушкіна пра гісторыю Безабразавых // Цяўлоўскі М. А. Артыкулы пра Пушкіна. М., 1962. С. 240-251. Згадкі пра тое, што Мікалай I, які “доўгі час быў узорам шлюбнай вернасьці, цяпер відавочна грэбуе жонкай” (Times, 26 кастрычніка 1837), у канцы 1830-ых гг. з'яўляліся на старонках варожай Расіі еўрапейскай прэсы даволі часта. Напрыклад, восенню 1838 адразу некалькі французскіх газет рэспубліканскага напрамку закранулі адносіны расійскага імператара з яго фаварыткай Амаліяй Крудэнэр, жонкай рускага дыпламата А. С. Крудэнэра і стрыечнай сястрой (па жаночай лініі) імператрыцы Аляксандры Хведараўны (пар.: Смірнова - Россет А. О. Дзённік. Успаміны. М., 1989 С. 8-9) - У гэтай сувязі Я. Н. Таўстому прыйшлося змяшчаць у субсідыруемай ім газеце “La France” (28 кастрычнік 1838 г.) абвяржэнне “падспутных выдумак”, якія ператвараюць ўсёмагутнага імператара ў “героя самага нікчэмнага рамана”.

[261] Князь Мікалай Рыгоравіч Рапнін (1778 - 1845). У 1816-1834 губернатар Маларосіі, з 1834 г. сябар Дзяржаўнай рады, неўзабаве пасьля прызначэння на гэтую апошнюю пасаду быў абвінавачаны ў прысваенні казённых грошай (якія, аднак, выдаткаваў на пабудову дабрачыннага Інстытута палтаўскага дваранства - гл: Рускі біяграфічны слоўнік. СПб., 1913 - Т. 16. С. 215) і 28 чэрвеня 1836 г. звольнены са службы, пасьля чаго выехаў за мяжу, дзе жыў да 1842 г., а затым вярнуўся на Украіну, дзе і памёр. Аўтары антыкюстыноўскіх твораў падкрэслівалі, што Рапнін не кіраваў ні імперыяй, ні імператарам, а быў самым звычайным губернатарам. Кюстын мог чуць гісторыю Рапніна, ў 1839 г. ўжо не з'яўляўшуюся свежай навінай, ад Баранта, які ў свой час (2 ліпеня 1836 г.) дакладаў Цьеру: “Імператар толькі што зрабіў строгі і ўсіх ўразіўшы суд. Князь Рапнін – чалавек, які карыстаецца вялікай павагай у войску, ва ўрадзе, пры двары, быў два гады таму генерал-губернатарам Украіны. Пры прыняцці захадаў супраць недароду былі дапушчаны вялікія беспарадкі па адміністрацыйнай частцы. Даведаўшыся пра гэта, імператар пераканаўся, што ў гэтых скандальных саступках вінаваты князь Рапнін. Ён пазбавіў яго ўсіх пасад і пачаў судовае дазнанне” (AMAE. Т. 191. Фол. 171, пар. пра тое ж: Notes. Р. 155) - Барант, зрэшты, інтэрпрэтуе гісторыю Рапніна інакш, чым Кюстын; для яго гэта – праява барацьбы з карупцыяй, якая, аднак, ані не памяншаецца

але і верыць у яго існаванне, як цяперашняе, так і мінулае. У Расіі варта міністру страціць пасаду, як яго сябры адразу губляюць слых і слепнуць. Праслвіцца пазбавіўшымся ласкі – значыць жыўцом сябе пахаваць. Я кажу "праслвіцца", таму што ніхто не адважваецца сказаць пра чалавека, што ён ужо трапіў у няміласць, нават калі справа да гэтага ідзе. Адкрыта заявіць пра няласку – значыць забіць чалавека. Вось чаму рускія не ўпэўненыя сёння ў існаванні міністра, які кіраваў імі ўчора. Пры Людовіку XV адстаўка спадара дэ Шуазеля[262] стала яго перамогай; ў Расіі адстаўка спадара Рапніна стала яго сьмерцю.

Каго пакліча аднойчы народ, стаміўшыся ад нематы вяльможаў? Якім выбухам нянавісьці багата для самаўладдзя баязлівае самаадрачэнне арыстакратаў? Чым заняты рускія дваране? Яны паважаюць імператара[263] і становяцца саўдзельнікамі яго злоўжыванняў, каб па-ранейшаму прыгнятаць сялян, якіх яны будуць катаваць да таго часу, пакуль іх кумір не вырве пугу з іх рук (заўважце, што кумір гэты імі ж і створаны). Ці да падобнай ролі прызначаны дваране Усявышнім? Яны займаюць самыя ганаровыя пасады ў велізарнай імперыі. Але што зрабілі яны, каб гэта заслужыць? Празмерная і пастаянна ўзрастаючая ўлада манарха – больш чым заслужаная кара за слабасць дваран. У гісторыі Расіі ніхто, акрамя імператара, спакон веку не займаўся сваёй справай; дваранства, духавенства, усё станы грамадства грэбуюць сваімі абавязкамі. Калі народ жыве ў кайданах, значыць, ён не варты такой долі; тыранію ствараюць самі нацыі. Або цывілізаваны свет не пазней, чым праз пяць дзесяткаў гадоў, зноў скарыцца варварам, або ў Расіі адбудзецца рэвалюцыя куды больш страшная, чым тая, наступствы якой да гэтага часу адчувае еўрапейскі Захад. Я заўважаю, што выклікаю ў тутэйшых жыхароў страх, бо вядома, што пісанні мае пераканаўчыя. Кожны іншаземец, ступаючы на тутэйшую зямлю, абавязкова падвяргаецца строгаму суду. "Гэта чалавек сумленны, – думаюць суддзі, – а значыць, небяспечны". Вось у чым розніца: у краіне, дзе кіруюць адвакаты, сумленны чалавек ўсяго толькі не мае карысьці! "Французы ненавідзяць дэспатызм, ўпадаючы ў перабольшванні, не маючы пра яго вызначанага і

---

[262] Эцьен Франсуа, герцаг дэ Шуазель (1719-1785). Дзяржаўны сакратар па замежных справах ў 1758-1785 гг. дзякуючы апецы фаварыткі Людовіка XV с-ні дэ Пампадур карыстаўся велізарнай уладай; грашовыя цяжкасьці дзяржаўнага скарбу праз вялікія вайсковыя выдаткі разам са смерцю с-ні дэ Пампадур сталі падставай яго адстаўкі; ён сышоў у свой маёнтак Шантэлу, які неадкладна зрабіўся цэнтрам апазіцыі, і неўзабаве атрымаў дазвол вярнуцца ў Парыж, дзе, аднак, актыўнай палітычнай дзейнасці ўжо не вёў.

[263] Пар. эпізод із жыцця рускага двара, які пад час чытання “прамоваў, пераказаных с-ром дэ Кюстынам”, згадала герцагіня дэ Дзіна: руская сваячка пры развітанні сказала герцагіні, што ў той сёння “імператарскі твар” і ў адказ на здзіўленне герцагіні патлумачыла: “Калі ў Пецярбургу ў каго-небудзь асабліва добры твар, мы называем яго імператарскім” (Dim. P. 278; запіс ад пекла мая 1843 г.). Абажанне імператара Мікалая Паўлавіча з'яўлялася істотным атрыбутам сацыяльнага этыкету літаральна ўсіх саслоўяў; сталічнай і правінцыйнай бюракратыі (шматлікія сведчанні на гэты конт утрымлівае, напрыклад, шырокая перапіска А. Я. і К.Я.Булгакавых), гвардыі (гл. у асаблівасці “Айцец Сергій” Л. М. Таўстога), мастацкай інтэлігенцыі (гл., у прыватнасці: Каменская М. Успаміны. М., 1991 - С. 165-166), святарства, купецтва і простага люду. Узнікненню гэтага культу шмат спрыяла сама знешнасць імператара, якая “зрабілася, так бы мовіць, легендарнай па ўсёй Расіі; ён уяўляўся народу чымсьці накшталт казачнага волата” (Соллогуб В. А. Аповесці. Успаміны. Л., 1988. С. 419).

асвечанага разумення, – кажуць рускія, – таму іх нянавісць нам не страшная; але калі аднойчы падарожнік, чыйму слову вераць,

бо сам ён – вернік, раскажа пра сапраўдныя нашыя злоўжыванні, якія абавязкова кінуцца яму ў вочы, усе ўбачаць нас такімі, якія мы ёсць. Сёння Францыя брэша на нас, толкам нас не ведаючы, але калі заўтра яна даведаецца пра нас больш, дык абавязкова пакусае[264]".

Зразумела, сваёй трывогай рускія аказваюць мне гонар, якога я не заслужыў, аднак заклапочанасць іх відавочная, як ні спрабуюць яны яе схаваць. Не ведаю, ці стану я выказваць усё, што думаю аб іх краіне, але ведаю, што, баючыся маіх праўдзівых меркаванняў, яны ацэньваюць сябе па заслугах. У рускіх ёсць назвы для ўсіх рэчаў, але няма саміх рэчаў; яны багатыя толькі на словах: прачытайце аб'явы, і вы ўбачыце, што ў Расіі маецца цывілізацыя, грамадства, літаратура, тэатр, выяўленчае мастацтва, навука, але няма ні адзінага лекара; юнаму грамадству глыбокія пазнанні невядомыя. Вы хворыя, у вас жар? лячыцеся самі або клічце лекара-замежніка. Калі вы выпадкова запросіце да сябе лекара, які абслугоўвае насельнікаў вашага квартала, вы падпішаце сабе смяротны прысуд, бо руская медыцына яшчэ не выйшла з пялёнак. За выключэннем лейб-медыка, якога, не гледзячы на яго рускае паходжанне[265], мне адрэкамендавалі як чалавека вельмі дасьвелчанага, адзіныя доктары, чый прыход не пагражае вам смерцю, – немцы, якія абслугоўваюць вялікіх князёў; аднак вялікія князі не сядзяць на месцы, а высветліць дакладна, дзе яны знаходзяцца ў дадзеную хвіліну, няма магчымасці: дык вось па сутнасці справы, вы не можаце разлічваць на медыцынскую дапамогу. Усё гэта не выдумкі, але вынік маіх шматдзённых назіранняў, якія я не хачу працягваць, каб нікога не скампраметаваць. Хто стане пасылаць слугу за дваццаць, сорак ці нават шэсцьдзесят вёрст (два французскіх лье раўняюцца сямі вёрстам), каб даведацца прычыну сваёй хваробы? У дадатак можа здарыцца так, што ваш пасланец не знойдзе лекара ў рэзідэнцыі вялікага князя. У гэтым выпадку спадзявацца вам будзе не на што. "Спадара доктара няма дома" – іншага адказу вы не дачакаецеся. Што ж зрабіць? Звярнуцца з пытаннем да каго-небудзь іншага? Але ў Расіі ўсё пакрыта таямніцай, на ўсім ляжыць пячатка галоўнай тутэйшай дабрадзейнасці – стрыманасьці; кожны лічыць вялікім поспехам лішні раз выказаць сваю сціпласьць. Які рускі адмовіцца ад такога шчасьця, калі яно, у дадатак, само ідзе яму ў рукі? Нікому не варта ведаць аб намерах і маршрутах вяльможаў і іх набліжаных, да ліку якіх належаць і лекары; ўсё, пра што гэтыя людзі не лічаць патрэбным апавясціць афіцыйна, павінна заставацца ў сакрэце. Тут маўчанне – золата; дык вось, калі аднойчы вас выправадзілі, даўшы ўніклівы і невыразны адказ, не ўздумайце вяртацца і аднаўляць роспыты. Вы хворыя? Ну і

[264] Заўвага Кюстына да выдання 1854 (Крымская вайна была ўжо ў разгары): “Аўтар і сам не падазраваў, наколькі адпавядаюць рэчаіснасьці гэтыя словы".

[265] У 1829-1839 гг. лейб-медыкам Мікалая I быў Мікалай Хведаравіч Арэнт (1785-1859), які паходзіў з даўно абрусеўшай нямецкай сям'і.

выдатна: альбо вы паправіцеся самастойна, альбо памрэце, альбо дачакаецеся вяртання вашага лекара.

У дадатак, самы спрытны з гэтых велікакняжых дактароў моцна саступае горшаму із нашых лекараў; дасведчаннійшыя знаўцы

сваёй справы пасьля шматгадовага знаходжання пры двары не могуць не страціць майстэрства. Хай двор і замяняе пецярбуржцам усё на свеце, лекару нішто не можа замяніць вопыт, набываемы каля ложка хворага. З жывейшай цікавасцю прачытаў бы я сакрэтныя і праўдзівыя запіскі расійскага прыдворнага лекара, але прадпісанні яго выконваць бы не стаў; гэтыя людзі створаныя хутчэй для таго, каб складаць летапісы, чым для таго, каб лячыць хворых. Такім чынам, вось мая парада: калі вы захварэеце падчас свайго знаходжання сярод гэтага нібыта цывілізаванага народа, самае лепшае будзе прызнаць, што вас атачаюць дзікуны, і разлічваць на волю прыроды.

Вярнуўшыся дадому сёння ўвечары, я ўбачыў ліст, які мяне прыемна здзівіў. Дзякуючы хадайніцтву нашага амбасадара я змагу прысутнічаць заўтра ў дварцовай царкве на вяселлі вялікай князёўны.

З'явіцца пры двары, не будучы прадстаўленым, – значыць парушыць усе законы этыкету; я на гэта і не спадзяваўся. Але імператар дараваў мне гэтую міласьць. Граф Варанцоў[266], обер-цырымоніймейстэр, не папярэдзіўшы мяне, паслаў у Пецяргоф, які знаходзіцца ў дзесяці лье ад Пецярбурга, курьера з лістом, у якім маліў Яго Вялікасць вырашыць мой лёс; я нічога не ведаў пра гэта, бо граф не хацеў дражніць мяне цьмянымі надзеямі. Яго ветлівыя клопаты не засталіся марнымі. Імператар адказаў, што я змагу прысутнічаць на вяселлі ў прыдворнай царкве, а ўвечары без лішніх цырымоній буду прадстаўлены яму на балі[267]. Такім чынам, заўтра, вярнуўшыся з палацавай царквы, я прадоўжу сваё апавяданне.

Ліст адзінаццаты

Супастаўленне двух дат: 14 ліпеня 1789 г. – ўзяцце Бастыліі, 14 ліпеня 1839 – вяселле ўнука спадара дэ Богарнэ. – Дварцовая царква. – Першае ўражанне ад абліччa імператара. – Сьледства дэспатызму для дэспата. – Партрэт імператара Мікалая. – Выраз яго твару. – Імператрыца. – Яе балючы выгляд. – Усеагульнае рабства. – Імператрыца не мае права быць хворай. – Небяспека, якімі багатыя для рускіх падданых падарожжы. – Подступы да палаца. – Смешнае здарэнне. – Імператарская царква. – Шыкоўнасць цырымоній і адзення. – З'яўленне імператарскага прозвішча. – Памылкі супраць этыкета выпраўляюцца: кім? – Спадар Пален трымае вянец

---

[266] Ян Іларыёнавіч Варанцоў-Дашкаў (1790-1864), да якога ў Кюстына меўся рэкамендацыйны ліст ад рускага амбасадара ў Парыжы графа Палена (пар. заўв. да цяп. тома, с. 168-169).

[267] Прадстаўленне адбылося перад балем (гл. падрабязна ў заўв. да цяп. тама, с. 181).

над галавой маладога. – Адступленне. – Хваляванне імператрыцы. – Ханжаства, якое пануе ў сучаснай мове. – Праз што тое адбываецца? – Музыка ў прыдворнай царкве. – Старадаўнія грэчаскія спевы, апрацаваныя некалі італьянскімі кампазітарамі. – Цудоўнае дзеянне гэтай музыкі. – Те Деит. – Арцыбіскуп. – Імператар цалуе яму руку. – Спакой герцага Лейхтенбергскага. – Яго падманлівы выгляд. – Ілжывае становішча. – Успамін із эпохі Тэррору. – Талісман спадара дэ Багарнэ. – Сёння ім валодаю я. – Рускія не ведаюць, што такое натоўп. – Велічэзнасць гарадзкіх плошчаў. – У краіне бязмежных прастораў ўсё здаецца маленькім, – Калона Аляксандра. – Адміралцейства. – Царква Святога Язэпа. – Плошча, велізарная, як раўніна. – Рускім не хапае мастацкага нюху. – Якая архітэктура была б дарэчная ў іхнай краіне і пры іхным клімаце. – Усходні геній лунае над Расіяй. – Граніт не вытрымлівае пецярбургскіх зім. – Трыумфальная калясьніца. – Здзек над антычным мастацтвам. – Рускія архітэктары. – Дэспатызм не прэтэндуе на перамогу над прыродай. – Навальніца, адбыўшаяся пад час вяселля. – Імператар. – Зменлівы выраз яго твару. – Асаблівасьці таго твару. – Што азначае па-грэцку слова "актор". – Імператар ніколі не выходзіць з ролі. – Выклікаючая ім прыхільнасць. – Рускі двор. – Імператар варты жалю. – Яго неспакойная жыццё. – Жшнь sта губіць імператрыцу. – Уплыў гэтага пустога баўлення часу на выхаванне царскіх дзяцей. – Мяне прадстаўляюць. – Адценні ветлівасьці. – Словы імператара. – Гук яго голасу. – Імператрыца. – Яе ветлівасць. – Яе гаворкі. – Прыдворнае свята. – Здзіўленне, з якім прыдворныя ўвайшлі ў палац, упершыню адкрыты пасьля пажару. – Уплыў атмасферы, якая пануе пры двары. – Царадворцы на ўсіх приступках грамадскай лесвіцы. – Танцы пры двары. – Паланэз. – Вялікая галерэя. – Станоўчыя розумы захапляюцца дэспатызмам. – Умовы, якія абавязаны выконваць кожны ўрад. – Францыя не падобная на свой урад. – Задавальненне не з'яўляецца мэтай існавання. – Яшчэ адна галерэя. – Вячэра. – Кіргізскі хан. – Грузінская царыца. – Яе твар. – Смешное няшчасце. – Знешнасць

не такая зманлівая, як здаецца. – Рускі прыдворны ўбор. – Нацыянальны галаўны ўбор. – Жэневец за імператарскім сталоў. – Ветлавасць манарха. – Маленькі столік. – Спакой і ўменне трымаць сябе ў руках швейцарца. – Выгляд із вакна на заходзячае сонца. – Новы цуд: паўночныя ночы. – Іхнае апісанне. – Кантраст горада і палаца. – Нечаканая сустрэча. – Імператрыца. – Новы погляд на ўнутраны двор Зімовага палаца. – Яго запоўніў знямелы ад захаплення народ. – Зманлівая радасць. – Змова супраць ісціны. – Рэпліка спадарыні дэ Сталь. – Бескарыслівыя радасці простага люду. – Філасофія дэспатызму.

14 ліпеня 1839 года[268] (роўна пяцьдзесят гадоў пасьля ўзяцця Бастыліі 14 ліпеня 1789)

[268] Згодна старога стылю2 ліпеня.

Перш за ўсё, зірніце на гэтыя дзве даты: іх суседства здаецца мне цікаўным. Пачатак нашай рэвалюцыі і вяселле сына Яўгена дэ Багарнэ[269]

[269] Нарачоны вялікай князёўны Марыі Мікалаеўны, герцаг Максіміліян Лейхтэнбергскі (1817-1852), быў сынам прынцэсы Аўгусты Баварскай і Яўгена дэ Багарнэ (1781-1824). Такім чынам, ён быў унукам віконта Аляксандра дэ Багарнэ (1760-1794) першага чалавека імператрыцы Жазэфіны і каханага Дэльфіны дэ Кюстын (гл. заўв. да цяп. тома, с. 47 і 49) - Яўген Багарнэ, пасынак Напалеона і яго бліжэйшы паплечнік, які насіў у эпоху Імперыі тытул віцэ-караля Італіі, быў адружаны з баварскай прынцэсай Аўгустай і пасьля 1815 з'ехаў у Баварыю, дзе атрымаў ад свайго цесьця Максіміліяна I тытул герцага Лейхтэнбергскага. На яго сына падаў, такім чынам, далёкі водсвет славы Напалеона, што ўзвышала юнага герцага ў вачах расійскага імператара, прыхільніка французскага войска (гл. прызнанне Мікалая I французскаму дыпламату Кюссі: "Я заўсёды быў і застаюся найвялікшым прыхільнікам французскага войска. Мы не раз на шкоду сабе вучыліся паважаць яго; а якія ў ім жаўнеры!"- (Cussy F. de. Souvenirs. P., 1909 T. 2. P. 276). Цар высока цаніў "імёны, якія нагадваюць пра эпоху Імперыі" (Souvenirs. T. 6. P. 626), і асабіста бацьку маладога, Яўгена Багарнэ, за "рыцарскі характар" і "вернасць, якая не пахіснулася нават у няшчасці" (Сок юнацтва. С. 92). "Напалеонаўская" тэма атрымала цікавы працяг ў 1852 г., пасьля сьмерці герцага Лейхтэнбергскага; шкадуючы маладую ўдаву з шасьцю дзецьмі, кіраўнік III Аддзялення Л. В. Дубельт запісаў у штотыднёвік: "Дай Бог! Каб яна зноў, праз год ці два адружылася і каб новыя сувязі суцешылі яе і гаспадара. Вось бы ёй адружыцца з Людовікам Напалеонам" (Расійскі архіў. М., 1995 - Т. 6. С. 139). Выбар нарачонага для вялікай князёўны із ліку нашчадкаў Напалеона быў дэманстратыўны і падкрэсліваў дрэннае стаўленне Мікалая ад Арлеанскай дынастыі, якая кіравала Францыяй, тым больш, што ў 1837 г – сярод магчымых нарачоных Марыі Мікалаеўны абмяркоўвалася і кандыдатура старэйшага сына Луі-Філіпа, герцага Арлеанскага (гл.: АМАЕ. Т. 192. Fol. 226). Аднак вырашальным фактарам для Мікалая I з'явілася згода маладога пераехаць на жыхарства ў Расію, пакідаць якую яго дачка рашуча адмаўлялася (гл.: Сон юнацтва. С. 102). У выніку вяселля герцаг Лейхтэнбергскі стаў расійскім падданым з тытулам Імператарскай Высокасьці; ў маніфесьце імператара з нагоды адружання вялікай князёўны значылася: "Мы зацвердзім месцазнаходжанне яе Імператарскай Высокасьці з яе чалавекам ў Расіі" (Паўночная пчала. No 146. 4 ліпені 1839 года). У грамадстве стаўленне да гэтага адружання было хутчэй скептычнае. "Калі я думаю, што гэта будзе першае вяселле ў імператарскім сямействе, што анёла прыгажосці і цноты, каханую дачку імператара хочуць выдаць за сына прыватнай асобы, нашчадка не надта шляхетнага роду, узвышанага выключна дзякуючы ўзурпацыі, мой нацыянальны гонар пакутуе, і я дарэмна спрабую знайсці апраўданне гэтаму выбару", пісала 18/30 лістапада 1838 г. руская каталічка С. П. Свечына жонка рускага віцэ-канцлера графа Несельродэ (Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode. P., 1908. T. 7. P. 278-279). Справаздача Трэцяга Аддзялення за 1839 адзначала, што "спачатку ў публіцы не ўхвалялі адружанне рускай царэўны з асобай, якая нагадвала Расіі пра яе беды ў 1812 г., і гэтае адружанне лічылі ніжэй годнасьці нашай кіруючай сям'і" і "нараканьні змоўклі", толькі калі ў народзе даведаліся, што вялікая княгіня і пасьля адружання застанецца ў атачэнні свайго найсвятлейшага сямейства" (ГАРФ. Ф. 109. Оп. 223. No 4 - Л. 138 аб.). Не задаволены былі і ў Нямеччыне: "Подлая берлінская зграя на чале з маім шваграм Карлам без стомы ганьбяць бедную Мары і крычаць пра мезальянс і скандальнасць падобнага адружання", - абураўся Мікалай у лісьце да жонкі 17/29 траўня 1839 г. (Schiemann. S. 494). Мікалая асуджала не толькі радня жонкі, але і яго ўласная сястра, вялікая герцагіня Веймарская Марыя Паўлаўна (гл.: РА. 1875. т. 2. с. 348). Ды і яго сын і спадчыннік Аляксандр Мікалаевіч "таксама не бачыў нічога добрага" у гэтым мезальянсе (Сон юнацтва. С. 103). Аднак быў у гэтым адружанні і іншы бок, які імпанаваў назіральнікам, пазбаўленых арыстакратычных забабонаў, - ён быў "заснаваны на свабодным узаемным пачуцці" (Варнгаген). Пецярбургскія чуткі абвяшчалі: "Імператар ужо цяпер шануе герцага Лейхтэнбергскага як роднага сына і ахвотна саступіў волі вялікай князёўны, якая яшчэ ў дванаццаць гадоў сказала, што не пакіне Расію, і пачынала плакаць, як толькі толькі з ёю заводзілі размову пра сямейнае жыццё па-за межамі айчыны. Казлоўскі запэўнівае, быццам сказаў імператрыцы: "У палацы вашай імператарскай вялікасці не хапала ідыліі, але цяпер вы яе атрымалі" (А. Я. Тургенеў - Н. Я. Тургеневу, 25 траўня/6 чэрвеня 1839 - РА ИРЛИ. Ф. 309. No 706. Л. з аб.). Шлюб Марыі Мікалаеўны выявіўся, аднак, не вельмі шчаслівым: яшчэ пры жыцці чалавека яна закахалася ў графа Г. А. С., з якім ў 1854 г. абвянчалася таемна ад бацькі. Чуткі пра разнагалоссі паміж чалавекам і жонкай пачаліся неўзабаве пасьля вяселля. 27 верасня 1839 г. А. Я. Тургенеў паведамляў із Пецярбурга брату Н. Я. Тургеневу пра тое, што чуў ад вялікага князя Міхала Паўлавіча: "герцагіня Лейхтэнбергская пакутуе ад свайго новага становішча (Лейхтэнбергскі не пагадзіўся, каб дзяцей яго

адбыліся ў адзін і той жа дзень з розніцай у пяцьдзесят гадоў. Я толькі што вярнуўся з палацавай царквы, дзе прысутнічаў на вяселлі вялікай князёўны Марыі і герцага Лейхтэнбергскага паводле грэцкага абраду. Я па магчымасьці паспрабую апісаць вам усё ўбачанае, але спачатку хачу расказаць вам пра імператара.

На яго твары, перш за ўсё, заўважаеш выраз суровай заклапочанасьці – выраз, трэба прызнацца, мала прыемны, нават не гледзячы на правільнасць яго рыс. Фізіягнамісты справядліва сцвярджаюць, што душэўная жорсткасьць згубна адбіваецца на прыгажосьці асобы. Зрэшты, мяркуючы па ўсім, гэтая адсутнасць лагоднасьці ў рысах імператара Мікалая – загана не прыроджаная, але саманабытая. Звычайна мы з міжвольным даверам пазіралі на высакародны твар; якія ж доўгія і жорсткія мукі павінен зведаць прыгожы чалавек, каб яго твар пачатак выклікаць у нас баязнь?

Гаспадар, якому даверана кіраванне незлічонымі часткамі вялізарнага механізму, вечна баіцца якой-небудзь паломкі; той, хто падпарадкоўваецца, пакутуе толькі ў той ступені, у якой падвяргаецца фізічным выпрабаванням; той, хто загадвае, пакутуе праз; па-першае, праз тыя ж нагоды, што і іншыя смяротныя, а па-другое, па віне славалюбства і ўяўлення, сто разоў павялічваючыя яго пакуты. Адказнасць, – помста за абсалютную ўладу. Самаўладзец – рухавік ўсіх воль, але ён жа становіцца цэнтрам ўсіх пакут: чым большы страх ён выклікае, тым больш, на мой погляд, ён не варты жалю.Той, хто ўсё можа і ўсё выконвае, выяўляецца ва ўсім вінаваты: падпарадкоўваючы свет сваім загадам, ён нават у выпадковасцях бачыць насеньне бунту; перакананы, што правы яго святыя, ён абураецца ўсякай спробай абмежаваць яго ўладу, межы якой кладуць яго розум і моц. Муха, што ўляцела ў імператарскі палац падчас цырымоніі, прыніжае самаўладцa... Прырода, лічыць ён, сваёй незалежнасьцю дае кепскі прыклад; кожная істота, якую манарху не ўдаецца скарыць свайму беззаконнаму ўплыву, прыпадабняецца ў яго вачах жаўнеру, ўзбунтаваўшамуся супраць свайго сяржанта ў самы разгар бітвы; такі бунт наклікае ганьбу на ўсё войска і нават на яе палкаводца: імператар Расіі – яе галоўнакамандуючы, і ўсё яго жыццё – бітва.

~161~

Зрэшты, часам ва ўладным або самаўладным поглядзе імператара ўспыхваюць іскры дабрыні, і твар яго, пераўтвораны гэтай ветлівасьцю, паўстае перад навакольнымі ў сваёй антычнай красе. Часам чалавекалюбства атрымлівае ў сэрцы бацькі і чалавека перамогу над палітыкай самаўладцы. Манарх, які дазваляе сабе адпачыць і на імгненне забывайце аб тым, што яго справа – прыгнятаць падданых, выглядае шчаслівым. Мне вельмі цікава назіраць за гэтай бітвай паміж прыроднай годнасьцю чалавека і напускной важнасьцю імператара. Менавіта гэтым я і займаўся, пакуль доўжылася вясельная цырымонія.

выхоўвалі ў грэцкім веравызнанні, і абвясьціў пра гэта у самы дзень вяселля; спадзяваліся, што ён саступіць, але надзеі не спраўдзіліся)” (РА ИРЛИ. Ф. 309. No 706. Л. 52 аб.; арыгінал. па-фр.).

Імператар на паўгалавы вышэй сярэдняга росту; ён добра складзены, але трохі скаваны; з ранняга юнацтва ён узяў звычку, наогул распаўсюджаную сярод рускіх, туга зацягваць жывот рамянём; звычайна гэта дазваляе яму выступаць грудзьмі наперад, аднак не дадае ні прыгажосьці, ні здароўя; жывот ўсё роўна выпірае і навісае над поясам.

Гэта загана, віной якому сам імператар, абмяжоўвае свабоду яго рухаў, псуе выправу і надае ўсім яго манерам нейкую прымусовасць. Кажуць, што, калі імператар распускае пояс, нутро яго імгненна вяртаюцца ў звычайнае становішча, і гэта прычыняе яму вельмі моцны боль. Жывот можна замаскіраваць, але нельга знішчыць.[270]

У імператара грэцкі профіль, высокі лоб, злёгку пляскаты ззаду чэрап, прамы нос бездакорнай формы, вельмі прыгожы рот, авальны, злёгку падоўжаны твар, які мае ваяўнічы выраз, выдаючы ў ім хутчэй немца, чым славяніна.

Імператар вельмі клапоціцца аб тым, каб яго хада і манеры заўсёды заставаліся велічныя.

Ён ні на імгненне не забываецца пра накіраваныя на яго позіркі; ён чакае іх; больш за тое, яму, здаецца, прыемна быць прадметам ўсеагульнай увагі. Яму занадта часта паўтаралі і занадта шмат разоў намякалі, што ён выдатны і павінен як мага часцей паказваць сябе сябрам і ворагам Расіі. Большую частку жыцця ён праводзіць на свежым паветры, прымаючы парады або здзяйсняючы кароткія падарожжы; таму летам на яго загарэлым твары прыкметна белая паласа ў тым месцы, куды падае цень ад армейскай фуражкі; след гэты вырабляе ўражанне дзіўнае, але не цяжкае, бо няцяжка здагадацца аб яго паходжанні.

Уважліва ўглядаючыся ў прыгожы твар гэтага чалавека, распараджаючагася па сваім меркаванні жыццямі стольких людзей, я з міжвольным жалем заўважаю, што, калі вочы яго ўсміхаюцца, вусны застаюцца нерухомымі, калі ж ўсмешка кранае яго вусны, сур'ёзнымі застаюцца вочы: гэта несупадзенне выдае пастаянны прымус, якога зусім не было відаць у асобе яго брата Аляксандра, магчыма, менш правільным, але куды больш выклікаючым прыхільнасць. Імператар Аляксандр быў заўсёды чароўны, але

часам няшчыры[271]; імператар Мікалай больш прамы, але нязменна суровы, прычым суровасць гэтая часам надае яму выгляд жорсткі і непахісны; ў цяперашнім самаўладцы менш абаяння, але больш сілы; зрэшты, па гэтай

---

[270] Відавочцы сведчаць, што Мікалай І рэагаваў на гэты пасаж Кюстына вельмі эмацыйна. Згодна адной версіі, імператар развесяліўся: "Ці чыталі вы Кюстына? - спытаў ён пасьля абеду. - Жывот можна замаскіраваць, але нельга знішчыць, - паўтараў ён, аглядаючы самога сябе і смеючыся ад усяго сэрца. Арлоў сказаў мне, што гэтая фраза вельмі забаўляе імператара" (ліст аўстрыйскага пасланца ў Пецярбургу графа Фікельмана сваёй нявестцы графіні Тызенгаузен ад 23 верасня 1843 г. (Sonis F. de. Lettres du comte et de la comtesse de Ficquelmont a la comtesse Tiesenhausen. P., 1911. P. 54). Згодна другой, менш дакладнай версіі, імператар разгневаўся (гл.; Галавін І. Нататкі. Лейпцыг, 1859 с. 94).

[271] характарыстыка, якая бярэ пачатак ад знакамітага выказвання Напалеона, які назваў Аляксандра "хітрым візантыйцам"(гл.: Las Cases E. Memorial de Sainte - Helene. P., 1968. P. 182; першае выд. - 1823). Кюстын цытуе гэтыя словы са спасылкай на Напалеона ніжэй (гл. цяп. том, с. 346).

прычыне яму часцей даводзіцца пускаць гэтую сілу ў ход. Абаянне прымнажае магутнасьць, папярэджваючы непакорлівасць: гэты спосаб зберагаць сілы імператару Мікалаю невядомы. Для яго галоўнае – падпарадкаванне падданых; папярэднікі яго чакалі ад падданых кахання.

Імператрыца ў вышэйшай ступені вытанчаная, і, нягледзячы на незвычайную хударлявасць, ўся яе постаць дыхае невыказваемым зачараваннем. Манеры яе зусім не пыхлівыя, як мне распавядалі; яны выказваюць гордую душу, прывыкшую ўпакорваць свае памкненні. У царкве яна была такая ўсхваляваная, што, як мне здалося, магла кожную хвіліну страціць прытомнасьць; некалькі разоў па яе твары прабягала сударга, а галава пачынала дробна трэсьціся; яе глыбока пасаджаныя далікатныя блакітныя вочы выдаюць жорсткія пакуты, пераносімыя з анёльскім спакоем; яе погляд перапоўнены пачуццем і робіць ўражанне тым больш глыбокае, што яна пра гэтыя ўражанні зусім не клапоціцца; завяўшая раней сарака, яна – жанчына без узросту, гледзячы на якую немагчыма сказаць, колькі ёй гадоў; яна такая слабая, што, здаецца, не мае моцы жыць: яна чэзне, згасае[272], яна больш не належыць нашаму свету; гэта цень зямной жанчыны. Яна так і не змагла акрыяць ад узрушэння, якое перажыла ў дзень уступлення на пасад[273]: усю рэшту сваіх дзён яна прынесла ў ахвяру сямейнаму абавязку. Яна дала Расіі занадта шмат куміраў, а імператару – занадта шмат дзяцей[274]. " Усё жыццё толькі і рабіць, што плодзіць вялікіх князёў: жаласная доля!.. " – сказала адна польская дама[275], не лічачая сябе абавязанай хваліць на славах тое, што яна ненавідзіць ў душы.

---

[272] У другой палове 1839 імператрыца Аляксандра Хведараўна (1798-1860) перанесла цяжкую хваробу: “Яна пакутавала на лёгкія, і ёй было забаронена не толькі выязджаць у свет, але і ладзіць шмат прымаў у сябе”(Сон юнацтва. С. 115). “Імператрыца ўсё нездаровая, - пісаў А. Я. Тургенеў Н. Я. Тургеневу 15/27 верасня 1839 г. У Парыжы яна прастудзілася ад парыжскіх чаравічкаў і ад скокаў. Пра яе усе шкадуюць, і я ў асаблівасьці, амаль шчыра. Яна згасае, хоць гэта стан можа працягнуцца доўга. Кашаль апусьціўся ў грудзі (ды да таго ж у яе нейкі панос і часта вяртаецца). Баяцца, што гэтая страта можа змяніць яшчэ да горшага характар гасудара. Хто яму яе заменіць у асабістым жыцці? Дзяцей адружыць, але дзеці – не жонка, якую ён вельмі кахае. Гарызонт тутэйшага жыцця можа яшчэ больш пацямнець” (РА ИРЛИ. Ф. 309. No 706. Л. 41 аб.). Французкі амбадар Барант 28 вераседня 1839 дакладаў у Парыж маршалу Сульту: “Імператрыца была цяжка хворая. Цяпер ёй лепш, але стан яе ўсё роўна выклікае трывогу” (AMAE. T. 195 - Fol. 134); а 12 кастрычніка 1839 года ўдакладняў: “Імператрыца адчувае сябе значна лепш. Яна папраўляецца ад раздражнення ў грудзях, якое выклікала самыя сур'ёзныя асьцярогі. Але ці магчыма лячэнне ад той слабасьці і таго бяссілля, у якія яна, мяркуючы па ўсім, запала? Гэта пакуль сумнеўна” (AMAE. T. i95 - Fol. 151). Толькі поўнай недасведчанасьцю Б. Парамонава па гістарычнай частцы можна растлумачыць яго трактоўку гэтага сюжэту: імператрыца нібыта была цалкам здаровая, Кюстын жа так старанна падкрэсліваў яе хваравітасць выключна таму, што сам быў неабыякавы да імператара і падсвядома жадаў ліквідаваць суперніцу (гл.: Зорка. 1995 - No 2. с. 185).

[273] Падзеі 14 снежня 1825 г. зрабілі на Аляксандру Хведараўну такое моцнае уздзеянне, што яна захварэла нервовым засмучэннем, наступствы якога давалі пра сябе ведаць да канца яе дзён

[274] Аляксандра Хведараўна нарадзіла чатырох сыноў: Аляксандра (1818-1881), Канстантына (1827-1892), Мікалая (1831-1891) і Міхаіла (1832-1909) і трох дачок: Марыю (1819-1876), Вольгу (1822-1892) і Аляксандру (1825-1844).

[275] Ж. Ф. Тарн мяркуе (не прыводзячы, зрэшты, доказаў), што гэтай дамай была княгіня Ганна Чартарыйская (народж. Сапега; 1796-1864), жонка лідэра арыстакратычнага крыла польскай эміграцыі ў Парыжы князя Адама Чартарыйскага.

Усе навакол бачаць стан імператрыцы; ніхто пра яго не кажа; імператар кахае яе; ў яе жар? яна не ўстае з ложка? ён сам ходзіць за ёй, як сядзелка, не спіць каля яе ложка, рыхтуе і падносіць ёй піццё; але варта ёй стаць на ногі, і ён зноў пачынае забіваць яе мітуснёй, святкаваннямі, падарожжамі, каханнем; па праўдзе кажучы, калі яе здароўе ў чарговы раз рэзка пагаршаецца, ён адмаўляецца ад сваіх планаў, але засцярогі, прынятыя загадзя, выклікаюць ў яго агіду; ў Расеі ўсё – жанчыны, дзеці, слугі, бацькі, фаварыты – павінны да самай смерці кружыцца ў віхуры прыдворнага жыцця з усмешкай на вуснах.

Усё павінна падпарадкоўвацца задумах імператара, гэтага сонца розумаў; яго задума, задума аднаго, становіцца лёсам усіх; чым бліжэй стаяць падданыя да манарха, тым мацней яны ад яго залежаць: імператрыцу гэтая залежнасць губіць. Ёсць адна рэч, пра якую тут кожны ведае, але ніхто не кажа, бо тут наогул ніхто не прамаўляе ніводнага слова

аб прадметах, якія могуць жыва зацікавіць каго б там ні было: ні адзін з суразмоўцаў, ні той, хто гаворыць, ні той, хто слухае, не павінен паказваць, што тэма іх гутаркі вартая неаслабнай увагі і здольна выклікаць непадробны запал. Усе магчымасьці мовы гаворачыя пускаюць у ход дзеля таго, каб выгнаць з прамоваў думкі і пачуцці, не падаючы пры гэтым выгляду, што хаваюць іх, бо гэта выглядала б ненатуральна. Найвялікшы прымус, якая з'яўляецца следствам гэтых дзівосных старанняў – дзівосных перш за ўсё па той дбайнасці, з якой яны хаваюцца, – атручваюць існаванне рускіх. Гэтымі стараннямі яны расплочваюцца за добраахвотную адмову ад двух найвялікшых дароў Госпада, які ўклаў у чалавека душу і даў яму слова, каб выказваць рухі гэтай душы, інакш кажучы, які даў чалавеку пачуццё і свабоду.

Чым больш я пазнаю Расію, тым больш разумею, чаму імператар забараняе рускім падарожнічаць[276] і абцяжарвае замежнікам доступ у Расію.

---

[276] Замежныя пашпарты выдаваліся з дазволу імператара людзям добранадзейным і здольным растлумачыць мэту падарожжа (напрыклад, для лячэння), ды і то калі палітычная сітуацыя была спрыяльная. Пар., напрыклад, тыповы эпізод мікалаеўскага царавання: “Лекары спачатку рознымі лекамі мяне шпігавалі і, нарэшце, абвясьцілі, што мне неабходна ехаць у Карлсбад. Д. Н. Блудаў выпрасіў для мяне, вядома, не без вялікіх намаганняў, дазвол ехаць за мяжу, таму што з нагоды ліпеньскай рэвалюцыі (1830) у Францыі і пайшоўшых сьледам за ёй безладдзяў і абурэнняў ў Польшчы і Германіі імператар амаль нікому не дазваляў ад'езд ў іншыя краіны” (Кошалеў А. І. Нататкі. М., 1991 г.) .). Із французкай прэсы Кюстын мог ведаць, што рускі ўрад пастаянна падазраваў падданых ў жаданні падманам парушыць гэтую забарону; так, 30 снежня 1837 г. газета “Constitutionnel” паведамляла: “Імператар, палічыўшы, што рускія і польскія дваране знарок запісваюцца купцамі, каб з большай лёгкасьцю атрымліваць замежныя пашпарты, выдаў спецыяльны ўказ пра тое, што ўсіх дваран, нават калі яны лічацца ў спісе купцоў першай гільдыі і плацяць падаткі як купцы, пры прашэнні імі замежных пашпартоў варта разглядаць як дваран, якія могуць атрымаць гэтыя пашпарты толькі праз найвышэйшае дазваленне”. Першы сакратар французскай амбасады ў Парыжы Шарэе адзначаў у жніўні 1835, што пад ціскам грамадскай думкі імператар “звузіў сферу дзеяння гэтага забарончага захаду, распаўсюдзіўшы яго на адну толькі Францыю”, і што ўказ аб забароне выезду за мяжу “пастаянна парушаецца праз незлічоныя выключэнні” (AMAE. T. 190. Fol. 161). Тым не менш, афіцыйных паслабленняў у гэтай вобласці не адбывалася. Ужо пасьля выхаду кнігі Кюстына, 15 сакавіка 1844 г. быў выдадзены ўказ “Аб дадатковых правілах на выдачу замежных пашпартоў”, які зрабіў яшчэ больш жорсткай гэтую працэдуру: “Кожны плаціць сто рублёў срэбрам за шэсць месяцаў знаходжання за мяжой. Асобам, маладзейшым за дваццаць пяць гадоў зусім забаронена туды ездзіць.

Расійскае палітычнае ўладкаванне не вытрымала б і дваццаці гадоў свабодных стасункаў паміж Расіяй і Заходняй Еўропай. Не верце выхвалістым прамовам рускіх; яны прымаюць багацце за элегантнасць, раскошу – за свецкасць, страх і прыстойнасць – за асновы грамадства. Згодна іхнага разумення, быць цывілізаваным – значыць быць пакорлівым; яны забываюцца, што дзікуны іншы раз адрозніваюцца лагоднасьцю характара, а жаўнеры – жорсткасцю; нягледзячы на ўсе іхныя намаганні здавацца выдатна выхаванымі, нягледзячы на атрымліваемую імі павярхоўную адукацыю і іхную раннюю і глыбокую разбэшчанасць, нягледзячы на іх цудоўную практычную кемлівасць, рускія яшчэ не могуць лічыцца людзьмі цывілізаванымі. Гэта татары ў ваенным страі – і не больш. Іхная цывілізацыя – адна бачнасць; на справе ж яны безнадзейна адсталі ад нас і, калі здарыцца выпадак, жорстка адпомсцяць нам за наша перавагу.

Сёння раніцай я паспешліва апрануўся і накіраваўся ў палацавую царкву; пакуль мая каляска кацілася следам за экіпажам французскага амбасадара, я з цікаўнасцю глядзеў па баках. На подступах да палаца я ўбачыў войска, якое здалося мне зусім не такім пышным, як пра тое гавораць; зрэшты, коні ў вайскоўцаў на самай справе цудоўныя. Па вялізнай плошчы перад імператарскім палацам хадзілі ва ўсіх напрамках экіпажы прыдворных, людзі ў ліўрэях і жаўнеры ў featурознакаляровых мундзірах. Прыгажэй за ўсіх выглядаюць казакі. Хоць народу сабралася шмат, тых, хто сабраўся ніяк нельга было назваць натоўпам, яны губляліся сярод тутэйшых абшараў.

Маладыя дзяржавы, асабліва тыя, якімі кіруюць абсалютныя манархі, маюць шмат бязлюдных прастораў; людзі, пазбаўленыя волі, насяляюць сумныя пустыні. Густа населены толькі краіны свабодныя. Выезды прыдворных, на мой густ, дастаткова прыстойныя, хоць і не

занадта элегантныя і чыстыя. Карэты, якія дрэнна пафарбаваны і яшчэ больш дрэнна адлакіраваны, цяжкія; ў іх запрэжаны чацвёркі коней у бязмерна доўгіх пастрамках.

Коньмі, якія ідуць у дышле, кіруе фурман; хлапчук у доўгім пярсідзкім халаце накшталт кучарскага армяка[277], названы, наколькі я мог пачуць, фалейтэрам (відаць, ад нямецкага Vorreiter), едзе верхам на пярэднім кані, прычым, заўважце, на правым, у супрацьлегласць звычаяў ўсіх іншых краін, дзе фарэйтар сядлае левага каня, каб пакінуць свабоднай правую руку; сядло у фарэйтара вельмі шчыльнае, мяккае, як падушка, і моцна прыўзнятае наперадзе і ззаду. Выгляд рускіх экіпажаў уразіў мяне сваёй незвычайнасцю: жвавасць і наравітасць коней, не заўсёды прыгожых, але нязменна пародзістых, спрыт фурманаў, пышнасць адзення – усё гэта разам прадвяшчае відовішча, аб пышнасці якога мы не маем ні найменшага разумення; ў Расіі двор – рэальная сіла, у іншых жа дзяржавах нават самае бліскучае прыдворнае жыццё – не больш, чым тэатральная пастанова. Я абдумваў гэтыя адрозненні, а таксама аддаваўся разважанням пра шмат якія іншыя рэчы, навеянныя новымі для мяне

---

[277] Доўгі халат.

выявамі, калі мая карэта спынілася перад грандыёзнай крытай каланадай і я ўбачыў шумны прыбраны натоўп, складзены з царадворцаў надзвычай вытанчанага выгляду. Іх суправаджалі слугі, з выгляду – ды і на справе – вельмі дзікія, але апранутыя амаль гэтак жа раскошна, як і спадары.

Імкнучыся хутчэй выйсці з каляскі, каб не адстаць ад людзей, вызваўшыхся быць маімі праважатымі, я зачапіўся шпорай за падножку і моцна стукнуўся аб яе нагой; спачатку я не звярнуў на гэта ўвагі, але ўявіце, які жах адчуваў я ў той момант, калі, ступіўшы на ніжнюю прыступку цудоўнай лесвіцы Зімовага палаца, убачыў, што страціў адну са шпор і, горш за тое, абцас аднаго з ботаў, які адарваўся разам з ёю! Такім чынам, я апынуўся напалову босы. А між тым я вось-вось павінен быў паўстаць перад чалавекам, які славіўся такім жа прыдзірлівым, як пагардлівым і магутным: з нагоды здарыўшагася са мной нязначнага здарэнне вырастала сапраўдная бяда! Як быць? вярнуцца да выхаду і заняцца пошукамі абцаса? Але падпільноўваючыя экіпажы напэўна ўжо раздавілі яго. Адшукаць страчаны абцас можна было толькі цудам, але нават знайдзі я яго, што б я стаў з ім рабіць? Панёс яго ў палац? на што ж вырашыцца? Развітацца з французскім амбасадарам і вярнуцца дадому? Але паступіць так азначала б адразу прыцягнуць да сябе ўвагу, а з іншага боку, паказаўшыся імператару без абцаса, я рызыкаваў згубіць сябе ў яго вачах і ў вачах адданых яму царадворцаў, а добраахвотна

выстаўляць сябе на пасмешышча – не ў маіх правілах. Я занадта добра ведаю, чым гэта канчаецца... Паехаць за тысячу лье ад дома для таго, каб па сваёй волі наклікаць на сябе непрыемнасьці, – гэта, на мой погляд, недаравальна. Я не выношу людзей, якія робяць глупствы, калі ў іх ёсць магчымасць не рабіць зусім нічога.

Чырванеючы ад сораму, я вырашыў, што паспрабую схавацца ў натоўпе, аднак натоўпу ў Расіі, як я ўжо сказаў, не існуе, асабліва ж самотна я адчуваў сябе на лесвіцы новага Зімовага палаца, якая нагадвае дэкарацыю да оперы "Гюстаў". Гэты палац, мабыць, самы прасторны і цудоўны з усіх палацаў у свеце. Прыродная мая нясмеласць толькі ўзрасла праз, адбыўшаяся са мной смешнае здарэнне, але раптам страх надаў мне смеласьці, і я, кульгаючы, накіраваўся ў глыб велізарных залаў і багата ўпрыгожаных галерэй, пышнасць і працягласць якіх праклінаў у душы, бо і тое і іншае забірала ў мяне ўсякую надзею схавацца ад пільных позіркаў прыдворных. Рускія халодныя, хітрыя, насмешлівыя, дасціпныя і, як усе славалюбцы, не схільны да залішняй адчувальнасці. У дадатак яны не давяраюць замежнікам, бо, сумняваючыся ў іхным размяшчэнні, асцерагаюцца іх суду, таму, яшчэ не вывучыўшы вандраўніка, яны адразу глядзяць на яго варожа, тоячы пад вонкавай гасціннасцю з'едлівасць і ганьбаванне.

Нарэшце, хоць і не без цяжкасьцей, я дабраўся да палацавай царквы, дзе забыўся пра ўсё, уключаючы сваю дурацкую прыгоду, тым больш што народу ў царкве сабралася вельмі шмат, і ніхто не мог заўважыць непарадак з маім абуткам. Прадчуванне новага для мяне відовішча вярнула мне спакой і

самавалоданне. Я чырванеў, успамінаючы пра тую збянтэжанасць, да якой мяне прывяла прышчэмленая ганарыстасць царадворца; я зноў увайшоў у ролю простага вандроўніка, і да мяне вярнуўся аб'ектывізм назіральніка-філосафа. Скажу яшчэ некалькі слоў пра сваё адзенне: напярэдадні яно стала нагодай для сур'ёзных спрэчак[278]; маладыя дыпламаты, якія служылі пры французскай амбасадзе, раілі мне апрануць мундзір нацыянальнай гвардыі, але, пабаяўшыся, што гэты мундзір не спадабаецца імператару, я спыніўся на іншым: то быў мундзір штаб-афіцэра з эпалетамі падпалкоўніка, бо такі мой чын. У адказ я пачуў, што маё адзенне будзе выглядаць нязвыкла і выкліча ў імператарскай сям'і і ў самога імператара мноства пытанняў, некаторыя із якіх могуць збянтэжыць мяне. Адным словам, зусім нязначная рэч прыцягнула да сябе нечуваную ўвагу. Вянчанне паводле грэцкага абраду доўгае і велічнае. Шыкоўнасць рэлігійнай цырымоніі, як мне здалося, толькі падкрэсліла раскошу прыдворных цырымоній.

Сцены і столь царквы, адзенне святароў і служкаў – усё было аздоблена золатам і каштоўнымі камянямі; людзі самага непаэтычнага склада не змаглі б глядзець на ўсё гэтыя багацці без

захаплення. Выява, паўстаўшая перад маім поглядам, не саступае самым фантастычным апісанням "Тысячы і адной ночы"; пры выглядзе яе ўспамінаеш паэму пра Лаяла Рук[279] або казку пра чароўную лямпу Аладзіна – тую ўсходнюю паэзію, дзе адчуванні бяруць верх над пачуццямі і думкай.

Палацавая царква невялікая па памерах; ў яе сценах сабраліся пасланцы ўсіх гаспадароў Яўропы і, мабыць, нават Азіі; каля іх стаялі некалькі чужаземцаў, якім, як і мне, было дазволена прысутнічаць пры цырымоніі разам з дыпламатычным корпусам, жонкі пасланнікаў і, нарэшце, вядомыя прыдворныя саноўнікі; балюстрада аддзяляла нас ад агароджы, вакол алтара. Гэты алтар мае выгляд даволі нізкага квадратнага стала. Месцы перад алтаром, прызначаныя для імператарскай сям'і, былі пакуль вольныя...

---

[278] Падобныя праблемы хвалявалі напярэдадні манеўраў у Чырвоным Сяле (у жніўні 1836 г.) амбасадара Баранта, які не стаў апранаць мундзір нацыянальнай гвардыі, таму што “лічыў дрэнным густам выглядаць ваенным, не зьяўляючыся ім”, і ў выніку зусім не паехаў на манеўры (Souvenirs. T. 5 – P. 447). Прычыны непрыязні імператара да мундзіра нацыянальнай гвардыі зразумелыя: створаная ў час Французскай рэвалюцыі 1789-1794 гг. (афіцыйна ўзаконена ў кастрычніку 1791), распушчаная Карлам X у 1827 годзе за апазіцыйныя выступленні, якая аднавілася падчас Ліпеньскай рэвалюцыі 1830, калі нацыянальныя гвардзейцы з ліку буржуа змагаліся побач з простымі людзьмі, нацыянальная гвардыя ўвасабляла той дух процідзеяння манархічным асновам, які быў Мікалаю І глыбока непрыемны.

[279] гераіня аднайменнай паэмы (1817) ангельскага паэта Томаса Мура (1779-1852). У студзені 1821 прускі кароль зладзіў у Берліне свята ў гонар сваёй дачкі, будучай расійскай імператрыцы, і яе чалавека, вялікага князя Мікалая Паўлавіча, будучага імператара. У жывых карцінах на сюжэты “Лаялы Рук” ролю індыйскай прынцэсы Лаялы Рук выконвала жонка, а ролю яе нарачонага Алірыса – чалавек. З лёгкай рукі Жукоўскага, які прысвяціў вялікай княгіні верш “Лаяла Рук” (1821, надрукаваны ў 1827 г.), імёны індыйскай прынцэсы і рускай імператрыцы апынуліся назаўсёды звязаны (Лаяла Рук назваў Пушкін Аляксандру Хведараўну ў прапушчанай страфе VIII главе ”Яўгена Анегіна”). Кюстын хутчэй за ўсё не ведаў гэтага рускага кантэксту, але пра вядомае берлінскае свята мог у свой час чуць – калі, магчыма, не згадаў паэму Мура проста як найбольш яркае ўвасабленне ўсходняй паэзіі і ўсходняй пышнасьці.

Ніколі раней не здаралася мне бачыць відовішча такога ж пышнага і ўрачыстага, як з'яўленне імператара ў гэтай зіхацячай золатам царкве. Ён увайшоў у суправаджэнні імператрыцы; двор ішоў за імі; погляды ўсіх прысутных, уключаючы і мяне, накіраваліся спачатку на найвышэйшую пару, а затым на іншых асоб імператарскай сям'і, сярод якіх маладыя зацямнілі ўсіх. Шлюб па каханні паміж насельнікамі багатых палат, апранутых у раскошнае адзенне, – вялікая рэдкасць, і гэта, згодна ўсеагульнага пераканання, надавала будучай падзеі асаблівую цікавасць. Што да мяне, я мала веру ў падобныя цуды і міжволі шукаю ва ўсім, што тут робіцца і гаворыцца, палітычную падаплёку. Быць можа, імператар і сам шчыра верыць, што ім рухае адна толькі бацькоўская любоў, аднак я не сумняваюся, што ў глыбіні душы ён спадзяецца рана ці позна атрымаць з гэтага шлюбу якую-небудзь выгаду. З славалюбствам справа ідзе гэтак жа, як са скупасьцю: скупцы падпарадкоўваюцца разліку нават у тых выпадках, калі думаюць, што дзейнічаюць бескарысліва.

Хоць царква невялікая, а прыдворных на цырымоніі прысутнічала мноства, усё здзяйснялася ў бездакорным парадку. Я стаяў сярод асоб дыпламатычнага корпуса, каля балюстрады, што аддзяляла нас ад алтарнай часткі. Часу ў нас было дастаткова, і мы маглі вывучыць рысы і рухі ўсіх асоб, якія прыйшлі сюды, падпарадкоўваючыся пачуццю доўгу або цікаўнасьці. Ніщто не парушала пачцівую цішыню. Яркае сонца асвятляла нутро царквы, дзе, як мне сказалі, спякота дайшла да трыццаці градусаў. У сьвіце імператара знаходзіўся татарскі хан[280] – даннік Расіі, свабодны толькі напалову; на ім быў доўгі, вышываны золатам халат і востраканечны каўпак, гэтак жа блішчучы залатымі іскрамі. Гэты царок-раб, пастаўлены ў двухсэнсоўнае становішча заваявальнай палітыкай яго заступніка, палічыў дарэчным з'явіцца на цырымонію і прасіць імператара ўсяе Русі прыняць у лік яго пажаў свайго дванаццацігадовага сына, якога ён прывёз

ў Пецярбург, каб забяспечыць яго будучыню. Гэты паўшы ўладар, адцяняўшы славу ўладара пераможніка, нагадаў мне аб Старажытным Рыме. Самыя знатныя прыдворныя дамы і жонкі пасланнікаў ўсіх дзяржаў, сярод якіх я пазнаў

[280] Маецца на ўвазе кіргізскі хан Джангер Буке, які кіраваў Унутранай Кіргізскай, або Букееўскай, Ардой ў 1823-1845 гг. Арда была васальным казахскім ханствам; Букей, бацька Джангера, быў зацверджаны ў званні хана рускім урадам (1812). Кіравалася Арда спачатку Міністэрствам замежных спраў, а з 1838 Міністэрствам дзяржаўных маёмасцей. Джангер прыбыў у Пецярбург у сувязі з тым, што 31 ліпеня/12 жніўня 1839 быў узнагароджаны ордэнам Ганны I ступені (гл.: Journal de Saint - Petersbourg 12/24 жніўня 1839 г.). Пар. у Гагерна, які пабываў у Расіі летам жа 1839 г. "Цікавым для мяне знаёмствам была сустрэча з кіргізскім князем Вялікай Арды, які прыбыў прапанаваць імператару свае паслугі. Ён прыехаў з двума сынамі, са сваім братам, з галоўным судзьдзёй і сакратаром. Князь і яго другі сын, кажуць, вельмі разумныя; ніколі я не лічыў магчымым сустрэць на чыста мангольскай фізіяноміі такі адбітак розуму і хітрасьці. Адносіны кіргізскай арды з Расіяй вельмі своеасаблівыя. Кіргізы яшчэ качэўнікі, жывуць яны то на рускай, то на кітайскай мяжы; вандруюць па стэпе, жывучы ў палатках. (...) Рускі імператар загадаў пабудаваць для князя палац, у якім ён жыве два дні на год, з павагі і ветлівасьці. Затым імператар прызначыў для яго целаахоўнікаў, якімі камандуе рускі афіцэр; афіцэр гэты разам з тым наглядчык і кантралёр"[Расія. С. 681-682).

мадэмуазель Зонтаг[281], цяпер графіню Росі, стаялі паўкругам, упрыгожваючы сваёй прысутнасьцю вясельную цырымонію; імператарская сям'я знаходзілася ў глыбіні, у выдатна распісанай ратондзе. Пазалочаная ляпніна, успыхваючы ў асляпляльных промнях сонца, атачала свайго роду арэолам галавы гаспадара і яго дзяцей. Жаночыя брыльянты зіхацелі чароўным бляскам сярод азіяцкіх скарбаў, расквечвалі сцены сьвятыні, дзе цар у сваёй шчодрасці, здавалася, кідаў выклік Богу, бо пакланяючыся яму, не забываўся пра сябе. Усё гэта выдатна і, галоўнае, незвычайна для нас, асабліва калі згадаць, што яшчэ не так даўно Яўропа не звяртала ніякай увагі на вяселле царскай дачкі, а Пятро І сцвярджаў, што мае права завяшчаць пасад таму, каму палічыць патрэбным[282]. Які шлях пройдзены за гэты кароткі час! Успамінаючы аб дыпламатычных і іншых заваёвах гэтай дзяржавы, якую ўрады цывілізаваных краін яшчэ нядаўна не бралі ў разлік, пытаеш сябе, ці не мроіш ты наяве. Самаму імператару, здаецца, яшчэ ў навінку тое, што адбываецца на яго вачах, бо ён штохвілінна адрываецца ад малітоўніка і, робячы некалькі крокаў то ўправа, то ўлева, выпраўляе памылкі супраць этыкету, дапушчаныя яго дзецьмі або святарамі. Адсюль я раблю выснову, што і двор у Расеі таксама ўдасканальваецца. Маладыя стаяў не на месцы, і імператар прымушаў яго то выходзіць наперад, то адступаць назад[283]; вялікая князёўна, сьвятары, вяльможы – усе падпарадкоўваліся вярхоўнаму загаду, не грэбаваўшаму драбнюткімі дэталямі; на мой густ, яму больш належала б пакінуць усё як ёсць і, знаходзячыся ў царкве, думаць пра Бога, а не пра адхіленні ад рэлігійнага абраду або прыдворнага цырыманіялу, дапушчаныя яго падданымі і сваякамі. Але ў гэтай дзіўнай краіне адсутнасць свабоды адбіваецца паўсюль, нават ля падножжа алтара. У Расіі дух Пятра Вялікага ўсюдыісны і ўсемагутны.

Падчас вянчання паводле грэцкага абраду надыходзіць хвіліна, калі маладыя чалавек і жонка п'юць з аднаго кубка. Затым у суправаджэнні святара, які здзяйсняе набажэнства, яны тройчы абыходзяць вакол алтара, трымаючыся за рукі ў знак свайго злучэння ў шлюбе і будучай вернасці адзін аднаму. Усе гэтыя дзеянні тым больш велічныя, што нагадваюць пра абрады першых хрысціянаў. Затым над галовамі маладога і маладой падымаюць вянцы. Вянец

[281] Зонтаг Генрыэта (сапр. імя і проз. Гертруда Вальпургіс; 1806-1854) - нямецкая спявачка, ў 1829 г. адружылася з сардзінскім дыпламатам графа Росі і на шмат гадоў пакінула падмосткі; ладзіла пастановы ў салонах тых еўрапейскіх сталіц, дзе ёй даводзілася бываць з чалавекам, пар. водгук Вяземскага пра адну із такіх пастаноў восеннюю 1839: "У нядзелю ў першы раз я чуў графіню Росі, але не змог атрымаць асалоду ад яе спеваў цалкам, таму што яна ўсё спявала les morceaux d'ensemble (сумесныя партыі. - фр.) з Крюденэршаю, з Анетаю Бенкендорф і іншымі, і, зразумела, павінна была какетнічаць сваім голасам, з. зн. саступаць гасьцям лепшыя месцы і лепшыя кавалкі, але з усім тым некаторыя пасажы даводзілі мяне да ліхаманкавых дрыжыкаў..."(ліст да В. Ф. Вяземскага ад 20 лістапада 1839; РГАЛИ. Ф. 195 -Оп. і. No 321 - Л. 101).

[282] На пачатку 1722 Пятро І выдаў указ, згодна з якім васпан сам выбірае спадкаемцу (адменены Паўлам І). Кюстын, хутчэй за ўсё, прачытаў пра гэта ў асноўнай крыніцы сваіх звестак аб пятроўскай эпосе – кнізе Ф. П. дэ Сегюр "Гісторыя Расіі і Пятра Вялікага" (кн. 12, гл. 3).

[283] Пар. пра звычку імператара асабіста наглядаць за выкананнем этыкетных дробязей: "Бацька вельмі сачыў за тым, каб мы ўсё рабілі павольна, паважна, пастаянна паказваючы нам, як трэба хадзіць, кланяцца і рабіць рэверанс" (Сон юнацтва. С. 83).

вялікай князёўны трымаў яе брат, спадчыннік пасада, якому імператар, у чарговы раз адарваўшыся ад малітоўніка, зрабіў заўвагу адносна яго паставы, прычым у твары гаспадара незразумелым для мяне чынам злучыліся ў гэты момант лагоднасць і дробязная патрабавальнасць; вянок герцага Лейхтэнбергскага трымаў граф

Пален[284], рускі амбасадар у Парыжы, сын залішне славутага і залішне руплівага сябра Аляксандра. Сягоння ніхто ў Расіі не кажа, а можа быць, і не згадвае тую даўнюю гісторыю, што ж да мяне, то я не мог не думаць пра яе, пакуль граф Пален з уласцівай яму высакароднай прастатой выконваў свой абавязак, выклікаючы, без сумневу, зайздрасць ўсіх царадворцаў, галодных манаршай ласкі. Згодна ролі, адведзенай графу Палену ў цырымоніі шлюбу, ён павінен быў прасіць благаславення нябёсаў для ўнучкі Паўла I. Дзіўнае збліжэнне, але, паўтараю, ніхто, як мне здаецца, пра яго не думаў, бо ў гэтай краіне палітыка мае зваротную сілу.

Лісlівасць відазмяняе ў інтарэсах цяперашняга нават само мінулае. Здаецца, тут у пачуцці меры маюць патрэбу толькі тыя, хто не мае ўлады. Калі б той ўспамін, што цікавіў мяне, наведаў імператара, ён не даручыў бы трымаць вянок над галавой свайго зяця графу Палену. Але ў краіне, дзе ніхто не піша і не размаўляе, паміж сягодняшнім і ўчарашнім днём пралягае прорва, праз што ўлады робяць хібы і трапляюць у няёмкае становішча, лішні раз даказваючы, што адчуваюць сябе ў бяспецы, якая, аднак, не заўсёды апраўданая. Рускай палітыцы не перашкаджаюць ні думкі, ні нават дзеянні падданых; тут усё трымаецца на міласьці ўладара; яна замяняе таму, хто быў ушанаваны ёю, гонар і, больш за тое, нявіннасць; страціўшы ж яе, чалавек губляе рашуча ўсё. Мы з нейкім трывожным захапленнем глядзелі на нерухомыя рукі, якія трымалі вянцы. Сцэна гэтая працягвалася доўга і, хутчэй за ўсё, цяжка далася яе ўдзельнікам.

Маладая дыхае вытанчанасьцю і чысцінёй; ў яе бялявыя валасы і блакітныя вочы, твар яе ззяе бляскам юнацтва і выкрывае востры розум і чыстае сэрца. Гэтая прынцэса і яе сястра, вялікая князёўна Вольга[285], здаліся мне

---

[284] Граф Пятро Пятровіч Пален (1778-1864), сын Пятра Аляксеевіча Палена (гл. заўв. да цяп. тома, с. 134-135) генерал-адз'ютант, рускі амбасадар у Парыжы ў 1835-1851 (фактычна ў 1835-1841 гг.), трымаў вянок "як старэйшы ў чыне із неадружаных пры двары" (З запісак барона Корфа // РС. 1899. No 9 с. 281). Сваяцтва Палена-амбасадара з Паленам-забойцай Паўла I раз-пораз абмяркоўвалася французскай прэсай, пар., напрыклад, у сатырычным часопісе "Nouvelles a la main" ("Рукапісныя весьці") у сакавіку 1841 года: "С-р граф Пален, пасланнік яго вялікасьці імператара расійскага, сын графа Палена, генерал-губернатара Пецярбурга, які карыстаўся даверам Паўла I і з гэтай нагоды быў запрошаны іншымі рускімі, каб прысутнічаць пры апошніх хвілінах імператара..." (P. 59). Сам Кюстын яшчэ напярэдадні выдання кнігі вагаўся на гэты конт і прасіў сваю прыяцельку Сафі Гэ даведацца, "Ці даводзіцца с-р Пален, які знаходзіцца зараз у Парыжы, сынам сябру Паўла". Дададзім, што на пісьме П. П. Палена да Кюстына ад 5 траўня 1839 г., прыкладзеным да рэкамендацыйнага ліста Варанцова-Дашкава (гл. заўв. да цяп. тома, с. 159) невядомай рукой прыпісана: "Граф Пален, ваенны губернатар Пецярбурга, кіраўнік змовы, забраўшай у 1801 г. жыццё і трон ў Паўла I, расійскага імператара", з чаго вынікае, што розніцу паміж Паленамі разумелі далёка не ўсе французы (прыносім шчырую падзяку Ж. Ф. Тарну, за паведамленне нам тэксту гэтага ліста, які захоўваецца ў прыватным французскім зборы).

[285] Пар. у Гагерна: "Старэйшая, вялікая княгіня Марыя Мікалаеўна (...) малая ростам, але рысамі твару і характарам - выліты бацька. Профіль яе мае таксама вялікае падабенства з профілем

цудоўнейшымі з ўсіх дам, убачаных мной пры двары: яны роўна адзначаны і прыродай і грамадствам.

Калі святар падвёў маладых да іх аўгусьцейшых бацькоў, тыя з кранальнай шчырасьцю пацалавалі іх. Праз імгненне імператрыца кінулася ў абдымкі чалавека; гэты парыў пяшчоты быў бы куды больш дарэчным ў палацавай зале, чым у царкве, але ў Расіі ўладары ўсюды адчуваюць сябе, як дома, нават у доме Божым. У дадатак парыў імператрыцы быў, здаецца, зусім міжвольным і таму не мог нікога закрануць. Гора тым, хто палічыць смешным праяву шчырага пачуцця. Падобныя парывы заразлівыя. Нямецкая сардэчнасць ніколі не знікае бясследна; зрэшты, для таго, каб захаваць падобную непасрэднасць на троне, трэба мець чыстую душу.

Перад благаславеннем у царкве, згодна звычая, выпусцілі на волю двух шэрых галубоў[286]; яны селі на пазалочаны карніз прама над галовамі маладых і да самага канца цырымоніі цалаваліся там.

У Расіі галубоў вельмі любяць: іх шануюць святым

сімвалам Святога Духа і не дазваляюць забіваць; на шчасце, іх мяса рускім не да спадобы.

Герцаг Лейхтэнбергскі – высокі, моцны, добра складзены малады чалавек; рысы яго твару цалкам пасрэдныя; вочы прыгожыя, а рот залішне вялікі, ды, да таго ж, няправільнай формы; герцаг стройны, але ў выправе яго няма высакароднасьці; яму ўдаецца схаваць прыродны недахоп вытанчанасьці з дапамогай мундзіра, які вельмі пасуе яму, але робіць яго больш падобным на статнага малодшага лейтэнанта, чым на прынца. Ні адзін сваяк з яго боку не прыбыў у Пецярбург на яго вяселле[287]. Падчас набажэнства яму, здавалася, не цярпелася застацца сам-насам з жонкай; што ж да ўсіх гасцей, то іх погляды мімаволі звярнуліся да галубоў, буркаваўшых над алтаром.

Я не валодаю ні цынізмам Сен-Сымона[288], ні яго складам, ні прастадушнай весялосьцю пісьменнікаў добрага старога часу, таму звольніце мяне ад выкладання падрабязнасцей, якімі б пацешнымі яны ні былі. У эпоху Людовіка XIV аўтары выказваліся вольна таму, што звярталіся толькі да людзей, размаўляўшых на той жа мове і вёўшых той жа вобраз жыцця, што і яны самі;

імператрыцы Кацярыны ў гады яе юнацтва. (...) Другая вялікая князёўна, Вольга Мікалаеўна, улюбёнка ўсіх рускіх; сапраўды, немагчыма ўявіць сабе больш мілага твару, на якім выяўляліся б у такой ступені лагоднасьць, дабрыня і паблажлівасць" (Расія. С. 668). Вольга Мікалаеўна (1822-1892) ў 1846 г. выйшла замуж за Вюртэмбергскага наследнага прынца, а затым караля Карла.

[286] Барон М. А. Корф распавядае пра адружанне малодшай дачкі цара, вялікай князёўны Аляксандры Мікалаеўны, якое адбылося 16 студзеня 1844 г. "Падчас цырымоніі я стаяў паміж сябрамі дыпламатычнага корпуса. - Дзе ж, - пыталіся яны, - галубы, якія былі выпушчаны ў царкве, пры вяселлі герцага Лейхтэнбергскага і якіх бачыў тады Кюстын?" "Яны нарадзіліся і засталіся ў яго ўяўленні, адказваў я, вы бачыце, што сёння няма нічога падобнага, як не было і ў той раз, і па гэтым вы можаце скласьці сабе ўяўленне пра грунтоўнась і іншых яго назіранняў"(РС. 1899 No 9 с. 286).

[287] Пра засмучэнне Мікалая І у сувязі з гэтай акалічнасьцю гл. у Гагерна (Расія. С. 670).

[288] У сваіх шматтомных "мемуарах", прысвечаных жыццю французкага двара на прыканцы XVII і першай палове XVIII стагоддзя, Луі дэ Руўруа, герцаг дэ Сен-Сымон (1675-1755) ахвотна паведамляе падрабязнасьці сардэчных прыгод каранаваных асоб і прыдворных.

тады існавала грамадства, але не існавала публікі. Сёння ў нас ёсць публіка, але няма грамадства. У часы нашых бацькоў кожны апавядальнік ў сваім коле мог дазволіць сабе быць шчырым, не асцерагаючыся наступстваў; сёння, калі ў салонах змешваюцца ўсе станы, гаваруны не знаходзяць сабе добразычлівых слухачоў і адчуваюць сябе не ўтульна. Шчырасць выказванняў, характэрная для старога часу, здаецца дурным густам людзям, якія маюць іншыя разуменні аб французскай мове. Далікатнасцю буржуа адзначана сёння і мова французаў, належачых да самога вытанчанага грамадства; чым да большай колькасці людзей вы звяртаецеся, тым большую сур'ёзнасць варта вам захоўваць: нацыя патрабуе да сабе большай павагі, чым хатні гурток, якім бы вытанчаным ён ні быў.

У тым, што мае дачыненне да моўных прыстойнасцей, натоўп куды больш патрабавальны, чым двор: чым больш слухачоў у дзёрзкіх прамоўцаў, тым менш яны прыстойныя. Вось чаму я не стану апавядаць вам пра тое, што выклікала ўсмешку ў шмат каго із важных спадароў і дабрадзейных дам, якія сабраліся сёння раніцай у палацавай царкве. Але я не мог і зусім не згадаць пра гэты пацешны эпізод, так рэзка супярэчыўшы велічы цырымоніі і вымушанай сур'ёзнасці гледачоў. Падчас доўгага вянчання згодна грэцкага абраду надыходзіць імгненне, калі ўсе павінны стаць на калені[289]. Імператар, перш чым зрабіць гэта, агледзеў прысутных прыдзірлівым і не занадта ласкавым позіркам. Здавалася, ён хацеў пераканацца, што ніхто не парушыў звычая, – залішняя засцярога, бо, хоць у царкве знаходзіліся і каталікі, і пратэстанты, ні аднаму з гэтых чужаземцаў

зразумела, не прыйшло на думку ўхіліцца ад фармальнага прытрымлівання ўсім патрабаванням грэцкага абраду [290]*.

---

[289] Наадварот, звычайныя набажэнствы ў прыдворнай царкве выключалі схіленне каленяў, пар. ўспаміны фрэйліны: “Я памятаю, як першапачаткова мне было цяжка прыходзіць на абедню прыбранай у блакітны ці ружовы колер і трымацца ў царкве як у глядзельнай зале, не смеючы ні стаць, як я прывыкла, на калені, ні класьці зямных паклонаў, так як этыкет не дапускаў падобных праяўленняў набожнасьці. Усе стаялі прама і выцягнуўшыся...»(Цютчава. с. 38).

[290] Засьцярогі імператара, мабыць, дапаможа растлумачыць паказанае ніжэй апавяданне, якое даслаў мне ў студзені 1843 з Рыма адзін з самых праўдзівых людзей, якіх мне давялося сустракаць. " У апошні дзень снежня, – піша ён, – я зайшоў у царкву дэль Джезу, упрыгожаную з нагоды свята пышнымі габеленамі. Выдатны алтар святога Ігната, акружаны агароджай, ззяў агнямі. Гучаў орган, у царкве сабраўся ўвесь цвет рымскага грамадства; злева ад алтара стаялі два крэслы. Неўзабаве ў царкву ўвайшлі вялікая княгіня Марыя, дачка расійскага імператара, і яе муж герцаг Лейхтэнбергскі ў суправаджэнні сьвіты і швейцарскіх гвардзейцаў; яны занялі прыгатаваныя для іх месцы, і не падумаўшы апусціцца на калені, хоць лавачкі для малітвы стаялі каля крэслаў, і нават не зірнуўшы на святое прычасце. Прыдворныя дамы селі за спінамі прынца і прынцэсы, так што тым, каб весці свецкую размову, даводзілася штохвілінна паварочвацца назад. Два камергеры засталіся стаяць, як загадвае этыкет. Рызнічны вырашыў, што гэтыя спадары стаяць ад таго, што ім няма куды сесці, і паспяшаўся прынесці крэслы; убачыўшы гэта, прынц, прынцэса і іхнае асяроддзе заліліся зусім непрыстойным смехам. Тым часам царкву запаўнялі кардыналы, якія адзін за адным займалі свае месцы; апошнім з'явіўся папа; ён апусціўся на калені і прастаяў так да канца імшы. Адгучаў Te Deum – песьня падзякі за міласьць Госпаднюю ў мінулым годзе; адзін з кардыналаў блаславіў вернікаў. Яго Святасць па-ранейшаму стаяў на каленях; герцаг Лейхтэнбергскі нарэшце зрабіў тое самае, але калені прынцэса; нават не варухнуліся ".

З'яўленне ў імператара сумненняў у добранадзейнасці гасцей лішні раз пацвярджае тое, што я сказаў вышэй пра суровую заклапочанасць, увесь час занімаючую імператара.

Сёння, калі бунт, можна сказаць, носіцца ў паветры, нават самаўладцы, мяркуючы па ўсім, баяцца за сваю магутнасць. Гэтая баязнь складае непрыемную і нават страшную супрацьлегласць з разуменнем самаўладцам сваіх правоў, якое застаецца нязменным. Абсалютны манарх, які зведвае страх, занадта небяспечны. Бачучы нярвовыя дрыжыкі, слабасць і худзізну імператрыцы, разважаючы аб тым, што прыйшлося знесці гэтай цудоўнай жанчыне падчас бунту, які супаў з яе ўзыходжаннем на пасад, я казаў сабе: "За геройства трэба плаціць!!!" Гэта – праява сілы, але сілы пагібельнай.

Я ўжо сказаў вам, што ўсе сталі на калені і апошнім – імператар; вянчанне скончылася, маладыя сталі чалавекам і жонкай, усе падняліся з каленяў, і ў гэты момант святары разам з хорам зацягнулі Te Deum, а на вуліцы пачуліся артылерыйскія залпы, абвясціўшыя ўсяму гораду аб завяршэнні цырымоніі. Не магу перадаць, якое дзеянне вырабіла на мяне гэтая нябесная музыка, змяшаная з гарматнымі стрэламі, звонам званоў і даносіўшыміся здалёку крыкамі натоўпу. У грэцкай царкве музычныя інструменты пад забаронай, і хвала Госпаду чуюцца тут пры набажэнстве толькі чалавечыя галасы. Суровасць ўсходняга абраду спрыяе мастацтву: царкоўныя спевы гучыць у рускіх вельмі проста, але сапраўды чароўна. Мне здавалася, што я чую, як б'юцца ўдалечыні шэсцьдзесят мільёнаў сэрцаў – жывы

аркестр, не гучна паўтараючы за ўрачыстымі песнімі святароў. Я быў ўсхваляваны: музыка прымушае забыцца пра ўсё, нават пра дэспатызм. Я магу параўнаць гэтыя спевы без суправаджэння толькі з Miserere выконваемым пад час Страснага тыдня у Сікстынскай капэле ў Рыме хоць гэтая капэла сёння – толькі бляклы цень таго, чым была раней. Гэта руіны сярод іншых рымскіх руін. У сярэдзіне мінулага стагоддзя, у пару, калі італьянская школа знаходзілася ў самым росквіце сваёй вядомасьці, старадаўнія грэчаскія спевы былі вельмі беражліва перароблены кампазітарамі, выпісанымі для гэтай мэты ў Пецярбург із Рыма[291]; гэтыя чужаземцы стварылі шэдэўр, бо ўсе здольнасьці свайго духу і розуму ўжылі на тое, каб не пашкодзіць старажытныя творы. Іх праца зрабілася класічнай, да падобы ёй і выкананне: партыі сапрана, якія выконваюцца хлопчыкамі-спевакамі, таму што жанчыны ў палацавай царкве не спяваюць, бездакорныя; басы моцныя, чыстыя і ўрачыстыя.

Аматару мастацтваў варта прыехаць у Пецярбург ўжо дзеля адных рускіх царкоўных спеваў; piano, forte, самыя складаныя мелодыі выконваюцца тут з глыбокім пачуццём, цудоўным майстэрствам і цудоўнай зладжанасьцю; рускі народ музычны, той, хто чуў тутэйшы хор, у гэтым не сумнявацца. Я слухаў яго

[291] Маецца на ўвазе дзейнасць у Расіі італьянскіх кампазітараў Бальдасаре Галуппі (1706-1785) і Джузэпэ Сарта (1729-1802), запрошаных Кацярынай II у Пецярбург для кіравання італьянскай операй і складання спеваў для праваслаўнай царквы ў італьянскім стылі, але на славянскія тэксты.

затаіўшы дыханне і гараваў пра тое, што побач са мной няма нашага вучонага сябра Мейербера, бо ён адзін змог бы паказаць мне крыніцы прыгажосцяў, якія я адчуваю, але не разумею; ён жа запазычыў бы ў іх натхненне, бо для яго адзіны спосаб захапіцца ўзорам – зраўняцца з ім. Пад час выканання Te Deum, у той момант, калі абодва хары зліліся разам, расчыніліся алтарныя брамы[292], і перад нашымі поглядамі паўсталі святары ў тыярах, усыпаных зіхацячымі каштоўнымі камянямі, у вышываным золатам адзенні, на якім велічна ляжалі іхныя серабрыстыя бароды, іншыя з якіх даходзялі да пояса; гэтак жа раскошна, як і сьвятары, была апранута і паства. Расійскі двор шыкоўны; ваенныя мундзіры паўстаюць тут ва ўсім сваім бляску. Я з захапленнем назіраў, як зямное грамадства з яго раскошай і багаццем прыносіць даніну сваёй павагі цару нябеснаму. Свецкая публіка слухала святую музыку ў маўчанні і засяроджана, якія надалі б веліч і менш узнёслым мелодыям. Божая прысутнасць асвячае нават прыдворнае жыццё; усё мірскае адыходзіць на другі план, і ўсімі думкамі завалодвае неба.

Арцыбіскуп, які ладзіў набажэнства[293], не парушаў велічы паўстаўшай перад намі выявы. Гэты старац, сухі і шчуплы, нібы ласка, непрыгожы, аднак ён здаецца стомленым і хворым, валасы яго пасярэбраны ўзростам: стары і слабы святар не можа не выклікаць павагі. У канцы цырымоніі імператар схіліўся перад ім і пачціва пацалаваў яму руку. Самаўладзец

ніколі не прапускаў выпадаку паказаць прыклад пакоры, калі яму гэта выгадна. Я захоплена глядзеў на няшчаснага арцыбіскупа, які, здавалася, ледзь-ледзь трымаўся на нагах у імгненне свайго трыумфу, на статнага імператара, схіляючага галаву перад рэлігійнай уладай, на маладых, на імператарскае сямейства і, нарэшце, на натоўп прыдворных, якія запоўнілі царкву; будзь на маім месцы жывапісец, ён знайшоў бы тут сюжэт, годны свайго пэндзля. Да набажэнства мне здавалася, што арцыбіскуп вось-вось пазбавіцца прытомнасьці; двор, пакінуўшы запавет Людовіка XVIII: "дакладнасць – ветлівасць каралёў" – прымусіў сябе чакаць.

Не гледзячы на гарэзлівы выраз яе твару, гэты старац выклікаў у мяне калі не павагу, то жаль: ён быў такі слабы, так цярпяліва пераносіў усе нягоды, што выклікаў у мяне спачуванне. Якая розніца, чаму ён быў цярплівы – праз набожнасьць або праз славалюбства? так ці інакш, цярпенне яго вытрымала сур'ёзнае выпрабаванне.

Што ж да юнага герцага Лейхтэнбергскага, то, колькі б я ні глядзеў на яго, я не мог адчуваць да яго сімпатыю[294]. У гэтага юнака добрая вайсковая выпраўка,

[292] У арыгінале Кюстын ужывае слова “tabernacle” - Мусіць, жадаючы вызначыць праваслаўныя царскія вароты з дапамогай каталіцкай рэаліі (табернаклем называецца балдахін над папскім алтаром у саборы Святога Пятра ў Рыме).

[293] Мітрапаліт пецярбургскі Серафім (Стэфан Васільевіч Глаголеўскі; 1763-1843).

[294] Мемуарысты малююць герцага Лейхтэнбергскага як “прыгожага малога, і гуляку, які, каб карыстацца вялікай свабодай ва ўласнай распушчанасьці, імкнуўся дэмаралізаваць сваю маладую жонку” (Цютчава. С. 24), як чалавека “карыслівага, недалікатнага ў грашовых справах, амаральнага і,

восьі ўсё; аблічча яго даказвае тое, што я цудоўна ведаў і раней: у нашы дні прынцаў куды больш, чым дваран. Юны герцаг, на мой густ, выглядаў бы куды больш дарэчным ў імператарскай гвардыі, чым у сямействе імператара. Ні адно пачуццё не адбілася на яго твары падчас цырымоніі, якая, аднак, здалася кранальнай нават для мяне, старонняга назіральніка. Я прыйшоў сюды з цікаўнасці, але ўбачанае прымусіла мяне задумацца, імператарскі ж зяць, галоўная дзеючая асоба гэтай цырымоніі, здаваўся чужым ўсяму таму, што адбываецца. У гэтага юнака няма ўласнага твару. Можна падумаць, што яму цалкам не цікава тое, што ён робіць, а ўласная яго асоба яму ў цяжар. Відаць, што ён не чакае добразычлівасці ад рускага двара, дзе людзі асьцярожныя, больш чым пры ўсякім іншым двары, і дзе яго раптоўнае ўзвышэнне абяцае яму не столькі сяброў, колькі зайздроснікаў. Павагі дамагаюцца не раптам: я не паважаю ілжывыя становішчы і не магу не ганіць – нават усведамляючы, што я залішне строгі, – чалавека, які згодна якой бы там ні было падставы згаджаецца паставіць сябе у падобнае становішча. Між тым юны прынц мае некаторае падабенства з бацькам, чый твар быў вытанчаным і разумным; хоць ён і зацягнуты ў рускі мундзір, такі цесны, што ў ім нельга не выглядаць скавана, у яго, як мне здалося, лёгкая хада сапраўднага француза; праходзячы каля мяне, ён і не падазраваў, што я нашу на грудзях прадмет, каштоўны для нас абодвух, але значна больш – для сына Яўгена Багарнэ. Гэта арабская талісман, які спадар дэ Багарнэ, бацька віцэ-караля Італіі і дзед герцага Лейхтэнбергскага, падараваў маёй маці ў турме, зладжанай у былым кармеліцкім кляштары, напярэдадні пакарання.

За вянчаннем згодна грэцкага звычая павінна была услед пачацца другая, каталіцкая цырымонія ў знарок адведзенай для гэтага

зале палаца. Затым маладых і ўсю імператарскую сям’ю чакаў абед; што ж да мяне, не запрошанага ні на каталіцкае набажэнства, ні на абед, то я разам з большасцю прыдворных, накіраваўся да выхаду і, ўдыхнуўшы свежае паветра, якое выгадна адрознівалася ад дрэннага паветра ўнутры царквы, яшчэ раз пацешыўся таму, што бяда, якая здарылася з маім ботам, засталася незаўважанай. Праўда, пару разоў мне са смехам паказалі на недасканаласць майго прыбрання, але гэтым справа і абмежавалася. Добрае ці благое, нішто з таго, што мае дачыненне толькі да нас саміх, не мае такога вялікага значэння, як мы думаем. Вярнуўшыся ў гатэль, я, замест таго каб адпачываць, узяўся за ліст да вас. Такое жыццё вандроўніка.

Выйшаўшы з палаца, я без цяжкасьцей адшукаў сваю каляску; паўтараю вам, у Расіі нідзе не сустрэнеш вялікага натоўпу народа. Яна такая велізарная, што тут усюды прасторна; гэта – перавага краіны, дзе няма нацыі. Першая ж цісканіна, якая адбуцецца ў Пецярбургу, скончыцца жаласна; ў грамадстве, якое было ўладкавана так, як гэта, натоўп спародзіць рэвалюцыю.

паколькі ён пагадзіўся адружыцца, і прытым не па гарачым каханні, на такіх зневажальных умовах, верагодна, пазбаўленага рэлігійных пачуццяў” (Rzewuska. T. 1. P. 127).

Праз пануючую тут паўсюль пустату помнікі здаюцца малюсенькімі; яны губляюцца ў бязмежжы прастораў. Калона Аляксандра[295] дзякуючы свайму пастаменту лічыцца больш высокай, чым Вандомская калона; ствол яе высечаны з суцэльнага кавалка граніту – гэта самая вялікая з усіх гранітных выяваў у свеце. І што ж? гэтая велічэзная калона, якая ўзвышаецца паміж Зімовым палацам і будынкамі, якія стаяць паўколам на адным краі плошчы, нагадвае ўбіты ў зямлю колік, дамы ж, атачаючыя плошчу, здаюцца такімі нізкімі і плоскімі, што могуць сысці за агароджу. Уявіце сабе агароджаную прастору, на якой могуць правесьці манеўры сто тысяч чалавек і пры гэтым застанецца шмат вольнага месца: на такіх прасторах нішто не можа выглядаць велізарным. Гэтая плошча, ці, дакладней сказаць, гэта рускае Марсава поле, абмежавана Зімовым палацам, фасад якога быў нядаўна адноўлены ў тым выглядзе, у якім існаваў пры імператрыцы Лізавеце.[296] Фасад гэты мае хоць бы тую перавагу, што дазваляе воку адпачыць ад грубых і пахабных перайманняў афінскім і рымскім помнікаў; ён выкананы ў гусце рэгенцтва, які з'яўляецца не чым іншым, як выродзіўшымся стылем Людовіка XIV; зрэшты, выгляд яго вельмі велічны. Насупраць палаца стаяць паўколам будынкі, дзе размяшчаюцца некаторыя міністэрствы; гэтыя будынка пабудаваныя, па большай частцы, згодна старажытнагрэчаскага стылю. Што за дзіўны капрыз – ўзводзіць храмы ў славу чыноўнікаў! Побач з гэтай плошчай размешчана і Адміралцейства; яно маляўнічае: яго невысокія калоны, пазалочаны шпіль і прыбудоўкі цешаць вока. З гэтага боку плошчу атачоная зялёнай алеяй, якая надае ёй некаторую разнастайнасць. На адным з бакоў вялізнага поля высіцца грамада сабора Святога Ісаака, бронзавы купал якога напалову закрыты лясамі; яшчэ далей віднеюцца палац Сената

і іншыя перайманні паганскіх храмаў, у якіх, зрэшты, размяшчаецца ваеннае міністэрства; тут жа, бліжэй да Нявы, вока бачыць – або ва ўсякім разе, імкнецца ўбачыць – помнік Пятру Вялікаму на абломку гранітнай скалы, закінуты сярод плошчы, нібы пясчынка на марскім беразе. Статуя героя набыла незаслужаную славу дзякуючы шарлатанскай гардыні ўзвёйшай яе жанчыны: гэтая статуя куды

[295] Слуп Аляксандра (Александрыйскі слуп), "самы высокая із усіх, якія існавалі ў старажытныя і новыя часы" (Schnit ler '. P. 224-225), быў урачыста адкрыты 30 жніўня 1834 г.; яго агульная вышыня 47,5 метра; вышыня Вандомскага слупа, усталяванага згодна з загадам Напалеона ў 1806-1810 гг. на Вандомской плошчы (якая да Рэвалюцыі звалася спачатку плошчай Заваёвы, а затым плошчай Людовіка Вялікага) - 43.5 метра. Гэтыя слупы маглі лічыцца супернікамі: калі Напалеон падняў свой у гонар перамог над немцамі і рускімі ў Аўстэрліцкай бітве, то Мікалай увекавечыў сваім славу Аляксандра І – пераможцы Напалеона. Гл.: Кірычэнка Е. П. Вандомскі слуп ў Парыжы і Александрыйскі слуп у Пецярбургу: сімволіка прыпадабненняў і супрацьпастаўленняў // Расія і Францыя. XVIII-XX стагоддзі. М., 1995 - С. 88-97.

[296] Зімовы палац у тым выглядзе, у якім яго бачыў Кюстын (і ў якім ён існуе і дагэтуль), - гэта пяты варыянт палаца, пабудаваны ў 1754-1762 гг. падчас валадараньня Лізаветы Пятроўны (1709-1761), імператрыцы з 1741 г. архітэктарам В. В. Растрэллі. Да 1839 г. змяніўся таксама колер палаца: з зяленавата-белага ён быў перафарбаваны ў бела-жоўты колер (гл.: Анцыфераў Н. П. Душа Пецярбурга. Дадатак да рэпрынтнага рэпрадукавання. М., 1991 С. 93).

ніжэй за сваю рэпутацыю[297]. Усіх згаданых мною будынкаў хапіла б на забудову цэлага горада, у Пецярбургу ж яны не запаўняюць адну-адзіную плошчу[298] – гэтую раўніну, дзе растуць замест хлеба калоны. З вялікім ці меншым поспехам пераймаючы выдатныя стварэнні ўсіх часоў і народаў, рускія забываюцца, што людзям не пераадолець прыроду. Рускія ніколі не бяруць яе ў разлік, і яна ў адплату душыць іх. Якую вобласць мастацтва ні вазьмі, шэдэўры заўсёды ствараліся людзьмі, якія ўслухоўваліся ў голас прыроды і разумелі яго. Прырода ёсць думка Госпада, а мастацтва – стаўленне чалавечай думкі да сілы, стварыўшай свет і падаўжаючай яго дні. Мастак пераказвае зямлі тое, што пачуў на нябёсах: ён не хто іншы, як перакладчык Госпада, тыя ж, хто стварають згодна ўласнага разумення, нараджаюць пачвараў.

У старажытнасці архітэктары ладкавалі помнікі на стромкіх схілах і ў цяснінах, каб маляўнічасць выяваў памножыла ўражанне ад тварэнняў чалавечых. Рускія, якія мяркуюць, што ідуць за старажытнымі, а на справе толькі няўмела іх пераймаюць, робяць інакш: яны рассейваюць свае так званыя грэчаскія і рымскія помнікі на бязмежных прасторах, дзе вока ледзьве іх адрознівае. Таму, хоць будаўнікі тутэйшых гарадоў бралі за ўзор рымскі форум, гэтыя гарады нагадваюць азіяцкія стэпы[299]. Як ні старайся, а Масковія заўсёды застанецца краінай больш азіяцкай, чым еўрапейскай. Над Расіяй лунае дух Усходу, а пускаючыся па слядах Захаду, яна адракаецца ад самой сябе.

Будынкі, якія стаяць паўколам насупраць імператарскага палаца, – не што іншае, як няўдалае перайманне антычнага амфітэатра; глядзець на іх варта здалёк; паблізу бачыш толькі дэкарацыю, якую кожны год прыходзіцца тынкаваць і фарбаваць, каб не былі такімі прыкметнымі страты, нанесеныя суровай зімой. Старажытныя ўзводзілі будынкі із вечных матэрыялаў пад ласкавым небам, тут жа, у пагібельным клімаце, людзі будуюць палацы з бярвення, хаты з дошак, а храмы з гіпсу; таму рускія працаўнікі толькі і робяць, што папраўляюць летам тое, што было разбурана зімой; ніщто не можа супрацьстаяць тутэйшаму надвор'ю – нават будынкі, якія здаюцца вельмі старажытнымі, а на самай справе былі перабудаваны не далей, як учора; камень тут жыве столькі, колькі ў іншых краях вапна. Гранітны ствол калоны Аляксандра, гэтага дзіўнага тварэння чалавека,

---

[297] Маецца на ўвазе Кацярына II, імя якой захавана ў надпісе на пастаменце “Меднага вершніка”: “Пятру Першаму Кацярына Другая”.

[298] Хоць Палацавая і Сенацкая (інакш Пятроўская) плошча дастаткова аддаленыя адна ад другой і цяпер ўяўляюць сабой самастойныя ўтварэнні, на пачатку XIX стагоддзя ўся прастора ад Зімовага палаца да Ісакіеўскага палаца ўспрымалася як адзінае цэлае (гл.: Schnicler. P. 226). Ніжэй (гэты том, с. 35) Кюстын даслоўна паўтарае апісанне гэтай трыадзінай плошчы – “Пятроўскай, Ісакіеўскай і плошчы Зімовага палаца", - дадзенае Шніцлерам. Называючы Сенат “пераманнем паганскіх храмаў”, Кюстын, відавочна, мае на ўвазе васьміслуповыя лоджыі карынфскага ордэра, якія ўпрыгожваюць яго фасад, роўна як і фасад Сінода. У тым жа стылі ампір, які выкарыстоўвае ў выбары формаў і дэкору спадчыну імператарскага Рыма і старажытнагрэцкай архаікі, выкананы і будынак Галоўнага штаба (пабудаваны ў 1819-1829 гг. архітэктарам К. Росі), дзе размяшчаліся шматлікія міністэрствы.

[299] Гэты папрок адносіцца толькі да помнікаў, якія былі пабудаваны пры Пятры I і пасьля яго; ў сярэднія стагоддзі, узводзячыя Крэмль рускія здолелі адшукаць архітэктурны стыль, належны іх краіне і духу.

ўжо патрэскаўся ад маразоў; ў Пецярбургу на дапамогу граніту варта заклікаць бронзу – і, не гледзячы на ўсё гэта, жыхары рускай сталіцы нястомна пераймаюць ў сваіх пабудовах архітэктуру паўднёвых гарадоў! Паўночныя пустыні пакрываюцца статуямі і барэльефамі [300] , заклікаными захоўваць гістарычныя падзеі навекі, – а ў гэтай жа краіне ў помнікаў век нават карацешы, чым ва ўспамінаў. Рускія займаюцца ўсім на свеце і, здаецца, яшчэ не скончыўшы адной справы, ужо пытаюцца: калі ж мы возьмемся за другое? Пецярбург падобны на велізарныя будаўнічыя лясы; лясы ўпадуць, як толькі будаўніцтва завершыцца. Шэдэўр жа, які тут ствараецца, належыць не архітэктуры, але палітыцы; гэта – новы Візантый[301], які рускія ў глыбіні душы лічаць будучай сталіцай Расіі і свету.

Насупраць палацу шэраг размешчаных паўкругам псеўдаантычных будынкаў праразае велізарная арка, праз якую можна прайсці на вуліцу Марскую; гэты велізарны паўкруг з празмернай пышнасцю вянчае запрэжаная шасцёркай бронзавых коней калясьніца, кіраваная нейкай невядомай мне алегарычнай або гістарычнай фігурай. Не ведаю, ці можна адшукаць твор больш агідны, чым гэтыя каласальныя вароты, раскрытыя на фасадзе дома і акружаныя з усіх бакоў пабудовамі, цалкам буржуазны выгляд якіх не перашкаджае браме праз яе каласальныя памеры прэтэндаваць на званне трыумфальнай аркі. У мяне няма ні найменшага жадання разглядаць з блізкай адлегласці гэтых пазалочаных коней, калясьніцу і вазьнічага; будзь яны нават зроблены з бездакорным майстэрствам – у чым я зусім не перакананы, – месцазнаходжанне іх абрана так няўдала, што яны напэўна не выклічуць ў мяне захаплення. Галоўнае для помніка – яго агульнае аблічча; цікавіцца дэталямі мае сэнс толькі тады, калі прыгожа цэлае; што значыць тонкасць выканання там, дзе няма велічы задумы? Зрэшты, вырабам рускага мастацтва не хапае і таго і другога. Да гэтага часу гэтае мастацтва трымалася па большай частцы на цярпенні; сакрэт яго ў тым, каб, блага, ці добра, пераймаць у іншых народаў [302] і, не выказваючы ні

[300] Пар. падобнае ўражанне ад тагачаснага Пецярбурга рускага старажыла: “Двое маршалаў – перад Казанскім саборам; велічна, і прасторна, і пустэльна” (А. Я. Тургенеў - Н. Я. Тургеневу, 12/24 жніўня 1839 года, Пецярбург - РА ИРЛИ. Ф. 309 - No 706. Л. 22).

[301] Першапачатковая назва Канстанцінопаля.

[302] Думка пра здольнасці да пераймання як адной із цэнтральных рысаў рускага нацыянальнага характару, - абавязковы атрыбут французскіх “справаздач” аб падарожжы ў Расію канца XVIII-пачатку XIX стст.: пар., напрыклад, у “Вандраванні ў Сібір” Шапо д'Атроша (1768): “У рускіх ўяўленне выявіць амаль так жа цяжка, як і геній, затое яны надзелены выключнай здольнасцю да пераймання” (Voyage. P. 1775). У “Сакрэтных цыдулках праб Расію” (1800) Ш. Ф. Ф. Масона: “Рускі характар, сказаў нехта, складаецца ў тым, што ў рускіх няма ніякага характару, але затое ёсць цудоўная здольнасць засвойваць сабе характар іншых нацый. (...) Рускі дваранін, адзіны прадстаўнік рускай нацыі, якога можна сустрэць за мяжой і з якім можна звесьці знаёмства ў яго на радзіме, здаецца, створаны знарок для таго, каб засвойваць погляды, норавы, звычкі і мовы іншых народаў. Ён здольны быць легкадумным, як французскі франт ранейшых гадоў, музычным, як італьянец, разважлівым, як немец, арыгінальным, як ангелец, нізкім, як раб, і ганарыстым, як рэспубліканец. Ён здольны мяняць густы і характар так жа лёгка, як і моды, і гэтая гнуткасць органаў і розуму ёсць бясспрэчна яго адметная рыса” (Voyage. P. 1187), або ў “Дзесяці гадах у выгнанні” с-ні дэ Сталь: “Гнуткасць іх прыроды робіць рускіх здольнымі пераймаць ва ўсім іншым народам. Адпаведна з абставінамі яны могуць трымаць сябе як ангельцы, французы, немцы, але ніколі

пераборлівасьці, ні густу, пераносіць на сваю глебу тое, што было вынайдзена ў іншых краях. Архітэктарам, жадаючым паўтараць антычныя пабудовы, варта было б вырабляць дакладныя копіі, ды і гэта дарэчы, толькі калі навакольны пейзаж падобны на грэцкі або рымскі. Інакш перайманне, якім бы каласальным яно ні было, выйдзе нікчэмным: бо ў архітэктуры веліч ствараецца не памерамі сцен, але строгасьцю стылю. Скульптуры, устаноўленыя ў Пецярбургу пад адкрытым небам, нагадваюць мне экзатычныя расліны, якія восенню даводзіцца заносіць у памяшканне; нішто так мала не да твару звычаям і духу рускага народа, рускай глебе і клімату, як гэтая фальшывая раскоша. Жыхарам краіны, дзе розніца паміж летняй і зімовай тэмпературай даходзіць да 60 градусаў, варта было б адмовіцца ад

архітэктуры паўднёвых краін. Аднак рускія прывыклі абыходзіцца з самой прыродай, як з рабыняй, і ні ў што не ставіць надвор'е. Ўпартыя пераймальнікі, яны прымаюць ганарыстасць за геній і бачаць сваё пакліканне ў тым, каб аднаўляць у сябе, шматкроць павялічваючы ў памерах, помнікі ўсяго свету. Гэты горад з яго гранітнымі набярэжнымі – цуд; але і Лядовы палац[303], дзе імператрыца Лізавета зладзіла некалі баль, таксама быў цудам; ён пражыў столькі, колькі жывуць снежныя шматкі, гэтыя сібірскія ружы.

Ва ўсіх стварэннях расійскіх манархаў, што мне давялося бачыць, прасвечвае не любоў да мастацтва, але чалавечае славалюбства. Рускія любяць выхваляцца; ад шмат каго з іх я чуў сярод іншага запэўніванні ў тым, што клімат у іх краіне мякчэе. Няўжо Гасподзь апякуе гэтаму славалюбіваму і прагнаму народу? Няўжо ён згодны падараваць яму паўднёвае неба і паўднёвае паветра? Няўжо на нашых вачах Лапландыя абзавядзецца ўласнымі Афінамі, Масква стане Рымам, а Фінскі заліў зраўняецца з Тэмзай? Хіба гісторыя народаў, залежыць толькі ад шыраты і даўгаты? Хіба на розных тэатрах вечна разыгрываюцца адны і

яны не перастаюць быць рускімі...” (Расія. С. 30); падобныя думкі выказвае і Ансэло (гл.: Ancelot. P. 231-232). Больш таго, калі Ж. Ж. Русо ў “Грамадзкай дамове” (кн. 2, гл. 8) сцвярджаў, што пераймальнасць пазбавіць рускіх магутнасьці і прывядзе Расію да страты самастойнасьці не толькі культурнай, але і палітычнай, некаторыя аўтары бачылі ў пераймальнасьці заклад будучай моцы Расіі: "Рускім трэба будзе шмат капіяваць, шмат чаму вучыцца. Ім непатрэбна займацца вынаходніцтвамі, бо значна больш карысьці ім дадуць перайманні; яны робяць вельмі правільна, калі заклікаюць да сябе замежнікаў, з якіх бяруць прыклад і ў якіх пераймаюць новыя для сябе звычаі. Толькі авалодаўшы ўсімі скарбамі, якімі багаты суседнія краіны, Расія зможа заняцца аздабленнем і ўдасканаленнем дэталяў” (Фабер Г. Т. Цацкі. Вандроўкі незанятога назіральніка па Санкт-Пецярбургу // Новы літаратурны агляд. 1994 No 4 с. 3). Часам самі рускія згаджаліся з падобнымі азначэннямі і нават ганарыліся імі (гл. у дзённіку Гагерна пра яго размову з выхавальнікам цэсарэвіча генералам Кавеліным, які запэўніваў гасцей, што галоўны талент рускай нацыі –“геній перайманння”- Расія. С. 686). Аднак аўтары антыкюстынаўскіх брашур былі іншага меркавання; Лабэнскі паказваў на тое, што перайманне – не прэрагатыва рускіх: грэкі пераймалі егіпцянам, рымляне – грэкам, французы – патроху ўсім еўрапейскім нацыям: “Адбярыце ў французскай цывілізацыі тое, што яна запазычала ў грэкаў і рымлян (пачынаючы з мовы), адыміце ў яе тое, што яна пераняла ў арабаў, іспанцаў, італьянцаў, немцаў і ангельцаў, - і паглядзіце, да чаго звядуцца яе ўласныя вынаходніцтвы”(Labinski. P. 59-60).

[303] Ледовы палац быў узведзены зімой 1740 паміж Адміралцействам і Зімовым палацам згодна загада не Лізаветы, а Ганны Янаўны, для пацешнага свята – адружання блазна імператрыцы, князя М. А. Галіцына, на калмычцы Бужанінавай.

тыя ж пастановы? Дамаганні рускіх, якімі б сьмешнымі яны ні выглядалі, паказваюць, як далёка распасціраецца славалюбства гэтых людзей.

Каляска мая, аддаляючыся ад палаца, хутка кацілася па велізарнай прамакутнай плошчы, якую я вам толькі што апісаў; раптам моцны вецер падняў з зямлі хмары пылу; скрозь гэтую рухаючуюся заслону я ледзь адрозніваў экіпажы, ва ўсіх напрамках едучыя па булыжных маставых горада. Летні пыл – біч Пецярбурга; ён такі жудасны, што я, мабыць, гатовы прамяняць яго на зімовы снег. Не паспеў я вярнуцца ў гасцініцу, як распачалася навальніца, якая напалохала ўсіх забабонных насельнікаў горада, якія ўбачылі ў ёй больш-менш вызнаныя папярэджваньні; цемра сярод белага дня, знясільваючая спякота, гром і маланка, услед за якімі не пралілося ні кроплі дажджу, вецер, ледзь не сарваўшы дахі з дамоў, пылавы буран: вось відовішча, якім парадавала нас неба падчас вясельнага балю. Рускія супакойваюць сябе тым, што навальніца доўжылася нядоўга і што паветра пасьля яе стала значна больш свежае, чым раней. Я апавядаю пра тое, што бачу, не прымаючы нічыйго боку; я гляджу на ўсё вачыма разявакі, ўважлівага, але ў душы чужога ўсяму, што здзяйсняецца ў яго прысутнасці. Францыюі і Расію падзяляе кітайская сцяна – славянскі характар і мова. На што б ні прэтэндавалі рускія пасьля Пятра Вялікага, за Віслай пачынаецца Сібір.

Працяг ліста адзінаццатага

15 ліпеня

Учора ў сем гадзін вечара разам з некалькімі іншымі замежнікамі я вярнуўся ў палац. Нас павінны былі прадставіць імператару і імператрыцы.

Відаць, што імператар ні на імгненне не можа забыцца, хто ён і якую ўвагу прыцягвае; ён увесь час пазіруе і, адпаведна, ніколі не бывае натуральны, нават калі выказваецца з усёй шчырасцю: твар яго ведае тры розных выразы, ні адзін з якіх не назавеш добрым. Часцей за ўсё на гэтым твары напісана суровасць. Іншы, больш рэдкі, але куды больш падыходячы да яго выдатных рыс выраз, – ўрачыстасць, і, нарэшце, трэцці – ветлівасць; два першыя выразы выклікаюць халоднае здзіўленне, злёгку змякчаемае толькі абаяннем імператара, пра якое мы атрымліваем некаторае разуменне, пад час калі ён ушаноўвае нас ветлівым зваротам. Зрэшты, адна акалічнасць ўсё псуе: справа ў тым, што кожны з гэтых выразаў, раптам знікаючы з твару імператара, знікае цалкам, не пакідаючы ніякіх слядоў. На нашых вачах без усякай падрыхтоўкі адбываецца змена дэкарацый; здаецца, быццам самаўладзец апранае маску, якую ў любы момант можа зняць. Зразумейце мяне правільна: слова "маска" я ўжываю тут у тым значэнні, якое дыктуе этымалогія. Па-грэцку, крывадушнікамі называлі актораў; крывадушнікам быў чалавек, які змяняе аблічча, выкарыстоўваючы маскі для таго, каб гуляць у камедыі. Менавіта гэта я і хачу сказаць: імператар заўсёды выконвае ролю, прычым выконвае з вялікім майстэрствам.

Крывадушнік, або камедыянт, – словы рэзкія, асабліва недарэчныя ў вуснах чалавека, прэтэндуючага на меркаванні пачцівыя і безстаронніія. Аднак я лічу, што для разумных чытачоў, – а толькі да іх я і звяртаюся – словы самі па сабе нічога не азначаюць, і іхны змест залежыць ад таго сэнсу, які ім надаецца. Я зусім не хачу сказаць, што асобе гэтага манарха не хапае сумленнасьці, – не, паўтараю, не хапае яму адной толькі натуральнасьці: такім чынам, адно з галоўнейшых бедстваў, ад якіх пакутуе Расія, адсутнасць свабоды, адлюстроўваецца нават на твары яе ўладара: у яго ёсць некалькі масак, але няма твару. Вы шукаеце чалавека – і знаходзіце толькі Імператара. На мой погляд, мая заўвага для імператара станоўчая: ён добрасумленна выконвае свае абавязкі. Гэты самаўладзец, які ўзвышаецца дзякуючы свайму росту над іншымі людзьмі, падобна таму як яго пасад узвышаецца над іншымі крэсламі, лічыць слабасцю стаць на імгненне звычайным чалавекам і паказаць, што ён жыве, думае і адчувае, як просты смяротны. Здаецца, яму незнаёмая, ні адна з нашых прыхільнасцей; ён вечна застаецца камандзірам, суддзёй, генералам, адміралам, нарэшце, манархам – не больш і не менш[304]*. Да канца жыцця ён вельмі стоміцца, але рускі народ – а, магчыма, і народы ўсяго свету – падымуць яго на велізарную

~178~

вышыню, таму што натоўп любіць дзіўныя здзяйсненні і ганарыцца намаганнямі, прадпрымаемымі дзеля таго, каб яго скарыць. Людзі, якія ведалі імператара Аляксандра, кажуць пра яго зусім іншае: вартасці і недахопы двух братоў процілеглыя; яны зусім не былі падобнымі і не адчувалі адзін да другога ніякай сымпатыі[305]. У рускіх наогул няма звычкі, шанаваць памяць нябожчыкаў-імператараў, на гэты ж раз выкрасьліць мінулае валадаранне з памяці загадваюць разам і пачуцці і палітыка. Пётр Вялікі бліжэй Мікалаю, чым Аляксандр, і на яго сёння мода куды больш вялікая. Рускія ліслівяць далёкім продкам валадарачых імператараў і паклёпнічаюць на іх непасрэдных папярэднікаў.

Цяперашні імператар пакідае сваю самаўладную велічнасць толькі ў атачэнні сваёй сям'і. Там ён успамінае, што чалавеку прыродай наканаваны радасьці, незалежныя ад абавязкаў дзяржаўнага мужа; ва ўсякім выпадку, мне хочацца верыць, што менавіта гэтае бескарыслівае пачуццё цягне імператара да яго хатніх; сямейныя цноты, без сумневу, дапамагаюць яму кіраваць краінай, бо

---

[304] Аднойчы нейкі рускі прыбыў з Пецярбурга ў Парыж; суайчынніца пытаецца у яго: " Як адчувае сябе гаспадар? – Выдатна. – А чалавек? Чалавека я не бачыў". Я пастаянна паўтараю сабе гэтыя словы; рускія згодныя са мной, але ніколі ў гэтым не прызнаюцца.

[305] Можна меркаваць, што Мікалай I, вонкава шанаваўшы памяць “нашага анёла” Аляксандра Паўлавіча і ўвекавечыўшы гэтую памяць у Александрыйскім слупе (гл. заўв. да цяп. таго, з 174) адчуваў да яго больш складаныя і не заўсёды ўдзячныя пачуцці. Пра гэта, зрэшты, можна меркаваць толькі па ўскосных дадзеных. Глядзі, напр., выказванне Бенкендорфа ў размове з П. А. Вяземскім: “Я сказаў імператару, што вашы памылкі былі памылкамі, уласцівымі ўсім нам, усяму нашаму пакаленню, якое ранейшае валадаранне ўвяло ў зман”, прыведзенае ў лісьце Вяземскага да жонкі ад 12 красавіка 1830 г. (Звенні. М., 1936. Т. 6. С. 234).

набываюць яму пашану навакольных, аднак я не думаю, што ён чадалюбівы па разліку.

Рускія шануюць вярхоўную ўладу як рэлігію, аўтарытэт якой не залежыць ад асабістых добрых якасцяў таго ці іншага святара; расійскі імператар дабрачынны не па абавязку, а значыць, шчыры.

Жыві я ў Пецярбургу, я зрабіўся б царадворцам не ад павагі да ўлады, не праз сквапнасць, ці не праз дзіцячую ганарыстасць, але праз жаданне адшукаць шлях да сэрца гэтага чалавека, адзінага ў сваім родзе і адрозніваючагася ад усіх іншых людзей; яго нечуласць – не прыроджаная загана, але непазбежны вынік становішча, якое ён не выбіраў і якое не мае магчымасьці перамяніць. Адрачэнне ад улады, на якую прэтэндуюць іншыя, часам становіцца адплатай; адрачэнне ад абсалютнай улады выявілася б маладушнасцю.

Як бы там ні было, дзіўны лёс расійскага імператара абуджае да яго жывую зацікаўленасць і выклікае спачуванне: як не спачуваць гэтаму славутаму ізгою? Я не ведаю, ці ўклаў Гасподзь у грудзі імператара Мікалая сэрца, здольнае да сяброўства, але я адчуваю, што надзея пераканаць у сваёй бескарыслівай прыхільнасці самотнага кіраўніка, які не мае сабе роўных у навакольным грамадстве, распальвае маё славалюбства. У дачыненні да маральнасьці абсалютны манарх – першая ахвяра няроўнасці станаў, і мучэнні яго тым больш вялікія, што, з'яўляючыся прадметам зайздрасьці простых людзей, яны павінны здавацца невылечнымі для таго, каго яны раздзіраюць. Самі небяспекі, якія падпільноўваюць мяне, толькі памнажаюць мой запал. Як! скажуць мне, вы маюце намер прыляпіцца сэрцам да чалавека, у якім няма нічога чалавечага, да чалавека, чый суровы твар

выклікае павагу, нязменна змешаную з баязьню, чый пільны і цвёрды позірк выключае ўсякую вольнасць у стасунках і патрабуе пакорлівасьці, да чалавека, у якога ўсмешка ніколі не з'яўляецца адначасова на вуснах і ў позірку, нарэшце, да чалавека, які ні на імгненне не выходзіць з ролі абсалютнага манарха?! А чаму б і не? Душэўны разлад і ўяўная суровасць – не віна яго, а бяда. На мой погляд, усё гэта – следства прымусу і звычкі, але не рысы характару, і я, прэтэндуючы на разуменне схаванай сутнасці гэтага чалавека, на якога вы з вашымі жахамі і перасьцярогамі ўзводзіце дарэмшчыну, я, здагадваючыся пра тое, чаго каштуе яму выкананне абавязкаў манарха, не хачу пакідаць гэтага няшчаснага зямнога бога на разарванне бязлітаснай зайздрасьці і крывадушнай пакоры яго рабоў. Убачыць свайго блізкага нават у самаўладцы, паважаць яго як брата – гэта рэлігійнае пакліканне, міласэрдны ўчынак, святая місія, адным словам – справа богаўгодная.

Чым больш я вывучаю двор, тым больш спачуваю лёсу чалавека, вымушанага ім кіраваць, асабліва калі гэта двор рускі, які нагадвае мне тэатр, дзе акцёры ўсё жыццё ўдзельнічаюць у генеральнай рэпетыцыі. Ні адзін з іх не ведае сваёй ролі, і дзень прэм'еры не надыходзіць ніколі, таму што дырэктар тэатра ніколі не бывае задаволены гульнёй сваіх падначаленых. Такім чынам, усе, і акторы, і дырэктар, марнуюць сваё жыццё на бясконцыя папраўкі і

ўдасканаленні свецкай камедыі пад назвай "Паўночная цывілізацыя". Калі нават бачыць гэта прадстаўленне цяжка, то якое ж у ім ўдзельнічаць!.. Я аддаю перавагу Азіі, там жыццё больш гарманічнае. У Расіі вы на кожным кроку дзівіцеся дзеянню, якое маюць новыя звычаі на рэчы і ўладкаванне, дзівіцеся людской неспрактыкаванасці. Рускія старанна хаваюць усё гэта, але досыць падарожніку прыгледзецца да іхнага жыцця больш уважліва, і ўсё таемнае становіцца відавочным.

Імператар нават па крыві больш немец, чым рускі[306]. Прыгажосць яго рыс, правільнасць профілю, вайсковая выпраўка і некаторая скаванасць манер выдаюць у ім хутчэй германца, чым славяніна. Яго германская натура, павінна быць, доўга перашкаджала яму стаць тым, кім ён стаў, гэта значыць сапраўдным рускім. Хто ведае? магчыма, ён нарадзіўся прастадушным дабраком!.. Уявіце ж сабе, што ён павінен быў вынесці дзеля таго, каб цалкам адпавядаць тытулу імператара ўсіх славян? Не кожнаму дадзена зрабіцца дэспатам; неабходнасць пастаянна атрымліваць перамогі над самім сабой, каб правіць іншымі, – вось магчымая крыніца празмернасьці новага патрыятызму імператара Мікалая. Усё гэта не толькі не адхіляе, але, наадварот, прыцягвае мяне. Я не магу не адчуваць спагадлівай цікавасці да чалавека, якога баіцца ўвесь свет і які на гэтай падставе заслугоўвае яшчэ большай спагады.

~180~

Імкнучыся пазбавіцца ад прызначаемых ім для сябе самога абмежаванняў, ён кідаецца, як леў у клетцы, як хворы ў гарачцы; ён гуляе верхам або пешшу, ён ладзіць агляд, пачынае невялікую вайну, плавае па моры, кіруе марскім парадам, прымае гасцей на балі – і ўсё гэта ў адзін і той жа дзень; галоўны вораг тутэйшага двара – вольны час, із чаго я раблю выснову, што двор гэты мучыцца нудой. Імператар няспынна падарожнічае[307]; за сезон ён пераадольвае

---

[306] Рускай сярод продкаў Мікалая I была толькі прабабка Ганна Пятроўна, дачка Пятра I і маці Пятра III, усе астатнія былі ўраджэнцамі нямецкіх княстваў (зрэшты, хадзілі чуткі, што Кацярына нарадзіла Паўла не ад Пятра III, а ад графа Салтыкова, ці ўвогуле нарадзіла мёртвае дзіця, якога падмянілі сялянскім сынам).

[307] Гэты запал з неадабрэннем адзначалі французскія дыпламаты; Барант 12 лістапада 1837 даносіў тагачаснаму кіраўніку кабінета графу Моле: “Краіна не мае ад гэтых “імклівых пераездаў” імператара ніякай карысьці. Вялізныя марнаванні абцяжарваюць бюджэт, і без таго няздатны задаволіць усе патрэбы. Ніхто, нават сярод прадстаўнікоў адукаванага стану, не бачыць у гэтых падарожжах іншай падставы, акрамя настойлівай патрэбы ў новых ўражаннях і фізічнай дзейнасьці. ‹...› Гэты запал паставіць усё на карту дзеля таго, каб праскакаць як мага хутчэй любую адлегласць ‹...› асуджаюць амаль усё як неразумны і не годны імператара, рызыкуючага не адным сабой” (Souvenirs. T. 6. P. 52). Пра вартыя жалю наступствы імператарскіх раз'ездаў 15 ліпеня 1838 пісаў таму ж Моле першы сакратар французскай амбасады ў Пецярбургу Сярэе: “Калі імператар з'язджае, жыццё ў імперыі спыняецца, бо ніхто не рашаецца ўзяць на сябе нейкую адказнасці. Да няшчасьця, гэты васпан сваімі пастаяннымі паездкамі запавольвае ўвесь ход жыцця. Сумна бачыць, што ён выдаткуе ўсе свае магчымасьці на падарожжы, адзіная годнасць якіх - хуткасць, з якой яны здзяйсняюцца: нават самі рускія асуджаюць гэтыя качавыя звычкі, уплыў якіх не ўтрымлівае ў сабе нічога дабратворнага. Калі імператар Мікалай пазбавіць ў Тыфлісе пасады нейкага палкоўніка або пераканаецца ў Варшаве ў добрым стаўленні да яго палякаў, узначальваемаму імператарам народу гэта ніякай карысці не прынясе” (AMAE. T. 190. Fol. 119 verso). Гэтыя падарожжы, між іншым, мелі неспрыяльнае ўздзеянне на здароўе Мікалая I: адзін із найбольш трывожных інцыдэнтаў адбыўся 26 жніўня 1836 г., калі каля горада Чэмбары яго дарожная каляска перакулілася, і ён атрымаў пералом ключыцы. Не вытрымаўшы належны тэрмін, Мікалай I працягнуў

1500 лье, не дапускаючы і думкі пра тое, што не ўсе могуць перанесьці такія доўгія падарожжы. Імператрыца любіць чалавека і баіцца яго пакінуць; яна ідзе за ім, пакуль можа, і стамляецца да смерці; зрэшты, яна прывыкла да такога трывожнага жыцця. Падобныя забавы неабходны для яе розуму, але згубныя для цела.

Такая поўная адсутнасць спакою шкодзіць, павінна быць, выхаванню дзяцей – занятку, які патрабуе ад бацькоў сталага ладу жыцця. Юныя вялікія князі недастаткова аддалены ад двара, і заўсёдная лёгкадумнасць прыдворных, адсутнасць займальных і звязаных гутарак, немагчымасць засяродзіцца, без сумневу, дзейнічаюць на іх характары дрэнна. Ведаючы, як праводзяць яны свае дні, даводзіцца здзіўляцца выказваемаму імі розуму; іхны лёс выклікае трывогу, падобна лёсу кветкі, якая расьце на непрыдатнай глебе. Расія – краіна уяўнасцей, дзе ўсё выклікае недавер.

Учора вечарам я быў прадстаўлены імператару, прычым не французскім амбасадарам, але обер-цырымоніймейстэрам[308]. Спадар амбасадар папярэдзіў

падарожжа, аднак з гэтага часу блізкія пачалі адзначаць яго надзвычайную раздражняльнасць (гл.: Паліевктаў М. Мікалай І: Біяграфія і агляд валадараньня. М., 1918. С. 194). Гэта акалічнасць не схавалася ад замежных назіральнікаў: У чэрвені 1838 “Journal des Debats” перадрукавала артыкул із ангельскай газеты “Globe”, у якой паведамлялася, што падзенне імператара адбілася на яго разумовых здольнасьцях; пра хваляванні рускіх цэнзараў з гэтай нагоды гл. запіс у дзённіку П. Г. Дзівавай ад 27 чэрвеня/9 ліпеня 1838 года (РС. No 6. С. 643). Наадварот, афіцыёзныя рускія журналісты і іхныя французскія паслядоўнікі былі схільны бачыць у захапленні імператара раз'ездамі праяву яго бацькоўскага клопату пра падданых: “Злоўжыванні, да няшчасця шматлікія ў велізарнай імперыі, не маюць непрыяцеля больш руплівага і ўважлівага. Ён (імператар) жадае ўсё бачыць і ўсё ведаць. Розум яго дзейны і энергічны, здароўе магутнае – іх дастае на ўсё. Сёння ён у Пецярбургу, заўтра – у Маскве; вы мяркуеце, што ён вярнуўся на берагі Нявы, а ён тым часам азірае берагі Чорнага мора” (Ferrier de Tourettes A. La Russie. Bruxelles, 1841. P. 28). Зрэшты, і на рускую публіку, “асабліва на сярэднія станы”, выраблялі, згодна назіранняў III Аддзялення, "самае непрыемнае ўражанне” падарожжы імператара за мяжу, што паслаблалля «разуменне пра нацыянальнасць цяперашняга гаспадара” – “рэзкая рыса, якая адрознівала яго ад усіх яго папярэднікаў яо з часоў Пятра І”(ГАРФ. Ф. 109. Оп. 223 No 3 Л. 155 Справаздача за 1838). Цікава, што тая ж звычка забаўляць сябе пераменай месца выяўлялася (у меншым маштабе) у жыцці двара ў Петяргофе: ”У Царскім і ў Пецяргофе імператрыца любіла піць ранішнюю каву ў адным із асобных павільёнаў у парку, даводзілася накіроўвацца туды за ёй, і добрая частка раніцы праходзіла ў такіх шпацырах (...) Ездавыя (...) скакалі на ферму, у Знаменскае, у Сергееўку папярэдзіць вялікіх князёў і вялікіх княгінь, што імператрыца будзе піць каву ў Ареандзе, на “млыне”, у “хаце", у Монплезіры, у “хаціне”...) Праз некалькі хвілін можна было назіраць, як вялікія князі ў форме, вялікія княгіні ва ўбранні, дзеці прыбраныя ў сукенкі, дамы і кавалеры сьвіты паспешліва накіроўваліся да вызначанай месца” (Цютчава. С. 33-34).

[308] “У нядзелю 2/14 ліпеня 1839 г.) 02:00 перад балем іх вялікасьці гасудар імператар і імператрыца мелі ласку прымаць у Зімовым палацы: аўстрыйскага таемнага дарадцу графа Ябланоўскага, французскіх падарожнікаў: герцага дэ Малье, маркіза дэ Кюстына і барона Маламбэ; французскага генеральнага консула ў Варшаве с-ра Брэньена; дацкага паверанага ў справах у Швецыі графа Плессэн, баварскага маёра дэ Фірэкка, былога паверанага ў справах Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатаў у Санкт-Пецярбургу с-ра Леветта Гаррыса, Гановерскага афіцэра графа Бенігсэна і швейцарскіх падарожнікаў спадароў На-Віль” (Санкт-Пецярбургскія ведамасьці. 1839. No 15 5/17 ліпені 1839; тое ж паведамленне на французскай мове гл.: Journal de Saint - Petersbourg. 4/16 ліпені 1839 года). Пра гэты прыём Барант паведаміў кіраўніку кабінета Сульту: “Я прадставіў да двара некалькіх французскіх падарожнікаў, с-ра герцага дэ Майе (у “Санкт- Пецярбургскіх ведамасцях”- Малье), с-ра маркіза дэ Кюстына, с-ра барона дэ Маламбе, с-ра Брэнье, каралеўскага консула ў Варшаве. Прынялі іх вельмі добра, імператар гаварыў з імі вельмі ласкава і запрасіў на ўсе святы. Тыя із іх, каго я мог бы западозрыць ў прыхільнасьці да легітымізму, трымаліся ў вышэйшай ступені годна і з'яўляліся пры двары

мяне аб тым, што гэта – воля самога імператара. Не ведаю, ці такі звычай, але мяне прадставіў іх вялікасьці менавіта обер-цырымоніймейстэр. Усе замежнікі, якія атрымалі высокі гонар, сабраліся ў адной із гасьцёвен, праз якую Іхныя Вялікасьці павінны былі прайсьці ў бальную залю. Гэтая гасцёўня размешчана перад нанова аздобленай доўгай галерэяй, якую прыдворныя бачылі пасьля пажару ўпершыню. Прыбыўшы ў прызначаную гадзіну, мы даволі доўга чакалі з'яўлення гасудара. Сярод нас было некалькі французаў, адзін паляк[309], адзін женевец і некалькі немцаў. Другую палавіну гасціннай занімалі рускія дамы, якія сабраліся тут для таго, каб забаўляць чужаземцаў.

Імператар прыняў усіх нас з тонкай і элегантнай ветлівасцю. З першага погляду было відаць, што гэта чалавек, які быў вымушаны берагчы чужое самалюбства і звыкся з такой неабходнасьцю. Усе адчувалі, што імператару дастаткова аднаго слова, аднаго погляду, каб скласьці пэўнае меркаванне аб кожным з гасцей, а меркаванне імператара – гэта меркаванне ўсіх яго падданых. Жадаючы даць мне зразумець, што яму не было б непрыемна, калі б я пазнаёміўся з яго імперыяй, імператар меў ласку сказаць, што, каб скласьці дакладнае ўяўленне пра Расію, мне варта было б даехаць ва ўсякім выпадку да Масквы і да Ніжняга. "Пецярбург – рускі горад, – дадаў ён, – але гэта не Расія ".

~181~

Гэтая кароткая фраза была сказана тонам, пра які цяжка забыцца, да такой ступені уладна, сур'ёзна і цвёрда ён гучаў. Усе распавядалі мне пра велічны выгляд імператара, пра высакароднасць яго рыс і постаці, але ніхто не папярэдзіў мяне аб магутнасьці яго голасу; гэта голас чалавека, народжанага, каб загадваць. Голас гэты не з'яўляецца плёнам асаблівых высілкаў ці працяглай падрыхтоўкі; гэта дар Божы, удасканалены на працягу доўгага ўжывання. Твар імператрыцы пры бліжэйшым разгляданні выглядае вельмі спакуслівa, а голас яе

і ў свет толькі пад эгідай амбасады. Яны мелі магчымасць пераканацца, што гэта – залог поспеху". Кароль Луі-Філіп, аднак, выказаў у адказ незадаволенасць тым, што амбасадар прадстаўляе да двара яго палітычных праціўнікаў (легітымістаў), "не прадстаўленых (у Францыі) ні каралю, ні двару" (цыт. па: Cadot. P. 193). Магчыма, менавіта для таго, каб не згадваць пра "правіну" Баранта, Кюстын паказаў справу так, што імператару яго прадставіў не амбасадар, а обер-цырымоніймайстар (Варанцоў-Дашкаў - гл заўв. да цяп. тома, с. 159). Падтрымка амбасадара была, як правіла, неабходнай умовай для прыёму прыезджых із Францыі пры двары. Мікалай I ставіўся да Ліпеньскай манархіі насьцярожана; ён не мог дараваць Луі-Філіпу ўзурпацыю кароны, аднак, афіцыйна прызнаўшы "ліпеньскую" Францыю, адмаўляў ў палітычнай падтрымцы французскім легітымістам - актыўным прыхільнікам вяртання на трон законнага спадкаемцы герцага Бардоскага, ўнука пазбаўленага пасаду ў 1830 г. Карла Х. Незадоўга да прыезду Кюстына ў Расію Мікалай, як дакладваў Барант Моле 4 сакавіка 1839 г, зусім не прыняў прыбыўшага ў Пецярбург з лістамі ад герцагіні Берыйскай (маці герцага Бардоскага) вядомага легітыміста Пэра (гл.: AMAE. T. 194 - Fol. 53), а калі ў жніўні 1841 другі французкі падарожнік, граф дэ Ланком-Брэў, прадставіўся расійскаму імператару ў мундзіры часоў Рэстаўрацыі, той выказаў Баранту сваё незадавальненне: "Вы на днях даслалі да мяне легітыміста; ён быў апрануты не па форме" (Souvenirs. T. 6. P. баб). Між тым праціўнікі Кюстына не замарудзілі растлумачыць той факт, што Барант нібы-та не прадставіў яго імператару, у неспрыяльным для маркіза сэнсе; так "Quarterly Review" сцвярджала: "Відавочна, што, нягледзячы на сваю нянавісць да Луі-Філіпа, маркіз разлічваў на заступніцтва славутага французкага амбасадара ў Расіі, але с-р Барант не толькі не задаволіў яго дамаганні, але нават не знайшоў час прадставіць яго імператару" (цыт. згодна французскаму перакладу: Bibliotheque universelle de Geneve. 1844. T. 52. P. 262).

[309] Ябланоўскі – магчыма, князь Людвіг (1784-1864), аўстрыйскі дыпламат польскага паходжання.

настолькі ж далікатны і пранiклiвы, наколькі ўладны ад прыроды голас імператара.

Яна спытала мяне, ці прыехаў я ў Пецярбург як звычайны падарожнік. Я адказваў станоўча.

– Я ведаю, вы дапытлівы, – працягвала яна.

– Так, спадарыня, – адказаў я, – мяне прывяла ў Расею мая дапытлівасць, і ва ўсякім разе на гэты раз я не раскаюся ў тым, што скарыўся запалу да падарожжаў.

– Вы мяркуеце? – перапытала яна з чароўнай ветлівасьцю.

– Мне здаецца, што ваша краіна настолькі поўная такіх дзіўных рэчаў, што паверыць у іхнае існаванне можна толькі ўбачыўшы іх на свае вочы.

– Я спадзяюся, што вы ўбачыце шмат цікавага.

– Надзея Вашага Вялікасці падбадзёрвае мяне.

– Калі мы вам спадабаемся, вы скажаце пра гэта, але дарэмна: вам не павераць; нас ведаюць вельмі мала і не хочуць даведацца лепш. Словы гэтыя, зляцеўшыя з вуснаў імператрыцы, уразілі мяне, бо выкрывалі заклапочанасць, гаварыўшай. Мне падалося таксама, што імі яна з выключнай ветлівасцю і прастатой выказала сваю добразычлівасць да мяне. Імператрыца з першага ж імгнення выклікае павагу і давер; відаць, што, нягледзячы на вымушаную стрыманасць прамоваў і прыдворныя манеры, у ёй ёсць душа, і гэта няшчасце надае ёй невыказальнае хараство. Яна больш, чым Імператрыца, яна – жанчына.

Яна падалася мне вельмі стомленай; яе хударлявасць жахае. Няма чалавека, які не прызнаваў бы, што бурнае жыццё забівае Гаспадарыню, аднак, вядзі яна жыццё больш спакойнае, яна памерла б ад нуды. Свята, якое пачалося пасьля таго, як мы былі прадстаўлены, – адно з самых пышных, якія мне давялося бачыць у сваім жыцці. Гэта сапраўдная феерыя, прычым халаднаватая пышнасць звычайных баляў ажыўляць захопляючым здзіўленнем, якое выклікалі ў прыдворных ўсе залы адноўленага за год палаца; захапленні гэтыя надавалі адбываючамуся некаторую драматычную цікавасць. Кожная зала, кожная роспіс станавілася прадметам здзіўлення

для саміх рускіх, быўшых сведкамі пажару і ўпершыню пераступіўшых парог гэтага пышнага будынка з тых часоў, як па волі зямнога бога храм яго паўстаў з попелу. "Якое намаганне волі!" – думаў я пры выглядзе кожнай галерэі, кожнай мармуровай статуі, кожнага жывапіснага палатна. Хаця ўсе гэтыя ўпрыгожванні былі адноўлены не далей, як учора, стылем сваім яны нагадваюць тое стагоддзе, калі палац быў пабудаваны; ўсё, што паўставала маім вачам, здавалася мне ўжо старажытным; ў Расіі пераймаюць ўсім, нават часу. Гэтыя цуды выклікалі ў натоўпе захапленне сапраўды заразлівае; бачачы трыумф волі аднаго чалавека і чуючы воклічы іншых людзей, я сам пачынаў ужо куды менш абурацца коштам гэтага царскага цуда. Калі я паддаўся гэтаму ўздзеянню па сканчэнні двух дзён, як жа паблажліва варта ставіцца да людзей, народжаных у гэтай краіне і ўсё жыццё дыхаючых паветрам гэтага двара!.. іншымі словамі, Расіі, бо ўсе падданыя гэтай велізарнай імперыі дыхаюць паветрам двара. Я не кажу пра

прыгонных, ды, зрэшты, і яны – пастолькі, паколькі стасуюцца з панамі, – адчуваюць уплыў думкі гаспадара, адзінаўладна адушаўляўшага імперыю; для сялян іхны гаспадар – увасабленне вярхоўнага ўладара; ў Расіі паўсюль, дзе ёсць людзі пакараючыяся і людзі загадваючыя, нябачна прысутнічаюць вобразы імператара і яго двара. У іншых краях бедны чалавек – альбо жабрак, альбо разбойнік; у Расеі ён – царадворац, бо тут дагаджальнікі-царадворцы маюцца ва ўсіх станах; вось чаму я кажу, што ўся Расія – гэта двор імператара і што паміж пачуццямі рускіх паноў і пачуццямі еўрапейскіх дваран старога часу існуе тая ж розніца, што і паміж нізкапаклонствам і арыстакратызмам, паміж ганарыстасьцю і гонарам! адно забівае другое; зрэшты, сапраўдны гонар паўсюль такая ж рэдкасць, як і дабрачыннасць. Замест таго, каб праклінаць нізкапаклоннікаў, як рабілі Бамаршэ і шмат хто іншыя[310], варта пашкадаваць гэтых людзей, якія, што ні кажы, таксама людзі. Бедныя нізкапаклоннікі!.. яны зусім не пачвары, якія сышлі са старонак сучасных раманаў і камедый альбо рэвалюцыйных газет; яны проста – проста слабыя, распусныя і разбэшчвае істоты; яны не лепш, але і не горш за іншых, аднак падвяргаюцца вялікім спакусам. Нуда – язва заможных; аднак яна – не злачынства; ганарыстасць і карысьлівасьць – заганы, для якіх двор служыць добрай глебай, – скарачаюць жыццё перш за ўсё самім прыдворным.Але калі царадворцы пакутуюць ад больш моцных запалаў, яны ані не больш дрэнныя ад прыроды, чым усе іншыя людзі, бо яны не шукалі і не выбіралі свайго становішча. Нашы мудрацы зрабілі б важную справу, калі б здолелі растлумачыць натоўпу, што яму варта пашкадаваць уладальнікаў тых фальшывых выгод, якім ён зайздросціць.

Я бачыў людзей, якія скакалі на тым месцы, дзе год таму ледзь не

загінулі пад абломкамі палаца яны самі і дзе склалі галаву шмат якія іншыя людзі – склалі галаву дзеля таго, каб двор змог аддацца забавам у дзень, прызначаны імператарам.

Усё гэта здавалася мне не столькі выдатным, колькі дзіўным; філасафічныя разважанні абавязкова азмрочваюць мне любыя рускія святы і ўрачыстасці: у іншых краінах свабода нараджае весялосць, выклікаючы ілюзіі; ў Расіі дэспатызм памнажае роздумы, праганяе зачараванне, бо той, хто думае, не схільны да захаплення. Найбольш распаўсюджаны ў гэтых краях танец не замінае задумёнасці: танчачыя паважна хадзяць пад музыку; кожны кавалер вядзе сваю даму за руку, сотні пар ўрачыста перасякаюць велізарныя залы, абыходзячы такім чынам ўвесь палац, бо людскі ланцуг па капрызе чалавека, які ўзначальвае шэсце, ўецца па шматлікіх залах і галерэях; ўсё гэта называецца –

---

[310] П'ер Агюстэн Карон дэ Бамаршэ (1732-1799) выкрываў лісьлівасьць суддзяў, што поўзаюць перад шляхтай, у сваіх “Memoires” (1773-1774) - судовых нататках, прысвечаных яго працэсу супраць Ла Блаша, які пасьля сьмерці свайго дзядзькі, найбуйнейшага французкага фінансыста Пары-Дзювэрнэ, не захацеў плаціць Бамаршэ згодна пазыкавых абавязацельстваў нябожчыка і абвінаваціў пісьменніка ў падробцы дакументаў. Суддзя Гезман падтрымаў багацея, што і заахвоціла Бамаршэ да напісання “Memoires”.

скакаць паланэз[311]. Адзін раз зірнуць на гэта відовішча пацешна, але я мяркую, што для людзей, асуджаных танчыць гэты танец ўсё жыццё, баль вельмі хутка ператвараецца ў катаванне.

Пецярбургскі паланэз вярнуў мяне ў часы Венскага кангрэса 1814 года, калі я сам танчыў паланэз на вялікім балі. Тады на еўрапейскіх святах ніхто не выконваў правілы этыкету; найвялікшыя гаспадары забаўляліся бок аб бок з простымі смяротнымі. Выпадак размясьціў мяне паміж расійскім імператарам Аляксандрам і яго жонкай, народжанай прынцэсай Бадэнскай[312]. Я прымаў удзел у агульным шэсьці, вельмі збянтэжаны тым, што міжволі апынуўся каля гэтых найсвятлейшых асоб. Раптам ланцуг танцуючых пар з незразумелай нагоды спыніўся, музыка ж працягвала гучаць. Імператар нецярпяліва перагнуўся цераз маё плячо і вельмі рэзка сказаў імператрыцы: "Рухайцеся ж!" Імператрыца павярнулася і, убачыўшы за маёй спіной імператара ў пары з жанчынай, да якой ён ужо некалькі гадоў адкрыта заляцаўся[313], вымавіла з невымоўнай інтанацыяй: "Ветлівы, як заўсёды!" Самаўладзец зірнуў на мяне і прыкусіў губу. Тут пары рушылі наперад – танец аднавіўся.

Вялікая галерэя, сцены якой да пажару былі пабелены, а цяпер цалкам пакрытыя пазалотай, захапіла мяне. Няшчасце саслужылі добрую службу імператару, паважаючаму раскошу... я хацеў назваць яе царскай, але гэтае слова не выказвае ў поўнай меры тутэйшага хараства; слова боская лепш перадае меркаванне вярхоўнага кіраўніка Расіі пра сябе самога. Пасланнікі ўсіх еўрапейскіх дзяржаў былі запрошаны на баль, дзе маглі пераканацца у тым, якія цуды творыць расійскі ўрад, гэтак сурова крытыкуемае абывацелямі і выклікаючае такую моцную зайздросць і такое нястрымнае захапленне ў палітыкаў, людзей цалкам практычных, якія дзівяцца ў першую чаргу прастаце дэспатычнага механізму. Самы вялікі палац у свеце,

аднаўлены за адзін год, – якая крыніца захапленняў для людзей, якія звыкнуліся існаваць паблізу трона.

Вялікіх вынікаў нельга дасягнуць, не пайшоўшы на вялікія ахвяры; адзінаначалле, магутнасьць, улада, ваенная моц – тут усё гэта купляецца коштам

---

[311] Пар. ў справаздачы пра свята ў гонар адружання вялікай князёўны: "Баль складаўся (...) із аднаго доўгага польскага танца" ("Паўночная пчала", 4 ліпеня 1839 г. No 146) - Падобнае з Кюстыновскім здзіўленне ад таго, што паланэз – не што іншае, як шпацыр па анфіладзе пакояў, выказваюць і Ансэло (Ancelot. P. 37.) і д'Арленкур (Arlincourt. T. I. P. 238).

[312] Лізавета Аляксееўна (1779-1826) была жонкай Аляксандра з 1793 г. Чалавек і жонка даволі хутка разачараваліся адзін у адным. Падчас Венскага кангрэсу Аляксандр прапанаваў імператрыцы застацца ў маці ў Карлсруэ, але яна паехала ўслед за ім у Пецярбург. Пра рэзкае і нават грубае стаўленне імператара да жонкі у гэтую пару сведчаць данясенні шпіёнаў аўстрыйскаму міністру паліцыі Хагеру: "2 студзеня 1815 г. у мінулую пятніцу Аляксандр сілай прымусіў сваю няшчасную жонку выправіцца на баль да княгіні Багратыён. Імператрыца неахвотна падпарадкавалася ...) У суботу быў сямейны абед у Аляксандра, які жудасна груба ставіўся да імператрыцы, яе брата герцага Бадэнскага) і яе сястры (каралевы Баварскай)" (цыт. згодна: Валлатон А. Аляксандр І. М., 1991 С. 291).

[313] Шматгадовай палюбоўніцай Аляксандра І была Марыя Антонаўна Нарышкіна (народж. князёўна Чацвярцінская; 1779-1854). Аднак яе ў Вене падчас працы кангрэса не было (гл.: La Garde A. de Fetes et souvenirs du congres de Vienne. Bruxelles. 1843. T. 1. P. 155).

свабоды, а Францыя купіла палітычную свабоду і прамысловыя багацці коштам старажытнага рыцарскага духу і старадаўняй тонкасьці пачуццяў, якія называліся некалі нацыянальным гонарам. На змену гэтаму гонару прыйшлі іншыя цноты, менш патрыятычныя, але больш усеагульныя: чалавекалюбства, рэлігія, міласэрднасць. Увесь свет прызнае, што ў Францыі сёння куды больш сапраўдных вернікаў, чым ў часы ўсемагутнасьці царквы. Жадаючы захаваць ўзаемавыключаючыя годнасьці, мы губляем тыя вартасьці, што прыдатныя заўсёды і ўсюды. Вось чаго не разумеюць мае суайчыннікі, прэтэндуючыя на тое, каб усё разбурыць і адначасова ўсе зберагчы. Ўсякі ўрад мае патрэбы, з якімі яму варта змірыцца і якія яму варта паважаць, калі ён не хоча загінуць.

Мы ж хочам быць камерсантамі, як ангельцы, свабоднымі, як амерыканцы, ветранымі, як палякі ў эпоху соймаў, вайскоўцамі, як рускія, і, як следства, не становімся нічым. Здаровы сэнс нацыі складаецца ў тым, каб адгадаць і выбраць сабе мэту ў згодзе са сваім духам, а затым вырашыцца на ўсе ахвяры, неабходныя для дасягнення гэтай мэты, пастаўленыя прыродай і гісторыяй. Менавіта ў гэтым – магутнасць Англіі. Францыі не хапае разважлівасьці ў ідэях і ўмеранасьці ў жаданнях. Яна вялікадушная, нават пакорная, але яна не ўмее пускаць у ход і накіроўваць свае магчымасьці. Яна ідзе куды вочы глядзяць. Краіна, дзе з часоў Фенелона[314] толькі і гутарак, што пра палітыку, і па гэты дзень не мае ні ўлады, ні кіравання. Усе навакол бачаць зло і аплакваюць яго, што ж да сродкаў ад яго пазбавіцца, кожны шукае іх, падпарадкоўваючыся голасу ўласных захапленняў, і, як следства, ніхто іх не знаходзіць: бо захапленні здольныя пераканаць толькі таго, хто ім падуладны.

Тым не менш, па-сапраўднаму прыемнае жыццё можна весці толькі ў Парыжы; там людзі забаўляюцца, лаючы ўсе навакол; ў Пецярбургу ж людзі сумуюць, усё навокал расхвальваючы; зрэшты, асалода не з'яўляецца мэтай жыцця, яна не з'яўляецца такой нават для асоб, аб нацыях жа не даводзіцца і казаць. Якімі ні раззалочанымі былі бальная залы Зімовага палаца, але галерэя, дзе была сервіравана вячэра, падалася мне яшчэ больш дастойнай захаплення. Яна пакуль не зусім аздобленая, але свяцільні з белай паперы, панавешаныя з нагоды балю ў царскіх харомах, выглядалі так фантастычна, што прыйшліся мне да спадобы. Вядома, чароўнаму палаца прыстала іншае асвятленне, але сёння тут было светла, як удзень: мне гэтага дастаткова. Дзякуючы поспехам прамысловасці

французы забыліся, што такое свечка; у Расіі ж, як мне здалося, да гэтага часу ўжываюцца самыя сапраўдныя васкавыя свечкі. Стол ломіцца ад страў: усё, на царскім балі было такім каласальным, усяго было так шмат, што я не ведаў, чыму больш дзівавацца: велічы цэлага або багаццю частак. Вакол аднаго стала,

[314] Фенелон Франсуа дэ Салiньяк дэ Ла Мот (1651-1751) – "французскі тэолаг і пісьменнік, настаўнік дафіна (ўнука Людовіка XIV), для якога ён напісаў "выхаваўчы" раман "Прыгоды Тэлемака"(1695) "свайго роду дапамогу па "мастацтву правіць каралеўствам", якое змяшчае погляды аўтара на розныя тыпы манархій (найбольш дасканалым яму ўяўлялася праўленне асвечанага манарха, які слухае разумных дарадцаў).

накрытага ў адной зале, размясцілася тысяча чалавек. У ліку ўсіх гэтых гасцей, больш ці менш блішчучых золатам і брыльянтамі, знаходзіўся і кіргізскі хан, якога я бачыў раніцай у царкве разам з сынам і світай; заўважыў я таксама і старую царыцу Грузіі, вось ужо тры дзесяткі гадоў як пазбаўленую пасада. Няшчасная жанчына бясслаўна гібее пры двары тых, хто забраў у яе карону. Яна ўнушыла б мне глыбокі жаль, калі б не была так моцна падобная на васковую фігуру із музея Курцыя[315]. Твар у яе абветраны, як у жаўнера, які правёў жыццё ў паходах, а адзенне смехатворнае. Мы занадта ахвотна смяёмся над няшчасцем, калі яно паўстае перад намі ў пачварным выглядзе; стаўшы смешным, няшчасце губляе права на спагаду. Чуючы пра паланёную царыцу Грузіі, чакаеш пабачыць прыгажуню, бачыш жа нешта супрацьлеглае, а сэрца ж чалавека вельмі хутка робіцца несправядлівым да таго, што не падабаецца вачам: у гэтым згасанні жалю мала вялікадушнасці, але, прызнаюся, я не мог захоўваць сур'ёзнасць, заўважыўшы на галаве ў царыцы нешта накшталт ківера, упрыгожанага вельмі своеасаблівым вэлюмам; астатняе адзенне было выканана ў тым жа дусе, што і галаўны ўбор, прычым калі ўсе прыдворныя дамы з'явіліся на баль у сукенках са шлейфамі, то ўсходняя царыца апранула сукенку скарочаную і расшытую без усякай меры. Адзенне яе было настолькі пазбаўлена густу, твар выказваў такую сумесь нуды і нізкапаклонства, рысы былі настолькі брыдкія, а манеры настолькі няёмкія, што яна выклікала адначасова і смех, і жах. Паўтару яшчэ раз: не для таго мы ездзім так далёка, каб прымушаць сябе спачуваць людзям непрыемным.

Нацыянальнае адзенне рускіх прыдворных дам велічнае і дыхае даўнінай. Іхную галаву пакрывае ўбор, падобны на свайго роду ўмацавальную сьцяну із багата размалёванай тканіны або на невысокі мужчынскі капялюш без дна. Гэты вянец вышынёй у некалькі дзюймаў, вышываны, як правіла, каштоўнымі камянямі, прыемна абрамляе твар, пакідаючы лоб адкрытым; самабытны і высакародны, ён вельмі да твару прыгажуням, але безнадзейна шкодзіць жанчынам не прыгожым. Нажаль, пры рускай двары іх нямала: старыя мужчыны і жанчыны так ганарацца сваімі прыдворнымі пасадамі, што ездзяць да двара да самай смерці! Наогул, паўтараю, у Пецярбургу прыгожыя жанчыны сустракаюцца рэдка, аднак у вялікім свеце вытанчанасць і чароўнасць з поспехам кампенсуюе недастатковую правільнасць рыс і складнасць формаў. Зрэшты, усімі названымі добрымі якасцямі валодаюць некаторыя грузінкі. Гэтыя свяцілы бліскаюць сярод паўночных жанчын, нібы зоркі сярод бяздоннага паўднёвага неба. Парадныя

сукенкі з доўгімі рукавамі і шлейфам надаюць абліччу жанчын нешта ўсходняе і цешаць вока.

Адно дзіўнае здарэнне дапамагло мне ацаніць, наколькі бездакорная ветлівасць імператара.

---

[315] Гэта значыць з музея васковых фігур, які каля 1780 адкрыў у Парыжы немец Курц (які называў сябе на лацінскі манер Курцый).

Падчас балю цырымоніймейстэр патлумачыў нам, замежнікам, упершыню прысутнічаўшым на прыдворным свяце, якія месцы за сталом варта нам заняць. "Калі танцы перапыняцца, – сказаў ён кожнаму з нас, – вы пойдзеце за ўсімі ў галерэю; там вы ўбачыце вялікі накрыты стол; ідзіце направа і сядайце на якое захочаце вольнае месца".

У галерэі быў усяго адзін велізарны стол на тысячу асоб, прызначаны для дыпламатычнага корпуса, замежных гасцей і рускіх прыдворных. Аднак каля дзвярэй справа стаяў маленькі круглы стол на восем асоб.

У лік гасцей-замежнікаў ўваходзіў адзін жэневец, юнак адукаваны і дасціпны; сёння вечарам ён прадставіўся імператару ў мундзіры нацыянальнага гвардзейца, які рускаму гаспадару не занадта падабаецца; тым не менш юны швейцарац адчуваў сябе ў палацы, як дома; ці то праз прыродную самаўпэўненасць, ці то праз рэспубліканскую развязнасць, ці то па прастаце душэўнай ён, здавалася, зусім не клапаціўся ні аб асобах, яго атачаючых, ні аб уражанні, якое ён вырабляе. Я зайздросціў яго поўнай натуральнасці, мне зусім не ўласцівай. Зрэшты, нягледзячы на рознасць нашага паводзінаў, абодва мы мелі аднолькавы поспех: імператар абыйшоўся з намі абодвума роўна ветліва. Адна дасведчаная і дасціпная асоба напалову жартоўна, напалову сур'ёзна параіла мне, калі я хачу зрабіць спрыяльнае ўражанне на гаспадара, глядзець на яго паважна і нясмела. Гэтая парада была цалкам залішняй, бо я дзікі ад прыроды: мне было б не пад сілу зайсьці ў хаціну вугальшчыка і пазнаёміцца з ім – што ж казаць пра імператара! Нямецкая кроў дае пра сябе ведаць[316]; дык вось, сама прырода ўклала ў мяне даволі сарамлівасьці і стрыманасьці, каб супакоіць трывогу гаспадара, які быў бы такім вялікім, як яму хочацца, калі б менш клапаціўся пра манеры падданых. Вось новае пацвярджэнне маёй думкі пра тое, што ўсё жыццё пры рускім двары аддаецца на генеральныя рэпетыцыі! Зрэшты, гэтая трывога не заўсёды валодае імператарам. Зараз я прывяду вам доказ прыроднай ветлівасьці расійскага манарха. Я ўжо сказаў, што жэневец, ані не падзяляў маю старамодную нясмеласць, менш за ўсё клапаціўся аб захаванні прыстойнасцяў. Гэта зразумела: ён малады і вызнае ідэі свайго стагоддзя; кожны раз, калі імператар звяртаўся да яго, я не без зайздрасьці любаваўся яго ўпэўненым выглядам. Неўзабаве, аднак, швейцарац падверг ветлівасць Яго Вялікасці рашучаму выпрабаванню. Увайшоўшы ў частавальную залу, рэспубліканец, згодна з атрыманых намі ўказанняў, рушыў

направа, убачыў маленькі круглы стол і бясстрашна сеў за яго ў поўнай адзіноце. Праз некалькі імгненняў, калі госці занялі свае месцы за вялікім сталом, імператар разам з некалькімі афіцэрамі з ліку яго набліжаных сеў за маленькі стол насупраць шаноўнага нацыянальнага гвардзейца з Жэневы. Павінен вам сказаць, што імператрыцы за гэтым сталом не было. Падарожнік застаўся на

---

[316] Продкі Кюстына, выхадцы із бельгійскай правінцыі Эно, з XIII ст. уладкаваўшыяся ў Латарынгіі – памежнай вобласці, гістарычна цесна звязанай не толькі з Францыяй, але і з Германіяй.

сваім месцы, захоўваючы тую непахісную ўпэўненасць у сабе, якая так захапляла мяне ў ім і якая ў гэты момант ператварылася ў дзяржаўную доблесць.

Аднаго месца за маленькім сталом не хапіла, паколькі імператар не разлічваў на дзевятага сутрапезнікі. Аднак з ветлівасьцю, бездакорная элегантнасць якой каштуе далікатнасьці добрых душ, ён ціха загадаў служцы прынесці яшчэ адно крэсла і прыбор[317], што і было выканана без шуму і мітусьні. Маё месца за вялікім сталом знаходзілася непадалёк ад маленькага стала, за якім сядзеў імператар, таму яго ўчынак не пазбегнуў маёй увагі, роўна як, зрэшты, і увагі таго, хто быў яго падставай. Аднак гэты шчаслівец не толькі не збянтэжыўся тым, што заняў чужое месца і парушыў волю гаспадара, але спакойна працягваў сваю размову з суседзямі за сталом. Магчыма, ён робіць так з чуласці, казаў я сабе, магчыма, ён не хоча прыцягваць да сябе ўвагу і проста - напраста чакае імгнення, калі імператар паднімецца із-за стала, каб падысці да яго і папрасіць прабачэння. Нічога падобнага!.. Вячэра скончыўся, але мой герой і не падумаў папрасіць прабачэння, знаходзячы, па ўсёй верагоднасці, аказаны яму гонар цалкам натуральным. Верагодна, вечарам, вярнуўшыся дадому, ён адважнай рукой запіша ў свой дзённік: "вячэраў з імператарам". Зрэшты, Яго Вялікасць даволі хутка пазбавіў яго гэтага задавальнення: ён падняўся із-за стала перш гасцей і стаў шпацыраваць за нашымі спінамі, патрабуючы, аднак, каб ніхто не кранаўся з месца. Спадчыннік суправаджаў бацьку: я бачыў, як ён спыніўся за спіной англійскага вяльможы маркіза[318]*** і абмяняўся жартоўнымі рэплікамі з юным лордам ***, сынам гэтага маркіза. Англічане, якія, як і ўсе іншыя госьці, працягвалі сядзець за сталом, адказвалі імператару і спадчынніку, не спыняючы трапезы і не паварочваючыся. Паказаўшы падобную ангельскую ветлівасць, лорды дапамаглі мне зразумець, што расійскі імператар трымае сябе прасьцей, чым іншыя прыватныя асобы. Я ніяк не чакаў, што на гэтым балі адчую асалоду, ніяк не звязаную з асобамі і прадметамі, мяне атачаючымі; я кажу аб уражанні, выробленым на мяне велічнымі з'явамі прыроды. Ртутны слупок падняўся да ? градусаў, і, нягледзячы на вячэрнюю прахалоду, у палацы было вельмі душна.

Выйшаўшы із-за стала, я паспяшаўся схавацца ў амбразуру расчыненага вакна. Там, зусім забыўшыся пра ўсё, што мяне атачала, я залюбаваўся

гульнёй святла, якую можна ўбачыць толькі на поўначы, у цудоўныя па сваёй яснасьці белыя ночы. Чорныя, цяжкія навальнічныя хмары паласавалі неба; гадзіннікі паказвалі палову першага папоўначы; ў гэты час года ночы ў Пецярбургу да таго кароткія, што іх ледзь паспяваеш заўважыць; ранішняя зара ўжо паднімалася над Архангельскам; вецер сціх, і ў прасветах паміж нерухомымі

[317] “Згодна іншых апавяданняў, Мікалай Паўлавіч, вельмі ўражаны гэтай наіўнай дзёрзкасьцю, сказаў з усмешкай: “Нас павінна быць васьмёра за нашым сталом, ну што ж, нас будзе дзевяць, таму што выпадак пасылае нам адным госьцем больш”. Падчас вячэры васпан некалькі разоў добразычліва загаворваў з ім (швейцарцам)” (нататкі Н. К. Шыльдэр а РС. 1891. No 1. С. 179).

[318] Гэта быў Генры Ўільям Пейджэт, 2-гі граф Эксбрыдж, з 1815 г. маркіз Энглэзі (1768-1854), удзельнік бітвы пры Ватэрлоо, бацька траіх сыноў; сапраўднае імя паказана аўтарам рэцэнзіі ў “Quarterly Rewiev” (гл.: Bibliotheque universelle de Geneve. 1844. T. 52. P. 298).

хмарамі бялела неба; здавалася, серабрыстыя клінкі рассякаюць накінутае на яго шчыльнае шыццё. Святло нябёсаў адбівалася ў неўскіх водах, якія знаходзіліся ў поўнай нерухомасці, бо хвалі заліва, усё яшчэ хвалюемыя папярэднім буранам, ішлі насустрач цячэнню ракі і спынялі яго, надаючы паверхні Нявы падабенства з малочным морам або перламутравым возерам. Перада мной распасціралася вялікая частка Пецярбурга з яго набярэжнымі і шпілямі; то была выява, вартая пэндзля Брэйгеля Аксамітнага[319]. Фарбы гэтай выявы не паддаюцца апісанню; купалы сабора Святога Мікалая[320] сінелі на фоне белага неба; над порцікам Біржы – грэцкага храма, з тэатральнай пампезнасьцю пабудаванага на ўскрайку аднаго із выспаў, у тым месцы, дзе рака падзяляецца на два галоўных рукавы, – яшчэ зіхацелі рэшткі ілюмінацый; асветленыя калоны будынка, безгустоўнасць якога не была прыкметнай ў такі час і на такой адлегласці, адбіваліся ў рацэ, малюючы на яе белай паверхні залацісты франтон і перыстыль; увесь горад, здавалася, афарбавалася ў той жа сіні колер, што і сабор Святога Мікалая, і стаў падобны да задняга плану, які часта сустракаецца на карцінах старых майстроў; гэтая фантастычная выява, напісанная на ўльтрамарынавым фоне ў пазалочанай раме акна, нейкім звышнатуральным чынам супярэчыла раскошнаму ўбранству і штучнаму асвятленню палаца. Здавалася, быццам горад, неба, мора, ўся прырода, супернічаючы з палацам, жадалі па-свойму адсвяткаваць вяселле дачкі таго, хто валодае ўсімі гэтымі абшарамі. Выгляд неба быў настолькі дзіўны, што чалавек з уяўленнем мог бы палічыць, што ва ўсёй Расійскай імперыі, ад Лапландыі да Крыма і Каўказа, ад Віслы да Камчаткі, цар нябесны падае нейкі знак цару зямному. Паўночнае неба шчодрае на папярэджаньні. За ўсім гэтым хавалася нешта дзіўнае і нават прыгожае. Я ўсё глыбей і глыбей апускаўся ў назіранне, як раптам пяшчотны і пранікнёны голас абудзіў мяне ад мар.

– Што вы тут робіце? – Спытаў голас.

– Спадарыня, я захапляюся; сёння я толькі гэта і раблю. Я падняў вочы і ўбачыў імператрыцу. Мы былі адны ў амбразуры гэтага вакна, якая была падобная адкрытаму альтанку над Нявой.

– Што да мяне, – сказала імператрыца, – то я задыхаюся; гэта куды менш паэтычна. Зрэшты, у вас ёсць усе падставы захапляцца гэтым відам; ён на самай справе цудоўны.

Яна пачала глядзець у вакно разам са мной.

– Я ўпэўнена, – працягвала яна, – што ва ўсім гэтым палацы мы адзіныя, хто звяртае ўвагу на гэтую гульню святла.

– Усё, што я тут бачу, новае для мяне, спадарыня; я ніколі не дарую сабе, што не прыехаў у Расію, калі быў малады.

– Сэрца і ўяўленне заўсёды маладыя.

[319] Брэйгель Аксамітны (1568-1625) – фламандскі жывапісец, які вылучаўся далікатнасьцю каларыту і прыхільнасьцю да ідылічных краявідаў.

[320] Маецца на ўвазе Нікольскі Марскі сабор на Мікольскай плошчы, збудаваны ў 1753-1762 гг. архітэктарам С. І. Чэвакінскім ў стылі барока з выкарыстаннем традыцыйных формаў рускай царкоўнай архітэктуры.

Я не адважыўся адказаць, бо імператрыца сапраўды гэтак жа, як і я, ужо зусім не маладая, і мне не хацелася нагадваць ёй пра гэта; у мяне магло не хапіць часу і адвагі запэўніць яе, што бег часу не павінен яе засмучае, бо ёй ёсць адкуль браць суцяшэнне. Пакідаючы мяне, яна сказала з уласцівай ёй вытанчанасьцю: "Я захаваю ў памяці гэты вечар, калі пакутавала і захаплялася разам з вамі". Затым яна дадала:" Я не сыходжу, мы яшчэ ўбачымся".

Я блізкі да польскага сямейства[321], да якога належыць жанчына, якая карыстаецца вялікай павагай у імператрыцы. Баранэса ***, народжаная графіня ***, якая выхоўвалася ў Прусіі разам з дачкой караля, рушыла ўслед за прынцэсай у Расію і ніколі не разлучалася зь ёю; яна адружылася ў Пецярбургу, дзе жыве на становішчы сяброўкі імператрыцы. Падобнае пастаянства пачуццяў робіць гонар ім абодвум. Відаць, баранэса *** сказала пра мяне імператару і імператрыцы некалькі добрых слоў, а мая прыродная сціпласць – лíслівасць асабліва тонкая ад таго, што міжвольная, – давяршылі мой трыумф. Выходзячы з частавальнай залы і накіроўваючыся ў бальную, я зноў падышоў да вакна. На гэты раз яно выходзіла ва ўнутраны двор, і тут перад маімі вачамі паўстала зусім іншае відовішча, хоць і гэтак жа нечаканае і дзіўнае, што і зара над Пецярбургам. То быў унутраны двор Зімовага палаца, квадратны, як і двор Луўра. Пакуль доўжыўся баль, гэты двор паступова запаўняўся народам; тым часам змрок рассеўся, ўзышло сонца; гледзячы на гэты нямы ад захаплення натоўп – гэты нерухомы, маўклівы і, так бы мовіць, зачараваны раскошай царскага палаца народ, з нясмелай павагай, з нейкай жывёльнай радасьцю ўдыхаўшы водар панскага балю, – я адчуў радасьць. Нарэшце я ўбачыў рускі натоўп; там унізе сабраліся адны мужчыны; іх было так шмат, што яны запоўнілі ўвесь двор да апошняга дзюйма... Аднак забавы народа, які жыве ў дэспатычных краінах, не выклікаюць у мяне даверу, калі супадаюць з забавамі манарха; я перакананы, што адзіныя непадробныя пачуцці, якія жывуць у грудзях людзей пры самаўладным дзяржаўным кіраванні, – гэта страх і паслужлівасць у ніжэйшых станаў, ганарыстасць і крывадушная велікадушнасць – у вышэйшых. На пецярбургскім свяце я раз-пораз успамінаў падарожжа імператрыцы Кацярыны ў Крым і пабудаваныя ўздоўж дарогі, у чвэрці лье адна ад другой, вёскі, якія складаліся з адных размаляваных фасадаў[322]; іх ўзвялі тут з дошак, каб запэўніць

[321] Маецца на ўвазе сямейства Гуроўскіх. Баранэса Цэцылія Уладзіслаўаўна Фрэдэрыцы (1794-1851) "жонка (з 1814) барона Пятра Андрэевіча Фрэдэрыцы (1786-1855), камандзіра лейб-гвардэйскага маскоўскага палка, была дачкой польскага графа Гуроўскага і "ўнучкай, па сваёй маці, вядомага прускага фельдмаршала фон Бішафсфэрдэра (...) і выхоўвалася з самых юных гадоў пры прускім двары, у сям'і караля Фрыдрыха Вільгельма III і яго жонкі каралевы Луізы, з іхнай дачкой прынцэсай Шарлотай, пасьля усерасійскай імператрыцай Аляксандрай Хвёдараўнай. Яны былі звязаны самым пяшчотным сяброўствам, якая не спынялася да іхнай сьмерці" (Фрэдэрыцы М. П. З успамінаў // Гістарычны веснік. 1898. Т. 1. С. 57-58). Cecile, як звалі яе пры двары, была для імператрыцы "невычэрпнай крыніцай дапамогі ва ўсіх звычайных справах, спагадай, ці словам і справай" (Сон юнацтва. С. 22-23). У Цэцыліі Фрэдэрыцы было два браты - графы Адам і Ігнаці Гуроўскія (гл. пра іх ніжэй заўв. да т. 1, с. 270).

[322] Звесткі пра грандыёзныя "дэкарацыі", збудаваныя Г. А. Пацёмкіным з нагоды паездкі Кацярыны II у грамадстве шляхетных замежнікаў па новадалучаннаму да Расіі Крыму (1787), узыходзяць, у прыватнасці, да "Нататак, або Ўспамінаў і анекдотаў" французскага амбасадара пры двары Кацярыны графа Л. Ф. дэ Сегюра (пар. заўв. да цяп. тома, с. 28), які, апісваючы гэтае падарожжа, неаднаразова

пераможную Гаспадарыню у тым, што пад час яе валадарання пасярод пустыні выраслі пасяленні. Падобныя думкі да гэтага часу валодаюць рускімі

розумамі: кожны імкнецца схаваць ад позіркаў пераможцы свае беды і явіць яго вачам суцэльны дабрабыт. Каб дагадзіць таму, хто, па ўсеагульным перакананні, жадае і дамагаецца ўсеагульнага дабра, людзі паўстаюць супраць праўды, пагражаючы ёй змовай усмешак. Імператар – адзіны жывы чалавек ва ўсёй імперыі; бо сілкавацца – яшчэ не значыць жыць!..

Варта, аднак, прызнаць, што народ, які сабраўся ў двары, заставаўся там, можна сказаць, па добрай волі; мне падалося, што ніхто не прымушаў гэтых простых людзей сабрацца пад вокнамі імператара і прыкідвацца вясёлымі; значыць, яны і сапраўды весяліліся, але крыніцай іх весялосці былі забавы спадароў, яны весяліліся зело сумна, як кажа Фруассар[323]. Зрэшты, прычоскі жанчын з простых людзей, асляпляльныя ваўняныя або шаўковыя паясы мужчын у рускіх, г. зн. персідскіх, кафтанах прыгожага сукна, разнастайнасць фарбаў, нерухомыя людзі – усё гэта разам нагадвала мне велізарны турэцкі дыван, якім пакрыў двор той чараўнік, што творыць усе тутэйшыя цуды. Партэр із галоў – вось найпрыгажэйшае ўпрыгожванне імператарскага палаца ў першую вясельную ноч яго дочкі; расійскі манарх думаў пра тое самае, што і я, бо ласкава звярнуў увагу замежнікаў на гэты маўклівы натоўп, адной сваёй прысутнасьцю даказваючы, што ён падзяляе з гаспадаром яго радасць. Цень народа станавілася на калені перад нябачнымі багамі. Іх Вялікасці па-сутнасіці бажаствы гэтага Элізіума, насельнікі якога, асудзіўшыя сябе на пакору, з захапленнем спажываюць асалоду, складзеную із цяжкасьцей і ахвяр. Я заўважаю, што вяду тут такія прамовы, якія ў Парыжы вядуць радыкалы; ў Расіі я стаў дэмакратам, але гэта не перашкодзіць мне заставацца ў Францыі перакананым арыстакратам; уся справа ў тым, што селянін, які жыве ў ваколіцах Парыжа, або наш дробны буржуа куды больш вольныя, чым пан у Расіі. Толькі той, хто падарожнічаў, ведае, да якой ступені схільна чалавечае сэрца да аптычных падманаў. Гэтае

падкрэсліваў яго казачнасць, параўноўваючы ўбачанае то з казкамі "Тысяча і адна ноч", то з палацам Арміды (гл.: Segur L.-F. de. Memoires ou Souvenirs et anecdotes. P., 1827. T. 3. P. 159, 195). Гэты вобраз выкарыстоўваўся французскай газетнай публіцыстыкай кюстынаўскага часу; так, разважаючы 2 верасня 1837 г. пра Вазьнясенскія манеўры рускага войска, газета "Courrier francais" заўважала: "Усімі помніцца ўрачыста абстаўленае падарожжа Кацярыны II па паўднёвых губернях Расіі: усе цуды, якімі галантны і славалюбівы Пацёмкін спадзяваўся пацешыць ганарыстасць імператрыцы, будуць зноў ўладкаваны ў нашы дні, але ўжо з іншай мэтай. Цяпер рускія хочуць асляпіць відовішчам сваёй магутнасьці пасланцоў еўрапейскіх дзяржаў, якія будуць суправаджаць імператара Мікалая ў Крым. Бязлюдны стэп, які займае цэнтр імперыі, як па чараўніцтве пакрыецца селішчамі, людзьмі і статкамі. Цэлыя народы будуць перасяленыя на новае месца дзеля таго, каб пацешыць позіркі гасьцей. Куды ні глянь, усюды вандроўцы ўбачаць сведчанні дастатку і ўрадлівасьці, а затым нясціпласць некалькіх паслужлівых пісьменнікаў паб'е Яўропу апавяданнямі, не саступаючымі выдумкам "Тысячы і адной ночы".

[323] Кюстын запазычвае стыль французкіх хронік, адным із самых знакамітых стваральнікаў якіх быў Жан Фруассар (каля 1337-каля 1400).

назіранне пацвярджае думку спадарыні дэ Сталь, якая сказала, што кожны француз "альбо заўзяты якабінец, альбо апантаны раяліст"[324].

Я вярнуўся да сябе, уражаны веліччу і шчодрасьцю імператара і здзіўлены бескарыслівым захапленнем, з якім народ глядзіць на багацці, якіх ён не мае, якіх у яго ніколі не будзе і якім ён нават не адважваецца зайздросьціць. Калі б я не ведаў, колькі славалюбаў плодзіць штодня свабода, я з цяжкасцю паверыў бы, што дэспатызм мог спарадзіць столькі бескарыслівых філосафаў.

Ліст дванаццаты

*Заўвага. – Мітусня пецярбургскага жыцця. – Ніякага натоўпу. – Сапраўдны рускі імператар. – Імператрыца, яе ветлівасць. – Якое значэнне надаюць ў Расіі меркаванню чужаземцаў. – Параўнанне Парыжа з Пецярбургам. – Вызначэнне пачцівасці. – Свята ў Міхайлаўскім замку. – Вялікая княгіня Алена. – Гутарка з ёю. – Бляск баляў, куды мужчыны з'яўляюцца ў мундзірах. – Майстэрская ілюмінацыя. – Асветленая зяляніна. – Музыка ўдалечыні. – Боскет ў галерэі замка. – Фантан у бальнай зале. – Экзатычныя расліны. – Убранне з адных люстэркаў. – Танцавальная зала. – Прытулак імператрыцы. – Следства дэмакратыі. – Што падумаюць пра гэта нашы нашчадкі. – Характэрная гутарка з імператарам. – Яго склад розуму. – Таямніца Расіі разгаданая. – Захады, здзейсненыя імператарам у Крамлі. – Яго спагадлівасць. – Пацешны анекдот у заўвазе. – Ангельская паслужлівасьць. – Баль, дадзены імператрыцай у гонар сямейства Д ***. – Выява аднаго француза. – Сп-р дэ Барант. – Обер-камергер. – Промах аднаго з яго падначаленых. – Суровая вымова, атрыманая ім ад імператара. – Як цяжка што-небудзь агледзець у Расіі.*

ЗАЎВАГА

Ліст, які вы зараз прачытаеце[325], даставіў з Пецярбурга ў Парыж надзейны чалавек, а мой сябар, каму было яно адрасавана, захаваў яго для мяне з нагоды некаторых падрабязнасцей, якія здаліся яму цікавымі. Тон яго, больш хвалебны, чым у тых лістах, якія засталіся ў мяне, тлумачыцца тым, што празмерная адкрытасць магла б у вядомых абставінах скампраметаваць асобу, якая ласкава згадзілася даставіць маю справаздачу па прызначэнні. Таму я меркаваў, што ў гэтым лісце – але толькі ў ім адным – абавязаны перабольшыць дабро і згладзіць

---

[324] Кюстын у афарыстычнай форме рэзюмуе змест сёмай главы першай часткі кнігі с-ні дэ Сталь "Пра ўплыў захапленняў на шчасьце індывідаў і нацый" (1796); глава называецца "Пра дух партый".

[325] Гэта ўказанне на сапраўднасць ліста – не літаратурны прыём. У канцы чэрвеня 1840 г. Кюстын пісаў Сафі Гэ: "Ці захаваўся у вас мой ліст да Эдуара (Сэнт-Барба) з Пецярбурга, датаваны 19 ліпеня 1839? Там гаворыцца пра свята ў вялікай княгіні Алены, якая доўга распытвала мяне пра вас. Я дайшоў да гэтага месца ў апісанні майго падарожжа і з павагі да праўды, якая рухае мною ў працы над гэтай кнігай, аддаю перавагу не выдумляць, а звярнуцца да пастаўленых мною ж адзнак"(цыт. па: Той. Р. 521).

зло; я палічыў сваім абавязкам зрабіць гэтае прызнанне, бо ў творы, адзіная каштоўнасць якога складаецца ў добрасумленнасьці і дакладнасьці, самае нязначнае прытворства было б пралікам. Выдумка псуе апавяданне вандраўніка так сама як і сапраўдны факт невячыць выдуманы твор, быўшы уключаным ў яго, а значыць, больш ці менш скажоны.

~192~

Такім чынам, мне б хацелася, каб гэты ліст вы чыталі некалькі больш абачліва, чым іншыя, а галоўнае – не абышлі ўвагай заўвагі да яго, якія служаць да яго выпраўлення.

Пецярбург, 19 ліпеня[326] 1839 года

Ці паверыце? ўжо пяць дзён як атрымаў я ваш ліст ад 1-га ліпеня і да гэтага часу, без перабольшання, не меў ні хвіліны, каб вам адказаць. Я мог бы знайсці час толькі па начах, але пры той знясільваючай Лапландскай спякоце, якая цяпер трымаецца, не спаць было б небяспечна. Трэба быць рускім і нават самім імператарам, каб вытрымаць стому ад цяперашняга пецярбургскага жыцця: вечарамі тут ладзяць святы, якія ўбачыш адзіна ў Расіі, раніцай прымаюць віншаванні пры двары, ладзяць цырымоніі, прыёмы ці ж публічныя ўрачыстасці, марскія і сухапутныя парады; на Няве ў прысутнасці ўсяго двара, а з ім і ўсяго горада, спушчаны на ваду 120-гарматны карабель[327]; – вось што паглынае ўсе мае здольнасьці і прыцягвае цікаўнасць. Калі дні такія насычаныя, становіцца не да лістоў. Я кажу, што ўвесь горад і двор сабраліся паглядзець, як спускаюць на ваду Нявы карабель, самы вялікі, які плаваў калі-небудзь па гэтай рацэ, – але не падумайце, быццам із-за гэтага на марскім свяце быў натоўп. Рускім менш за ўсё бракуе прасторы, і яна ж больш за ўсё ім шкодзіць; чатыры-пяць сотняў тысяч чалавек, што жывуць у Пецярбургу, не засяляючы яго, губляюцца ў шырокіх межах гэтага неабсяжнага горада з сэрцам з граніту і медзі, целам з тынкоўкі і вапны і ўскрайкамі із фарбаванага бярвення і гнілых дошак. Гэтымі дошкамі, замест гарадскіх сцен, абнесена пустыннае балота[328] *. Гэты горад – калас на гліняных нагах; ў сваёй казачнай пышнасці ён не падобны ні на адну са сталіц цывілізаванага свету, дарма што будаваўся ў перайманне ім ўсім; але чалавек дарма пускаецца шукаць для сябе ўзоры на край света – глеба і клімат пануюць над ім, прымушаючы ствараць нешта новае, нават калі хочацца яму ўсяго толькі паўтарыць старажытных.

---

326 Згодна старога стылю 7 ліпеня.

327 "У сераду 5 дня (ліпеня) спушчаны на ваду ў Новым Адміралтэйстве новапабудаваны карабельным інжынера палкоўнікам Паповым стадваццацігарматны карабель "Расія" ў вышэйшай прысутнасці яго вялікасьці гасудара імператара і ўсёй імператарскай сям'і, са звычайнымі ў такіх выпадках урачыстасцямі" (Санкт-Пецярбургскія ведамасці, 1 ліпеня 1839; ў "Journal de Saint-Petersbourg" тая ж інфармацыя пазначаная 11/23 ліпеня 1839 г.). Згодна слоў М. А. Корфа, спуск гэтага карабля на ваду быў спалучаны з вялікай рызыкай, так як "для пабудовы судоў падобнага памеру няма або, ва ўсякім разе, тады тут не было адпаведных докаў і, згодна волі гасудара, гэты карабель быў пабудаваны ў такім доку, дзе паміж яго бакамі і рэбрамі карабля заставалася прастора не больш за некалькі вяршкоў", тым не менш усё прайшло добра (РС. 1899 No 1. С. 23).

328 Набярэжныя Нявы – гранітныя, купал сабора Св. Ісаака – медны, Зімовы палац і Александрыйскі слуп выкананы з выдатнага каменя, мармуру і граніту, статуя Пятра I адлітая з медзі

Я бачыў Венскі кангрэс, але не ўзгадаю сходу, які б раскошай каштоўнасцей і сукенак, разнастайнасцю і пышнасцю мундзіраў альбо стройнай веліччу цэлага мог параўнацца са святам, што зладзіў імператар з нагоды вяселля сваёй дачкі, – увечары, у тым самым Зімовым палацы, які годам раней згарэў і паўстаў з попелу паводле слова аднаго-адзінага чалавека.

Пятро Вялікі не памёр! Маральная сіла яго па-ранейшаму жывая і па-ранейшаму дзейная: Мікалай – першы сапраўды рускі гаспадар, які кіруе Расіяй пасьля заснавальніка яе сталіцы.

~193~

Калі баль, дадзены пры двары ў гонар адружання вялікай князёўны Марыі, набліжаўся да канца, імператрыца паслала дзяжурных афіцэраў адшукаць мяне сярод танцуючых, але яны з чвэрць гадзіны не маглі гэтага зрабіць, бо я, згодна свайго звычаю, трымаўся ў баку. Я быў цалкам паглынуты прыгажосьцю неба і, застыўшы каля таго самага вакна, дзе пакінула мяне імператрыца, любаваўся ноччу. Пасьля вячэры я толькі на імгненне пакінуў гэтае месца, каб апынуцца на шляху руху Іх Вялікасцей, але, не будучы заўважаным імі, вярнуўся назад і з нейкага падабенства кафедры сузіраў у сваё задавальненне паэтычнае відовішча – світанак над велізарным горадам падчас прыдворнага балю. Афіцэры, што атрымалі загад знайсці мяне, нарэшце выявілі маё сховішча і паспяшаліся праводзіць мяне да імператрыцы. Яна чакала мяне і была такой дабрай, што сказала пры ўсім двары:

– Я ўжо вельмі даўно пытаюся пра вас, спадар дэ Кюстын, чаму вы пазбягаеце мяне?

– Я двойчы стаяў на шляху руху Вашай Вялікасьці, Ваша Вялікасць мяне не заўважылі.

– Вы самі вінаватыя, я шукала вас з таго часу, як вярнулася ў бальную залю. Мне хочацца, каб вы абавязкова ўсё тут пабачылі ў падрабязнасцях, каб ваша меркаванне аб Расіі пераважыла меркаванне дурняў і нядобразычліўцаў.

– Я далёкі ад таго, каб прыпісваць сабе падобную ўлада, спадарыня; але калі б мае ўражанні маглі перадавацца іншым, хутка Францыя пазірала б на Расію як на казачную краіну.

– Вам не варта трымацца толькі знешнасці рэчаў, вы павінны ўзважыць іхную сутнасць, вы надзелены ўсімі неабходнымі для гэтага талентамі. Бывайце, я хацела толькі пажадаць вам спакойнай ночы, спякота мяне стамляе; не забудзьцеся сказаць, каб вас правялі па маіх новых пакоях, іх перарабілі па задуме імператара. Я загадаю, каб вам усё паказалі самым падрабязным чынам.

Пасьля яе сыходу я стаў прадметам усеагульнай цікаўнасьці і выказванняў прыхільнасьці з боку прысутных. Гэтае прыдворнае жыццё мне настолькі ў навінку, што забаўляла мяне, і я нібы падарожнічаю ў часе: мне здаецца, быццам я ў Версалі і перанёсся на стагоддзе таму. Цудоўная паслужлівасьць тут – натуральная ўласцівасць чалавека; як бачыце, Пецярбург знаходзіцца вельмі далёка ад нашай краіны, якая яна ёсць сёння. У Парыжы ёсць пышнасць, багацце, нават вытанчанасць, але няма больш ні велічы, ні абыходлівасьці; пачынаючы з першай рэвалюцыі, мы жывем у заваяванай краіне, дзе схаваліся

разам, хто як змог, і рабаўнікі, і абрабаваныя. Для таго, каб быць ветлівым, трэба мець што аддаваць: ветлівасць ёсць мастацтва дараваць іншых перавагамі, якімі валодаеш сам, – сваім розумам, багаццем, высокім становішчам, уплывам і ўсякім іншым спосабам дастаўляць задавальненне; быць ветлівым – значыць умець з прыемнасьцю

даваць дарункі і прынімаць іх; але калі нішто нікому не належыць напэўна, ніхто нічога не можа і даць. У Францыі цяпер нічым нельга абмяняцца палюбоўна, усё трэба вырываць у людзей, апантаных славалюбствам або баязьню. Розум цэніцца толькі пастолькі, паколькі можна атрымаць ад яго выгаду, і нават гутарка раптам перарываецца, ледзь яе перастае ажыўляць таемны разлік. Упэўненасць у сваім становішчы ёсць першая ўмова абыходлівасці ў грамадскіх адносінах і крыніца дасціпных думак у гутарцы.

Учора, яшчэ не паспеўшы адпачыць пасьля прыдворнага балю, я пабываў яшчэ на адным сьвяце – у Міхайлаўскім замку, ў вялікай княгіні Алены[329], нявесткі імператара, жонкі вялікага князя Міхаіла і дачкі князя Паўла Вюртэмбергскага, які жыве ў Парыжы. Яна мае вядомасць адной із вытанчанейшых дам у Яўропе; гутарка з ёю да крайнасці займальная. Я меў гонар быць ёй прадстаўленым перад балем – у тую першую хвіліну яна сказала мне толькі некалькі слоў, але на працяг вечара не раз даставіла мне выпадак гаварыць з ёю. Вось што ў мяне ў памяці з яе ветлых прамоваў:

– Мне казалі, што ў вас і ў Парыжы, і ў загарадным доме[330] збіраецца вельмі прыемнае грамадства.

---

[329] Вялікая княгіня Алена Паўлаўна (народж. Фрэдэрыка Шарлота Марыя, прынцэса Вюртэмбергская; 1806-1873); жонка (з 1824) вялікага князя Міхала Паўлавіча (1798-1849) і дачка Паўла Вюртэмбергскага (1785-1852), брата Вюртэмбергскага караля Вільгельма I, які ўступіў на пасад у 1816 г. Паколькі ў караля ў той час былі толькі дочкі, а ў Вюртэмбергу дзейнічаў салічны закон, які забараняў перадачу пасаду па жаночай лініі, пасьля сьмерці Вільгельма I карона павінна была перайсці да Паўла, але той, любячы свецкае жыццё і сумуючы ў сталіцы каралеўства, Штутгарце, адмовіўся ад гэтага гонару і з'ехаў у Парыж, дзе пражыў усё жыццё; там жа атрымалі адукацыю яго дзеці. Алена Паўлаўна цікавілася літаратурай і філасофіяй, цаніла асвечаных суразмоўцаў і сама выказвалася “лёгка і разумна” (Kauchtschischwili N. Il Diario di Dar'ja Fedorovna Ficquelmont. Milano, 1968. P. 101), абмяркоўвала з А. І. Тургеневым і П. А. Вяземскі “Ламарціна, Гюго, Дзюма”, старадаўнія рукапісы, Шэлінга і Ламенне (лісты А. Я. Тургенева Н. Я. Тургеневу ад 20 і 24 кастрычнік 1839 года г.; (РА ИРЛИ. Ф. 309. No 706. Л. 66 аб., 70). Згодна ўспамінаў міністра дзяржаўных маёмасцей П. Д. Кісялёва, Мікалай I адазваўся пра стасункі Алены Паўлаўны з Кюстынам так: “Алена – гэта навуковец нашага сямейства, я да яе адсылаю еўрапейскіх падарожнікаў; ў апошні раз гэта быў Кюстын, які завёў са мною гутарку пра гісторыю праваслаўнай царквы; я адразу накіраваў яго да Алены, якая раскажа яму больш, чым ён сам ведае, прытым жа я не хацеў працягваць размову з чалавекам, якога я бачыў у першы раз і які, вядома, надрукуе, па-свойму, справаздачу пра гэтую размову”(РС. 1882. No 3 С. 791). Аб удзеле вялікай княгіні ў наступных падзеях рускай гісторыі гл.: Lincoln W. Bruce. The Circle of the Grand Duchess Yelena Pavlovna, 1847-1861 // Slavonic and East European Review. 1970. Vol. XLVIII. No ii2. P. 373-387

[330] Гаворка ідзе пра салоны Кюстына на вуліцы Ларошфуко ў Парыжы і ў маёнтку Сен-Грас (набытым Кюстыным ў 1832 г.), у якіх бывалі Т. Гацье, Г. Берліёз, Д. Мейербер, Ж. Жанэн, С. Гэ, Д. дэ Жырардо (гл. наступную заўвагу) і выступалі знакамітасьці опернага і драматычнага тэатраў: Рашэль, Дзюпрэ, Рубіні і інш.

– Так, Ваша Вялікасць, я паважаю дасціпных людзей, і гутарка з імі з’яўляецца маім самым вялікім задавальненнем; аднак я не мог і выказаць здагадку, што Вашай Імператарскай Вялікасці вядомы такія падрабязнасьці.

– Мы ведаем Парыж, і нам вядома, што толькі нешматлікія із жывучых там глыбока разумеюць суснасць, захоўваючы пры гэтым памяць пра мінулае. Павінна быць, людзі менавіта такога складу розуму і бываюць у вас. Шмат каго із тых, каго вы прывыклі ў сябе бачыць, мы паважаем праз іхныя творы, асабліва спадарыню Гэ і яе дачку, спадарыню дэ Жырардэн[331].

– Гэта дамы вельмі дасціпныя і адукаваныя; я маю шчасце быць іх сябрам.

– Вашы сябры – людзі выдатнага розуму.

Лічыць сваім абавязкам сціпла паводзіць за іншых – рэч надзвычай рэдкая, і ўсё ж у той момант я адчуў менавіта падобнае выключнае пачуццё. Вы скажаце, што з усіх відаў сціпласьці гэтую выказваць лягчэй за ўсё. Можаце смяяца нада мной колькі заўгодна, я кажу чыстую праўду: мне здавалася, што я паступіў бы недалікатна, калі б з залішняй шчырасцю асудзіў сваіх сяброў захапленню, выгаднаму для майго самалюбства. У Парыжы я б прама выказаў ўсё, што думаю; ў Пецярбургу ж я баяўся здацца чалавекам, які на падставе таго, што аддае заслужанае па справядлівасці іншым, нахвальвае сам сябе. Вялікая княгіня працягвала распытваць:

– Мы з вялікім задавальненнем чытаем кнігі спадарыні Гэ, што вы пра іх думаеце?

– Я думаю, Ваша Вялікасць, што ў іх намалявана грамадства прайшоўшых часоў, і адлюстравана асобай, ведаючай у ім толк.

– Чму спадарыня дэ Жырардэн нічога больш не піша?

– Спадарыня дэ Жырардэн – паэт, Ваша Вялікасць, а для паэта маўчаць значыць працаваць.

---

[331] Сафі Гэ (народж. Нішо дэ Ла Валетт; 1776-1852) – складальніца свецкіх рамантычных раманаў, камедый і вершаў, гаспадыня літаратурнага салона, яна выступала як захавальніца традыцый літаратурных салонаў XVIII стагоддзя (згодна з легендай, калі ёй, дачцэ буйнога фінансіста, было два гады, яе пацалаваў Вальтэр, як бы перадаўшы тым самым ёй свой розум і густ). З сям'ёй Кюстына яна была знаёма шмат гадоў, так як брала ўрокі ў айчыма Дэльфіны дэ Кюстын, кавалера дэ Буфлера; Астольф называў яе прыёмнай маці і пастаянна ліставаўся з ёю, не звяртаючы ўвагі на тое, што ёй здаралася не без з'едлівасьці намякаць ў друку на яго літаратурныя няўдачы (гл.: Tarn. P. 241-242). “Божа, як мне прыемна, складаючы лісты да вас, думаць, быццам размаўляю з вамі! У лістах, якія вам адрасаваны, больш за палову належыць вам самой. ‹...› ваша жвавасць, шчырасць вашага розуму натхняюць і іншых на нешта больш цікавае, чым агульныя месцы!” – пісаў Кюстын Сафі Гэ 20 лістапада 1827 г. (Bulletin du Bibliophile. 1968. No 4. P. 478). Дачка спадарыні Гэ, Дэльфіна (1804-1855) у дваццацігадовым узросьце ўжо выдала зборнік вершаў і славілася сваім паэтычным талентам; ў 1831 г. яна адружылася з Эмілем дэ Жырардо (1806-1881), таленавітым журналістам, выдаўніком (з 1836 г.) першай французкай газеты сучаснага тыпу (масавы наклад і сціплы кошт дзякуючы размяшчэнню рэкламы) “Presse”, з 1838 дазволенай для распаўсюджвання ў Расіі, у дачыненні да якой яна займала пазіцыю больш ці менш прыхільную (гл.: ЛН. Т. 31/32 - С. 580, 650). У адпаведнасьці з гэтай пазіцыяй рэцэнзія на "Расею ў 1839 годзе", змешчаная ў газеце Жырардо ў снежні 1843 (аўтар - Э. Пеллетан), гучала, нягледзячы на шматгадовае сяброўства Кюстына з Дэльфінай дэ Жырардо і яе маці, дастаткова непрыхільна.

– Спадзяюся, што менавіта такая прычына яе маўчання, бо шкада было б, калі б яна, з яе назіральнасьцю і выдатным паэтычным дарам, пісала з гэтага часу толькі артыкула-аднадзёнкі[332]*.

У гэтай размове мне прыйшлося ўзяць сабе за правіла толькі слухаць і адказваць; але я рыхтаваўся да таго, што вялікая княгіня назаве іншыя імёны, яшчэ раз ўсцешыўшы мой нацыянальны гонар і падвергнуўшы маю стрыманасць датычна сяброў новым выпрабаванням.

Я ашукаўся ў сваіх чаканнях; жыццё вялікай княгіні працякае ў краіне ўзорнага такту, і яна, вядома, лепш за мяне ведае, што варта і чаго не варта гаварыць[333]; роўна баючыся сэнсу і маіх слоў, і майго маўчання, яна больш не вярталася да размовы аб нашай сучаснай літаратуры. Ёсць імёны, самы гук якіх здольны збянтэжыць тую душэўную раўнавагу і аднастайнасць у думках[334], да якога прымушае дэспатыя ўсякага, хто хоча жыць пры рускім двары.

Усё гэта я прашу вас прачытаць спадарыні Гэ і спадарыні дэ Жырардэн: у мяне няма магчымасьці паўтарыць сваё апавяданне ў другім лісьце, ды і часу няма каму-небудзь пісаць. Але ўсё ж мне хочацца, каб больш да гэтага не вяртацца, апісаць вам тыя чароўныя святы, на якіх мне здараецца тут бываць кожны вечар. У нас балі сапсаваны маркотнымі фракамі мужчын, тады як пецярбургскім салонам асаблівы бляск надаюць разнастайныя і асляпляльныя мундзіры рускіх афіцэраў. У Расіі пышнасць жаночых упрыгожванняў спалучаецца з золатам ваеннай сукенкі, і кавалеры не здаюцца падручнымі аптэкара ці пісара, службоўцамі ў адвакатаў сваіх дам.

Вонкавы фасад Міхайлаўскага замка, які выходзіць у сад, упрыгожаны па ўсёй даўжыні порцікам ў італьянскім стылі. Учора, скарыстаўшыся трыццаці шасьці градуснай спякотай, між слупоў на гэтай знешняй галерэі развесілі звязкі лампіёнаў незвычайнага выгляду. Лампіёны былі папяровыя і мелі форму цюльпанаў, лір, ваз... – відовішча вытанчанае і новае.

Мне казалі, што для кожнага свайго свята вялікая княгіня Алена прыдумляе нешта нідзе больш не бачанае; падобная слава павінна быць ёй у цяжар, бо падтрымліваць яе няпроста. Да таго ж, княгіня з яе прыгажосьцю і розумам, вядомая ўсёй Яўропе вытанчанасцю манер і ўменнем весьці цікавую размову, падалася мне больш прымушанай і скаванай, чым астатнія прадстаўніцы

---

[332] Рамзмова перададзена мной слова ў слова. З 1836 Дэльфіна дэ Жырардо пад псеўданімам Віконт Дэ Ланэ друкавала ў газеце свайго чалавека штотыднёвую свецкую і літаратурную хроніку “Парыжскія лісты", якая мела вялікі поспех сярод публікі. Адзін із гэтых артыкулаў, надрукаваны 6 ліпеня 1837 г.) быў прысвечаны маёнтку Кюстына Сен-Грас – “цудоўнай фларэнтыйскай віле, абстаўленай на ангельскі манер, прыгожаму прытулку вандраўніка”- і збіраючыхся там знакамітасцей (Girardin D. de. Lettres parisiennes du vicomte de Launay. P., 1986. T. 1. P. 177-178).

[333] Пар. водгук П. А. Вяземскага пра Алену Паўлаўну: “усіх вельмі міла, ласкава і апропошно (l'esprit d'a propos) прыняла. Майстрыха яна гэтай справы, і шкада, што ў нас не парыжскія часопісы. Было б ім што цытаваць. У нас нейкая забарона на думку, нават і на самую добранамераную і манархічную” (ліст А. Я. Тургенева ад 7 лістапада 1837 года; РА ИРЛИ. Ф. 309. No 4715 с. 60).

[334] Такімі ў Расіі маглі выявіцца імёны ледзь ці не ўсіх найбольш вядомых французкіх пісьменнікаў 1830-х гг.; тут былі забаронены асобныя творы Бальзака, В. Гюго, А. дэ Мюсэ, Жорж Санд і інш. (гл.: Айзеншток І. Французскія пісьменнікі ў ацэнках царскай цэнзуры // ЛН. Т. 33/34 С. 787-826).

імператарскай сям'і. Мець пры двары рэпутацыю дасціпнай жанчыны – вялікі цяжар. Княгіня элегантная і вытанчанная, але выгляд у яе сумуючы; магчыма, нарадзіся яна з доляй здаровага сэнсу і невялікім розумам, не атрымаўшы ніякага выхавання і застаўшыся нямецкай прынцэсай, пагружанай ў аднастайныя будні дробнага княства, яе жыццё было б больш шчаслівым. Мяне палохае лёс вялікай княгіні Алены – шанаваць французскую славеснасць пры двары імператара Мікалая.

Святло ад звязак лампіёнаў маляўнічым чынам адбівалася на калонах палаца і падала нават на дрэвы ў садзе; там было шмат людзей. На пецярбургскіх святах людзі служаць упрыгожваннем, падобна таму як калекцыя рэдкіх раслін упрыгожвае аранжарэю. Некалькі аркестраў у глыбіні сада выконвалі ваенную музыку, з цудоўнай гармоніяй пераклікаючыся ўдалечыні. Купы дрэў, падсветленыя ліхтарыкамі, выглядалі цудоўна – нічога няма чароўней асветленай зеляніны ў выдатную ноч. Унутранасць вялікі галерэі, дзе былі ўладкованыя танцы, здзіўляла пышным убраннем; паўтары тысячы кадак і вазонаў з рэдкімі кветкамі складалі пахучы боскет. На ўскрайцы залы, у самой гушчы зараснікаў экзатычных раслін, відаць быў басейн з прахалоднай, празрыстай вадой, адкуль біла невычэрпнай бруя. У святле шматлікіх свечак вадзяныя пырскі блішчэлі, нібы алмазныя пылінкі, і асвяжальнае паветра, без стомы хвалюемае велізарнымі, вільготнымі ад дажджу пальмавымі галінамі і бананавым лісцем, пабліскваліі расой, – віхор вальса стрэсваў яе жэмчугі на мох духмянага боскета. Усе гэтыя чужаземныя расліны, карані якіх былі накрытыя дываном зеляніны, здавалася, раслі тут на роднай сваёй глебе, і чарада танцуючых дам і кавалераў Поўначы цудоўным чынам шпацыравала пад скляпеннямі трапічнага лесу. Я не разумеў, сон гэта ці выява. Ва ўсім была не проста раскоша – але паэзія. Ззянне гэтай дзівоснай галерэі было сто разоў ўзмоцнена такім мноствам люстэркаў, якога перш мне не даводзілася бачыць нідзе. Вокны, якія выходзяць на порцік, чыё майстэрскае асвятленне я вам ужо апісваў, былі адчынены, паколькі ў гэтую летнюю ноч стаяла самая моцная спякота; але ўсе праёмы, акрамя тых, што служылі выхадам, былі забраныя велізарнымі пазалочанымі экранамі з суцэльнымі люстэркамі, падстава якіх хавалася сярод кошыкаў, поўных кветак; памеры гэтых люстэрак у пазалочаных рамах, адцененых незлічонай колькасцю свечак, здаліся мне дзіўнымі. Я нібы бачыў перад сабой браму чароўнага замка. Люстэркі, прызначаныя засланіць адтуліны вокнаў, уваходзілі ў іх, падобна кавалачкам мазаікі; то былі дыяментавыя фіранкі з залатою аблямоўкай. Заўважце прытым, што галерэя вельмі значнай вышыні, і аконныя рамы ў ёй надзвычай шырокія. Люстэркі запаўнялі праёмы, але не перакрывалі да канца ток паветра, бо паміж экранамі і адкрытымі створкамі была пакінута шчыліна

у некалькі дзюймаў, непрыкметная для вока, аднак дастатковая для таго, каб у зале стала халадней. З процілеглага ад садовай галерэі боку таксама ўсталявалі люстэркі ў пазалочаных рамах, такой жа велічыні, як і ў адпаведных ваконных

праёмах. Гэтая зала даўжынёй на палову дварца. Можаце сабе ўявіць, які эфект вырабляе падобнае хараство. Патрапіўшы сюды, вы перастаеце разумець, дзе знаходзіцеся; межы залы сцёрліся, вакол была толькі прастора, святло, пазалота, кветкі, адлюстраванне, ілюзія; рух натоўпу і сам натоўп памнажаліся да бясконцасці. Любы з актораў на гэтай сцэнеператвараўся ў сотню – такім быў эфект люстэрак. Гэты крыштальны палац, які не ведаў цені, створаны для святаў: мне здавалася, што як толькі скончыцца баль, знікне і зала, і танцуючыя пары. Я ніколі не бачыў нічога лепшага; аднак сам баль быў падобны на ўсе іншыя балі і не спалучаўся з незвычайным убраннем будынка. Мяне здзіўляла, чаму гэты народ скакуноў не вынайдзе чаго-небудзь новага і не выканае ў тэатры, які так адрозніваецца ад усіх іншых месцаў, дзе прынята скакаць і сумаваць, робячы выгляд, быццам вам вельмі весела. Мне б хацелася бачыць тут кадрылі, сюрпрызы, нечаканыя выхады, балеты, перасоўныя тэатры. Як мне здаецца, у сярэднія стагоддзі ўяўленне мела вялікае значэнне ў прыдворных забаўках. Пры мне ў Міхайлаўскім замку танцавалі адны паланезы, вальсы ды тыя вырадзіўшыяся контрдансы, якія на французска-рускай гаворцы называюцца кадрыллю; нават мазуркі ў Пецярбургу танчаць не так жыва і вытанчана, як у Варшаве[335]. Рускай важнасці ніяк не ўжыцца з бойкімі, поўнымі шчырага запалу сапраўднымі польскімі танцамі.

Пасьля кожнага паланэзу імператрыца прысаджвалася адпачыць у духмянай галерэі, якую я вам апісаў; там яна хавалася ад спёкі; ў гэтую летнюю навальнічную ноч ў ілюмінаваным садзе было гэтак жа душна, як у палацы. Пад час урачыстасьці я на вольным часе параўноўваў дзве нашы краіны, і мае назіранні выявіліся не на карысць Францыі. Дэмакратыя па абавязку свайму разбурае ўпарадкаванасць вялікага збору людзей; святу ж у Міхайлаўскім замку асаблівую прыгажосць надавалі разнастайныя ўшанаванні і клопаты, прадметам якіх была імператрыца. Для вытанчаных забаў каралева неабходна; але роўнасць мае столькі іншых пераваг, што дзеля яе можна і ахвяраваць раскошай задавальненняў; менавіта так і робім мы ў Францыі – пахвальная бескарыслівасць; баюся толькі, як бы нашы нашчадкі, калі надыдзе іх чарга атрымліваць асалоду ад ўдасканаленняў, якія падрыхтавалі ім залішне высакародныя продкі, не прыйшлі да іншай высновы. Хто ведае, ці не скажуць пра нас гэтыя пакаленні, ачуняўшы ад памылак: "Паддаўшыся ілжываму красамоўству, яны зрабіліся таемнымі фанатыкамі і выраклі нас на відавочную нікчэмнасць[336]"?

~198~

Але што б там ні сталася з амерыканскай будучыняй, якую шмат хто прадракаюць Яўропе, я не стамлюся заклікаць вас захапляцца святам у

[335] У Варшаве Кюстын ніколі не быў; ў супастаўленні двух тыпаў скокаў ён абапіраецца або на апавяданні сваіх знаёмых, або проста на апрыёрнае ўяўленне пра палякаў як нацыі больш “арыстакратычнай” і “свецкай”.

[336] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. “Гэтае прадказанне спраўдзілася куды хутчэй, чым чакаў аўтар".

Міхайлаўскім замку. Захапляйцеся ж ім усімі вашымі магчымасцямі – і тым, што я апісваю, і тым, што не ўмею адлюстраваць.

Перад вячэрай імператрыца, сядзеўшая пад балдахінам з рэдкіх раслін, зрабіла мне знак наблізіцца, і не паспеў я паслухацца, як да чароўнага басейна, чыя б'ючая ўверх бруя асвятляла нас дыяментавым россыпам і асвяжальнымі духмянымі выпарэннямі, падышоў сам імператар. Узяўшы мяне за руку, ён падвёў мяне да крэслаў сваёй жонкі, спыніўшыся ў некалькіх кроках ад яе; тут яму было заўгодна даўжэй чвэрці гадзіны гутарыць са мною пра розныя цікавыя рэчы: гэты гаспадар гаворыць з вамі зусім не так, як большасць гаспадароў – адзіна для таго, каб усе бачылі, што ён з вамі размаўляе.

Перш за ўсё, ён некалькімі словамі пахваліў прыгажосць і стройны парадак свята. Я адказваў, што "здзіўляюся, як ён, жывучы так дзейна, умее знайсці час для ўсяго, і нават для таго, каб падзяліць задавальненні натоўпу".

– На шчасце, – працягваў ён, – механізм кіравання ў маёй краіне вельмі просты; калі б пры нашых адлегласьцях, якія ствараюць цяжкасьці ва ўсім, кіраванне было складаным па форме, для яго не хапіла б галавы аднаго чалавека.

Я быў уражаны і ўсцешаны такой шчырасцю; імператар, лепш чым хто – разумеючы тое, пра што яму не кажуць, вымавіў у адказ на мае думкі:

– Я таму так размаўляю з вамі, што ведаю – вы можаце мяне зразумець; мы працягваем справа Пятра Вялікага.

– Ён не памёр, Ваша Вялікасць, яго геній і воля па-ранейшаму кіруюць Расіяй.

Калі прылюдна размаўляеш з імператарам, вакол збіраецца шмат царадворцаў, але трымаюцца яны на паважнай адлегласьці, так што ніхто не можа чуць слоў уладара, на якога, аднак, скіраваны ўсе погляды.

Калі гаспадар ганаруе вас размовай, вы трапляеце ў цяжкае становішча, але зусім не праз яго, а праз прыдворных.

Імператар працягваў:

– Выконваць гэтую волю вельмі няпроста; ўсеагульная пакорлівасць прымушае вас думаць, быццам у нас пануе аднастайнасць – пазбаўцеся ад гэтай памылкі; няма іншай краіны, дзе расы, норавы, вераванні і розумы розніліся б так моцна, як у Расіі. Разнастайнасць ляжыць у глыбіні, аднолькавасць жа – на паверхні: наша адзінства толькі ўяўнае. Вось, дазвольце зірнуць, непадалёк ад нас стаяць дваццаць афіцэраў; з іх толькі двое першых рускія, за імі трое із верных нам палякаў, іншыя часткай немцы; нават кіргізскія ханы, здараецца, дастаўляюць да мяне сыноў, каб тыя выхоўваліся сярод маіх кадэтаў, вунь адзін із іх, – з гэтымі

словамі ён паказаў мне пальцам на маленькую кітайскую малпачку ў незвычайных аксамітным касцюме, з ног да галавы абсыпаную золатам; на галаве ў юнага азіята красавалася высокая прамая шапка з вострым верхам і вялікімі, загнутымі дагары круглымі адваротамі, падобная на штукарскі каўпак.

– Разам з гэтым хлопчыкам тут выхоўваюцца і атрымліваюць адукацыю за мой рахунак дзвесце тысяч дзяцей.

– У Расіі ўсё робіцца з размахам. Ваша Вялікасць, тут усё велізарна.

– Нават занадта велізарна для аднаго чалавека.

– Але які чалавек быў калі-небудзь бліжэй да свайго народу?

– Вы маеце на ўвазе Пятра Вялікага?

– Не, Ваша Вялікасць.

– Спадзяюся, у сваім падарожжы вы не абмяжуецеся толькі Пецярбургам. Што яшчэ вы маеце намер пабачыць у маёй краіне?

– Я хацеў бы ад’ехаць адразу пасьля свята ў Петергофе, Ваша Вялікасць.

– І куды ж ?

– У Маскву і ў Ніжні.

– Добра, аднак вы занадта рана выпраўляецеся ў дарогу: вы паедзеце з Масквы перш, чым туды прыбуду я, а мне б было цікава вас бачыць.

– Словa Вашай Вялікасці пераменіць мае планы.

– Тым лепш, мы вам пакажам, што зроблена намі ў Крамлі[337]. Мая мэта – зрабіць гэтыя старадаўнія пабудовы больш прыдатнымі для іхнага цяперашняга выкарыстання; занадта маленькі палац стаў для мяне нязручны; вы атрымаеце таксама запрашэнне на цікавую цырымонію на Барадзінскім полі[338]: я павінен закласці першы камень помніка, які загадаў пабудаваць для ўвекавечання гэтай бітвы.

Я прамаўчаў, і выраз твару ў мяне, зразумела, стаў сур'ёзным. Імператар уважліва паглядзеўшы на мяне і працягваў мякка, з крануўшым мяне адценнем ўдзелу і нават сардэчнасці:

– Ва ўсякім разе, вам будзе цікава паглядзець на манеўры.

– Мне ўсё цікава ў Расіі, Ваша Вялікасць.

Я бачыў, як маркіз ***, аднаногі стары, танцаваў паланез з імператрыцай; танец гэты – не што іншае, як ўрачыстая працэсія, і маркіз, хоць і ўвесь

---

[337] У 1839 г. цар зацвердзіў праект новага Вялікага Крамлёўскага палаца (архітэктар К. А. Тон), будаўніцтва якога было завершана толькі праз дзесяць гадоў. Для яго пабудовы разабралі стары Крамлёўскі зімовы палац, пабудаваны ў XVIII стагоддзі В. В. Растрэллі і перабудаваны ў 1817 г. В. П. Стасава, а таксама ўсё, што заставалася ад палаца XVI-XVII стст., за выключэннем Гранавітай і Залата Царыцына палат і цераму палаца. У траўні 1840 А. Я. Тургенеў наракаў, седзячы ў маскоўскім архіве калегіі замежных спраў, дзе “усё гніе (...) у сырых пакоях, пад час зімы”: “З вокнаў Архіва, на ўтрыманне якога не выдаткуецца і двух тысяч, бачна ломка помнікаў рускага старажытнага Крамля і размалёўванне сабораў і пабудова церамаў на развалінах старых будынкаў. Мільёны кідаюцца для разбурэння, а для захавання распадаючыхся хартый шкада – тысячы!” (ліст Н. Я. Тургенева ад 17 таўня 1840 г.; РА ИРЛИ. Ф. 309 - No 706. Л. 130 аб.). Крытычную характарыстыку, дадзеную гэтым працам самім Кюстынам, гл.: т. 2, с. 125-128

[338] У жніўні 1839 на Барадзінскім полі адбылося грандыёзнае свята, прымеркаванае да чарговых угодкаў Барадзінскай бітвы (гл. падрабязней заўв. да т. 2, с. 292): П. Б. Казлоўскі ў лісьце І. Ф. Паскевічу ад 17/29 жніўня 1839 г. (гл. заўв. да цяп. таго, с. 78) прасіў фельдмаршала “выкарыстаць некалькі часу” с-ру дэ Кюстыну, “якога імператар дазволіў запрасіць у Барадзіно” (НЛА. С. 116); магчыма, што Кюстын паведаміў Казлоўскаму пра атрыманае ім запрашэнне тут жа, на балі ў Міхайлаўскім палацы, дзе князь, хутчэй за ўсё, таксама прысутнічаў, паколькі карыстаўся павагай і заступніцтвам гаспадароў палаца, вялікага князя Міхала Паўлавіча і вялікай княгіні Алены Паўлаўны (гл. заўв. да цяп. таго, с. 105). У Барадзіно Кюстын, нягледзячы на атрыманае запрашэнне, не паехаў.

скалечаны, можа яе праходзіць. Сюды ён прыбыў з сынамі; яны падарожнічаюць як сапраўдныя вяльможы: на ўласнай яхце пераправіліся з Лондана ў Пецярбург, куды даставілі для іх шмат ангельскіх коней і ангельскіх карэт. Іхныя экіпажы калі не самыя багатыя, то самыя вытанчаныя ў Пецярбургу. Тут гэтых падарожнікаў прымаюць з падкрэсленай ветлівасцю, яны набліжаны да імператарскай сям’і; дзякуючы прыхільнасці да палявання і ўспамінам імператара, у той час вялікага князя, аб падарожжы ў Лондан[339] паміж ім

~200~

і маркізам *** ўсталяваліся тыя вольныя адносіны, якія, здаецца мне, прыемныя хутчэй гаспадарам, чым пярсонам, якія спадобніліся такой ласкі. Там, дзе немагчыма сяброўства, блізкасць здаецца мне цяжкай. Гледзячы, як стасуюцца сыны маркіза з асобамі імператарскай сям’і, можна часам падумаць, што яны аднай са мною думкі на гэты конт. Калі раптам людзьмі, набліжанымі да двара, авалодвае шчырасць, то дзе ж знойдзе прыстанішча славаслоўе, а з ім і ветлівасць?[340]*

Вы і ўявіць сабе не можаце, якое бурлівае жыццё мы тут вядзем: аднаго ідовішча падобнай сумятні хапіла б, каб змарыць мяне. Юны ***[341] цяпер у

---

[339] Вялікі князь Мікалай Паўлавіч наведаў Англію ў лістападзе 1816-сакавіку 1817 гг. Да гэтага часу адносіцца яго знаёмства з Вальтэрам Скотам, які з нагоды прыёму высокага госьця ў Эдынбургу напісаў ўрачыстую оду (гл.: ЛН. Т. 91 с. 266-267).

[340] Праз некалькі дзён пасьля таго, як быў напісана гэты ліст, у хатнім жыцці двара адбылася сцэнка, якая дазваляе судзіць аб манерах цяперашніх маладых ангельскіх моднікаў; яны нічым не лепш і не горш за самых няветлівых любезнікаў Парыжа: іх своеасаблівая вытанчаная грубасць вельмі далёкая ад пачцівасьці Букінгемаў, Лозенаў і Рышэльэ. – Імператрыца пажадала задаць баль у вузкім коле для гэтага сямейства, перш чым яно пакіне Пецярбург. Для пачатку яна асабіста запрашае бацьку, што так хораша танчыць на сваёй драўлянай назе. "Ваша Вялікасць, – адказвае стары маркіз, – у Пецярбургу мяне абсыпалі задавальненнямі, але такое іх мноства вышэй маіх магчымасьцей; спадзяюся, Ваша Вялікасць дазволіць мне сёння ўвечары развітацца, а заўтра з раніцы перабрацца да сабе на яхту і вярнуцца ў Англію; інакш я памру ў Расіі ад весялосьці. – Што ж, адступае ад вас ", – вымавіла імператрыца, задаволіўшыся гэтым пачцівым адказам, годным эпохі, калі, павінна быць, стары лорд ўпершыню з'явіўся ў свет; затым, павярнуўшыся да сыноў маркіза, якія хацелі яшчэ затрымацца ў Пецярбургу, яна звяртаецца да старэйшага: "Я разлічваю па меншай меры на вас". – "Ваша Вялікасць, – адказвае той, – як раз у гэты дзень мы выпраўляемся паляваць на аленяў". Імператрыца, што славіцца ганарлівасьцю, не адчайваецца і звяртаецца да малодшага брата са словамі: "Вы-та ўжо, ва ўсякім разе, застанецеся са мною". Юнак, не знайшоўшы адгаворкі, не ведае, што і сказаць; ў прыкрасці ён кліча брата і пытаецца яго ў поўны голас: " Дык значыць, аддувацца павінен я?" Гэты анекдот гэты добра пацешыў ўвесь двор.

Пералічаны асобы, якія лічацца ўвасабленнем галантнасьці, франтаўства і мужчынскай прывабнасьці. Джордж Віль’е, герцаг Букінгем (1592-1628), фаварыт ангельскіх каралёў Якава І і Карла І, каханы французскай каралевы Ганны Аўстрыйскай, здзіўляў сучаснікаў не маючай прыкладаў раскошай - світай у 800 чалавек, касцюмам, вышываным брыльянтамі, і інш. Імя Лазена насілі цэлых два французскіх спакусліўцы і валацугі: Антуан Номпар дэ Камон, граф, а затым герцаг дэ Лазен (1633-^ 3) “маршал Францыі, фаварыт Людовіка XIV, таемна і без згоды родных адружыўся са стрыечнай сястрой караля, герцагіняйі дэ Манпансье, і Арман Луі дэ Гантай, герцаг дэ Лазен, а затым дэ Бірон (174?-1793) і герой скандальнай хронікі наступнага, XVIII стагоддзя. Імя Рышэльэ таксама насілі некалькі слаўных прадстаўнікоў гэтага роду, але ў дадзеным выпадку несумненна маецца на ўвазе Луі Франсуа Арман дэ Віньера дзю Плессі, герцаг дэ Франсак, а затым дэ Рышэльэ (1696-1788), маршал Францыі, унучаты пляменік кардынала, які праславіўся не толькі вайсковымі подзвігамі, але і шматлікімі і шырока вядомымі сардэчнымі прыгодамі.

[341] Арман Урбэн Луі дэ Ла Тур Ландры дэ Майе (ці, у транскрыпцыі XIX ст., Мальe; 1815-1874); прадстаўлены Мікалаю І адначасова з Кюстынам (гл. вышэй заўв. да цяп. таго, с. 181), сын герцага і пэра Францыі (з 1820 г.) Шарля Франсуа Армана дэ Майе (177-1837) і брат каханай Бальзака маркізы дэ

Пецярбургу, мы паўсюль сустракаемся і радыя адзін аднаму; ён – тыповы сучасны француз, але па-сапраўднаму добра выхаваны. Ён, як мне здаецца, у захапленні ад усяго, і задальненне яго такое натуральнае, што перадаецца іншым, а значыць, гэты малады чалавек падабаецца рускім, думаю, у той меры, у якой сам хоча ім спадабацца; ён разумны падарожнік, адукаваны, збірае шмат фактаў, але дзеліць іх лепш, чым ацэньвае, бо ў яго гады лічбы даюцца лягчэй, чым назіранні. Ён вельмі моцны ў датах, мерах, лічбах і некаторых іншых пазітыўных звестках, таму размаўляць з ім мне цікава і павучальна. Але якія ж разнастайныя гутаркі вядзе наш амбасадар[342]! Які востры ў яго розум – для дзелавога чалавека нават залішне востры, – і якія страты панесла б літаратура[343], калі б час, аддадзены палітыцы, не спалучаўся з вывучэннем жыцця, плёнам якога яшчэ калі-небудзь скарыстаецца славеснасць! Не адшукаць чалавека, які быў бы больш на сваім месцы і здаваўся з выгляду менш заклапочаным сваёю роляй; талент, але без важнасці – вось, згодна майго меркавання, у чым сёння заклад поспеху для ўсякага француза, працуючага на грамадскай

ніве. З часоў Ліпеньскай рэвалюцыі нікому лепш за сп. дэ Баранта не ўдавалася выконваць цяжкія абавязкі французскага амбасадара ў Пецярбургу[344]. Прыкладаю да гэтага цырыманіял, які выконваўся ва ўсе дні святкавання

Кастры; “малады” герцаг дэ Майе меў у сьвеце вядомасць вандраўніка; менавіта яго мела на ўвазе ў “Парыжскіх лістах” (21 лютага 1841) Дэльфіна дэ Жырардо, калі пісала пра маладых людзей, якія “дзеля таго, каб праславіцца элегантнымі (...) кожны год выпраўляюцца ў новае падарожжа, як герцаг дэ М..., які праводзіць лета то ў Расіі, то ў Марэі. Некаторы час яго нідзе не відаць, затым ён з'яўляецца ў Оперы. –“Адкуль вы?”- “З Канстантынопаля”. Ён зноў знікае, прапускае два-тры цудоўных балі, затым мы зноў сустракаем яго на якім-небудзь свяце. – “Вы не былі на апошняй пастанове ў с-ра дэ Кастэлана. Чаму гэта?”- “Я толькі што із Масквы”. - Цудоўная адгаворка" (Girardin D. de Lettres parisiennes. P., 1986. T. 2. P. 40; гл. таксама: Cadot. P. 193-214).

[342] Барант, блізка знаёмы ў мінулым з такімі значнымі дзеячамі французскай літаратуры і палітыкі, як с-ня дэ Сталь, Бенжамен Канстан, Талейран, ахвотна дзяліўся з прыемнымі для яго суразмоўцамі сваімі ўспамінамі, выступаючы, такім чынам, захавальнікам паданняў адышоўшых або адыходзячых часоў; гл. апісанні размоў Баранта (у тым ліку ў грамадстве Пушкіна) у пецярбургскім дзённіку А. Я. Тургенева за студзень 1837 у кн.: Шчогалеў П. Е. Дуэль і смерць Пушкіна. М., 1987 - С. 242, 244-245.

[343] Барант быў аўтарам кнігі “Погляд на рускую літаратуру XVIII стагоддзя” (1805, выд. 1808) і трынаццацітомнай “Гісторыі герцагаў Бургундзкіх” (1824-1826), а таксама шэрагу артыкулаў на гісторыка-літаратурныя тэмы, сабраных у трохтомнік “Melanges” (1835) - З. 202

[344] Да Баранта пасланнікамі Луі-Філіпа ў Расіі былі: у 1832 маршал Морт (1768-1835), а ў 1834-1835 гг. маршал Мэзон (1771-1840); меркавалася, што маршалам будзе лягчэй заваяваць давер цара, чыя павага да войска і вайскоўцаў была агульнавядомай; Барант, наадварот, быў чалавек выключна цывільны, і далёка не ўсе назіральнікі падзялялі меркаванне Кюстына аб тым, што “Барант тут на вельмі добрым рахунку” (ліст с-ні Рэкам’е ад 22 жніўня/3 верасьня 1839 г.; ЦІТ. па: Cadot. P. 221); напрыклад, дастаткова дасведчаны палітычны інтрыган Шарль Дзюран, рэдактар франкамоўнай газеты “Journal de Francfort”, якая выдавалася ў Франкфурце часткова на рускія грошы, 5 студзеня 1837 запэўніваў свайго парыжскага карэспандэнта Луі Дзюрана у тым, што імператар “не паважае спадара Баранта” і на яго месца варта прызначыць генерала (АМАЕ. Т. 192. Fol. 9 - і аб). Як бы там ні было, у надзвычай складаных умовах Барант здолеў пратрымацца на сваёй пасадзе пяць з лішкам гадоў і зрабіць шмат для таго, каб стаўленне Мікалая I да “ліпеньскай” Францыі стала хоць бы крыху менш насцярожаным.

адружання вялікай князёўны Марыі. Чытанне яго вам надакучыць – як і чытанне ўсякага цырыманіялу. Але ў краях, гэтак аддаленых ад нашых, цікава ўсё без выключэння. Расія для нас – краіна настолькі невядомая, што ўсякія яе апісанні нязменна абуджаюць наш інтарэс. Падабенства ў адных дачыненнях і адрозненне ў іншых роўна цікава для мяне, і параўнанне абедзвюх краін, падзеленых такой велічэзнай адлегласцю, але блізкіх дзякуючы ўзаемнаму ўплыву, не можа не выклікаць жывейшую цікаўнасць[345]*.

Найвышэйша зацверджаны цырыманіял адружання Яе Імператарскай Высокасці Гаспадарыні Вялікай Княжны Марыі Мікалаеўны з яго Светласцю герцагам Максіміліянам Лейхтэнбергскім[346].

У прызначаны для адружання дзень пяццю гарматнымі стрэламі з Санкт-Пецярбургскага ўмацавання будзе дадзена ведаць гораду, што ў той дзень мае быць адбыцца вясельная ўрачыстасць Яе Імператарскай Высокасці Гаспадарыні Вялікай Княжны Марыі Мікалаеўны з Яго Светласцю герцагам Максіміліянам Лейхтэнбергскім. Згодна накіраваных позваў у гадзіну раніцы з'едуцца ў Зімовы палац: сябры Свяцейшага Сінода і іншае шляхетнае Святарства, Прыдворныя і іншыя знатныя абодвух станаў асобы, чужаземныя Амбасадары і Міністры, Генералітэт, лейб-гвардыі Штаб- і Обер-афіцэры і іншых палкоў Штаб-афіцэры, Дамы ў рускіх сукенках, а Кавалеры ў парадных мундзірах.

Калі Статс-Дамы будуць пакліканы для апранання Высокаабручаемай Маладой і па заканчэньню гэтага звычая выйдуць з унутраных апартаментаў, тады цырымоніймейстар паведаміць аб тым Высокаабручаемага Маладога і суправодзіць яго да ўнутраных пакояў. Высокаабручаемая Маладая мае ў гэты дзень на галаве карону і, звыш сукенкі – малінавую аксамітную, падкладзеную гарнастаевай мехам мантыю з доўгім шлейфам, які панясуць чатыры Камергеры, а канец яго маючы пасаду шталмейстэра Двара Яе Вялікасьці.

Іх Імпэратарскія Вялікасьці Гаспадар Імператар і Гаспадарыня Імператрыца мелі ласку з унутраных пакояў крочыць у прыдворную царкву наступным чынам:

1. Двара Яго Імператарскай Вялікасці Гаффур’еры і Камерфур’еры.

2. Цырымоніймейстэры і Обер-цырымоніймейстэр.

3. Двара Яго Імператарскай Вялікасьці Камер-юнкер, Камергеры і прыдворныя Кавалергарды, па два ў шэраг, малодшыя наперадзе.

4. Першыя чыны Двара, па два ў шэраг, малодшыя наперадзе.

5. Гофмаршал з жазлом.

6. Обер-камергер і Обер-гофмаршал з жазлом.

7. Іх Імпэратарскія Вялікасці Гаспадар Імператар і Гаспадыня Імператрыца, маючы ззаду Міністра Імператарскага Двара і дзяжурных Генерал- і Флігель-ад'ютантаў.

345

346 Французская тэкст цырыманіялу быў надрукаваны ў “Journal de Saint-Petersbourg” 29 чэрвеня/1 ліпеня 1839. У перакладзе цытуецца рускі тэкст згодна "Санкт-Пецярбургскім ведамасцям” ад 29 Чэрвень 1839 (No 145) - Паміж французскім і рускім варыянтамі ёсць разыходжанні ў датах; ў французскім варыянце датай балю ў вялікага князя Міхала Паўлавіча памылкова выстаўлена 7/19 ліпеня; Кюстын ў кнізе ставіць правільную дату - 6/18 ліпеня.

8. Яго Імператарская Вялікасць Гаспадар Цэсарэвіч Вялікі Князь Аляксандр Мікалаевіч.

9. Іх Імпэратарскія Вялікасьці Гаспадары Вялікія Князі: Канстанцін Мікалаевіч, Мікалай Мікалаевіч і Міхаіл Мікалаевіч.

10. Іх Імпэратарскія Вялікасьці Гаспадар Вялікі Князь Міхаіл Паўлавіч і Гаспадыня Вялікая Княгіня Алена Паўлаўна.

11. Яе Імператарская Вялікасць Гаспадыня Вялікая Князёўна Марыя Ніколаеўна з Высокаабручаным яе Абраннікам, яго светласьцю герцагам Максіміліянам Лейхтэнбергскім.

~202~

12. Іх Імпэратарскія Вялікасці Гаспадарыні Вялікія Княжны Вольга і Аляксандра Мікалаеўны і Марыя Міхайлаўна.

13. Яго Светласць Прынц Пятро Ольденбургскі з жонкаю. За імі, па дзве у шэраг, старэйшыя наперадзе, спадарыні Статс-Дамы, Камер-Фрэйліны, Яе Імператарскай Вялікасці і Іх Імператарскіх Вяліксьцей Фрэйліны і іншыя знатныя асобы абодвух станаў.

Пры ўваходзе ў царкву Іх Імпэратарскія Вялікасці будуць сустрэты Сябрамі Сінода і іншым шляхетным Святарствам, з Крыжам і сьвятою вадою. Пры пачатку набажэнства, калі заспяваюць: "Госпадзі, сілаю тваёю ўзьвесяліцца Цар", – Яго Вялікасць Гаспадар Імператар ўзвядзе Высокаабручаную на прыгатаванае месца; у той жа час наблізяцца да Вянчальнага месцы з абодвух бакоў асобы, прызначаныя для нашэння вянкоў над галовамі Высокаасвечаных. Тады, паводле звычая Ўсходняй царквы, пачнецца шлюбная цырымонія, на працягу якой, пасьля Евангелля, на Якценнях будзе прамоўлена: "Об благавернай Гаспадарыні Вялікай Княгіні Марыі Мікалаеўне і Жонцы Яе".

Пасьля здзяйснення вянчання Высокаадружаныя маюць ласку прынесьці падзяку Іх Імператарскай Вялікасьць і стануць на сваё месца. Пасьля гэтага Мітрапаліт з Сябрамі Свяцейшага Сінода пачне падзячны малебен, і калі заспяваюць: "Цябе Бога хвалім", з Санкт-Пецярбургскага ўмацавання вырабіцца сто адзін гарматны стрэл.

Пасьля заканчэньня ўсяго царкоўнага служэння Сябры Свяцейшага Сінода і іншае шляхетнае Святарства прыносяць Іх Імператарскім Вялікасьцям віншаванні. З царквы Іх Імпэратарскія Вялікасці з усёю Імператарскай сям'ёй маюць ласку ранейшым шляхам вярнуцца ва ўнутраныя апартаменты, дзе ў адной із пакояў будзе ўладкаваны Каталіцкі Алтар. Пры ўваходзе ў гэты пакой Гаспадар Імператар падвядзе Высокаадружваючыхся да алтара, і тады пачнецца шлюб згодна Каталіцкага звычая, пасьля заканчэння якога, прыняўшы віншаванні ад каталіцкага святарства, высокія асобы вернуцца ва ўнутраныя пакоі.

Калі будзе гатовы абедзенны стол і асобы ободвух станаў першых трох класаў займуць прызначаныя ім месцы, тады, пасьля данясення пра тое Іх Імператарскім Вялікасцьцям, рушыць Вялікшы да стала выхад у суправаджэнні Прыдворнага Чыноў.

За сталом Іх Імператарскім Вялікасцьцям і ўсім Найвышэйшым асобам служаць Камергер, а кубкі падаюць: іх Вялікасьцям – Обер-Шэнкі,

Высокаадружаным – на пасадзе Шталмейстэра Яе Вялікасьці; Іх Высокьцям: Гаспадару спадкаемцу, Вялікім Князям, Вялікай Княгіні і Вялікім Князёўнам – Камергеры. Падчас стала выконваецца вакальная і інструментальная музыка. Пры пітве за здароўе праведзена будзе з Санкт-Пецярбургскага ўмацавання гарматная страляніна, а менавіта:

1. За здароўе Іх Імператарскіх Вялікасцей – 31 стрэл.
2. Высокоадружаных – 31 стрэл.
3. Усяго Імператарскага дома – 31 стрэл.
4. Яе Каралеўскай Высокасьці Герцагіні Лейхтэнбергскай – 31 стрэл.
5. Духоўных і ўсіх вернападданых асоб – 31 стрэл.

Па заканчэнні стала Іх Імпэратарскія Вялікасьці, з усім Найвышэйшым Сямейства, тым жа парадкам вяртаюцца ва ўнутраныя пакоі. Вечарам таго дня будзе баль, на які з'язджацца ўсім шляхетным ободвух станаў асобам, чужаземным Міністрам і ўсім, якія маюць прыезд да Двара.

~203~

Незадоўга да вяселля памёр обер-камергер. Па смерці яго пасада была падаравана графу Галоўкіну[347], былому амбасадару Расіі ў Кітаі, куды ён так і не здолеў патрапіць. Гэты вяльможа прыступіў да сваіх абавязкаў з нагоды вясельных урачыстасцей, і быў не так дасведчаны, як яго папярэднік. Адзін малады камергер, ім прызначаны, наклікаў на сябе гнеў імператара, а на свайго начальніка – залішне суровую вымову. Гэта здарылася на бале ў вялікай княгіні Алены.

Імператар гутарыў пра нешта з аўстрыйскім пасланнікам. Юны камергер атрымлівае ад вялікай княгіні Марыі загад перадаць ад яе гэтаму пасланніку запрашэнне на танец. Бедны пачатковец у сваёй дбайнасці, праўваўшы апісанае мною кола прыдворных, без баязьні дасягае асобы самога імператара і на вачах Яго Вялікасці кажа аўстрыйскаму амбасадару: "Спадар граф, спадарыня герцагіня Лейхтэнбергская запрашае вас танцаваць з ёю першы паланэз"[348].

---

[347] Галоўкін Юры Аляксандравіч, граф (1762-1846) - царадворац, які рабіў прыдворную кар'еру з 1784 і прайшоў шлях ад камер-юнкера да обер-цырымоніймейстэра; ў 1805 камандзіраваны надзвычайным і паўнамоцным пасланнікам у Кітай, аднак вярнуўся ў Расію, не даехаўшы да Пекіна, таму што ва Ургы, у вялікім мангольскім стане, якім кіравалі два мандарына, "яму была прапанавана рэпетыцыя таго цырыманіялу, які ён павінен быў выканаць пры прадстаўленні імператару. У пакой, у якім была пастаўлена выява гэтага апошняга (---) ён павінен быў ўвайсьці на карачках, маючы на спіне шытую падушку, на якую будзе пакладзена яго верыцельная грамата. Ён адказваў, што пагодзіцца на такое прыніжэньне толькі тады, як атрымае на тое дазвол ад свайго двара. (...) На другі дзень усе падарункі, якія былі ім перададзены ў куфрах і скрынях, былі не выстаўлены, а кінуты перад яго пасланніцкай палаткай. Пасьля таго яму нічога больш не заставалася, як ехаць у Сібір чакаць загадаў свайго двара" (Вігель Ф. Ф. Нататкі. М., 1928. т. 1. с. 262). У 1807 Галоўкін быў прылічаны да Калегіі замежных спраў і ў 1810-1820-х гг. займаў пасады надзвычайнага пасланніка і паўнамоцнага міністра пры розных еўрапейскіх дварах. Званне обер-камергера ён атрымаў не ў 1839, як піша Кюстын, а яшчэ ў 1831 г., пасьля адлічэння із ведамства Калегіі замежных спраў. Обер-камергераў у прыдворным штаце было двое; памёршы незадоўга да вяселля обер-камергер граф Юлій Пампеевіч Літта (1763-памёр 24 студзеня 1839 года); ён займаў гэтую пасаду з 1826 г.

[348] Гэтую пасаду ў 1829-1839 гг. займаў граф Карл Людвіг Фікельман (1777-1857). У "Нататках" М. А. Корфа ніжэйзгаданы эпізод прымеркаваны не да дня шлюбу, а да Пецяргофскага маскараду 11/23 ліпеня 1839 г. Корф называе імя незадачлівага камергера: ім быў Вікенцій Станіслававіч Пяльчынскі,

Імператар, уражаны невуцтвам новага камергера, прамаўляе, узвысіўшы голас: "Вы нядаўна прызначаны на пасаду, спадар, вучыцеся выконваць яе: па-першае, імя маёй дачкі не герцагіня Лейхтэнбергская, яе імя – Вялікая княгіня Марыя,[349]* па-другое, вам належыць ведаць, што калі я з кім-небудзь размаўляю, мяне не перабіваюць"[350]**.

Новы камергер, які атрымаў гэтую суровую вымову з вуснаў самога ўладара, быў, да няшчасця, бедны польскі дваранін. Імператар ў строгасці сваёй не абмежаваўся гэтай кароткай вымовай: ён заклікаў обер-камергера і наказаў яму надалей быць разумнейшым, падбіраючы людзей.

Гэтая сцэна нагадвае мне тыя, што здараліся нярэдка пры двары імператара Напалеона. Рускія дорага б далі, каб абзавесціся мінулым у некалькі вякоў!

Перад заканчэннем балю прызначаныя згодна Найвышэйшага загаду асобы для прыняцця Высокановаадружаных адыходзяць у Іх апартаменты, куды потым Іх Імпэратарскія Вялікасьці, у суправаджэнні прыдворнага штата, будуць мець ласку, суправаджаць Высокановаадружаных. Пры ўваходзе ў апартаменты Іх Імпэратарскія Вялікасці і Высокановаадружаныя будуць сустрэтыя прызначанымі асобамі і рушаць услед ва ўнутраныя пакоі, дзе будзе знаходзіцца адна із Статс-Дам для распранання.

У гэты дзень ва ўсіх цэрквах мае быць падзячны малебен і як у той дзень, так роўна і ў наступныя два дні будзе звонавы бой, а вечарам ва ўсе памянёныя тры дні горад ілюмінаваны.

4 Ліпеня віншаванне Высокановаадружаных: ранкам у адзінаццаць гадзін – ад шляхетных асоб ободвух станаў, якія маюць прыезд да Двара, а ў гадзіну папаўдні – ад Дыпламатычнага корпуса.

Увечары спектакль на Вялікім тэатры. 5 ліпеня вялікі Баль у Белай зале і вячэра.

7 ліпеня – баль у Іх Імператарскіх Вялікасьцей Гаспадара Вялікага Князя Міхаіла Паўлавіча і Гаспадарыні Вялікай княгіні Алены Паўлаўны. 9 ліпеня – баль у прынца Ольдэнбургскага. 10 ліпеня – ад'езд Найвышэйшага Двара ў Пецяргоф. 11 ліпеня – публічны маскарад і ілюмінацыя ў Пецяргофе.

чыноўнік Міністэрства фінансаў, пасьля аўтар брашуры на французскай мове "Заканадаўчая і палітычная сістэма Расіі" (1845) - У перадачы Корфа рэпліка Пяльчынскага гучыць яшчэ больш недарэчна; ён сказаў: «Герцагіня Лейхтэнбергская просіць вас, спадар граф, выказаць ёй гонар, прайшоўшыся з ёю ў паланэзе», так што імператару давялося нагадаць камергеру, што "гонар у дадзеным выпадку будзе выказаны не яе высокасьці, а амбасадару". На кар'еры Пяльчынскага эпізод на балі адбіўся самым неспрыяльным чынам: "Міністру двара загадана было зрабіць Пяльчынскаму строгую вымову і на будучы час не прызначаць яго на прыдворныя дзяжурствы. Неўзабаве пасьля таго было гадавая справаздача, праз камітэт міністраў, пра ўзнагароды па міністэрству фінансаў. Васпан зацвердзіў усе, і толькі Пяльчынскага, які прадстаўляўся ў стацкія дарадцы, уласнаручна выкрасліў із праекта ўказа"(РС. 1899 No 7 с. 23). Пар. таксама скажоныя водгукі гэтага эпізоду ў "Нататках" І. Галавіна (Лейпцыг, 1859. С. 98).

[349] Тытул пасьля адружання застаўся за ёю.

[350] Не казаў я вам? тут пры двары ўсе праводзяць жыццё ў генеральных рэпетыцыях. Ні адзін рускі імператар, пачынаючы з Пятра Вялікага, ніколі не забываўся, што закліканы сам займацца навучаннем свайго народа; і ўсе яны баяцца, як бы ім не выказалі недастаткова павагі.

З балю ў Міхайлаўскім замку я пайшоў вельмі рана; пры выхадзе я спыніўся на лесвіцы і хацеў бы затрымацца там як мага даўжэй – я трапіў у квітнеючы апельсінавы гай. Нічога лепшага і супамернага гэтаму святу я ніколі не бачыў; але для мяне нічога няма больш стомнага, чым занадта доўгае захапленне, калі прадмет яго – не з'ява прыроды і не творы мастацтва. Пакідаю вас, каб накіравацца на абед да аднаго рускага афіцэра, юнага графа *** –, сёння ўранку ён адвёў мяне ў кабінет мінералогіі[351], мяркую, найпрыгажэйшы ва ўсёй Еўропе, бо Уральскія руднікі невыказальна багатыя. Тут нічога нельга пабачыць аднаму; кожны раз, як вы маеце ганар наведаць якую-небудзь грамадскую ўстанову, вас суправаджае нехта з мясцовых жыхароў; між тым на працягу года не шмат выдаецца дзён, спрыяльных для грунтоўнага агляду гэтых устаноў. Улетку тут тынкуюць пашкоджаныя марозам будынкі; зімой, калі не мёрзнуць, то выязджаюць у свет і танчаць. У Пецярбургу, скажу вам, Расію відаць не лепш, чым у Францыі. Вы падумаеце, што я перабольшваю, але адбярыце ў гэтага назірання парадаксальную форму – і вы атрымаеце чыстую праўду. Каб даведацца гэтую краіну, вядома, мала толькі прыехаць сюды. Без чыйго-небудзь заступніцтва вы не здолееце ні пра што скласьці ўяўленне, заступніцтва ж часцяком абарочваецца тыраніяй і падштурхоўвае вас да няслушных высноў[352]*.

Ліст трынаццаты

Як паводзяць сябе прыдворныя дамы. – Розныя расы. – Фіны. – Парадная пастанова ў Оперы. – З'яўленне імператара і двара ў імператарскай ложы. – Паважны выгляд гэтага гаспадара. – Яго ўзыходжанне на пасад. – Мужнасць імператрыцы. – Апавяданне аб гэтым выпадку самаго імератара. – Яго высакародныя пачуцці. – Раптоўны пераварот, які адбыўся ў яго характары. – Выкрут змоўшчыкаў. – Яшчэ адзін партрэт імператара. – Працяг гутаркі з ім. – Хвароба імператрыцы. – Меркаванне імператара аб трох спосабах кіравання: рэспубліканскіскім, дэспатычным і прадстаўнічым. – Шчырасць яго прамоваў. – Свята ў герцагіні Ольдэнбургскай. – Пышнасць вясковага балю. – Вячэра. – Вымушаная лагоднасць дыпламатаў. – Паркет пад адкрытым небам. – Раскошныя экзатычныя кветкі. – Барацьба рускіх з прыродай. – Сяброўка імператрыцы. – З каго складаецца ў Расіі народны натоўп. – Імператар некалькі разоў пачынае са мной гутарку. – Ветлівасць гаспадара. – Выдатныя словы імператара. – Хто той чалавек у імперыі, да каго я адчуваў найбольшы давер. – Чаму. – Арыстакратыя ёсць адзіны апора свабоды. – Кароткі звод розных меркаванняў маіх пра імператара. – Дух царадворцаў. – Вяльможы пры дэспатычнай уладзе. – Параўнанне аўтакратыі і дэмакратыі. – Розныя спосабы дасягнуць той жа мэты. – Невырашальная цяжкасць.. –

[351] адзін із музеяў у складзе Акадэміі навук, які ўзнік на аснове пятроўскай Кунсткамеры; апісанне яго калекцыі Кюстын мог прачытаць у Шніцлера (гл.: Schnitler. P. 243-244).

[352] Гэтага-то ўсе і хочуць.

Францыя – выключэнне з правіла. – Парадны спектакль. – Артысты ў Пецярбургу. – Кожны сапраўдны талент нацыянальны.

Пецярбург, 21 Ліпеня[353] 1839 г.

Некаторыя з прыдворных дам па праве славяцца прыгажунямі, – але колькасць такіх невялікая, а другія карыстаюцца гэтай славай незаслужана, дзякуючы свайму какецтву, мітуслівасьці і хітрыкам, – усё гэта яны запазычылі ў англічанак, бо рускі вышэйшы свет ўсё жыццё заняты пошукамі модных узораў ў далёкім замежжы; здараецца, рускія памыляюцца ў сваім выбары, і тады з іхнай прамашкі вынікае вельмі дзіўны выгляд вытанчанасьці – вытанчанасць безгустоўшчыны. Калі пакінуць рускага самаму сабе, ён усё жыццё будзе мучыцца прыступамі незадаволенай ганарыстасьці; ён стане лічыць сябе варварам. Нішто так не згубна для натуральнасці і, такім чынам, для духу народа, як гэтая няспынная заклапочанасць грамадскай перавагай іншых нацый. Перапаўняцца пакорлівасьцю і чырванець за сябе ад пыхлівасьці –

адно з дзівацтваў чалавечага самалюбства. Я паспеў заўважыць, што ў Расеі гэты феномен не рэдкасць: тут характэрныя рысы выскачкі можна вывучаць сярод людзей усіх станаў і рангаў.

Ва ўсіх станах рускай нацыі прыгожыя мужчыны сустракаюцца часцей, чым прыгожыя жанчыны, – што зусім не перашкаджае выявіць і сярод мужчын мноства плоскіх, пазбаўленых выразнасьці фізіяномій. Прадстаўнікі фінскай расы скуластыя, у іх маленькія, цьмяныя, глыбока пасаджаныя вочы і сплюшчаны твар, нібы гэтыя людзі пры нараджэнні пляснуліся носам аб зямлю; да таго ж у іх безформенны рот, а ўсё аблічча зусім невыразнае - сапраўдная маска раба. Тутэйшыя жыхары паходзяць на фінаў, а не на славян.

Мне часта сустракаліся людзі з мецінамі воспы, што для астатняй Еўропы цяпер рэдкасць і сведчыць аб недаравальнай нядбайнасці рускага ўрада.

У Пецярбургу розныя расы так перамяшаны, што тут немагчыма скласці ўяўленне пра сапраўднае насельніцтве Расеі: кроў немцаў, шведаў, лівонцаў, фінаў – разнавіднасіці лапарэй, якія спусціліся з полюса, – калмыкаў і іншых татарскіх рас ўлілася ў кроў славян, чыя першапачатковая прыгажосць у сталічных жыхарах памаленьку згладзілася; вось чаму я часта ўспамінаю справядлівую заўвагу імператара: "Пецярбург – рускі горад, але гэта яшчэ не Расія". У Оперы я бачыў тое, што называецца параднай пастановай. Пышна асветленая зала здалася мне вялікай і выдатнай па форме. Тут не ведаюць ні галерэй, ні балконаў[354]; у Пецярбургу няма буржуазіі, якую трэба размяшчаць, сковываючы тым самым архітэктара ў яго задумах; таму глядзельныя залы можна будаваць згодна простых і правільных чарцяжоў, як у італьянскіх тэатрах, дзе жанчыны, якія не належаць да вышэйшага свету, накіроўваюцца ў партэр.

[353] Згодна старога стылю 9 ліпеня.

[354] Імператарская прыдворная трупа выступала ў Каменным, або Вялікім, тэатры, у 1835-1838 гг. рэканструяваным згодна з праектам архітэктара А. К. Кавоса; першапачаткова ў будынку было тры ярусы, затым – пяць, так што ён не быў зусім пазбаўлены “іерархіі” гледачоў. Згодна Шніцлера, Каменны тэатр мог змясціць тры тысячы гледачоў (гл.: Schnits.ler. P. 278).

Згодна асаблівай міласьці мне дасталася на гэтай пастанове крэсла ў першым шэрагу партэра; ў дні парадных спектакляў гэтыя крэслы адводзяцца для самых шляхетных вяльможаў, інакш кажучы, для вышэйшых прыдворных чыноў. Сюды дапускаюць толькі асоб пры парадных мундзірах, у касцюмах, якія адпавядаюць чыну і месцы пры двары.

Мой сусед справа, зразумеўшы па вопратцы, што я іншаземец, звярнуўся да мяне па-французску з той гасціннай пачцівасцю, якая ў Пецярбургу адрознівае людзей з вышэйшых станаў грамадства, а да вядомай ступені і людзей з любога стану, бо тут пачцівы ўсё: знаць – з ганарыстасьці, каб засведчыць сваё добрае выхаванне; просты люд – праз баязнь. Пагутарыць пра нязначныя рэчы, я спытаў у ветлівага незнаёмца, што будуць нам паказваць. "Твор, перакладзены з французскага, – адказваў ён, – "Кульгавы вядзьмак[355]". Дарэмна ламаў я галаву, спрабуючы зразумець, што за драма магла

быць перакладзеная пад такой назвай. Судзіце ж самі, як жа я быў здзіўленне, калі я даведаўся, што пераклад гэты – пантаміма, рабскі паўтараючая наш балет "Кульгавы нячысьцік".

Спектакль мне не вельмі спадабаўся; галоўным чынам мяне займалі гледачы. Нарэшце прыбыў двор; імператарская ложа ўяўляе сабой бліскучы салон, які займае ўсю глыбіню залы; салон гэты асветлены яшчэ ярчэй, чым астатні тэатр, увесь заліты святлом. З'яўленне імператара зрабіла на мяне вялікае ўражанне. Калі ён у суправаджэнні імператрыцы, а за ім усе асобы сям'і і прыдворныя, набліжаецца да бар'ера ложы, публіка разам ўстае. У парадным мундзіры пунсовага колеру імператар асабліва прыгожы. Казацкая форма да твару толькі вельмі маладым людзям; гэты ж мундзір больш пасуе мужчыне ў гадах Яго Вялікасці; ён падкрэслівае высакароднасць яго рыс і постаці. Перш чым сесьці, імператар вітае сабраўшыхся з тым поўным пачцівасьці гонарам, які адрознівае яго. Адначасова вітае гледачоў імператрыца; больш таго, нават і сьвіта вітае публіку, што здалося мне не зусім пачцівым у дачыненні да апошняй. Зала адказвае гаспадарам паклонам на паклон і, звыш таго, бурна пляскае ў ладкі ім і крычыць "ўра".

Гэтыя перабольшаныя выявы захаплення мелі характар афіцыйны, што значна іх абясцэньвала. Імператару на яго радзіме пляскаюць з партэра ім жа выбраныя прыдворныя – якое дзіва! У Расіі сапраўднай ліслівасьцю была б знешняя незалежнасць. Рускія не адкрылі для сябе гэтага вакольнага спосабу спадабацца; кажучы па праўдзе, часам звяртацца да яго было б небяспечна – нягледзячы на тугу, якую павінна наваць на гаспадара рабская пакорлівасць падданых.

Цяперашні імператар сутыкаецца звычайна з вымушанай паслухмянасьцю людзей, і з гэтай нагоды ён толькі два разы ў сваім жыцці меў задавальненне

[355] "пантамімічны балет у трох дзеяннях і дзесяці пастановах, тварэнне спадароў Каралі і Бюра дэ Гюржы, пераробленьі і пастаўлены на тутэйшых падмостках балетмайстрам спадаром Тытусам» (Паўночная пчала. 19 ліпеня 1839). Быў упершыню выкананы ў прысутнасьці імператара і імператарскай сям'і 3/15 ліпеня 1839 года.

выпрабаваць асабістую сваю ўладу над сабраўшымся натоўпам[356]: то было ў дні бунтаў. У Расіі ёсць толькі адзін свабодны чалавек – узбунтаваны жаўнер.

З таго месца, дзе я знаходзіўся – прыкладна пасярэдзіне паміж двума тэатральнымі пастановамі, сцэнічнай і прыдворнай, – імператар бачыўся мне годным загадваць людзьмі: так высакародна ён выглядаў, такім узнёслым і велічным было яго аблічча. Я згадаў, як павёў ён сябе пры ўзыходжанні на пасад, і гэтая выдатная старонка гісторыі адцягнула маю ўвагу ад спектакля, на якім я прысутнічаў. Усё, што вы прачытаеце далей, распавёў мне некалькі дзён таму сам імператар; я не згадваў у апошнім лісце пра гэтую размову таму, што паперы, якія змяшчаюць падобныя падрабязнасьці, нельга даверыць ні рускай пошце, ні нават каму б там ні было з падарожнікаў.

~208~

Мікалай ўзышоў на трон у той самы дзень, калі сярод гвардзейцаў ўспыхнула паўстанне; атрымаўшы вестку аб бунце ў войску, імператар з імператрыцай адны спусьціліся ў палацавую царкву[357] і там, схіліўшы калені на прыступках алтара, пакляліся перад Богам, што памруць як гаспадары, калі ім не атрымаецца задушыць мяцеж.

Бяда ўяўлялася імператару неабыякай: як яму толькі што паведамілі, арцыбіскуп спрабаваў супакоіць жаўнераў, але дарэмна[358]. Калі царкоўная ўладу ў Расіі трывае няўдачу, значыць, пачаліся жахлівыя беспарадкі.

Імператар перакрысьціўся і выйшаў да бунтаўшчыкоў, каб ўціхамірыць іх сваёй прысутнасьцю і спакойнай магутнасьцю свайго чала. Сам ён апісваў гэтую сцэну ў выразах больш сціплых, чым тыя, якімі я зараз карыстаюся. Да няшчасця, я забыўся першую частку яго апавядання, бо спачатку быў некалькі зьбянтэжаны тым нечаканым паваротам, які прыняла наша гутарка; паўтару яе з таго моманту, з якога памятаю.

– Ваша Вялікасць запазычылі сілу ў сапраўднай яе крыніцы.

– Я не ведаў, што буду рабіць і казаць, у мяне з'явілася думка звыш.

–Не ўсякага ахінае падобным чынам, гэта яшчэ трэба заслужыць.

---

[356] Гэта значыць, у 1825, пры ўсшэсьці на пасад, якое супала з паўстаннем дзекабрыстаў, і ў 1831 г., пры ўціхамірванні “халернага бунту” на Сянной плошчы ў Пецярбургу. Гэтыя два эпізоды прыводзіліся ў прыклад аўтарамі спачуваючых артыкулаў пра Мікалая I і ў французскай прэсе; так, газета “Presse” пісала 19 кастрычніка 1837 года: “Вядома, што імператар ўжо неаднаразова даказваў сваю асабістую мужнасць, па-першае, пры ўсшэсьці на пасад, а пазней падчас халернага бунту” (зрэшты, французская газета называе месцам ўціхамірвання халернага бунту Маскву).

[357] Пар. у дзённіку Аляксандры Хвёдараўны: "... удзень 13 накіраваліся да сябе дадому (...) уначы, калі я, застаўшыся адна, плакала ў сваім маленькім кабінеце, да мяне ўвайшоў Мікалай, стаўшы на калені, маліўся Богу і заклінаў мяне абяцаць яму мужна перанесьці ўсе, што можа яшчэ адбыцца. “Невядома яшчэ, што чакае нас. Абяцай мне праявіць мужнасць, і, калі давядзецца памерці, - памерці з гонарам”. - Я сказала яму: “Дарагі сябар, што за змрочныя думкі? Але я абяцаю табе”. - І я таксама апусьцілася на калені і маліла неба дараваць мне моц...” (Паміжцараванне. С. 88).

[358] Згодна загада Мікалая мітрапаліт санкт-пецярбургскі Серафім выправіўся на Сенацкую плошчу і “пайшоў да бунтуючага натоўпу”, аднак “правадыры абурэння, здзекуючыся над яго святым санам, крычалі, што іхны законны цар – Канстантын (...) што гэта справа не духоўная і калі архірэй можа прысягаць па два разы на тыдзень, то такая клятва ім не прыклад”, і “гразіліся па ім страляць” (14 снежня. С. 288-289; выклад гэтага эпізоду ў “Нататках” Мікалая I гл.: Там жа. С. 331).

– Я не рабіў нічога незвычайнага; я сказаў жаўнерам: "Стаць ў строй", а калі рабіў агляд палка, крыкнуў: "На калені!"[359] Усе падпарадкаваліся. Хвілінаю раней я прымірыўся са смерцю, і гэта надало мне магутнасьці. Я перапоўнены падзякі за свой поспех, але не ганаруся ім, бо тут няма ніякай маёй заслугі.

Вось у якіх высакародных словах распавёў мне імператар аб гэтай сучаснай трагедыі.

Мяркуйце самі, наколькі цікавыя тэмы служаць яму ежай для гутарак з чужаземцамі, якіх яму заўгодна было ўшанаваць сваім размяшчэннем; гэтае апавяданне вельмі далёкае ад прыдворных банальнасцей. Па ім вы можаце зразумець, якога роду ўладу ён мае над намі, роўна як над сваімі народамі і сваім сямействам. Гэта славянскі Людовік XIV. Відавочцы запэўнівалі мяне, што з кожным крокам насустрач мяцежнікам ён вырастаў на вачах. Стаўшы гаспадаром, ён у імгненне вока з маўклівага, прыдзірлівага меланхоліка[360], якім здаваўся ў юнацтве, ператварыўся ў героя. Тут ён – поўная супрацьлегласць большасці прынцаў, якія падаюць больш надзеяў, чым затым апраўдваюць.

Імператар настолькі ўвайшоў у сваю ролю, што пасад для яго – тое ж, што сцэна для вялікага актора. Перад непакорлівай гвардыяй ён трымаўся так велічна, што, кажуць, падчас яго прамовы, вымаўляемай да войска, адзін із змоўшчыкаў чатыры разы набліжаўся да яго, каб забіць, і чатыры разы мужнасць пакідала гэтага няшчаснага, як кімўраў перад Марыем[361]. Дасведчаныя людзі аднеслі гэты мяцеж на рахунак ўплыву таемных таварыстваў, якія вялі

ў Расіі сваю працу з часоў хаўрусніцкіх кампаній у Францыі і частых паездак рускіх афіцэраў у Нямеччыну.

---

[359] Каментарыі Н. К. Шыльдэра: “Тут Кюстын, відавочна, або зблытаў што адбывалася значна пазней, у дні халеры, або перадаў наступны факт, які сапраўды здарыўся 14 снежня 1825. Калі Мікалай Паўлавіч знаходзіўся на Сенацкай плошчы, пры адным із залпаў, зробленых мяцежнікамі, яго конь шарахнуўся ў бок, і тут ён заўважыў, што натоўп, які ён спачатку не мог угаварыць накрыцца, стаў апранаць шапкі і глядзець з нейкім нахабствам. “Шапкі далоў”, - закрычаў васпан з міжвольнай строгасьцю, і ў адно імгненне усе галовы агаліліся, і натоўп адхлынуў ад яго” (РС. 1891. No 2. С. 409-410; Ч ^ міжкаралеўе. С. 421, 234). На тое, што Кюстын зблытаў два эпізоды: мяцеж 14 снежаня 1825 і халерны бунт 22 чэрвеня/4 ліпеня 1831 – упершыню паказаў С. П. Убры, пляменнік рускага дыпламата П. П. Убры, у рэцэнзіі на “Расею ў 1839 годзе", надрукаванай у канцы сьнежня 1843 г. ў парыжскай газеце “Democratic pacifique”. Пар. таксама: Розен А. Я. Запіскі дзекабрыста. СПб., 1907 - С. 4.

[360] Пар. у дзённіку Аляксандры Хведараўны: “... вярнуўся і Мікалай (...) ён выглядаў асабліва высакародным, яго твар неяк свяціўся (...) Калі я абняла Мікалая 14 снежня на маленькай лесвіцы, я адчувала, што ён вярнуўся да мяне зусім іншым чалавекам...»(Междуцарствие. С. 90-91).

[361] Пасланы да рымскага палкаводца Гая Марыя (157-86 да н.э.) жаўнер, “родам гал або кімўр”, пачуўшы гучны вокліч Марыя: “Няўжо ты адважышся забіць Гая Марыя?”- уцёк, “кінуўшы па дарозе меч, і ў дзвярах залямантаваў: “Я не магу забіць Гая Марыя” (Плутарх. Параўнальныя жыццяпісы. Марый. XXXIX). Параўнанне Мікалая I з Марыем відавочна і незаслужана ліслівіць імператару; да таго часу, пакуль паўстанне не задушылі, ён адчуваў сябе вельмі няўпэўнена. Зрэшты, жыццём імператар на самай справе рызыкаваў: у яго стралялі неаднаразова (гл. у яго успамінах: 14 снежня. С. 331-332), аднак эпізод са змоўшчыкам, які чатыры разы не адважыўся падняць на цара руку, відаць, выдуманы і з'яўляецца водгукам чутак аб намерах змоўшчыкаў спыніць жыццё расійскага самаўладцы, пра якія шмат гаварылася ў “данясенні Сьледчай камісіі”. Вядомы эпізод з няўдалым стрэлам В. К. Кюхельбекера ў вялікага князя Міхала Паўлавіча, але нагодай няўдачы была не нерашучасць страляўшага, а асечка.

Я толькі паўтараю тое, што тут кажуць, – усё гэта справы цёмныя, і праверыць што-небудзь у мяне няма магчымасці.

Каб падняць войска, змоўшчыкі звярнуліся да смешнага падману: была распаўсюджана чутка, што Мікалай быццам бы ўзурпаваў карону, прызначаную яго брату Канстанціну, які, як сцвярджалі, рухаецца на Пецярбург, каб са зброяй у руках адстаяць свае правы. А вось спосаб, з дапамогай якога бунтаўнікоў пераканалі крычаць пад вокнамі палаца: "Няхай жыве канстытуцыя!" Завадатары пераканалі іх, што "канстытуцыя" – імя жонкі Канстанціна, гэта значыць іхнай меркаванай імператрыцы. Як бачыце, уяўленне пра абавязак глыбока ўкаранілася ў сэрцы жаўнераў, раз падштурхнуць іх да непадпарадкавання ўдалося толькі з дапамогай хітрыкаў.

На самай справе Канстанцін адмовіўся ўзысьці на пасад толькі праз слабасць: ён баяўся, што яго атруцяць[362], вось і ўся яго філасофія. Бог і яшчэ, магчыма, некалькі чалавек ведаюць, ці выратаваўся ён дзякуючы адмаўленню ад небяспекі, якую думаў пазбегнуць.

Значыць, ашуканыя жаўнеры паўсталі супраць свайго законнага гаспадара ў імя законнасці.

Усе адзначылі, што за ўвесь час, пакуль імператар знаходзіўся перад войскам, ён ні разу не пусціў каня ў галоп – настолькі стрымана ён трымаўся; аднак ён быў вельмі бледны. Ён упершыню выпрабаваў сваю магутнасць, і поспех гэтага выпрабавання пакарыў яго ўплыву ўсю нацыю.

Такога чалавека нельга судзіць па мерках, прыстасаваных для звычайных людзей. Яго голас, уладны і поўны значнасьці, магнетычны погляд, што ўпіваецца ў выяву, якая завалодала яго ўвагай, але часцяком станавіцца халодным і застывае, – не столькі праз звычку хаваць свае думкі, бо ён шчыры, колькі праз звычку стрымліваць запал; яго незвычайны лоб, рысы, у якіх ёсць нешта ад Апалона і ад Юпітэра, яго амаль нерухомы, велічны, загадкавы твар, аблічча, хутчэй высакароднае, чым шчырае, падыходзячае больш статуі, чым

---

[362] Настрой цэсарэвіча Канстантына Паўлавіча (1779-1831) "баяўся памерці гвалтоўнай смерцю, быў вядома пры французскім двары. Набліжаны Мікалая обер-гофмейстэр граф дэ Модэн пераказаў Карлу X словы Канстантына, пачутыя за некалькі гадоў да сьмерці Аляксандра I: "Я не хачу кіраваць. Карона для ўсіх васпаноў цяжкае ярмо. Для мяне яна была б раўназначнай смяротнаму прысуду. Я не пратрымаўся б на пасадзе і месяца. Мяне б забілі. Пакуль я цэсарэвіч і першы падданы імператара, мяне церпяць з усімі маімі недахопамі, але стань я васпанам, змоўшчыкі выйшлі б із-пад зямлі, каб загубіць мяне" (Cussy F. de. Souvenirs. P., 1909. T. 2. P. 10). згадвае пра гэтую фабію Канстантына і Барант: "З ранняга юнацтва думка, што яго характар і паводзіны абавязкова прывядуць яго да такой сьмерці, якою памёр Павел I, выклікала ў яго глыбокі жах. Ён па добрай волі адрокся ад пасаду..." (Notes. P. 45). Канстантын яшчэ пры жыцці Аляксандра I неаднаразова заяўляў пра сваё нежаданьне валадарыць; яго волю замацаваў маніфест Аляксандра ад 16 жніўня 1823, прызначаўшы спадчыннікам пасаду Мікалая, аднак абнародаваць гэты дакумент належала толькі пасьля сьмерці імператара. Бог і яшчэ, магчыма, некалькі чалавек ведаюць, ці выратаваўся ён дзякуючы адрачэньню... - Канстантын Паўлавіч памёр 15 чэрвень 1831 ў Віцебску ад халеры, але хадзілі чуткі, што яго – як і генерала Дзібіча, памёршага двума тыднямі раней ад той жа хваробы – атруціў граф А. Ф. Арлоў. Грэч, пачуўшы ў каментуемых словах Кюстына намёк на тое, што Канстантын быў атручаны згодна загаду Мікалая, з гневам адкідаў такое меркаванне: "Пажадай я заявіць, што Людовік XVIII быў атручаны Карлам X, што іншае пачуў бы я ў адказ, як не абвінавачванні ў безсэнсоўнай хлусні і нізкім паклёпе!" (Crotch. P. 51 - 52). Гл. падрабязней заўв. да т. 2, с. 99.

чалавеку, – усё гэта выяўляе неадольнае ўздзеянне на кожнага, хто набліжаецца да яго асобы. Ён становіцца ўладаром чужых воль, бо ўсе бачаць, што ён мае ўладу над сваёй уласнай воляй.

Вось што яшчэ мне запомнілася із нашай далейшай размовы.

– Павінна быць, Ваша Вялікасць, уціхамірыўшы мяцеж, вярнуліся ў палац у зусім іншым настроі, чым той, з якім вы яго пакідалі, бо Ваша Вялікасць не толькі забяспечылі сабе пасад, але і заручыліся захапленнем ўсяго свету і сімпатыяй ўсіх высакародных душ.

– Я пра гэта не думаў; пасьля мае ўчынкі ўсвалялі звыш усякай меры.

~210~

Імператар не сказаў, што, вярнуўшыся да жонкі, ён пабачыў, як у яе трасецца галава, – ад гэтай нервовай хваробы ёй так і не ўдалося да канца пазбавіцца.

Гэтыя дрыжыкі ледзь прыкметныя; яны нават праходзяць зусім, калі імператрыца здаровая і знаходзіцца ў спакоі; але ледзь нешта пачынае яе мучыць, маральна ці фізічна, як хвароба праяўляецца зноў і абвастраецца. Павінна быць, гэтай вялікадушнай жанчыне цяжка прыйшлося ва ўнутраным змаганьні з трывогай, пакуль яе чалавек гэтак адважна ішоў насустрач ударам забойцаў. Калі ён вярнуўся, яна, ні слова не кажучы, абняла яго, аднак, супакоіўшы яе, імператар у сваю чаргу адчуў слабасць; стаўшы на імгненне проста чалавекам, ён кінуўся ў абдымкі аднаго з самых верных сваіх слуг, што прысутнічалі пры гэтай сцэне, і ўсклікнуў: "Які жудасны пачатак цараваньня!"[363]

Я абнародую гэтыя абставіны; людзям невядомым карысна іх ведаць, каб паменш зайздросціць лёсу вялікіх. Пры вонкавай няроўнасці, якая ў цывілізаваным свеце ўладкавана заканадаўцамі паміж людзьмі featureрознага звання, справядлівасць Боскага Прывіду знаходзіць сабе прыстанак ў роўнасці таемнай і незнішчальнай – той, што нараджаецца із маральных пакут, якія звычайна павялічваюцца па меры таго, як памяншаюцца фізічныя нястачы. У нашым свеце менш няправеднага, чым заклалі ў яго заснавальнікі розных нацый і чым гэта даступна разуменню чэрні; прырода справядлівей, чым чалавечы закон. Падобныя думкі мільгалі ў мяне ў галаве падчас размовы з імператарам; з іх нарадзілася ў маім сэрцы пачуццё да яго, даведаўшыся пра якое, ён бы, напэўна, некалькі здзівіўся – невытлумачальнае шкадаванне. Я, як мог, паспрабаваў

[363] Згодна з кнігай М. Корфа “Ўсшэсьце на пасад імператара Мікалая I” (1857), гэтыя словы імператар сказаў не ў палацы, а на Сенацкай плошчы толькі што прыехаўшаму ў Пецярбург генерал-адз'ютанту К. Ф. Толю (1777-1842). “Voyez ce qui se passe, - сказаў гасудар, убачыўшы яго: voila un joli commencement de regne: un trone teint de sang!” (Паглядзіце, што дзеецца; прыгожанькі пачатак цараваньня: трон у крыві! - Фр.) –“Sire, - адказваў Толь, le seui moyen d'y mettre fin, c'est mitrailler cettc canaille” (Ваша вялікасць, адзіны спосаб пакласьці гэтаму канец – расстраляць гэтую сволач.)” (14 снежня. С. 289). Гэты эпізод вырабіў на Кюстына глыбокае ўражанне; заканчваючы кнігу, ён прасіў Сафі Гэ дапамагчы яму “аднавіць імя афіцэра, які займаў пры двары высокую пасаду, таго, што ў дзень ўсшэсьця імператара на пасад вярнуўся з ім разам з палаца пасьля ўціхамірвання бунту. (Імператар кінуўся ў абдымкі гэтага чалавека са словамі: “Які пачатак цараваньня". У прыватнай гутарцы з французскім пасланнікам Ла Ферон 20 сьнежня 1825 г./1 студзеня 1826 (гл. заўв. да цяп. тома, с. 349) (ён казаў пра тое ж: “Уявіце, што я адчуў, калі зразумеў, што прымушаны праліць кроў яшчэ перш, чым скончыцца першы дзень майго валадараньня” (данясенне барона дэ Дамаса ад 5 студзеня 1826 г. - Le Monde Slave. 1925. No 12. P. 451).

схаваць свае перажыванні, прыроду якіх не адважыўся б яму раскрыць, а прычыну – растлумачыць, і запярэчыў ў адказ на яго словы пра тое, што ўхваленні яго паводзінаў пад час бунту перабольшаныя:

– Адно дакладна, Ваша Вялікасць: мая цікаўнасць перад прыездам у Расію мела сярод галоўных прычын жаданне блізка ўбачыць гаспадара, які мае такую вялікую ўладу над людзьмі[364].

– У Расеі яшчэ існуе дэспатызм, бо ў ім самая сутнасць майго кіравання; але ён адпавядае духу нацыі.

– Вы спыняеце Расію на шляху да пераймальніцтва, Ваша Вялікасць, і вяртаеце яе да самой сабе.

– Я паважаю сваю краіну і, мне здаецца, разумею яе; паверце, калі нягоды нашага часу занадта ўжо даймаюць мяне, я імкнуся забыцца пра існаванні астатняй Яўропы і шукаю прытулку ў глыбінях Расіі.

– Каб прыпасці да вытокаў?

– Менавіта так! Няма чалавека больш рускага сэрцам, чым я. Скажу вам адну рэч, якой не сказаў бы нікому іншаму; але менавіта вы, я адчуваю, зразумееце мяне.

Тут імператар замаўкае і пільна глядзіць на мяне, і я, не адказваючы ні слова, слухаю, і ён працягвае:

– Мне зразумела рэспубліка, гэта спосаб праўлення зразумелы і сумленны[365], або, ва ўсякім выпадку, можа быць такім, мне зразумела

---

[364] Гэтае пачуццё літаральна заварожвала Кюстына. 4 лістапада 1839 г, пасьля вяртанні із Расіі, ён пісаў с-ні дэ Курбон: «Якая карысць у глыбока няшчасным стане гэтых 60 мільёнаў чалавечых істот, якія раскіданы па той трацiне зямнога шара, якая называецца Расійскай імперыяй; што за характар у чалавека, які думае і жадае за ўсіх іх і кіруе ўсімі імі. Але адначасова – менавіта што за ноша! Яна жахае! І якое галавакружэнне ахоплівала мяне, калі я набліжаўся да жылля гэтага чалавека, адрознага ад усіх іншых людзей; гэта не магло б пакінуць абыякавым самае халоднае ўяўленне, а маё і пагатоў” (Revue de France.1934 - Aout. P. 737-738). Гарачае жаданне Кюстына бачыць на троне “вялікага чалавека”, годнага сваёй місіі, асабліва ясна выявілася ў яго водгуках пра Напалеона III, узыходжанне на пасад якога ён яшчэ паспеў застаць. Той факт, што Луі Напалеон Банапарт не можа пахваліцца старажытным паходжаннем, не бянтэжыў арыстакрата Кюстына; ён бачыў у новым імператары чалавека, які “не пакутуе ад жахаў галотнай буржуазіі, якая толькі і можа, што дрыжаць за сваю лавачку”, прычым свае ўражанні ад стасункаў з Напалеонам III ён параўнаў з уражаннямі, атрыманнымі некалі ў Пецярбургу “Мне здавалася, - напісаў ён с-ні дэ Курбон пасьля размовы з Напалеонам III на балі ў снежні 1852, - што я зноў апынуўся пры рускай двары. Але з чалавекам, які так добра ўмее размяшчаць людзей да сябе, чуць тое, што яму кажуць, і тое, чаго не кажуць, я ўжо не буду ні баязьлівы, ні дзікі” (Revue d'histoire diplomatique. 1928. Juillet - septembre. P. 313). Захапленьне Кюстына расійскім імператарам асабліва падкрэсліў рэцэнзент часопіса “Semeur”, які заўважыў, што, згодна Кюстына, Расія – гэта не рускія, а імператар, і што “асаблівасць гэтай нацыі заключаецца ў тым, што яна такой не з'яўляецца: ўсю цалкам яе паглынуў імператар”(Semeur. 13 верасня 1843).

[365] Палітычнае крэда Мікалая І вельмі паходзіць тут на тое, якое выказаў сам Кюстын ў лісьце да Рахілі Варнгаген 4 лютага 1831 года: ”Я хацеў бы жыць у вялікай дзяржаве з чыстай манархіяй, абмежаванай мяккасьцю еўрапейскіх нораваў, або ў краіне маленькай і чыста дэмакратычнай” (Lettres в Vamhagen. P. 361). Аднак мы не маем права сцвярджаць, што Кюстын прыпісаў расійскаму імператара свае прыхільнасці. Падобнае прызнанне імператара "...згодна сваіх перакананняў я рэспубліканец. Манарх я толькі па прызначэнні. Гасподзь усклаў на мяне гэты абавязак, і пакуль я яго выконваю, я павінен несці за яго адказнасць”, зафіксавала ў сваіх успамінах і яго дачка, вялікая княгіня Вольга Мікалаеўна (Сок юнацтва. С. 135).

абсалютная манархія, бо я сам ўзначальваю падобную рэчаіснасць; але мне незразумела прадстаўнічая манархія. Гэта спосаб кіравання хлусліві, ашуканскі, прадажны, і я хутчэй адступлю да самога Кітая, чым калі-небудзь пагаджуся на яго.

– Ваша Вялікасць, я заўсёды разглядаў прадстаўнічы спосаб праўлення як пагадненне, непазбежнае для некаторых грамадстваў і некаторых эпох; але, як і ўсякае пагадненне, яно не вырашае ні аднаго пытання, а толькі адтэрміноўвае цяжкасьці[366].

Імператар, здавалася, чакаў, што скажу я далей. Я працягваў:

– Гэта дамова, якую падпісваюць дэмакратыя і манархія, каб дагадзіць двум вельмі нізінным тыранам – страху і карысьці; яна працягваецца дзякуючы гардыні розуму, тых, што ўпіваюцца красамоўствам, і славалюбствам народа, ад якога адкупляюцца словамі. У канчатковым рахунку гэта ўлада арыстакратыі слова, якая прыйшла на змену радавой арыстакратыі, бо кіруюць тут страпчыя.

– У вашых прамовах шмат дакладнага, спадар, – сказаў імператар, паціскаючы мне руку. – Я сам узначальваў прадстаўнічую манархію[367]*, і ў свеце ведаюць, чаго мне варта было нежаданне падпарадкавацца патрабаванням гэтага нікчэмнага спосабу кіравання (я цытую даслоўна). Купляць галасы, разбэшчваць чужое сумленне, спакушаць адных, каб падмануць іншых, – я пагардзіў ўсе гэтыя хітрыкі, бо яны роўна зневажальныя і для тых, хто падпарадкоўваецца, і для тых, хто загадвае; я дорага заплаціў за сваю працу і шчырасць, але, дзякуй Богу, назаўжды пакончыў з гэтай ненавіснай палітычнай машынай. Больш я ніколі не буду канстытуцыйным манархам. Я занадта маю патрэбу ў тым, каб выказваць адкрыта свае думкі, і таму ніколі не пагаджуся правіць якім бы там ні было народам з дапамогай хітрасці і інтрыг.

Слова Польшча пастаянна ўсплывала ў нашых розумах[368], але падчас гэтай цікавай размовы не было вымаўлена ні разу. На мяне ён зрабіў вялікае

---

[366] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. “Гэта маё канчатковае меркаванне. Манархічнае праўленне, пры якім вышэйшая ўлада змякчана норавамі, здаецца мне найбольш разумным і найбольш даўгавечным з усіх магчымых”.

[367] <u>У Польшчы.</u> Згодна з канстытуцыяй, якую ў 1815 г. дараваў Польшчы Аляксандр I, у Польшчы дзейнічаў парламент (сойм), расійскі ж імператар (спачатку Аляксандр, а пасьля 1825 - Мікалай) быў адначасова васпанам Царства Польскага, гэта значыць канстытуцыйным манархам. Мікалай I каранаваўся ў Варшаве 12/24 траўня 1829 г., а ў траўні 1830, менш, чым за паўгода да польскага паўстання, другі раз прыбыў у Варшаву і адкрыў першы пры яго кіраванні сойм.

[368] Стаўленне Мікалая I да Польшчы не зведала істотнай змены да 1831 г., калі рускае войска ўзяла Варшаву і канчаткова падавіла паўстанне; ў кастрычніку 1835 г. імператар вымавіў самотна вядомую “варшаўскую” вымову, у якой пагражаў палякам у выпадку, калі яны будуць выказваць непадпарадкаванне, падарваць іхную сталіцу; ў наступны свой прыезд у Варшаву, ў 1838 г., ён не толькі не дараваў палякам чакаўшыхся ад яго паслабленняў, але “застаўся халодны і непахісны перад усімі, г. зн., аб'яўляе поўную пакору (... і выказаў ледзь ці не большае раздражненне супраць Польшчы, чым раней” (Souvenirs. T. 6. P. 147-149; данясенне ад 25 кастрычніка 1838 г.). Сваёй задачай імператар лічыў “ператварэнне Польшчы ў рускую правінцыю і выкараненне ўсялякіх успамінаў пра яе нацыянальны дух (...) уключаючы мову і рэлігію”. Згодна сведчання таго ж Баранта, імператар “часта паўтараў: гэта справа сямі дзясяткаў гадоў, калі дзейнічаць настойліва”. (Souvenirs. T. 5. P. 402; данясенне ад 11 чэрвеня 1836). “Рэдка здараецца, - пісаў французскі пасланнік, - каб пераможца адчуваў да пераможанага злосць такую моцную і пагарду такую напышлівую” (Souvenirs. T. 5 P 471 данясенне ад 8 верасня 1836 г.).

ўражанне; я быў скораны: высакароднасць пачуццяў, што выявіў перада мной імператар, і шчырасць яго прамоваў, як мне ўяўлялася, вельмі рэльефна адцянялі яго ўсемагутнасць; прызнаюся, імператар асляпіў мяне!! Чалавек, якому я, насуперак усім сваім уяўленням аб незалежнасьці, гатовы быў дараваць тое, што ён – абсалютны манарх шасцідзесяці

~212~

мільёнаў падданых, быў у маіх вачах істотай вышэйшага парадку; аднак я не даверыўся ўласным захапленням, я быў падобны на тых нашых буржуа, якія адчуваюць, што вось-вось падпадуць пад абаянне вытанчанасьці і ўмення трымацца, уласцівых людзям ранейшых часоў: добры густ штурхае іх аддацца адчуваемаму прыцягненню, але прынцыпы супрацівяцца, і таму яны застаюцца непахіснымі і напускаюць самы абыякавы выгляд, на які толькі здольны. Падобную ж барацьбу перажываў і я. Не ў маім характары сумнявацца ў словах чалавека ў тую самую хвіліну, калі я іх чую. Вымаўляючы чалавек ёсць для мяне прылада Божая; толькі разважанне і вопыт прымушаюць мяне прызнаць магчымасць разліку і прытворства. Вы скажаце: святая прастата; магчыма, так яно і ёсць, але гэтая слабасць розуму дарога мне, бо яна ідзе ад крэпкасьці душы; ўласная шчырасьць сэрца загадвае мне верыць у шчырасць іншых – нават у шчырасць расійскага імператара.

Прыгажосць дае яму лішні спосаб быць пераканаўчым, бо гэтая прыгажосць ў роўнай меры духоўная і фізічная. Яе ўздзеянне я адношу не столькі на кошт правільнасці рыс, колькі на рахунак праўдзівасці пачуццяў, што выяўляюцца звычайна на яго твары. Гэтую цікавую размову з імператарам я меў падчас свята ў герцагіні Альдэнбургскай[369]. Баль выдаўся незвычайным і таксама заслугоўвае, каб я вам яго апісаў.

Герцагіня Альдэнбургская, народжаная прынцэса Нассаўская, па мужу стаіць ў вельмі блізкім сваяцтве з імператарам; яна пажадала зрабіць вечарыну з нагоды адружання вялікай князёўны Марыі, але не магла ні пераўзыйсьці у пышнасці папярэднія балі, ні змагацца ў багацці з дваром, а таму задумала даць імправізаваны вясковы баль у сваім доме на выспах. У садзе, перапоўненым гуляючымі людзьмі і аркестрамі, што былі схаваныя ў аддаленых боскетах, сабраліся эрц-герцаг аўстрыйскі[370], які прыбыў у Пецярбург два дні таму, каб прыняць удзел у святах, пасланнікі з усяго свету (нябачаныя акторы для пастаралі!) – і ўвогуле, уся Расія ў асобе самых знакамітых яе вяльможаў, якія старанна прымалі лагодны выгляд.

На кожным свяце тон задае імператар; паролем гэтага дня было: прыстойная наіўнасць, або вытанчаная Гарацыева прастата[371]. У падобным

---

[369] Герцагіня Альдэнбургская (народж. прынцэса Насаў) Тэразія Вільгельміна Фрэдэрыка Ізабэла Шарлота (1815-1871) – жонка (з 1837 г.) герцага Пятра Рыгоравіча Альдэнбургскага (1812-1881), сына вялікай княгіні Кацярыны Паўлаўны, сястры Мікалая I.

[370] Франц Карл, сын аўстрыйскага імператара Франца II, бацька імператара Франца Іосіфа.

[371] Маецца на ўвазе вядомы ідэал Гарацыя "залатая сярэдзіна", выказаная, напрыклад, у радках: “Вось у чым жаданні былі мае: нешырокае поле, // Садок, ад дома паблізу безперапынна бягучай крыніцы, // Да гэтага лес невялікі!” (Сатыры, II, 6, 1-5;).

настроі знаходзіліся ў гэты вечар усе, у тым ліку і дыпламатычны корпус; мне здавалася, што вось я чытаю эклогу – але не Феакрыта або Вяргілія, а Фантэнэля[372].

Да адзінаццаці вечара танцы працягваліся на свежым паветры, а затым, калі на галовы і плечы юных і сталых дам, якія ўдзельнічалі ў гэтым святкаванні чалавечай волі над кепскім кліматам, праліліся значныя патокі расы, усе вярнуліся ў невялікі палац, што служыць звычайна летнім жыллём герцагіне Ольдэнбургскай.

У цэнтры вілы (па-руску – "дачы") знаходзіцца ратонда,

зіхацячая асляпляльным бляскам пазалоты і свечак; баль працягваўся ў гэтай зале, а натоўп не танцуючых запоўніў астатнія памяшканні. Святло выходзіла із цэнтра, і яго яркія блікі выліваліся вонкі – нібы сонечныя прамяні, што, нараджаючыся, нясуць цяпло, і жыццё паўсюль у бязлюдных глыбінях Эмпірэя. Асляпляльная ратонда паўставала майму погляду арбітай, па якой, азараючы сабою ўвесь палац, круцілася зорка імператара.

На тэрасах другога паверха расцягнулі тэнты, каб пад імі размясціць імператарскі стол і стол для запрошаных на вячэру. Свята гэта было не такім шматлюдным, як папярэднія, і на ім панаваў такі выдатна ўпарадкаваны беспарадак, што яно супакойвала мяне больш чым іншыя. Калі не лічыць пацешнай збянтэжанасьці, якая чыталася на некаторых фізіяноміях, вымушаных часова напускаць на сябе вясковую прастату, то вечар выявіўся зусім незвычайным – то быў свайго роду імператарскі Цівалі[373], дзе ўсе, нават і знаходзячыяся ў прысутнасьці свайго непадзельнага ўладара, адчувалі сябе амаль свабодна. Калі гаспадар забаўляецца, ён ужо не здаецца дэспатам – а імператар у той вечар забаўляўся.

Як я ўжо казаў, перш чым перайсці ў ратонду, усе танчылі пад адкрытым небам: на шчасце, у гэтым годзе стаіць надзвычайная спякота, якая спрыяла задумам герцагіні. Яе загарадны дом знаходзіцца ў цудоўнай часткі выспаў; тут, сярод асляпляльных садовых кветак у гаршках, што, здавалася, самі сабою выраслі на англійскім газоне, быў зроблены яшчэ адзін цуд: герцагіня ўладкавала бальную залю на паветры; на невялікім лужку яна загадала наслаць цудоўны салонны паркет, атачыўшы яго вытанчанымі, увітымі кветкамі балюстрадамі. Гэтая арыгінальная залы, для якой нябесны звод служыў столлю, вельмі нагадвала карабельную палубу, прыбраную сцягамі з нагоды марскога свята; з аднаго боку на яе можна было ўзысці па некалькіх прыступках з лужка, з другога – праз ганак, прыбудаваны да параднага ўваходу будынка і схаваны пад навесамі з экзатычных кветак. Раскошныя рэдкія кветкі ў гэтай краіне замяняюць сабой рэдка растучыя дрэвы. Людзі, што жывуць тут, прыйшлі з Азіі і, затачыўшы сябе ў паўночных ільдах, ўспамінаюць ўсходнюю раскошу першапачатковай

[372] Гэта значыць эклогу, дзе старажытная пастараль афарбавана еўрапейскай галантнасьцю новага часу; такімі былі “пастаральныя вершы”(1688 г.) Бернара Ле Боў’е дэ Фантэнэля (1657-1757) паэта, філосафа і вучонага, пажыццёвага сакратара Акадэміі навук.

[373] Знакаміты парк з заламі для скокаў і разнастайнымі атракцыёнамі ў Парыжы.

сваёй радзімы; яны робяць усё, што ў іх магчымасьці, каб пакрыць бясплоддзе прыроды, якая сама па сабе нараджае ў адкрытым грунце толькі ёлкі ды бярозы. Тут штучна, у шклярніцах, выводзяць бясконцую колькасць кустоў і раслін; і паколькі фальшывае ўсё, то вырасціць якія-небудзь кветкі з Амерыкі не складаней, чым французскія фіялкі або лілеі. Раскошныя дамы ў Пецярбургу ўпрыгожвае і робіць непадобнымі адзін на адзін не спрадвечная ўрадлівасць глебы, але цывілізацыя, якая выкарыстоўвае сабе на карысць скарбы ўсяго свету, каб схаваць ад вачэй бедную зямлю і скупое палярнае неба. Так што хай вас не здзіўляе

выхвальства рускіх: прырода для іх – яшчэ адзін вораг, якога яны адалелі дзякуючы сваёй упартасьці; ва ўсіх іх забаўках падспудна прысутнічае радасны гонар пераможцы.

Імператрыца, нягледзячы на сваю кволасць, танчыла на вытанчаным паркеце гэтага пышнага вясковага балю, зладжанага яе стрыечнай сястрой, з аголенай шыяй і непакрытай галавой, не прапускаючы ні аднаго паланэза. У Расіі кожны працуе на сваёй ніве да поўнага знемажэння. Доўг імператрыцы – забаўляцца да ўпаду, і яна выканае свой абавязак сапраўды гэтак жа, як выконваюць яго ўсе астатнія рабы, – будзе танчыць да тых часоў, пакуль зможа. Гэтай нямецкай прынцэсе, ахвяры легкадумнасьці, для яе, павінна быць, не менш цяжкай, чым ланцугі для вязня, здарылася здабыць у Расіі шчасце, рэдкае ва ўсіх краінах і ўсіх саслоўяў, а ў жыцці імператрыцы – выключнае: у яе ёсць сяброўка.

Я ўжо пісаў вам аб гэтай даме. Гэта баранэса ***[374], народжаная графіня ***. З часу адружання імператрыцы гэтыя дзве жанчыны з такімі рознымі лёсамі амаль заўсёды неразлучныя. Баранэса са сваім шчырым норавам і адданым сэрцам не мела з прыхільнасьці гаспадарыні ніякай выгады для сябе; яна адружана з вайсковым афіцэрам, якому імператар абавязаны больш, чым каму-небудзь іншаму: у дзень бунту пры яго ўзыходжанні на пасад барон *** выратаваў яму жыццё, са шчырай адданасьцю падвяргаючы сябе небяспецы дзеля свайго гаспадара. Расплаціцца за такую мужнасць нельга нічым – яна і застаецца неаплачанай.

Зрэшты, уладары наогул разумеюць толькі тую ўдзячнасць, прадметам якой становяцца самі, ды і тады ніколькі яе не шануюць, заўсёды падазраваючы няўдзячнасць ў іншых. Удзячнасць не гэтулькі суцяшае іх у душэўных нягодах, колькі збіваецца ў разліках розуму. Яна – урок, атрымліваць які яны не любяць; ім здаецца зручней і прасцей пагарджаць усім родам чалавечым без выключэнняў. Гэта ўласцівасць ўсіх уладароў, але асабліва самых магутных з іх. У

[374] Цэцылія Фрэдэрыцы (гл. заўв. да цяп. Тома, с. 190). Барон Пятро Андрэевіч Фрэдэрыцы, яе чалавек, ані не выратаваў жыцця імператара (гэта адзначана ў брашуры Грэча - Gretch. P. 52), але сам жыцця ледзь не пазбавіўся: калі Д. А. Шчэпін-Растоўскі, камандзір адной і рот Маскоўскага палка, якім камандаваў генерал Фрэдэрыцы, стаў падымаць сваіх жаўнераў, каб ісьці на Сенацкую плошчу, Фрэдэрыцы кінуўся да яго з крыкам: “Што вы робіце?” і атрымаў ад Шчэпіна ўдар шашкай па галаве; за мужнасць ён быў узведзены ў годнасць генерал-адз'ютанта.

садзе змяркалася; аркестру на балі садзейнічала нейкая музыка, якая чулася здалёку, і яемгармонія руйнавала начны смутак – смутак больш чым натуральны ў гэтых аднастайных лясах і клімаце, варожымі кожнай весялосьці. Пад вокнамі маленькага палаца, дзе жыве герцагіня Ольдэнбергская, павольна цячэ, выгінаючыся, адзін з рукавоў Нявы – вада тут заўсёды здаецца нерухомай. У той вечар на рацэ было шмат лодак, набітых цікаўнымі, а на дарозе кішма кішэлі пешыя разявакі – безназоўны натоўп, у якім змешваліся без усякага адрознення буржуа, такія ж рабы, як сяляне, і прыгонныя-працоўныя: прыдворныя прыдворных, прабіраўшыяся, штурхаючыся, сярод карэт князёў і вяльможаў, каб паглядзець на ліўрэю спадара іх спадароў. Відовішча гэта здалося мне прыцягальным і незвычайным.

~215~

У Расіі рэчы носяць тыя ж імёны, што ўсюды, але самі яны зусім іншыя. Нярэдка я выходзіў за агароджу, усярэдзіне якой працягваўся баль, і накіроўваўся ў парк, пад шаты дрэў, разважаючы аб тым, якое сумнае любое свята ў падобнай краіне. Аднак роздумы мае працягваліся нядоўга, бо ў той дзень імператару зноў заўгодна было завалодаць маім розумам. Ці адчуў ён у глыбіні маіх думак невялікую прадузятасць супраць яго, – заснаваную, зрэшты, толькі на тым, што я пачуў, перш чым мяне яму прадставілі, бо ўражанне маё ад яго асобы і прамоваў было цалкам для яго спрыяльным, – ці знаходзіў забаўным пагаварыць некалькі хвілін з чалавекам, непадобным на тых, што кожны дзень праходзяць перад яго позіркам; ці ж спадарыня *** размясціла яго на маю карысць? я б не здолеў выразна растлумачыць сабе, у чым сапраўдная прычына падобнай міласьці. Імператар не толькі прывык камандаваць ўчынкамі людзей, ён умее, панаваць над сэрцамі; магчыма, яму захацелася заваяваць і маё таксама; магчыма, мая халоднасць, якая вынікае праз баязлівасць, ускалыхнула ў ім самалюбства – яму ўласціва жаданне падабацца. Прымусіць іншага захапляцца сабой – адзін із спосабаў трымаць яго ў падпарадкаванні. Магчыма, яму захацелася выпрабаваць сваю ўладу на замежніку; магчыма, нарэшце, у ім загаварыў інстынкт чалавека, што доўгі час не чуў праўды і цяпер спадзяецца, што раз у жыцці яму сустрэўся характар праўдзівы. Паўтараю, сапраўдныя яго матывы мне невядомы; ведаю адно: у той вечар, варта было мне апынуцца на яго шляху або нават у адасобленым куце залы, дзе ён знаходзіўся, як ён клікаў мяне да сябе на размову. Прымеціўшы, што я вяртаюся ў бальную зале, ён спытаў:

– Што рабілі вы сягоння раніцай?

– Ваша Вялікасць, я агледзеў кабінет натуральнай гісторыі і знакамітага сібірскага маманта[375].

– Такога тварэння прыроды няма больш нідзе ў свеце.

---

[375] Гэты кабінет, або заалагічны музей, які утварыўся як самастойная ўстанова на аснове калекцый пятроўскай Кунсткамеры ў 1832 г. (пар. заўв. да цяп. тама, с. 205); быў адчынены для публікі ў 1838 г. і, такім чынам, да моманту прыбыцця Кюстына ў Пецярбург быў яшчэ навінкай. Пра парэшткі маманта, што захоўваліся ў гэтым музеі, і прысвечанай ім спецыяльнай літаратуры Кюстын мог прачытаць у Шніцлера (Schnitler. P. 243).

– Так, Ваша Вялікасць; у Расіі ёсць шмат рэчаў, якіх не знойдзеш больш нідзе.

– Вы мне ліслівіце.

– Я занадта шаную вас, Ваша Вялікасць, каб адважыцца вам ліслівіць, аднак ужо і не баюся вас так, як раней, і выказваю няхітрыя свае думкі, нават калі праўда паходзіць на камплімент.

– Ваш камплімент, спадар, вельмі тонкі; замежнікі нас песцяць.

– Вам, Ваша Вялікасць, было заўгодна, каб я ў гутарцы з вамі адчуваў сябе нязмушана, і вам гэта ўдалося, як атрымоўваецца ўсё, што вы робіце; вы пазбавілі мяне ад прыроднай нясмеласці, ва ўсякім разе часова.

Я вымушаны быў пазбягаць любога намёку на галоўныя палітычныя

~216~

інтарэсы сённяшняга дня, а таму мне хацелася вярнуцца да тэмы, цікавай для мяне ва ўсякім разе не менш, і я дадаў:

– Кожны раз, як Ваша Вялікасць дазваляе мне наблізіцца, я на сабе адчуваю ўладу, што зрынула ворагаў да вашых ног у дзень вашага ўзыходжання на пасад.

– У вашай краіне сілкуюць супраць нас прадузятасць, і перамагчы яе цяжэй, чым запал узбунтаваўшыхся жаўнераў.

– На вас глядзяць занадта здалёк; калі б французы выучылі Вашу Вялікасць бліжэй, то лепш бы вас і ацанілі; у нас, як і тут, знайшлося б шмат вашых прыхільнікаў. Пачатак царавання ўжо прынёс Вашай Вялікасьці заслужаную славу; ў часы халеры падняліся вы гэтак жа высока[376], і нават вышэй, бо на працягу гэтага другога бунту выказалі тое ж усеўладдзе, але памякшанае найшляхетнейшай схільнасьцю да чалавечнасьці; ў хвіліны небяспекі воля ніколі не здраджвае вам.

– Вы ўваскрашаеце ў маёй памяці імгненні, якія былі, вядома, найпрыгажэйшымі ў маім жыцці, аднак мне яны падаліся самымі жудаснымі.

– Разумею, Вашу Вялікасць; каб утаймаваць існасць у сабе і ў іншых, трэба здзейсніць намаганне...

– І намаганне жудаснае, – перапыніў імператар з выразам, ўразіўшым мяне, – прычым наступствы яго адчуваеш пазней.

– Так, але затое вы выявілі сапраўдную веліч.

– Я не выяўляў велічы, я ўсяго толькі займаўся сваім рамяством; у падобных абставінах ніхто не можа прадбачыць, што ён скажа. Кідаешся насустрач небяспецы, не задаючыся пытаннем, як яе адолець.

---

[376] Гісторыя пра тое, як Мікалай адным сваім з'яўленнем на Сянной плошчы ў Пецярбургу 22 чэрвеня /4 ліпеня 1831 г. уціхамірыў халерны бунт, была ў Францыі так добра вядомая, што стала нават прадметам павучальных артыкула Ж. Жанена “Цар і халера”, надрукаванага ў “Газеце для дзяцей” (Journal des enfants. 1833. PI 93-194). Пар. таксама больш блізкую па часе да падарожжа Кюстына згадку гэтага эпізоду ў газеце “La Paix” (24 лістапада 1837) у артыкуле, які ўсхваляў рускі народ за тое, што ён яшчэ не “разбэшчаны філасофскім бязвер'ем”, лічыць цара “бацькай” і ў крытычных сітуацыях накшталт халернага бунту адразу яму падпарадкоўваецца.

– Гасподзь абараніў вас, Ваша Вялікасць, і калі б магчыма было параўнаць дзве такія непадобныя рэчы, як паэзія і кіраванне дзяржавай, то я б сказаў, што вы дзейнічалі гэтак жа, як паэты складаюць песьні, – слухаючы голас звыш.

– У маіх дзеяннях не было нічога паэтычнага.

Маё параўнанне, як я заўважыў, здалося не надта прыемным, бо слова "паэт" было зразумета не ў тым сэнсе, які яно мае ў латыні[377]; пры двары прынята разглядаць паэзію як гульню розуму; каб даказаць, што яна ёсць найчысцейшае і найжывейшае святло душы, давялося б задумаць спрэчку; я палічыў за лепшае прамаўчаць – але імператару, відаць, не хацелася пакідаць мяне з адчуваннем жалю пра тое, што я не змог яму дагадзіць, і ён яшчэ доўга ўтрымліваў мяне пры сабе, на вялікае здзіўленне двара; з чароўнай дабрынёй ён зноў звярнуўся да мяне:

– Які ж канчатковы план вашага падарожжа?

– Пасьля свята ў Пецяргофе я разлічваю ехаць у Маскву, Ваша Вялікасць, адтуль накіруюся зірнуць на кірмаш у Ніжнім, але так, каб паспець вярнуцца ў Маскву яшчэ да прыбыцця Вашай Вялікасьці.

– Тым лепш, мне было б вельмі прыемна, калі б вы

азнаёміліся ва ўсіх падрабязнасьцях з працамі, якія я вяду ў Крамлі: тамтэйшыя пакоі былі занадта малыя; я будую іншыя, больш прыдатныя, і сам растлумачу вам сваю задуму датычна пераўтварэнні гэтай часткі Масквы – у ёй мы бачым калыску імперыі. Але вы не павінны губляць час, бо вам трэба будзе адолець неабсяжныя прасторы; адлегласьці – вось біч Расіі.

– Не варта наракаць на іх, Ваша Вялікасць; гэта рамы, у якія толькі трэба будзе ўставіць выявы; ў іншых месцах людзям не хапае зямлі, у вас жа яе заўсёды будзе ў дастатку.

– Мне не хапае часу.

– За вамі будучыня.

– Мяне абвінавачваюць ва ўладалюбстве – але так можа казаць толькі той, хто зусім мяне не ведае! Я не толькі не жадаю яшчэ пашыраць нашу тэрыторыю, але, наадварот, хацеў бы згуртаваць вакол сябе насельніцтва ўсёй Расіі. Галеча і варварства – вось адзіныя ворагі, над якімі мне хочацца атрымліваць перамогі; даць рускім больш годнае жыццё для мяне важней, чым павялічыць мае валоданні[378]. Калі б вы толькі ведалі, які добры рускі народ! Колькі ў ім пакоры, які ён ласкавы і пачцівы ад прыроды!.. Вы самі гэта ўбачыце ў Пецяргофе; але мне б асабліва хацелася паказаць вам яго тут першага студзеня[379].

Затым, вяртаючыся да сваёй упадабанай тэмы, ён працягваў:

---

[377] Першае значэнне гэтага слова ў лацінскай мове: боганатхнёны творца, вынаходнік, майстар.

[378] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. "Каб як след пазнаць гэтага чалавека, трэба параўнаць гэтыя прамовы з тымі, якія гэты імператар вёў ў таемным ліставанні з ангельскім урадам" (маюцца на ўвазе прапановы адносна падзелу Турцыі паміж Англіяй і Расіяй, якія Мікалай I рабіў ангельскай ўраду на пачатку 1853).

[379] У першы дзень Новага года ў Зімовы палац дапускаліся па квітках ад 30 да 40 тысяч жыхароў Пецярбурга, прадстаўнікоў усіх станаў, і гэтае свята заўсёды служыла для афіцыёзных публіцыстаў сімвалам яднання цара з народам.

– Але стаць годным таго, каб кіраваць падобнай нацыяй, не так лёгка.

– Ваша Вялікасць паспелі ўжо шмат зрабіць для Расіі.

– Часам я баюся, што зрабіў не ўсё, што ў маіх магчымасьцях.

Гэтыя хрысціянскія словы, выйшаўшыя з глыбіні сэрца, да слёз зачапілі мяне; ўражанне, вырабленае імі, было такім вялікім, што я казаў пра сябе: імператар больш пранікліві, чым я, і калі б яго словы былі прадыктаваны якой бы то ні было зацікаўленасьцю, ён бы адчуў, што прамаўляць іх не трэба. Значыць, ён проста выказаў перада мною прыгожае, высакароднае пачуццё – сумневы, раздзіраючыя сумленне гаспадара. Гэты лямант чалавечнасьці, выходзячы з душы, якую ўсё, здавалася б, павінна было перапаўняць ганарыстасьцю, раптам прывёў мяне у замілаванне. Мы гутарылі на людзях, і я паспрабаваў не паказаць свайго хвалявання; але імператар, які адказвае не столькі на словы людзей, колькі на іхныя думкі (на магутнасьці празарлівасьці і трымаецца галоўным чынам абаянне яго прамоваў, дзейнасць яго волі), заўважыў зробленае ім ўражанне, якое я спрабаваў схаваць, і, перш чым выйсці, падышоў да мяне, узяў прыязна за руку і паціснуў яе, сказаўшы: "Да пабачэння".

Імператар – адзіны чалавек ва ўсёй імперыі, з кім можна размаўляць, не баючыся даносчыкаў; да таго ж да гэтай пары ён адзіны, у кім я сустрэў натуральныя пачуцці і ад каго пачуў шчырыя словы. Калі б я жыў у гэтай краіне і мне трэба

было нешта трымаць у таямніцы, я б перш за ўсё пайшоў і даверыў сваю таямніцу яму.

Скажу, не клапоцячыся пра прэстыж і патрабаванні этыкету, без усялякай ліслівасьці: ён ўяўляецца мне адным з першых людзей Расіі. Па праўдзе кажучы, ніхто іншы не ўдастоіў мяне такой жа шчырасці, з якой гутарыў са мною імператар.

Калі я маю рацыю і ў ім сапраўды больш гонару, чым самалюбства, і больш годнасці, чым фанабэрыстасьці, то ён павінен быць задаволены тымі сваімі партрэтамі, якія я адзін за адным маляваў для вас, і ў асаблівасьці ўражаннем, што зрабілі на мяне яго словы. Па праўдзе сказаць, я з усіх сіл супаціўляюся захапленню, якое ён ўва мне выклікае. Я, вядома, менш за ўсё рэвалюцыянер, але рэвалюцыя і на мяне аказала ўплыў – вось што значыць нарадзіцца ў Францыі і ў ёй жыць! Я знаходжу яшчэ адно, лепшае тлумачэнне таму, праз што пачытаю сваім абавязкам супраціўляцца ўплыву на мяне імператара. Згодна характару, роўна як і па перакананнях, я арыстакрат і адчуваю, што адна толькі арыстакратыя можа супрацьстаяць і спакусам, і злоўжываннаяў абсалютнай улады. Без арыстакратыі і ад манархіі, і ад дэмакратыі не застаецца нічога, акрамя тыраніі, а відовішча дэспатызму абуджае ў мяне міжвольны пратэст і наносіць ўдар па ўсіх маіх уяўленнях пра свабоду, што маюць карані ў маіх патаемных пачуццях і палітычных перакананнях. Дэспатызм нараджаецца із усеагульнай роўнасці ў той жа меры, як і з самаўладдзя: улада аднаго чалавека і ўлада ўсіх прыводзіць да аднолькавага выніку. Пры дэмакратыі закон ёсць нейкая разумовая пабудова; пры аўтакратыі

закон увасоблены ў адным чалавеку – але ж нават і зручней мець справу з адным чалавекам, чым з запалам ўсіх! Абсалютная дэмакратыя – гэта грубая сіла, свайго роду палітычны віхор, які па сваёй глухаце, слепаце і няўмольнасьці не параўнаецца з гардыняй якога б там ні было гаспадара!!! Ніхто з арыстакратаў не можа без агіды глядзець, як у яго на вачах дэспатычная ўлада пераходзіць вызначаныя ёй межы; менавіта гэта, аднак, і адбываецца ў чыстых дэмакратыях, роўна як і ў абсалютных манархіях.

Звыш таго мне здаецца, што калі б я быў гасудар, мне б спадабалася б атачэнне розумаў, здольных бачыць ўва мне скрозь абалонку ўладара простага чалавека, асабліва калі б я, пазбаўлены тытулаў і зведзены да самога сябе, быў у дадатак магчымасць лічыцца чалавекам шчырым, надзейным і сумленным. Спытаеце сябе з усёй сур'ёзнасцю і прызнайцеся, ці здаўся вам імператар Мікалай, якім ён паўстае ў маіх апавяданнях, ніжэй за тое прадстаўленне, якое вы мелі аб яго характары да чытання маіх лістоў? Калі адказ ваш будзе шчырым, ён паслужыць мне апраўданьнем[380].

Дзякуючы частым прылюдным размовам з гаспадаром[381] я звёў тут знаёмства са шматлікімі людзьмі, як вядомымі мне раней, так і невядомымі. Шмат якія асобы з тых, з кім я сустракаўся

~219~

ў іншых месцах, цяпер, убачыўшы, што я зрабіўся прадметам асаблівай увагі з боку ўладара, кідаюцца мне на шыю; гэтыя асобы, заўважце, з першых пры двары, але такі ўжо звычай людзей свецкіх, і асабліва стаячых пры пасадзе, – яны скупяцца на ўсё, акрамя славалюбівых разлікаў. Каб жыць пры двары і захоўваць пры гэтым пачуцьці больш высокія, чым у чэрні, трэба быць адораным найшляхетнейшай душой; а высакародныя душы рэдкія. Не перастану паўтараць: у Расіі няма шляхты, бо няма незалежных характараў; лік абраных душ, якія складаюць выключэнне, занадта малы, каб вышэйшы свет ішоў да іх за натхненнем; чалавека робіць незалежным не столькі багацце або хітрасьцю дасягнутае становішча, колькі гонар, які выклікае высокае паходжанне; а без незалежнасці няма і шляхты.

Гэтая краіна, такая не падобная на нашу ў шмат якіх дачыненнях, у адным ўсё ж паходзіць на Францыю: у ёй адсутнічае грамадская іерархія. Дзякуючы гэтаму недахопу палітычнага ўладкавання ў Расіі, як і ў Францыі, існуе

---

380 Заўвага Кюстына да трэцяга выдання 1846 г.: "Шмат хто із рускіх, якія абвінавачваюць мяне ў скажэнні праўды, не прамінулі паставіць мне ў віну і мае ўхвалы іхнаму ўладару. "Ён усё адлюстроўвае з перабольшаннямі, нават імператара". Гэтая крытыка, якую яны не адважыліся надрукаваць, ліслівіць мне і служыць апраўданнем: кніга – рамка, а кожную выяву рамка толькі ўпрыгожвае".

381 Пар. блізкія ўражанні сакратара французскай амбасады Шарэ: "Што мяне заўсёды здзіўляе і, трэба прызнацца, захапляе, гэта спрыт, з якім Імператар абсыпае лісьлівасьцю замежнікаў, якіх хоча асляпіць, і тое прытворства, з якім усе выконваюць ягоную волю. Замежніка, да якога імператар паблажлівы, прымаюць паўсюль. Замежніку, які абыйдзены гэтай ласкай, не варта спадзявацца на збліжэнне з кім бы там ні было. Горка прызнацца, але і сам дыпламатычны корпус не абаронены ад гэтай небяспекі, так што, каб захаваць прыхільнасьць двара, іншыя дыпламаты робяць свае данясенні ў тоне не вельмі шчырым. Пацешна назіраць, з якімі намаганнямі ўсе тут імкнуцца адгадаць пачуцці і нават капрызы імператара, аж да таго, што пераймаюць пакрой яго адзення і яго прычоскі і імкнуцца нічым не нагадаць пра моды новай Францыі" (AMAE. T. 190. Fol. 164 verso; данясенне ад 14 жніўня 1835).

ўсеагульная роўнасць; таму і ў адной, і ў другой краіне асноўная маса людзей адчувае непакой розуму – у нас яго хваляванне голаснае, у Расіі ж палітычныя захапленні ўсе накіраваны ў адну кропку. У Францыі хто заўгодна можа дасягнуць усяго, калі пачне з трыбуны; ў Расіі – калі пачне з двара; апошні халоп, калі ён здолее дагадзіць ўладару, назаўтра можа стаць першай асобай пасьля імператара. Як у нас у краіне імкненне да папулярнасьці выробляе дзівосныя метамарфозы, так і тут ласка гэтага бажаства – прынада, дзеля якой славалюбцы здзяйсняюць сапраўдныя цуды. У Пецярбургу становяцца закончанымі лісліўцамі, як у Парыжы – непараўнальнымі аратарамі. Які дар назіральнасці паказалі рускія прыдворныя, выявіўшы, што адзін са спосабаў спадабацца імператару – гэта разгульваць зімой па пецярбургскіх вуліцах без сурдута[382]! Гэтая гераічная лісьлівасць, звернутая прама – да надвор'я, а ўскосна – да ўладара, каштавала жыцця не аднаму славалюбцу. Але славалюб – сказана занадта моцна, бо тут лісліваць безкарысліва. Як вы разумееце, у краіне, дзе прынята дагаджаць падобным чынам, не дагадзіць лёгка. Два фанатычныя захапленні: простанародная ганарыстасць і рабскае самаадрачэнне царадворца, падобныя паміж сабою мацней, чым уяўляецца на першы погляд, і твораць цуды: першая ўзносіць слова да вышынь сапраўднага красамоўства, другая дарує сілу маўчання; але абедзве накіраваны да адной мэты. І таму розумы пад прыгнётам бязмежнага дэспатызму знаходзяцца ў такім жа хваляванні і пакутах, як і пры рэспубліцы, з той толькі розніцай, што пры аўтакратыі маўклівы неспакой падданых вядзе да глыбокай душэўнай смуты, бо славалюб, жадаючы атрымаць поспех пры абсалютысцкім спосабе кіравання, вымушаны хаваць свой запал. У нас, каб ахвяры пайшлі на карысць, яны павінны быць публічнымі;

тут жа, насупраць, пра іх ніхто не павінен ведаць. Самаўладзец нікога так не ненавідзіць, як падданага, які адкрыта яму аддадзены; ўсякая стараннасць, якая выходзіць за рамкі сляпога, рабскага падпарадкавання, для яго непераносная і падазроная; бо выключэнні адкрываюць браму для дамаганняў, дамаганні ператвараюцца ў правы, а падданы, уяўляючы, быццам у яго ёсць правы, у вачах дэспата – бунтаўшчык.

Правату гэтых заўваг мог бы падцвердзіць фельдмаршал Паскевіч: яго не рызыкуюць зусім знішчыць, але ўсімі магчымасьцямі звяртаюць ў нішто[383].

---

[382] Усе аўтары антыкюстынаўскіх брашур дружна абверглі гэты факт (гл., напр., у Грэча: “Павінна быць, толькі жабракі замежнікі разгульваюць па нашых вуліцах пасярод зімы ў адным фраку”- Gretch. P. 53).

[383] Чуткі пра тое, што фельдмаршал І. Ф. Паскевіч, намесьнік Царства Польскага і адзін із любімых “служак” імператара, запаў у няласку і вось-вось будзе пазбаўлены пасады, распаўсюдзіліся ў еўрапейскім друку восенню 1837 г. – 2 кастрычніка “Constitutionnel” паведамляе, што Паскевіч занадта паважаны вайскоўцамі і праз нагаворы зайздроснікаў ўжо страціў частку свайго ўплыву на імператара; 2 лістапад 1837 г. “Presse” прыводзіць чуткі пра тое, што Паскевіч страціў ласку цара і выпраўлены на адпачынак на пяць гадоў (хоць на манеўрах ў Вазьнясенску ніякіх пераменаў у абыходжанні Мікалая з фельдмаршалам заўважана не было), 13 лістапада таго ж года “National” піша, што адстаўка Паскевіча застаецца тэмай усіх размоваў. Называліся нават імёны магчымых пераемнікаў намесніка: прынц Пятро Альдэнбургскі, галоўны загадчык шляхамі стасункаў граф Толь або граф Віт. Шпіёны III Аддзялення неадкладна зляжылі артыкул, аспрэчваючы гэтыя чуткі; рэзідэнт Бенкендорфа ў Прусіі барон К. Ф.

Да цяперашняга падарожжа мае ідэі датычна дэспатызму былі падказаны назіраннямі, зробленымі над аўстрыйскім і прускім грамадствамі. Я і не меркаваў, што дзяржавы гэтыя толькі называюцца дэспатычнымі, на самай жа справе ў іх для выпраўлення дзяржаўных пастановаў служаць норавы; я казаў сабе: "Тамтэйшыя народы, якімі кіруюць тыранічна, здаюцца мне шчаслівейшымі на зямлі; значыць, дэспатызм, ўмераны мяккасьцю звычаяў, рэч зусім не такая агідная, як сцвярджаюць нашы філосафы"; я яшчэ не ведаў, што такое спалучэнне абсалютнага спосабу кіравання і нацыі рабоў.

Трэба прыехаць у Расію, каб на свае вочы ўбачыць вынік гэтага жахлівага злучэння еўрапейскага розуму і навукі з духам Азіі; я знаходжу гэты хаўрус тым больш жахлівым, што ён можа працягнуцца яшчэ доўга, бо захапленні, якія ў іншых краінах губяць людзей, прымушаючы іх занадта шмат балбатаць, – славалюбства і страх, тут спараджаюць маўчанне. З гэтага гвалтоўнага маўчання ўзнікае нявольны спакой, знешні парадак, больш трывалы і жахлівы, чым любая анархія, бо, паўтараю, хвароба, ім выкліканая, здаецца вечнай.

У палітыцы я прызнаю толькі некалькі асноўных ідэй, таму што ў дачыненні да спосабу кіравання веру больш у дзейснасць абставін, чым у сілу прынцыпаў; але мая абыякавасць распасьціраецца не настолькі, каб заставацца абыякавым да парадкаў, пры якіх, як мне здаецца, у характарах людзей нішчыцца ўсякая годнасць. Магчыма, незалежнае правасуддзе і моцная арыстакратыя прынеслі б спакой у розумы рускіх людзей, веліч у іх душы, шчасце ў іх краіну, не думаю, аднак, каб імператар падумваў аб падобным спосабе палепшыць становішча сваіх народаў: якім бы узнёслым ні быў чалавек, ён не адмовіцца па добрай волі ад магчымасці асабіста зрабіць карысць бліжняму. Дарэчы, згодна з якім правам маглі б мы папракаць расійскага імператара ва ўладалюбстве? Хіба тыранія рэвалюцыі ў Парыжы саступае чымсьці тыраніі дэспатызму ў Санкт-Пецярбургу?

І ўсё ж наш абавязак перад самімі сабой – зрабіць тут адну агаворку і вызначыць адрозненні ў грамадскім уладкаванні

абедзвюх краін. У Францыі рэвалюцыйная тыранія ёсць хвароба пераходнага часу; ў Расіі дэспатычнага тыранія ёсць бесперапынная рэвалюцыя. Вам вельмі пашанцавала, што я адыйшоў ад тэмы свайго ліста: прыступаючы да яго, я меў намер апісаць ярка асветлены тэатр, парадную пастанову і разабраць пантаміму – пераклад (рускі выраз) аднаго французскага балета. Калі б я ўспомніў пра гэта, мая нуда перадалася б і вам: пампезнасць драматычнага дзейства стаміла мяне, але не асьляпіла, нягледзячы на пазалочанае адзенне гледачоў; ды да таго ж без мадэмуазель Тальёні[384] ў пецярбургскай Оперы танчаць холадна і скасцянела, як

Швейцэр надрукаваў такія абвяржэнні ва “Усеагульнай Аўгсбургскай газеце” і “Швабскі Меркурый”, Я. Н. Таўсты - у парыжскай газеце “La Paix” (гл.: ГАРФ. Ф. 109. СА. Оп. 4. No 253 - Л. 16 - 16 аб.). У наступны раз чуткі аб адстаўку Паскевіча пачуліся ў Яўропе на пачатку 1839; на гэты раз на яго месца прадказвалі нарачонага вялікай князёўны Марыі Мікалаеўны герцага Лейхтэнбергзкага

[384] Тальёні Марыя (1804-1884) - італьянская танцорка, якая выступала на падмостках парыжскай Оперы, а ў 1837-1842 гг. таньчыла ў Пецярбургу.

на; усякім іншым еўрапейскім тэатры, калі танец выконваецца не першымі ў свеце талентамі; прысутнасць жа двара не падагравала нікога, ні актораў, ні гледачоў. Як вам вядома, авацыі ў прысутнасьці гаспадара забаронены[385]. Мастацтвы ў Пецярбургу вымуштраваны і вырабляюць на заказ інтэрмедыі, прыдатныя для таго, каб забаўляць жаўнераў у перапынках паміж ваеннымі практыкаваннямі. Усё гэта больш-менш пышна, зроблена па-каралеўску, па-імператарску... – але не займальна. Артысты тут назапашваюць багацці; іхнае натхненне засноўваецца на багацці; вытанчанасць, карысная для талентаў і добры густ не выхоўваюцца вальнадумнай публікай, якая пра іх судзіць. Рускія яшчэ не дасягнулі той кропкі ў развіцці цывілізацыі, калі магчыма адчуваць сапраўдную асалоду ад мастацтва. Энтузіязм іх у гэтай галіне і дагэтуль ёсць не што іншае, як чыстая ганарыстасць, адно з іх дамаганняў. Хай народ гэты звернецца да самога сябе, прыслухаецца да свайго першароднага генію, і – калі неба адарыла яго схільнасьцямі да мастацтвам, – ён адмовіцца ад пераймання і стане вырабляць на свет тое, чаго ад яго чакае Гасподзь і прырода; а да таго часу ўся разам узятая пампезнасць ніколі не параўнаецца для тых рэдкіх рускіх – сапраўдных шанавальнікаў прыгожага, што марнеюць у Пецярбургу, – са знаходжаннем у Парыжы або падарожжам у Італію. Зала Оперы збудавана згодна чарцяжоў залаў у Мілане і Неапалі; але тыя высакародней і вырабляюць больш гарманічнае ўражанне, чым усе падобнага роду пабудовы, якія я да гэтага часу бачыў ў Расіі.

Ліст чатырнаццаты

*Насельніцтва Пецярбурга. – Чаму варта верыць у апавяданнях рускіх. – Чацвярня. – Бязлюддзе вуліц. – Багацце калон. – Характар архітэктуры пры дэспатызме. – Французскія архітэктары. – Плошча Каррузель ў Парыжы. – Плошча Грандука ў Фларэнцыі. – Неўскі праспект. – Драўляная маставая. – Сапраўдныя рысы славянскага горада. – Крыгаход. – Паўтараючыся, пераварот у прыродзе. – Унутранае ўбранне жылля. – Рускі ложак. – Як спіць прыслуга. – Візіт да князя ***. – Садовыя альтанкі ў салонах. – Прыгажосць славян. – Позірк мужчын, якія належаць да гэтай расы. – Іх незвычайны выгляд. – Рускія фурманы. – Іхны спрыт. – Іхная маўклівасць. – Карэты. – Вупраж. – Хлопчык-фарэйтар. – Цяжкая доля фурманаў і наёмных коней. – Людзі, якія паміраюць ад холаду. – Меркаваньне на гэты конт адной рускай дамы. – Кошт жыцця ў гэтай краіне. – Фельдъегерь. – Што ён сабой увасабляе. – Як*

[385] Пярэчанне Грэча : “Публіка ў тэатры адкрыта выказвае сваё задавальненне або незадавальненне незалежна ад таго, ці прысутнічае ў тэатры імператар: кожны французскі акцёр можа пацвердзіць мае словы” (Gretch. P. 54) - Пар. бесстаронняе сведчанне - апісанне прэм'еры оперы Глінкі “Ян Сусанін” "у прысутнасці двара, дыпламатычнага корпусу і ўсіх дзяржаўных саноўнікаў, зробленае С. Н. Карамзіным ў лісьце да брата Андрэя (28 лістапада/10 снежняі 1836 г): “Захапленне, як звычайна ў нас, было халаднаватым, апладысменты заміралі і аднаўляліся як бы з высілкамі” (Пушкін у ліставанні Карамзіна. М.; Л., 1960. С. 144). Забарона апладзіраваць ў тэатры на самай справе мела месца - аднак не пры Мікалаю І, а пры яго бацьку, Паўле І.

дэспатызм ўздзейнічае на ўяўленне. – Што паэтычнага у гэтым спосабе кіравання. – Кантраст паміж людзьмі і рэчамі. – Славянскі характар. – Маляўнічая архітэктура цэркваў. – Рускія карэты і экіпажы. – Шпілі ўмацавання і Адміралтэйства. – Незлічоныя званніцы. – Апісанне гарадскога ансамбля Пецярбурга. – Асаблівы від Нявы. – Супярэчнасць, закладзенае ў рэчах. – Прыгажосьці змяркання. – Прырода прыгожая нават блізка ад полюса. – Рэлігійная ідэя. – Тэўтонскія расы антыпатычны рускім. – Славяне кіруюць Польшчай. – Некаторыя рысы падабенства паміж рускімі і іспанцамі. – Уплыў розных рас у гісторыі. – Спякота, што стаіць гэтым летам. – Як запасаюцца дравамі на зіму. – Павозкі, на якіх іх грузяць. – Спрыт рускага народа. – Эпоха выпрабаванняў для яго. – Паліва ў Пецярбургу рэдкасць. – Марнатраўная высечка лясоў. – Рускія павозкі. – Дрэнныя прылады працы. – Паўночныя рымляне. – У якіх адносінах знаходзяцца народы са сваімі ўрадамі. – Лодкі з сенам на Няве. – Рускі маляр. – Нязграбнасьць і неахайнасць жанчын-простолюдзінак. – Прыгажосць мужчын. – Жанчыны ў Пецярбургу рэдкія. – Памяць аб азіяцкіх норавах. – Непазбежная туга ваеннага горада.

Пецярбург, 22 Ліпеня 1839 года[386].

Калі верыць на слова рускім – вялікім патрыётам, то насельніцтва ў Пецярбургу чатырыста пяцьдзясят тысяч душ, не лічачы гарнізона; але тыя людзі, што ведаюць і, адпаведна, маюць тут славу зламыснікаў запэўніваюць мяне, што яно не дасягае і чатырохсот тысяч разам з гарнізонам[387]. Адно дакладна: гэты палацавы горад з яго

[386] Згодна старога стылю 10 ліпеня.

[387] Пярэчанне Грэча: "Пачну з таго, што згодна падлікаў паліцыі насельніцтва Пецярбурга ў 1838 годзе складала 468635 душ. Ніхто не можа супрацьпаставіць гэтай лічбе іншую, хоць колькі-небудзь больш дакладную і надзейную. Да таго ж я не магу ўзяць у толк, навошта патрыётам перабольшваць колькасць жыхароў горада..." (Gretch. P. 55); зрэшты, сам Греч трохі паменшыў гэтую лічбу параўнальна са справаздачай санкт-пецярбургскага обер-паліцмайстра за 1838, згодна з якім у сталіцы пражывала ў гэтым годзе 469720 чалавек (гл. вынятку са справаздачы ў "Паўночнай пчале" за 5 студзеня 1839 года). Згодна Шніцлера, насельніцтва Пецярбурга ўжо ў 1832 г. налічвала 468771 душ (Schnitzler. P. 284). Пытанне аб насельніцтве было ідэалагічна зусім не такім нейтральным, як сцвярджаў Грэч. Калі ў 1841 "Journal de Saint-Petersbourg" надрукаваў артыкул акадэміка Кэппена, дзе гаварылася, што ў Расіі жыве 54 мільёны чалавек, Я. Н. Таўсты неадкладна сігналізаваў пра гэта свайму начальству ў III Аддзяленні, бо, пісаў ён, яшчэ за два гады да таго афіцыйна сцвярджалася, што Расею засяляюць 60 мільёнаў, а колькасць жыхароў сведчыць аб магутнасьці краіны, і ўсе краіны імкнуцца яе перабольшваць, а не памяншаць (данясенне ад 3/15 ліпеня 1841 года; ГАРФ. Ф. 109. СА, оп. 4 No 192. Л. 13 аб. 14). 8 жніўня шэф жандараў Бенкендорф загадаў міністру народнай асветы Увараву "разабрацца" ў гэтай справе, а Кэппену – "неадкладна выправіць пазначаную яго памылку і пра гэта зьмясціць паведамленне ў вышэйзгаданым жа часопісе, дзе быў надрукаваны яго першапачатковы артыкул"; роўна праз тыдзень Увараў, згодна слоў Кэппена, патлумачыў, што гаворка ў артыкуле ішла толькі "пра жыхароў уласна так званай Расіі (...) ўсіх жа жыхароў, падуладных рускаму скіпетру (з уключэннем Валадарства Польскага, вялікага княства, горцаў і войска), ужо ў 1838 г. лічылася 62 мільёны"- і ў верасні 1841 гэта тлумачэнне было-такі змешчана ў "Journal de Saint-Petersbourg", а заадно у рускіх "Санкт-Пецярбургскіх ведамасцях" і нямецкім "Акадэмічных вядамасьцях", каб ніхто не сумняваўся ў колькаснай магутнасьці Расійскай імперыі (ГАРФ. Ф. Ю9. СА. Оп. 4. No 192 - Л. 16-19). Між тым згодна з даследваннямі сучасных даследчыкаў разлікі Кэппена выглядаюць дастаткова карэктнымі (гл.: Кабузан В. М. Народанасельніцтва Расіі ў XVIII - першай палове XIX (згодна матэрыялаў рэвізій). М., 1963. С. 25, 164-165).

неабсяжнымі пустымі прасторамі, якія называюцца плошчамі, нагадвае разгароджанае дашчанымі платамі поле. У кварталах, аддаленых ад цэнтра, пераважаюць маленькія драўляныя хацінкі.

Рускія – выхадцы із супольнасьці плямёнаў, якія доўгі час былі качэўнікамі і заўсёды адрозніваліся ваяўнічасьцю; яны яшчэ не цалкам забыліся пра бівачнае жыццё. Усе народы, нядаўна перасяліўшыяся із Азіі ў Яўропу, стаяць у ёй лагерам, нібы туркі. Пецярбург – гэта вайсковы штаб, а не сталіца нацыі. Якім бы ні быў цудоўным гэты ваенны горад, у вачах заходняга чалавека ён выглядае голым.

Адлегласьці – біч Расіі, сказаў мне імператар; справядлівасць гэтай заўвагі можна праверыць прама на пецярбургскіх вуліцах: па іх раз'язджаюць ў карэце, запрэжанай чацвёркай коней, з фурманам і фарэйтарам, і зусім не з павагі да раскошы. Нанесці візіт тут азначае здзейсніць цэлае падарожжа. Рускія коні, нервовыя і поўныя агню, саступаюць нашым у мускульнай сіле; кепская маставая іх стамляе, двум коням было б цяжка цягнуць доўгі час па пецярбургскім вуліцах звычайную карэту; так што чацвёрка ёсць прадмет першай неабходнасці для кожнага, хто хоць бы зрэдку хоча выязджаць у свет. Права мець карэту з чацвёркай коней атрымліваюць не ўсе мясцовыя жыхары; гэта дазволена толькі асобам, якія дасягнулі пэўнага становішча. Не паспеўшы аддаліцца ад цэнтра горада, вы губляецеся сярод пустак, па краях якіх стаяць баракі[388], збудаваныя, як здаецца на першы погляд, для працоўных, што сабраны тут часова на нейкую вялікую будоўлю. Гэта фуражныя свірны, адрыны з адзеннем і разнастайным правіянтам для жаўнераў; адчуваеш сябе тут як пад час агляду або напярэдадні кірмашу, які ніколі не пачнецца. Гэтыя так званыя вуліцы зараслі травой, яны заўсёды пустыя, бо залішне прасторныя для рухаючагася па іх насельніцтва. Столькі тут прыбудавана да дамоў перыстылей, столькі порцікаў упрыгожвае казармы, што выдаюць сябе за палацы, такой пышнасьцю запазычанага ўбранства было адзначана ўзвядзенне гэтай часовай сталіцы, што на плошчах Пецярбурга я часцей сустракаю калоны, чым людзей; гэтыя плошчы заўсёды маўклівыя і сумныя – з нагоды сваёй шырокасці і, галоўнае, непагрэшнай правільнасці. Кутнік і шнур настолькі адпавядаюць погляду на свет абсалютных манархаў, што прамыя куты сталі пераважаючым прыёмам дэспатычнай архітэктуры. Архітэктура жывая, калі можна так выказацца, узнікае не па загаду; яна, так бы мовіць, нараджаецца з сябе самой і вынікае з генія і патрэбаў народа як быццам без удзелу волі. Стварыць вялікую нацыю абавязкова азначае і даць пачатак пэўнай архітэктуры; не здзіўлюся, калі, на рэшце будзе

даказана, што непаўторных архітэктур столькі ж, колькі натуральных моў. Дарэчы, не адны толькі рускія апантаныя сіметрыяй. У нас яна – спадчына імперыі. Не будзь французскія архітэктары заражаныя гэтым дурным густам, мы

[388] пар. апісанне Пецярбурга ў Шніцлера: "У 1-м, 12-м і часткова ў 10-ым кварталах дамы драўляныя, хоць па большай частцы прыстойныя на выгляд; зрэшты, ёсць тут і зусім старыя хаціны, сапраўдныя рускія хаты. (...) Насупраць, ва ўнутраных кварталах дамы каменныя і цагляныя: гэта горад палацаў"(Schnitzler. P. 207).

б даўно ўжо мелі разумны план, як нам ўпрыгожыць і дабудаваць жахлівую плошчу Каррузель[389]; але патрэба ў паралельных лініях стапарыць усю справу.

Калі геніяльныя мастакі адзін за адным, злучаючы намаганні, ператваралі плошчу Грандука ў Фларэнцыі[390] ў адно з найпрыгажэйшых на свеце месцаў, іх не тыранаваў запал да прамых ліній і сіметрычных помнікаў, яны разумелі цудоўнае ў свабодных яго праявах, па-за прамакутнікамі і квадратамі. Будаўніцтва Пецярбурга было падпарадкавана матэматычна дакладнаму вокамеру – праз адсутнась мастацкага пачуцця і свабодных тварэнняў фантазіі, што ўзрастаюць на народных задатках і з'яўляюцца іх выразам. І таму, праязджаючы па гэтай радзіме безгустоўных помнікаў, нельга ні на імгненне забыцца, што гэты горад – спараджэнне аднаго чалавека, а не цэлага народа. Задума творцы здаецца вузкай, хаця памеры яго тварэння велічэзныя: гэта таму, што загаду падпарадкоўваецца ўсё, акрамя грацыі, сястры ўяўлення.

Галоўная вуліца Пецярбурга – Неўскі прашпект, адзін з трох прашпектаў, што вядуць да палаца Адміралцейства. Тры гэтыя вуліцы, разыходзячыся прамянямі, дзеляць паўднёвую частка горада на пяць правільных частак[391] і надаюць ёй, падобна Версалю, форму веера. Сам гэты горад часткова маладзейшы за порт, узведзены Пятром І каля выспаў, і, нягледзячы на жалезную волю свайго заснавальніка, прасцёрся і на левы бераг Нявы; на гэты раз страх перад паводкай перадужаў страх выказаць непаслушэнства, і тыранія прыроды атрымала перамогу над дэспатам. Неўскі прашпект заслугоўвае таго, каб я вам апісаў яго дастаткова падрабязна. Гэта прыгожая вуліца даўжынёю ў лье і шырынёю з нашы бульвары; дзе-нідзе на ёй пасаджаны дрэвы, такія ж чэзлыя, як у Парыжы; тут фланіруюць і прызначаюць спатканні ўсё бяздзейныя гулякі горада. Па праўдзе сказаць, такіх не шмат, бо ходзяць тут зусім не дзеля таго, каб хадзіць: кожны крок кожнага з людзей мае сваю, не звязаную з задавальненнем мэту[392]. Перадаць загад, засведчыць сваю пашану, выказаць

---

[389] Гэтая плошча перад палацам Цюільры, якая атрымала сваю назву праз грандыёзную карусель (імітацыя рыцарскага турніру), наладжаную тут у 1662 Людовікам XIV ў гонар нараджэння яго першанца, і на якой ў 1792-1793 гг. адбываліся пакаранні (гл. заўв. да цяп. тома, с. 46), перабудоўвалася на працягу ўсяго XIX стагоддзя і набыла свой канчатковы выгляд толькі праз паўстагоддзя пасьля сьмерці Кюстына, у 1908 годзе. Падчас Імперыі, у 1806-1808 гг. тут была ўзведзена трыумфальная арка згодна з ўзорам аркі Канстанціна ў Рыме.

[390] Плошчу Грандука, або Пьяцца делла Сіньёр, плошча ў Фларэнцыі, на якой размешчаны Палацо Веккьо, гатычная крэпасць з рэнэсансным інтэр'ерам, будавалася на працягу XIV-XVI стст. У XIV ст. на той жа плошчы побач з Палацо Веккьо пабудавалі высокую трохаркавую Лоджыю дэла Сіньёр – залу для сходаў; у 1495 г. на плошчы перад Палацо Веккьо ўзнялі бронзавы "Юдзіф з галавой Алаферн" працы Данатэла, а ў другой палове XVI ст. пабудавалі фантан, каля якога ўзвялі конны манумент герцага Казіма І. Такім чынам, ансамбль плошчы ствараўся на працягу стагоддзяў.

[391] Каментар Грэча: "Кюстын сцвярджае, што тры вуліцы, якія адыходзяць ад Адміралтэйства, дзеляць паўднёвую палову горада на пяць частак. Між тым паўсюль, хоць у самаедаў, хоць у готэнтотаў, хоць у Англіі, хоць у Турцыі тры прамых лініі дзеляць прастору на чатыры часткі, і не больш. Мы разумеем, што такое поўнае невуцтва – адзіная рыса, парадняючая нашага маркіза з маркізамі мінулага стагоддзя, але не можам ўзяць у толк, якім чынам чалавек, які не ведае нават, што два на два чатыры, бярэцца судзіць імперыю такую шырокую і разнастайную, як Расія"(Gretch. P. 42).

[392] Пар. меркаванне цалкам вернападданага мемуарыста: "Пецярбург – горад пераважна дзелавы; на вуліцах вы бачыце, як усе спяшаюцца, як пешшу, так і ў экіпажах: хто па справе, хто на

падпарадкаванне спадару, хто б ён ні быў, – вось матывы, якія прыводзяць у рух большую частку насельніцтва ў Пецярбургу і ва ўсёй імперыі.

Брукам на гэтым бульвары, названым перспектывай, служаць агідныя круглыя камяні. Але тут, роўна як і на некаторых іншых галоўных вуліцах горада, ва ўсякім разе, ўмайстраваны паміж камянімі, нараўне з імі, драўляныя плашчакі, па якіх коцяцца колы экіпажаў; гэтыя вызначаючыяся шляхі ўтвараюцца з мазаікі глыбока забітых яловых брускоў квадратнай або васьмікутнай формы[393]. Кожны шлях складаецца з двух палос у два-тры футы

шырынёй, падзеленых звычайнымі камянямі, па якіх ідзе каранік; два такіх шляхі, г. зн. чатыры драўляныя паласы, пракладзены ўздоўж Неўскага прашпекта, адзін справа, другі злева, воддаль ад дамоў, якія аддзеленыя ад іх яшчэ і шэрагам пліт; гэтыя каменныя пляцоўкі служаць тратуарамі для пешаходаў, выдатнымі дарожкамі для гуляння, нічога агульнага не маючымі з убогімі дашчанымі тратуарамі, якія і дагэтуль ганьбяць некаторыя аддаленыя вуліцы. Такім чынам, чатыры лініі плітак вядуць па гэтаму цудоўнаму, шырокаму прашпекту, які, становячыся непрыкметна ўсе больш бязлюдным і, адпаведна, усе менш прывабным і маркотным, працягваецца да той нявызначанай рысы, дзе канчаецца жылы горад, гэта значыць да самай мяжы азіяцкага варварства, ад веку аблажваючага Пецярбург, – на ускрайку самых яго раскошных вуліц абавязкова выявіш пустыню. Крыху далей Анічкавага маста вам трапляецца вуліца пад назвай Ялогная, якая вядзе да пустыні, называемай "Аляксандраўская плошча"[394]. Сумняваюся, каб імператар Мікалай хоць раз у жыцці бачыў гэтую вуліцу. Пышны горад, збудаваны Пятром Вялікім, упрыгожаны Кацярынай II, працягнуты прама, як страла, усімі іншымі гаспадарамі праз балоцістую, вечна затапляемую пяшчаную раўніну, у рэшце рэшт губляецца ў жахлівай мешаніне крам і майстэрняў, сярод груды безымянных будынкаў і шырокіх, непрачэрчаных плошчаў; праз прыроджаную неарганізаванасць і неахайнасць народа, які жыве ў гэтай краіне, плошчы за апошнія сто гадоў загрувашчаны абломкамі ўсяго на свеце і разнастайным брудам. Уся гэтая дрэнь год за годам збіраецца ў рускіх гарадах, аспрэчваючы дамаганні нямецкіх гаспадароў, што ўяўляюць, быццам сапраўды паслужылі асвеце славянскіх народаў. Як бы моцна ні перайначыла ярмо, навязанае гэтым народам, іх першапачатковы характар, ён абавязкова

пасаду, хто на службу. Чыстакроўных фланераў так мала, што тыя, якія зрэдку з'яўляюцца, прыцягваюць на сябе агульную ўвагу і называюцца арыгіналамі, нароўні з іншымі дзівакамі, адрознымі якой-небудзь эксцэнтрычнасьцю" (Успаміны О. А. Пржецлаўскага / РС. 1883. No 8. С. 381).

[393] Пярэчанне Грэча: "нічога падобнага, драўляныя брускі, з якіх складзена маставая, маюць форму шасцікутнікаў, падобна пчаліным сотам" (Gretch. P. 43). Драўлянымі шасцікутнікамі таўшчынёю ў два вяршкі (каля 9 сантыметраў) цэнтр Пецярбурга пачалі брукаваць ад 1830 года (гл.: Гордзін А. М., Гордзін М. А. Падарожжа ў пушкінскі Пецярбург. Л., 1983 - С. 1718).

[394] Каментарыі Грэча: "мне невядома ні вуліца Ялогная, ні апісаная маркізам клаака: ні тое, ні другое ў Пецярбургу не існуе" (Gretch. P. 56). Відаць, Кюстын змяшаў тут некалькі розных месцаў: у мешаніне крам і майстэрняў можна апазнаць Сянную плошчу з размешчаным на ёй Сянным рынкам; Аляксандраўскі ж пляц, створаны на пачатку XIX ст. для вучэнняў лейб-гвардэйскага Казацкага палка, знаходзіўся ў іншай частцы горада, непадалёк ад Аляксандра-Неўскай лаўры. Само ж слова "Ялогная", магчыма, было навеяна Кюстыну рэальна існаваўшай (у іншай частцы горада) Елагінай выспай.

выяўляецца хоць у якім-небудзь кутку іх гарадоў, якія належаць дэспатам, і дамоў, якія належаць рабам; ды калі і ёсьць у іх рэчы, якія называюцца гарадамі і дамамі, то не таму, што гэтыя рэчы ім падабаюцца ці яны адчуваюць у іх патрэбу, але таму, што ім кажуць: іх трэба мець, альбо, хутчэй, трываць, каб раўняцца са старажытнымі цывілізаванымі расамі Захаду; а галоўнае, таму, што калі б ім ўздумалася спрачацца з людзьмі, якія па-вайсковаму настаўляюць іх і вядуць за сабой, то гэтыя людзі, капралы і педагогі адначасова, пагналі б іх пугай назад на азіяцкую радзіму. Бедныя экзатычныя птушкі, якія апынуліся ў клетцы еўрапейскай цывілізацыі, яны – ахвяры маніі або, дакладней сказаць, глыбока разлічаных памкненняў славалюбцаў – цароў, будучых заваёўнікаў свету: тыя выдатна ведаюць, што перш чым нас скарыць, варта пераймаць у нас заўсёды і ўсё. Калмыцкая арда, што разбіла лагер у халупах, атачыўшых скапленне

антычных храмаў; грэцкі горад, спешна збудаваны для татараў, нібы тэатральныя дэкарацыі, дэкарацыі бліскучыя, але безгустоўныя, закліканыя абрамляць сабою сапраўдную і жудасную драму, – вось што адразу ж кідаецца ў вочы ў Пецярбургу.

Я пісаў ужо пра бедныя дрэвы, асуджаныя служыць упрыгожваннем Неўскага прашпекта; няшчасныя, чэзлыя бярозкі ледзь жывыя і хутка будуць яўляць відовішча не менш вартае жалю, чым вязы на бульварах і Елісейскіх палях у Парыжы, якія павольна згасаюць на нашых вачах, пабітыя прама ў сэрца крамнікамі, якім яны засланяюць святло, высушаныя газам і напалову пахаваныя пад асфальтам; гэтая гаротная выява паўстае кожнае лета перад наведвалькамі кафэ Тартона і Алімпійскага цырка[395]. Лёс пецярбургскіх дрэў нічым не лепшы: летам іх раз'ядае пыл, зімой засцілае снег, а потым адліга лупіць кару, губіць галіны і карані.

Прырода і гісторыя ніяк не закранулі рускую цывілізацыю; нішто ў ёй не выйшла з глебы або з народа – прагрэсу не было, у адзін выдатны дзень усё было завезена із-за мяжы. У гэтым трыумфе пераймальніцтва больш рамяства, чым мастацтва: тут такое ж адрозненне, як паміж гравюрай і малюнкам. Дар гравёра праяўляецца толькі ў увасабленні чужых ідэй. Кажуць, ні адзін чужак не ў сілах прадставіць сабе сумятню, якая пануе на вуліцах Пецярбурга падчас раставання снегу. Прарваўшаяся Нява, два тыдні нясе велізарныя крыгі; ўвесь гэты час масты разведзены, усякія стасункі паміж двума асноўнымі часткамі горада на некалькі дзён перапыняюцца, шмат якія кварталы бываюць адрэзаныя ад горада. Мне апавядалі, што праз немагчымасць ў такія бядотныя дні паслаць за лекарам памёрла адна значная асоба. Вуліцы ў гэты перыяд нагадваюць рэчышча бурных патокаў, і кожны год паводка, схлынуўшы, пакідае на іх барыкады. Мала які палітычны крызіс здолеў бы прычыніць столькі бедстваў, як гэты перыядычны бунт прыроды супраць няпоўнай і немагчымай цывілізацыі.

[395] Кафэ Тартона - моднае парыжскае кафэ на Італьянскім бульвары, папулярнае сярод парыжскіх франтаў; Алімпійскі цырк, пад кіраўніцтвам знакамітага вершніка Антоніа Франконі, размяшчаўся з 1827 г. у Парыжы на бульвары Тампль.

З тых часоў, як мне апісалі пецярбургскую адлігу, я перастаў лаяць маставыя, хай і жахлівыя, – бо іх прыходзіцца аднаўляць кожны год. Сапраўды, гэта ўрачыстасць чалавечай волі – адзінаццаць месяцаў на год раз'язджаць ў карэце па горадзе, над якім так грунтоўна папрацавалі палярныя зефіры.

Пасьля поўдня па Неўскаму прашпекту, вялікай Палацавай плошчы, па набярэжных і мастам рухаецца даволі шмат экіпажаў усякага роду і самых незвычайных формаў; іх перасоўванне злёгку ажыўляе гэты звычайна нудны горад, самую аднастайную з еўрапейскіх сталіц. Гэта дакладная копія якой-небудзь із германскіх сталіц, толькі ў больш буйным маштабе.

Ўнутранае ўбранне жылля таксама сумнае: нягледзячы на раскошную абстаноўку, што ўся, на ангельскі лад, грувасціцца

~227~

ў некалькіх пакоях, адведзеных для прыёмаў, у цемры дома цьмяна віднеецца і бруд, і спрадвечны, невынішчальны беспарадак – напамін аб Азіі. З хатняй мэблі менш за ўсё ў рускіх выкарыстоўваецца ложак. Жаночая прыслуга спіць на палацях, падобных на тыя, якія калісьці існавалі ў французскіх брамніцкіх, а мужчыны валяюцца па начах на падлозе, на падушках, кінутых на лесвіцу, у пярэдняй і нават, кажуць, у гасцінай.

Сягоння раніцай я быў з візітам у князя ***. Ён шляхетны вяльможа, але збяднелы, калекаваты, хворы і пакутуючы ад вадзянкі; ён настолькі нямоглы, што не ў сілах падняцца, і, аднак жа, легчы яму няма куды – я хачу сказаць, у яго няма таго, што ў краінах са старажытнай цывілізацыяй называецца ложкам. Жыве ён у доме сястры, якая зараз адсутнічае. Зусім адзін у нетрах пустыннага палаца, ён праводзіць ночы на драўлянай лаўцы, на якую пакладзены дыван і некалькі падушак. Аднесці гэта на рахунак пераборлівага густу дадзенага чалавека немагчыма: ва ўсіх рускіх дамах, дзе мне здаралася бываць, я бачыў, што шырма гэтак жа неабходна для ложка славян, як мускус – для іх саміх, бо яна адрозніваецца той жа глыбіннай неахайнасцю, якая зусім не заўсёды выключае знешні глянец. Часам тут заводзяць парадны ложак, прадмет раскошы, які выстаўляюць напаказ, каб дагадзіць еўрапейскай модзе, але якім ніколі не карыстаюцца. У селішчах у некаторых рускіх, якім уласцівы вытанчаны густ, сустракаецца асаблівае ўпрыгожванне – штучны садок у куце гасцінай. Тры доўгіх скрыні з кветкамі адгароджваюць адно з вокнаў, і ўтвараецца зала із зеляніны (алытана)[396], нешта накшталт альтанкі падобнай на садовую. Над скрынямі збудаваны штыкетнік або пярэлы на вышыню чалавечага росту, з дарагога, часам пазалочанага дрэва. Гэты маленькі адкрыты будуар аплецены плюшчом і іншымімі павойнымі раслінамі; яны, караскаючыся ўверх па агароджы, прыемна выглядаюць пасярод шырокага, зверху данізу пазалочанага і застаўленага мэбляй памяшкання: у бліскучым салоне вока адпачывае на астраўку зеляніны і свежасьці, а яны ў гэтай краіне раскоша. Ўнутры сядзіць каля

[396] Слова альтана ні ў французскіх, ні ў рускіх пісьмовых крыніцах выявіць не ўдалося; згодна ўспамінаў Я. П. Яньковай падобнае размяшчэнне мэблі ў гасьцінай, якая ў 1830-х гадах здавалася дзіўнай, называецца галліцызмам “атаблісмэнт” (etablissement) (гл.: Апавяданні бабулі. Л., 1989. С. 317).

стала гаспадыня дома; каля яе віднеюцца некалькі крэслаў – два-тры чалавекі самае большае могуць адначасова зайсьці ў гэты прытулак, не занадта надзейны, але дастаткова зацішны, каб даць прастору ўяўленню.

Мне падалося, што гэты своеасаблівы пакаёвы боскет выглядае прыемна, а яго задума разумная ў краіне, дзе кожная асабістая размова павінна заставацца ў таямніцы. Мяркую, што гэты звычай перанесены з Азіі. Я не здзіўлюся, калі штучны сад з рускіх гасціных аднойчы выявіцца ў якім-небудзь парыжскім доме. Ён бы не пашкодзіў строю таго жылля, дзе жывуць самыя модныя зараз у Францыі жонкі дзяржаўных мужоў. Я быў бы рады гэтаму

~228~

новаўвядзенню – ужо праз адно жаданне насаліць англаманам, якім ніколі не дарую зла, нанесенага добраму густу і сапраўднаму французскаму духу.

У славян, калі яны прыгожыя, тонкі, вытанчаны стан, ад якога, аднак, вее сілай; у іх ва ўсіх міндалепадобны разрэз вачэй, а погляд бегаючы і хітраваты, азіяцкі. Вочы могуць быць і чорныя, і блакітныя, але яны заўсёды празрыстыя і адрозніваюцца жвавасьцю, пераменнасьцю і вялікім абаяннем, бо ўмеюць смяяцца.

Гэты народ сур'ёзны больш праз неабходнасць, чым ад прыроды, і адважваецца смяяцца няйначай як вачамі; казаць гэтым людзям не дазваляюць, але погляд, адушаўлёны маўчаннем, папаўняе недахоп красамоўства – столькі захаплення надае ён твару. У ім амаль заўсёды свеціцца розум, часам лагоднасьць і спакой, часцей – туга, якая даходзіць да лютасьці; чымсьці ён нагадвае погляд трапіўшага ў пастку звера.

Гэтыя людзі – прыроджаныя вазніцы; ў іх, як у конях, якімі яны кіруюць, адчуваецца парода; дзякуючы іх незвычайнаму абліччу і лёгкаму бегу іхных коней відовішча пецярбургскіх вуліц робіцца вельмі забаўным. Так што горад гэты не падобны ні на адзін із еўрапейскіх гарадоў па міласьці сваіх жыхароў – і насуперак архітэктарам.

Рускія фурманы[397] сядзяць на сядушках вельмі прама; коней яны заўсёды пускаюць ва ўвесь апор, але кіруюць ўпэўнена, хоць і досыць груба: у іх на здзіўленне дакладнае і хуткае вока; правячы і парай, і чацвярнёй, яны заўсёды трымаюць па дзве лейцы ад кожнага каня і сціскаюць іх моцна, абедзвюма рукамі, якія выцягваюць наперад і адстаўляюць вельмі далёка ад тулава; ніякая

---

[397] Кюстыну не раз ставілі ў віну надзвычайны інтарэс да рускіх фурманаў, звязваючы сімпатыю маркіза да фурманаў з яго сэксуальнымі прыхільнасьцямі (пар. ў лісьце Вяземскага А. Я. Тургеневу ад 1 снежаня 1843 г. “Няма чаго дазваляць сабе судзіць нацыю і імперыю, якую вы ведаеце толькі па некалькіх салонах, некалькіх вялікіх дарогах і некалькіх славянскіх фурманах або свавольніках, якія адны толькі і пацешылі вочы ці іншую частку цела высакароднага і цнатлівага маркіза” (НЛА. С. 124). Між тым пра рускіх фурманаў такіміж ухвальнымі словамі абгукнуўся і Ансэло (Ancelot. P. 236), якому, аднак, ніхто не паставіў гэтага ў віну. Больш таго, гэтая тэма, здаецца, правакавала на двухсэнсоўныя жарты (хоць бы і з патрыятычным ухілам): “Не ці праўда, што наш фурман ёсць ідэал і ў яго ахвотна закахаецца кожная бялявая прыгажуня, якая зводзіць з розуму ўсю моладзь паселішча? Я мужчына, але прызнаюся, адчуваў да яго неабыякавасць; ды і хто ж не пакахае чалавека, дакладна, старанна выконваючага даручаную яму справу?” (Даведнік. С. 525). З іншага боку, Кюстына, відаць, цікавілі фурманы як сацыяльны тып; 31 студзеня 1840 г. ён надрукаваў у газеце “La Presse” нарыс “Французскі фурман”, дзе даволі тонка аналізуе стаўленне фурманаў да законаў, меру іхнага рэвалюцыйнага дэмакратызму і інш. (гл.: Tarn. P. 475-478).

перашкода іх не спыніць. Паўдзікія людзі і жывёлы імчацца па вуліцах горада з палохаюча бесшабашным выглядам; але прырода надзяліла іх жвавасьцю і спрытам, так што вулічныя здарэнні ў Пецярбургу рэдкія, нягледзячы на крайнюю зухаватасць фурманаў. Часта ў іх няма пугі, а калі і ёсць, то такая кароткая, што карыстацца ёй немагчыма. Не кіруюць яны і голасам, а дзейнічаюць толькі лейцамі і аброцьцю. Вы можаце гадзінамі блукаць па Пецярбургу і ні разу не пачуць крыку. Калі пешаходы не спяшаюцца саступіць, фарэйтар (фурман, які ў чацвярні садзіцца на пярэдняга правага каня) выпускае кароткі віск, накшталт пранізлівага ляманту сурка, паднятага ў нары; пачуўшы гэты пагрозлівы гук, што азначае: "Сыдзіце з дарогі!", усе расступаюцца, і вось ужо карэта, нібы па чараўніцтве, ляціць ўдалячынь, не замарудзіўшы хад. Экіпажы тут амаль заўсёды безгустоўныя і дрэнна ўтрымліваюцца; у іх, кепска вымытых, кепска пафарбаваных і яшчэ больш кепска пакрытых лакам, няма сапраўднай вытанчанасьці, а калі нехта заводзіць ангельскую карэту, яна нядоўга вытрымлівае пецярбургскія маставыя і бег рускіх коней. Іхная збруя, трывалая, лёгкая і прыемная на выгляд, зроблена з выдатнай скуры; у агульным, нягледзячы на

нядбайнасць конюхаў і недахоп ўяўлення ў працаўнікоў, усе разам экіпажы маюць выгляд своеасаблівы і маляўнічы, які, ў вядомай меры, выкупае адсутнасць стараннага дагляду за імі, аб якім так клапоцяцца ў іншых краінах; паколькі ж усе магнаты выязджаюць абавязкова чацвярнёй, то прыдворныя цырымоніі выглядаюць вельмі пышна, нават калі глядзець на іх з вуліцы. У шэраг чацвёрку коней запрагаюць толькі для падарожжаў і доўгіх загарадных паездак; ў Пецярбургу коні заўсёды ідуць парамі; пастрамкі ў іх непамернай даўжыні, хлопчык, накіроўваючы пярэдніх коней, апрануты, так як і фурман, па-пярсідзку – зрэшты, адзенне гэта, званае "армяк", падыходзіць толькі для таго, хто сядзець на козлах, верхам ехаць у ім нязручна; але нягледзячы на гэты недахоп ў вопратцы, рускія фарэйтары спрытныя і смелыя. Не ў маіх сілах апісаць, наколькі сур'ёзныя, маўкліва ганарыстыя, спрытныя і спакойна неразумныя гэтыя славянскія ашуканчыкі; кожны раз, гуляючы па горадзе, радуюся я іх дзёрзкасці і спрыту і пішу пра іх часта і ў падрабязнасцях; больш таго, яны выглядаюць шчаслівымі – а тут гэта сустракаецца радзей, чым у іншых краінах.

Адчуваць задавальненне ад добра выкананай справы ёсць ўласцівасць чалавечай прыроды; рускія фурманы і фарэйтары, самыя спрытныя ў свеце, могуць быць задаволены сваім становішчам, вельмі, зрэшты, цяжкім. Трэба яшчэ дадаць, што тыя, хто знаходзіцца на паслугах у знатных асоб, клапоцяцца аб вытанчанасці свайго аблічча і маюць дагледжаны выгляд, але наёмныя коні і ўбогія вазніцы абуджаюць ўва мне спачуванне – настолькі цяжкае іхнае жыццё: з раніцы да вечара застаюцца яны на вуліцы, каля брамы свайго наймальніка, альбо на адведзеных паліцыяй месцах. Коней не распрагаюць, і фурманы заўсёды сядзяць на аблучку, там жа і ядуць, не адлучаючыся ні на хвіліну. Бедныя коні!.. Людзей мне шкада менш – рускія знаходзяць смак у рабстве. Корм і ваду коням даюць у пераносных калодах, пастаўленых на казлы; так што

заказваць карэту няма патрэбы: кожны раз, як вы пажадаеце куды-небудзь выехаць, вы знойдзеце яе ўжо гатовай.

Падобнае жыццё, аднак, фурманы вядуць толькі летам; зімой для іх на самых людных плошчах будуюць адрыны. Вакол гэтых сховішчаў, паблізу ад тэатраў, палацаў і ўсіх тых месцаў, дзе бываюць святы, разводзяцца вялікія вогнішчы, каля якіх грэецца прыслуга; аднак жа ў студзені ні адзін баль не абыходзіцца без таго, каб уначы адзін-два чалавекі не замерзлі на вуліцы да смерці[398]; самі меры засцярогі не столькі дазваляюць адвесці небяспеку, колькі сведчаць аб яе наяўнасці, а ўпартае нежаданне рускіх прызнаваць факт, аб якім я вам паведамляю, служыць для мяне падцвярджэннем яго праўдзівасці. Адна жанчына, якую я настойліва распытваў на гэты конт, была больш шчырай за іншых і адказвала: "Магчыма, але мне ніколі не даводзілася пра гэта чуць". Такое адмаўленне

варта каштоўнага прызнання. Трэба пабываць тут, каб даведацца, якія памеры можа прымаць пагарда багатага чалавека да жыцця бедняка, і зразумець, наколькі малую каштоўнасць наогул мае жыццё ў вачах чалавека, асуджанага жыць пры абсалютызме.

У Расіі жыць цяжка ўсім: імператар тут звыклы да стомленасьці не менш апошняга з прыгонных. Мне паказалі яго ложак – нашы земляробы падзівіліся б цвёрдасьці гэтага ложа. Тут усе вымушаныя паўтараць сабе суровую ісціну – што мэта жыцця ляжыць не на зямлі і задавальненні не той спосаб, якім можна яе дасягнуць.

Перад вамі ўсякую хвіліну ўзнікае вобраз няўмольнага абавязку і пакоры, не дазваляючы забыцца пра жорсткія ўмовы чалавечага існавання – працу і пакуты! У Расіі вам не дазволяць пражыць, не ахвяруючы ўсім дзеля павагі да зямной айчыны, асвечанай верай у бацькаўшчыну нябесную. Часам пасярод публічнага гуляння здараецца мне сустрэць некалькі разявак, якія вымушаюць мяне ашукацца і паверыць, быццам бы ў Расіі, як і паўсюль, ёсць, можа стацца, людзі, што забаўляюцца дзеля забавы, людзі, для якіх задавальненне – таксама занятак у жыцці; але я хутка прыхожу ў розум пры выглядзе фельд’егера, які моўчкі нясецца наўскач на сваім возе. Фельдъегерь ёсць чалавек улады; ён – слова гаспадара; ён – жывы тэлеграф, што вязе загад іншаму чалавеку, які, як і ён сам, знаходзіцца ў стане няведання адносна задумы, якая прыводзіць у рух іх абодвух: гэты другі аўтамат чакае яго за сотню, тысячу, паўтары тысячы лье ў імператарскіх уладаннях. Павозка, на якой выбіраецца ў дарогу жалезны чалавек, – самая нязручная з усіх дарожных карэт. Уявіце сабе маленькую фурманку з двума абабітымі скурай лаўкамі, без рысор і без спінкі; ніякі іншы экіпаж не падыходзіць для прасёлкаў, якімі заканчваюцца пакуль усе вялікія

[398] Магчыма, водгалас размоў з Барантом, які ў “Нататках” адводзіць асобны раздзельчык фатальнага ўздзеяння рускіх маразоў на людзей наогул і на фурманаў, якія чакаюць спадароў на вуліцы, у прыватнасці (Notes. P.. 350-351). Збіраючыся ўключыць гэтую дэталь у кнігу, Кюстын прасіў Сафі Гэ высветліць, ці сапраўды “пецярбургскія фурманы суровымі зімамі паміраюць ад холаду каля пад'ездаў тэатраў і палацаў”.

дарогі, пракладзеныя скрозь гэтую цёмную і дзікую імперыю. Пярэдняя лаўка прызначана фарэйтару або фурману, якія змяняюць адзін аднаго на кожным перагоне, задняя – кур'еру, што падарожнічае да самай смерці, а яна ў людзей, якія выконваюць гэтае цяжкае рамяство, надыходзіць рана.

Я бачу, як імчацца яны ва ўсіх напрамках па выдатных гарадскім вуліцах, і ў маім уяўленні адразу ўзнікаюць бязлюдныя прасторы, у якія ім трэба будзе паглыбіцца; у думках я іду за імі, і ў канцы іх шляху выяўляюцца мне Сібір, Камчатка, саланчакі, Кітайская сцяна, Лапландыя, Ледавітае мора, Новая Зямля, Персія, Каўказ; гэтыя назвы, гістарычныя, амаль казачныя, дзейнічаюць на мой розум гэтак жа, як губляючыся ў смузе аддалены пейзаж; але, уявіце сабе, як бывае прыгнечана душа летуценнямі падобнага роду!.. І, тым не менш, гэтыя глухія, сляпыя і нямыя кур'еры сваім з'яўленнем не стамляюцца дастаўляць ўяўленню чужаземца паэтычную ежу. Чалавек, народжаны, каб

жыць і памерці ў сваім вазку, і захоўваючы ў сваім партфелі лёсы свету, ужо сам па сабе надае сумную цікавасць драбным жыццёвым сцэнкам; перад тварам такіх пакут і такой велічы ў думках не застаецца месца для прозы. Дэспатызм робіць няшчаснымі народы, якія душыць; але нельга не прызнаць, што вынайшлі яго для задавальнення падарожнікаў, якіх ён штогадзінна здзіўляе. Пры свабодзе ўсё агалошваецца – і забываецца, бо погляд не затрымліваецца ні на чым; пры абсалютысцкім праўленні усё схавана ад вачэй, але ўсё адгадваецца, і адсюль нараджаецца жывая цікавасць – запамінаеш і прыкмячаеш нікчэмныя абставіны, ўсякая размова выклікае падспудную зацікаўленасць і набывае вялікую вастрыню дзякуючы таямніцы і дзякуючы самой адсутнасьці знешняй займальнасьці; розум тут хаваецца пад пакрываламі, як мусульманская прыгажуня; хай жыхары краіны з падобным кіраваннем не могуць весяліцца ад чыстага сэрца, затое чужынец, па праўдзе кажучы, не можа тут сумаваць. Чым менш магчымасцей разважаць аб сутнасці рэчаў, тым больш цікавасці павінна выклікаць іх знешні выгляд. Сам я залішне шмат думаю пра тое, чаго не магу ўбачыць, каб цалкам задаволіцца тым, што бачу; і ўсё ж відовішча гэта хоць і засмучае мяне, але здаецца захапляльным.

У Расеі няма мінулага, кажуць аматары старажытнасці. Гэта так, але будучыня і прастор даюць тут ежу самаму палкаму ўяўленню. У філосафа ў Расіі няшчасная доля, паэту ж тут можа і павінна падабацца. Сапраўды, няшчасныя толькі тыя паэты, якія асуджаны чэзнуць пры рэжыме галоснасьці. Калі ўсе могуць казаць усё што заўгодна, паэту застаецца толькі змоўкнуць. Паэзія ёсць сакрамэнт, які дазваляе выказаць нешта большае, чым словы; ёй няма месца ў народаў, якія страцілі сарамлівасць думкі. Ісціна ў паэзіі – гэта бачанне, алегорыя, апалогія; але ў краінах, дзе пануе галоснасьць, гэтую ісціну забівае рэальнасць, якая заўсёды занадта грубая з пункту гледжання фантазіі. Генію там не хапае паэтычнасьці: ён працягвае тварыць, зыходзячы са сваёй прыроды, але не здольны стварыць нічога завершанага.

У душу рускіх, народа насмешлівага і меланхалічнага, прырода, павінна быць, ўклала глыбокае пачуццё паэтычнага – бо ім удалося надаць непаўторны і

маляўнічы выгляд гарадам, якія былі пабудаваны людзьмі, што былі начыста пазбаўлены ўяўлення, да таго ж у самай маркотнай, аднастайнай і голай краіне на сьвеце. Бясконцыя раўніны, змрочнае, плоскае бязлюддзе – вось што такое Расія. Але калі б я мог паказаць вам Пецярбург з яго вуліцамі і насельнікамі такім, якім ён паўстае перада мной, я б у кожным радку апісваў жанравую сцэнку, – гэтак магутна паўстае славянскі нацыянальны геній супраць бясплоднай апантанасьці свайго ўрада. Гэты антынацыянальны ўрад прасоўваецца наперад толькі з дапамогай ваеннай эвалюцыі – ён выклікае ў памяці Прусію пры яе першым каралі[399].

~232~

Я апісаў вам горад, пазбаўлены ўласнага аблічча, хутчэй пышны, чым велічны, не столькі прыгожы, колькі шырокі, набіты безгустоўнымі будынкамі, што не маюць ні стылю, ні гістарычнай каштоўнасці. Але для паўнаты, г. зн. праўдзівасьці выявы варта было б адначасова паказаць людзей, якія перасоўваюцца ў гэтым прэтэнцыёзным і смешным абрамленні, людзей ад прыроды вытанчаных, якія, падпарадкоўваючыся свайму ўсходняму генію, здолелі асвоіць горад, пабудаваны для неіснуючага народа, – бо Пецярбург стваралі людзі заможныя[400], чый светапогляд утварыўся дзякуючы параўнанню розных еўрапейскіх краін, але не глыбокаму іх вывучэнню. Гэты легіён падарожнікаў, больш ці менш вытанчаных, не столькі навучаных, колькі набраўшыхся вопыту, уяўляў сабою штучную нацыю, падбор адукаваных, спрытных розумаў, прыцягнутых з усіх існуючых на свеце нацый; то не быў рускі народ – рускі народ хітры, нібы раб, што суцяшаецца, пасмейваючыся сам сабе над сваім ярмом; ён забабонны, выхвалісты, адважны і лянівы, нібы жаўнер; ён паэтычны, музычны і разважлівы, нібы пастух, – бо звычаі качавых рас яшчэ доўга будуць панаваць між славянамі; усё гэта не адпавядае ні стылю будынкаў, ні размяшчэнню пецярбургскіх вуліц; архітэктар тут відавочна адарваны ад жыхара. Еўрапейскія інжынеры прыбылі сюды вучыць маскавітаў, як ім ўзвесьці і адштукаваць сталіцу, годную захаплення Еўропы, а тыя, абвыкшыся да ваеннага паслушэнства, падпарадкаваліся ўладзе загаду. Пётр Вялікі пабудаваў Пецярбург не так дзеля рускіх, як, у значна большай ступені, супраць шведаў; аднак існасць народа знайшла сабе выйсьце, нягледзячы на пашану да прыхацей ўладара і недавер да самога сябе; менавіта гэтая міжвольная непакорлівасьць і наклала на Расію пячатку непаўторнасьці: пачатковы характар яе жыхароў выявіўся незнішчаемым; гэта перавага прыроджаных уласцівасцей над дрэнна

[399] Першым каралём Прусіі быў Фрыдрых I (1657-1713), кароль з 1701, але больш верагодна, што Кюстын мае на ўвазе яго сына, які кіраваў Прусіяй з 1713 г. Фрыдрыха Вільгельма I (1688-174-) у якога галоўным захапленнем было войска, за што ён і атрымаў мянушку Кароль-сяржант.

[400] Да аналагічнага высновы перш Кюстына прыйшоў Г. Т. Фабер: "Паўсюль прыкметна, што ў Пецярбургу ўсё хіліцца да задавальнення патрэб аднаго-адзінага класа – класа заможных. Гэта зусім натуральна: у паўночнай сталіцы раней за іншых абгрунтаваліся людзі з вялікім багаццем, радавітыя землеўладальнікі, прыдворныя. Першымі пасяліліся ў Пецярбургу землеўладальнікі і іх прыгонныя. Аднак паколькі апошніх у разлік не бралі, для іх у горадзе нічога не будавалі" (Фабер Г. Т. цацкі... // Новы літаратурны агляд. 1993 No 4. С. 358).

накіраваным выхаваннем – відовішча цікавае для ўсякага вандроўцы, здольнага яго ацаніць.

Шчасце для мастака і для паэта, што рускія ў вышэйшай ступені набожныя: ва ўсякім разе, іхныя цэрквы належаць толькі ім; непахіснасць формы рэлігійных будынкаў складае частку культу, і забабоны абараняюць гэтыя богадагодныя ўмацаванні супраць маніі выбудоўваць з цесанага камення геаметрычныя фігуры, прамакутнікі, плоскасьці і прамыя лініі, – інакш кажучы, супраць архітэктуры не столькі класічнай, колькі ваеннай; праз яе ўсякі горад у гэтай краіне мае выгляд паходнага лагера, разбітага на некалькі тыдняў, пакуль працягваюцца вялікія манёўры.

Кочэўнічы дух нагадвае аб сабе і ў рускіх павозках, карэтах, збруі. Уявіце сабе цэлыя раі, хмары дрожак, што коцяцца, ледзь не закранаючы дном брук, сярод вельмі прысадзістых дамоў, над якімі, аднак, высяцца шпілі шматлікіх цэркваў і некалькіх знакамітых гістарычных будынкаў; усё гэта

ў цэлым калі не прыгожа, то ва ўсякім выпадку дзіўна. Пазалочаныя або фарбаваныя іголкі ламаюць паныла-роўныя лініі гарадскіх дахаў; іхныя вяршыні, пранізваючыя неба, такія тонкія, што вока з вялікай цяжкасьцю знаходзіць кропку, у якой пазалота згасае ў тумане палярнага паднябесся. Самыя характэрныя – Шпіль умацавання, кораня і калыскі Пецярбурга, і шпіль Адміралтэйства, якія апрануты ў золата галандскіх дукатаў, што былі падараваны цару Пятру рэспублікай Злучаных Правінцый. Па вышыні і адвазе гэтыя манументальныя плюмажы, якія капіруюць, кажуць, тыя азіяцкія ўборы, якія ўпрыгожваюць будынкі ў Маскве, ўяўляюцца мне сапраўды незвычайнымі. Немагчыма зразумець, ні якім чынам трымаюцца яны ў паветры, ні як іх там ўсталявалі; гэта сапраўдна рускае ўпрыгожванне. Уявіце ж незлічоную колькасць сабораў з чатырмя званніцамі, запазычаныя у візантыйцаў. Уявіце мноства купалоў – пасярэбраных, пазалочаных, блакітных, зорчатых, і дахі палацаў, пакрытыя смарагдавай або ультрамарынавага фарбай; плошчы, аздобленыя бронзавымі статуямі ў гонар галоўных гістарычных дзеячаў і імператараў Расіі; змясціце гэтую карціну ў раму велічэзнай ракі, што ў ясныя дні служыць люстэркам для ўсіх прадметаў, а ў бурныя – выгадным кантрастам для іх; дадайце да гэтага пантонны Траецкі мост, перакінуты праз Няву ў самым шырокім яе месцы, паміж Марсавым полем, у прасторах якога губляецца статуя Суворава, і ўмацаваннем, дзе ў сціплых магілах без усялякіх упрыгожванняў спачываюць Пятро Вялікі з сямействам[401]*; ўзгадайце, нарэшце, што роўнядзь нязменна поўнаводнай Нявы ляжыць на адным узроўні з зямлёй і абцякае востраў пасярэдзіне горада, – востраў, акружаны з усіх бакоў будынкамі з грэцкімі калонамі і гранітным падмуркам, што ўзведзены па ўзору паганскіх храмаў і, калі вам атрымаецца ахапіць позіркам увесь ансамбль Пецярбурга, вы зразумееце, чаму гэты горад бясконца маляўнічы, нягледзячы на сваю запазычаную, дрэннага густу архітэктуру, нягледзячы на багністае адценне

[401] Згодна грэцкага абрада скульптуры ў цэрквах забароненыя.

падступаючых да яго палёткаў, нягледзячы на зусім плоскі, не ведаючы пагоркаў ландшафт і блякласць ясных летніх дзён у цьмяным паўночным клімаце.

Рака, амаль нерухомая на подступах да вусця, дзе мора часцяком прымушае яе зусім спыніцца або нават павярнуць назад, надае асабную своеасаблівасць гэтаму пейзажу.

Не трэба абвінавачваць мяне ў супярэчнасцях, я заўважыў іх перш за вас, але не хачу іх пазбягаць, бо яны закладзены ў саміх рэчах; кажу гэта раз і назаўжды. Як даць вам рэальнае ўяўленне пра ўсё, што я апісваю, калі не супярэчачы самаму сабе на кожным слове? Калі б я быў не такі шчыры, то здаваўся б вам больш паслядоўным; ўспомніце, аднак, што праўда, як ў фізічным, так і ў маральным свеце, ёсць толькі сукупнасць

~234~

кантрастаў гэтак крычашчых, што можна ўявіць, быццам прырода і грамадства толькі для таго і створаны, каб змацаваць элементы, чужыя адзін аднаму і ўзаемна адзін аднаго выключаючыя.

Нічога няма больш сумнага чым паўдзённае пецярбургскае неба; але хоць дзень у гэтых шыротах не яскравыя, вечар і раніцу тут пышныя: на тваіх вачах у паветры і на люстраной паверхні амаль бязмежных, зліваючыхся з небам вод распаўсюджваюцца нейкія снапы святла, вогненныя букеты і бруі, падобных якім мне яшчэ нідзе не здаралася бачыць. Змярканні тут працягваюцца тры чвэрці чалавечага жыцця і багатыя дзівоснымі нечаканасьцямі; летняе сонца, каля паўночы хаваецца на імгненне пад вадой, доўга плавае на гарызонце на ўзроўні Нявы і акружаючых яе нізін; ад яго разліваецца вакол зарыва пажару, здольнае і самую бедную прыроду зрабіць выдатнай; гэта відовішча выклікае не захапленне, якое нараджаюць фарбы пейзажаў ў гарачым поясе, але салодкія мроі, неадольнае жаданне пагрузіцца ў сны, поўныя ўспамінаў і надзей. Шпацыр па выспах у гэты час – сапраўдная ідылія. Вядома, гэтым ландшафтам, каб ператварыцца ў выдатныя, з добрай кампазіцыяй выявы, шмат чаго не хапае, але ўлада прыроды над уяўленнем чалавека мацней чым ўлада мастацтва; яе беззаганны выгляд ва ўсіх кліматычных зонах адказвае патрэбнасьці ў захапленні, якую чалавек носіць у душы, – і ці магчыма яму знайсці лепшы напрамак для свайго пачуцця? Хай нават Гасподзь звёў зямлю ў ваколіцах полюса да цалкам плоскай і голай паверхні, – усё роўна, нягледзячы на яе скуднасць, відовішча тварэння нязменна застанецца для чалавечага позірку красамоўнай праявай задумак Творцы. Хіба лысай галавы па-свайму не прыгожыя? Што да мяне, то ландшафты ў наваколлях Пецярбурга ўяўляюцца мне больш чым выдатнымі: яны адзначаны ўзнёслым смуткам і па глыбіні ўражання нічым не саступаюць самым знакамітым краявідам у свеце з іх раскошай і разнастайнасьцю. Тут – не парадны, штучнае твор, якая-небудзь прыемная выдумка, тут – глыбіні бязлюддзя, бязлюддзя грознага і цудоўнага, як смерць. Уся Расія, ад краю да краю сваіх раўнін, ад аднаго марскога ўзбярэжжа да другога, слухае ўсемагутны голас Божы, які звяртаецца да чалавека, заганарышагася нікчэмнай пышнасцю бездапаможных сваіх гарадоў, і кажа яму: марная твая праца, табе не перасягнуць мяне! Такі ўжо вынік нашай цягі да

неўміручасьці: больш за ўсё займае жыхара зямлі тое, што апавядае пра нешта іншае, чым зямля.

Дзіўна, як магутна адораны нацыі ад прыроды: на працягу больш чым стагоддзя шляхетныя рускія – знаць, навукоўцы, стаячыя пры ўладзе, толькі тым і займаліся, што клянчылі ідэі і шукалі ўзоры для пераймання ва ўсіх грамадствах Яўрапы

– і што ж? Смешная фантазія гаспадароў і прыдворных не пашкодзіла рускаму народу застацца самабытным[402]*.

Гэты народ разумны і па сваёй прыродзе занадта вытанчаны, занадта тактоўны і далікатны, каб зліцца калі-небудзь з тэўтонскай расой. Буржуазная Германія і дагэтуль больш чужая Расіі, чым Іспанія з яе народамі, у чыіх жылах цячэ арабская кроў. Марудлівасць, цяжкавагавасць, грубасць, палахлівасць, няёмкасць супярэчаць славянскаму духу. Славяне лягчэй прызвычайваюцца да помсты і тыраніі; самыя цноты германцаў рускім ненавісныя; а таму рускія, нягледзячы на жорсткую рэлігійную і палітычную варожасць з Варшавай, за некалькі гадоў мацней прасунуліся ў яе грамадскай думцы, чым прусакі з усімі іхнымі рэдкімі і грунтоўнымі добрымі якасцямі, якімі вызначаюцца тэўтонцы; я не кажу, што гэта добра, я проста адзначаю сам факт: не ўсе браты любяць адзін аднаго, але ўсе адзін аднаго разумеюць[403]**. Што ж да некаторага падабенства, якое, здаецца мне, я знаходжу паміж рускімі і іспанцамі, то яно тлумачыцца сувязямі, якія першапачаткова маглі паўстаць паміж арабскімі плямёнамі і асобнымі ордамі, што рухаліся праз Азію на Масковію. Маўрытанская архітэктура чымсьці падобная з візантыйскай, узорнай для сапраўднай маскоўскай архітэктуры. Геній азіяцкіх народаў, што кружылі па Афрыцы, наўрад ці мог быць

---

[402] Папрок гэты, звернуты да Пятра I і бліжэйшым прадаўжальнікаў яго справы, служыць дадаткам да пахвальнага слова імператару Мікалаю, які ўзяўся спыніць гэты бясконцы паток. Як раз у гэты час у палітычных колах Яўропы абмяркоўвалася наяўнасць пры пецярбургскім двары ўплывовай "рускай" ("стара-рускай") партыі, якая выступае за ўзмацненне ізаляцыі Расіі ад Еўропы і нават пагражае бяспецы іншых краін; Барант у данясенні ад 24 сакавіка 1837 года адзначаў, што людзей, якія добра ведаюць еўрапейскую жыццё, у атачэнні Мікалая I становіцца ўсё менш, затое пастаянна павялічваецца колькасць людзей "годных, дасведчаных у справах адміністрацыйных, мудрых дарадцаў, надзейных і адданых служак, якія з'яўляюцца рускімі і толькі рускімі і мала дасведчаны ў тым, што адбываецца на Захадзе" (Souvenirs. т. 5 p. 554; гл. таксама: The Diary ofPhilipp von Neumann. 1819-1850. Boston and New-York, 1928. V. 2. P. in; запіс ад 24 лютага 1839; аўтар дзённіка – высокапастаўлены аўстрыйскі дыпламат). Праз прыхільнасць да рамантычнай канцэпцыі мясцовага каларыту і нацыянальнай самабытнасьці Кюстын адклікаецца пра гэтую ізаляцыяністцкую палітыку ўхвальна, хоць яе непазбежныя наступствы (такія, напрыклад, як забарона рускім выязджаць за мяжу - гл заўв. да цяп. тома, с. 164) выклікаюць, у некаторых месцах кнігі, яго пратэст. На недахоп у Пецярбургу рускіх асоб і наогул "рускасьці" скардзіўся і Ансэло: "Прыбыўшы ў Пецярбург, я пажадаў убачыць на вуліцах гэтай штучнай сталіцы народ – убачыў жа толькі князёў, палацы і казармы. Рускіх, растлумачылі мне, варта шукаць не тут. У Пецярбургу яны, так сказаць, губляюцца сярод натоўпу лівонцаў, літоўцаў, эстонцаў, фінаў і разнастайных чужаземцаў, якія насяляюць гэты імправізаваны горад. (...) Вядома, французскаму падарожніку прыемна знайсьці ў сямістах лье ад радзімы звычаі, мову і нават жарты нашай Францыі, але я-та прыехаў у Расію не за гэтым і, гледзячы на гэтых афранцужаных рускіх, не раз усклікаў разам з Беранжэ: "Хай будзе рускі рускім, брытанец жа – брытанцам і інш." (Ancelot. P. 39 ' 94). Пра погляд на пераймальнасць як асноўную рысу рускіх см. заўв. да цяп. тама, с. 176.

[403] Лісты пяты і дваццаць дзевяты.

агідны генію іншых усходніх нацый, якія толькі што аселі ў Яўропе; гісторыя тлумачыцца паспяховым уплывам рас адна на адну, такая грамадская непазбежнасць, падобна таму як чалавечы характар ёсць непазбежнасць асабістая.

Калі б не рэлігійныя адрозненне і не непадабенства ў звычаях народаў, мне б здавалася, што я знаходжуся на адной з самых узнёслых і самых бясплённых раўнін Кастыліі. Тым больш што спякота тут стаіць вартая афрыканскай; за апошнія два дзясяткі гадоў у Расіі не ўзгадаюць такога спякотнага лета. Нягледзячы на трапічнае пекла, я бачу, як рускія ўжо назапашваюць дровы. Лодкі, гружаныя бярозавым паленнем – адзіным палівам, якое тут выкарыстоўваецца, таму што драўніна дуба лічыцца раскошай, – загрувашчваюць незлічоныя шырокія каналы, што перасякаюць ва ўсіх напрамках гэты горад, пабудаваны па ўзоры Амстэрдама: адзін з рукавоў Нявы цячэ па самым цэнтры Пецярбурга; зімой вада яго схаваная пад снегам, а летам – пад незлічонымі лодкамі, якія шчэмяцца ўздоўж набярэжных, каб выгрузіць прывезеныя прыпасы на бераг. Дровы ўжо загадзя распілаваны на кароценькія паленцы; з лодак іх перакладаюць на даволі незвычайныя павозкі, простыя

да прымітыўнасці. Яны складаюцца з двух жэрдак, нападобе аглобляў і прызначаюцца для злучэння пярэдняй і задняй восі; гэтыя доўгія жэрдкі блізка ссунутыя – каляіна ў павозкі вузкая, – і на іх нагружаюць палены, узводзячы нешта накшталт сцены вышынёй у сем-восем футаў. З боку гэта груваасткае збудаванне падобна на рухаючыся дом. Дровы на павозцы звязваюцца ланцугом, і калі ён на трускім бруку разыходзіцца, то фурман на ходу сцягвае яе з дапамогай вяроўкі і палкі-рагаціны, – прычым не спыняючы каня і нават не запавольваючы яго бег. Бачыш, як чалавек павісае на сваім штабелі дроў, імкнучыся з сілай прыгнаць адзін да аднаго ўсе яго часткі, – нібы вавёрка, што калышыцца на вяроўцы у клетцы або на галінцы ў лесе; і пакуль доўжыцца гэтая нямая аперацыя, драўляная сьцяна працягвае моўчкі рухацца сваім шляхам па вуліцы, не сустракаючы ніякіх перашкод, бо пры тутэйшым суровым ўрадзе ўсё адбываецца без узрушэнняў, без слоў і без шуму. Бо жах выклікае ў чалавека разважлівую ураўнаважанасць, больш непахісную і надзейную, чым прыродная лагоднасць. Я ні разу не бачыў, каб хоць адна з гэтых хісткіх пабудоў павалілася пад час небяспечных і часцяком доўгіх пераездаў, якія яна здзяйсняе праз увесь горад. Рускі народ бязмерна спрытны, бо гэта людзкая раса, насуперак загадам прыроды, выявілася выштурхнутай да самага полюсу праз чалавечыя рэвалюцыі і затрымалася там праз палітычныя патрэбы. Той, хто здолеў бы глыбей пракрасьціся ў Божы промысел, магчыма, прыйшоў бы да высновы, што вайна са стыхіямі ёсць суровае выпрабаванне, якому Гасподзь пажадаў падвергнуць гэтую нацыю-выбранніцу, каб аднойчы ўзнесці яе над шмат якімі іншымі. Барацьба – гэта школа Божая[404].

[404] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. "Гэта варта аднесці да паўдзікіх народаў, якія Расія, здаецца, заклікана ўключыць у сваю палітычную сферу, каб прышчапіць ім зародкі цывілізацыі”.

Паліва ў Расіі становіцца рэдкасьцю. Дровы ў Пецярбургу не танней, чым ў Парыжы. Тут ёсць домы, ацяпленне якіх за зіму абыходзіцца ў дзевяць-дзесяць тысяч франкаў. Гледзячы, як марнатраўна высякаюць лясы, з трывогай задаешся пытаннем, чым будзе абагравацца наступнае пакаленне. Прабачце за жарт: мне часта прыходзіць у галаву, што было б вельмі прадбачліва з боку народаў, атрымліваючых асалоду ад выдатнага клімату, пастаўляць рускім паліва для добрага агню[405]. Тады б паўночнікі менш марылі пра сонца.

Павозкі, прызначаныя для вывазу гарадскога смецця, малыя і нязручныя; з падобнай машынай чалавек і конь мала што могуць зрабіць за дзень. Рускія звычайна праяўляюць сваю кемлівасць не столькі ў старанні ўдасканаліць благія прылады працы, колькі ў розных спосабах выкарыстаць тыя, што ў іх ёсць. У іх мала развіта вынаходлівасць, і часцей за ўсё ім не хапае механізмаў, прыстасаваных для дасягнення патрэбнай мэты. Гэты народ, пры ўсёй яго вытанчанасці і талентах, начыста пазбаўлены творчага

~237~

генія: рускія і ў гэтым – паўночныя рымляне. І тыя, і другія вынеслі свае навукі і мастацтва із-за мяжы. Яны разумныя, але розум іх пераймальны, а значыць, больш іранічны, чым пладавіты: такі розум усё капіруе, але нічога не можа стварыць сам.

Насмешка – галоўная рыса характару тыранаў і рабоў. У ўсякай прыгнечанай нацыі розум схіляецца да ганьбавання, сатыры, карыкатуры; за сваё бяздзеянне і прыніжэньне яна помсціць сарказмамі. Застаецца вылічыць і сфармуляваць, у якім дачыненні знаходзяцца нацыі з тымі канстытуцыямі, якія яны сабе абіраюць самі або якія ім навязваюць зверху. Маё меркаванне такое: ўсякая далучаная да культуры нацыя мае той адзіны спосаб кіравання, які толькі і можа мець. Я не збіраюся ні прапаноўваць, ні нават выкладаць вам сваю тэорыю – хай над гэтым працуюць людзі больш годныя і навукоўцы; цяперашняя мая мэта значна больш сціплая: я хачу апісаць, што здзіўляе мяне на вуліцах і набярэжных Пецярбурга. У некалькіх месцах паверхня Нявы цалкам пакрыта лодкамі з сенам. Гэтыя немудрагелістыя збудаванні будуць вышэй за шмат якія дамы і з выгляду маляўнічыя і спрытна ўладкованыя, як і ўсё, чым славяне нікому не абавязаны, акрамя сябе. Гэтыя перасоўныя будынкі служаць жыллём для весляроў; яны зацягнутыя саламянымі дыванамі, накшталт плеценых цыновак, якія, нягледзячы на сваю грубасць, надаюць ім аблічча ўсходняга шатра або кітайскай джонкі; толькі ў Пецярбургу давялося мне бачыць цэлыя сцены із сена, прыбраныя саламянымі дываночкамі, і сем'і, вылазячыя із пад сена, нібы звяры з логава. У горадзе, дзе жыллё ізнутры падвяргаецца нашэсцю полчышчаў паразітаў, а звонку кожную зіму прыходзіць у заняпад, асаблівую важнасць набывае рамяство маляра. У Расіі любы будынак трэба кожны год тынкаваць зноўку, інакш ён хутка разбурыцца.

---

[405] Намёк на небяспеку заваявальных войнаў, якія Расія пачне весьці, падпарадкоўваючыся адвечнай цязе паўночных народаў на поўдзень (гл. заўв. да цяп. тама, с. 88).

Цікавы спосаб, з дапамогай якога рускія маляры выконваюць сваю працу. Для працы на вуліцы яму застаецца ўсяго тры месяцы на год, і колькасць працаўнікоў, як вы разумееце, павінна быць дастаткова вялікай – іх сустракаеш на кожным перакрыжаванні. Гэтыя людзі сядзяць, рызыкуючы жыццём, на дошчачцы, нядбайна прывязанай да доўгай, звісаючай уніз вяроўцы, і калышуцца на ёй, як казуркі, каля сцяны будынка, якую нанова пакрываюць пабелам. Нешта падобнае ёсць і ў нас: нашы працаўнікі таксама паднімаюцца і спускаюцца ўздоўж сцен хаты, звісаючы на вузлах вяроўкі. Але ў Францыі маляроў заўсёды было няшмат, і яны далёка не такія адважныя, як рускія. Чалавек ўсюды ацэньвае сваё жыццё настолькі, колькі яно каштуе.

Уявіце сабе сотні павукоў, што, павісшы на кавалачках разадранай бурай павуціны, спяшаюцца паправіць яе з дзівосным спрытам і стараннасьцю, – і вы атрымаеце ўяўленне пра тое, як працуюць маляры кароткім паўночным летам на вуліцах Пецярбурга. Домы тут чатырохпавярховыя, не вышэй; яны белага колеру і выглядаюць чыстымі,

~238~

але гэтая іхная знешнасць зманлівая. Я ведаю дакладна, якія яны ўнутры, і таму праходжу міма бліскучых фасадаў з пачцівай агідай. У правінцыі фарбуюць гарады, праз якія павінен праехаць імператар; што гэта – пашана, якую аддаюць ўладару, ці жаданне падмануць яго, схаваўшы галечу, у якой знаходзіцца краіна?

Рускія па большай частцы выдаюць непрыемны пах, які адчуваецца нават здалёк. Людзі свецкія пахнуць мускусам, просты люд жа – кіслай капустай, цыбуляй і старымі мазанымі ботамі. Гэты дух ўстойлівы і нязменны. Як вы можаце зрабіць выснову, тыя трыццаць тысяч падданых, што 1 студзеня прыходзяць павіншаваць імператара прама ў палац, і тыя шэсць-сем тысяч, што заўтра будуць разам з намі таўпіцца ў Пецяргофе, вітаючы сваю імператрыцу, павінны пакінуць агідны смурод. Да гэтага часу я ні разу не сустрэў на вуліцы прасталюдзінку, якая б здалася мне прыгожай; пераважная ж большасць іх, як мне здаецца, на здзіўленне вырадлівыя і да агіды неахайныя. Дзіўна думаць, што менавіта яны – жонкі і маці мужчын з такімі тонкімі і правільнымі рысамі, з грэцкім профілем, так вытанчана і гнутка складзеных, як заўважаеш гэта нават сярод ніжэйшых станаў рускай нацыі. Няма нічога прыгажэй за рускіх сталых мужчын – і нічога горш сталых жанчын. Гараджанкі з сярэдняга стану мне амаль не трапляліся.

Адна з асаблівасцей Пецярбурга складаецца ў тым, што колькасць жанчын, параўнальна з лікам мужчын, тут меншая, чым у сталіцах іншых краін; кажуць, што яны складаюць ледзь траціну ад агульнага насельніцтва горада[406]. Ад таго, што яны рэдкія, ім выказваюць занадта шмат увагі; ні адна з іх не рызыкне знаходзіцца нейкі час без праваднікa на вуліцы ў малалюдных

[406] Лічбы, магчыма, узыходзячыя да Шніцлера, які, са спасылкай на рускія газеты, піша, што ў 1828 г. у Пецярбургу пражывала ўсяго 422 166 душ, з іх 297 445 мужчын, а ў 1833 г. адпаведна 445 135 і 291 290 (Schnitaler. P., 284). Яшчэ бліжэй да сцвярджэння Кюстына тыя лічбы, якія прыведзены; ў справаздачы санкт-пецярбургскага обер-паліцмейстра за 1838; згодна з гэтым дакументам, у Пецярбургу на 333 669 мужчын прыходзілася ўсяго 136 051 жанчын (Паўночная пчала, 5 студзеня 1839 г.).

кварталах – настолькі хуткую гатоўнасць да паслуг ім выказваюць. Падобная стрыманасць здаецца мне цалкам апраўданай ў сталіцы наскрозь ваенізаванай краіны, населенай схільным да п'янства народам. Рускія жанчыны, наогул, паказваюцца на людзях менш, чым француржанкі; ў нядаўнім яшчэ мінулым яны праводзілі ўсё жыццё пад замком, нібы азіяткі. І сто гадоў не прайшло з таго часу, калі рускія трымалі іх пад замкам. Падобная скрытнасць рускіх, памяць пра якую не сцёрлася і да гэтага часу, прымушае, разам з мноствам іншых звычаяў, згадаць аб каранях гэтага народа; параз якія пецярбургскія сьвяты і вуліцы становяцца яшчэ больш сумнымі. Самае выдатнае, што бачыш у гэтым горадзе, – гэта парады: вось наколькі правільныя і справядлівыя мае словы аб тым, што кожны рускі горад, пачынаючы са сталіцы, ёсць ваенны лагер, крыху больш спарадкаваны і мірны, чым паходны бівуак.

У Пецярбургу мала кафэ; публічныя балі ў межах горада не дазволены; на гулянні жыхары ходзяць рэдка, а калі і ходзяць, то напускаюць на сябе гнятліва важны выгляд.

~239~

Людзі тут сур'ёзныя праз баязнь, але баязнь жа робіць іх і вельмі ветлівымі. Я ніколі не бачыў, каб вялікая колькасць людзей, прычым з усіх станаў грамадства, так паважліва абыходзіліся адзін з адным[407]. Фурман з аблучка дрожак нязменна вітае свайго таварыша, а той, праязджаючы міма, не праміне адказаць паклонам на паклон; грузчык вітае маляра, і ўсе астатнія паводзяць сябе так жа. Капялюш і палка – вельмі значныя ў Расіі рэчы. Гэтая паслужлівасьць, магчыма, не шчырая, мне яна, ва ўсякім разе, здаецца вымушанай; і ўсё ж, нават адна толькі бачнасць ласкі служыць да асалоды жыцця. Якой жа прыцягальнасці павінна быць паслужлівасьць праўдзівая, ідучая ад сэрца, калі хлуслівая паслужлівасьць мае столькі пераваг?

Для вандраўніка, які прымае чужыя словы на веру і ў той жа час, не пазбаўлены характару, знаходжанне ў Пецярбургу ва ўсіх адносінах прыемна. Але характар трэба мець цвёрды, інакш немагчыма забараніць сабе бываць на святах і адмовіцца ад абедаў – а яны існае бедства рускага грамадства, ды і, можна сказаць, усякага грамадства, куды дапушчаны замежнікі і адкуль, як следства, выключаецца душэўная блізкасць.

Будучы тут, я вельмі рэдка прынімаў запрашэнні ад прыватных асоб – маю цікаўнасць прыцягвалі, перш за ўсё, прыдворныя ўрачыстасьці; але на іх я ўжо нагледзеўся: цуды, якія не закранаюць сэрца, хутка недакучваюць. Толькі закаханы можа змірыцца і пайсьці ўслед за каханай жанчынай у палац – няхай і праклінаючы лёс, што звязвае яго з грамадствам, якое рухае адзіна славалюбства, баязнь і ганарыстасць. Дарэмна кажуць, што вышэйшы свет

---

[407] Магчыма, гэта зрабіла на Кюстына ўражанне па кантрасце з парыжскімі норавамі, якія В. В. В. (В. М. Строеў), фельетаніст "Паўночнай пчолы" (зрэшты, не занадта добразычлівы) апісвае так: "На брудных пазбаўленых тратураў вуліцах туліцца неахайны народ у запэцканых сініх блузах, у нячышчаных ботах, у памятых капелюшах, з няголенымі барадамі; ён валіць натоўпам, як сцяна, і не дае нікому дарогі.) Непачцівасьць (кажу пра вуліцы) дайшла цяпер да таго, што ўсе штурхаюцца і ніхто не думае прасіць прабачэння" (Паўночная пчала, 10 сакавіка 1839 г.).

усюды аднолькавы; ў цяперашняй Расіі прыдворныя інтрыгі бяруць у жыцці асобнага чалавека больш месца, чым ва усякай іншай еўрапейскай краіне.

Ліст пятнаццаты

Свята ў Пецяргофе. – Народ ў палацы свайго ўладара. – Што такое ў рэчаіснасці гэтая праява народнай павагі. – Адначасовая прысутнасць Азіі і Яўропы. – Прыцягальнасць асобы імператара. – Для чаго імператрыца Кацярына засноўвала ў Расіі школы. – Ганарыстасць рускіх. – Ці зможа імператар ад яго вылечыць? – Ілжывая цывілізаванасць. – План імператара Мікалая. – Расія, якой яе паказваюць замежнікам, і Расія, якая яна ёсць. – Успамін пра паездку імператрыцы Кацярыны ў Крым. – Што думаюць рускія аб чужаземных дыпламатах. – Руская гасцінная гасцінасць. – Сутнасць рэчаў. – Утоенасць нікуды не знікла. – Замежнікі – саўдзельнікі рускіх. – Што азначае ўсеагульная пашана да рускіх імператаў, – З каго складаецца натоўп, дапушчаны ў палац. – Дзеці святароў. – Дробнае дваранства. – Смяротнае пакаранне. – Якім чынам яго адмянілі. – Сумныя твары. – Нагоды, чаму падарожнік павінен пабываць у Расіі. – Разчараванні. – Умовы жыцця чалавека ў Расіі. – Сам імператар варты жалю. – Якое ўзнагароджанне за гэтыя нягоды. – Прыгнёт. – Сібір. – Як павінен паводзіць сябе чужынец, каб сустрэць у рускіх добразычлівы прыём. – З'едлівы руская розум. – Палітычныя погляды рускіх. – Небяспека, якой падвяргаецца іншаземец ў Расіі. – Сумленнасць мужыка, рускага селяніна. – Гадзіннік сардзінскага амбасадара. – Іншыя крадзяжы. – Як кіраваць людзьмі. – Велічэзная памылка. – Газета "часопіс дэ Дэба"; чаму імператар яе чытае. – Адступленне. – Палітыка імператара. – Палітыка газеты. – Прыгажосць ландшафту ў Пецяргофе. – Парк. – Розныя накірункі агляду. – Намаганні мастацтва. – Ілюмінацыі. – Феерыя. – Карэты і пешаходы, іхная колькасць. – Бівуак гараджан. – Колькасць лампіёнаў. – Час, патрэбны, каб іх запаліць. – Натоўп разбівае лагер вакол Пецяргофа. – Агароджы для экіпажаў. – Сапраўдная годнасць рускага народа. – Англійскі замак. – Як абыходзяцца з дыпламатычным корпусам і запрошанымі замежнікамі. – Дзе я начую. – Складны ложак. – Вайсковыя бівуакі. – Маўклівы натоўп. – Ёй не хапае весялосці. – Прымусовы парадак ва ўсім. – Баль. – Апартаменты. – Як імператар барозніць натоўп. – Аблічча яго. – Паланезы. – Ілюмінацыя на караблях. – Бура. – Няшчасныя выпадкі на моры падчас урачыстасьцяў. – Таямніца. – Кошт жыцця пры дэспатызме. – Сумныя папярэджваньні. – Шыфр імператрыцы згасае. – У што абыходзіцца аднаму смельчаку жаданне зноў яго запаліць. – Распарадак дня імператрыцы. – Удзел у забаўках непазбежны. – Сумныя дні нараджэння. – Прагулка ў лінейках. – Апісанне гэтай карэты. – Сустрэча ў лінейцы з адной рускай дамай. – Гутарка з ёю. – Пышнасць начной вандроўкі. – Возера Марлі. – Успаміны пра Версаль. – Дом Пятра Вялікага. – Асветленыя гроты і каскады. – Натоўп разыходзіцца пасьля свята. – Карціна адступлення пад Масквой

– Імператар робіць агляд кадэцкага корпуса. – І зноў пры двары. – Што трэба, каб вынесці падобнае жыццё. – Урачыстасць аднаго кадэта. – Эвалюцыі чаркескіх жаўнераў.

Пецяргоф, 23 Ліпеня 1839 года[408]

Свята ў Пецяргофе трэба разглядаць з двух розных накірунках – матэрыяльнага і маральнага; адно і тое ж відовішча, калі даследаваць яго ў гэтых двух аспектах, вырабляе рознае ўражанне. Я не сустракаў нічога выдатней для позірку і цяжкага для маёй думкі, чым гэты нібыта нацыянальны сход царадворцаў і земляробаў, якія на самай справе збіраюцца ў адных і тых жа салонах, але не збліжаюцца душэўна. Мне гэта не падабаецца з грамадзкага боку гледжання, бо я мяркую, што імператар дзеля фальшывага бляску сваёй папулярнасьці прыніжае людзей высакародных, не павышаючы пры гэтым простых. Усе людзі роўныя перад Богам, але для рускага чалавека Бог – гэта яго ўладар; гэты вышэйшы ўладар узьнёсься гэтак высока над зямлёй, што не заўважае дыстанцыі паміж рабом і панам; з тых вяршыняў, дзе знаходзіцца яго веліч, маленькія адценні, якімі адрозніваюцца прадстаўнікі роду чалавечага, пазбягаюць боскага позірку. Так няроўнасці, якімі ўздыблена паверхня зямнога шара, згладзілася б у вачах насельніка сонца. Калі імператар адчыняе, па бачнасці свабодна, дзверы свайго палаца для прывілеяваных сялян і выбраных гараджан, выказваючы ім гонар і дапускаючы да сябе засведчыць павагу двойчы на год[409]*, ён не кажа аратаму або гандляру: "Ты такі ж, як я", але дае зразумець вяльможы:[410] "Ты такі ж раб, як яны; а я, ваш бог, роўна недасягальны для ўсіх вас". Калі пакінуць у баку палітычныя здагадкі, то маральны сэнс свята менавіта такі, і менавіта гэта псуе мне задавальненне ад яго назірання. Больш таго, я заўважыў, што ўладару і рабам яно падабаецца значна больш, чым сапраўдным прыдворным. Шукаць падабенства ўсенароднай павагі ў роўнасьці іншых – гульня жорсткая; падобная забава дэспата магла б асляпіць людзей у іншыя эпохі гісторыі, але народы, дасягнуўшыя веку сталасьці і разважлівасці, ёю ужо не падмануць. Імператар Мікалай не першы звярнуўся да падобнага ашуканства[411]; але раз не ён вынайшаў гэта палітычнае дзяцінства, ён мог бы, дзеля свайго большага гонару, адмяніць яго. Праўда, у Расеі нічога нельга адмяняць беспакарана: народы, якім не хапае ўзаконеных правоў, шукаюць апоры толькі ў звычаях. Упартая прыхільнасць да звычаю, якая захоўваецца з дапамогай бунту і яду, – аднаго са слупоў тутэйшай канстытуцыі, і перыядычная

---

[408] Згодна старога стылю 11 ліпеня.

[409] 1 студзеня ў Пецярбургу і на свяце ў гонар імператрыцы ў Пецяргофе.

[410] Заўвага Кюстына да выдання 1854: "Мы карыстаемся гэтым словам, таму што не прэтэндуем на стварэнне слоў неіснуючых; аднак не варта забывацца, што ў Расіі словы значаць не тое, што ў іншых краінах. Там, дзе не хапае свабоды, няма і сапраўднай велічы: у Расіі ёсць людзі тытулаваныя, але няма людзей шляхетнароджаных".

[411] Звычай збіраць "ўвесь Пецярбург" на Пецяргофскае сьвята на пачатку ліпеня паходзіць ад Аляксандра I, які заснаваў гэтыя сьвяты ў гонар сваёй маці, імператрыцы Марыі Хведараўны.

смерць гаспадароў служыць для рускіх доказам таго, што гэтая канстытуцыя ўмее прымусіць сябе паважаць. Якім чынам падобны

механізм падтрымліваецца ў раўнавазе – для мяне глыбокая і пакутлівая таямніца. Як дэкарацыя, як маляўнічае змешванне людзей рознага звання, як агляд цудоўных і незвычайных касцюмаў свята ў Пецяргофе вышэй усякіх пахвал. Усё, што я пра яго чытаў, усё, што мне распавядалі, не магло даць мне ўяўлення аб падобнай феерыі: уяўленне не змагло параўнацца з рэальнасцю. Уявіце сабе палац, збудаваны на насыпной пляцоўцы, якая ў краіне неаглядных раўнін, плоская настолькі, што з ўзвышэння ў шэсцьдзесят футаў вы атрымліваеце асалоду ад відовішча бязмежнага гарызонту, здаецца высокай, як сапраўдная гара; каля падножжа гэтага вялікага збудавання пачынаецца шырокі парк і цягнецца да самага мора; там, на гарызонце, вы заўважаеце строй ваенных караблёў – у святочны вечар на іх павінна запаліцца ілюмінацыя; гэта нейкае чараўніцтва: ад боскетаў і тэрас палаца аж да хваляў Фінскага заліва загараецца, бліскае і згасае, падобна пажару, агонь. У парку, дзякуючы лампіёнам, светла як удзень. Вы бачыце дрэвы, па-рознаму асветленыя мноствам сонцаў ўсіх колераў вясёлкі; ліхтары ў гэтых садках Арміды[412] лічацца не тысячамі і не дзясяткамі тысяч, лік ідзе на сотні тысяч, і ўсім гэтым вы любуецеся з вокнаў палаца, які запоўнены народам – такім пачцівым, нібы ён усё жыццё правёў пры двары.

І ўсё ж у гэтым натоўпе, дзе ўсе званні павінны былі б зраўняцца, кожны стан прадстаўляе сябе асобна, не змешваючыся з іншымі. Хоць дэспатызм і распачаў некалькі нападаў на арыстакратыю, у Расеі па-ранейшаму існуюць касты.

Тут лішні раз праяўляецца падабенства з Усходам і тут жа закладзена не апошняя з незвычайных супярэчнасцей грамадскага ўладкавання, якое паўстала са звычаяў народа ў спалучэнні з прынятым у краіне спосабам кіравання. На свяце імператрыцы, праўдзівай вакхаліі абсалютнай улады, адкрыўся мне за бачным бязладззем балю той жа парадак, які пануе ў дзяржаве. Я сустракаў усё тых жа гандляроў, жаўнераў, земляробаў, прыдворных, і ўсе яны розніліся адзін ад аднаго адзеннем: адзенне, не паказваючае на становішча чалавека, роўна як і чалавек, чыя каштоўнасць у асабістых вартасцях, былі б тут адхіленнямі ад нормы, еўрапейскімі выдумкамі, якія вывезлі із-за мяжы неспакойныя прыхільнікі навізны і неасцярожныя вандраўнікі. Не забывайце, мы знаходзімся каля межаў Азіі – у маіх вачах рускі, адзты ў фрак, выглядае замежнікам, хоць ён і ў сябе дома. Расія размешчана на мяжы двух кантынентаў, і тое, што прыйшло сюды із Яўропы, па прыродзе сваёй не можа да канца зліцца з тым, што было прынесена із Азіі. Да гэтага часу тутэйшае грамадства далучалася да культуры толькі гвалтоўна, пакутуючы ад непадабенства двух адначасова прысутных у ім, але па-ранейшаму

[412] традыцыйнае літаратурнае параўнанне, якое ўзыходзіць да "Вызваленны Ерусалім” Т. Тасо (1580; песьню XVI); ў сваіх зачарованных садках чараўніца Арміда з дапамогай вядзьмарства ўтрымлівала рыцара Рынальда.

вельмі розных цывілізацый; ў гэтым для вандраўніка – крыніца назіранняў калі не суцяшальных, то цікавых. На балі пануе гармідар; ён нібыта маскіраваны, паколькі мужчыны носяць пад пахай шаўковы ласкут, ахрышчаны венецыянскім плашчом, які пацешна лунае паверх мундзіраў. Залы старога палаца, поўныя людзей, уяўляюць сабою акіян напамаджаных галоў, над якімі высіцца высакародная галава імператара: стаць яго, голас і воля як бы лунае над пакорлівым яму народам. Выгляд гэтага манарха – сведчанне таго, што ён годны і здольны загадваць розумамі падданых – так жа, як пераўзыходзіць ён ростам іх цела; яго асоба валодае нейкай прыцягальнай сілай; ў Пецяргофе – роўна як на парадзе, на вайне, у любым пункце імперыі і ва ўсялякую хвіліну яго жыцця – вы бачыце перад сабою чалавека царуючага.

Гэтая бесперапынная вялікаснасць, якой усе бесперапынна пакланяюцца, была б сапраўднай камедыяй, калі б ад гэтай штогадзіннай пастановы не залежала існаванне шасцідзесяці мільёнаў чалавек, якія жывуць толькі таму, што дадзены чалавек, на якога вы глядзіце і які трымаецца як імператар, дазваляе ім дыхаць і дыктуе, як яны павінны выкарыстаць яго дазваленне; гэта не што іншае, як божае права ў дачыненні да механізму грамадскага жыцця; такі сур'ёзны бок пастановы, і з яго вынікаюць рэчы настолькі важныя, што страх перад імі заглушае жаданне смяяцца. Сёння няма на зямлі іншага чалавека, надзеленага падобнай уладай і выкарыстоўваючага яе, – няма ні ў Турцыі, ні нават у Кітаі. Уявіце сабе спрыт нашых выпрабаваных стагоддзямі урадаў, пастаўлены на службу яшчэ маладому, драпежнаму грамадству; заходнія правілы кіравання з усім іх сучасным вопытам, аказваючыя дапамогу ўсходняму дэспатызму; еўрапейскую дысцыпліну, падтрымліваючую азіяцкую тыранію; знешнюю цывілізаванасць, накіраваную на тое, каб старанна схаваць варварства і тым падоўжыць яго, замест таго каб выкараніць; ўзаконеную грубасць і жорсткасць; тактыку еўрапейскіх армій, служачую да ўмацавання палітыкі ўсходняга двара; – уявіце сабе напаўдзікі народ, які пастроілі ў палкі, не даўшы ні адукацыі, ні выхавання, і вы зразумееце, якое маральнае і грамадскае становішча рускага народа.

Як выкарыстаць адміністрацыйныя поспехамі еўрапейскіх нацый, каб правіць шасьцюдзесяцьццю мільёнамі чалавек на ўсходні лад, – вось задача, якую спрабуюць вырашыць людзі, якія стаяць на чале Расеі, пачынаючы з Пятра І. Цараваньне Кацярыны Вялікай і Аляксандра толькі працягнулі вечнае дзяцінства гэтай нацыі, якая і па гэты дзень існуе толькі на словах. Кацярына уладкавала школы, каб задаволіць французскіх

філосафаў, чыя ганарыстасць жадала ўхвал. Аднойчы маскоўскі губернатар, адзін з яе ранейшых фаварытаў, узнагароджаны за паслугі пышнай спасылкай у старадаўнюю сталіцу імперыі, напісаў ёй, што ніхто не аддае дзяцей у школы; імператрыца адказвала такімі прыкладна славамі: "Дарагі князь, не трэба скардзіцца, што ў рускіх няма жадання вучыцца; школы я засноўваю не для нас,

а для Яўропы[413], ў вачах якой нам патрэбна выглядаць прыстойна; ў той дзень, калі нашы сяляне захочуць асветы, ні вы, ні я не ўтрымаемся на сваіх месцах". Гэты ліст чытаў чалавек, годны ўсялякага даверу; хутчэй за ўсё, імператрыца знаходзілася ў забыцці, калі пісала яго, але менавіта праз падобныя прыступы рассеянасьці яна і славілася такой ветлівай і выяўлялала такі магутны ўплыў на розумы людзей з уяўленнем.

Рускія, прытрымліваючыся сваёй звычайнай тактыкі, стануць адмаўляць дакладнасць гэтага анекдота; за дакладнасць слоў я не ручаюся, але магу сцвярджаць, што ў іх выказана сапраўдная думка гаспадарыні. Для вас і для мяне дастаткова будзе і гэтага. Гэтая рысачка дапаможа вам зразумець той дух ганарыстасьці, які мучыць рускіх і скрыўляе на самым пачатку ўсталяваную над імі ўладу.

Гэта няшчаснае меркаванне Еўропы – прывід, які не дае спакою рускім у схованках іхных думак; праз яго цывілізацыя зводзіцца для іх да нейкага больш ці менш спрытна выкананнаму фокусу.

Цяперашні імператар са сваім здаровым сэнсам і светлым розумам заўважыў гэты падводны камень, але ці зможа ён абыйсці яго? Трэба мець большую магутнасць, чым Пётр Вялікі, каб выправіць зло, якое прычыніў першы разбэшчвальнік рускіх.

Цяпер зрабіць гэта ўдвая цяжка: розум селяніна, па-ранейшаму грубы і варварскі, працівіцца культуры, але па звычцы і па складу характара ён падпарадкоўваецца прымусу; у той жа час ілжыва-вытанчаны лад жыцця вяльможаў ніяк не вяжацца з нацыянальным духам, на які трэба было б абаперціся, каб узвысіць народ; – як усё заблытана! Хто развяжа гэты новы гордзіеў вузел?..

Я захапляюся імператарам Мікалаем: задачу, якую ўсклаў ён на сябе, можа выканаць толькі чалавек геніяльны. Ён заўважыў хваробу, цьмяна адгадаў лекі ад яе і з усімі магчымасьцямі імкнецца пачаць лячэнне; асвета і воля – вось што стварае вялікіх цароў.

---

[413] Створаная ў 1782 г. "Камісія аб заснаванні народных вучэльняў" выпрацавала праз чатыры гады "Статут пра народныя вучэльні", зацверджаны імператрыцай. Згодна з ім у губернскіх і павятовых гарадах меркавалася заснаваць адпаведна галоўныя і малыя вучэльні; вялікай папулярнасьцю гэтыя навучальныя ўстановы на самай справе не карысталіся, і ўлады былі вымушаны нават вербаваць туды вучняў прымусова. Блізкія думкі пра небяспеку, якой пагражае асвета рускага народа, выказваў Жазэф дэ Местр ў 1810 г. у "Пяці лістах пра народную адукацыі ў Расіі", адрасаваных міністру асветы графу А. К. Разумоўскаму і якія распаўсюджваліся ў спісах сярод рускіх каталікоў, і ў "Чатырох раздзелах аб Расіі": "Дадзім свабоду думкі трыццаці шасці мільёнам людзей такога гарту, як рускія, і, я не стамлюся гэта паўтараць, у той жа самы момант ва ўсёй Расіі ўспыхне пажар, які спаліць яе дашчэнту" (Maistre J. de. Quatre chapitres sur la Russie. P., 1859. P. 22; гэтая праца, напісаная ў пачатку 1810-х гг., была ўпершыню надрукавана толькі ў 1859 г.; гл. Сцяпанаў М. (Шабунін А. Н.) Жазэф дэ Местр ў Расіі // ЛН. т. 29/30. М., 1937 - С. доб - 602). Мікалай I падзяляў гэтыя засьцярогі і, згодна сведчання Баранта, "быў заклапочаны непажаданымі наступствамі, якія залішняя адукаванасць прыносіць сярэднім класах, спараджаючы ў іх ганарыстасць, зайздрасць, знішчаючы ўсякую іерархію, нараджаючы незапатрабаваныя здольнасці і тым памнажаючы згубную бяздзейнасць". "Варта, - казаў імператар, - вучыць кожнага таму, чым ён будзе займацца на вызначанай яму ніве" (Notes. p. 80).

Але ці дастаткова тэрміну аднаго цараваньня, каб вылечыць хваробы, якія ўзніклі паўтара стагоддзя таму? Зло пусціла такія трывалыя карані, што хоць трохі ўважліваму замежніку яно адразу кідаецца ў вочы, – прытым што Расія такая краіна, дзе ўсе імкнуцца падмануць вандраўніка.

~245~

Ці вядома вам, што значыць падарожнічаць па Расіі? Для розуму павярхоўнага гэта азначае харчавацца ілюзіямі; але для кожнага, чые вочы адчынены і хто надзелены хоць бы найменшай назіральнасьцю ў спалучэнні з незалежным норавам, падарожжа – гэта пастаянная і ўпартая праца, цяжкі высілак, які здзяйсняецца для таго, каб у любых абставінах ўмець адрозніць у людскім натоўпе дзве супрацьстаячыя нацыі. Дзве гэтыя нацыі – Расія, як яна ёсць і Расія, якой яе хочуць паказаць перад Яўропай.

Імператар менш, чым хто-небудзь, застрахаваны ад небяспекі апынуцца ў пастцы ілюзій. Ўспомніце паездку Кацярыны ў Херсон – яна перасякала бязлюдныя пустыні, але ў паўмілі ад дарогі, па якой яна ехала, для яе ўзводзілі шэрагі вёсак; яна ж, не знайшоўшы часу зазірнуць за кулісы гэтага тэатра, дзе тыран гуляў ролю прастака, палічыла паўднёвыя правінцыі заселенымі, тады як яны па-ранейшаму заставаліся бясплоднымі не столькі праз суровасць прыроды, колькі, у значна большай ступені, з нагоды прыгнёту, вызначаўшаму праўленне Кацярыны. Дзякуючы хітрасьці людзей, на якіх імператар ускладае дэталі кіравання, рускі гаспадар і дагэтуль не застрахаваны ад падобнага роду памылак. Так што гэты выпадак часцяком прыходзіць мне на памяць. Тутэйшы ўрад з яго візантыйскім духам, ды і ўся Расія, заўсёды ўспрымалі дыпламатычны корпус і заходніх людзей наогул, як нядобразычлівых і раўнівых шпіёнаў. Паміж рускімі і кітайцамі ёсць тое падабенства, што і тыя і другія вечна лічаць, быццам чужаземцы ім зайздросцяць; яны судзяць аб нас па сабе.

Таму гэтак хвалёная маскоўская гасціннасць вырадзілася ў цэлае мастацтва і ператварылася ў вельмі тонкую палітыку; гэтае мастацтва схіляецца да таго, каб задаволіць госьця з найменшымі выдаткамі шчырасці. Із падарожнікаў лепш за ўсё ставяцца да тых, хто даўжэй і з найбольшай дабрадушнасьцю дазваляе вадзіць сябе за нос. Паслужлівасьць тут – усяго толькі мастацтва хаваць адзін ад аднаго двайны жах: жах, які адчуваюць, і жах, які выклікаюць самі. Пад усякай абалонкай перада мной выглядае крывадушны гвалт, горшы, чым тыранія Батыя, ад якой сучасная Расея адышла зусім не так далёка, як нас хочуць запэўніць. Паўсюль я чую мову філасофіі і паўсюль бачу нікуды не знікшы прыгнёт. Мне кажуць: "Нам бы вельмі хацелася абысціся без самавольства, тады мы былі б багацей і мацней; але ж мы маем справу з азіяцкімі народамі". А пра сябе ў той жа час думаюць: "Нам бы вельмі хацелася пазбавіць сябе ад размоў пра лібералізм і філантропію, мы былі б больш шчаслівыя і мацнейшыя; але ж нам – даводзіцца мець стасункі з еўрапейскімі ўрадамі".

Трэба сказаць, што рускія ўсе да адзінага, ў цудоўнай згодзе ўсіх станаў спрыяюць трыумфу ў сябе ў краіне падобнай двудушнасці. Яны здольныя па-

майстэрску хлусіць і натуральна крывадушнічаць, прычым так паспяхова, што гэта абурае маю шчырасць

~246~

і прыводзіць мяне ў жах. Тут мне ненавісна усё, чым я захапляюся ў іншых месцах, бо цана гэтых цудоўных рэчаў, на мой погляд, занадта высокая: парадак, цярплівасць, спакой, вытанчанасць, ветлівасць, пачцівасць, натуральныя і маральныя сувязі, якія павінны ўсталёўвацца паміж стваральнікам задумы і яе выканаўцамі, – увогуле, усё, у чым складаецца каштоўнасць і прывабнасць правільна ўладкаванага грамадства, усё, што надае нейкі сэнс і мэту палітычным пастановам, тут зліваецца ў адно-адзінае пачуццё – жах. Жах у Расіі замяшчае, гэта значыць паралізуе, думку; із улады аднаго гэтага пачуцця можа нарадзіцца толькі бачнасць цывілізацыі; ды прабачаць мяне блізарукія заканадаўцы, але жах ніколі не стане душой правільна ўладкаванага грамадства, гэта не парадак, гэта заслона, якая затуляе хаос, і нічога больш; там, дзе няма свабоды, няма ні душы, ні ісціны. Расія – гэта нежывое цела, калос, які існуе за кошт галавы, але ўсе члены якога знемагаюць, роўна пазбаўленыя магутнасьці!.. Адсюль – нейкі глыбінны неспакой, невыказваемае недамаганне рускіх, прычым, у іх, у адрозненне ад новых французскіх рэвалюцыянераў, гэтае недамаганне адбываецца не ад цьмянасьці ідэй, не ад аблудаў, не ад нуды матэрыяльнага росквіту або народжаных канкурэнцыяй прыступаў рэўнасці; у ім выказваюць сябе непадробныя пакуты, яно – прыкмета арганічнай хваробы. У Расіі, па-мойму, людзі абдзелены сапраўдным шчасцем больш, чым ва ўсякай іншай частцы свету. Мы ў сябе дома няшчасныя, аднак адчуваем, што наша шчасце залежыць ад нас саміх; у рускіх жа яно немагчыма зусім[414]. Уявіце бурленне рэспубліканскіх запалаў (бо, паўтараю яшчэ раз, пры расійскім імператары пануе ўяўная роўнасць) у цішы дэспатызму – застрашаючае спалучэнне, асабліва ў святле той будучыні, якое яно прадракае свету. Расія – шчыльна закупораны кацёл з кіпячай вадой, прычым стаіць ён на агні, які разгараецца ўсё гарачэй; я баюся, як бы ён не выбухнуў; і трывога мая толькі ўзрастае ад таго, што імператар сам не раз перажываў падобную баязнь за час свайго кіраваньня, поўнага высілкаў, – высілкаў і ваенных, і мірных, бо імперыі ў нашы дні падобныя да машыны, якія псуюцца, калі іх спыняеш. Абачлівасць паралізуе іх, бяздзейнасць перапаўняе трывогай.

Такім чынам, народныя сьвяты задаюцца той самай галавой без цела, гаспадаром без народа. Па-мойму, перш чым прынімаць, выявы ўсенароднай павагі, варта было б стварыць сам народ.

Гэтая краіна, кажучы па праўдзе, выдатна падыходзіць для ўсякага роду ашуканства; рабы ёсць і ў іншых краінах, але каб знайсьці столькі рабоў-

[414] Каментар Лабэнскага: "Калі верыць с-ру дэ Кюстыну, цень сьмерці і жахлівы магільны спакой пануюць па ўсёй Расіі (...) Тут не ведаюць, што такое шчасьце, адпачынак, нават задавальненне. Стан аблогі зрабіўся тут штодзённасьцю!! Няўжо аўтар не разумее, што падобнага праўлення няма ні ў адным кутку зямнога шара згодна той простай нагодай, што ён немагчымы? Ці магчыма грамадства, дзе чалавек пазбаўлены права адчуваць шчасце? Хіба стан аблогі можа доўжыцца стагоддзямі?" (Labinski. P. 37-38).

прыдворных, трэба пабываць у Расіі. Не ведаеш, чаму дзівавацца больш, – ці то неразважлівасьці, ці то крывадушнасьці, якія пануюць у гэтай імперыі; Кацярына II жывая, бо, нягледзячы на

вельмі адкрыты нораў яе ўнука[415], Расіяй па-ранейшаму кіруюць з дапамогай ўтоенасці і прытворства... У гэтай краіне прызнаць тыранію ўжо было б прагрэсам.

Замежнікі, якія апісвалі Расію, у гэтым пытанні, як і ў большасці іншых, падманваюць увесь свет заадно з рускімі. Ці магчыма праявіць паблажлівасць больш падступную, чым у большасці падобных аўтараў, збегшыхся сюды з усіх канцоў Яўропы, каб захапляцца кранальнай блізкасцю, што існуе паміж расійскім імператарам і яго народам? Няўжо абаянне дэспатызму такое моцнае, што і людзі проста цікаўныя пакараюцца яму? Альбо гэтую краіну малявалі да гэтага часу толькі тыя, хто згодна са сваім становішчам, ці складам характара не маглі быць незалежнымі, альбо ж самыя шчырыя розумы, ледзь апынуўшыся ў Расіі, губляюць свабоду меркаванняў. Што да мяне, то мяне ратуе ад гэтага ўздзеяння агіда, якую выклікае ў мяне ўсё паказное.

Я ненавіджу толькі адно зло, і ненавіджу таму, што лічу: яно спараджае і мяркуе ўсе іншыя віды зла; гэта зло – хлусня. Таму я імкнуся выкрываць яго паўсюль, дзе сустракаю; менавіта жах перад няшчырасьцю падтрымлівае ў мяне жаданне і мужнасць апісваць гэтае падарожжа; я распачаў яго з цікаўнасці, распавяду ж пра яго з пачуцця абавязку. Запал да ісціны – муза, якая замяняе мне сілу, маладосць, асвечанасць. Гэтае пачуццё заходзіць так далёка, што прымушае мяне паважаць час, у які мы жывём, няхай наша стагоддзе збольшага грубаватае, але яно, ва ўсякім разе, больш шчырае, чым папярэдняе; яго адметная рыса –даходзячае часам да нянавісьці непрыманне ўсяго напускнога; і я падзяляю гэтую гідлівасць. Агіда да крывадушнасьці для мяне – факел, з дапамогай якога я шукаю верны шлях у лабірынце свету: усё, хто так ці інакш падманвае людзей, ўяўляюцца мне атрутнікамі, прычым самыя высокапастаўленыя, самыя магутныя – вінаватыя больш за ўсіх. Калі хлусіць слова, кніга, ўчынак, я іх ненавіджу; калі, як у Расіі, хлусіць маўчанне, я пранікаю ў яго сэнс. Хай гэта паслужыць яму пакараннем.

Вось што перашкодзіла ўчора майму розуму атрымліваць асалоду ад відовішчаў, якімі міжволі захапляўся мой погляд; хай гэтыя відовішчы не былі кранальнымі, як мне імкнуліся іх прадставіць, але яны былі пышнымі, цудоўнымі, непаўторнымі і незвычайнымі; аднак варта было мне падумаць, што перада мною – падман, як яны страцілі для мяне ўсякую прывабнасць. У Расіі яшчэ не ведаюць страсьці да ісціны, што валодае цяпер сэрцамі французаў. Ды і што такое, у рэшце рэшт, гэты натоўп, які ахрысьцілі народам і які Яўропа лічыць сваім абавязкам прастадушна расхвальваць за яго пачцівую пакорнасць ў

[415] Заўвага Кюстына да выдання 1854 г. “Відаць, што часам падарожнік паддаваўся падману сапраўды так жа, як і ўся астатняя Яўропа”.

дачыненні да сваіх гаспадароў? Не спакушайцеся – гэта рабы рабоў. Знаць пасылае

ўшаноўваць імператрыцу спецыяльна адабраных сялян, і пра іх кажуць, быццам яны апынуліся тут выпадкова: гэтая вярхушка прыгонных дапускаецца ў палац і мае гонар прадстаўляць народ, якога не існуе па-за сьценамі палаца; яны змешваюцца ў натоўпе з прыдворнай чэляддзю; яшчэ ў гэты дзень да двара дапускаюцца купцы, вядомыя сваім добрым іменем і вернападданствам, бо некалькі барод неабходныя, каб даставіць задавальненне аматарам рускай даўніны. Вось што такое гэты народ, чые хвацкія пачуцці расійскія кіраўнікі з часоў імператрыцы Лізаветы ставяць у прыклад іншым народам! Здаецца, менавіта ў яе валадаранне быў пакладзены пачатак падобных свят; імператар Мікалай, пры ўсім яго жалезным характары, дзіўнай прамаце намераў і пры ўсёй ўладзе, якую яму забяспечваюць грамадскія і асабістыя дабрачыннасьці, сёння не здолеў бы, напэўна, знішчыць гэты звычай. Значыць, правільна, што якім бы абсалютным ні здаваўся спосаб праўлення, людзям не пад сілу адолець ход рэчаў. Дэспатызм выяўляе сябе адкрыта і незалежна толькі ў тыя часы – калі пры ўладзе выяўляюцца вар'яты або тыраны.

Нічога няма больш небяспечнага для чалавека, як бы высока ён ні стаяў над астатнімі, чым сказаць нацыі: "Цябе падманулі, і я больш не жадаю быць памагатым твайго неразумення". Нізкі люд больш трымаецца хлусні, нават такой, якая ідзе яму на шкоду, чым праўды, бо чалавечай ганарыстасці, ўсяму што зыходзіць ад чалавека, аддае перавагу выходзячаму ад Бога. Гэта справядліва пры любым спосабе кіравання, але пры дэспатызме справядліва ўдвая.

Тая незалежнасць, якой карыстаюцца мужыкі ў Пецяргофе, нікога не трывожыць. Менавіта такая свабода, менавіта такая роўнасць і патрэбны дэспату! Іх можна ухваляць без баязні – але паспрабуйце параіць адмяніць паступова ў Расіі прыгоннае права, і вы ўбачыце, што з вамі зробяць і што скажуць пра вас у гэтай краіне.

Учора ад усіх прыдворных, якія апынуліся каля мяне, я чуў пахвалы пачціваму звароту прыгонных. "Паспрабуйце ўладкаваць падобнае свята ў Францыі", – казалі яны. Мяне так і карцела адказаць: "Перш чым параўноўваць два нашых народы, пачакайце, пакуль ваш з'явіцца на свет". Адначасова мне на памяць прыходзіла свята, якое я сам зладзіў у Севільі[416] для простых людзей; прытым што было гэта пры дэспатычным праўленні Фердынанда VII, праўдзівая паслужлівасьць простага люду, вольнага калі не згодна закона, то па сутнасьці, дала мне нагоду для параўнання не на карысць рускіх[417]*.

Расія – імперыя каталагаў; яна выдатная, калі чытаць яе як збор этыкетак; але бойцеся зазірнуць далей загалоўкаў! Калі вы адкрыеце кнігу, то не

---

[416] Апісанню народнага свята ў доме англійскага консула ў Севільі прысвечаны ліст трыццаць трэці ў кнізе Кюстына “Гішпанія пры Фердынандзе VII” (1838).

[417] Глядзі "Іспанію пры Фердынандзе VII".

знойдзеце нічога з абяцанага: усе яе часткі пазначаны, але кожную яшчэ трэба напісаць.

~249~

Колькі тутэйшых лясоў – усяго толькі багна, дзе вы не нарэжаце і вязанкі ламачча!.. Усе размешчаныя ў выдаленні палкі – толькі пустыя рамкі, у іх няма ні аднаго чалавека; гарады і дарогі толькі тыя, што намышляюцца; сама нацыя дагэтуль – ўсяго толькі афішка, налепка для Яўропы, ашуканай неасцярожнай дыпламатычнай выдумкай[418]*. Я не знайшоў тут сапраўднага жыцця ні ў кім, акрамя імператара, і натуральнасьці нідзе, акрамя як пры двары.

Гандляры, з якіх калі-небудзь складзецца сярэдні клас, такія нешматлікія, што не могуць заявіць пра сябе ў гэтай дзяржаве; да таго ж амаль усе яны чужаземцы. Пісьменнікаў налічваецца па адным-два ў кожным пакаленні, і столькі ж жывапісцаў, якіх праз іхную нешматлікасць вельмі шануюць – дзякуючы гэтаму ім забяспечаны асабісты поспех, але гэта ж не дазваляе ім аказваць уплыў на грамадства. У краіне, дзе няма правасуддзя, няма і адвакатаў; адкуль жа ўзяцца там сярэдняму класу, які складае магутнасць усякай дзяржавы і без якога народ – не больш чым статак, вядомы дрэсіраванымі вартавымі сабакамі?

Я не згадаў адной катэгорыі людзей, якіх немагчыма аднесьці ні да шляхты, ні да простага люду, – гэта сыны сьвятароў; амаль – усе яны становяцца дробнымі чыноўнікамі, і гэты канцылярскі люд – галоўная язва Расіі[419]: яны ўтвараюць нешта накшталт заняпалага дваранства, да крайнасці варожага вышэйшай шляхце, – дваранства, чый дух антыарыстакратычны ў прамым палітычным значэнні гэтага слова, але які ад гэтага ніколькі не менш цяжкі для прыгонных; менавіта гэтыя нязручныя для дзяржавы людзі, плён схізмы, дазволіўшай святарам адружвацца, і пачнуць будучую рэвалюцыю ў Расіі. Шэрагі гэтага "ніжэйшага" дваранства роўным чынам папаўняюць столаначальнікі, артысты, рознага роду чыноўнікі, якія прыбылі із-за мяжы, і іх дзеці, падараваныя дваранствам; ці можаце вы ўгледзець ва ўсім гэтым якія-небудзь зародкі сапраўднага рускага народа, годнага і здольнага апраўдаць, ацаніць па заслугах народалюбства гаспадара?

Яшчэ раз паўтару: у Расіі расчароўваешся ва ўсім, і вытанчана-нязмушаны зварот цара, які прымае ў сябе ў палацы ўласных прыгонных і прыгонных сваіх прыдворных, – яшчэ адна насмешка, не больш. Смяротнае пакаранне ў гэтай краіне адменена для ўсіх злачынстваў, акрамя дзяржаўнай здрады; аднак жа ёсць злачынцы, якіх улады хочуць забіць. І вось, каб прымірыць мяккасць заканадаўства і традыцыйна лютыя звычаі, тут робяць так:

~250~

калі злачынец прысуджаны да сотні і больш udaraў бізуна, кат, ведаючы, што азначае падобны прысуд, трэцім ударам з чалавекалюбства забівае няшчаснага.

---

[418] Аўтар не выкрэслівае гэты выбліск раздражнення, каб чытач сам ацаніў яго дарэчнасць. Дурны настрой, які ўзмацніўся і праз карціны паказнога, немагчымага зліцця з народам, падштурхнула яго на бунт супраць хлусні, тым больш небяспечны, што і светлыя розумы апынуліся у яе ўлады.

[419] Глядзі далей ліст трыццаць першы, пісалі ў Яраслаўлі.

Але затое смяротнае пакаранне адмененае!..[420]* Хіба падманваць такім чынам закон не горш, чым абвясціць самую дзёрзкую тыранію? Дарэмна я шукаў сярод шасці-сямі тысяч прадстаўнікоў гэтай фальшывай рускай нацыі, што напоўнілі ўчора ўвечары палац ў Пецяргофе, хоць бы адзін вясёлы твар; калі хлусяць, не смяюцца.

Вы можаце верыць таму, што я кажу пра вынікі абсалютысцкага спосабу кіравання: бо я прыбыў сюды каб вывучаць гэтую краіну ў надзеі знайсці тут лекі супраць хвароб, якія пагражаюць нам самім. Калі вам здаецца, што мае меркаванні аб Расіі занадта суровыя, вінавацьце ў гэтым толькі ўражанні, якія я мімаволі атрымліваю кожны дзень ад людзей і рэчаў і якія атрымліваў бы на маім месцы ўсякі сябар чалавецтва, калі б паспрабаваў, як я, зазірнуць па іншы бок таго, што яму паказваюць.

Гэтая імперыя, пры ўсёй сваёй неабсяжнасці – не што іншае, як турма, ключ ад якой у руках у імператара; такая дзяржава жыве толькі перамогамі і заваёвамі, а ў мірны час нішто не можа параўнацца з цяжкасьцямі існавання яе падданых – хіба толькі няшчасце гаспадара. Жыццё турэмшчыка заўсёды ўяўлялася мне такім падобным на жыццё вязня, што я не стамляюся захапляцца спакуслівай сілай ўяўлення, дзякуючы якой адзін з гэтых дваіх лічыць сябе непараўнальна менш годным жалю, чым іншы.

Чалавеку тут невядомы ні сапраўдныя грамадскія ўцехі асвечаных розумаў, ні непадзельна і грубая свабода дзікуна, ні незалежнасць ва ўчынках, уласцівая паўдзікуну, варвару; я не бачу іншага ўзнагароджання за няшчасце нарадзіцца пры падобным рэжыме, акрамя летуценнай ганарыстасьці і надзеі панаваць над іншымі: кожны раз, як мне хочацца спасцігнуць маральнае жыццё людзей, якія жывуць у Расіі, я зноў і зноў вяртаюся да гэтага захаплення. Рускі чалавек думае і жыве, як жаўнер!.. Як жаўнер-заваёўнік.

Сапраўдны жаўнер, у якой бы краіне ён ні жыў, ніколі не бывае грамадзянінам, а тут ён грамадзянін менш, чым дзе б там ні было, – ён зняволены, што прысуджаны пажыццёва вартаваць іншых зняволеных.

Звярніце ўвагу, што на рускай мове слова "турма" азначае нешта большае, чым на іншых мовах. Дрыжыкі бяруць, як падумаеш пра ўсі тыя жудасныя сутарэньні, якія ў гэтай краіне, дзе кожны з нараджэння вучыцца не гаварыць лішняга, схаваны ад нашага спагадлівага погляду за сцяной вымуштраванага маўчання. Трэба прыехаць сюды, каб зненавідзець ўтоенасць; ў падобнай

абачлівасьці выяўляее сябе таемная тыранія, вобраз якой паўсюль ўстае перада мною. Тут кожны рух твару, кожная недамоўка, кожны выгіб голасу папярэджвае мяне: даверлівасць і натуральнасць небяспечныя. Ўсё, аж да знешняга выгляду

[420] Глядзіце брашуру г. Таўстога, маючую загаловак "Погляд на расійскае заканадаўства" (выдадзена на французскай мове ў Парыжы ў студзені 1840 г.) і г. д. Пар. у Баранта: “Адмена смяротнага пакарання ў Расіі – не што іншае, як жорсткая крывадушнасць. Пугай кат можа забіць – а можа і не забіць, у залежнасьці ад таго, што яму загадаюць” (Notes. P. 316). Смяротнае пакаранне ў Расіі было адменена ўказамі Лізаветы Пятроўны 1753 г. і 1754 г. Пры цараванні Кацярыны яно было зноў адноўлена за дзяржаўныя злачынствы, але ўжывалася выбарча і вельмі рэдка.

дамоў, накіроўвае маю думку на пакутлівыя умовы чалавечага існавання ў гэтай краіне. Калі, перарастуліўшы парог палаца, жылля якога-небудзь знатнага вяльможы, я бачу, што за яго раскошай, нікога не здольнай падмануць, усюды праступае дрэнна прыхаваны агідны бруд; калі я, так бы мовіць, чую паразітаў нават і пад самым асляпляльна-пышным дахам, я не кажу сабе: вось недахопы, а значыць, вось і шчырасць!.. не, я іду далей і, не спыняючыся на тым, што здзіўляе мае органы пачуццяў, неадкладна ўяўляю сабе ўсё тое смецце, якім, павінна быць, забруджаны турэмныя камеры ў гэтай краіне, дзе багацеі не ўмеюць утрымліваць у чысьціні нават саміх сябе; пакутуючы ад сырасьці ў сваім пакоі, думаю я аб няшчасных, што пахаваныя ў сырасьці падводных вязніц ў Кранштадте, у Пецярбургскім умацаванні і ў шмат якіх іншых палітычных магілах, невядомых мне нават па назве; змардаваны твар жаўнераў, якія праходзяць міма па вуліцы, жыва малюе мне крадзёж чыноўнікаў, якія абавязаны забяспечваць вайска харчаваннем; махлярства гэтых здраднікаў, ўпаўнаважаных імператарам карміць яго гвардыю, якую яны аб'ядаюць, чытаецца ў свінцовых рысах і на ссінелых тварах няшчасных, што пазбаўленыя здаровай і нават проста дастатковай ежы праз людзей, якія думаюць толькі пра тое, як бы хутчэй разбагацець, і не баяцца ні зганьбіць ўрад, абкрадаючы яго, ні наклікаць на сябе праклён выстраеных у шэрагі рабоў, забіваючы іх; нарэшце, тут на кожным кроку ўстае перада мною прывід Сібіры, і я думаю пра ўсё, чаму пазначэннем служыць імя гэтай палітычнай пустыні, гэтай юдолі нягод, могілак для жывых; Сібір – гэта свет неймаверных пакут, зямля, населеная злачыннымі нягоднікамі і высакароднымі героямі, калонія, без якой гэтая імперыя была б няпоўнай, як замак без падзямелляў.

Вось такія змрочныя выявы нараджаюцца ў маім уяўленні ў тыя хвіліны, калі нам пачынаюць расхвальваць кранальную блізкасць цара да сваіх падданых. Вядома ж, я ніякім чынам не хачу дазволіць сябе асляпіць імператарскім народашаваннем; насупраць, я аддаю перавагу пазбавіцца сяброўства рускіх, але не страціць тую свабоду думкі, якая дазваляе мне меркаваць аб іх хітрыках і аб прыёмах, што яны ўжываюць, каб падмануць нас і падмануцца самім; гнеў іх мяне мала палохае, бо я аддаю ім належнае і веру, што ў глыбіні душы яны судзяць сваю краіну яшчэ больш сурова, чым я, бо лепш за мяне яе ведаюць. Ўслых яны пачнуць лаяцца, а пра сябе адпусцяць мне грахі; для мяне гэтага дастаткова. Падарожнік, які цалкам даверыўся б мясцовым жыхарам, мог бы праехаць усю рускую

імперыю з канца ў канец і вярнуцца дадому, не ўбачыўшы нічога, акрамя ванкавых фасадаў, – а менавіта гэта і патрабуецца, як я пагляджу, каб спадабацца маім гаспадарам; але для мяне падобны кошт за гасціннасць занадта высокі; хай лепш я абыдуся без усхваленняў, чым згублю праўдзівы і адзіны вынік майго падарожжа – вопыт.

Варта чужаземцу паказаць сябе прастадушным і дзейным, рана ўставаць і позна класціся спаць, наведваць усе манеўры і не прапускаць ніводнага балю, словам, весці такое бурнае жыццё, якое не пакідае часу для разважанняў, – і яго

будуць усюды прымаць гасцінна, да яго паставяцца добразычліва, яго стануць ушаноўваць; кожны раз, як падарожніку скажа некалькі слоў ці ўсміхнецца імператар, натоўп незнаёмых людзей пачне пацiскаць яму руку, і пасьля ад'езду яго абвесьцяць выбітным чалавекам. Мне ўвесь час здаецца, што перада мною мальераўскі мешчанін у шляхецтве, над якім здзекуецца муфтый[421]. Рускія прыдумалі выдатнае французскае слаўцо, якое абазначае іхную палітычную гасьціннасць; яны гавораць пра замежнікаў, якіх тлумяць бясконцымі святамі: іх трэба Enguirlander[422]*. Але хай асьцерагаецца чужынец паказаць, што яго стараннасць і выканаўчасць ідуць на спад; пры першай жа прыкмеце стомленасьці або праніклівасьці, пры найменшай неасцярожнасьці, што выдавала б нават не нуду, а саму здольнасць сумаваць, ён ўбачыць, як паўстае супраць яго, падобна раз'юшанай змяі, рускі розум, самы з'едлівы на свеце[423]**. Насмешка – гэта слабае суцяшэнне прыгнечаных; тут у ёй заключана задавальненне селяніна, сапраўды гэтак жа як у сарказме заключана вытанчанасць знатнага чалавека; іронія і пераймальніцтва – вось адзіныя прыродныя таленты, якія выявіў я ў рускіх. Паспытаўшы аднойчы атруты іх крытыкі, чужаземцу ўжо ніколі не акрыяць; яго прапусцяць скрозь злыя языкі, як дэзерціра скрозь шарэнгу; прыніжаны, забіты горам, кінецца ён у рэшце рэшт пад ногі зборышча славалюбаў, бязлітасней і больш жорсткіх якіх няма на зямлі. Славалюбы заўсёды рады загубіць чалавека. "Удушым яго на ўсякі выпадак, усё адным менш: бо чалавек – гэта амаль супернік, таму што мог бы такім стаць".

Каб захаваць нейкія ілюзіі наконт ўсходняй гасціннасьці, прынятай ў рускіх, трэба жыць не пры двары. Тут гасціннасць нагадвае тыя старадаўнія прыпевы, якія ў народзе спяваюць нават пасьля таго, як сама песня пазбаўляецца для людзей, якія паўтараюць яе, усякага сэнсу; імператар задае гэтаму прыпеву тон, а царадворцы хорам падхопліваюць. Рускія прыдворныя вырабляюць на мяне ўражанне марыянетак, падвешаных на залішне тоўстых нітках.

[421] Намёк на чацвёртае дзеянне камедыі Мальера "Мешчанін у шляхецтве" (1670 г.), дзе дамачадцы галоўнага героя, пераапранутыя шляхетнымі туркамі і ўзначаленыя такім жа падробленым "муфтыем", у ходзе блюзнерскай цырымоніі прысвойваюць яму тытул "вялікага мамамушы".

[422] Літаральна: "абвешаны гірляндамі" (заўв. перакладчыка.). слова, якое выклікала ў крытыкаў Кюстына самую бурную рэакцыю. Калі Сен-Марк Жырардо ў артыкуле ў "Journal des Debats" следам за Кюстынам трактуе гэты дзеяслоў як «асаблівае французскае слова, якім рускія абазначаюць мастацтва зачароўваць іншаземцаў», то Я. Таўсты (Tolstoy. p. 73), Вяземскі (Cadot. P. 276), М. А. Ярмолаў, (аўтар брашуры "Яшчэ некалькі слоў пра творы с-ра дэ Кюстына" снежнь 1843 года; Cadot. P. 232) у адзін голас сцвярджаюць, што падобнага слова ў Расіі ніхто не ўжывае. Таўсты ў брашуры "Ліст рускага да французскаа журналіста пра дыятрыбы антырускага друку" выказвае здагадку, што гэтыя "варварызм" Кюстын пачуў ад князя К*** (Казлоўскага), які і павінен несьці за яго адказнасць (гл.: Tolstoy. Lettre. P. 15). Французска-рускі слоўнік Н. Макарава (1870) таксама не паказвае ніякага значэння гэтага слова, акрамя прамога – "упрыгожваць гірляндамі". Французскія слоўнікі XIX ст. паказваюць пераноснае значэнне – спакушаць, зачароўваць, у сучаснай мове не існуе. Калі слова "enguirlander" у Расіі не ўжывалі, то самому назіранню пісьменніка лёгка адшукваюцца паралелі ў данясеньнях французскіх дыпламатаў, якія служылі ў Пецярбургу. Глядзі, напр., уражанні сакратара французскай амбасады Э. Шарэ ў заўв. да цяп. тама, с. 219.

[423] Глядзі ў канцы кнігі "Кароткі справаздачу аб падарожжы".

Яшчэ менш верыцца мне ў сумленнасць мужыка[424]. Мяне высакамоўна запэўніваюць, што ён не скрадзе і кветкі з саду свайго цара: тут я не спрачаюся, я ведаю, якіх цудаў можна дасягнуць з дапамогай жаху; але я ведаю і тое, што гэтыя ўзорныя прыдворныя сяляне не выпусцяць выпадк абкрасьці сваіх супернікаў на адзін дзень, шляхетных паноў, калі тыя, залішне ўмілаваліся прысутнасьцю сялян у палацы і паклаўшыся на пачуццё гонару рабоў, акультураных госпадаравай ласкай, перастануць на імгненне сачыць за рухамі іх рук.

Учора на імператарскім і народным балі, у палацы ў Пецяргофе, у сардзінскага пасланніка[425] вельмі спрытна выцягнулі з кішэні гадзіннік: гэтаму не перашкодзіў і ахоўны ланцужок. Шмат хто пазбавіўся пад шумок сваіх насовак і іншых рэчаў. У мяне самога знік кашалёк з некалькімі дукатамі, але я хутка змірыўся з яго стратай, пасмейваючыся ў душы над гаспадарамі, што ўзносілі хвалы сумленнасьці свайго народа. Гэтыя паны выдатна ведаюць цану сваім прыгожым словах; аднак я зусім не супраць даведацца яе так жа добра, як яны самі. Назіраючы столькі не маючых карысьці хітрыкаў, я шукаю тых, хто лічыў бы гэтыя дзіцячыя падманы за чыстую манету, і ускліцаю, услед за Базылем: " Хто каго тут водзіць за нос?[426] Усе ў змове!"

Што б ні казалі і што б ні рабілі рускія, кожны шчыры назіральнік ўбачыць у іх усяго толькі візантыйскіх грэкаў[427], што авалодалі сучаснай стратэгічнай навукай пад кіраўніцтвам прусакоў XVIII стагоддзя і французаў XIX-га.

Павага рускага народа да самаўладнага кіраўніка ўяўляецца мне такой жа падазронай, як і шчырасьць французаў, прапаведуюдых абсалютную дэмакратыю ў імя свабоды; крывавыя сафізмы!.. Пакончыць са свабодай, прапаведуючы лібералізм, значыць забіваць, бо любое грамадства жыве праўдай; але і паводзіць сябе як патрыярхальны тыран – таксама значыць быць забойцай!.. У мяне ёсць адна дакучлівая ідэя: я думаю, што людзьмі можна і павінна кіраваць без падману. Калі ў прыватным жыцці хлусня – нізасць, то ў грамадскім жыцці – злачынства, прычым злачынства абавязкова нязграбнае. Ўсякі ўрад, калі ён хлусіць, – больш небяспечны змоўшчык, чым забойца, якога ён пазбаўляе галавы згодна закона; і насуперак прыкладу, які падаюць асобныя вялікія розумы, сапсаваныя стагоддзем дасьціпных розумаў, злачынства, г. зн. хлусня, ёсць заўсёды найвялікшая памылка[428]: геній, адмовіўшыся ад праўды, губляе сваю ўладу; пры гэтым адбываецца дзіўная змена роляў – менавіта гаспадар прыніжае сябе перад рабом, бо ашуканец варты значна ніжэй ашуканага. Гэта мае дачыненне і да кіравання дзяржавай, і да літаратуры, і да рэлігіі. Мая думка аб магчымасці прымусіць хрысціянскую шчырасць служыць

---

[424] У першым і другім выданні Кюстын пісаў “мюжык”; гэтую транскрыпцыю ён выправіў на больш правільную толькі ў трэццім выданні 1846 г. (гл. т. 2, дадатак 1).

[425] граф Росі.

[426] Бамаршэ. Севільскі цырульнік. д. 3 пастанова 11.

[427] Магчыма, рэмінісцэнцыя слоў Напалеона аб Аляксандры I (гл. заўв. да цяп. тома, с. 162-163).

[428] Магчыма, намёк на шырока вядомую максіму аднаго із “найвялікшых дасьціпцаў”- Талейрана: “Гэта горш, чым злачынства, гэта памылка”.

палітыцы не такая легкаважная, як можа здацца спрытным людзям, таму што – яе прытрымліваецца і імператар Мікалай, а яго розум

~254~

самы практычны і ясны, які толькі бывае на сьвеце. Не думаю, каб знайшоўся сёння другі гаспадар, які б так ненавідзеў хлусню і так рэдка хлусіў, як гэты імператар.

Ён зрабіўся галоўным абаронцам манархічнай улады ў Яўропе, і вы самі ведаеце, з якой адкрытасьцю ён выконвае сваю ролю. У адрозненне ад некаторых урадаў, яму не ўласціва праводзіць у кожнай мясцовасьці сваю асаблівую палітыку, у залежнасці ад выключна карыслівых інтарэсаў; насупраць, ён паўсюль, не робячы ніякіх адрозненняў, падтрымлівае тыя прынцыпы, што адпавядаюць яго сыстэме поглядаў: менавіта так праяўляе ён свой абсалютны раялізм. Хіба такім чынам выказвае Англія свой лібералізм, канстытуцыйнасць і прыхільнасць да філантрапіі?

Кожны дзень імператар Мікалай самастона прачытвае ад першай да апошняй старонкі адну-адзіную французскую газету – "часопіс дэ Дэба"[429]. Іншыя ён праглядае, толькі калі яму пакажуць на які-небудзь цікавы артыкул. Мэта лепшых розумаў у Францыі складаецца ў тым, каб падтрымліваць існуючую ўладу дзеля выратавання грамадскага парадку; тую ж думку праводзіць пастаянна "часопіс дэ Дэба" і адстойвае яе, выяўляючы такую перавагу розуму, якая тлумачыць павагу да гэтага лістка і ў нашай краіне, і ва ўсёй Яўропе.

Францыя пакутуе хваробай стагоддзя, і хварэе ёю мацней, чым усякая іншая краіна; гэтая хвароба – непрыманне ўлады; стала быць, лекі ад яе ў тым,

---

[429] Газета братоў Бертэнаў, якая лічылася пры Ліпеньскай манархіі афіцыёзнай, што давала магчымасць ўраду выкладаць там сваё стаўленне на міжнародныя падзеі не афіцыйна, а ад імя прыватных асоб. Акрамя парламенцкіх дэбатаў у газеце друкаваліся палітычныя навіны і культурная хроніка (рэцэнзіі на новыя кнігі і пастановы спектаўляў). У лістападзе 1835 на старонках "часопіса дэ Дэба" быў змешчаны шэраг артыкулаў, якія рэзка асуджалі Мікалая I за яго "варшаўскую вымову" (гл. заўв. да цяп. тома, с. 212) і наогул за яго палітыку ў дачыненні да Польшчы, у якой "із-пад маскі пачцівасьці і цывілізаванасьці, якую з грахам папалам начапіла на сябе Расія, выступае старая Масковія, выходзіць на свет дапятроўскае дзікунства (yournal des Debats, 13 Лістапад 1835 г.); водгукі газеты пра Расію былі амаль заўсёды крытычныя і не маглі падабацца расійскаму імператару. Тым не менш, шмат хто із відавочцаў пацвярджаюць, што "часопіс дэ Дэба" была "адзінай газетай, якую імператар ўважліва чытаў і ад якой вельмі хацеў дамагчыся маўчання альбо паблажлівасьці", у сувязі з чым Я. М. Таўсты ўсяляк спрабаваў адшукаць спосабы падкупіць і гэтую газету і змяшчаць у ёй артыкулы прарускага зместу, прычым вясной 1839, згодна сведчання Баранта, гэтыя спробы зрабіліся асабліва энергічнымі (AMAE. T. 194 - Fol. 84 verso; данясенне Баранта Цьеру ад 6 траўня 1839 г.). Пар. таксама меркаванне Баранта пра значэнне, якое імператар надаваў водгукам еўрапейскай прэсы: "Ухвальны артыкул у "часопісе дэ Дэба"- важная падзея; пра яе размаўляюць, ёй радуюцца. Дзеля таго, каб даставіць сабе гэта задавальненне, адваяваць гэтую перамогу, вядуцца перамовы. Зразумела, імператар хацеў бы таксама не выклікаць незадавальнення падданых. Ён старанна клапоціцца пра тое, каб не настроіць іх супраць сябе. Але ў глыбіні душы ён куды больш шануе меркаванне замежжа і шмат якія ўчынкі здзяйсняе, і шмат якія словы прамаўляе выключна для таго, каб яго задобрыць" (Notes. P. 363-364). "...самалюбстве імператара, якое абражаецца крытычным тонам газеты "часопіс дэ Деба", натхняльнікам якой ён лічыць французкага манарха", піша ў сваіх успамінах, згодна слоў імператрыцы – французскі дыпламат Ф. дэ Кюсі (Cussy F. de. Souvenirs. P., 1909. T. 2. P. 287). Пасьля выхаду "Расіі ў 1839 годзе" "Journal des Debats" змясціў (4 студзеня і 24 сакавіка 1844) рэцэнзію на яе Сен-Марка Жырардо, вельмі спагадлівую ў дачыненні да Кюстына і вельмі крытычную ў дачыненні да Расіі.

каб умацоўваць ўладу, – так думаюць імператар у Пецярбургу і "часопіс дэ Дэба" у Парыжы.

Але паколькі падобныя ў іх толькі мэты, то чым больш яны, здавалася б, зблiжаюцца, тым мацней варагуюць; ці не так выбар сродкаў часьцяком падзяляе розумы, якія сабраліся пад адным сцягам? Пры сустрэчы яны хаўруснікі, пры развітанні – ворагі.

Законная ўлада, здабытая па праву атрымання ў спадчыну, здаецца расійскаму імператару адзіным сродкам дасягнуць сваёй мэты; "часопіс дэ Дэба" збольшага пераічвае звыклы сэнс старадаўняга разумення "законная ўлада"[430] на той падставай, што існуе іншая, больш надзейная ўлада – вынік выбараў, заснаваных на сапраўдных інтарэсах краіны, – і тым самым у імя выратавання сацыяльных інстытутаў ўзводзіць свой алтар у процівагу алтара імператара.

Барацьба ж гэтых двух законных уладаў, дзе адна сляпая як сама неабходнасць, а другая няўлоўная, нібы запал, спараджае гнеў тым больш бурны, што ў адвакатаў абедзвюх сістэм не хапае рашучых аргументаў і яны звяртаюцца да адных і тых жа разуменняў, каб прыйсці да прама процілеглым высноў.

Адно несумненна сярод стольких невызначанасьцей: кожны, хто ўявіць сабе ў агульных рысах гісторыю Расіі, пачынаючы ад вытокаў імперыі і асабліва ад моманту ўзыходжання на пасад дынастыі Раманавых, не можа не прыйсці ў здзіўленне, гледзячы на гаспадара,

~255~

кіруючага зараз гэтай краінай і выступае ў абарону манархічнай догмы законнай улады па праву атрымання ў спадчыну, – у тым сэнсе, які некалі надаваўся славам "законная ўлада" у палітычнай рэлігіі Францыі, – тады як павярнуўшыся да сябе і згадаўшы тыя гвалтоўныя метады, з дапамогай якіх шматлікія яго продкі перадавалі пасад сваім пераемнікам, ён бы з самой логікі падзей спасціг перавагу законнай улады згодна "часопіса дэ Дэба". Аднак ён падпарадкоўваецца сваім перакананням, не паварочваючыся на сябе. Я знаходжу задавальненне ў адступленнях, вы гэта ведаеце з даўніх часоў; я не люблю пакідаць у баку тыя мімалётныя думкі, што ўзнікаюць у мяне з той ці іншай нагоды, – маё уяўленне цягнецца да ўсяго падобнага на свабоду, і падобнага роду беспарадак прыцягвае яго. Мяне б прымусіла выправіцца толькі неабходнасць кожны раз прасіць прабачэння або памнажаць рытарычныя хітрыкі, каб унесці разнастайнасць у пераходы ад адной тэмы да другой, – тады праца пераважыла б задавальненне.

Мястэчка Пецяргоф – найпрыгажэйшая выява прыроды, якую я дагэтуль назіраў у Расіі. Нізкі скалісты бераг навісае над морам, якое пачынаецца прама

[430] Гаворка ідзе пра супрацьпастаўленьні двух тыпаў манархіі - абсалютнай і спадчыннай ў Расіі і канстытуцыйнай і выбарнай ў Францыі, дзе пасьля Ліпеньскай рэвалюцыі на трон быў пасаджаны абраны нацыяй "кароль французаў" Луі-Філіп, хоць у пазбаўленага пасады "караля Францыі" Карла X быў унук, герцаг Бардоскі, да якога трон павінен быў перайсці згодна спадчыны (гэтага жадалі легітымісты, папракаючы Луі-Філіпа ў незаконнасьці, нелегітымнасьці яго царавання; гэтага ж не мог дараваць новаму каралю і Мікалай І).

на ўскрайку парка, прыкладна на траціну лье ніжэй палаца, узведзенага на краі гэтага невысокага, амаль адвесна абточанага прыродага абрыву[431]; ў гэтым месцы былі ўладкованы цудоўныя нахільныя спускі; вы сходзіце з тэрасы на тэрасу і апыняецеся ў парку, дзе вашым вачам паўстаюць велічныя боскеты, вельмі шырокія і цяністыя. Парк ўпрыгожваюць водныя бруі і штучныя каскады Версальскага густу; для саду, уладкаванага ў манеры Ленотра[432], ён дастаткова маляўнічы. Тут ёсць некалькі узвышэнняў, некалькі садовых пабудоў, з якіх адкрываецца мора, бераг Фінскага заліва, удалечыні – арсенал рускага марскога флоту, востраў Кранштат са сваімі гранітнымі ўмацавальнымі сценамі на адным узроўні з вадой, а яшчэ далей управа, у дзевяці лье – Пецярбург, белы горад, што здаецца здалёку вясёлым і бліскучым і пад вечар, са сваімі цесна стаячымі палацамі і фарбаванымі стрэхамі, сваімі выспамі, саборамі ў асяроддзі пабеленых калон, гаямі падобных на мінарэты званіц, нагадвае яловы лес, калі яго серабрыстыя пірамiды ззяюць у зарыве пажару. Адсюль бачыш, або, ва ўсякім выпадку адгадваеш, – як з цэнтра гэтага лесу, прарэзанага рукавамі ракі, выцякаюць розны рэчышчы Нявы, якая паблізу заліва разгаліноўваецца і ўпадае ў мора ва ўсёй велічы вялікага рачнога патоку, чыё пышнае вусце, прымушае забыцца, што даўжыня яе ўсяго васемнаццаць лье. І тут адна бачнасць[433]! Прырода тут, можна сказаць, дзейнічае заадно з чалавекам, акружаючы зачараванага вандроўцу ілюзіямі. Гэты пейзаж плоскі, халодны, але вельмі ўражлівы, і да яго нудоты пранікаешся павагай.

~256~

Расліннасць не надае колькі-небудзь значнай разнастайнасці ландшафтам Інгрыі[434]; ў садках яна зусім штучная, у вясковай жа мясцовасці гэта рэдкія купы бяроз сумна-зялёнага колеру і алеі тых жа дрэў, што насаджаны замест межаў паміж балоцістымі лугамі, лясамі з чэзлымі і вузлаватымі дрэвамі і раллёй, якая не родзіць пшаніцу, – бо што ж можа ўрадзіцца на шасцідзесятым градусе шыраты?

---

431 Пецяргофскі палац, збудаваны на звернутым да мора прыродным ўступе ў 1714 -1724 гг. ; ў 1745-1755 гг. перабудаваны В. В. Растрэллі.

432 Ленотр Андрэ (1613-1700) - французкі паркавы архітэктар, стваральнік так званага “французскага", гэта значыць рэгулярнага парка, заснаванага на ўнясенні ў прыроду спарадкаванасьці і падпарадкаванні яе строгай сіметрыі.

433 Водгук фрэйліны, сведчанні якой падцвярджаюць здагадку Кюстына аб “ілюзорнасьці” Пецяргофскіх цудаў: “Тут гуляюць у буржуазнае і вясковае жыццё. Імператар, імператрыца і іншыя сябры сям'і жывуць у розных фермах, катэджах, шалях, ва ўсялякіх павільёнах, якія былі раскіданыя па парку Александрыі, дзе ўсе гэтыя вялікія нашага свету аддаюцца ілюзіі жыць як простыя смяротныя. Калі ідзе дождж, што ў Пецяргофе звычайна, у імператрыцы ў спальні з'яўляюцца жабы, так як гэты пакой на адным узроўні з балоцістай глебай, прыкрытай шыкоўнымі кветнікамі, разведзенымі тут з велізарнымі выдаткамі. Валкасць такая, што ў яе камодах і шафах растуць грыбы, а яна цэлае лета пакутуе ад запаленняў і рэўматызму. Калі падчас вакацый надыходзіць спякота, то пакоі дзяцей, вельмі нізкія і размешчаныя на верхнім паверсе, непасрэдна пад жалезным дахам, які пафарбаваны накшталт саламянай страхі, нагадваюць гарышчы венецыянскіх “п’ёмбі», і бедныя дзеці задыхаюцца, а палацы, выдатна выбудаваныя і з масай паветра, у якіх можна было б знайсці абарону ад валкасьці і спёкі, пустуюць у той самы час года, калі давалі б больш за ўсё выгод”(Цютчава).

434 адна із назваў Іжорскага зямлі (тэрыторыі, якая займае берагі Нявы і паўднёва-Заходняе Прыладажжа).

Калі я думаю, колькі перашкод давялося адолець чалавеку, каб стварыць тут грамадства, ўзвесці горад, зрабіць гэты, як казалі Кацярыне, медзвежае і воўчае логава прытулкам не аднаго гаспадара і ўтрымліваць іх тут з пышнасьцю, належачай марнай славе вялікіх кіраўнікоў і вялікіх народаў, то любы латук і любая ружа выклікае ў мяне жаданне выклікнуць "О, цуд!". Калі Пецярбург – гэта размаляваная Лапландыя, то Пецяргоф – палац Арміды пад шкляным каўпаком. Калі майму погляду паўстае столькі раскошы, вытанчанасьці і бляску, а пры гэтым я ўспамінаю, што некалькімі градусамі на поўнач год складаецца із аднаго дня, адной ночы і пары змярканняў, кожнае у тры месяцы даўжынёю, я перастаю верыць, што знаходжуся пад адкрытым небам. І вось тут-то я не магу не прыходзіць у захапленне!!

Перамогай чалавечай волі я захапляюся ўсюды, дзе яе бачу, – што зусім не ставіць мяне перад неабходнасцю захапляцца занадта часта. Па імператарскаму парку ў Пецяргофе можна праехаць у карэце цэлае лье і не патрапіць двойчы ў адну і тую ж алею; і вось уявіце сабе гэты парк, увесь заліты агнямі. Тут, у краіне льдоў, пазбаўленай натуральнага святла, ілюмінацыі ўяўляюць сабою сапраўднае зарыва пажару, можна падумаць, быццам ноч павінна ўзнагародзіць людзей за дзённы змрок. Дрэвы знікаюць ва ўбранстве брыльянтаў; лампіёнаў у кожнай алеі столькі ж, колькі лісця: гэта Азія, толькі не рэальная, сучасная Азія, а казачны Багдад з "Тысячы і адной ночы" ці яшчэ больш казачны Вавілон Семіраміды. Кажуць, у дзень ушанавання імператрыцы з Пецярбурга выпраўляюцца шэсць тысяч экіпажаў, трыццаць тысяч пешаходаў і незлічоная колькасць лодак, і ўсё гэтае полчышча пасьля прыбыцця ў Пецяргоф уладкоўваюцца вакол яго лагерам. У гэты дзень і ў гэтым месцы я адзіны раз бачыў у Расіі натоўп. Грамадзянскі бівуак у ваеннай краіне – адна са славутасцей. Гэта не значыць, што на свяце не было войска: вакол месца, дзе знаходзіліся гаспадар і гаспадарыня была расквартыравана таксама гвардыя і кадэцкі корпус; і ўсе гэтыя людзі – афіцэры, жаўнеры, гандляры, прыгонныя, паны, шляхецтва, разам блукаюць па гаям, адкуль дзвесце пяцьдзесят тысяч лампіёнаў выгналі начную цемру. Мне назвалі менавіта такую лічбу, яе я вам і паўтараю наўздагад, бо па мне што дзвесце тысяч, што два мільёны – усё адзіна; вакамера

у мяне няма, і я ведаю толькі адно: натуральнае асвятленне паўночнага дня цьмянее перад штучным святлом, якое выпраменьвае гэта вогненнае мора. У Расіі імператар засланяе сонца. У гэтую летнюю пару ночы зноў ўступаюць у свае правы, яны хутка даўжэюць, і ўчора, калі б не было ілюмінацыі, пад скляпеннямі шырокіх алей Пецяргофскага парку на некалькі гадзін запанавала б поўная цемра.

Яшчэ кажуць, што ўсе лампіёны ў парку запальваюць за трыццаць пяць хвілін тысяча васемсот чалавек; тая частка ілюмінацыі, якая павёрнута да замка, загараецца за пяць хвілін. Яна, між іншым, ахоплівае і канал, размешчаны насупраць цэнтральнага балкона палаца і ідзе далёка ў парк, па прамой, у напрамку мора. Гэтая перспектыва сапраўды зачароўвае: водная роўнядзь абстаўлена столькімі ліхтарамі і адлюстроўвае такое яркае святло, што сама

здаецца вогненнай. Магчыма, у Арыосто дастала б бляску і ўяўлення, каб апісаць вам на мове чараўніцтва падобныя цуды; усё гэта дзівоснае мора святла выкарыстоўваецца тут з густам і выдумкай; розным гуртам лампіёнаў, удала раскіданым сярод лісьця, нададзена арыгінальная форма: тут ёсьць кветкі велічынёю з дрэва, сонца, вазы, альтанкі з вінаградных лоз – копіі італьянскіх pergole[435]*, абеліскі, калоны, ўзорныя, на маўрытанскі манер, сцены, – словам, у вас перад вачыма праходзіць цэлы фантастычны свет, але позірк ваш ні на чым не спыняецца, бо цуды зьмяняюць адзно аднаго з неверагоднай хуткасцю. Ад вогненных крэпасных ўмацаванняў адцягваюць вас драпіроўкі, карункі з каштоўных камянёў; ўсё зіхаціць, усё гарыць, усё – полымя і брыльянт; баішся, як бы гэта цудоўнае відовішча не пакінула пасьля сабе, нібы пажар, кучу попелу.

Але самае дзіўнае, што відаць з палаца, гэта ўсё ж вялікі канал, падобны на застыўшую лаву ў ахопленым зарывам лесе. На процілеглым канцы канала ўстаноўлена велічэзная піраміда каляровых агнёў (вышынёю, я мяркую, футаў у семдзесят), якую вянчае шыфр імператрыцы[436], зіхацячы асляпляльна-белым святлом і акружаны ўнізе чырвонымі, зялёнымі і сінімі лямпамі; ён падобны на брыльянтавае пяро ў абрамленні каляровых каштоўных камянёў. Усё гэта зроблена з такім размахам, што вы перастаеце верыць уласным вачам. Вы скажаце, што падобныя эфекты – рэч неверагодная для свята, якое святкуецца кожны год; тое, што я бачу перад сабой, занадта велізарнае і таму нерэальнае: гэта мроя закаханага волата, пераказаная вар'ятам паэтам.

Ёсць на гэтым сьвяце нешта такое ж цудоўнае, як і яно само, – гэта розныя пабочныя здарэнні, якія яно выклікае да жыцця.

~258~

Увесь натоўп, пра які я казаў, на працягу двух-трох начэй стаіць лагерам вакол вёскі, расцякаючыся па даволі значнай прасторы. Шмат хто із жанчын ўкладваюцца спаць у сваіх карэтах, сялянкі начуюць у павозках; гэтыя экіпажы сотнямі стаяць ўнутры дашчаных агароджаў і ўтвараюць паходныя лагеры, па якім вельмі забаўна прайсціся, – яны вартыя пэндзля якога-небудзь дасціпнага жывапісца.

Імправізаваныя горады-аднадзёнкі, якія будуюць рускія з нагоды свята, значна больш забаўныя і значна больш нацыянальныя па духу, чым сапраўдныя горады, узведзеныя ў Расіі замежнікамі. У Пецяргофе ўсе: коні, гаспадары, фурманы – начуюць разам у драўляных загонах; такія бівуакі цалкам неабходныя, бо ў вёсцы не так шмат параўнальна чыстых дамоў, і пакоі ў іх каштуюць ад двухсот да пяцісот рублёў за ноч; папяровы рубель адпавядае дваццаці тром французскім су.

Цяжкае пачуццё, якое валодае мною з тых часоў, як я жыву сярод рускіх, ўзмацняецца яшчэ і таму, што ва ўсім адкрываецца мне сапраўдная годнасць гэтага прыгнечанага народа. Калі я думаю пра тое, што мог бы ён здзейсніць, калі б ён быў вольны, і калі бачу, што здзяйсняе ён сёньня, я ўвесь закіпаю ад

---

[435] Альтанкі, якія абапіраюцца на калоны або пілястры.

[436] вензель, складзены із яе ініцыялаў.

гневу. Амбасадары са сваімі сямействамі і світай, роўна як і замежнікі, прадстаўленыя да двара, атрымліваюць прытулак і прытулак за кошт імператара; для гэтых мэтаў адведзены вялікі і вельмі мілы квадратны будынак, названы Англійскім палацам[437]. Размешчаны ён ў чвэрці лье ад імператарскага палаца, на ўскраіне вёскі, у цудоўным парку ангельскай планіроўкі, які такі маляўнічы, што здаецца натуральным. Прывабнасць гэтаму саду надаюць багатыя і прыгожыя вадаёмы, а таксама узгорыстая мясцовасць, рэч рэдкая ў наваколлях Пецярбурга. У гэтым годзе замежнікаў выявілася больш звычайнага, і ім не хапіла месца ў Англійскім палацы, які прыйшлося адвесці для службовых асоб і асоб, якія атрымалі афіцыйнае запрашэнне; так што начаваць у гэтым палацы мне не давялося, але я сталуюся там кожны дзень, разам з дыпламатычным корпусам і яшчэ сям'ю-васьмю сотнямі чалавек; харчаванне ў палацы выдатнае. Гасьціннасць, без сумневу, дзіўная!.. Калі вы знайшлі сабе прытулак у вёсцы, то для таго каб выправіцца абедаць у палац, на чале якога сядзіць адзін із вышэйшых ваенных чыноў імперыі, трэба закладваць коней і апранаць мундзір.

На ноч дырэктар імператарскіх тэатраў[438] вызначыў для мяне ў тэатральнай зале Пецяргофа дзве акторскія ложы, і гэтаму майму жыллю ўсе зайздросцяць. Я не ведаю тут нястачы ні ў чым, хіба толькі ў ложку. Па шчасце, я захапіў з Пецярбурга свой маленькі жалезны ложак. Для еўрапейца, што падарожнічае па Расіі і не жадае абзаводзіцца звычкай спаць на лаўцы або на

~259~

лесвіцы, загарнуўшыся ў дыван, гэта рэч першай неабходнасці. Тут вазіць з сабою ўласны ложак – справа такая ж натуральная, як у Іспаніі насіць плашч!.. Салома ў краіне, дзе не родзіць збожжа, рэдкасць, і за недахопам яе я набіваю цюфяк сенам: яго можна адшукаць амаль паўсюдна. Калі не хочацца абцяжарваць сябе ложкам, трэба прынамсі мець пры сабе чахол для матраца. Я важу яго для свайго камердынера, які не больш за мяне гатовы змірыцца з неабходнасьцю спаць па-руску. Я абыйшоўся б без ложка нават хутчэй, чым ён, бо амаль дзве ночы напралёт быў заняты тым, што пісаў вам гэты ліст.

Аматарскія бівуакі – самае маляўнічае, што ёсць у Пецяргофе, бо ў жаўнерскіх лагерах пануе аднастайнасць ва ўсім. Уланы раскінулі бівуаках пасярод луга, вакол сажалкі ў ваколіцах палаца, паблізу ад іх размясціўся полк конных гвардзейцаў імператрыцы, а далей чаркесы, чые казармы знаходзяцца на ўскраіне вёскі, і, нарэшце, кадэты, якія часткай расквартыраваны па дамах, а часткай стаяць лагерам у полі.

Ва ўсякай іншай краіне ад такога велічэзнай навалы народа пачалася б неўяўная таўханіна і сумятня. У Расіі ўсё адбываецца паважна, усё набывае характар цырымоніі; цішыня выконваецца вельмі строга; трэба бачыць гэтых маладых людзей, што сабраліся тут дзеля ўласнага задавальнення або задавальнення чужога і не адважваюцца ні смяяцца, ні спяваць, ні сварыцца, ні

---

[437] Англійская палац, размешчаны ў Ангельскім парку (на паўднёвы захад ад Ніжняга парку) - першая пабудова Д. Кварэнгі ў Расіі (1791-1799) аздабленне інтэр'ераў завершана ў 1802-1805 гг.).

[438] Аляксандр Міхайлавіч Гедэонаў (1790-1867), да якога ў Кюстына меўся рэкамендацыйны ліст (гл.: Tarn. P. 514).

гуляць, ні скакаць, ні бегаць, можна падумаць, што гэта група арыштантаў, гатовая выправіцца да месца свайго зняволення. Зноў напамін аб Сібіры!.. Ва ўсім, што я тут бачу, не хапае, вядома, зусім не велічы і не пышнасці, і нават не густу і вытанчанасьці: не хапае весялосьці; весяліцца не загадаеш, наадварот, загад губіць весялосьць, падобна таму як шнур і грунтавага губяць жывапісныя выявы. Усе бачанае мною у Расіі было абавязкова сіметрычным і мела спарадкаваны выгляд; тут не ведаюць таго, што надало б цану парадку, – разнастайнасьці, з якой народзжаецца гармонія.

Жаўнеры на бівуаках падпарадкаваны дысцыпліне яшчэ больш суровай, чым у казармах; падобная строгасць, выказваемая ў мірны час, у чыстым полі і ў святочны дзень, прыводзіць мне на памяць словы пра вайну вялікага князя Канстанціна[439]. "Не люблю вайну, – не раз гаварыў ён, – ад яе жаўнеры псуюцца, адзенне пэцкаецца, а дысцыпліна падае".

Гэты прынц-ваяўнік гаварыў не ўсю праўду; ў яго была і іншая нагода не любіць вайну – што і даказалі яго паводзіны ў Польшчы[440]. У дзень, калі павінны былі адбыцца баль і ілюмінацыя, у сем гадзін вечара ўсе сцякаюцца ў імператарскі палац. Усіх ўперамешку – прыдворных, дыпламатычны корпус, запрошаных замежнікаў

і так званых людзей з народу, дапушчаных на сьвята, ўводзяць у галоўныя пакоі. Мужчынам, за выключэннем мужыкоў у нацыянальных строях і купцоў, апранутых у кафтаны, строга загадана мець паверх мундзіраў "табарро", венецыянскі плашч – бо гэтае сьвята называецца балем-маскарадам. У галоўных пакоях, заціснутыя ў натоўпе, вы даволі доўга чакаеце з'яўлення імператара і імператарскай сям’і. Ледзь сонца палаца, валадар, узнікае на гарызонце, як прастора перад ім расчышчаецца; ў суправаджэнні сваёй высакароднай світы ён свабодна, ні на імгненне не датыкаючыся да натоўпу, перасякае залы, куды за хвіліну перад тым нельга было, здавалася б, праціснуцца ніводнаму чалавеку. Ледзь Яго Вялікасць знікае із вачэй, хвалі сялян стульваюцца ізноў. Так пеніцца вада за кармой карабля.

Галава Мікалая ўзвышаецца над усімі галовамі, і яго высакароднае аблічча накладвае пячатку павагі на гэта хвалюючаяся мора – ён нібы Няптун Вяргілія; нельга быць больш імператарам, чым ён. Дзве ці тры гадзіны запар ён танчыць паланезы з дамамі, якія належаць да яго сям’і і да двара. У свой час гэты танец ўяўляў сабою размерную і цырыманійную хадзьбу, зараз жа гэта проста шпацыр

---

[439] Глядзі: Карповіч. с. 179-180, 267. Гэта выказванне Канстанціна Паўлавіча пастаянна згадвалася ў апавяданнях пра яго. Пар. ў дзённіку палкоўніка Гагерна чутае ім у верасні 1839 аповяданне неназванага рускага суразмоўцы: “Мікалай хацеў выправіць польскае войска ў 1828 годзе на Турцыю, каб тым зблізіць яе з рускім войскам; акрамя таго, выпадала нагода задаволіць славалюбства палякаў у раздачы ардэноў і чыноў; але Канстанцін не пажадаў гэтага, бо войска было яму неабходна для парадаў, а акрамя таго, ён трымаўся пераканання, што rien ne gate une armee comme la guerre (нішто так не псуе войска, як вайна)” (РС. 1891. No 1. с. 17). Пра іншыя матывы адмовы Канстанціна накіраваць частку польскага войска на вайну з туркамі гл.: Алегаў шчыт. С. 65.

[440] Намёк на недастатковую жорсткасць Канстанціна Паўлавіча ў дачыненні да яго падданых – палякаў пры падаўленні паўстання, распачатым у лістападзе 1830 г.

пад гукі музыкі. Імператар са світай рухаюцца складанымі выгібамі, а натоўп, хоць і не ведаючы, у якім кірунку ён накіруецца далей, тым не менш, расступаецца заўсёды своечасова і не абмяжоўвае ходу імператара.

Імператар нешта кажа некалькім барадачам у рускім адзенні, гэта значыць апранутым у пэрсідзкую сукенку, і каля паловы адзінаццатай гадзіны, з надыходам глыбокай ночы, пачынаецца ілюмінацыя. Я ўжо пісаў, з якой чароўнай хуткасьцю запальваюцца на вашых вачах тысячы лампіёнаў; гэта сапраўдная феерыя. Мяне запэўнівалі, што звычайна ў гэтае святочнае імгненне да берагавой лініі падыходзяць шмат караблёў імператарскага марскога флоту, паўтараючы аддаленымі гарматнымі залпамі музыку на сушы. Ўчора праз кепскае надвор'е мы былі пазбаўленыя гэтага пышнага святочнага эпізоду. Павінен, аднак, дадаць, што адзін француз, даўно атабарыўшыся ў гэтай краіне, распавядаў, быццам кожны год абавязкова здараецца што-небудзь такое, праз што ілюмінацыі на караблях не бывае. Выбірайце самі, каму верыць, – ці словам мясцовых жыхароў ці запэўненванням чужаземцаў.

Вялікую частку дня мы ўжо лічылі, што ілюмінацыя не адбудзецца. Каля трох гадзін, як раз калі мы абедалі ў Англійскім палацы, у Пецяргофе выпаў град; дрэвы ў парку люта разгойдваліся, іх вяршыні гнуліся ад ветру, галіны скрэблі па зямлі, але мы, назіраючы гэтае відовішча, былі далёкія ад думкі, што ад таго самага парыву ветра, на наступствы якога мы пазіралі абыякава, гінуць у хвалях сёстры, маці, сябры вялікай колькасці людзей, якія спакойна сядзелі за адным з намі сталом. Наша бестурботная цікаўнасць было падобна весялосці, а ў гэты час шмат

лодак, якія плылі з Пецярбурга ў бок Пецяргофа, перакульваліся пасярод заліва. Цяпер адны прызнаюць, што патанулі дзвесце чалавек, іншыя кажуць пра паўтары тысячы, дзве тысячы, – праўды ж не даведаецца ніхто, і ў газетах пра няшчасце пісаць не будуць[441]: гэта азначала б засмуціць імператрыцу і прад'явіць абвінавачванне імператару.

---

[441] Пецярбургская газета (на фр. мове.) "Journal de Saint-Petersbourg" на самай справе прамаўчала пра наступствы буры, затое "Санкт-Пецярбургскія ведамасьці" давалі інфармацыю на гэты конт тройчы: у NoNo 162 і 163 (19 і 20 ліпеня), былі пералічаны "пашкоджанні і нават няшчасныя выпадкі", якія прынесла бура, адбыўшаяся 11/23 ліпеня ў 04:00 пасьля поўдня (з пералікам колькасьці зламаных дрэў і сарваных з дахаў жалезных лістоў); у No 164 ад 21 ліпеня 1839 г. дадзена асобнае тлумачынне так: "Для папярэджання розных чутак больш ці менш перабольшаных (...) лічым абавязковым давесьці да ўсеагульнага ведама, што весткі аб разнастайных пашкоджаннях і пра колькасць патануўшых – большаю часткай ахвяр ўласнай неасцярожнасьці – дадзены нашай газеце ніколькі не ў паменшаным выглядзе супраць тых звестак, якія, пасьля дбайных пошукаў, сабраны гарадской паліцыяй. (...)Усялякія чуткі, не адпавядаючыя звесткам, змешчаным у нашай газеце, па-сутнасьці няслушныя чуткі, ні на чым не заснаваныя. Не лішнім будзе заўважыць, аднак жа, што падобных навальніц і бур трэба было чакаць абавязкова, таму што яны ўсюды былі ў гэтым годзе у чужых краях. Тым, хто чытае замежныя газеты, вядома, верагодна, што пашкоджанні, нанесеныя бураю ў Пецярбургу і яго ваколіцах, нічога не значаць у параўнанні з тымі бедствамі, якія яна вырабіла ў Францыіі". Нарэшце, у No 168 (26 ліпеня 1839 года г.) змешчаны запазычаны із "дадаткаў да Ведамасьцей санкт-пецярбургскай паліцыі "спіс усіх патанулых і без вестак зьнікшых пад час буры (лікам шаснаццаць) і зноў змешчана папярэджанне, што "ўсялякія чуткі, якія супярэчаць павядомленым у гэтай газеце звесткам, павінны лічыцца цалкам недакладнымі". Падобным чынам інфармавала пра разбурэнні

Дзённае бедства захоўвалася ў таямніцы на працягу ўсяго вечара; нейкія чуткі прасачыліся толькі пасьля сьвята, але і на наступную раніцу двор здаваўся не больш сумны і не радаснейшы чым звычайна; тутэйшы этыкет патрабуе, перш за ўсё, каб чалавек маўчаў пра тое, што цікавіць усіх; нават і па-за сьценамі палаца прызнанні робяцца толькі паловай слова, пазней і шэптам. Людзі ў гэтай краіне прывыклі жыць паныла таму, што самі лічаць жыццё ні за што; кожны адчувае, што яго быццё вісіць на нітачцы, і кожны робіць свой выбар, так бы мовіць, з нараджэння.

Падобныя здарэнні, хоць і не такія маштабныя, кожны год азмрочваюць сьвяты ў Пецяргофе, і калі б не толькі я, але і іншыя задумаліся пра тое, у што абыходзіцца ўсё гэтае хараство, яно б змянілася ўрачыстай жалобай і пахавальнай пышнасьцю; але разважаю тут я адзін. З учарашняга дня забабонныя розумы заўважылі ўжо не адно сумнае прадвесьце: тры тыдні тут стаяла цудоўная надвор'е, і як раз у дзень ушанавання імператрыцы яно сапсавалася; шыфр гаспадарыні ніяк не загараўся – чалавек, прызначаны ахоўваць гэтую галоўную частку ілюмінацыі, падымаецца на вяршыню піраміды і бярэцца за справу, але па меры таго як ён запальвае лампіёны, вецер іх гасіць. Чалавек падымаецца зноў і зноў, пакуль урэшце ён спатыкаецца, падае з сямідзесяціфутавай вышыні і разбіваецца да смерці. Яго! выносяць; шыфр жа так і застаецца запаленым толькі напалову!..

Гэтыя папярэджваньні тым больш трывожныя, што імператрыца жахліва худая, у яе млявы выгляд і цьмяны позірк. Жыццё, якое яна вядзе – кожны вечар сьвяты, балі! – станавіцца для яе згубным. Тут трэба безупынна забаўляцца, інакш памрэш ад смутку. Ранні ранак для імператрыцы і ўсіх руплівых прыдворных пачынаецца з відовішча аглядаў і парадаў; за імі заўсёды ідуць некалькі прыёмаў; імператрыца на чвэрць гадзіны выдаляецца ў свае ўнутраныя пакоі, а затым на дзве гадзіны выязджае на шпацыр ў карэце; ўслед за шпацырам яна

(18 ліпеня) і перадрукавала із "Дадаткаў" сьпіс ахвяр (24 ліпеня) "Паўночная пчала". Прызнаючы сур'ёзнасць здарэння, рускія газеты, аднак, не схільныя былі залішне яго драматызаваць. У тым жа тоне апісваў падзеі і Грэч: "Сярод ахвяр называлі толькі два імені: былы актор прыдворнага тэатра Самойлаў, які плыў па заліве, накіроўваючыся зусім не ў Пецяргоф, і майстар музычных інструментаў Бах. Спагадлівы маркіз запэўнівае, што падобныя няшчасьці паўтараюцца ў гэты дзень штогод, але што на гэты раз загінула народу больш, чым звычайна; у падцверджанне сваіх слоў ён распавядае пра два жахлівыя здарэнні, але не называе імёнаў тых, хто былі ахвярамі буры. Што ж! Калі вы жадаеце, каб вам паверылі, назавіце імёны. Падчас Пецяргофскага сьвята здарэнняў на моры дагэтуль не здаралася ніколі. Няшчасныя наступствы буры 23 ліпеня 1839 года – факт цалкам выключны" (Gretch. P. 59 "жахлівыя здарэнні "гл. ніжэй, у лісьце семнаццатым). Пераканананасьці ў тым, што руская прэса замоўчвае пра непрыемныя падзеі, Кюстын, магчыма, таксама быў абавязаны размовам з Барантам; пар. паведамленне апошняга пра пажар ў пецярбургскім балагане Лемана: "згодна са звычкамі рускага ўрада, тутэйшыя газеты пра гэтае здарэнне нават не згадалі "(AMAE. Т. 191. Fol. 44-45; данясенне 16 лютага 1836 года). Іншыя замежныя дыпламаты, якія знаходзіліся ў Расіі, прыходзілі да такім самым высноў аб "бязмоўнасьці" рускіх; сардынскі пасланнік Жозэф дэ Местр ў 1812 г. дакладаў свайму каралю: "Уздумай - як гэта ні неверагодна - расійскі імператар спаліць Санкт-Пецярбург, ніхто не сказаў бы яму, што гэтае дзеянне спалучаецца з некаторымі нязручнасьцямі, што нават пры халодным клімаце няма патрэбы ў такім вялікім вогнішчы, што гэтак, магчыма, з дамоў выляціць шкло, шпалеры пачарнеюць, а дамы перапужаюцца, і інш.; не, усе прамаўчаць; у крайнім выпадку падданыя заб'юць свайго гаспадара (што, як вядома, зусім не азначае, каб яны не мелі да яго павагі) – але і ў такім разе ніхто не прамовіць ні слова" (Maistre J. de. Oeuvres completes. Lyon. 1886. т. 12. p 180).

прымае ванну, а потым выязджае зноў, на гэты раз верхам. Вярнуўшыся да сябе, яна зноў прымае візіты і нарэшце выпраўляецца наведаць якія-небудзь карысныя ўстановы, якія знаходзяцца пад яе наглядам, або наведаць каго-небудзь із блізкіх; затым яна суправаджае імператара, калі той едзе ў ваенны лагер: ён тут заўсёды дзе-небудзь ды адшукаецца; вярнуўшыся, яны танчаць на балі; так праходзіць дзень за днём, год за годам, і на гэта выдаткоўваюцца, разам з жыццём, яе сілы.

~262~

Асобы, якім не хапае мужнасьці ці здароўя, каб весці такое ж кашмарнае жыццё, не карыстаюцца яе прыхільнасцю. На днях імператрыца сказала мне пра адну жанчыну, вельмі вытанчаную, але далікатную: "Яна вечна хворая!" Па тону, і выгляду, з якім былі прамоўлены гэтыя словы, я адчуў, што яны вырашылі лёс цэлага роду. У свеце, дзе ніхто не задавальняецца добрымі намерамі, хвароба раўнасільна няласкі. Імператрыца зусім не лічыць, што менш іншых абавязана расплачвацца за ўсе ўласнай асобай.

Яна не можа перанесці, каб імператар адышоў ад яе хоць бы на імгненне. Гаспадары – людзі жалезныя!.. Высакародная жанчына не можа быць схільнай да чалавечых хваробаў і часам думае, што ёй гэта ўдаецца; але праз недахоп спакою, фізічнага і маральнага, адсутнасць якіх-небудзь рэгулярных заняткаў і спраў, недахоп колькі-небудзь сур'ёзных суразмоўцаў, пастаянна ўзнікае неабходнасць аддавацца вызначаным ёй згодна рангу забавам, – праз усё гэта яе зьядае ліхаманка; падобны жахлівы лад жыцця стаў для яе і згубны, і непазбежны. Цяпер яна не можа ні пакінуць яго, ні вытрымліваць далей. Ёй пагражаюць сухоты, агульнае знясіленне, асабліва лекары асцерагаюцца ўздзеяння на яе пецярбургскай зімы; але нішто не прымусіць яе правесці паўгода ўдалечыні ад імператара[442]*.

Гледзячы на гэтую прывабную, але змарнелую ад пакут жанчыну, што блукае, нібы прывід, на сьвяце, якое называецца яе святам і якое яна, магчыма, бачыць у апошні раз, я адчуваю, як у мяне сціскаецца сэрца; і як бы ні сляпіла мяне чалавечая веліч, я звяртаюся думкай да заганаў нашай прыроды. На жаль! з вялікай вышыні больш балюча падаць. Ужо ў гэтым свеце высакародныя людзі за адзін дзень выкупаюць ўсе цяжкасьці бедняка на працягу ўсяго яго доўгага жыцця.

Няроўнасць станаў сціраецца пад нядоўгім, але цяжкім прыгнётам пакуты. Час – гэта ўсяго толькі ілюзія, ад якой пазбаўлены запал; магутнасць пачуцця, задавальнення або болю – вось мера рэальнасці... Гэтая рэальнасць рана ці позна прыводзіць да ўзнікнення ў самым легкадумным жыцці сур'ёзных ідэй; але вымушаная сур'ёзнасць такая ж горкая, якой салодкай была б сур'ёзнасць іншага кшталту. Калі б я быў на месцы імператрыцы, я б не пагадзіўся, каб учора

---

[442] <u>На наступны год эмскія воды вярнулі імператрыцы здароўе.</u> Кюстын ў 1840 г. таксама быў у Эмсе і бачыўся там з імператрыцай (з ліста с-ні дэ Курбон ад 6 жніўня 1840: "Імператрыца была са мной ветлівая па-ранейшаму; вось яе апошнія словы:" Вы такі вялікі падарожнік, што я не буду казаць вам "бывайце"; вы паедзеце ў Канстантынопаль, вернецеся праз Крым і заедзеце да нас" "Revue de France. 1934 - 1SJ11 1 - P. 739)

адзначалі маё свята, – калі б, зрэшты, у маёй уладзе было пазбавіць сябе ад гэтага задавальнення, навязанага этыкетам.

Нават самыя высокапастаўленыя асобы не адчуваюць асаблівага натхнення, калі ім прыпадае забаўляцца ў строга прызначаны дзень. Дата, якая ўрачыста адзначаецца кожны год, дазваляе толькі вастрэй адчуць ход часу дзякуючы параўнанню цяперашняга з мінулым.

~263~

Юбілеі, хоць іх і адзначаюць разнастайнымі святкаваннямі, заўсёды наводзяць нас на мноства сумных думак; ледзь міне першая маладосць, як мы пачынаем хіліцца да заняпаду; да прыходу паўтараючайся з году ў год урачыстасці ў нас заўсёды выяўляецца на некалькі радасцей менш і на некалькі шкадаванняў больш – і наколькі ж цяжкі такі абмен! Хіба не лепш было б дазволіць нашым днях працякаць у цішыні? Дні нараджэння – гэта тужлівыя галасы сьмерці, рэха часу, што даносіць да нашага душэўнага слыху адны толькі словы мучэнняў. Учора пасьла заканчэння балю, апісанага мною, была вячэра; потым усе, абліваючыся потам, бо ў памяшканнях, дзе ціснуўся натоўп, спякота стаяла невыносная, расселіся па прыдворных карэтам, называемых лінейкамі, і паехалі па начной непрагляднай цемры, па расе, чыя свежасць, на шчасце, сцішалася падпаленымі лампіёнамі, аглядаць ілюмінацыю. Вы нават уявіць сабе не можаце, якая спякота струмянілася па алеях гэтага зачараванага лесу – наколькі награваюць парк незлічоныя ліхтары, святлом якіх мы былі аслепленыя! Лінейкі ўяўляюць сабою экіпажы з двума радамі лаў, на якіх зручна рассаджваюцца спіна да спіны восем чалавек; агульны іх выгляд – форма, пазалота, антычная вупраж коней – непазбаўлены велічы і арыгінальнасці. Гэта сапраўды царская раскоша, што для Яўропы сёння рэч выключная.

Колькасць гэтых экіпажаў вельмі значная – у гэтым таксама выяўляецца пышнасць Пецяргофскага свята; іх хапае на ўсіх запрошаных, за выключэннем прыгонных і мяшчан, што дзеля ўрачыстага выпадку расстаўленыя па палацавых залах.

Цырымоніймейстэр паказаў мне, у якую лінейку сесьці, але каля выхаду панаваў беспарадак і ніхто не мог патрапіць на сваё месца; не знайшоўшы ні слугі, ні плашча, я ў рэшце рэшт залез у адну з апошніх лінеек і сеў каля нейкай рускай дамы, якая не была на балі і прыехала сюды з Пецярбурга, каб паказаць сваім дочкам ілюмінацыю. Гэтыя дамы, здавалася, блізка вадзіліся з усімі прыдворнымі сямействамі; гутарка з імі была адкрытая і таму цалкам не была падобнай на размову з людзьмі, якія знаходзяцца пры двары. Маці адразу ж звярнулася да мяне; натуральнасць тону і добры густ выдавалі ў ёй шляхетную даму. Тут я зноў пераканаўся ў тым, што паспеў ужо заўважыць раней: калі рускія жанчыны не прыкідваюцца, то іхная гаворка не вызначацца ні лагоднасьцю, ні паблажлівасьцю. Яна пералічыла мне ўсіх, хто праязджаў міма нас, – бо на працягу гэтай чароўнай прагулкі лінейкі нярэдка едуць адна адной насустрач; палова экіпажаў рухаецца па адной алеі, тады як другая палова – па суседняй, ў процілеглым напрамку. Алеі падзеленыя паласою падстрыжаных дрэў з

шырокімі прасветамі ў форме аркад, так што царскі картэж вырабляе агляд самому сабе.

~264~

Калі б не баязь змарыць вас і, галоўнае, выклікаць у вас сваімі захапленнямі вядомаы недавер, я б сказаў, што ніколі не бачыў нічога дзівосней гэтых порцікаў з лампіёнамі; калі ўздоўж іх па парку, гэтак жа запоўненага натоўпам, як хвілінаю раней былі запоўненыя сялянамі залы палаца, праязджаюць у ўрачыстай цішыні ўсе прыдворныя экіпажы, відовішча гэта патрасае ўяўленне.

Цэлую гадзіну мы вандравалі па зачараваных боскетам; мы аб'ехалі возера, званага Марлі, што знаходзіцца на ўскрайку Пецяргофского парку. Больш за стагоддзе Версаль і ўсе іншыя дзівосныя тварэнні Людовіка XIV займалі розумы еўрапейскіх цароў. Ілюмінацыя на возеры Марлі падалася мне дзівосней за ўсе іншае. Каля самога краю воднай прасторы (я ледзь не напісаў "залатога ўбрання", настолькі вада тут прамяністая і ззяючая) высіцца дом[443], дзе жыў Пётр Вялікі; ён таксама асветлены ліхтарамі, як і ўсё навокал. Больш за ўсё мяне ўразіла адценне вады, у якой адбівалася святло тысяч лампіёнаў, запаленых па берагах гэтага вогненнага возера. Вада і дрэвы надаюць ілюмінацыі дадатковае і незвычайнае хараство. Праязджаючы праз парк, мы бачылі гроты, асветленыя знутры так, што святло праламлялася праз заслону вады, што падала перад уваходам у ззяючую пячору; пералівы каскаду, засланяючы сабою агонь, выраблялі казачнае ўражанне. Імператарскі палац, узвышаючыся над усімі гэтымі дзіўнымі вадаспадамі, паўстае як быццам бы іхнай крыніцай; ён адзіны пакінуты неасветленым; ён белы, але дзякуючы вялізнаму пучку агнёў, што падымаюцца да яго з усіх частак парку і адбіваюцца ад сцен, пачынае пералівацца рознымі колерамі. У ззянні прамянёў гэтак ж асляпляльных, як прамяні сонца, мяняюць свой колер камяні і зяляніна дрэў. Дзеля аднаго толькі гэтага відовішча варта было здзейсніць прагулку ў Пецяргоф. Калі калі-небудзь здарыцца мне зноў апынуцца на гэтым свяце, я абмяжуюся тым, што паблукаю пешшу па садах.

Гэтая прагулка, без ўсякага сумнення, самае вялікае задавальненне, якое можна атрымаць на свяце ў гонар імператрыцы. Але, паўтару яшчэ раз, зачараванне яшчэ не весялосьць: тут ніхто не смяецца, не спявае, не танчыць; усе гавораць ціха і забаўляюцца з аглядкай; падобна, што падданыя рускага імператара, спрактыкаваныя ў шанаваннях, нават і да свайго задавальнення ставяцца з найвялікшай павагай. Адным словам, у Пецяргофе, як і паўсюль, не хапае свабоды. Да сябе ў пакой, гэта значыць у ложу, я вярнуўся ў палове першай. З надыходам ночы цікаўныя выправіліся ў зваротны шлях, і пакуль гэты бурны паток цёк ў мяне пад вокнамі, я сеў пісаць да вас – усё роўна заснуць

[443] Марлі - палац у Пецяргофе, названы так у гонар пабудаванага Ж. Ардуэн-Мансарам для Людовіка XIV палаца Марлі з аднолькавым лесам (разбураны ў XIX стагоддзі); Пецяргофскі Марлі, размешчаны на перамычцы паміж сажалкамі, у заходняй частцы Ніжняга парку, быў пабудаваны ў 1720-1723 гг. згодна загада Пятра I; з 1760-х гг. стаў яго мемарыяльным музеем.

пасярэдзіне падобнага гармідару немагчыма. У Расіі шумець дазваляецца толькі коням. Лавіна карэт самай рознай формы і велічыні і самога рознага гатунку

~265~

прасоўвалася па дарозе ў чатыры шэрагі скрозь велізарны натоўп – пешых жанчын, дзяцей і мужыкоў; пасьля ўмоўнасьцей царскага свята пачыналася натуральнае жыццё – нібы гурт вязняў скінуў з сябе кайданы. Народ на вялікай дарозе – ужо зусім не дысцыплінаваны натоўп у садзе. Гэты віхор, зноў набыўшы першапачатковае дзікунства і накіроўваючыся з жахлівай магутнасьцю і хуткасцю ў бок Пецярбурга, нагадаў мне выявы адступлення пад Масквой; гэтая ілюзія ўзмацнялася тым, што шмат коней па шляху падалі як нежывыя.

Ледзь паспеў я распрануцца і кінуцца на ложак, як ужо зноў трэба было падымацца і бегчы ў палац: чакалася, што сам імператар будзе рабіць агляд кадэцкага корпусу.

З найвялікшым здзіўленнем я выявіў, што ўвесь двор ужо на нагах і прыступіў да выканання сваіх абавязкаў; жанчын ўпрыгожвалі свежыя ранішнія уборы, мужчыны зноў надзелі касцюмы адпаведна сваім пасадам. Усе ў вызначаным месцы чакалі імператара. Гэты прыбраны натоўп гарэў жаданнем выказаць сваё ірвенне: кожны быў такім рэзвым, нібыта начная пышнасць і стомленасць клаліся цяжарам толькі на аднаго мяне. Я засароме́ўся сваёй ляноты і зразумеў, што не народжаны быць добрым рускім царадворцам. Хай ланцуг і пазалочаны, ад гэтага ён не здаецца мне лягчэйшым. Ледзь паспеў я прабрацца праз натоўп, як з'явілася імператрыца; я яшчэ не заняў свайго месца, а імператар ўжо абыходзіў шэрагі сваіх малалетніх афіцэраў, імператрыца ж, вельмі стомленая ўчарашняй цырымоніяй, чакала яго ў калясцы пасярод плошчы. Мне было балюча за яе, – зрэшты, ад яе прыгнечанасьці, уразіўшай мяне ўчора, не засталося і следу. Так што маё шкадаванне звярнулася на мяне самога: я адчуваў, што адзін змучыўся за ўсіх, і з зайздросьцю глядзеў, як нават самыя састарэлыя з прыдворных з лёгкасьцю нясуць цяжкі груз, прыгнятаўшы мяне. Славалюбства тут – умова жыцця, не будзь гэтай дозы паказной дзейнасьці, усе заставаліся б панурымі і сумнымі. Імператар гучна загадваў вучням выканаць тое ці іншае практыкаванне; пасьля некалькіх хвацкіх манеўраў Яго Вялікасць выказаў задавальненне: загадаўшы аднаму з самых юных кадэтаў выйсці з шэрагу і узяўшы яго за руку, ён асабіста падвёў яго да імператрыцы, прадставіў ёй, а потым падняў дзіця на вышыню сваёй галавы, г. зн. над галовамі ўсіх навакольных, і прылюдна пацалаваў. Якая карысць была імператару ў гэты дзень паказваць публіцы падобную лагоднасць?[444] Гэтага ніхто не змог, ці не

[444] Каментар Грэча: "Дам сабе задавальненне развеяць здзіўленне маркіза: шчаслівы кадэт быў трэцці сын імператара, які стаяў у шэрагу разам з юнакамі яго ўзросту. На самай справе, менавіта сярод кадэтаў дзеці гаспадара навучаюцца службе і ваеннай дысцыпліне, і мне не раз здаралася бачыць цэсарэвіча ў першым узводзе першага кадэцкага корпуса. Тыя рускія людзі, якія атачалі маркіза, не зразумелі, павінна быць, яго пытання, а, магчыма, ён патрапіў на аднаго із тых замежнікаў, якія прымудраюцца пражыць у нашай краіне дзесяць і нават дваццаць гадоў, так нічога ў ёй і не зразумеўшы. Такім-та чынам аўтар з недаравальнай лёгкасьцю выдае прыліў бацькоўскага шанавання за камедыю, з некім таемным намерам разыграную для публікі" (Gretch. P. 62). Трэцім сынам імператара быў вялікі князь Мікалай Мікалаевіч (1831-1891).

захацеў мне растлумачыць. Я пытаўся ў людзей, якія стаялі побач са мною, хто блажэнны бацька гэтага ўзорнага кадэта, гэтак шчодра ганараванага гасударавай ласкай. Ніхто не задаволіў маёй цікаўнасьці; ў Расіі з усяго гэтага робіцца таямніца. Пасьля гэтага прылюднага, выказвання пачуццяў імператар і імператрыца вярнуліся ў Пецяргофскі палац

~266~

і ў галоўных яго пакоях прымалі ўсіх, хто пажадаў засведчыць ім сваю павагу, а затым, каля адзінаццаці гадзін, з’явіліся на адным з балконаў палаца, перад якім пачалі здзяйсняць вельмі маляўнічыя практыкаванні на цудоўных азіяцкіх конях жаўнеры чаркескай гвардыі[445]. Хвацка ўбранае, гэтае войска сваёю прыгажосьцю давяршае ваенную пышнасць рускага двара, які, нягледзячы на ўсе свае намаганні і дамаганні, па-ранейшаму застаецца і доўга яшчэ застанецца, не столькі еўрапейскім, колькі ўсходнім. Бліжэй да поўдня, адчуваючы, што мая цікаўнасць вычарпалася, і не валодаючы для папаўнення фізічных сіл той ўсемагутнай падмогай, якім з'яўляецца прыдворнае славалюбства, якое вырабляе тут столькі цудаў, я лёг у ложак і толькі цяпер падняўся, каб завяршыць сваё апавяданне.

Я разлічваю рэшту дня правесці тут, пакуль не разыйдзецца натоўп; зрэшты, ў Пецяргофе мяне ўтрымлівае надзея атрымаць адно задавальненне, якому я надаю вялікае значэнне.

Заўтра, калі будзе час, я распавяду вам, які вынік мела мая інтрыга.

Ліст шастнадцаты

Катэдж у Пецяргофе. – Нечаканасць. – Імператрыца. – Яе ранішняе сукенку. – Яе абыходжаньне, выраз твару, гутарка з ёю. – Спадкаемца пасаду. – Яго дабрыня. – Пытанне, прывёўшае мяне да замяшання. – Як адказвае на яго замест мяне вялікі князь. – Маўчанне імператрыцы; яго тлумачэньне. – Унутранае ўбранне катэджа. – Поўная адсутнасць прадметаў мастацтва. – Сямейныя прыхільнасці. – Сарамлівая нясмеласць. – Вялікі князь у ролі чычэронэ. – Вытанчаная паслужлівасьць. – Што такое нясмеласць. – У наш век людзі ад яе пазбаўлены. – Вышэйшая ступень гасціннасці. – Нямая сцэна. – Рабочы кабінет імператара. – Маленькі тэлеграф. – Палац у Араніенбауме. – Сумныя ўспаміны. – Маленькі замак Пятра ІІІ, тое, што ад яго засталося. – Як тут усімі сіламі хаваюць праўду. – Перавагі людзей цёмных над вялікімі. – Цытата із Рюльера. – Паркавые альтанкі. – Успаміны пра Кацярыну ІІ. – Лагер у Чырвоным Сяле. – Вяртанне ў Пецярбург. – Дзіцячая выдумкі.

Пецярбург, 27 ліпеня 1839[446].

---

[445] Відаць, Кюстын мае на ўвазе гвардзейскі казачы полк (аб французскім няўменні або нежаданні разбірацца ў адрозненнях паміж нацыянальнасьцямі падданых Расійскай імперыі гл. заўв. да цяп. тама, с. 22).

[446] Згодна старога стылю 15 ліпеня.

У свой час я няспынна ўпрошваў спадарыню *** дапамагчы мне агледзець катэдж[447]* імператара і імператрыцы. Гэта маленькі домік, які яны пабудавалі ў новым гатычным стылі, згодна ангельскай моды. Знаходзіцца ён пасярод пышнага Пецяргофского парку. "Няма нічога цяжэй, чым патрапіць у катэдж[448], калі Іх Вялікасьці знаходзяцца там, – адказвала мне спадарыня ***[449], – у іх адсутнасць не было б нічога лягчэй. Але я ўсё ж такі паспрабую". Я затрымаўся ў Пецяргофе, чакаючы з нецярпеннем адказу ад спадарыні ***, але не надта спадзеючыся на поспех. Нарэшце ўчора рана раніцай атрымліваю ад яе кароткую цыдульку наступнага зместу: "Будзьце ў мяне без чвэрці адзінаццаць. У выглядзе асаблівай міласьці мне было дазволена паказаць вам катэдж у той час, калі імператар разам з імператрыцай выпраўляюцца на шпацыр, г. зн. роўна ў адзінаццаць. Іх дакладнасць вам вядома". Спазняцца на спатканне я не збіраўся. Спадарыня *** жыве ў самым мілым палацы, размешчаным у адным з куткоў парку. Яна

~268~

суправаджае імператрыцу паўсюль, аднак селіцца па магчымасці асобна, хоць і зусім побач з рознымі рэзідэнцыямі імператрыцы. Я быў у яе ў палове адзінаццатага. Без чвэрці адзінаццаць мы садзімся ў запрэжаную чацвёркай карэту, хутка едзем праз парк і без некалькіх хвілін адзінаццаць пад'язджаем да дзвярэй катэджа.

Гэта самы сапраўдны англійскі дом, які стаіць сярод кветак і ў цені дрэў; н пабудаваны згодна ўзора тых цудоўных дамоў, якія можна бачыць пад Лонданам, у Туікнэме, на беразе Тэмзы. Не паспелі мы прайсьці невялікую пярэднюю, да якой вядуць некалькі прыступак, і, затрымаўшыся на некалькі хвілін, агледзець салон, дзе абстаноўка падалася мне, бадай, залішне вытанчанай у параўнанні з домам у цэлым, як да нас падышоў камердынер ў фраку і шапнуў некалькі слоў на вуха спадарыні ***, якая, як мне здалося, здзівілася.

– Што здарылася? – Спытаў я, калі слуга пайшоў.

– Імператрыца вяртаецца назад.

– Як шкада! – усклікнуў я. – Я не паспею нічога пабачыць!

– Магчыма; выходзьце праз гэтую тэрасу, спускайцеся ў сад і чакайце мяне каля ўваходу.

Не прайшло і дзвюх хвілін, як я ўбачыў імператрыцу, якая ў адзіноце паспешліва спускалася з ганка, накіроўваючыся да мяне. Яе высокая, тонкая постаць неяк па-асабліваму вытанчаная; хада ў яе жывая, лёгкая і адначасова высакародная; некаторыя яе рухі, паставы, павароты галавы сапраўды

[447] Англійская хаціна.

[448] трохпавярховы будынак, пабудаваны ў Пецяргофскім парку Александрыя для Аляксандры Фёдараўны згодна з праектам архітэктара А. Менеласа ў 1827-1829 гг. ў стылі ангельскага загараднага дома-катэджа, які ўвайшоў у тую пару ў моду ў Еўропе; сьцены, лесьвіцы, мэбля катэджа былі аформлены ў "гатычным" стылі

[449] Баранэса Фрэдэрыцы (гл. заўв. да цяп. тама, с. 190)

незабыўныя. Яна была ў белым; твар яе, абрамлёны белым капотам[450], здаваўся адпачнуўшым; вочы выпраменьвалі смутак, лагоднасьць і спакой; хупава прыпадняты вэлюм абрамляў яе твар; празрысты шалік, прыгожымі складкамі лажыўшыся на плечы, дапаўняў гэты вытанчаннейшы ранішні ўбор. Ніколі яшчэ яна не з'яўлялася перада мною такой прывабнай: ад яе выгляду мае змрочныя прадчуванні, якія наведалі мяне на балі, зусім рассеяліся, імператрыца падалася мне уваскросшай, і я адчуў тое заспакаенне, якое прыходзіць да нас раніцай пасьля бурнай ночы. Павінна быць, Яе Вялікасць мацней мяне, падумаў я, раз пасьля заўчарашняга свята, ўчарашняга агляду і прыёму паднялася сёння раніцай з ложку такой асляпляльнай, якой я бачу яе цяпер.

– Я ведала, што вы тут, і таму скараціла шпацыр, – сказала яна.

– Ах, Ваша Вялікасць! Ці мог я спадзявацца на такую дабрыню?

– Я нічога не сказала пра свае планы спадарыні ***, і яна толькі што кпіла мяне за тое, што я заспела вас знянацку; яна мяркуе, што я перашкоджу вам аглядаць дом. Значыць, вы хочаце патрапіць сюды, каб пранікнуць у нашы таямніцы ?

– Мне б вельмі гэтага хацелася, Ваша Вялікасць; пранікаючы

ў думкі людзей, якія ўмеюць зрабіць такі беспамылковы выбар паміж пышнасьцю і вытанчанасьцю, нельга не апынуцца ў выйгрышы.

– Пецяргофскае жыццё для мяне невыноснае, і я папрасіла гаспадара пабудаваць якую-небудзь хаціну, дзе вочы маглі б адпачываць ад усёй гэтай масіўнай пазалоты. У гэтым доме я шчаслівая, як нідзе больш; але цяпер, калі адна з дачок замужам, а сыны вучацца, ён стаў занадта вялікі для нас.

Я моўчкі ўсміхнуўся; я быў ва ўладзе яе абаяння; мне падалося, што пачуцці гэтай жанчыны, гэтак непадобнай на тую, у чый гонар зададзена было напярэдадні раскошнае свята, падобныя з маімі ўласнымі; як і я, яна адчула стомленасць і пустэчу, казаў я сабе, яна асудзіла хлуслівы бляск ўсяго гэтага ўзнікшага па загаду хараства і цяпер таксама ўсведамляе, што заслугоўвае лепшай долі. Я параўноўваў кветкі, якія атачалі катэдж, з люстрамі ў палацы, яснае ранішняе сонца з агнямі начных урачыстасцей, цішыню саладжавага прытулку з палацавым гармідарам, свята прыроды з прыдворным святам, жанчыну з імператрыцай і захапляўся тым, з якім густам і розумам гэтая гаспадыня здолела пазбягаць нягод паказнога жыцця, атачыўшы сябе ўсім, што складае прыцягальнасць адасобленага жыцця. То было нейкае новае для мяне чараўніцтва, і яго узнёслы характар займаў маё ўяўленне куды мацней, чым магія ўлады і велічы.

– Мне не хочацца, каб спадарыня *** выявілася правільна думаючай, – працягвала імператрыца. – Вы зараз агледзіце катэдж ва ўсіх падрабязнасцях,

[450] Маецца на ўвазе капот-капялюшык, у якога на патыліцы палёў не было, а па баках яны былі "такія шырокія і так сцягнуты стужкамі, што профіль дамы не заўсёды можна было разгледзець" (Кірсанава. С. 118).

мой сын будзе вам праважатым. Я ж пакуль пайду зірну на свае кветкі, а калі вы будзце сыходзіць, вярнуся да вас.

Вось які прыём аказала мне гэтая жанчына, якая славіцца пагардлівай не толькі ў Еўропе, дзе яе зусім не ведаюць, але і ў Расіі, дзе яна для ўсіх бачная. У гэтую хвіліну да маці наблізіўся вялікі князь, спадкаемца пасаду: зь ім была спадарыня *** і яе старэйшая дачка, дзяўчына гадоў чатырнаццаці, свежая, як ружа і цудоўная тым хараством, якое існавала ў Францыі ў часы Бушэ. Гэтая дзяўчына – жывая мадэль аднаго із прывабнейшых партрэтаў пэндзля гэтага жывапісца, за выключэннем хіба што напудраных валос. Я чакаў, калі імператрыцы будзе заўгодна адпусціць мяне; ўсе мы пачалі хадзіць туды-сюды перад домам, не аддаляючыся, аднак, ад уваходу, каля якога спыніліся з самага пачатку.

Спадарыня *** – палячка; імператрыцы вядома, што я бяру ўдзел у жыцці яе сям'і. Яе Вялікасць ведае і пра тое, што адзін з братоў гэтай дамы ўжо шмат гадоў жыве ў Парыжы[451]. Яна перавяла размову на лад жыцця гэтага маладога

---

[451] Гаворка ідзе пра братоў баранэсы Фрэдэрыцы - Адаме (1805-1866) і Ігнацы (1812 або 1813-1884). Абодва бралі ўдзел у польскім паўстанні 1830-1831 гг. і пасьля яго задушэння збеглі за мяжу. Далей іхны лёс склаўся па-рознаму. Адам, спачатку займаў выразна антырускую пазіцыю, якая знайшла друкаванае ўвасабленне ў брашуры "Польская справа ў праўдзівым асвятленні"(1831; на фр. мове.) , у 1834 г. рэзка памяняў погляды і выдаў у Парыжы кнігу "Праўда пра Расію", якая даказала, што ён "адумаўся і вельмі глыбока спасцігнуў ісьціну пра Расію"(ЛН. т. 31-32. С. 466), прызначэнне якой аб'яднаць пад сваім скіпетрам ўсе славянскія народы; такія ж панславісцкія і прарускія ідэі Гуроўскі больш разгорнута выклаў у кнізе "Цывілізацыя і Расія" (на тытульным лісьце яе значыцца 1840, але ў рэальнасці яна з'явілася ў канцы 1839; чуткі пра яе ішлі ўжо ў снежні: 18 снежня 1839 г. А. Я. Тургенеў пісаў брату із Пецярбурга: "Гуроўскі выдаў яшчэ брашуру пра Расію і Польшчу, даводзячы, як я чую, немагчымасць незалежнасьці апошняй", а 23 снежня дадаваў: "Кажуць, што Гуроўскі ўсё хваліць, але нічога не даводзіць: мала фактаў" - РА ИРЛИ. Ф. 309 7об. Л. 93-95). Узнагародай Гуроўскаму паслужыў дазвол вярнуцца ў Расію, аднак служба ў правінцыйных рускіх гарадах не прынесла яму ні задавальнення, ні павышэння па службе, і ў 1844 ён збег із Расіі, ў 1848 г. выпусціў у Італіі кнігу пра панславізм, а скончыў жыццё ў ЗША, куды эміграваў ў 1849 г. Пасьля выдання "Расіі ў 1839 годзе" пачалі цыркуляваць чуткі пра тое, што Адам Гуроўскі "Паведаміў некаторыя падрабязнасьці Кюстыну, каб адпомсціць рускаму ўраду за сваю няўдачу" (А. Я. Тургенеў - Н. Я. Тургеневу, 21 ліпеня/3 жніўня 1844 - НЛА. с. 3). Аднак нядаўна надрукаваны ліст Кюстына да Адама Гуроўскага ад 31 жніўня/12 верасеня 1839 г. із Пецярбурга, дзе маркіз выказвае шкадаванне пра тое, што ён не змог пабачыць Гуроўскага ў Расіі, канчаткова абвяргае гэтую версію (гл.: НЛА. С. 129). Значна больш блізкім было знаёмства Кюстына з малодшым братам Адама, Ігнацыем. Пазнаёміўшыся з маркізам ў 1835, юны паляк жыў у яго доме на правах палюбоўніка некалькі гадоў, да таго часу, пакуль – ужо пасьля паездкі Кюстына ў Расію – не закахаўся ў гішпанскую інфанту Ізабэлу, дачку інфанты Луізы-Шарлоты і інфанта Франсіска дэ Пауло, брата Фердынанда VII і Дона Карласа, якую 8 траўня 1841 г. выкраў із манастыра, куды яе змясцілі родныя (заўважым, што інфанта была самая натуральная, а не "нейкая дзеўка" па мянушцы Infanta, як мяркуе Б. Парамонаў-Зорка. 1995). Закаханыя збеглі ў Бельгію, дзе адружыліся, і пасьля інфанта нарадзіла Ігнацы дзевяць дзяцей. Адной із мэтаў паездкі Кюстына ў Расію было жаданне замовіць слова за Ігнацыя перад імператарам і упрасіць яго, каб ён вярнуў малодшаму Гураўскаму канфіскаваны ў яго пасьля паўстання маёнтак у Польшчы. Нягледзячы на заступніцтва Кюстына і баранэсы Фрэдэрыцы (бліжэйшай сяброўкі імператрыцы), маёнтак Гуроўкага ў кастрычніку 1841 ўсё ж быў канфіскаваны канчаткова – верагодна, на рашэнне імператара паўплываў скандал з выкраданнем інфанты, што прагрымеў на ўсю Яўропу. Крытыкі Кюстына былі схільныя звязваць нядобразычлівасць яго кнігі з няўдачай заступніцтва за Ігнацыя Гуроўкага (гл.: Gretch. P. 10) і ставіць пісьменніку ў віну яго "ненатуральныя" адносіны з маладым палякам. Я. М. Таўсты адразу пасьля выхаду "Расіі ў 1839 годзе" даносіў Бенкендорфу: "Ён (Кюстын) прыбыў у Расію з тым, каб выпрасіць памілаванне для с-ра Гуроўскага, таго самага, які скраў іспанскую прынцэсу ... Гэты с-р Гуроўскі выклікаў у с-ра дэ Кюстына

чалавека і доўга, з падкрэсленай цікавасьцю распытвала мяне пра яго пачуцці, погляды, характар, – даючы тым самым поўную магчымасць выказаць без хітрыкаў ўсё, што падкажа мне прыхільнасць, якую я да яго

адчуваю. Яна слухала мяне з вялікай увагай[452]. Калі я змоўк, вялікі князь загаварыў на тую ж тэму і, звяртаючыся да маці, сказаў:

– Я сустракаў яго нядаўна ў Эмсе[453] і знаходжу, што гэта чалавек вельмі годны.

– І, тым не менш, гэтаму высакароднаму чалавеку не дазваляюць вярнуцца сюды праз тое, што пасьля рэвалюцыі ў Польшчы ён перабраўся ў Нямеччыну, – усклікнула спадарыня *** з сястрынскай любоўю і з той свабодай у выказванні сваіх думак, якую не змагла ў ёй вынішчыць нават звычка з дзяцінства жыць пры двары.

– Але што ж такога ён здзейсніў? – спытала мяне імператрыца з непараўнальнай інтанацыяй, у якой нецярпенне перапляталася з дабрынёй.

Я не змог адказаць на такое прамое пытанне, бо не мог не закрануць тонкія палітычныя матэрыі, а значыць, рызыкаваў ўсё сапсаваць. Вялікі князь зноў прыйшоў мне на дапамогу з такой вытанчанасьцю і ветлівасьцю, што забыць іх было б няўдзячнасьцю з майго боку; павінна быць, ён меркаваў, што я не асмельваюся адказваць праз тое, што ведаю занадта шмат, і вось, папярэджваючы якую-небудзь адгаворку, якая магла б выдаць маё замяшанне і зганьбаваць таго, каго мне хацелася абараніць, ён са жвавасьцю ўсклікнуў: "Але,

---

ганебнае захапленне; ён жыў у яго доме, распараджаўся ўсім, як гаспадар, і цалкам падпарадкаваў заступніка свайму ўплыву: тут яго праздвалі маркізай дэ Кюстын "- ГАРФ. Ф. 109. СА. Оп. 4. No 192. Л. 64; арыгінал. па-фр.). Дададзім, што за Гуроўскага прасіў не адзін Кюстын, але і П. Б. Казлоўскі; ў захаваўшымся лісьце да яго ад 10/22 ліпеня 1839 чыноўнік Калегіі замежных спраў Рыгор Пятровіч Ваўконскі (сын міністра двара П. М. Ваўконскага) абмяркоўвае спосабы дамагчыся задавальнення прашэнняў трох палякаў, пра якіх хадатайнічае Казлоўскі, прычым імя аднаго із іх – граф Гуроўскі (гл.: BN. JVAF. No 16607. Fol. 333). Казлоўскі заслужана меў рэпутацыю заступніка гнаных палякаў, аднак супадзенне дат дазваляе выказаць здагадку, што ў дадзеным выпадку ён дзейнічаў не па ўласнай ініцыятыве, а згодна прашэння Кюстына.

[452] Некаторыя чытачы і крытыкі Кюстына лічылі сцэну ў катэджы выдуманай або ненатуральнай. Так, Сен-Марк Жырардо ў першай частцы сваёй рэцэнзіі (Journal des Debats, 4 студзені 1844 г.) называе ветлівую размову імператрыцы і цэсарэвіча з Кюстынам камедыяй, якую, згодна слоў самага Кюстына, заўсёды разыгрываюць перад замежнікамі рускія, прычым камедыяй такой спрытнай, што яна ўвяла ў зман і Кюстына "(гэтае сцярджэнне было аспрэчана Я. Н. Тоўстым ў брашуры "Ліст рускага да французскага журналіста пра дыятрыбы антыруская прэсы "- Tolstoy. Lettre. P. 10-13).Тым не менш вядома, што Кюстын на самай справе абмяркоўваў з імператрыцай лёс братоў Гуроўскіх, у прыватнасьці Адама. У лісьце да Адама ад 31 жніўня/12 верасня 1839 г. ён пераказвае словы імператрыцы: "Мы шмат чакаем ад графа Адама Гуроўскага цяпер, пасьля таго як ён адумаўся і стаў на праўдзівы шлях"(Forycki R. Miedzy apostazja a palinodia polityczna; hrabia Adam Gurowski i markiz de Custine // Blok-Notes Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza. Warszawa. 1991. No ю. S. 320).

[453] З ліста Кюстына да Сафі Гэ ад 12 чэрвеня 1839 з Эмса вядома, што І. Гуроўскі, які прыехаў у Эмс з ангельскім пашпартам, баяўся сутыкнуцца з кім-небудзь із рускіх і таму адразу па прыездзе рускага цэсарэвіча са світай палічыў за лепшае з'ехаць у Бельгію; таму Ж. Ф. Тарн называе згадку аб сустрэчы вялікага князя з Гуроўскім недакладнасьцю (гл.: Tarn. P. 513), аднак не выключана, што кароткая сустрэча ўсё ж такі адбылася. Улетку наступнага, 1840 у Эмсе, калі Кюстын яшчэ раз ўбачыўся з расійскай імператрыцай (гл. заўв. да цяп. тома, с. 263), Гуроўскі зноў знаходзіўся пры ім і "пралятаў каля рускіх прыгажунь, якія, зрэшты, вельмі непрыгожыя" (Revue de France. 1934 - Aout. P. 740).

матушка, хто ж калі пытаўся ў пятнаццаці гадовага хлопчыка, што ён здзейсніў у палітыцы?" Гэты адказ, поўны сардэчнасьці і розуму, вывеў мяне з цяжкага становішча – але і паклаў канец гутарцы. Калі б я адважыўся растлумачыць маўчанне імператрыцы, я б так перадаў яе думкі: "Каму патрэбен сёння ў Расіі паляк[454], якому вернута імператарская ласка? Для спрадвечна рускіх ён вечна будзе прадметам зайздрасьці і ў новых сваіх спадароў не выкліча іншых пачуццяў, акрамя насцярожанасьці. Сваё жыццё і здароўе ён растраціць у выпрабаваннях, якім яго падвергнуць, каб пераканацца ў яго вернасці; а затым, у выніку, калі ўсе нарэшце пераканаюцца, што на яго можна разлічваць, яго стануць пагарджаць менавіта таму, што на яго разлічваюць. Ды і што я магу зрабіць для гэтага юнака? Ўплыў мой такі малы!"

Не думаю, каб я моцна памыляўся, мяркуючы, што такімі былі думкі імператрыцы – я і сам думаў прыкладна тое ж самае. Пра сябе абодва мы заключылі, што для дваранiна, у якога няма больш ні суграмадзян, ні братоў па зброі, меншым з двух няшчасьцяў будзе заставацца ўдалечыні ад краіны, дзе ён з'явіўся на свет: толькі адна глеба яшчэ не азначае айчыну, і няма нічога горш, чым становішча чалавека, які дома жыве, нібы на чужыне. Па знаку імператрыцы ўсе мы, вялікі князь, спадарыня ***, яе дачка і я, вярнуліся ў катэдж. У гэтым доме мне хацелася б бачыць менш раскошы ў абстаноўцы і больш прадметаў мастацтва.

~271~

Першы паверх падобны на ўсякае жыллё заможнага і вытанчанага ангельца; але там няма ні адной першакласнай карціны, ні аднаго кусочка мармуру, ні аднаго глінянага гаршка, якія б выяўлялі ярка накіраваную схільнасць гаспадароў да маляўнічых або скульптурным шэдэўраў. Я не маю на ўвазе ўменне так-сяк маляваць самому; я маю на ўвазе густ да прыгожага, доказ таго, што вы любіце мастацтва і адчуваеце яго. Я заўсёды шкадую, калі такі запал адсутнічае ў людзей, якім так лёгка было б яго задавальняць. І не трэба казаць, што занадта каштоўныя статуі або карціны былі б недарэчныя ў катэджы; гэты

[454] Імператар не давяраў палякам, нават калі яны выяўлялі яму сваю пакорлівасць, і на пытанне Баранта, ці не спрабуюць польскія выгнаннікі вымаліць у яго прабачэнне і вярнуцца на радзіму, адказваў: "Не, дзякаваць Богу; гэта была б пакорлівасць няшчырая; ад іх нічога добрага чакаць не даводзіцца ", - хоць, зрэшты, тут жа прыгадаў некалькіх палякаў, якія, "дамогшыся права вярнуцца, паводзілі сябе хвацка і служылі са стараннасьцю "[Souvenirs. Т. 5. Р. 4; данясенне ад 6 лістапада 1836 г.). Такое стаўленне Мікалая I да палякаў знаходзіла адлюстраванне ў французскай прэсе: газета "Commerce" 8 лютага 1838 г. пераказвала, нібыта са слоў Баранта, рэпліку імператара ў адказ на хадайніцтва за нейкага паляка-эмігранта: "У мяне і так занадта шмат палякаў; іх у мяне поўна ў войску, сярод чыноўнікаў, а паміж тым ні адзін не выклікае ў мяне даверу. Вазьміце, напрыклад, майго обер-егермейстэра графа Браніцкага; яго маці - пляменіца Пацёмкіна, яго бацька быў павешаны палякамі; ён валодае у Расіі мільённым багаццем, і нягледзячы на ўсё гэта, ён аддаў бы палову свайго багацця за тое, каб паслаць мяне к чорту". Падазрэнні імператара былі далёка не заўсёды марнымі; яны спраўдзіліся, напрыклад, у выпадку з братам Ігнацыя Гуроўскага, Адамам. "Характар палякаў, - сцвярджала справаздача Трэцяга Аддзялення за 1844, - выразна выказалася ў графе Адаме Гуроўскім, які разам з іншымі ўдзельнікамі польскага мецяжу сышоў за мяжу і ў 1835 атрымаў Усяміласцівейшы дазвол вярнуцца ў Расію; тут ён быў узнагароджаны шмат якімі ласкамі манарха, але, нягледзячы на гэта, у красавіку 1844 г. збег за мяжу! Такія амаль што ўсе палякі: колькі ні даруй ім ласкі, яны ўсё застаюцца ворагамі Расіі!"(ГАРФ. Ф. 109. Оп. 223. No 9 - ^ - 13 ^ - ^ -).

дом – упадабанае месцазнаходжанне сваіх уладальнікаў, а калі вы наладжваеце сабе месцазнаходжанне на свой лад і моцна любіце мастацтва, вы заўсёды выявіце свой густ да яго, хай нават рызыкуючы парушыць адзінства стылю, зграшыць супраць гармоніі; ў дадатак ў імператарскім катэджы вядомы разнабой цалкам дазволены.

Аднак рускія імператары – зусім не імператары рымскія; яны не лічаць, што згодна свайму становішчу абавязаны шанаваць мастацтва. Па планіроўцы і ўбранню катэджа становіцца відавочна, што ўладкаванне і агульная задума гэтага жытла грунтуецца на сямейных звычках і прыхільнасцях. Гэта нават лепш, чым пачуццё прыгожага, аб'яўленае ў геніяльных творах. Адзінае, што не спадабалася мне ў размяшчэнні і абстаноўцы гэтага элегантнага прытулку – занадта рабскае капіраванне ангельскай моды. Першы паверх мы агледзелі вельмі хутка, з боязі надакучыць нашаму провожатаму. Прысутнасць найсвятлейшага чычэронэ бянтэжыла мяне. Я ведаю, што нішто так не скоўвае гаспадароў, як наша нясмеласць, калі толькі яна не напускная, закліканая падлізацца да іх; веданне іх характару толькі ўзмацняе мае цяжкасці, бо я перакананы, што абавязкова ім не спадабаюся. Яны любяць з усімі адчуваць сябе нязмушана, а адзіны спосаб гэтага дасягнуць – быць нязмушаным самому. Так што я не сумняваюся, што поспеху мець не буду – і падобная перакананасць дашчэнту мяне засмучае, бо каму ж прыемна не падабацца іншым? З гаспадаром, прымудроным гадамі, я магу, ва ўсякім разе, пачаць сур’ёзную размову, але калі гаспадар малады, лёгкі, вытанчаны і вясёлы, то я асуджаны. Вельмі вузкая, але ўпрыгожаная англійскімі дыванамі лесвіца прывяла нас на другі паверх; там размешчаны пакой вялікай княжны Марыі, дзе прайшла частка яе дзяцінства (цяпер ён пусты); пакой вялікай княжны Вольгі, верагодна, нядоўга будзе заставацца жылым. Так што імператрыца мела рацыю, кажучы, што катэдж занадта вялікі. Гэтыя два пакоі амаль ва ўсім падобныя і адрозніваюцца цудоўнай прастатой.

Вялікі князь спыніўся на верхняй прыступцы лесвіцы і

звярнуўся да мяне з царскай пачцівасьцю, сакрэт якой яму вядомы, нягледзячы на крайнюю маладосць: "Не сумняваюся, што вы б аддалі перавагу ўсё тут агледзець без мяне, а сам я столькі раз гэта бачыў, што, прызнаюся, таксама аддаю перавагу пакінуць вас у грамадстве адной спадарыні ***; завяршайце ваш агляд, а я вярнуся да маці і буду вас чакаць разам з ёю".

На тым ён зрабіў нам выкананы вытанчанасці паклон і пайшоў, скарыўшы мяне пахвальнай непасрэднасьцю свайго абыходжаньня. Вялікая перавага для гасудара – быць чалавекам добра выхаваным! Значыць, на гэты раз я не зрабіў ўражання, якое звычайна выраблю; сарамлівасць, якую я адчуваў, не выявілася заразлівай. Калі б ён адчуў тую ж няёмкасць, што і я, ён бы застаўся, бо нясмелы здольны толькі цярпець пакуты, не ўмеючы ад іх пазбавіцца; становішча колькі заўгодна высокае не ратуе ад прыступаў нясмеласьці; ахвяра, спаралізаваная ёю, на якой бы прыступцы грамадзкай лесвіцы яна ні знаходзілася, не мае магчымасьці ні процідзейнічаць таму, у чым нагода яе сораму, ні бегчы ад яе.

Здараецца, падобная пакута нараджаецца із незадаволенага і залішне вялікага самалюбства. Чалавек, які баіцца, што яго меркаванне аб самім сабе ніхто не падзяляе, робіцца баязьлівым із ганарыстым. Але часцей за ўсё нясмеласць ёсць ўласцівасць чыста фізічнае, род хваробы.

Бываюць людзі, якія не могуць адчуць на сабе чужога позірку, не зведаўшы невытлумачальнай няёмкасці. Падобны погляд ператварае іх у камень: ён абмяжоўвае іх хаду і думкі, перашкаджае ім размаўляць і рухацца; гэта шчырая праўда, і сам я часцяком адчуваў значна больш моцную фізічную баязьлівасьць у вёсках, дзе на мяне, чужаземца, былі накіраваны ўсе погляды, чым у самых пышных салонах, дзе на мяне ніхто не звяртаў увагі. Я мог бы напісаць цэлы трактат аб розных відах нясмеласці, бо ўяўляю із сябе дасканалы яе ўзор; ніхто, як я, не пакутаваў з самага дзяцінства ад прыступаў гэтай невылечнай хваробы, якая, дзякаваць Богу, людзям наступнага за мною пакалення амаль зусім невядома – лішні доказ таго, што баязлівасць не толькі плод фізічнай схільнасці, але галоўным чынам вынік выхавання.

У свеце гэты фізічны недахоп прынята хаваць, вось і ўсё: нярэдка сарамлівейшымі із людзей бываюць людзі самыя выбітныя па свайму паходжанню, званню і нават па сваіх якасьцях. Я доўгі час лічыў, што нясмеласць – тое ж самае, што сціпласць у спалучэнні з празмернай пачцівасцю да сацыяльных адрозненняў альбо да разумовых талентаў; але як тады растлумачыць нясмеласць у вялікіх пісьменнікаў і гаспадароў? На шчасце, у Расіі асобы імператарскага сямейства зусім не нясмелыя, яны належаць свайму стагоддзю; ў іх абыходжанні і прамовах няма і следу збянтэжанасці, якой

так доўга пакутавалі аўгусцейшыя гаспадары Версалю і іх прыдворныя – бо што можа абмяжоўваць больш, чым нясмелы гаспадар?

Як бы там ні было, але пасьля сыходу вялікага князя я адчуў найвялікшую палёгку; пра сябе я падзякаваў яму за тое, што ён здолеў так правільна адгадаць маё жаданне і так ветліва яго выканаць. Чалавеку напалову выхаванаму ніколі не прыйдзе ў галаву пакінуць госця аднаго, каб зрабіць яму прыемнае; аднак жа часам немагчыма даставіць госцю большага задавальнення. Уменне пакінуць госця, не выклікаючы ў яго шок, ёсць вяршыня абыходлівасць і вышэйшая праява гасціннасці. Падобная натуральнасць ў паўсядзённым свецкім жыцці – тое ж, што ў палітыцы свабода, не абцяжараная бязладзіцай: усе пра яе пастаянна мараць, але дасягнуць ніяк не могуць.

У той момант, калі вялікі князь пакідаў нас, мадэмуазель *** стаяла ззаду сваёй маці; юны гаспадар, праходзячы міма яе, спыняецца з вельмі важным і ледзь насмешлівым выглядам і моўчкі адвешвае ёй глыбокі паклон. Дзяўчына, разумеючы, што ў гэтым прывітанні схавана іронія, не вымаўляе ні слова і пры ўсёй сваёй прыветлівасьці на паклон не адказвае. Гэтае адценне ў адносінах уразіла мяне і здалося на рэдкасць тонкім. Сумняваюся, каб хто-небудзь з дваццаціпяцігадовых жанчын тут пры двары праявіў такую незвычайную смеласць; адной толькі нявіннасьці ўласціва спалучаць законнае пачуццё

ўласнай годнасці, якое ніхто не павінен губляць, з павагай да асобаў, надзеленых уладай. Гэтая ўзорная далікатнасць не прайшла незаўважанай:

– Ані не змянілася! – вымавіў, аддаляючыся, вялікі князь, спадкаемца пасада.

Дзецьмі яны раслі разам – розніца ў пяць гадоў не замінала ім нярэдка гуляць у адны і тыя жа гульні. Падобная блізкасць не забываецца, нават і пры двары. Нямая сцэна, якую яны разыгралі, нямала мяне пацешыла. Мне было асабліва цікава зірнуць на імператарскую сям'ю знутры. Каб па вартасці ацаніць гэтых гаспадароў, трэба бачыць іх зблізку: яны створаны для таго, каб стаяць на чале сваёй краіны, бо з'яўляюцца ва ўсіх адносінах першымі сярод сваёй нацыі. З усяго бачанага мною ў Расіі імператарская сям'я ў найбольшай меры заслугоўвае захаплення і зайздрасці замежнікаў.

Пад самым дахам катэджа знаходзіцца кабінет імператара. Гэта даволі вялікая і вельмі сціпла ўпрыгожаная бібліятэка. З яе балкона адкрываецца від на мора. Не пакідаючы гэтага назіральнага пункта, прыстасаванага для навуковых заняткаў, імператар можа сам камандаваць сваім флотам. Для гэтай мэты ў яго ёсць падзорная труба, рупар і маленькі пераносны тэлеграф. Мне хацелася б вывучыць гэты пакой і ўсё, што ў ім знаходзіцца

ва ўсіх падрабязнасцях і задаць шмат пытанняў, але я пабаяўся, як бы мая цікаўнасць не здалася нясціплай, і аддаў перавагу агледзець усё бегла, чым выглядаць так, быццам з'явіўся апісваць маёмасць. Да таго ж мяне заўсёды цікавіць толькі агульны парадак рэчаў: ён, як правіла, дзівіць мяне мацней, чым асобныя дэталі. Я падарожнічаю, каб бачыць розныя рэчы і складаць пра іх меркаваньне, а не для таго каб вымяраць іх, пералічваць і капіяваць у дакладнасці.

Пусьціўшы мяне ў катэдж, можна сказаць, у сваёй прысутнасці, яго насельнікі выказалі мне ласку. Вось чаму я палічыў сваім абавязкам паказаць, што варты гэтай міласьці, і, абышоўшыся без залішне дасканалых пошукаў, абмежаваўся пахвальна-паважаючымі выказваннямі.

Падзяліўшыся сваімі думкамі са спадарыняй ***, якая выдатна зразумела маю далікатнасць, я паспяшаўся да імператрыцы і вялікага князя спадкаемцы пасада, каб развітацца.

Мы знайшлі іх у садзе; сказаўшы яшчэ некалькі ласкавых слоў, яны развіталіся са мной. Я застаўся задаволены ўсім, што ўбачыў, але ў асаблівасці быў ім ўдзячны за дабрыню і зачараваны высакароднасцю і непаўторнай вытанчанасьцю, з якім мяне прымалі.

Выйшаўшы з катэджа, я сеў у карэту і адправіўся спешна аглядаць Араніенбаум[455] – знакаміты палац Кацярыны II, збудаваны Меншыкавым. Гэты

[455] мясцовасць, дзе ў канцы XVII стагоддзя знаходзілася мыза Тэірыс, дараваная на пачатку XVIII стагоддзя Пятром I Аляксандру Данілавічу Меншыкаву (1673-1729). Які ў 1710 пачаў будаваць тут Вялікі палац, ў 1727 г., пасьля арышту і высылкі ўладальніка адышоў разам з тэрыторыяй у казну. У 1743-1762 гг. Араніенбаумскі палац быў рэзідэнцыяй вялікага князя Пятра Фёдаравіча (будучага імператара Пятра III); з 1831 стаў летняй рэзідэнцыяй вялікага князя Міхала Паўлавіча і яго жонкі.

няшчасны быў сасланы ў Сібір перш, чым давяршыў дзівоснае ўбранне свайго жылля, якое было палічана залішне царскай для міністра. Цяпер палац належыць вялікай княгіні Алене, нявестцы цяперашняга імператара. Размешчаны ён у двух-трох мілях ад Пецяргофа, на ўвазе мора, на працягу той жа берагавой скалы, на якой стаіць імператарскі палац, і хоць і выбудаваны з дрэва, але выгляд мае вялікі; прыбыў я туды даволі рана, каб як след агледзець усё, што ёсць у ім цікавага, і абыйсьці яго сады. Вялікай княгіні ў той час не было ў Араніенбауме. Нягледзячы на неасцярожнае захапленне раскошай чалавека, які ўзвёў гэты палац, і на пышнасць, якой атачылі сябе тыя вялікія, што жылі там замест яго, сам будынак не такі ўжо і вялікі. Дом злучаецца з паркам з дапамогай тэрас, усходаў, прыступак ганка, балконаў, пакрытых апельсінавымі дрэвамі і кветкамі, і гэтае ўбранства служыць для ўпрыгожвання і таго, і іншага; сама па сабе архітэктура палаца больш чым пасрэдная. Вялікая княгіня Алена выказала тут густ, які выяўляецца ва ўсіх яе ўдасканаленнях, і ператварыла Араніенбаум ў прыгожае жыллё – нягледзячы на маркотныя наваколлі і неадступныя ўспаміны пра тыя драматычныя падзеі, што адбыліся ў гэтым месцы.

Выйшаўшы з палаца, я папрасіў паказаць мне разваліны маленькага ўмацавання, з якога Пятра III вывезлі ў Ропшу, дзе ён быў

забіты[456]. Мяне адвялі ў нейкую вёсачку, якая стаіць у баку; я ўбачыў перасохшыя равы, сляды фартыфікацый і груды камянёў – сучасныя руіны, якія ўзніклі дзякуючы хутчэй палітыцы, чым часу. Аднак вымушанае маўчанне, ненатуральная адзінота, пануючая над гэтымі праклятымі абломкамі, акрэсліваюць перад намі як раз тое, што хацелася б схаваць; як і паўсюль, афіцыйная хлусня тут абвяргаецца фактамі; гісторыя – гэта чароўнае люстэрка, у якім народы, пасьля сьмерці вялікіх людзей, якія зрабілі самы вялікі ўплыў на рэчаіснасць, бачаць іхныя безнадзейныя крыўлянні. Людзі сыходзяць, але іхнае аблічча застаецца захаваным на гэтым няўмольнае шкле. Праўду не пахаваеш разам з нябожчыкамі: яна перамагае над боязьню гаспадароў і над лісьлівасьцю народаў, бо ні боязь, ні лісьлівасць не могуць заглушыць абуральную кроў; праўда выяўляе сябе праз сьцены ўсіх сутарэнняў і нават праз магільныя склепы; асабліва красамоўныя магілы людзей вялікіх, бо пахаванні цёмных людзей лепш, чым маўзалеі гаспадароў, ўмеюць захоўваць таямніцу аб злачынствах, памяць аб якіх звязана з памяццю пра нябожчыка. Калі б я не ведаў загадзя, што палац Пятра III быў разбураны, я мог бы пра гэта здагадацца; бачачы, з якой стараннасцю тут імкнуліся забыцца на мінулае, я здзіўляюся іншаму: нешта ад яго ўсё ж такі застаецца. Разам са сценамі павінны былі знікнуць і самыя імёны. Мала было разбурыць умацаванне, варта было б сцерці з твару зямлі і палац,

---

[456] У другой палове 17??. у Араніенбауме паўстаў невялікі ваенны гарадок – Петэрштадт. У цэнтры яго была пабудавана земляная крэпасць з пяццю бастыёнамі, а ўнутры яе – каменны двухпавярховы палац і некалькі службовых пабудоў. Калі гэтыя апошнія былі разабраны ў канцы XVIII ст., а земляныя ўмацаванні знесены на пачатку XIX ст., то палац Пятра III захаваўся да нашых дзён. У палацы ў Ропшы імператар Пётр III, пазбаўлены пасада Кацярынай II 28 чэрвеня 1762 г., быў 6 ліпеня 1762 г. забіты Аляксеем Арловым.

размешчаны ўсяго ў чвэрці лье адсюль: кожны, прыбыўшы ў Араніенбаум, неспакойна шукае ў ім сляды той турмы, дзе Пятра III прымусілі падпісаць добраахвотнае адрачэнне ад пасаду, якое стала яго смяротным прысудам, бо, аднойчы дабіўшыся ад яго гэтай ахвяры, трэба было перашкодзіць яму перадумаць.

Вось як апавядае аб забойстве гэтага гаспадара ў Ропшы сп-р дэ Рюльер[457] ў сваіх анекдотах з расійскага жыцця, надрукаваных у працяг яго "Гісторыі Польшчы": "Жаўнеры былі здзіўлены зробленым: яны не разумелі, што за насланне авалодала імі і прымусіла адабраць карону ва ўнука Пятра Вялікага, каб перадаць яе нейкай немцы. Амаль усе дзейнічалі без усялякага плана і намеру, захопленыя парывам іншых; а калі задавальненне распараджацца каронай вычарпалася, кожны, вярнуўшыся ў свой нізкі стан, не адчуваў нічога, акрамя згрызот сумлення. У кабаках матросы, не браўшыя ўдзел ў мяцяжы, прылюдна папракалі гвардзейцаў у тым, што тыя прадалі свайго імператара за куфаль піва. Пакаянне, якое апраўдвае нават і найвялікшых злачынцаў, загаварыла ва ўсіх сэрцах. Аднойчы ноччу вайсковая частка, адданая імператрыцы, ўзбунтавалася з пустога жаху; жаўнеры вырашылі, што "матушка ў небяспецы". Прыйшлося разбудзіць імператрыцу, каб яны ўбачылі яе на ўласныя вочы. На другую ноч – новы бунт, яшчэ больш небяспечны. Да таго часу, пакуль быў жывы імператар, падставы для трывогі знаходзіліся пастаянна, і здавалася, што спакою не будзе.

~276~

Адзін із графаў Арловых – бо тытул гэты ім быў падараваны з самага першага дня, – той самы жаўнер па мянушцы "памечаны", што ўтаіў запіску княгіні Дашкавай[458], і нехта Цяплоў, выйшаўшы із самых нізкіх чыноў дзякуючы асабліваму мастацтву пазбаўляцца супернікаў, разам прыйшлі да няшчаснага

[457] Рюльер Клод Карламан дэ (1735-1799;) – французскі паэт і гісторык, ў 1760 г. прыбыў у Пецярбург у якасьці сакратара французскай амбасады пры пасланніку барону дэ Брэт і стаў сведкам перавароту 1762, які прывёў Кацярыну да ўлады. Пасьля вяртання ў Францыю, ў 1768 г., Рюльер атрымаў заказ напісаць у павучанне дафіна, будучага караля Людовіка XVI, гісторыю смут ў Польшчы; рускі двор прапаноўваў яму вялікія грошы за тое, каб ён адмовіўся ад гэтай працы, але Рульер адхіліў прапановы, паабяцаўшы толькі нічога не друкаваць да сьмерці Кацярыны II, і на самай справе цалкам “Гісторыя анархіі ў Польшчы і раздрабнення гэтай рэспублікі”; была выдадзена толькі ў 1807; тым не менш урыўкі із яе чыталіся ў парыжскіх салонах і нават адкрылі іх аўтару шлях ў Французскую акадэмію (1787); да кнігі пра Польшчу прымыкае твор, які цытуе Кюстын: ”Анекдоты пра пераварот ў Расіі”; (выд. 1797; рус. пераклад. гл. у кн.: “Расія XVIII ст. вачамі замежнікаў. Л., 1989)”; і які малюе перад чытачом выяву дзяржавы, дзе ўсімі валодае жах і дзе дэспатычная ўлада бязлітасна прыгнятае ўсіх падданых. У цытуемым Кюстынам урыўку із Рюльера згаданы: княгіня Кацярына Раманаўна Дашкова (1744-1810), паплечніца Кацярыны II падчас перавароту; Рыгор Мікалаевіч Цяплоў (1717-1779) - сакратар Кацярыны II; князь Фёдар Сяргеевіч Барацінскі (1742-1814) - паручнік лейб-гвардзейскага Прэабражэнскага палка, пасьля обер-гофмаршал Кацярыны; граф Мікіта Янавіч Панін (1718-1783) - дыпламат, выхавальнік вялікага князя Паўла Пятровіча; Рыгор Аляксандравіч Пацёмкін (1739-1791); пасьля святлейшы князь Таўрычаскі і фаварыт імператрыцы

[458] Намёк на эпізод, расказаны Рюльерам раней: напярэдадні перавароту 1762 княгіня Дашкова напісала Кацярыне запіску: “Прыязджай, матухна, час дарагі”; і паслала з Арловым, а той, “думаючы прысвоіць на карысць сваёй сям’і гонар рэвалюцыі (...) меў дзёрзкую хітрасць ўтаіць запіску княгіні Дашкавай і абвясціў імператрыцы: “Гасударыня, не губляйце ні хвіліны, спяшаецеся!”; (Расія XVIII стагоддзя вачамі замежнікаў. Л., 1989. С. 289).

кесара; увайшоўшы, яны абвясцілі, што папалуднуюць разам з ім; перад трапезай, згодна з рускім звычаем, падавалі шклянкі з гарэлкай. Шклянка, выпітая імператарам, была з атрутай. Ці таму, што яны спяшаліся абвясціць аб перамозе, ці таму, што, спужаліся сваіх дзеянняў, яны вырашылі скончыць з ім хутчэй, але праз хвіліну яны пажадалі наліць ўладару другую шклянку. Ён адмовіўся – нутро яго ўжо палала, і лютыя твары выклікалі ў ім падазрэнні; яны ўжылі сілу, каб прымусіць яго выпіць, ён – каб іх адштурхнуць. Уступіўшы ў гэтую страшную сутычку, забойцы, каб заглушыць крыкі, якія былі чуваць ўжо здалёк, накінуліся на імператара, схапілі за горла, павалілі на зямлю; але паколькі ён абараняўся так, як толькі можа чалавек, даведзены да крайняга адчаю, а яны пазбягалі наносіць яму раны, бо ім прыходзілася баяцца за свой лёс, то яны заклікалі на падмогу двух верных афіцэраў з царскай аховы, якія знаходзіліся ў той момант звонку, каля дзвярэй турмы. То быў самы юны з князёў, Барацянскіх, і нехта Пацёмкін, семнаццаці гадоў ад роду[459]. Удзельнічаючы ў гэтай змове, яны выказалі такую стараннасць, што, нягледзячы на крайнюю маладосць, ім было даручана вартаваць імператара. Яны прыбеглі, трое забойцаў завязалі і сцягнулі сурвэтку вакол шыі няшчаснага гаспадара, у той час як Арлоў, стаўшы каленамі яму на грудзі, ціснуў яго і не даваў дыхаць; так яны нарэшце яго ўдушылі, і ён безжыццёва павіс ў іх на руках. У дакладнасці невядома, якім быў ўдзел імператрыцы ў гэтай падзеі; але пэўна тое, што ў дзень, калі ўсё адбылося, гаспадарыня ў вялікім вяселлі прыступала да абеду, як раптам увайшоў да яе той самы Арлоў, ускудлачаны, пакрыты потам і пылам, у разарванай вопратцы і з разгубленым тварам, выказваю жах і нецярпенне. Увайшоўшы, бліскучымі, трывожнымі сваімі вачамі шукаў ён позірку імператрыцы. Тая моўчкі паднялася і пайшла ў кабінет, куды ён пайшоў за ёю і куды праз некалькі хвілін загадала яна заклікаць графа Паніна, прызначанага ўжо яе міністрам; яна апавясціла яго аб тым, што імператар памёр. Панін параіў перачакаць ноч і распаўсюдзіць вестку назаўтра, так, нібы яна атрымана ноччу. Парада была прынята, і імператрыца, як ні ў чым не бывала, вярнуўшыся да стала, працягвала абед з ранейшай весялосцю. Назаўтра ж, калі ўсіх апавясцілі, што Пятро памёр ад гемараідальнай колікі, яна з'явілася на людзях заплаканай і абвясціла сваю страту з дапамогай указа". Аглядаючы парк у Араніенбауме, шырокі і прыгожы, я наведаў шмат якія з альтанак, у якіх імператрыца Кацярына

прызначала любоўныя спатканні[460]; ёсць сярод іх цудоўныя; ёсць і такія, дзе валадарыць благі густ і дзяцінства ў аздабленні; ў цэлым архітэктуры гэтых

[459] Фармулёўка, даслоўна пераказвала фразу із ліста Кацярыны II да Панятоўскага ад 10 жніўня 1762 года, прысвечанага падзеям 6 ліпеня. Пацёмкін (якому было ў той час 23 гады) канваяваў карэту Пятра III із Араніенбаума ў Пецяргоф і быў у Ропшы у дзень сьмерці "былога імператара", аднак пры яго сьмерці, відаць, не прысутнічаў (гл.: Рускі біяграфічны слоўнік. СПб., 1905. Т . 14. С. 650).

[460] Інтэнсіўнае будаўніцтва ў Араніенбауме ішло ў першыя гады царавання Кацярыны II: у 1762 на паўднёвы-захад ад Вялікага (Меншыкаўскага) палаца пачалося будаўніцтва "Уласнай дачы" імператрыцы, у склад якой уваходзілі Кітайскі палац і шырокі парк; будаўніцтва вялося дзесяць гадоў, а затым цікавасць імператрыцы да гэтых месцаў некалькі зменшылася.

збудаванняў бракуе стылю і велічы; але для таго ўжывання, да якога прызначыла іх мясцовае бажаство, яны цалкам прыдатныя.

Вярнуўшыся ў Пецяргоф, я ў трэці раз начаваў у тэатры. Сёння раніцай, вяртаючыся назад у Пецярбург, я паехаў праз Чырвонае Сяло, дзе разбіты вельмі цікаўны на погляд ваенны лагер. Адны кажуць, што тут ў намётах альбо па навакольных вёсках размяшчаюцца сорак тысяч чалавек імператарскай гвардыі, іншыя кажуць – семдзесят тысяч. У Расіі кожны пераконвае мяне, што яго лічба дакладная, але нішто не прыцягвае менш маю цікавасць, чым гэтыя адвольныя падлікі, бо няма нічога больш ілжывага. Захапляе мяне толькі ўпартасць, з якой тут імкнуцца вас падмануць адносна падобных рэчаў. Прытворства тут такога роду, што аддае дзіцінствам. Народы пазбаўляюцца ад яго, калі з дзяцінства пераходзяць у сталасць. Мне было цікава назіраць разнастайнасць мундзіраў і параўноўваць паміж сабою выразныя, дзікія асобы адборных жаўнераў, звезеных сюды з усіх канцоў імперыі; доўгія шэрагі белых намётаў зіхацелі пад сонцам, паўтараючы няроўнасці мясцовасці, якую здалёк можна было лічыць плоскай, але якая, калі па ёй хадзіць, выяўляцца моцна перасечанай і дастаткова маляўнічай. Кожнае імгненне я шкадую пра тое, наскольки нямглыя мае словы адлюстраваць некаторыя паўночныя мясьціны і ў асаблівасці некаторыя светлавыя эфекты. Некалькі мазкоў на палатне дазволілі б вам лепш уявіць сабе гэтую маркотную, ні на што не падобную краіну, чым цэлыя тамы апісанняў.

Ліст семнадцаты

Палітычныя забабоны. – Наступствы абсалютнай улады. – Адказнасць імператара. – Лік патануўшых ў Пецяргофе. – Пагібель двух ангельцаў. – Іхная маці. – Урывак з аднаго ліста. – Апавяданне жывапісца аб гэтым здарэнні. – Вынятак з "часопісу дэ Деба" за кастрычнік 1842. – Згубная абачлівасць. – Бязладдзе на параходзе. – Судна, выратаванае адным ангельцам. – Што азначае ў Расіі паводзіць сябе тактоўна. – Чаго Расіі не хапае. – Следства тутэйшага ладу кіравання: што павінен адчуваць праз яго імператар. – Дух рускай паліцыі. – Знікненне пакаёўкі. – Замоўчванне падобных фактаў. – Ветлівасць простага люду. – Што яна азначае. – Два фурманы. – Жорсткасць фельдъегера. – Для чаго ў падобнай краіне трэба хрысціянства. – Падманлівы спакой. – Сварка грузчыкаў на судне, нагружаным дравамі. – Праліваць кроў. – Як дзейнічаюць паліцэйскія. – Абуральная жорсткасць. – Падобнае абыходжанне зневажальна для ўсіх. – Як глядзяць на гэта рускія. – Выказванне арцыбіскупа Тарантскага. – Аб рэлігіі ў Расіі. – Два віды цывілізацыі. – Грамадства, рухаемае ганарыстасьцю. – Імператар Мікалай узводзіць Аляксандраву калону. – Рэформа мовы. – Як прыдворныя дамы абыходзяць загады імператара. – Сабор Святога Язэпа. – Яго неабсяжнасць. – Дух грэцкай веры. – Адрозненне паміж каталіцкай царквой і цэрквамі схізматычнымі. – Зняволенасць грэцкай царквы – Плён гвалту, учыненага над ёю Пятром I. – Гутарка з адным французам. – Арыштанцкая фурманка. – Якая існуе сувязь

паміж палітыкай і тэалогіяй. – Бунт, выкліканы адной фразай імператара. – Крывавыя сцэны на беразе Волгі. – Крывадушнасць рускага ўрада. – Гісторыя паэта Пушкіна. – Асаблівае становішча яго як паэта. – Яго рэўнасць. – Дуэль са шваграм. – Пушкін забіты. – Дзеянне, вырабленае яго смерцю. – Як імператар аддаў даніну ўсеагульнаму смутку. – Юны энтузіяст. – Ода да імператара. – Якога ўзнагароджання яна ганаравалася. – Каўказ. – Характар пушкінскай здольнасьці. – Мова велікасвецкіх асобу Расіі. – Злоўжыванне замежнымі мовамі. – Наступствы маніякальнай прыхільнасці да ангельскіх гувернантак ў Францыі. – Перавага кітайцаў. – Змешванне моў. – Русо. – Рэвалюцыя, пагражае французскаму густу.

Пецярбург, 29 ліпеня 1839 года[461].

Сёння раніцай я здолеў атрымаць апошнія зьвесткі пра бедства, якое здарылася падчас урачыстасьцей ў Пецяргофе, і яны пераўзышлі ўсе мае чаканні. Зрэшты, мы ніколі не даведаемся дакладна сапраўдных абставін гэтага здарэння. Кожны няшчасны

выпадак лічыцца тут справай дзяржаўнай важнасці – бо гэта значыць, што Гасподзь Бог забыўся пра свой доўг перад імператарам. Душа гэтага грамадства ёсць палітычныя забабоны, якія ўскладаюць на гаспадара клопат аб усіх нягодах слабых, якія церпяць ад моцных, аб усіх зямных скаргах на тое, што паслана нябёсамі; калі мой сабака параніцца, ён прыходзіць за лячэннем да мяне; калі Гасподзь карае рускіх, яны заклікаюць да цара. Гаспадар тут ні за што не нясе адказнасці як палітык, затое гуляе ролю Прывіду, які адказвае за ўсё: такое натуральнае следства ўзурпацыі чалавекам правоў Бога. Калі манарх згаджаецца,

каб яго лічылі кімсьці большым, чым простым смяротным, ён прымае на сябе ўсё тое зло, якое неба можа паслаць на зямлю падчас яго кіравання; падобнага роду палітычны фанатызм спараджае такія далікатныя сітуацыі, такую змрочную падазронасць, пра якія не маюць уяўлення ні ў адной іншай краіне[462]. У давяршэнне да ўсяго, таямніца, якой тутэйшая паліцыя лічыць патрэбным атачаць кожнае няшчасьце, ні ў якай меры не залежачае ад волі чалавека, безсэнсоўная пастолькі, паколькі пакідае свабоду ўяўленню; кожны распавядае пра адны і тыя ж падзеі па-рознаму, у адпаведнасьці са сваімі інтарэсамі, асьцярогамі, у залежнасці ад сваёй ганарыстасьці або характару, ад таго, якога меркавання вымушае яго трымацца пасада пры двары і становішча ў свеце; вынікам гэтага з’яўляецца тое, што ісціна ў Пецярбургу становіцца чымсьці абстрактным – тым жа, чым яна стала ў Францыі з нагоды прама процілеглай: і самавольства цэнзуры, і нічым не абмежаваная свабода здольныя прывесці да падобных вынікаў і зрабіць немагчымай праверку найпрасцейшых фактаў.

---

[461] Згодна старога стылю 17 ліпеня.

[462] Заўвага Кюстына да трэцяга выдання 1846: “Глядзі брашуру с-ра Грэча”.

Так, адны кажуць, што пазаўчора загінула ўсяго толькі трынаццаць чалавек, у той час як іншыя называюць лічбу ў тысячу дзвесце, дзьве тысячы, а трэцція – у сто пяцьдзесят: судзіце самі, наколькі няўпэўнены мы ва ўсім, калі ўжо абставіны здарэння, якое адбылося, можна сказаць, на нашых вачах, назаўжды застануцца невысветленымі нават для нас саміх.

Я не перастаю здзіўляцца, бачачы, што існуе на свеце народ настолькі бясклапотны, каб спакойна жыць і паміраць у гэтым змроку, падараваным яму пільным наглядам уладароў. Да гэтага часу я меркаваў, што дух чалавека ўжо не можа больш абыходзіцца без праўды, як цела яго не можа абыходзіцца без сонца і паветра; падарожжа ў Расію вывела мяне із гэтага перакanання. Ісьціна – патрэба толькі абраных душ альбо самых перадавых нацый; просты люд задавальняецца хлуснёй, што патурае яго запалу і звычкам; хлусіць у гэтай краіне азначае ахоўваць грамадства, сказаць жа праўду значыць здзейсніць дзяржаўны пераварот.

– Глядзі заўвагу на старонцы 282.

~280~

Вось два эпізоды, за дакладнасць якіх я ручаюся. Сямейства, нядаўна перабралася з правінцыі ў Пецярбург, – спадары, прыслуга, жанчыны, дзеці, у агульнай складанасці дзевяць чалавек, – неразважліва пагрузіліся на безпалубную лодку, занадта далікатную, каб вытрымаць марскія хвалі; наляцеў град – і больш нікога з іх не бачылі; пошукі на ўзбярэжжы працягваюцца ўжо тры дні, але сёння раніцай яшчэ не выяўлена ніякіх слядоў гэтых няшчасных, у якіх няма радні ў Пецярбургу, і таму заявілі аб іх знікненні толькі суседзі. У рэшце рэшт знайшлі човен, на якім яны плылі: ён перавярнуўся і быў выкінуты на пясчаную касу недалёка ад берага, у трох мілях ад Пецяргофа і шасьці ад Пецярбурга; людзі ж, як матросы, так пасажыры, зніклі безследна. Вось ўжо бясспрэчных дзевяць загінуўшых, не лічачы матросаў, – а колькасць маленькіх лодачак, якія патанулі, накшталт гэтай, вельмі вялікая. Сёння раніцай прыйшлі апячатваць дзверы пустога дома. Ён размешчаны па суседстве з маім – калі б не гэтая акалічнасць, я б не стаў вам апавядаць пра гэты факт, бо нічога не ведаў бы пра яго, як нічога не ведаю пра шмат іншых. Прыцемкі палітыкі не прывабней чарнаты палярнага неба. А між тым, калі ўсё як след ўзважыць, значна больш выгадна было б сказаць праўду, бо калі ад мяне хаваюць хоць дробязь, мне бачыцца ўжо не малае, а нешта значна большае. Вось яшчэ адзін эпізод Пецяргофскай катастрофы. Некалькі дзён таму ў Пецярбург прыехалі трое маладых ангельцаў; я знаёмы са старэйшым з іх; іх бацька цяпер у Англіі, а маці чакае іх у Карлсбадзе. У дзень свята ў Пецяргофе двое малодшых садзяцца ў лодку, пакінуўшы на беразе старэйшага брата, які адмаўляецца ад іхных настойлівых запрашэнняў, спасылаючыся на тое, што ён не цікаўны; і вось ён цвёрда вырашае застацца, а двое братоў на яго вачах адплываюць на ненадзейнай лодцы, крычучы яму: "Да заўтра!"... Трыма гадзінамі пазней абодва загінулі, і з імі мноства жанчын, некалькі дзяцей і двое-трое мужчын, якія знаходзіліся на тым жа судне; выратаваўся толькі адзін, матрос экіпажа, лепшы плывец. Няшчасны брат, які застаўся ў жывых, ледзь ці не саромеецца таго, што

не памёр, і знаходзіцца ў невымоўнай роспачы: ён рыхтуецца да ад'езду – яму трэба будзе паведаміць гэтую навіну маці; тая напісала ім, каб яны не адмаўляліся зірнуць на свята ў Пецяргофе, дала ім поўную свабоду на той выпадак, калі ім захочацца працягнуць падарожжа, і паўтарыла, што стане цярпліва чакаць іх у Карлсбадзе. Будзь яна больш патрабавальнай, магчыма, яна выратавала б ім жыццё. Уявіце, якое мноства апавяданняў, спрэчак, ўсялякага роду меркаванняў, здагадак, ляманту выклікала б падобнае здарэнне ва ўсякай іншай краіне, і асабліва ў нашай! Колькі газет абвясцілі б, колькі галасоў сталі б паўтараць, што паліцыя ніколі не выконвае сваіх абавязкаў, што лодкі дрэнныя, лодачнікі

~281~

прагныя, што ўлады не толькі не абараняюць ад небяспекі, але, наадварот, толькі ўзмацняюць яе, ці то праз легкадумнасць, ці то праз сквапнасць; нарэшце, што адружанне вялікай князёўны святкавалася ў ліхую гадзіну, як і шмат якія адружанні гаспадароў; і які паток дат, намёкаў, цытат абрынуўся б на нашы галовы!.. А тут – нічога!!! Пануе маўчанне, якое страшней за самую бяду!.. Так, пара радкоў у газетцы, без усякіх падрабязнасцей, а пры двары, у горадзе, у вялікасвецкіх салонах – ні слова; калі ж нічога не гавораць тут, то не кажуць нідзе: у Пецярбургу няма кафэ, дзе можна было б абмяркоўваць газетныя артыкулы, ды і саміх газет не існуе; дробныя чыноўнікі яшчэ баязлівей, чым вяльможы, і калі пра нешта не адважваецца казаць начальства, пра гэта, тым больш, не кажуць падначаленыя; застаюцца купцы ды крамнікі: гэтыя хітрыя, як і ўсе, хто хоча жыць у дабрабыце у тутэйшых краях. Калі яны і кажуць пра рэчы важныя, а значыць, небяспечныя, то толькі на вуха і адзін на адзін[463]*.

---

[463] Думаю, я павінен прывесьці тут урывак із ліста, што напісала мне ў гэтым годзе адна жанчына з ліку маіх сяброў; яе апавяданне нічога не дадасць да тых дэталяў, аб якіх вы толькі што прачыталі, – хіба што толькі неверагодная асцярожнасць жывапісца-замежніка, які, апынуўшыся ў парыжскім салоне, распавёў пра падзею, якая, здарылася ў Пецярбургу трыма гадамі раней, дасць вам лепшае ўяўленне аб падаўленні розумаў у Расіі, чым мае словы. "Адзін італьянскі жывапісец, што знаходзіўся адначасова з вамі ў Санкт-Пецярбургу, жыве цяпер у Парыжы. Ён, як і вы, распавядаў мне пра катастрофу, у якой загінула каля чатырохсот чалавек. Казаў жывапісец шэптам. "Што ж, я ведаю пра гэта, – адказвала я, – але чаму вы кажаце шэптам?"–"О! Таму, што імператар забараніў мне пра гэта распавядаць". Я захапілася падобнай паслухмянасьцю, якая не ведае ні часу, ні адлегласцей. Але калі ж вы, чалавек, які не здольны трымаць ісціну пад спудам, надрукуйце свае дарожныя нататкі?" Прыкладаю да гэтага таксама вытрымку з выдатнага артыкула, надрукаванага 13 кастрычніка 1842 года ў "Часопісе дэ Дэба" з нагоды кнігі, маючай назву "Пераслед і мукі каталіцкай царквы ў Расіі". "У кастрычніку 1840 машыністы двух цягнікоў, якія ішлі па чыгунцы паміж Санкт-Пецярбургам і Царскім сялом у процілеглых накірунках, не змаглі заўважыць адзін аднаго ў густым тумане, і цягнікі сутыкнуліся. Ўсё рассыпалася дашчэнту. Кажуць, што пяцьсот чалавек палеглі на месцы – забітымі, скалечанымі, альбо больш ці менш цяжка параненымі. У Санкт-Пецярбургу ж, амаль нічога не было пра гэта вядома. Назаўтра з самай ранняй раніцы толькі некалькі цікаўных адважыліся выправіцца да месца катастрофы; яны выявілі, што ўсе абломкі расчышчаны, загінулыя і параненыя вывезены, і пра тое, што здарылася нагадваюць толькі некалькі паліцэйскіх, якія, дапытаўшы цікаўных пра падставу іхнага візіту, адчыталі іх за цікаўнасць і груба загадалі разысьціся па хатах". кніга графа М.-Ж. д’Арэра (гл. пра яго заўв. да цяп. тома, с. 6). Грэч. (Gretch. P. 60) і Таўсты (Tolstoy. P. 21) паказалі Кюстыну на памылку, дапушчаную газетай “Journal des Debats”, на якую ён спасылаецца: катастрофа адбылася не ў кастрычніку, а 11/23 Жніўня 1840 г. Я быў у той час адным із дырэктараў чыгункі, - піша Грэч, - і магу запэўніць маркіза, што гэты няшчасны выпадак пазбавіў жыцця ў агульнай колькасьці пяць чалавек: карэтніка Даэна, купецкага сына Звяркова, жонку муляра

Рускія далі сабе слова не прамаўляць услых нічога, што магло б усхваляваць імператрыцу; вось так ёй і дазваляюць танчыць ўсё жыццё, да самай смерці! "Змоўкніце, а то яна засмуціцца!" І няхай тонуць дзеці, сябры, родныя, любімыя – ніхто не адважыцца плакаць. Усе занадта няшчасныя, каб скардзіцца.

Рускія – царадворцы ва ўсім: у гэтай краіне кожны – жаўнер казармы або царквы, шпіён, турэмшчык, кат – робіць нешта большае, чым проста выконвае абавязак, ён робіць сваю справу. Хто

мне скажа, да чаго можа дайсці грамадства, у падмурку якога не закладзена чалавечая годнасць?

Я не стамляюся паўтараць: каб вывесці тутэйшы народ з нікчэмнасьці, патрэбна ўсё знішчыць і стварыць зноў. На гэты раз благачыннае маўчанне было выклікана не проста ліслівасьцю, але і баязьню. Раб баіцца дрэннага настрою свайго гаспадара і ўсімі магчымасьцямі імкнецца, каб той знаходзіўся ў збаўчай весялосьці. Пад рукой у раз'юшанага цара – кайданы, вязніцы, пуга, Сібір альбо, ва ўсякім разе, Каўказ, мякчэйшы варыянт Сібіры, цалкам зручны для дэспатызму, які, у згодзе са стагоддзем, што ні дзень становіцца больш умераным.

Нельга адмаўляць, што ў падобных абставінах галоўнай нагодай бяды стала бестурботнасць ўладаў: калі б санкт-пецярбургскім лодачнікам не дазвалялі перапаўняць лодкі або выплываць ў заліў на занадта лёгкіх, не вытрымліваючых марскіх хваляў судах, усе засталіся б жывыя... а зрэшты, хто яго ведае? Рускія наогул кепскія маракі, з імі ніколі нельга адчуваць сябе ў бяспецы. Спачатку набіраюць даўгабародых азіятаў ў даўгакрылай вопратцы, робяць з іх матросаў, а потым дзівяцца, чаму тонуць караблі!

У дзень свята ў Пецяргоф адплыў параход, які звычайна курсіруе паміж Пецярбургам і Кранштатам. Нягледзячы на свае вельмі грунтоўныя памеры і ўстойлівасць, ён ледзь не перавярнуўся, нібы самы дрэнны човен, і затануў бы, калі б не адзін замежнік, які знаходзіўся сярод пасажыраў. Гэты чалавек (ангелец), бачачы, як гіне мноства лодак зусім побач з караблём, і адчуваючы, якой небяспецы падвяргаецца і ён сам, і ўвесь экіпаж, зразумеў, што капітан толкам не кіруе караблём, і яму прыйшла шчасьлівая думка перарэзаць уласным нажом ліны тэнта, нацягнутага на верхняй палубе для прыемнасці і выгоды пасажыраў. Першая рэч, якую трэба зрабіць пры ўсякай пагрозе непагады, – гэта прыбраць тэнт, але рускія не падумалі пра такую простую засцярогу, і, не выкажы іншаземец прысутнасці духу, судна б непазбежна перавярнулася. Яно ацалела, але пацярпела аварыю і вымушана было, да вялікага шчасьця пасажыраў, адмовіцца ад далейшага плавання і спешна вярнулася ў Пецярбург.

Мазебаха, юнака, чыё імя я не запомніў, і хлапчука – памочніка качагара. Два чалавекі атрымалі раненні – сур’ёзныя, але не смяротныя. Каля дзесятка атрымалі лёгкія пашкоджанні або проста ўдары. Калі маркіз можа назваць мне шостага загінуўшага, я гатовы заплаціць яму са сваёй кішэні дзесяць тысяч франкаў. Фатальнае сутыкненне адбылося ў двух з паловай лье ад заставы, так што ні аднаго паліцэйскага паблізу не было. Усе захады рабіліся згодна загадаў дырэкцыі чыгункі, якая складалася із прыватных асоб (Gretch. P. 60-61). С. 283-284.

Калі б ангелец, што выратаваў яго ад крушэння, не вадзіў знаёмства з іншым ангельцам, з ліку маіх сяброў, я б ніколі не даведаўся, што гэтаму судну пагражала небяспека. Я абмовіўся пра здарэнне некалькім вельмі дасведчаным асобам: яны пацвердзілі мне самы факт, але вельмі прасілі трымаць яго ў таямніцы!.. Калі б у валадаранне расійскага імператара здарыўся сусветны патоп, то і тады абмяркоўваць гэтую катастрофу палічылі б нязручным. Адзіная із разумовых здольнасцей, якая тут

шануецца, – гэта такт.[464] Ўявіце: цэлая нацыя згінаецца пад цяжарам гэтай салоннай цноты! Уявіце сабе народ, які зрабіўся ўвесь асцярожным, быццам пачынаючы дыпламат, – і вы зразумееце, у што ператвараецца ў Расіі задавальненне ад гутаркі. Калі прыдворны дух нам ў цяжар нават і пры двары – наколькі ж ён дзейнічае мяртвяцкі, пракраўшыся ў схованкі нашай душы! Расія – нацыя нямых; нейкі чарадзей ператварыў шэсцьдзесят мільёнаў чалавек у механічных лялек, і цяпер для таго, каб уваскрэснуць і зноў пачаць жыць, яны чакаюць ўзмаху чароўнай палачкі іншага чарадзея. Гэтая краіна зрабіла на мяне ўражанне палаца Спячай прыгажуні: усё тут блішчыць пазалотай і пышнасцю, тут ёсць усё... акрамя волі, гэта значыць жыцця. Імператар не можа не пакутаваць ад падобнай рэчаіснасьці. Вядома, той, хто народжаны, каб кіраваць іншымі, любіць падпарадкаванне; аднак падпарадкаванне чалавека варта большага, чым падпарадкаванне машыны: ўгодлівасьць так цесна звязана з хлуснёй, што гаспадар, акружаны халуямі, ніколі не будзе ведаць таго, што яны захочуць ад яго схаваць; тым самым ён асуджаны сумнявацца ў кожным слове, адчуваць недавер да ўсякага чалавека. Такі жрэбій абсалютнага валадара; дарэмна ён будзе выказваць дабрыню і імкнуцца жыць, як звычайны чалавек, – магутнасьцю абставін ён зробіцца неадчувальным да ўсяго, акрамя ўласнай волі; месца, якое ён займае, – месца дэспата, а значыць, ён вымушаны зведаць яго долю, пранікнуцца яго пачуццямі альбо, ва ўсякім разе, выконваць яго ролю.

Злосная ўтоенасць распасціраецца тут яшчэ далей, чым вы думаеце; руская паліцыя, такая хуткая на пакуты людзей, вельмі павольная, калі гэтыя людзі звяртаюцца да яе, каб развеяць свае сумневы адносна якога-небудзь факту.

Вось адзін прыклад гэтай разлічанай непаваротлівасьці. Адна мая знаёмая пад час апошняга карнавалу дазволіла сваёй пакаёўцы адлучыцца ў нядзелю, на шырокую масленіцу; да ночы дзяўчына не вяртаецца. Назаўтра ўстрывожаная гаспадыня пасылае справіцца пра яе ў паліцыю[465]*. Там адказваюць, што мінулай ноччу ў Пецярбургу ніякіх няшчасных выпадкаў не было і знікшая дзяўчына абавязкова ў хуткім часе знойдзецца, жывая і здаровая.

У гэтай зманлівай упэўненасьці праходзіць дзень – пра яе нічога не чуваць; нарэшце праз дзень аднаму сваяку дзяўчыны, маладому чалавеку, даволі блізка

[464] Заўвага Кюстына да трэцяга выдання 1846: “Глядзі спадара Грэча”.

[465] Я палічыў сваім абавязкам змяніць некаторыя абставіны і не называць імёнаў, па якім можна было б вызначыць канкрэтную асобу; але сутнасць падзей захавана ў апавяданні самым руплівым чынам.

знаёмаму з таемнымі звычкамі мясцовай паліцыі, прыходзіць у галаву думка пайсьці ў анатамічны тэатр, і хтосьці з сяброў праводзіць яго туды. Ледзь пераступіўшы парог, ён пазнае труп сваёй кузіны, які вучні рыхтуюцца прэпараваць.

~284~

Як праўдзівы рускі, ён захоўвае валоданне сабой, каб не выдаць свайго хвалявання.

– Што гэта за цела?

– Ніхто, не ведае; цела гэтай дзяўчыны, ужо мёртвай, знайшлі ў пазамінулую ноч на такой-та вуліцы; мяркуюць, што яна была задушана, калі вырашылася абараняцца супраць людзей, якія спрабавалі ўчыніць над ёю гвалт.

– Хто гэтыя людзі?

– Мы не ведаем; можна толькі рабіць на гэты конт здагадкі – доказаў няма.

– Як гэта цела трапіла да вас?

– Нам яго таемна прадала паліцыя[466], так што маўчыце пра гэта, – гэты абавязковы рэфрэн ўжо амаль ператварыўся ў слова-паразіт, якім завяршаецца кожная фраза, вымаўляемая рускім альбо засвоіўшым мясцовыя звычаі замежнікам.

Прызнаю, гэты прыклад не такі абуральны, як злачынства Бєрка[467] ў Англіі, аднак тое ахоўнае маўчанне, якога свята прытлівающца тут у дачыненні да падобнага роду злачынстваў, – адметная рыса Расіі. Стрыечны брат прамаўчаў, гаспадыня ахвяры не адважылася прынесці скаргу; і цяпер, праз паўгода, я, мабыць, застаюся адзіным чалавекам, якому яна распавяла пра смерць сваёй пакаёўкі, бо я іншаземец... і далёкі ад пісьменніцтва – так я ёй сказаў.

Вось бачыце, як выконваюць свае абавязкі дробныя паліцэйскія агенты ў Расіі. Гэтыя хлуслівыя чыноўнікі здабылі двайную выгаду з гандлю целам забітай: ва-першае, выручылі за яго некалькі рублёў, а па-другое, схавалі забойства, якое, калі б пра гэтае здарэнне стала вядома, наклікала б на іх суровую вымову.

Папрокі ж на адрас падобных людзей суправаджаюцца звычайна, як мне здаецца, вельмі жорсткімі расправамі, закліканымі навекі пахаваць гаворкі папракаючага ў памяці няшчаснага, які іх выслухоўвае. Рускага простага чалавека б'юць у жыцці так жа часта, як і вітаюць. Для грамадзкага выхавання гэтага народу, не столькі цывілізаванага, колькі прывучанага выконваць этыкет, у роўных дозах і з роўнай дзейснасьцю адвешваюць і дубцы (у Расіі дубцы – гэта нарэзаныя доўгія галінкі), і паклоны; быць бітым можа быць у Расеі толькі чалавек, які належыць да вызначанага стану, і біць яго можа толькі чалавек з іншага, таксама пэўнага стану. Благое абыходжанне тут упарадкавана не горш

[466] Каментарыі Грэча: “Трупы, падабраныя на вуліцы і ў іншых месцах, даюцца паліцыяй Медыцынскай Акадэміі бясплатна; насельніцтва Пецярбурга такое вялікае, што трупаў тут больш чым дастаткова, і ніхто не даў бы за мёртвае цела і сантыма; (Crotch. P. 63).

[467] Берк Уільям (1792-1829) – ангелец, які ў канцы 1820-х гг. забіваў людзей, каб пастаўляць трупы ў анатамічныя тэатры, і сеяў жах па ўсёй Англіі: людзі баяліся быць “бэркіраванымі”.

чым мытныя тарыфы; усё гэта нагадвае звод законаў Яна Жахлівага[468]. Тут паважаюць каставую годнасць, але да гэтага часу ніхто не падумаў ўвесці ні ў заканадаўства, ні нават у звычай годнасць чалавека. Успомніце, што я вам пісаў пра пачцівасць рускіх з усіх грамадзкіх станаў. Пакідаю вам магчымасць падумаць самому над тым, чаго варта гэтая выхаванасць, і абмяжуюся толькі

пераказам некалькіх сцэн з тых, што кожны дзень здараюцца ў мяне на вачах. Ідучы па вуліцы, я бачыў, як два фурманы дрожак (гэтага рускага фіякра) пры сустрэчы цырымонна знялі капелюшы: тут гэта агульнапрынята; калі яны колькі-небудзь блізка знаёмыя, то, праязджаючы міма, падносяць з сяброўскім выглядам руку да вуснаў і цалуюць яе, падміргваючы дастаткова хітравата і выразна, такая тут ветлівасць. А вось якое правасуддзе: крыху далей на той жа вуліцы ўбачыў я коннага курьера, фельдʼегера альбо нейкага іншага нікчэмнага ўрадавага чыноўніка; выскачыўшы са сваёй карэты, падбег ён да аднаго з тых самых выхаваных фурманаў і пачаў жорстка збіваць яго пугай, палкай і кулакамі, ўдары якіх бязлітасна сыпаліся таму на грудзі, твар і галаву; няшчасны ж, які нібыта недастаткова хутка ўступіў дарогу, дазваляў сябе біць, не выказваючы ні найменшага пратэсту ці супраціву – з павагі да мундзіра і касты свайго ката; але гнеў апошняга далёка не заўсёды сціхае ад таго, што правініўшыся адразу выказвае поўную пакорлівасць.

Няўжо не на маіх вачах адзін з падобных лістаносцаў, курьер якога-небудзь міністра, а магчыма, размаляваны галунамі камердынер якога-небудзь імператарскага ад'ютанта, сцягнуў з сядушкі маладога фурмана і перастаў збіваць яго, толькі калі ўбачыў, што твар у таго ўвесь заліты крывёю? Ахвяра гэтай экзэкуцыі пераносіла яе з цярпеннем мніха, без найменшага супраціву, так, як слухаюць гасударавыя прысуды, як саступаюць якому-небудзь здарэнню ў прыродзе; праходзячых побач таксама ні трохі не ўсхвалявала падобная жорсткасць, больш таго, адзін з таварышаў пацярпелага, які паіў сваіх коней праз некалькі крокаў ад гэтага месца, па знаку раз'юшанага фельдʼегера падбег і трымаў павады запрэжкі гэтага дзяржаўнага мужа, пакуль той не зрабіў ласку завяршыць экзэкуцыю. Паспрабуйце ў якой-небудзь іншай краіне папрасіць простага чалавека дапамагчы ў расправе над яго таварышам, якога караюць згодна нейчага самавольства!.. Але чын і адзенне чалавека, які збіваў, давала яму права збіваць, не ведаючы жалю, фурмана фіякра, а яму гэтыя ўдары атрымліваць; значыць, пакаранне было законным; я ж на гэта кажу: тым горш для краіны, дзе ўзаконены падобныя дзеі. Здарэнне пра якое я распавёў адбылося ў самым прыгожым квартале горада, у гадзіну гулянняў. Калі няшчаснага нарэшце адпусцілі, ён выцер кроў, якая цякла па шчоках, спакойна

[468] Маецца на ўвазе судзебнік Яна IV (1555 г.); які быў зацверджаны першым на Русі Земскім саборам і які абяцае смяротнае пакаранне тым, хто падыме руку на гаспадара, бунтаўшчыкам, здраднікам, падпальшчыкам, блюзнярам, забойцам, разбойнікам, фальшываманетчыкам і кіраўнікам банд, а пакаранне пугай; звычайным злодзеям (Schnitzler J.H. Essai d'une statistique generale de l'Empire de Russie. P 1829. P. 274).

сеў назад на сядушку і зноў пачаў рабіць паклоны пры кожнай новай сустрэчы са сваімі таварышамі.

Якім бы ні быў яго ўчынак, праз яго, аднак, не адбылося, ніякіх сур'ёзных здарэнняў. Уся падобная мярзота, заўважце, тут зусім звычайная, адбывалася на вачах маўклівага натоўпу, які не толькі не думаў абараніць або

апраўдаць вінаватага, але не адважваўся нават затрымацца надоўга, каб паглядзець на адплату. Нацыя, якой кіруюць па-хрысціянску, абурылася б супраць такой грамадскай дысцыпліны, якая знішчае ўсякую асабістую свабоду. Але тут увесь ўплыў святара зводзіцца да таго, каб дамагацца і ад простага народа, і ад шляхты хроснай адзнакі і станавення на калені. Нягледзячы на культ Святога Духа, гэтая нацыя заўсёды знаходзіць свайго Бога на зямлі. Расійскі імператар, падобна Батыю або Тамерлану, абагаўляецца падданымі; закон у рускіх – няхрышчаны.

Кожны дзень я чую, як усе нахвальваюць пакорлівыя звычкі, мірны нораў, ветлівасць санкт-пецярбургскага люду. Дзе-небудзь у іншым месцы я б захапляўся падобным спакоем; тут жа мне бачыцца ў ім самы жудасны сімптом той хваробы, пра якую я смуткую. Усё так дрыжаць ад жаху, што хаваюць яго за знешнім спакоем, які прыносіць задавальненне прыгнятальнікам і падбадзёрваньне прыгнечанаму. Сапраўдныя тыраны хочуць, каб усе навакол ўсміхаліся. Жах, навісаючы над кожным, робіць пакорлівасць зручнай для ўсіх: усе, і ахвяры, і каты, мяркуюць, што не могуць абысьціся без падпарадкавання, якое толькі памнажае зло – і тое, што робяць каты, і тое, што церпяць на ўласнай шкуры ахвяры.

Усім вядома, што ўмяшанне паліцыі ў бойку паміж просталюдзінамі накліча на забіяк пакаранне значна больш страшнае, чым тыя ўдары, якімі яны цішком абменьваюцца; вось усе і пазбягаюць падымаць шум, бо ўслед за выбліскам гневу з'яўляецца караючы кат.

Вось, дарэчы, адна бурная сцэна, сведкам якой мне выпадкова давялося стаць сёння раніцай.

Я ішоў па беразе канала; яго цалкам пакрывалі гружаныя дравамі лодкі. Нейкія людзі перацягвалі дровы на зямлю, каб узвесці з іх на сваіх павозках цэлыя сцены – у іншым месцы я ўжо апісваў падобнае збудаванне, нешта накшталт умацавальнага вала, які конь цягне па вуліцах. Адзін з грузчыкаў, які насіў дровы з лодкі ў тачку, каб давезьці іх да павозкі, пачаў сварку з таварышамі; ўсе кідаюцца ў сумленную бойку – гэтак жа, як і нашы насільшчыкі. Завадатай бойкі, адчуваючы, што перавага не на яго баку, кідаецца ўцякаць і са спрытам вавёркі залазіць на грот-мачту лодкі; да гэтага часу выява здавалася мне хутчэй пацешнай: уцякач, сеўшы на рэю, задзірае праціўнікаў, менш спрытных, чым ён сам. Тыя ж, бачачы, што іх надзея адпомсціць не спраўдзілася і, забыўшыся што яны ў Расіі, пераходзяць усе межы звыклай ветлівасці – інакш кажучы, асцярожнасьці – і выказваюць сваю лютасць ў аглушальных крыках і зверскіх пагрозах.

На ўсіх вуліцах горада стаяць на вызначанай адлегласці адзін ад аднаго паліцэйскія ў мундзірах; двое з іх, прыцягнутыя лямантам

~287~

задзір, з'яўляюцца да месца сваркі і патрабуюць, каб яе завадатар слез з рэі. Той адмаўляецца, адзін з гарадавых пераскоквае на борт лодкі, бунтаўшчык чапляецца за мачту, прадстаўнік улады паўтарае сваё патрабаванне, змагар па-ранейшаму супраціўляецца. Паліцэйскі ў лютасьці спрабуе залезці на мачту сам, і ў яго атрымліваецца схапіць страпціўца за нагу. І што ён робіць, як вы думаеце? Ён з усёй магчымасьці цягне суперніка ўніз – без ніякай перасьцярогі, ані не клапоцячыся пра тое, як небарака будзе спускацца; той жа, страціўшы надзею пазбегнуць пакарання, аддаецца нарэшце на волю лёсу: перавярнуўшыся, ён падае дагары, галавою ўніз, з вышыні ў два чалавечых росты, на паляніцу дроў, і цела яго распластваецца на ёй, нібы куль. Мяркуйце самі, наколькі жорсткім было падзенне! Галава няшчаснага падскочыла на паленах, і гук удару дасягнуў нават майго слыху, хоць я стаяў у паўсотні крокаў. Я лічыў, што гэты чалавек забіты; кроў залівала яго твар; аднак жа, акрыяўшы ад першага ўзрушэння, бедны, трапіўшы ў пастку дзікун ўстае на ногі; твар яго, наколькі відаць пад плямамі крыві, жахліва белы; ён пачынае раўці, як бык; гэтыя жудасныя крыкі збольшага паслаблялі маё спачуванне – мне здавалася, што зараз гэта ўсяго толькі звер, і дарма я перажываў за яго, нібы за сабе падобнага. Чым гучней выў гэты чалавек, тым мацней робіцца жорсткім маё сэрца – бо нельга адмаўляць, што па-сапраўднаму спачуваць жывой істоты і падзяляць яе пакуты можна, толькі калі гэтая істота хоць збольшага захоўвае пачуццё ўласнай годнасьці!.. Жаль ёсць суперажыванне – а які чалавек, наколі б ён ні быў спагадлівы, захоча суперажываць таму, кім ён пагарджае?

Грузчык супраціўляецца адчайна і даволі доўга, але нарэшце здаецца; хутка падплывае маленькая лодчанка, прыгнаная ў той жа момант іншымі паліцэйскімі, арыштанта звязваюць і, сцягнуўшы яму рукі за спіной, кідаюць ніц на дно лодкі; за гэтым другім падзеннем, не менш жорсткім, ідзе цэлы град удараў; але і гэта яшчэ не ўсё, папярэдняе катаванне не скончылася – гарадавы, які злавіў яго, ледзь убачыўшы сваю ахвяру ляжачай, прыгае на яе нагамі; я падышоў бліжэй і таму апавядаю пра тое, што бачыў на свае вачы. Кат спусціўся ў лодку і, ступіўшы на спіну няшчаснаму, стаў штурхаць нагамі гэтага небараку больш чым раней і таптаць яго так, нібы гэта былі вінаградныя гронкі ў давільні. Спачатку дзікія крыкі вязня аднавіліся з падвоенай сілай; але калі па ходу гэтай жахлівай экзэкуцыі яны сталі слабець, я адчуў, што сілы пакідаюць і мяне самога, і сьпешна сышоў; я не мог нічому перашкодзіць, але бачыў занадта шмат...

Вось што здарылася на маіх вачах, пасярод вуліцы, у той самы момант, калі я хацеў прагулякцца і хаця б некалькі дзён адпачнуць "ад свайго рамяства вандроўнага пісьменніка”. Але як тут ўтрымаць сябе ад абурэння? Яно адразу прымусіла мяне зноў ўзяцца за пяро.

~288~

Што мяне абурае, дык гэта відовішча самай вытанчанай элегантнасьці, якая суседнічае з такім агідным варварствам. Калі б у жыцці свету было менш

раскошы і сьпешчанасьці, становішча простага люду выклікала б у мяне менш жалю. Тут жа багатыя – не суайчыннікі бедным. Праз падобныя факты і ўсяго таго, што, як можна здагадацца, за імі стаіць, я зьненавідзеў бы і найцудоўнейшую на свеце краіну – тым больш агіднымі паўстаюць для мяне із-за іх выфарбаваны стэп і абтынкаванае балота. Што за перабольшанне! – усклікнуць рускія!.. – Такія высокія словы із-за сапраўднага глупства! Я ведаю, вы лічыце падобныя рэчы глупствам, але менавіта гэта я і стаўлю вам у папрок; вы звыклыя да такога роду жахаў, і звычка тлумачыць вашу абыякавасць да іх, але не апраўдвае іх. Вяроўкі, якімі на вашых вачах звязваюць чалавека, маюць для вас не большае значэнне, чым ашыйнікі, што надзяваюць на вашых паляўнічых сабак.

Падобныя дзеянні, згодзен, адпавядаюць вашым нораваў, бо на тварах гледачоў гэтых гнюснасьцей, а сярод іх былі людзі розных станаў, я не заўважыў ні цені асуджэння або жаху. Калі ў выглядзе прабачэння вы спашлецеся на гэта маўклівае адабрэнне натоўпу, то тут мне запярэчыць няма чаго. Да сьмерці забіваць чалавека сярод белага дня, на людней вуліцы, перш, чым ён паўстане перад судом, – усё гэта здаецца пецярбургскай публіцы і мясцовым збірам[469] справай цалкам натуральнай. Буржуа, вяльможы, жаўнеры, гараджане, бедныя і заможныя, знаць і дробны люд, шчогалі і мужыкі, вяскоўцы і дэндзі – усе як адзін дазваляюць, каб у іх на вачах здзяйсняліся падобныя рэчы, ані не клапоцячыся пра тое, наколькі яны законныя. У іншых краінах усе абараняюць грамадзяніна ад прадстаўніка ўлады, якія злоўжываюць ёю; тут жа паліцэйскі чыноўнік заўсёды абаронены ад справядлівых пратэстаў чалавека, над якім ён здзекваўся. Бо раб ніколі не пратэстуе.

Імператар Мікалай стварыў звод законаў[470]! Калі факты, пра якія я апавядаю, адпавядаюць гэтым законам, то тым горш для заканадаўцы, а калі гэтыя факты процізаконныя, то тым горш для кіраўніка. І ў тым, і ў іншым выпадку адказнасць ляжыць на імператары. Прыняць на свае плечы цяжар, належны бажаству, быўшы ўсяго толькі чалавекам, – што за няшчасце! А ён жа вымушаны яго прыняць! Абсалютную ўладу варта давяраць толькі анёлам.

На дакладнасці фактаў, мною апісаных, я настойваю; у апавяданні, якае вы толькі што прачыталі, не дададзены і не скажоны ніводзін жэст; я вярнуўся дадому, каб дадаць яго да свайго ліста, калі гэты выпадак яшчэ стаяў перад маім разумовым поглядам ў драбнюткіх падрабязнасцях[471]*. Калі б можна было абнародаваць у Пецярбургу падобныя

[469] судовыя і паліцэйскія стражнікі ў Італіі і іншых краінах; тут - паліцыянты.

[470] Першы поўны збор законаў у 15 тамах быў выдадзены ў 1832 г. і ўступіў у сілу 1 студзеня 1835 года; у рэцэнзіі на брашуру Я. Н. Таўстога “Погляд на расійскае заканадаўства” (гл. заўв. да т. 2, с. 22) гэты звод законаў падаваўся як шэдэўр заканатворчай думкі, які не саступае кодэксу Напалеона (гл.: La France. 22-23 студзеня 1840).

[471] Нялішне паўтарыць, што гэты ліст, роўна як і амаль усе астатнія, я старанна захоўваў у таямніцы ўвесь час, пакуль быў у Расіі.

дэталі – з каментарамі, неабходнымі, каб іх заўважылі розумы, перанасычаныя ўсякага роду зверствамі і беззаконьнямі, – яны б не зрабілі таго дзейснага ўплыву, на якое можна было б разлічваць. Рускія ўлады загадалі б гарадской паліцыі выказваць з гэтага часу больш мяккасьці ў абыходжанні з простымі людзьмі, хаця б дзеля таго, каб патрафіць поглядам чуйных замежнікаў – вось і ўсё!.. Норавы народа – вынік паступовага ўздзеяння законаў на звычаі і звычаяў на законы; яны не змяняюцца па ўзмаху чароўнай палачкі. Норавы рускіх жорсткія, нягледзячы на ўсе прэтэнзіі гэтых паўдзікуноў, і яшчэ доўга будуць заставацца такімі. Яшчэ не прайшло і стагоддзя з таго часу, як яны былі сапраўднымі татарамі; толькі Пятро Вялікі стаў прымушаць мужчын браць з сабой жонак на асамблеі, і шмат хто із гэтых выскачак цывілізацыі захавалі пад цяперашняй сваёй вытанчанасьцю мядзвежую шкуру: яны ўсяго толькі вывернулі яе навыварат, але варта іх паскрэбці, як воўна з'яўляецца зноў і ўстае дыбам[472]*.

Зараз, калі гэты народ мінуў эпоху рыцарства, з якой нацыі Заходняй Еўропы ў юнацтве атрымалі для сябе столькі карыснага, яму патрэбна была б рэлігія незалежная і пераможная; ў Расіі ёсць вера – але вера палітычная не разнявольвае дух чалавека, яна замыкае яго ў цесным коле прыродных запалаў; пераймі рускія каталіцкую веру, яны б ўспрынялі неўзабаве і тыя агульныя ідэі, у падставе якіх ляжыць разумная адукаванасць і свабода, адпаведная ступені асветы гэтага народа; што да мяне, то я перакананы – калі б рускія здолелі дасягнуць гэтых вышынь, яны ўзвысіліся б над усім светам.

Хвароба ў Расіі запушчана, а лекі, што ўжываліся да гэтай пары, ўздзейнічалі толькі на паверхню скуры, яны не лячылі рану, але хавалі яе ад вачэй. Сапраўдная цывілізацыя распаўсюджваецца з цэнтра на ўскраіны, тады як цывілізацыя руская распаўсюдзілася з ускраін ў цэнтр: яна не што іншае, як падфарбаванай варварства. Із таго, што дзікун надзелены ганарыстасьцю

---

[472] Гэта словы арцыбіскупа Тарантскага, чый вельмі займальны і вычарпальны партрэт нядаўна стварыў сп-р Валеры у сваёй кнізе "Італьянскія анекдоты і славутасьці". Па-мойму, тую ж думка яшчэ больш энергічна выказваў імператар Напалеон. Зрэшты, яна прыходзіць у галаву кожнаму, хто блізка назірае рускіх. У кнізе Валеры (сапр. імя і прозв. Антуан Клод Паскен; 1789-1847) «Італьянскія славутасьці і анекдоты» (1842) раздзел 36 прысвечаны таронтскаму архібіскупу Джузэпэ Капяцэ-Латро (1744-1836); гэты раздзел не мог не звярнуць на сябе ўвагу Кюстына, бо ў ім намалявана надзвычай чуллівая і ўхвальная выява Дэльфіны дэ Кюстын, якая была ў ліку блізкіх людзей і карэспандэнтак арцыбіскупа, адукаванага, па-свецку гасьціннага і касмапалітычна адкрытага для рознанацыяльных стасункаў. У кнізе Валеры прыведзенай Кюстынам фразы пра рускіх няма (магчыма, што пісьменнік сам чуў яе ад Капяцэ-Латро), аднак наогул гэтае меркаваньне карысталася вялікай папулярнасьцю і неаднаразова сустракаецца ў літаратуры. Пар., напрыклад, у Ансэло: «Рускія падобныя на збудаваныя іхнымі рукамі цагляныя будынкі, якія першы ж няшчасны выпадак пазбаўляе пакрываючага іх роўнага пласта белай фарбы: пад бліскучай абалонкай цывілізацыі, так заўчасна іх накрыўшай, няцяжка выявіць татараў» (Ancelot. P. 308) або ў палкоўніка Гагерна са спасылкай на Напалеона: «Прыпадыміце скуру – і вы выявіце татарына» (Расія. С. 671). Падобную думку пра несупадзенне вонкавага выгляду і ўнутранай сутнасьці выказвалі і іншыя замежнікі – але не выкарыстоўваючы эфектнага параўнання з татарамі: пар., напрыклад, у сакратара, а затым паверанага ў справах французскай амбасады ў 1775-1780 гг. шевалье дэ Карбэрона: «Спачатку вы бачыце з аднаго боку варварскі народ, а з другога – адукаванае, асвечанае дваранства з манерамі ветлівымі і пачцівымі, але, прыгледзеўшыся, заўважаеце, што дваране па-сутнасьці – тыя ж варвары, толькі апранутыя і размаляваныя; ад чэрні яны адрозніваюцца толькі з выгляду” (Voyage. P. 808).

свецкага чалавека, ані не вынікае, што ён валодае і адпаведнай культурай. Я ужо казаў і паўтару яшчэ раз, і, магчыма, не апошні: рускія значна больш заклапочаны тым, каб прымусіць нас паверыць у сваю цывілізаванасць, чым тым, каб стаць цывілізаванымі на самай справе. Да тых часоў, пакуль гэтая хвароба, славалюбная прыхільнасць да ўсяго паказнога[473], будзе раз'ядаць іх сэрца і скажаць розум, у іх будзе некалькі вяльможаў, здольных разыгрываць элегантнасць як у сябе на радзіме, так і за мяжой, але па сутнасці

сваёй яны застануцца варварамі; на няшчасце, у гэтых дзікуноў ёсць агнястрэльная зброя.

Прыклад імператара Мікалая пацвярджае маю ацэнку; ён яшчэ раней за мяне падумаў пра тое, што час паказной культуры для Расіі прайшоў і што ўвесь будынак цывілізацыі ў гэтай краіне патрабуе перабудовы; ён падвёў пад грамадства новы падмурак; Пятро, празваны Вялікім, не пакінуў бы ад яго каменя на камені і выбудаваў зноўку – Мікалай дзейнічае танчэй. Каб дакладней дасягнуць мэты, ён яе хавае. Ўва мне падымаецца хваля павагі да гэтага чалавека: усю моц сваёй волі ён накіроўвае на патайную барацьбу з тым, што створана геніем Пятра Вялікага; ён абагаўляе гэтага вялікага рэфарматара, але вяртае да натуральнага стану нацыю, якая больш за стагоддзе таму была зьбіта са свайго сапраўднага шляху і заклікана да рабскага пераймальніцтва.

Думка цяперашняга імператара знаходзіць ўвасабленне нават на вуліцах Пецярбурга: ён не узводзіць для ўласнай забавы хуткаспелых каланад з абтынкаванай цэглы; паўсюль ён замяняе ўяўнае на сапраўднае, паўсюль камень выцясняе гіпс, а будынкі магутнай, грунтоўнай архітэктуры выганяюць спакуслівую, але ілжывую веліч. Каб народ змог засвоіць сапраўдную цывілізаванасць і зрабіўся варты яе, бо без гэтага ні адна нацыя не зможа працаваць для будучыні, яго варта абавязкова вярнуць спачатку да спрадвечнага яго характару; каб народ змог вырабіць усё тое, на што здольны, трэба не прымушаць яго капіяваць замежнікаў, а развіваць яго нацыянальны дух ва ўсёй яго самабытнасці. Бліжэй за ўсё да Боскасьці ў гэтым свеце знаходзіцца прырода. Прырода кліча рускіх да вялікіх спраў, тады як за ўвесь час іхнага, так званага, далучэння да цывілізацыі іх займалі рознымі цацкамі; імператар Мікалай зразумеў пакліканне рускіх лепш за сваіх папярэднікаў, і ў яго валадаранне ўсё вярнулася да праўды і таму набыло веліч.

---

[473] Дыягназ, які ставілі і іншыя падарожнікі; пар. у Ансэло: «із усіх чалавечых слабасцей рускім найбольш уласціва ганарыстасць; яна ў іх у крыві. Размаўляючы з замежнікам пра помнікі сваёй краіны, рускі ніколі не скажа: “Якая цудоўная рэч!” Ён скажа: “Гэта лепшая рэч у сьвеце!” (Ancelot. P. 226) ці ў Гагерна: «Яго памеры (маскоўскага Вялікага тэатра) такія, што нічога добра не пачуеш і не пабачыш, але рускія ўсё-такі вельмі задаволены; толькі б можна было сказаць: наш тэатр самы вялікі”(РС. 1891. No 1. с. 14). Можна выказаць здагадку, што пра рускую цывілізацыю як цывілізацыю паказную, якая ўводзіцца толькі із ганарыстасьці, Кюстын гутарыў і з Барантом, у чыіх «Нататках» захаваўся характэрны эпізод: Мікалай I выдаў маніфест, у якім падзякаваў палякаў-дваран Кіеўскай губерніі - за вернасць Расіі падчас польскага паўстання 1830-1831 гг., але адразу пасьля гэтага пачаліся ганенні на тых жа дваран, якім генерал-губернатар Левашоў патлумачыў такую “непаслядоўнасць» афарызмам: «Маніфест - для Еўропы, а для вас – пуга» (J^fotes . P. 364).

Над Пецярбургам высіцца калона: гэта самы вялікі кавалак граніту, калі-небудзь апрацаваны чалавекам, уключаючы і егіпецкія помнікі. У адзін выдатны дзень на плошчу перад імператарскім палацам сцякліся, не перашкаджаючы адзін аднаму, без цісканіны, семдзесят тысяч жаўнераў, двор, увесь горад і частка прыгарадных вёсак, каб у поўным глыбокай павагі маўчанні назіраць за цудоўным узвядзеннем гэтага помніка[474], задуманага, выкананага і дастаўленага на месца французам, сп-м дэ Монферанам – бо французы ўсё яшчэ патрэбны рускім. Казачныя машыны працуюць спраўна; механізмы ажыўляюць камень, і ў той момант, калі, вызваляючыся ад путаў і нібы жывучы сваім уласным жыццём, рухаючыся сама па сабе, калона падымаецца на вышыню, усё войска, натоўп, нават сам імператар падаюць на калені, каб падзякаваць Богу за такі самы цуд і ўзнесьці яму хвалу за тыя вялікія справы, якія ён дазваляе ім здзяйсняць. Вось што значыць для мяне нацыянальнае свята: гэта не ліслівасць, занадта

~291~

падобная на сатыру, як маскарад у Пецяргофе, гэта не жанравая сцэнка, гэта гістарычнае палатно, і прытым у самым высокім стылі. Вялікае і малое, дрэннае і ўзвышанае – няма такіх супрацьлегласцеў, якіх не ўключала б у сябе уладкаванне гэтай ні на што не падобнай краіны, а агульнае маўчанне не дае скончыцца цуду і зламацца адладжанай машыне.

Рэформа імператара Мікалая закранае нават мову яго атачэння – цар патрабуе, каб пры двары гаварылі па-руску. Большасць свецкіх дам, асабліва ўраджэнкі Пецярбурга, не ведаюць роднай мовы, аднак жа яны вывучаюць некалькі рускіх фраз і, каб не здавацца непаслухмянымі, прамаўляюць іх, калі імператар праходзіць па тых залах палаца, дзе яны ў дадзены момант выконваюць свае абавязкі; адна з іх заўсёды вартуе, каб своечасова падаць умоўны знак, папярэджваючы аб з'яўленні імператара – гутаркі па-французску тут жа змаўкаюць, і палац напаўняецца рускімі фразамі, прызначанымі ўлагодзіць слых самаўладца; гаспадар ганарыцца сабой, бачачы, як распаўсюджваецца ўлада яго рэформаў, а яго непакорлівыя гарэзы-падданыя рагочуць, як толькі ён выйдзе за дзверы... Не ведаю, што больш ўразіла мяне ў відовішчы гэтай велічэзнай магутнасьці – сіла яго ці слабасць! Аднак, як кожны сапраўдны рэфарматар, імператар надзелены той настойлівасцю, якая ў рэшце рэшт заўсёды прыносіць поспех.

На ускрайку велізарнай, велічынёй з цэлае поле, плошчы, пасярод якой высіцца калона, перад вашым позіркам ўстае гранітная гара – пецярбургскі сабор Святога Язэпа[475]. Гэты помнік не такі пышны, не такі выдатны па абрысах і не так багата ўпрыгожаны, як сабор Святога Пятра ў Рыме, аднак не менш дзіўны. Ён яшчэ не завершаны, так што мяркаваць аб ім у цэлым немагчыма, аднак гэта будзе твор, ніяк не суадносны з тым, на што дух нашага стагоддзя

---

[474] Кюстын, відаць, кантамініруе дзве падзеі – ўладкаванне маналіта Аляксандраўскай калоны на пастамент (30 жніўня 1832 г.) і адкрыццё калоны, адсвяткаванае роўна праз два гады з куды большай пампезнасьцю (гл. заўв. да цяп. тома, с. 174). Падымалі калону з дапамогай 60 кабестанаў і сістэмы блокаў.

[475] Каментарыі Грэча: “А самы галоўны матэрыял, мармур, ён нават не заўважыў” (Gretch. P. 49).

натхняе сёння іншыя народы. Матэрыялы яго – граніт, бронза і жалеза: нічога больш. Яго колер уражвае, але змрочны: гэты дзіўны храм, закладзены пры Аляксандры, неўзабаве будзе завершаны пры Мікалаю – тым жа французам, сп-ром дэ Монферанам, што узвёў слуп.

Колькі намаганняў – і ўсё дзеля царкоўнага культу, знявечанага палітыкай![476] Ну дык што ж? Хіба не прагучыць пад гэтымі скляпеннямі слова

[476] Негатыўнае ўспрыманне Кюстынам праваслаўнай царквы было абвострана адбыўшымся амаль непасрэдна перад яго прыездам у Расію, у сакавіку 1839 г., далучэннем да праваслаўнай царквы двух мільёнаў вернікаў із Беларусі і Літвы, якія перш належалі да Уніі, гэта значыць пры захаванні праваслаўных абрадаў вызнавалі каталіцкае вучэнне пра сыходжаньне Святога духу і прызнавалі папскае першынство над царквой. Пасьля далучэння былыя уніяты «сталі падпарадкоўвацца Сіноду і столькі ж клапаціцца пра папу, колькі пра Далай-ламу». (А. Я. Тургенеў - Н. Я. Тургенева, 26 жніўня 1839 г.; РА ИРЛИ. Ф. 309. No 706 . Л. 28 аб.). Руская прапаганда адлюстроўвала далучэнне як цалкам добраахвотнае, але ў надрукаванай у 1842 кнізе д'Аррэра і вялікіх рэцэнзіях на яе ў «Journal des Debate» у кастрычніку 1842 (гл. заўв. Да т. 2, с. 3) прыводзіліся шматлікія выпадкі пераследу каталікоў і уніятаў, якія не жадалі мяняць веравызнанне (гэты пераслед, каментаваў Барант, часцяком «тлумачацца падставамі зусім не рэлігійнымі, бо імператар і тыя із міністраў, хто падштурхоўвае яго да гэтых захадаў, зусім не належаць да ліку шчыра веруючых і не знаходзяцца пад уплывам святарства; тут уся справа ў палітычных меркаваннях"- гэта значыць у русіфікатарскай палітыцы царскага ўрада, які пераследваў каталікоў, таму што атаясамляў іх з рэвалюцыянерамі і іншымі ворагамі парадку. Пар. падобную трактоўку насаджэння праваслаўя ў Польшчы ў газеце "Siecle" (21 лістапада 1837 г.). Будзь у аснове ўсіх гэтых дэспатычных разлікаў рэлігійнае перакананне, іх, мабыць, можна было б дараваць. Але празелітызм імператара Мікалая толькі ў апошнюю чаргу заслугоўвае назвы празелітызму рэлігійнага. Грэцкая рэлігія, паступова пранікаючая ў Польшчу, ёсць прылада палітычная, закліканая адабраць у народа самыя жывыя рысы яго старажытнага патрыятызму". Наогул становішча каталіцкай царквы ў Расіі бянтэжыла нават самых дбайных прыхільнікаў царскай імперыі із ліку французкіх легітымістаў. Яны неахвотна прызнавалі, што, кажучы пра пераслед католікаў у Расіі, Кюстын не грашыў супраць ісьціны, і падкрэслівалі, наколькі падобная палітыка кампраметуе царскі ўрад. «С-р дэ Кюстын пакіне ў розумах глыбокі след, - пісаў 11 жніўня 1843 г. рэдактар легітымістцай газеты "Quotidienne" П. С. Ларанці рускаму міністру народнай асветы С. С. Увараву. "Вядома, руская нацыя вышэй паклёпаў, але чалавечыя меркаванні не вольныя ад набываемых людзьмі ўражанняў. Што да мяне, с-р граф, я вельмі мала размешчаны слухаць паклёпы, будзь яны нават вельмі дасьціпнымі. Ёсць рэчы, якія значна лепшыя чым дасьціпнасьці; гэта пачуццё справядлівасьці, а ў выпадку адсутнасці такога – добры густ. Гэта, аднак, не перашкодзіць мне выказаць пажаданне, каб прадузятасць, паклёп і абразы не мелі ні найменшага дачыненя да рэчаіснасьці, асабліва калі гаворка ідзе пра пытанні, такім важныя ў дачыненні да філасафічных, пытанняў, ад якіх залежыць сама веліч рускай манархіі. Гісторыя вучыць нас, што калі ўзмацненне Царквы на шкоду магутнасьці каралеўскіх дынастый заўсёды выяўлялася згубным, то яшчэ больш згубным - прычым не толькі для Царквы, але і для манархіі - выяўлялася ўзмацненне каралеўскай улады на шкоду Царквы. Вось чаму мне балюча было чытаць усё, што ў апошнія два гады пісалі ў Парыжы пра Расію. Я мог выказаць здагадку, што скаргі каталікоў перабольшаныя, але я мог дапусціць таксама, што натуральным імкненнем такога ўрада, як ваш, з'яўляецца імкненне падпарадкаваць свайму ўплыву ўсё, што мае ўплыў на чалавецтва. І дапушчэнне маё, с-р граф, не мела ў сабе нічога абразлівага, але, тым не менш, прымушала баяцца, як бы падобнае ўздзеянне на розумы не вылілася спачатку ў прымус, а самы поспех прадпрыемства не спарадзіў бы аднойчы рэакцыю тым больш моцную, чым больш магутнай будзе перамога манархіі. Вось мой погляд на пытанні, якія давалі іншым аўтарам падставы для складання кніг супраць Расіі і яе гаспадара" (BN. NAF. No 16604. Fol. 170). Такога ж меркавання быў і А. Я. Тургенеў: "Адказвайце на артыкул у «Дэбатах" 11 кастрычніка (трэццяга дня) пра святара Дамброўскага, якога высеклі пугай 150 ударамі! І які на 147-м памёр! - патрабаваў ён 25 кастрычніка 1844 ад свайго карэспандэнта, рэдактара "Часопіса міністэрства народнай асветы" К. С. Сербіновіча. – Гэтая смерць абудзіла тут абурэнне ў лепшых розумах і добрых сэрцах, я ледзь супакоіў Рэкам'е і Шатабрыяна, патлумачыўшы ім, што і пры міласэрднай Елісавеце Пятроўне, якая скасавала смяротнае пакаранне, - рпрызначалася не больш за 101 ўдараў за смертазабойства, а што цяпер значна менш, што святарства зусім не падпадае пад цялесныя пакаранні, што гэты артыкул – відавочны паклёп, і інш. Із пачцівасьці мне паверылі, але не зусім. Абвясьціце ісьціну або растлумачце факт: мы не маем права грэбаваць паклёпам, асабліва калі

Божае? Але з амбонаў візантыйскіх храмаў ісціна больш не абвяшчаецца. Грэбуючы запаветамі Афанасія Вялікага, Яна Златавуста[477], рускія святары не прапаведуюць рэлігію сваім суайчыннікам. Грэка-маскоўская царква скарачае колькасць слоў у набажэнстве, пратэстанты ж, наадварот, усё богаслужэнне зводзяць да адных слоў, – але ні тыя, ні другія не жадаюць слухаць Хрыста, які, ззываючы з усіх канцоў зямлі сваю заблудзіўшуюся паству, з крыжом у руках абвяшчае з кафедры сабора Святога Пятра: "Прыйдзіце да мяне ўсе, чыстыя сэрцам, якія маюць вушы, каб чуць, і вочы, каб бачыць!..[478]"

~292~

Імператару дапамагаюць цэлыя полчышчы жаўнераў і мастакоў, але колькі б ён ні напружваў свае намаганні, яму ніколі не надзяліць грэцкую Царкву той магутнасьцю, у якой ёй адмовіў Бог; яе можна зрабіць караючай, але нельга зрабіць апостальскай, прапаведуючай, інакш кажучы, цывілізуючай і перамагаючай ў свеце маральным – прымусіць людзей падпарадкоўвацца яшчэ не значыць звярнуць іх у сапраўдную веру. У гэтай Царквы, палітычнай і нацыянальнай, няма ні маральнага жыцця, ні жыцця нябеснага. Той, хто пазбаўлены незалежнасьці, пазбаўлены, на прыканцы, ўсяго. Схізма, разлучыўшая святара з яго незалежным, вечным уладаром, неадкладна перадала яго ў рукі ўладара часовага, мінучага: бунт, такім чынам, караецца рабствам. Калі б прылада падаўлення стала адначасова і прыладай вызвалення[479], давялося б сумнявацца ў тым, што Бог існуе.

Каталіцкая Царква і ў самыя крывавыя гістарычныя эпохі не спыняла працу над духоўным вызваленнем народаў; пастыр-здраднік прадаваў Бога нябеснага Богу зямному, каб тыранаваць людзей імем Хрыста – але грэшны пастыр, нават аддаючы смерці цела, працягваў выхоўваць дух: колькі б ён ні аддаляўся ад праўдзівага шляху, ён, аднак, належаў да Царквы, надзеленай жыццём і святлом ісціны; грэцкі святар не даруе ні жыцця, ні смерці: ён сам мярцвяк.

Хросныя знакі, прывітанні на вуліцах, ставенне на калені перад капліцамі, набожныя бабулі, разпасьцёртыя ніц на падлозе царквы, цалаванне рукі; а яшчэ жонка, дзеці і ўсеагульная пагарда – вось і ўсе вынікі, што пажынае поп за сваё адрачэнне; гэта ўсё, чаго ён здолеў дамагчыся ад самай вернай на свеце нацыі... Які ўрок! І якое пакаранне! Углядвайцеся і схіляйцеся: у той самы момант, калі бярэ верх схізма, пастыра-схізматыка напаткае бязсілле. Калі святар жадае

дзейнічаем на розумы самыя безстаронніх. Чым аспрэчваць праўду і байкі Кюстына, лепш бы знішчаць такія паклёпы словам і справай" (РС. 1882, No 5 С. 45). У нататцы «Journal des Debats» распавядалася пра польскага каталіцкага святара, які пасьля рэвалюцыі 1830 г. эміграваў у Парыж, але на пачатку 1844 г. пераапранутым вярнуўся ў Польшчу для ўладкавання сямейных спраў , быў пазнаны, схоплены і забіты.

[477] Афанасій Вялікі (296-373) - арцыбіскуп александрыйскі, «бацька праваслаўя»; Ян Залатавуст, святой (347-407) - бацька царквы, майстар царкоўнага красамоўства.

[478] Кантамінацыі евангельскіх казаняў (Матф., 10, 28; 5, 8; 11, 15)

[479] Заўвага Кюстына да трэцяга выдання 1846: «Глядзі кнігу пра пакуты каталіцкай царквы абодвух абрадаў, напісаную па-нямецкі святаром-аратарыянцам і перакладзеную на французскую у 1843 г. графам дэ Манталамберам". Аўтарам гэтай кнігі быў нямецкі багаслоў, сябар кангрэгацыі аратарыянцаў Аўгустын Тэйнер (1804-1874); перакладчыкам – граф Шарль Форб дэ Манталамбер (1810-1870), сябра палаты пэраў, каталіцкі публіцыст, перакладчык Міцкевіча і абаронца прыгнечанай Польшчы. Шырокія урыўкі із гэтай кнігі, працытаваў Кюстынам ў трэцім выданні, гл.: т. 2, дадатак 2.

захапіць у свае рукі часовую, праходзячую ўладу, ён гіне, бо яго позірк не дасягае тых вышынь, з якіх адкрываецца шлях, прызначаны Госпадам; калі святар дазваляе, каб цар пазбаўляў яго кафедры, ён гіне, бо яму не хапае смеласьці прытрымлівацца гэтага шляху: абодва роўна не могуць выканаць свайго вышэйшай прызначэння.

Хіба не абцяжарыў Пятро I сваё сумленне вялікім грузам адказнасці, узваліўшы на сябе і сваіх нашчадкаў тое падабенства незалежнасьці, тыя рэшткі свабоды, што яшчэ захоўвала за сабой няшчасная Царква[480]? Справа, ім задуманая, была большай за магчымасьці чалавека; з таго моманту пакласці канец схізме стала немагчыма, – калі, вядома, судзіць з пункту гледжання розуму і калі разглядаць род чалавечы з чыста чалавечага боку[481].

Я не перашкаджаю вольнаму бадзянню сваёй думкі, бо, дазваляючы ёй пераскокваць з аднаго на другое, з ідэі на ідэю, я выяўляю Расію ўсю цалкам: калі б я быў больш паслядоўным ў сваіх апісаннях, я рызыкаваў бы ўпёрціся ў занадта відавочныя

супярэчнасці і, каб пазьбегнуць папроку ў нелагічнасці, адступленні ад тэмы або ў блытаніне, пазбавіўся б магчымасці паказаць вам ісціну такой, якая яна мне бачыцца, – разам ва ўсіх сваіх праявах. Становішча простага люду, веліч імператара, знешні выгляд вуліц, прыгажосць архітэктурных помнікаў, атупенне розумаў з нагоды выраджэння рэлігійных пачаткаў – усё гэта дзівіць мой позірк у адзінае імгненне і, так бы мовіць, разам кладзецца на паперу пад маім пяром; і ўсё гэта – сама Расія, чый галоўны жыццёвы прынцып адкрываецца маёй думцы у сувязі з рэчамі, з выгляду, самымі нязначнымі.

Гэта яшчэ не ўсё, пакуль я яшчэ не скончыў сваіх сентыментальных вандровак. Учора я прагульваўся разам з адным вельмі памяркоўным і разумным французам, добра ведаючым Пецярбург; месца настаўніка ў даволі знакамітым сямействе[482] дазваляе яму наблізіцца да спазнання ісціны, якую мы, праезныя чужаземцы, дарэмна спрабуем зразумець. Дык вось, ён лічыць, што мае меркаванні пра Расію занадта добрыя. Пры думцы аб тых папроках, якія

---

[480] Падначаленне праваслаўнай царквы свецкаму ўладару (пасьля скасавання Пятром I патрыяршаства – гл. заўв. да цяп. тома, с. 85 і 101) ўяўлялася французскім каталіцкім публіцыстам адной із галоўнейшых заганаў расійскай сістэмы; «Gazette de France» 2 студзеня 1838 года жадала Мікалаю I ў якасьці навагодняга падарунка заваяванне Канстантынопаля, усталяванне крыжа над Труной Гасподняй ў Іерусаліме, а пасьля гэтага – злучэнне двух цэркваў, каталіцкай і праваслаўнай, і абавязковае прызнанне імператарам духоўнага першынства папы рымскага, бо першынства над рускай царквой самога імператара «ненармальна ў духоўным дачыненні».

[481] Заўвага Кюстына да трэццяга выдання 1846: «Апошні плён гэтай ўзурпацыі, выяўлены пад час цараваньня Кацярыны і Мікалая, апісаны ў названай вышэй кнізе, поўнай фактаў цікавых і малавядомых». Гаворка пра кнігу Тэйнера (гл. заўв. да цяп. тома, с. 293).

[482] Лабэнскі, прылічваючы «выхавальнікаў і выхавацельніц , якія служаць у шляхетных сем’ях”, да ліку тых людзей, чые апавяданні Кюстын дарэмна прымаў на веру, характарызуе іх як “людзей адукаваных, шаноўных, часцяком добрага паходжання, якія займаюць, аднак, ілжывае становішча ў грамадстве, з якім яны датыкаюцца, але не змешваюцца, і вымушаных, часам міжволі, судзіць гэта грамадства, дзе раз-пораз знаходзяцца дурні, якія паказваюць ім на іхнае месца, пільна і несправядліва” (Labinski. P. 97).

зробяць мне рускія, я смяюся над яго папрокамі і заўсёды паўтараю, што думаю шчыра, бо ненавіджу тое, што ўяўляецца мне благім, і захапляюся тым, што мне здаецца добрым, – як тут, так і ва ўсякай іншай краіне. Гэты француз усё сваё жыццё праводзіць сярод рускіх арыстакратаў; гэта надае яго поглядам нейкае вельмі забаўнае адценне.

Мы ішлі куды глядзяць вочы, апынуўшыся ў сярэдзіне Неўскага прашпекта, самай выдатнай і люднай вуліцы горада. Мы запаволілі крок, каб даўжэй затрымацца на тратуарах гэтага бліскучага праменаду; я знаходзіўся ў захапленні. Раптам перад намі ўзнікае чорная або цёмна-зялёная карэта – доўгая, прамакутнай формы, даволі нізкая і замкнутая з усіх бакоў. Быццам бы велічэзную труну паклалі на каркас павозкі. Паветра і святло пранікалі ў гэтую рухаючаюся магілу праз чатыры маленькіх акенцы, забраных жалезнымі рашоткамі каля шасьці квадратных дзюймаў кожнае; хлопчык гадоў самае большае васьмі-дзесяці правілаў парай коней, запрэжаных у гэтае прыстасаванне; да майго вялікага здзіўлення, за ім ішло даволі шмат жаўнераў. Я пытаюся ў свайго праважатага, для чаго можа спатрэбіцца такі незвычайны экіпаж і не пасляваю яшчэ закончыць пытанне, як адказам мне служыць з'явіўшыся ў адным з акенцаў гэтай скрыні спакутаваны твар: такая карэта выкарыстоўваецца для перавозкі зняволеных да месца прызначэння.

– Гэта ў рускіх арыштанцкая фурманка, – кажа мой спадарожнік. – Вядома, нешта падобнае ёсць і ў іншых краінах, але там гэта прадмет ўсеагульнай нянавісці, і яго па магчымасці хаваюць далей з вачэй; вам не здаецца, што тут яго, наадварот, выстаўляюць напаказ? Ну і ўрад!

– Але не забывайце, з якімі цяжкасцямі ён сутыкаецца, запярэчыў я.

– Ах! Вы ўсё яшчэ верыце іхным пазалочаным словам; рускія ўлады зробяць з вас усё, што ім заўгодна, так і ведайце.

– Я спрабую стаць на іх месца: нішто не патрабуе такіх асцярожных ацэнак, як меркаванне людзей, якія стаяць пры ўладзе, бо яны не вольныя ў сваім выбары. Ўсякі ўрад вымушаны зыходзіць з фактаў, якія адбыліся; тая рэчаіснасць, якую прызначаны энергічна абараняць і патроху ўдасканальваць гэты ўрад, створана не ім. Калі б жалезная дысцыпліна, якой падпарадкоўваецца гэты яшчэ напаўдзікі народ, на імгненне перастала ўсім цяжарам ціснуць на яго, усё грамадства перавярнулася б ўверх дном.

– Так яны вам кажуць; але гэтая праславутая неабходнасць усім ім на руку, не сумнявайцеся: тыя, хто больш за ўсіх скардзіцца на строгасьці, да якіх, згодна іхных слоў, яны вымушаны звяртацца, адмовіліся б ад гэтых строгасцей толькі змацаваўшы сэрца; ў глыбіні душы ім падабаецца нічым не абмежаваная ўлада – так лягчэй ўсё прыводзіць у рух. Хто ж добраахвотна ахвяруе тым, што палягчае яму жыццё? Паспрабуйце запатрабаваць ад прапаведніка, каб ён, звяртаючы да веры закаранелых грэшнікаў, абыходзіўся без пекла! Пекла для багасловаў – усё роўна што смяротнае пакаранне для кіраўнікоў [483] *: спачатку яны

[483] Не забывайце, калі ласка, што гэта не мае словы.

выкарыстоўваюць яго са шкадаваннем, як неабходнае зло, а на прыканцы ўваходзяць у смак і сваё рамяство бачаць у тым, каб праклясьці вялікую частку роду чалавечага. Дакладна так жа і са строгасьцямі палітычнымі: перш чым іх выкарыстаць, іх баяцца, але потым, калі бачаць іх дзейснасць, пачынаюць любіць; менавіта так і здараецца ў гэтай краіне на кожным кроку, не сумнявайцеся; па-мойму, тутэйшыя ўлады самі, па сваёй ахвоце, ствараюць падставы быць свірэпымі – з асьцярогі страціць да гэтага звычку. Хіба вам не вядома, што як раз зараз адбываецца на Волзе?[484]

– Я чуў, што там былі сур'ёзныя хваляванні, але іх хутка задушылі.

– Дакладна, але якім коштам? Ды і скажы я вам, што ўсе гэтыя жудасныя беспарадкі – вынік аднаго толькі слова, вымаўленага імператарам...

Я ніколі не паверу, што ён ухваляў падобныя жахі.

– Я зусім не тое хачу сказаць; аднак жа менавіта яго слова – сказанае, згодны, без усякага намеру, – і спарадзіла гэтае зло. Вось як адбывалася справа. Становішча імператарскіх сялян, нягледзячы на свавольствы царскіх кіраўнікоў, усё ж лепшае, чым доля іншых рабоў-прыгонных, і як толькі гаспадар набудзе якое-небудзь новае валоданне, жыхары набытых каронай зямель становяцца

---

[484] Пар. у нататках Баранта: «Мяцеж сялян у Сімбірскай губерніі працягваецца і ўзмацняецца. Кажуць, што забіты пятнаццаць паноў ці спраўнікаў, а каля двух тысяч збеглых сялян схаваліся ў лясах. Падаўленне паўстання будзе, вядома, надзвычай суровым. Штогод у якой-небудзь мясцовасьці імперыі адбываюцца падобныя абурэнні, падаўляемыя больш-менш хутка, але, як правіла, без вялікіх намаганняў. Ні ўрад, ні землеўладальнікі гэтага не абмяркоўваюць, ва ўсякім разе, з замежнікамі, і вельмі хутка ўсё пакрываецца забыццём” (Notes. P. 321). Апошняе ўдакладненне дазваляе выказаць здагадку, што Кюстын даведаўся пра сялянскія хваляванні менавіта ад Баранта, які паведамляе ў іншай сваёй нататцы падрабязнасьці, блізкія да тых, якія прыводзіць ніжэй Кюстын: «Толькі што ў Сімбірскай губерніі пачалося сялянскае паўстанне. Сяляне – самі ці дзякуючы нечаму падбухторванню – ўявілі, быццам імператар нядаўна падараваў зямлю, да якой яны прыпісаны, цэсарэвічу. Яны адразу ж адмовіліся прызнаваць над сабою ўладу сваіх паноў і слухацца іх. Дайшло да тома, што аднаго пана сяляне забілі самым зверскім чынам: засмажылі на агні; забілі таксама і спраўніка. Паўстанне працягваецца ўжо некалькі дзён. Мы пра падобныя падзеі даведваемся толькі выпадкова і атрымліваем звесткі самыя ўрывістыя. Урад трымае такія здарэнні ў сакрэце, рускія – ці то дзякуючы звычцы да стрыманасьці, ці то дзякуючы безклапотнасьці – пра іх размаўляць не любяць, таму звычайна падобныя факты застаюцца невядомымі. Запэўніваюць, што бунты адбываюцца даволі часта: некаторыя землеўладальнікі не адважваюцца жыць у сваіх маёнтках і не бываюць там нават наездамі” (Notes. P. 298-299). (Пра хваляванні сялян у Сімбірскай губерні летам 1839 г. гл.: Сялянскі рух. с. 343-344). Адной із падстаў хваляванняў у справаздачы III Аддзялення названая вестка, якая разнеслася «з нагоды адружання вялікай князёўны Марыі Мікалаеўны, што сяляне будуць вызвалены», а таксама “будуць добраўпарадкаваны ўдзельныя сяляне і выказана ім абарона, якія моцна ўздзейнічалі на ўзбуджэнне яшчэ большай агіды да прыгоннага становішча”. «Чуткі заўсёды адны і тыя ж, - рэзюмуе аўтар справаздачы, - цар хоча, ды баяры пярэчаць» (Сялянскі Рух. С. 343-344). Усё пачалося з пажараў, якія ўзніклі, магчыма, проста ад засухі, а затым сярод сялян распаўсюдзіліся чуткі, «што падпалы робяць паны для спусташэння сваіх сялян, якія прызначаны быць вольнымі або адданымі ў пасаг яго Імператарскай Высокасцьцю вялікай княгіні Марыі Мікалаеўне», і сяляне пачалі паліць маёнткі і забіваць паноў (Сялянскі Рух. С. 345). Імператарскімі сялянамі Кюстын называе дзяржаўных, або казённых, сялян, уладкаванне якіх падчас царавання Мікалая I было даручана графу П. Д. Кісялёву, для чаго ў красавіку 1836 было створана Пятае аддзяленне канцылярыі яго Вялікасьці, пасьля ператворанае ў Міністэрства Дзяржаўнай Маёмасьці; ў дачыненні да дзяржаўных сялян на самай справе прымаліся больш істотныя і ўдалыя захады, чым у дачыненні да сялян ўладальніцкіх (іх забяспечвалі збожжам ва неўраджайныя гады, давалі падатковыя ільготы, малазямельных надзялялі зямлёй і інш.; акрамя тома, у іхным асяроддзі былі ўладкаваны зародкі самакіравання: «вясковае грамадства і воласьці мелі свае сходы, абіралі “галоў”, “старшынь” і асобных суддзяў).

прадметам зайздрасьці з боку ўсіх сваіх суседзяў. У апошні раз ён набыў немалое валоданне у тым самым павеце, што пасьля ўзбунтаваўся; неадкладна з усіх канцоў павета выправілі сялян

да новых кіраўнікоў імператарскімі землямі – маліць імператара купіць у прыдачу і навакольныя ўгоддзі разам з людзьмі; пасланцы ад прыгонных былі выпраўлены і ў самы Пецярбург – імператар іх прымае, абыходзіцца з імі па-добраму, аднак жа, на вялікі іхны жаль, купляць адмаўляецца. Не магу ж я купіць усю Расію, адказвае ён ім, але спадзяюся, надыдзе час, калі кожны селянін у гэтай імперыі будзе вольным; калі б усё залежала толькі ад мяне, рускія ўжо сёння атрымалі б волю; я жадаю ім здабыць яе ў будучыні і дзеля гэтага працую не пакладаючы рук.

– Што ж, мне такі адказ здаецца вельмі разумным, шчырым і чалавекалюбным.

– Вядома, але імператару трэба было б ведаць, да каго ён звяртае свае словы, і не рабіць так, каб праз яго пяшчотныя пачуцці да прыгонных тыя сталі рэзаць дваран. Ад гэтай прамовы, пераказанай людзьмі дзікімі і зайздроснымі, зашугаў ўвесь павет. А потым прыйшлося караць просты народ за злачынствы, якія яго вымусілі здзейсніць. "Бацюхна жадае нашага вызвалення, – абвяшчаюць пасланцы, вярнуўшыся са сталіцы на волжскія берагі. – Ён дбае толькі пра наша шчасьце, ён сам казаў, а значыць, спадары і ўсе іхныя прыставы – нашы ворагі, яны працівяцца добрым намерам Бацюхны! Так адпомсцім жа за сябе, адпомсцім за імператара!" І вось ужо сяляне накідваюцца на сваіх спадароў, уважаючы, быццам робяць богаўгодную справу, і спачатку знішчаюць ўсіх дваран і ўрадаўцаў з сем'ямі ў цэлым павеце. Аднаго насаджваюць на круціўку і пякуць жыўцом, другога вараць у катле, ўспорваюць жываты ўпаўнаважаным, забіваюць усякімі спосабамі прадстаўнікоў улады, не шкадуюць ні аднаго сустрэчнага, паляць і рабуюць горады, увогуле, ператвараюць павет у пустыню – і не ва імя свабоды, яны не ведаюць, што гэта такое, але ў імя ўласнай збаўлення і з крыкам «Няхай жыве імператар!": сэнс гэтых слоў для іх зразумелы і цалкам вызначаны.

- Магчыма, кагосьці з гэтых людаедаў мы толькі што і бачылі ў клетцы для

вязняў. Тут, ведаеце, ёсць ад чаго паменшыцца нашаму філантрапічнаму абурэньню... Вось і паспрабуйце праяўляць у стасунках з падобнымі дзікунамі тую ж міласэрднасць, якую вы патрабуеце ад заходніх урадаў!

– Трэба было паступова, крок за крокам, мяняць розумы і душы насельніцтва, а замест гэтага знаходзяць больш зручным замяніць яму жыллё: пасьля кожнага падобнага здарэння адбываецца масавае перасяленне цэлых вёсак і паветаў; мясцовыя жыхары ніколі не ўпэўненыя, што іхная тэрыторыя застанецца за імі; у выніку падобнай сістэмы чалавек, прывязаны да свайго кусочка зямлі, нават і ў рабстве выяўляецца пазбаўленым адзінага суцяшэння, магчымага ў яго становішчы, – пастаянства, звычкі, прыхільнасці да свайго кута. Нейкае д'ябальскае спалучэнне: ён увесь час пераязджае

з месца на месца, але не ведае, што такое воля. Згодна з адным словам гаспадара селяніна, як дрэва, выкарчоўваюць, вырываюць з коранем з роднай зямлі і закідваюць на пагібель або на мукі куды-небудзь на край свету; што станецца з селянін, чыё жыццё неаддзельна ад навакольных прадметаў[485]*, калі перасадзіць яго ў вёску, якая не ведала яго з калыскі? Селянін, якога пастаянна змятаюць ураганы, нараджаючыяся ў асяроддзі вярхоўнай улады, больш не любіць сваёй хаціны – адзінага, што ён мог бы любіць ў гэтым сьвеце; ён ненавідзіць жыццё і не дбае пра свае абавязкі, бо чалавеку, каб ён усвядоміў свае абавязкі, трэба даць трохі шчасця: няшчасце вучыць яго толькі крывадушнічаць і бунтаваць. Асабісты інтарэс – гэта, вядома, не аснова маралі, але хаця б яе падпорка. Калі б мне было дазволена пераказаць вам тыя дакладныя падрабязнасці падзей у ***, якія я даведаўся ўчора, вы б здрыгануліся.

– Змяніць дух народа вельмі цяжка; гэта справа не аднаго дня і нават не аднаго цараваньня.

– Але хіба нехта шчыра спрабуе гэта зрабіць?

– Думаю, што так, толькі прытрымліваючыся асцярожнасці.

– Тое, што вы называеце асцярожнасцю, я называю прытвоствам; вы не ведаеце імператара.

– Яго можна вінаваціць ў непахіснасці, але не ў прытворстве; зрэшты, у гаспадара непахіснасць – гэта хутчэй вартасць.

– Я мог бы гэта абвергнуць, але не хачу адцягвацца ад тэмы; вы лічыце, быццам у імператара шчыры характар? Узгадаеце, як ён сябе вёў, калі памёр Пушкін.

– Я не ведаю пра гэтую справу.

Размаўляючы такім чынам, мы дайшлі да Марсавага поля, з выгляду пустыннай раўніны; хаця яна і размешчана ў самым цэнтры горада, але памеры яе такія, што людзі на ёй губляюцца – набліжэнне іх прыкметна здалёк, і таму размаўляць тут можна ў большай бяспецы, чым нават ва ўласным пакоі. Мой чычэроне працягвае апавяданне:

– Пушкін, як вы ведаеце, быў найвялікшым паэтам Расіі[486].

– Не нам пра тое судзіць.

– Мы можам меркаваць пра гэта хаця б па яго славе.

– Яго стыль вельмі хваляць, але для чалавека, які нарадзіўся ў краіне неасвечанай, хоць і ў эпоху вытанчана цывілізаваную, гэта заслуга невялікая: ён можа падбіраць тыя пачуцці і ідэі, што распаўсюджаны ў суседніх нацый, і выглядаць арыгінальным у сябе на радзіме. Мова цалкам у яго ўладзе, бо зусім яшчэ новая; і каб ператварыцца ў гістарычную постаць для недасведчанай нацыі, якая жыве ў асяроддзі нацый асвечаных, паэту дастаткова папросту

485

486 Інфармацыю пра дуэль Кюстын мог запазычыць із нататак у «Journal des Debats» за 28 лютага 4 сакавік 1837 (гл.: Шчогалеў П. Е. Дуэль і смерць Пушкіна. М., 1987. С. 343-344).

перакладаць, не хітра мудрагелячы. Ён будзе пераймальнікам, а праславіцца як творца.

– Рускі чалавек менш усякага іншага пакутуе ад такой перамены дзякуючы аднастайнасьці прыроды ў яго краіне і прастаце сваіх звычак; я паказаў гэта ў іншым месцы.

~297~

– Заслужанай была яго слава ці не, але ён быў знакамітым. Ён быў яшчэ малады і нораў меў гняўлівы – як вам вядома, у жылах яго цякла атрыманая ў спадчыну ад маці маўрытанская кроў. Жонка яго, вялікая прыгажуня, выклікала ў яго больш захаплення, чым даверу; валодаючы паэтычнай душой і афрыканскім нораваам, ён быў схільны да рэўнасьці; няшчасны ўпадае ў раздражненне ад уяўнай невернасьці, ад ілжывых, прасякнутых атрутай даносаў, сваім падступствам нагадваючых завязку шэкспіраўскай трагедый; рускі Атэла страчвае пачуццё меры і хоча прымусіць чалавека, які, як ён мяркуе, яго абразіў, біцца на дуэлі. Гэты чалавек быў француз, да таго ж яго сваяк; імя яго с-р Дантэс. Двубой ў Расіі – справа тым больш сур'ёзнае, што тут, у адрозненні ад нашай краіны, ён не адпавядае грамадзкім норавам[487], супрацьстаіць закону, і закранае ўстойлівыя ўяўленні пра мараль; гэтая нацыя хутчэй ўсходняя, чым рыцарская. Двубой тут стаіць паза законам, як і ўсюды, але яму цяжэй, чым дзе б там ні было, абапірацца на грамадскую думку. С-р Дантэс зрабіў усё магчымае, каб пазбегнуць агалоскі; пад націскам ўзгневанага чалавека ён, не губляючы годнасьці, адмаўляецца даць яму задавальненне, але не спыняе заляцанняў. Пушкін амаль пазбаўляецца розуму: непазбежная прысутнасць у яго доме чалавека, чыёй пагібелі ён хоча, здаецца яму пастаяннай жорсткай крыўдай; ён ідзе на ўсё, толькі б выгнаць яго; у рэшце рэшт двубой становіцца непазбежным. І вось сваякі страляюцца, с-р Дантэс забівае Пушкіна; чалавек, вінаваты ў вачах грамадскай думкі, выходзіць пераможцай, а чалавек невінаваты, абражаны чалавек, нацыянальны паэт – гіне.

Яго смерць нарабіла ў грамадстве шмат шуму і выклікала ўсеагульны смутак. Пушкін, паэт у вышэйшай ступені рускі, творца найпрыгажэйшых од на рускай мове, гонар краіны, стваральнік новай славянскай паэзіі, першы тутэйшы талент, чыё імя адгукнулася, і даволі гучна, у Яўропе... у Яўропе!!! Нарэшце, слава сучаснасьці і надзея будучыні – і вось усё гэта загінула; ідал быў звергнуты ва ўласным храме, загінуў у росквіце сіл ад рукі француза... Якая нянавісць, якія захапленні тут накіпаюць! Пецярбург, Масква, ўся імперыя прыйшлі ў хваляванне; бо ўсеагульная жалоба з’яўляецца сведчаннем заслуг нябожчыка і доказ велічы краіны, якая можа кінуць Яўропе: "У мяне быў свой паэт!! і для мяне гонар аплакваць яго!" Імператар, які лепш за ўсіх у Расіі ведаў рускіх і

---

[487] У адпаведнасьці з тэзісам пра адсутнасць ў рускіх пачуцця гонару (гл. заўв. да цяп. тома, с. 83) Кюстын перабольшвае экзатычнасць двубояў для рускай псіхікі. Двубоі былі забаронены яшчэ Пятром І, але гэта не перашкаджала рускім дваранам карыстацца такім спосабам абароны свайго гонару (на пачатку XIX стагоддзя двубоі ў Расіі адбываліся, відаць, ледзь ці не часцей, чым у Францыі). Глядзі аб двубоях у Расіі: Лотман. С. 529-538, Вострыкаў А. В. Паэтыка абразы ў рускай дуэльнай традыцыі // Пятыя тынянаўскія чытанні. Рыга; Масква, 1994 г.

найлепшы знаўца па частцы лісліваасьці, выяўляе абачлівасць і аддае даніну грамадскаму смутку; ён загадвае адслужыць паніхіду; не ведаю, ці не пашырылася яго набожнае какецтва нават да таго, каб асабіста прысутнічаць на гэтай цырымоніі[488], каб усе бачылі яго жалобу і сам Гасподзь быў сведкам пакланення яго перад нацыянальным геніем, перш часу разлучаным са сваёй славай.

~298~

Як бы там ні было, але спачуванне, аб'яўленае гаспадаром, настолькі лісліваць маскоўскаму духу, што абуджае ў сэрцы аднаго вельмі адоранага юнака высакароднае пачуццё патрыятызму: гэты залішне легкаверны паэт, бачачы аўгусцейшае заступніцтва, выказанае першаму із мастацтваў, напаўняецца энтузіязмам – і вось ужо адважна лічыць, быццам бы яго напаткала нябеснае заступніцтва! У парыве прастадушнай падзякі ён адважваецца нават напісаць оду [489] – Якая дзёрзкасць! Патрыятычную оду з выяўленнем удзячнасьці імператару – заступніку славеснасці[490]! На прыканцы гэтага выдатнага верша ён выказвае хвалу нябожчыку паэту – нічога больш... Я чытаў гэтыя вершы і магу паручыцца, што намеры аўтара былі самыя нявінныя; хіба што вы палічыце злачынствам надзею, якая затаілася ў глыбіні яго сэрца і якая, як мне здаецца, цалкам прабачальная юнацкаму ўяўленню. На мой погляд, ён, не кажучы гэтага прама, меркаваў, што, магчыма, аднойчы Пушкін уваскрэсне ў ім, і сын імператара ўзнагародзіць другога паэта Расіі, падобна таму як сам імператар аддаў ўшанаванні першаму... Неразумны храбрэц! Прагнуць вядомасьці, адкрыта прызнавацца ў жаданні славы пры дэспатызме! Як калі б Праметэй заявіў Юпітэру: «Сцеражыся, абараняйся, хутка я выкраду ў цябе нябесны агонь". І вось якая была ўзнагарода, што атрымаў юны шукальнік ўрачыстасьці – іншымі словамі, пакутніцтва. Няшчасны за адно толькі тое, што без усякага сораму прыняў на веру паказное каханне самаўладцы да вытанчаных мастацтваў і славеснасьці, запаў у асаблівую няласку і атрымаў таемны загад выпраўляцца для развіцця сваіх паэтычных талентаў на Каўказ – тую ж Сібір, толькі з трохі больш мяккім кліматам. Ён прабыў там два гады і вярнуўся з падарваным

[488] Пярэчанне Грэча: «Ніколі імператар не замаўляў ўрачыстай паніхіды па Пушкіну, і тым больш не прысутнічаў на гэтай цырымоніі» (Gretch. P. 67). С. 299.

[489] На думку даследчыкаў, каментаванае месца - «першы замежны водгук аб Лермантаве» (Шульц В. К. Лермантаў у перакладзе французскіх пісьменнікаў // РС . 1883. No 8. С. 275). Выкладанне Кюстынам гісторыі Лермантава выклікала пярэчанні Грэча: «Малады афіцэр, ужо некалькі разоў парушыў субардынацыю, злажыў верш на смерць Пушкіна ў духу, які не спадобаўся ўраду, бо паспрабаваў асабліва ўхваліць ў паводзінах нябожчыка тое, што заслугоўвала справядлівага папроку. Ён на самай справе быў высланы на Каўказ, аднак знаходжанне ў тамтэйшым войску не толькі не загубіла яго талент, але, наадварот, дазволіла яму заквітнець з новай сілай. Ён вярнуўся праз некаторы час цэлы і здаровы. У Грузіі ён не бываў, і таму пагібельнае ўздзеянне тамтэйшага клімату яму не пагражала. Пасьля вяртання ён працягваў пісаць вершы і шукаць сваркі з кожным, хто трапіцца на шляху; ён біўся з сынам с-ра дэ Баранта, за што другі раз быў сасланы на Каўказ, дзе хутка загінуў на двубоі” (Gretch. P. 67-68).

[490] «Смерць паэта» Лермантава быў упершыню надрукаваны на рускай мове ў 1858 г., а да гэтага распаўсюджваўся ў спісах. «Першы французскі пераклад урыўкаў са “Смерці паэта” Лермантава быў надрукаваны толькі ў 1855 г. (у артыкуле Сен-Рэнэ Талландзье «Каўказскі паэт» - «Revue des Deux Mondes», 1 лютым 1855). Кюстын, відаць, абапіраецца на чыйсьці вусны пераказ.

здароўем, зламаны душой і уяўленнем, рашуча акрыяўшым ад былых мар – вылечыўшыся перш за цела, якое пакуль яшчэ пакутуе з ад падхопленай ў Грузіі ліхаманкі. І пасьля такога ўчынку вы па-ранейшаму будзеце давяраць афіцыйным гаворкам імператара і яго публічным дзеянням?

Вось што прыкладна адказваў я на словы суайчынніка:

– Імператар таксама чалавек, ён таксама не пазбаўлены чалавечых слабасцей. Напэўна, нешта непрыемна ўразіла яго ў напрамку думак вашага юнага паэта. Не сумнявайцеся, гэтыя думкі былі хутчэй еўрапейскімі, чым нацыянальнымі. Імператар вядзе сябе прама процілегла таму, як бы рабіла Кацярына II: ён не ліслівіць Яўропе, а задзірае яе; згодны, гэта памылка, бо выклікаючыя паводзіны – тая ж залежнасць, з яе дапамогай можна зацвердзіць сябе толькі праз супярэчнасць; але гэта памылка даравальная, тым больш калі вы ўзгадаеце, якое зло прычынілі Расіі гаспадары, усё жыццё апантаныя маніяй пераймальніцтва.

– Вы непапраўныя! – усклікнуў адвакат апошніх баяраў. – Вы таксама верыце, што можна стварыць нейкую асаблівую

цывілізацыю на рускі манер. Усё гэта было добра да Пятра I, але гэты гаспадар знішчыў плод ў зародку. Едзьце ў Маскву, яна самае сэрца старадаўняй імперыі, але вы ўбачыце, што і там усе розумы звяртаюцца да разваг аб прамысловасьці і нацыянальны характар захоўваецца не больш, чым у Санкт-Пецярбургу. Цяпер імператар Мікалай робіць памылку, падобную на памылку імператара Пятра I, толькі ў адваротным сэнсе. Ён ні ў што не ставіць гісторыю цэлага стагоддзя, стагоддзя Пятра Вялікага; у гісторыі свае няўхільныя законы, і мінулае паўсюль вырабляе ўплыў на сучаснасць. Бяда ўладару, які не жадае падпарадкоўвацца гэтым законам!

Час быў даволі позні; мы развіталіся, і я працягваў шпацыр у адзіноце, разважаючы аб тым, якое энергічнае пачуццё супраціву павінна выспяваць ў душах людзей, якія жывуць пры дэспатычным рэжыме і якія звыкліся ні з кім не дзяліцца сваімі думкамі. Калі падобны спосаб кіравання не прытупляе характары, ён іх умацоўвае.

Я вярнуўся дадому, каб працягнуць ліст да вас; я займаюся гэтым амаль кожны дзень, і ўсё ж пройдзе яшчэ шмат часу, перш чым вы атрымаеце мае пасланні, бо я іх хаваю, нібы планы якой-небудзь змовы, у чаканні надзейнага чалавека, які б вам іх перадаў, але знайсці такую аказію – справа такая цяжкая, што, баюся, прыйдзецца везьці іх самому.

Працяг папярэдняга ліста

30 Ліпеня 1839

Учора, скончыўшы пісаць, я вырашыў перачытаць пераклады некаторых вершаў Пушкіна і зацвердзіўся ў тым сваім меркаванні пра яго, якое склалася ў мяне па першага чытання. Гэты чалавек, збольшага, запазычаў свае фарбы ў

новай заходнееўрапейскай школы ў паэзіі[491]. Не тое каб ён успрыняў антырэлігійныя погляды лорда Байрана, грамадскія ідэі нашых паэтаў або філасофію паэтаў нямецкіх, але ён пераняў у іх манеру апісання рэчаў. Так што сапраўдным маскоўскім паэтам я яго яшчэ не лічу. Паляк Міцкевіч[492] ўяўляецца мне значна больш славянінам, хоць і ён, падобна Пушкіну, зведаў ўплыў заходніх літаратур.

Да таго ж, з'явіся сёння сапраўды маскоўскі паэт, ён бы мог звяртацца толькі да народа: у салонах яго б не пачулі і чытаць не сталі. Там, дзе няма мовы, няма і паэзіі, і тым больш няма мысляроў. Цяпер усе пацяшаюцца із таго, што імператар Мікалай патрабуе пры двары гаварыць па-руску; гэтае новаўвядзенне

---

[491] Кюстын мог прачытаць па-французскі некалькі вершаў у зборніку П. дэ Жюльвекура «Балалайка. Народныя рускія песьні і іншыя вершы, перакладзеныя вершамі і прозай” (1837; зрэшты, калі народныя песні Жюльвекур перакладаў вершамі, то Пушкіна, насупраць, - прозай); оду «Паклёпнікам Расіі» у перакладзе Н. Б. Галіцына (1839; гл. падрабязней заўв. да т. 2, с. 208), верш «Палкаводзец» у перакладзе Караліны Паўлавай ў яе зборніку «Les Preludes» («Прэлюды»; 1839), выдадзенай у Парыжы пры дапамозе А. Я. Тургенева; некалькі вершаў у зборніку Эліма Мяшчэрскага «Les Boreales» («Паўночнае ззянне»; 1839); не раз перакладаўся на французскі ў гады, якія папярэднічалі выхаду кнігі Кюстына, «Бахчысарайскі фантан» (пераклад Ж. М. Шапэна - 1826; пераклад Ш. Бодье - 1837; пераклад Н. Б. Галіцына, пасланы ім Кюстыну ў ліку «паэтычных досьледаў», 1839). Падрабязней гл: Шульц Б. К. // Старажытная і новая Расія. 1880. т. 17. травень-жнівень. С. 17-36; 305-330; 447-497 т. 18. Снежань. С. 408-417. Усе гэтыя пераклады на самай справе амаль не перадавалі самабытнасьці пушкінскай творчасьці. Акрамя таго, думку пра пераймальнасць пушкінскіх твораў Кюстын мог запазычыць з найбольш грунтоўнага нарысу пра Пушкіна, надрукаванага да моманту выхаду «Расіі ў 1839 годзе» - артыкула Шарля Бадзье ў «Revue des Deux Mondes» (1 жніўня 1837; гл. пра яго: Cadot. P. 4 с. 434-435) і артыкула А. дэ Сіркура пра “Барыса Гадунова”, змешчанай у тым жа 1837 г. у часопісе “Revue francaise et etrangere” т. 2). Аб пазыковым характары рускай літаратуры, «якая даслоўна прайгравае формы, фізіяномію і нават забабоны нашай (французскай) славеснасьці», пісаў і Ансэло (Ancelot. P. 299) Кюстын прызнаваўся, што ўбачыў у Пушкіне не «праўдзіва рускую паэзію», але толькі перайманне «новай ангельскай і нямецкай школы», не толькі на старонках «Расіі ў 1839 годзе», але і ў напісаным яшчэ да выхаду кнігі, 7 сакавіка 1843 года (гл.: Lettres a Vamhagen. P. 442) «прыватным лісьце да Варнгагена , які, са свайго боку, вельмі высока ставіў Пушкіна, чым ў 1839 годзе ў Кісінгене нават здзівіў А. І. Тургенева; 2 ліпеня 1839 года той паведамляў брату пра Варнгагена: «пабіў сваім разуменнем Расіі: больш за ўсё захапляецца Пушкіным» (РА ИРЛИ. Ф. 309. No 7-6 Л. 9; арыгінал па-фр.). Грэблівае стаўленне Кюстына да стылю Пушкіна выклікала адпор Я. Н. Таўстога: «С-р дэ Кюстын, які не можа ўжыць ні аднаго слова нашай мовы без таго, каб не перайначыць яго самым дзікім чынам; які блытае прусакаў з персікамі, а сялян прымушае піць замест квасу «кварц», адважваецца судзіць нашых паэтаў не толькі за ідэі, але за стыль і чысьціню выразаў! (...) Дык ці чыталі вы, с-р маркіз, хоць бы французскія пераклады яго паэм? « (Tolstoy. P. 80-81).

[492] Вершы і паэмы Адама Міцкевіча (1798-1855), які з 1832 жыў у Парыжы, неаднаразова перакладаліся ў 1830-я гг. на французскую мову ; ў новым перакладзе К. Астроўскага "Творы" Міцкевіча былі надрукаваны ў Парыжы ў 1841 г., як раз пад час працы Кюстына над "Расеяй ў 1839 годзе". Магчымы запазычанні Кюстына з "Тлумачэнняў паэта", якія складалі Трэцюю частку паэмы "Дзяды" (1832; фр. пер. 1834 і 1841 гг.), адзначаны ў адпаведных месцах нашых заўваг. Кюстын мог ведаць Міцкевіча не толькі як паэта, але і як аўтара "Лекцый пра славянскую літаратуру", якія той з канца 1840 чытаў у парыжскім Калеж дэ Франс . М. Кадо мяркуе , што курсы 1840-1841 і 1841-1842 гг. маглі зрабіць на Кюстына ўплыў, прыкметны, напрыклад, у стаўленні да Яна Жахлівага або ў падкрэсліванні "татарскага" элемента ў псіхалогіі рускіх (Cadot. P. 257); калі прыняць гэтую гіпотэзу, тады да вынікаў гэтага ўплыву можна аднесці і думку аб адсутнасьці ў Расіі рускай, нацыянальнай літаратуры, якую не аднойчы паўтараў Міцкевіч (гл. напрыклад, лекцыю ад 7 чэрвеня 1842 г. Міцкевіч. т. 4 с. 390-391). Зрэшты, ў 1841-1842 гг. Кюстын жыў па большай частцы па-за Францыяй, у Швейцарыі і Італіі, а першае выданне лекцый Міцкевіча на французскай мове датавана 1849 г. Таму пытанне аб тым, у якой ступені аўтар "Расіі ў 1839 годзе" быў знаёмы са зместам гэтых лекцый, застаецца адкрытым.

здаецца капрызам самаўладцы; будучае пакаленне скажа яму дзякуй за гэтую перамогу здаровага сэнсу над вышэйшым светам.

Як можа праявіцца дух натуральнасьці ў грамадстве, дзе гавораць на чатырох мовах, не вывучыўшы толкам ні адной? Непаўторнасць

~300~

думкі значна шчыльней, чым мяркуюць, звязана са своеасаблівасьцю гаворкі. Як раз пра гэта стагоддзе таму забыліся ў Расіі, а некалькі гадоў таму і ў Францыі. На нашых дзецях яшчэ адгукнецца тая маніякальная прыхільнасць да выхавацеляк-англічанак, якая авалодала ў нас усімі фешэнэбельнымі маці. У Францыі першым і, па-мойму, лепшым настаўнікам французскай мовы заўсёды была карміцелька[493] - чалавек павінен вывучаць сваю родную мову ўсё жыццё, але дзіця не павінна знарок вучыць яго, ён без усякіх урокаў ўспрымае яго з калыскі. Замест гэтага цяперашнія французскія малыя з нараджэння шчабечуць па-ангельску і перакручваюць нямецкі, а ўжо пасьля іх, нібы замежную мову, вывучаюць французскую.

Мантэнь ганарыўся, што вывучыў латынь перш чым французскую мову; магчыма, менавіта гэтай пераваззе, якой хваліцца стваральнік "Вопытаў", мы абавязаны самым шчырым і самым нацыянальным талентам у нашай старажытнай літаратуры; яму было чаму радавацца, бо латынь – гэта корань нашай мовы; але народ, які не паважае мовы сваіх бацькоў, губляе выразнасць і непасрэднасць выразаў; нашы дзеці гавораць па-ангельску, як слугі носяць пудраныя парыкі – з нагоды нейкай маніі! Я перакананы, што амаль поўная адсутнасць своеасаблівасьці ў сучасных славянскіх літаратурах адбываецца таму, што пачынаючы з XVIII стагоддзя рускія і палякі ўзялі за правіла наймаць для сваіх сем'яў чужаземных гувернантак і выхавальнікаў; калі рускія, якія атрымалі добрае выхаванне, пераходзяць на родную мову, яны перакладаюць з замежнай, і гэты запазычаны стыль перапыняе палёт думкі, парушаючы прастату яе выразаў. Чаму кітайцы змаглі зрабіць для роду чалавечага больш, чым рускія

---

[493] У Францыі параўнальна незадоўга да выхаду кнігі Кюстына пра гэта нагадаў Шатабрыян ў творы "Нататкі пра ангельскую літаратуру" (1836): "Выказваць сваё стаўленне да твораў, якія напісаны на жывой мове, здольны толькі той, для каго гэтая мова родная. Дарэмна вы лічыце, што валодаеце замежнай мовай: вам не хапае малака карміцелькі і тых першых слоў, што чалавек чуе ад яе, будучы яшчэ ў пялёнках; ёсць тонкасьці, якім вучыць толькі бацькаўшчына. (...) Народы Поўначы, якія пішуць на разнастайных мовах, пазбаўлены якога б там ні было стылю. Словы розных моў, загрувашчваючы памяць, блытаюць разуменні: вы не ведаеце, якім пакрывалам апрануць нарадзіўшуюся ў вас думку, якое прыслоўе выкарыстаць, каб лепш яе перадаць. (...) Каб стаць дрэнным пісьменнікам, дастаткова навучыць сваю памяць, як папугая, словам некалькіх прыслоўяў: шматмоўны розум можа прывесьці ў захапленне хіба што глуханямых. Тым, хто прысвяціў сябе вытанчанай славеснасьці, вельмі карысна вучыць жывыя мовы, даследаваць іх, чытаць на іх; небяспечна гаварыць на іх, яшчэ больш небяспечна ж за ўсё – пісаць" (Эстэтыка ранняга французскага рамантызму. М., 1982. с. 240-241). У выданне 1854 Кюстын увёў заўвагу да гэтага месца, дзе прама паказвае на тое, што яго думкі ў дадзеным выпадку запазычаны ў Шатабрыяна. У рэчышчы тых жа канцэпцый рамантычнага нацыяналізму разважаў у артыкуле "Меркаванне замежнікаў пра Расію " А. С. Хамякоў, міжволі паўтараючы пагарджаемага ім "маркіза", супраць якога, уласна, і накіраваны гэты артыкул: "Іншаземец, як бы ён ні авалодаў чужой мовай, ніколі не ўзбагаціць яго славеснасьці: ён заўсёды будзе пісьменнікам пазбаўленным жыцця і нямоглым. Яму застануцца чужымі тыя невытлумачальныя капрызы гаворкі, у якіх выяўляецца ўсё хараство, уся рухомасць народнай фізіяноміі" (Хамякоў А.С. Пра старое і новае. М., 1988.с. 97).

– і ў літаратуры, і ў філасофіі, і ў маралі, і ў заканадаўстве? Магчыма, менавіта таму, што гэтыя людзі заўсёды вызнавалі вялікую павагу да сваіх першабытных гаворак.

Змешванне моў не шкодзіць розумам пасрэдным, наадварот, яно дапамагае ім у іх рамястве; павярхоўная адукацыя, адзіна патрэбная такім розумам, палягчаецца роўна павярхоўным вывучэннем жывых моў – не цяжкім, падобным хутчэй на гульню розуму, у дасканаласьці прыстасаваную да ўласцівасцяў мазгавой дзейнасьці лянівых альбо дамагаючыхся цалкам матэрыяльных мэт; але калі, па няшчасці, у адным выпадку з тысячы, падобную сістэму выкарыстоўваюць для выхавання выбітнога талента, яна затрымлівае працу прыроды, адхіляе генія з праўдзівага шляху і абяцае яму ў будучыні бясплодныя шкадаванні ці такія высілкі, якім нават і выбраныя не маюць вольнага часу і мужнасьці аддавацца пазней, чым у раннім юнацтве. Не кожны вялікі пісьменнік – Руссо[494]: Русо вывучыў нашу мову як іншаземец, і спатрэбілася ўся яго геніяльная выразнасць, усё яго гнуткае ўяўленне разам з упартасьцю характару, нарэшце,

~301~

спатрэбілася адзінота яго ў свеце для таго, каб у канчатковым рахунку ён загаварыў па-французску так, нібы ніколі не вучыў яго адмыслова. А французская ж мова жыхароў Жэневы не такая далёкая ад мовы Сен-Сымона і Фенелона, як той перасыпаны англійскімі і нямецкімі словамі жаргон, якому вучацца сёння ў Парыжы дзеці людзей у вышэйшай ступені элегантных. Магчыма, нарадзіся Русо ў Францыі ў тыя часы, калі там дзеці гаварылі па-французску, фразы гэтага вялікага пісьменніка не гучалі б так нацягнута. Змешванне моў спрыяе цьмянасьці ў думках; чалавек пасрэдны да гэтага прыстасоўваецца, чалавек таленавіты абураецца і растрачвае сябе на перапрацоўку інструмента ўсякага генія - мову. Калі не рабіць ніякіх захадаў, то праз паўстагоддзе сапраўдная, старадаўняя французскі мова стане мовай мёртвай. Распаўсюджанае раней вывучэнне старажытных моў не толькі не прыводзіла да згубных вынікаў, але давала нам адзіны сродак дасягнуць паглыбленага ведання нашай ўласнай мовы, якая ўзнікла ад іх. Іхнае вывучэнне прымушала нас ісьці да вытокаў, узмацоўвала нашу спрадвечную прыроду, не кажучы ўжо пра тое, што яно, як нельга лепш адпавядала здольнасцям і патрэбам дзіцяці, якое, перш за ўсё, мае патрэбу ў падрыхтоўцы інструмента яго думкі - мовы.

У той час як Расія памаленьку адраджаецца дзякуючы ўладару, што кіруе ёй зараз у згодзе з прынцыпамі, невядомымі ранейшым уладарам краіны, і мае надзею рана ці позна здабыць сваю мову, сваіх паэтаў і празаікаў, у нас у Францыі шчогалі і, так званыя, асвечаныя людзі рыхтуюць пакаленне пісьменнікаў-пераймальнікаў і жанчын, пазбаўленых незалежнасьці розуму: яны так добра будуць разумець у арыгінале Шэкспіра і Гётэ, што не здолеюць ўжо

[494] Жан Жак Русо нарадзіўся і правёў дзяцінства ў Жэневе, дзе, зрэшты, размаўлялі таксама па-французску, але не так чыста і правільна, як у Парыжы. Высокая ацэнка Русо як пісьменніка спалучалася ў Кюстына са скептычным стаўленнем да яго грамадска-палітычных тэорый; пар. у т. 2 с. 151 выказванне пра натуральны стан, "які нараджаў толькі гвалт і несправядлівасць".

аценіць ні прозу Бассюэ і Шатабрыяна, ні легкакрылую паэзію Гюго, ні перыяды Расіна, ні непаўторнасць і шчырасць Мальера і Лафантэна[495], ні розум і густ спадарыні дэ Сэвінье, ні сілу пачуцця і боскую гармонію Ламартына! Вось так у іх і адбяруць здольнасць спарадзіць нешта дастаткова своеасаблівае для таго, каб не завяла слава іхнай мовы і каб замежнікі, як раней, прыязджалі у Францыю спасцігаць таямніцы добрага густу.

Ліст васемнадцаты

Якім чынам нашы ўяўленні звязаны з вонкавымі рэчамі, іх спараджаючымі. – Драматычны бок падарожжа. – Жорсткасьці нашай рэвалюцыі ў параўнанні з лютасьцю рускіх. – Розніца паміж злачынствамі абодвух народаў. – Парадак ўнутры бязладдзя. – Асаблівы характар расійскіх бунтаў. – Павага рускіх да ўлады. – Небяспека ліберальных ідэй, прышчэпленых дзікім народам. – Чаму руския пераўзыходзяць нас у дыпламатыі. – Гісторыя Целенева.

Пецярбург, 30 Ліпеня 1839 года[496], адзінаццаць гадзін вечара.

Сёння рана раніцай мяне наведала тая самая асоба, аб гутарцы з якой я вам распавядаў ва ўчорашнім лісце. Гэты чалавек прынёс мне некалькі старонак напісанных па-французску, юным князем ***, сынам яго заступніка. Гэта справаздача аб больш чым сапраўдным выпадку, адным са шматлікіх эпізодаў таго, не занадта даўняга здарэння, якое таемна займае тут усе адчувальныя душы і сур'ёзныя розумы. Ці можна атрымліваць у спакоі асалоду ад раскошнага пышнага палаца, ведаючы, што ў некалькіх сотнях вёрст ад яго твае падданыя забіваюць адзін аднаго і што дзяржава немінуча б распалася, калі б не жудасныя захады, якія ўжываюцца для яе абароны?

Калі б хто-небудзь западозрыў, што аўтар гэтай гісторыі - юны князь ***, яму б не знасіць галавы. Вось чаму ён даручае мне свой рукапіс і даручае надрукаваць яго. Ён згодны, каб я ўключыў аповесць аб гібелі Целенева ў тэкст маіх падарожных нататак, і я зраблю гэта, агаварыўшы крыніцу аповесці, але нікога пры гэтым не кампраментуючы; я з радасьцю карыстаюся выпадкам

[495] На пачатку XIX ст., перш за ўсё дзякуючы намаганням с-ні дэ Сталь (кнігі "Аб літаратуры", 1800, і "Аб Германіі", 1810, выд. 1813) у Францыі пачала ўкараняцца думка, што французскі літаратурны канон не адзіна магчымы (як лічылася ў XVII і XVIII стст., калі Парыж выступаў у ролі адзінага заканадаўцы літаратурных густаў і мод), што ангельская і нямецкая славеснасьці (згодна с-ні дэ Сталь, "паўночныя", перапоўненыя меланхаліяй) таксама маюць права на існаванне і нават, магчыма, вартыя пераймання. Менавіта з гэтым "літаратурным касмапалітызмам" палемізуе Кюстын, супрацьпастаўляючы замежным пісьменнікам французскіх аўтараў самай рознай арыентацыі, ад рамантыкаў Ламартына і Гюго да такіх класічных майстраў слова, як прапаведнік Жак Бенін Бассюэ (1627-1714) або маркіз Мары дэ Сэвіньe (1626-1696), якія ўвайшлі ў літаратуру дзякуючы сваім выдатным па стылі прыватным лістам. Нягледзячы на некаторы скептыцызм у дачыненні да Русо, прыкметны ў каментуемым пасажы, Кюстын, пастаянна крытыкуючы рускіх за адсутнасць у іх нацыянальнай самабытнасьці, збліжаецца ў гэтым з аўтарам "Грамадскай Дамовы ", які ганіць Пятра І, жадаўшага стварыць са сваіх падданых "немцаў і ангельцаў, калі трэба было пачаць з таго, што зрабіць іх рускімі" (Русо Ж. Ж. Трактаты. М., 1969.с. 183).

[496] Згодна старога стылю 18 ліпеня.

некалькі разнастайніць сваё апавяданне. Мне ручаюцца за дакладнасць асноўных фактаў; вы вольныя верыць ім у той, наколькі заўгодна малой, ступені, у якой пажадаеце; сам я заўсёды веру таму, што кажуць мне людзі незнаёмыя; думка аб падмане прыходзіць да мяне толькі пасьля таго, як я атрымліваю доказы іх несумленнасці.

~303~

У нейкую хвіліну я падумаў, што лепш было б змясціць гэты твор ўжо пасьля маіх лістоў: я баяўся, што, перапыніўшы апавяданне аб сапраўдных фактах чымсьці накшталт рамана, паграшу супраць сур'ёзнасьці сваіх меркаванняў; аднак, па разважанні, я вырашыў, што быў няправы. Зрэшты, ці праўдзівая гісторыя Целенева ці не, сувязь паміж выявамі рэальнага сьвету і ідэямі, якія гэтыя выявы абуджаюць ва ўсякага чалавека, мае свой таемны сэнс: спалучэнне захопліваючых нас абставін, збег дзівячых нас падзей ёсць праява божай волі, што звернута да нашага розуму і здольнасьці разважаць. Хіба не ўзважвае кожны чалавек і рэчы, і людзей, зыходзячы, на прыканцы, з тых выпадковых здарэнняў, з якіх складаецца ягоная ўласная гісторыя? Усякі назіральнік, як выдатны так і пасрэдны, у меркаваннях аб усіх рэчах заўсёды адштурхваецца толькі ад гэтага. Мы бачым свет у пэўнай перспектыве, і рэчаіснасць, паўстаючая перад нашым пазіркам, залежыць не ад нас. Наш розум асуджаны на падобнае ўварванне Бога ў нашае разумовае жыццё. А значыць, лепшым абгрунтаваннем нашага спосабу разважанняў заўсёды будзе паслядоўнае выклад тых выпрабаванняў, што яго спарадзілі і абумовілі. Гісторыю Целенева я прачытаў сёння, і вы прачытаеце яе таксама пазначанай сённяшняй датай.

Вялікі паэт, які распараджаецца нашымі лёсамі, лепш за нас ведае, як важна належным чынам падрыхтаваць ўражанне ад жыццёвай драмы. Усякае падарожжа ёсць драма – па праўдзе сказаць, немудрагелістая і саступаючая правілам літаратурнай кампазіцыі, але маючая, тым не менш, вызначаную філасофскую і маральную мэту, нешта накшталт развязкі, што пазбаўлена хітрыкаў, але зусім не цікавасьці або карыснасьці; гэтая развязка надыходзіць выключна ў свядомасьці чалавека і заключаецца ў праверцы цэлай кучы забабонаў і прадузятасцей. Вандруючы чалавек падвяргаецца свайго роду маральнай аперацыі, якую дабратворнае Божае правасуддзе, выяўляючае сябе ў відовішчах навакольнага свету, чыніць над яго здольнасьцю да пазнання; чалавек, які апісвае сваё падарожжа, падвяргае гэтай аперацыі і чытача.

Рускі юнак, аўтар гэтага ўрыўка, хацеў апраўдаць зверскую жорсткасць сваіх суайчыннікаў, прыгадаўшы жахі нашай рэвалюцыі, і згадаў пра бесчалавечныя дзеянні, адбыўшыяся ў нашай краіне - крывавае забойства с-ра дэ Бельзэнса ў Кане[497]. Ён мог бы працягнуць гэты спіс: мадэмуазель дэ Самбрэй прымусілі выпіць шклянку крыві, каб выкупіць жыццё яе бацькі[498], арцыбіскуп

[497] Віконт Анры дэ Бельзенс, памочнік камандзіра пяхотнага палка, які квартыраваў у горадзе Кан, быў у 1790 г. разадраны жаўнерамі, чые патрыятычныя і рэвалюцыйныя пачуцці ён абразіў.

[498] Мадэмуазель Мары дэ Самбрэй (1774-1823) здолела падчас разні, якая ішла ў турмах на пачатку верасня 1792 г (гл. заўв. да цяп. тома с. 32), вырваць із рук забойцаў свайго састарэлага бацьку,

Арльскі і яго слаўныя таварышы па пакутніцтве гераічна загінулі ў кармеліцкім манастыры ў Парыжы[499], у Ліёне ўдзельнікаў паўстання расстрэльвалі карцеччу[500] і - вечная ганьба захапленню рэвалюцыйных катаў!! - стралкі падманнымі абяцаннямі вымушалі тых са

сваіх ахвяр, хто застаўся ў жывых пасьля першага залпу, зноў стаць на ногі; ў Нанце тапілі людзей - згодна слоў Кар'е[501], спраўлялі рэспубліканскія вяселлі; гэтыя і шмат іншых жорсткасцей, якія нават не згаданы гісторыкамі, маглі б паслужыць доказам таго, што і ў самых цывілізаваных нацый зверства ў людзях не зьнікла, а ўсяго толькі задрамала[502]; і ўсё ж такі метадычная, спакойная і нязменная жорсткасць мужыкоў адрозніваецца ад недаўгавечнага шаленства французаў. Для апошніх іх вайна супраць Бога і чалавецтва не была натуральным станам: мода на кроў змяніла іх характар, і іхныя ўчынкі дыктаваліся разгулам запалу – таму што ніколі яны не былі менш вольнымі, чым у эпоху, калі ўсё ў іх здзяйснялася ў імя свабоды. У рускіх жа наадварот: вы ўбачыце, як яны забіваюць адзін аднаго, ні ў чым не змяняючы свайму характару; яны, як быццам, выконваюць свой абавязак.

У гэтага пакорлівага народу такі вялікі ўплыў сацыяльных інстытутаў на ўсе станы, а падсвядома замацаваныя звычкі так уладна падпарадкоўваюць сабе характары, што нават самыя крайнія праявы помсты, здаецца, упарадкаваны ў рускіх нейкімі правіламі. Тут забойства разлічана і ажыццяўляецца размерена; людзі забіваюць іншых людзей па-вайсковаму, скрупулёзна, без гневу, без хвалявання, без слоў, і іхны спакой горш за ўсякія вар'яцтвы нянавісьці. Яны штурхаюць адзін аднаго, шпурляюць на зямлю, збіваюць, топчуць нагамі, нібы

каменданта Дома Інвалідаў. Маркіз дэ Самбрэй быў пакараны праз два гады, 17 чэрвеня 1794 года, а яго дачка, таксама арыштаваная, выйшла на волю пасьля тэрмідарыянскага перавароту. "Шклянцы крыві мадэмуазель дэ Самбрэй" прысвечана некалькі даследаванняў, аўтары якіх лічаць гэты меладраматычны эпізод плёнам контррэвалюцыйнай прапаганды (гл.: Michelet J. Histoire de la Revolution franyaise. P., 1952. T. 2. P. 1566). Тым не менш, у часы Кюстына гэтую легенду распавядалі ў салонах як праўдзівую гісторыю; так, А. Я. Тургенеў чуў яе ў студзені 1838 г. у салоне с-ні Лагранж ад французскага літаратара Сіркура; ў гэтым варыянце гераіняй выступала дачка аднаго сябра Самбрэя (у Тургенева Самбрэля), манархічнага публіцыста Франсуа Луі-Сюло (1757-1792) "Дочка, маладая і прыгожая, кідалася да ног суддзяў-катаў, просячы за бацьку, але не магла іх ўласкавіць: яны абяцалі ёй выратаваць бацьку, калі яна згадзіцца выпіць шклянку крыві аднаго яго сябра, Самбрэля. Яна выпіла і выратавала бацьку, але ненадоўга; праз некалькі дзён ён загінуў на гільятыне" (ліст П. А. Вяземскага ад 8 студзеня 1838 года.) Арцыбіскуп Тарантскі Капец-Латро (гл. заўв. да цяп. тома,с. 290) называў "годнай прадаўжальніцай мадэмуазель Самбрэй" маці Кюстына (гл.: Valery. Curiosites et anecdotes italiennes. P., 1842. P. 386).

[499] У гэтым манастыры, ператвораным у турму (гл. заўв. да цяп. тома,с. 44) 7 верасня 1792 г. былі пакараны 172 святары, якія адмовіліся прысягаць на вернасьць нацыі, закону і каралю, як таго патрабаваў закон ад 12 ліпеня 1790 г.

[500] У Ліёне ў кастрычніку 1793 г. было задушана контррэвалюцыйнае паўстанне, і, паколькі з дапамогай гільятыны нельга было пакараць сьмерцю ўсіх вязняў дастаткова хутка, іх расстрэльвалі із гармат сотнямі.

[501] Кар'е Жан Батыст (1756-1794) – сябра Канвента; восенню 1793, душачы паўстанне ў Нанте, тапіў пасярод Луары баржы, запоўненыя падазраваемымі ў контррэвалюцыйных поглядах і дзеяннях.

[502] Заўвага Кюстына да пятага выдання 1854 г., якое мае на ўвазе рэвалюцыю 1848: "У той час, калі гэта было напісана, ніхто не мог прадбачыць, што да доўгага пераліку злачынстваў першай рэвалюцыі дадасца новы спіс злачынстваў".

механізмы, што раўнамерна круцяцца вакол сваёй восі. Адсутнасць фізічнай заўзятасьці пры здзяйсненні самых парывістых учынкаў, жахлівая дзёрзкасць задумы, халоднасць яе выканання, маўклівая лютасьць, нямы фанатызм - вось з чаго складаюцца злачынства, так бы мовіць, добрасумленныя; ў гэтай дзіўнай краіне самыя бурныя ўспышкі падпарадкаваны нейкаму ненатуральнаму парадку; тыранія і бунт ідуць тут нага ў нагу, адпавядаючы адна другому.

Сама тутэйшая зямля, аднастайныя выявы вясковых пейзажаў вызначаюць сіметрыю ва ўсім: поўная адсутнасць рэльефу на паўсюль аднолькавай і большай часткай голай раўніне[503], не занадта разнастайная расліннасць, якая заўсёды бедная ў паўночных краінах, вечныя роўныя прасторы, цалкам пазбаўленыя якіх бы там ні было маляўнічых пагоркаў і далін, - на іх, бачыш, паселішчы, падобныя, адно-аднаму на тэрыторыі ўсёй імперыі і, нібы насланне, якое усюды пераследуе ванроўцу; увогуле, усё, што Бог забыўся зрабіць для гэтай краіны, умацоўвае і без таго непахісную аднастайнасць палітычнага і грамадскага жыцця яе жыхароў. Тут паўсюль адно і тое ж, а таму, нягледзячы на неабсяжныя абшары, у Расіі ад краю да краю усё выконваецца з дзівоснай выразнасьцю і ўзгодненасьцю. Калі каму-небудзь калі-небудзь атрымаецца падштурхнуць рускі народ на сапраўдную рэвалюцыю, то гэта будзе смертазабойства спарадкаванае, нібы эвалюцыі палка. Вёскі на нашых вачах ператворацца ў казармы,

і арганізаванае кровапраліцце зьявіцца з хацін у поўным узбраенні, выходзячы ланцугом, ў стройным парадку; адным словам, рускія сапраўды гэтак жа падрыхтуюцца да рабаванняў ад Смаленска да Іркуцка, як зараз рыхтуюцца да параднага маршу па плошчы перад Зімовым палацам у Пецярбургу. У выніку падобнай аднастайнасці натуральныя схільнасці народа прыходзяць у такую згоду з яго грамадскімі звычаямі, што наступствы гэтага могуць быць і добрымі, і благімі, але роўна неверагоднымі па магутнасьці.

Будучыня свету цьмянае; але адно не выклікае сумненняў: чалавецтва яшчэ ўбачыць вельмі дзіўныя выявы, якія разыграе перад іншымі гэтая Богам абраная нацыя.

Рускія амаль заўсёды парушаюць грамадзкі парадак праз сляпую павагу да ўладаў. Так, калі верыць таму, пра што ўсе шэпчуцца, калі б імператар не вымавіў перад дэпутацыяй ад сялян сваіх знакамітых слоў, тыя не ўзяліся б за зброю.

Спадзяюся, гэты факт, роўна як і тыя, што я прыводзіў у іншых месцах, дазволіць вам зразумець, як небяспечна прывіваць ліберальныя погляды народам, якія не падрыхтаваны да іх ўспрымання. Што да палітычнай свабоды, то чым больш вы адданыя ёй, тым больш павінны пазбягаць прамаўляць яе імя перад людзьмі, якія здольны толькі скампрамэтаваць святую справу, абараняючы яе на свой лад; на гэтай самай падставе я сумняваюся, што

[503] У эпоху Мікалая I пры двары было распаўсюджана метафарычнае ўспрыманне гэтай асаблівасьці расійскага рэльефу; так, фельдмаршал А. І. Барацянскі казаў, што пры Мікалаю "глядзелі на краіну як на більярд і не любілі, калі што б там ні было узвышалася над аднастайнай роўняддзю більярднай паверхні " (цыт. па: Герштэйна Э. Г. Лёс Лермантава. М., 1986.с. 21 аб

імператар сапраўды вымавіў тыя неасьцярожныя словы, якія яму прыпісваюць. Гэты гаспадар лепш чым хто-небудзь ведае нораў свайго народа, і я не магу сабе ўявіць, каб ён, няхай сам таго не жадаючы, справакаваў сялянскае паўстанне. Аднак жа не магу не дадаць, што шмат із добра дасведчаных людзей трымаюцца на гэты рахунак іншага меркавання.

Аўтар "Целенева" апісаў жахі бунту тым больш падрабязна і дакладна, што асноўнае дзеянне разгортвалася як раз ў сям'і гэтага апавядальніка. Калі ён і дазволіў сабе некалькі акультурыць характары і любоў маладых людзей, то толькі па волі свайго паэтычнага ўяўлення, але, нават і падфарбаваўшы пачуцці, ён захоўвае за людзьмі іх нацыянальныя звычаі; карацей кажучы, ні факты, ні захапленні, ні норавы, намаляваныя ў яго невялікім апавяданні, не здаюцца мне недарэчнымі ў творы, чыя адзіная годнасць - праўдзівасць апісання. Дадам, што і па гэты дзень у тых жа краях, дзе быў такім жахлівым чынам парушаны, а затым адноўлены грамадскі парадак, зноў ўспыхваюць то тут, то там крывавыя сцэны. Як бачыце, не след рускім папракаць Францыю яе палітычнымі бедладдзямі і рабіць з іх высновы на карысць дэспатычнага праўлення. Дайце рускаму друку свабоду на дваццаць чатыры гадзіны, і вы даведаецеся такое, што ад жаху адхіснецеся. Прыгнёт не можа існаваць без ўсеагульнага маўчання. Пры абсалютызме іншая нястрыманасць варта дзяржаўнай здрады.

~306~

Сярод рускіх дыпламатаў ёсць такія майстры сваёй справы, якіх не адшукаеш у самых развітых і цывілізаваных народаў: гэта таму, што з нашых газет яны загадзя даведаюцца пра ўсе нашы падзеі і задумы, бо мы, замест таго каб абачліва хаваць ад іх свае слабасьці, кожную раніцу горача выкрываем іх перад усім светам, у той час як іхная ўласная візантыйская палітыка вяршыцца ў цені і яны старанна хаваюць ад нас свае думкі, ўчынкі і жахі[504]. Мы рухаемся наперад пры яркім асьвятленні, яны – ўпотай: гульня ідзе не на роўных. Яны пакідаюць нас ў сляпой недасведчанасьці, самі ж асвятляюцца за кошт нашай шчырасьці; наша слабасць – у гаварлівасьці, іхная сіла – ва ўтоенасьці; вось галоўная прычына іхнага дыпламатычнага мастацтва.

ГІСТОРЫЯ ЦЕЛЕНЕВА[505]*

Вось ужо шмат гадоў маёнтак князя *** знаходзіўся ў руках управіцеля; звалі яго Целенеў. Князь *** быў захоплены іншымі справамі і зусім не клапаціўся пра свае ўладанні; спазнаўшы расчараванне ў сваіх славалюбівых чаканнях, ён надоўга выправіўся ў падарожжа - развейваць тугу трапіўшага ў няласку вяльможы; потым, стаміўшыся шукаць у мастацтве і прыродзе лекі ад

[504] Заўвага Кюстына да пятага выдання 1854 г.: "З пачаткам цяперашняй вайны справядлівасць гэтай заўвагі падцверджваецца штодня".

[505] Імёны людзей і назвы я выбраў наўздагад, з адзінай мэтай – схаваць сапраўдныя; там, дзе я не баяўся пашкодзіць зразумеласьці апавядання, я нават пазбягаў іх зусім; нарэшце, я дазволіў сабе выправіць стыль некалькіх выразаў, чужых духу нашай мовы.

палітычных расчараванняў, ён вярнуўся на радзіму, каб, зноў наблізіўшыся да двара, больш яго не пакідаць і паспрабаваць стараннасьцю і лісьлівай настойлівасцю вярнуць прыхільнасць гаспадара. Але пакуль яго жыццё і маёмасць марнаваліся без карысьці, то на прыдворныя клопаты ў Санкт-Пецярбургу, то на захапленне старажытнасьцямі на поўдні Яўропы, ён губляў прыхільнасць сваіх сялян, якіх дрэннае абыходжанне Целенева давяло да адчаю.

У шырокіх валагодскіх[506]** уладаннях гэты чалавек быў сапраўдным самаўладцам і заслужыў праклёны за тое, якім чынам ажыццяўляў ён панскую ўладу.

Але ў Целенева была цудоўная дачка па імені Аксіня ***; лагоднасьць была прыроджанай уласцівасьцю гэтай дзяўчыны, бо яна рана згубіла маці і не атрымала іншага выхавання, акрамя таго, якое мог даць ёй бацька. Ён навучыў яе французскай мове, і яна, можна сказаць, вывучыўшы на памяць некалькі класікаў стагоддзя Людовіка XIV, забытых у Валагодскай сядзібе бацькам князя. Яе любімымі кнігамі была французская "Біблія", "Думкі" Паскаля, "Тэлемак"; калі чалавек чытае нешматлікіх, але добра падабраных аўтараў і часта іх перачытвае, ён атрымлівае ад чытання вялікую

карысць. Адна із падстаў павярхоўнасьці цяперашніх розумаў - у багацці кніжак, якія запоўнілі свет: кніжак не столькі кепска напісаных, колькі кепска прачытаных. Мы б зрабілі паслугу будучым пакаленням, калі б навучылі іх чытаць, бо з таго часу, як усе вывучыліся пісаць, гэты талент становіцца ўсё большай рэдкасьцю...

У свае дзевятнаццаць гадоў Аксіня славілася сваім інтылектам і карысталася заслужанай павагай ва ўсіх належачых князю *** землях. Да яе прыходзілі за парадай з навакольных вёсак; Аксіня была для бедных сялян важатай, апорай у справах, хваробах, нягодах. За сваё міратворства яна нярэдка выслухоўвала гняўлівыя папрокі бацькі; але упэўненасць, што яна рабіла дабро ці перашкаджала адбыцца злу, была для яе вышэй за ўсё. У краіне, дзе ўплыў жанчын, як правіла, невялікі[507], яна мела ўладу, якую не мог бы ў яе аспрэчыць ні адзін з павятовых мужчын – улада разважлівасьці над грубымі розумамі.

Нават яе бацька, чалавек гвалтоўны па натуры і па звычках, адчуваў на сабе дабратворнае ўздзеянне яе душы; нярэдка ён чырванеў, адчуваючы, што боязь прычыніць пакуты Аксіні не дазваляе яму даць волю гневу, і ён, нібы тыран-самаўладзец, які стаў бы дакараць сябе за міласэрнасць, спакушаўся, што залішне лагодны. Свае бурныя ўспышкі ён лічыў за праведны суд і ставіў іх сабе ў заслугу, аднак прыгонныя князя *** мелі пра іх іншае меркаванне.

[506] Гэтай назвай я замяніў сапраўднае імя - імя рускай святой.

[507] Кюстын робіць гэтую выснову, зыходзячы са свайго агульнага прадузятага погляду пра цалкам нееўрапейскі характар рускага грамадства. Між тым менавіта на пачатку XIX стагоддзя ўплыў жанчын на грамадскае меркаванне і, праз гэта, на палітычнае жыццё быў вельмі вялікім; гл. пра "жаночую ўлады" пасьля 1812 г.: Тынянаў Ю. Н. “Сюжэт Гора ад розуму" // Тынянаў Ю. Н. “Пушкін і яго сучаснікі”. М., 1968.с. 375-378. Зрэшты, ніжэй, у лісьце дзевятнаццатым, Кюстын і сам выказвае меркаванне супрацьлеглае гэтаму (гл. цяп. том, с. 336).

Бацька з дачкой жылі ў валагоцкім маёнтку, размешчаным на раўніне, велізарнай па памерах, але згодна з рускім разуменнем даволі ўтульнай. Сядзіба стаіць на беразе возера, якое ахоплівала яе з трох бакоў. Берагі возера плоскія, і яно злучаецца з Волгай праз водаспускі, якія падзяляюцца на мноства кароткіх рукавоў з няхуткім няхуткім цячэннем. Цячэнне звілістых раўчукоў глыбока праразае шырокую паверхню раўніны, і вока, не маючы магчымасьці атрымліваць асалоду ад відовішча гэтых патаемных узораў, падсвядома сочыць здалёку за іх выгібамі, адзначаных купкамі бездапаможных, худосочных вербаў і іншых кволых кустоў, што раскіданыя там і сям уздоўж глыбокіх каналаў, якія пераразаюць луг і бараздзяць яго ва ўсіх напрамках, не надаючы яму ні прыгажосці, ні ўрадлівасці, бо працякаючыя воды не паляпшаюць балоцістай глебы.

У выглядзе самага будынку ёсць нешта велічнае. З яго вокнаў адкрываецца з аднаго боку від на возера, падобнага на мора, бо раніцай і ўвечары яго роўныя пясчаныя берагі знікаюць у смузе на гарызонце, а з другога - на шырокія пашні, прарэзаныя равамі і пакрытыя іўняком. Някошаныя лугі - галоўнае багацце гэтых месцаў, а назіранне за быдлам, што прывольна пасвіцца на іх, – адзіны занятак сялян.

– Усім вядома, што аж да XVIII стагоддзя рускіх жанчын трымалі, так бы мовіць, пад замком.

~308~

Па берагах Валагоцкага возера пасуцца вялікія статкі. Гэтыя статкі жывёл – адзіныя прыкметы пейзажу, толькі на іх затрымліваецца позірк, слізгаючы па паверхні плоскіх, халодных палёў, дзе непрачэрчанная лінія гарызонту і вечна шэрае, цьмянае неба ні малюнкам сваім, ні колерам не ажыўляюць аднастайнай далечыні. Суровы клімат наклаў свой адбітак на гэтае быдла, яго маларослую, кволую пароду; і ўсё ж, хай і бездапаможныя на выгляд, каровы стракатасьцю сваёй скуры злёгку расквечваюць ўзвышшы, якія перасякаюць балота, і дзякуючы гэтай змене тонаў вочы адпачываюць ад тарфяністых адценняў лугу – а хутчэй лагчыны, дзе растуць не столькі травы, колькі шпажнік. Бясспрэчна, у гэтых пейзажах няма нічога выдатнага, аднак жа яны спакойныя, велічныя, неабсяжна вялікія, і іхная глыбокая ціхамірнасць не пазбаўлена ні велічы, ні паэзіі: гэта Усход, але без сонца.

Аднойчы раніцай Аксіня выйшла з дому разам з бацькай, каб прысутнічаць пры пераліку жывёлы: гэтую працэдуру ён рабіў кожны дзень самастойна. Статак, маляўніча раскіданы перад палацам на беразе возера, цешыў вока; скуры жывёл паблісквалі ў світальным промнях; звон навакольнай цэркаўкі склікаў на малітву некалькіх жанчын, якія засталіся без справы праз сваё калецтва, і лядашчых старых, што пакорліва задавальняліся адпачынкам, падараваным ім гадамі. Іх высакародныя, увянчаныя сівізной ілбы, яшчэ жывыя фарбы на тварах, абведзеных серабрыстымі барадамі, сведчылі аб тым, наколькі здаровае паветра ў гэтай ледніковай зоне і якая прыгожая тутэйшая чалавечая парода. Аб прыгажосьці людзей, жывучых у той ці іншай мясцовасці, трэба рабіць выснову не па юных асобам.

– Зірніце, бацюшка, - сказала Аксіня, калі яны ішлі па плаціне, якая злучае з лугам паўвостраў, дзе стаяла сядзіба, - паглядзіце, над хатай майго малочнага брата лунае сцяг.

Рускія сяляне нярэдка бываюць у адлучцы: атрымаўшы дазвол, яны выпраўляюцца шукаць прыкладання сваім здольнасьцям і кемлівасьці кудынебудзь у навакольныя гарады і даходзяць да самага Санкт-Пецярбурга; гаспадару яны плацяць чынш, а ўвесь заробак звыш яго пакідаюць сабе. Калі такі прыгонны вандраўнік вяртаецца да жонкі, на даху іхнай хаціны ўзьнімаецца хвоя, накшталт мачты, а на самай верхавіне гэтага дрэва вяртання плёскаецца і зіхаціць харугва, каб жыхары вёскі і суседніх вёсак, убачыўшы гэты знак весялосьці, парадаваліся разам з жонкай. У згодзе з гэтым старадаўнім звычаем і быў вывешаны сцяг на каньку хаты, дзе жыла старая Лізавета, маці Хведара і карміцелька Аксіні.

– Значыць, гэты нягоднік, твой малочны брат, сёння ноччу вярнуўся? - перапытаў Целенеў.

– Ах! Я так рада, - усклікнула Аксіня.

- Яшчэ адным злыднем больш, - запярэчыў Целенеў, - а то ў нас у павеце сваіх не хапае.

~309~

І без таго вечна хмуры твар упрaвіцеля стаў яшчэ больш змрочным.

– Яго няцяжка было б зрабіць добрым, – адказала Аксіня, – але вы не хочаце скарыстацца сваім уплывам.

– Ты-то мне і перашкаджаеш, ты з вечнай тваёй лагоднасьцю і недарэчнымі парадамі паводзіць сябе абачліва! Ты псуеш панскае рамяство. Не, мой бацька і дзед не так абыходдзіліся з прыгоннымі бацькі нашага спадара.

– Няўжо вы забыліся, – запярэчыла Аксіня дрыжачым голасам, – што дзяцінства ў Хведара было больш шчаслівым, чым у звычайных сялян? Дык чаму ж яму быць падобным на іншых? Спачатку яго выхоўвалі гэтак жа клапатліва, як і мяне.

- Ён павінен быў стаць лепшым з лепшых, а стаў горш за ўсіх: добрыя плады асветы... Гэта ўсё ты... Вы з карміцелькай вечна зазывалі яго ў палац, а я па дабрыні сваёй, жадаючы табе дагадзіць, забываўся і яму дазваляў забываць аб тым, што ён народжаны зусім не для таго, каб жыць з намі.

– Затое пасьля вы яму нагадалі пра гэта з усёй жорсткасцю, – з уздыхам запярэчыла Аксіня.

– У цябе нейкія нярускія думкі ў галаве; рана ці позна ты зразумееш на ўласнай шкуры, як трэба абыходзіцца з нашымі сялянамі. – І сказаў скрозь зубы: – Чаму ж гэты чортаў Хведар вярнуўся сюды, нягледзячы на мае лісты князю? Выходзіць, князь іх не чытае... А тамашні ўправіцель мне зайздросціць.

Аксіня пачула рэпліку Целенева і з горыччу зразумела, як павялічылася раздражненне аканома, нават у сябе дома не збаўленага ад дзёрзкай непакорлівасьці прыгоннага; жадаючы змякчыць яго сэрца, яна звярнулася да яго з такімі разумнымі словамі:

– Два гады таму майго беднага малочнага брата ледзь не да сьмерці збілі па вашаму загаду; і чаго вы дамагліся, пакрыўдзіўшы яго? Нічога; з ягоных вуснаў не прагучала ні слова прабачэння; ён палічыў за лепшае б аддаць Богу душу пад дубцамі, чым прынізіцца перад вамі. А ўсё таму, што пакаранне было занадта суровым у параўнанні з нанесенай абразай; калі вінаваты абураны, ён не раскаецца. Згодна, ён не паслухаўся вас; але ён быў закаханы ў Кацярыну; падстава правіны збольшага выкупала віну, вось чаго не захацелі вы зразумець. Пасьля гэтай сцэны Хведар ажаніўся і з'ехаў, але ўсе нашы сяляне зьненавідзелі вас так жудасна, што я баюся за вас, бацюшка.

– І таму вось радуешся вяртанню аднаго са злейшых маіх ворагаў? – злосна закрычаў Целенеў.

– Ах! Яго я якраз не баюся; нас паілі адным малаком, і ён хутчэй памрэ, чым засмуціць мяне.

– І сапраўды, хіба ён гэтага не даказаў?.. Калі б ён асмеліўся, ён бы першы перарэзаў мне глотку.

– Вы да яго несправядлівыя; насупраць, Хведар абараняў бы вас ад усіх і ўся, хоць вы і нанеслі яму смяротную крыўду; вы ж

~310~

прыкладзеце намаганні да таго, каб ён забыўся пра вашу суровасць, праўда, бацюшка? Ён цяпер жанаты, у яго маленькі сын; шчасце павінна змякчыць яго нораў, бо дзеці мяняюць бацькаўскія сэрцы.

– Змоўкні, я звар'яцею ад тваіх ідэй, вычытанных із раманаў! Твае далікатныя сяляне і высакародныя рабы водзяцца толькі ў кніжках. Я лепш за цябе ведаю, з якімі людзьмі мне даводзіцца мець справу: яны гультаяватыя і помслівыя, як і іхныя бацькі, і ты ніколі не павернеш іх да дабра.

– Калі б вы мне дазволілі павяртаць іх, калі б дапамаглі мне, мы б зрабілі гэта разам. Але вось і мілая мая Пахомаўна ідзе з ранішняй малітвы.

З гэтымі словамі Аксіня бяжыць да карміцелькі і кідаецца ёй на шыю.

– Вось і шчасце да цябе прыйшло!

– Мажчыма, – адказвае старая ледзь чутна.

– Ён вярнуўся.

– Але ненадоўга; я баюся...

– Што ты хочаш сказаць?

– Яны ўсе з глузду з'ехалі; толькі тс -с!

– Што ж, матушка Пахомаўна, - сказаў Целенеў, коса зірнуўшы на старую, – вось твой нягодны, сын і вярнуўся дадому... Яго жонка магчыма задаволеная. А вам усім павінна быць зразумела, што раз ён вярнуўся, значыць, я на яго не злуюся.

– Тым лепш, спадар управіцель, нам так патрэбна ваша заступніцтва... Бо хутка прыедзе князь, а мы яго не ведаем.

– Як? Які князь? Наш гаспадар? – І, асёкшыся: - Ах, так, вядома, – усклікнуў Целенеў, не жадаючы паказваць свайго здзіўлення перад нейкай сялянкай, якая, відаць, ведала больш яго, – вядома, я вам зраблю заступніцтва. Да таго ж прыедзе ён не заўтра; гэтыя чуткі ідуць кожны год аб гэтую пару.

– Прабачце, спадар Целенеў, ён будзе тут на днях.

Управіцелю хацелася засыпаць пытаннямі карміцельку Аксіні, але самалюбства не дазваляла яму.

Аксіня, адгадаўшы яго збянтэжанасць, прыйшла яму на дапамогу.

– Скажы-ка, карміцелька, адкуль гэта ты так добра ведаеш, калі і куды едзе наш спадар князь ***?

– Мне сказаў Хведар. Ах! Мой сын ведае і шмат чаго яшчэ! Ён стаў сапраўдным мужчынай. Яму дваццаць адзін год, ён як раз на год старэйшы за вас, дзяўчынка мая; але ён яшчэ вырас, і калі б я асмелілася... я б сказала... ён такі прыгожы!.. Я б сказала, што вы падобныя.

– Змоўкні, пустомеля! З чаго гэта мая дачка будзе падобная на твайго сына?

– Яны смакталі адно і тое ж малако; людзі і не такія блізкія таксама бываюць падобныя; і нават... але не... калі вы больш не будзеце над намі галоўны, я скажу, што думаю пра іхныя характары.

– Калі я больш не буду над вамі галоўным?

~311~

– Вядома... Сын бачыў гаспадара.

– Імператара?

– Так; і гаспадар імператар асабіста загадаў перадаць нам, што хутка мы будзем вольнымі; такая яго воля; калі б усё залежала толькі ад яго, гэта б ўжо здарылася[508]*.

Целенеў паціскае плячамі, потым працягвае:

– А як гэта Хведару ўдалося пагаварыць з імператарам?

– Як?.. Ён далучыўся да нашых людзей, тых, якіх выправілі ўсе нашы вясковыя і суседскія таксама, каб яны пайшлі і папрасілі гаспадара...

Тут Пахомаўна раптам асеклася.

– Папрасілі пра што?

Старая, спахапіўшыся, што прагаварылася, вырашыла прыкусіць язык, нягледзячы на таропкія роспыты аканома. У яе раптоўным маўчанні было нешта нязвыклае і, магчыма, перапоўненае глыбокага сэнсу.

– Ды што ж вы тут, у рэшце рэшт, супраць нас замышляеце? - У шаленстве закрычаў Целенеў, схапіўшы бабулю за плечы.

– Няцяжка здагадацца, - сказала Аксіня, робячы крок наперад і ўстаючы паміж бацькам і карміцелькай, - як вам вядома, мінулай вясной гаспадар купіў маёнтак ***, па суседстве з нашым. З тых самых часоў нашы сяляне ні пра што не мараць, як толькі пра шчасце належаць кароне. Яны зайздросцяць суседзям, чыё становішча... як яны лічаць, нашмат палепшылася, пры тым, што раней яно ва ўсім было падобнае да іх уласнага; шмат якія старыя, з самых шаноўных ў павеце, прасілі ў вас пад рознымі падставамі дазволу выправіцца ў горад; пасьля іх адыходу я даведалася, што іх абралі хадакамі ад іншых прыгонных, каб яны выправіліся да імператара і малілі яго купіць і іх, як ён купіў іхных суседзеў. Шмат

---

[508] Гістарычны факт.

якія навакольныя губерні далучыліся да Валагодзіх дэпутатаў, каб прынесьці ўладару падобнае прашэнне. Запэўніваюць, што яны ўручылі яму грошы, неабходныя для куплі маёнтка князя *** і зямель разам з людзьмі.

– Праўда, - сказала старая, - і Хведар, мой хлопчык, сустрэў іх у Пецярбургу і далучыўся да іх, каб пагаварыць з гаспадаром; ўчора яны ўсе разам вярнуліся.

– Я не папярэдзіла вас аб іхных спробах, – працягвала Аксіня, гледзячы на здзіўленага бацьку, – таму што загадзя ведала, што з гэтага нічога не атрымаецца.

– Ты памылілася, бо яны сустрэліся з гаспадаром.

– Нават сам Гаспадар не можа зрабіць таго, пра што яны просяць, інакш яму б давялося купіць ўсю Расію.

– Вы толькі паглядзіце, што за хітруны, - запярэчыў Целенеў. – Гэтыя ашуканцы настолькі багатыя, што робяць падобныя

падарункі імператару, а перад намі ставяцца жабракамі і маюць бессаромнасць сцвярджаць, быццам мы пазбаўляем іх апошняга. Вось калі б у нас было пабольш здаровага сэнсу ды паменш дабрыні, мы б адабралі ў іх усё, уключаючы вяроўку, на якой яны нас павесяць.

– Не паспееце, спадар управіцель, - сказаў вельмі ціха і вельмі ласкава малады чалавек, што непрыкметна наблізіўся да іх і стаяў цяпер з выглядам дзікаватым, але зусім не нясмелым, трымаючы шапку ў руцэ, перад вербалозамі, із-за якога ён і з'явіўся нібы па чараўніцтве.

– А, гэта ты... лайдак! – Закрычаў Целенеў.

– Хведар, ты ні слова не гаворыш сваёй малочнай сястры, – перапыніла яго Аксіня. – А ты ж столькі разоў абяцаў не забываць мяне! Я мацней трымаю сваё слова, чым ты, бо не было дня, каб я не памянула тваё імя ў малітве, там, у глыбіні капліцы, перад абразом Святога Ўладзіміра, у памяць аб тваім ад'ездзе. Ты памятаеш? Менавіта там, у капліцы, развітаўся ты са мной ужо амаль год таму.

З гэтымі словамі яна кінула на брата пяшчотны, дакорлівы погляд, непахісна лагодны і строгі.

– Як я магу пра вас забыцца! – усклікнуў юнак, узводзячы вочы да неба. Аксіня змоўкла, спалохаўшыся набожнага, але трохі лютага выразу гэтых вачэй, звычайна апушчаных долу; ў іх было нешта трывожнае, што не спалучалася з лагоднасьцю ў голасе, словах і звычках маладога чалавека.

Аксіня была з тых паўночных прыгажунь, якіх не сустрэнеш больш нідзе; рысы яе здаваліся амаль незямнымі: іхная чысьціня, якая выклікала ў памяці Рафаэля, выглядала б халоднай, калі б на яе твары, яшчэ не патрывожаным захапленнямі, не адбівалася найтанчэйшая адчувальнасць. У той дзень ёй як раз споўнілася дваццаць гадоў, але яна яшчэ не ведала таго, што хвалюе сэрца; высокая, тонкая, трохі кволая, яна была нададзеная нейкай непаўторнай грацыяй, хаця звычайна яе гнуткасць хавалася за павольнасьцю рухаў; гледзячы, як яна ступае па траве, яшчэ белай ад расы, можна было падумаць, што гэта апошні месяцовы прамень слізгае па нерухомых возеры перад світанкам. У яе

млявасьці было тое абаянне, якое адрознівае толькі тутэйшых жанчын - іх не назавеш чароўнымі, але яны прыгожыя, а іншыя - часцей за ўсё не з нізкіх станаў – бездакорна прыгожыя, бо ў Расіі прыгажосць арыстакратычна, і сялянкі, як правіла, не так шчодра адораны прыродай, як знатныя дамы. Аксіня ж была прыгожая, як царыца, і свежая, як пасялянка. Яе валасы, падзеленыя на дзве касы, абводзячы высокі, колеру слановай косткі лоб; блакітныя вочы, празрыстыя, нібы крыштальная крыніца, аддцяняліся доўгімі, загнутымі ўверх чорнымі вейкамі, цень ад якіх падала на свежыя, крыху кранутыя чырванню шчокі; бровы, дасканала ачэрчаныя,

~313~

але дастаткова светлыя, былі ўсё ж цямней валасоў; трохі вялікаваты рот адкрываў погляду зубы такой белізны, што іхным ззяннем азараўся ўвесь твар; ружовыя вусны бліскалі нявіннасьцю, а твар, амаль круглы, але поўны вялікай высакароднасьці, нёс на сабе выраз тонкасьці пачуццяў і пабожнай пяшчоты, абаянне якога захоплівала ўсіх з першага погляду. Калі б у яе быў срэбны німб, яна была б прыгажэйшай із візантыйскіх мадоннаў, выявам якіх дазволена упрыгожваць рускія цэрквы[509]*.

Яе малочны брат быў адзным із найпрыгажэйшых мужчын у гэтых краях, чые насельнікі славяцца прыгажосьцю, высокім ростам, складнасьцю, здароўем і незалежным выглядам. Прыгонныя з гэтай часткі імперыі - бясспрэчна, найменш вартыя жалю людзі ў Расіі.

Вытанчаная сялянская вопратка выдатна сядзела на ім. Светлыя, прыгожа падзеленыя на прабор валасы, спадаючы шаўкавістымі локанамі, атачалі бездакорны авал твару; крэпкая, моцная шыя заставалася адкрытай, бо ззаду, на патыліцы, валасы былі пастрыжаныя пад грабянец, а спераду белы лоб юнага земляроба перасякала, нібы дыядэма, стужка, бліскаючая на сонцы і надаваўшая яму падабенства з Хрыстом пэндзля Гвідо[510]. Ён быў апрануты ў кашулю з фарбаванага палатна, у тонкую палоску, з неглыбокім выразам і толькі з адным прарэзам на плячы, каб праходзіла галава; вузкая адтуліна зашпільвалася на два гузікі, прышытыя паміж плячом і ключыцы. Гэта адзенне рускіх сялян, якое нагадвае грэцкую туніку, носіцца навыпуск і закрывае штаны да самых каленяў. Яно было б падобна, збольшага, на французскую блузы, калі б не непараўнальна большая яго вытанчанасць, якім яно абавязана і свайму пакрою, і невызначанаму густу яго ўладальнікаў.

Хведар быў высокі, гнуткі і надзелены прыроджанай элегантнасьцю; яго галава, прыгожа пасаджаная на плячах - шырокіх, пакатых і сваёй лепкай нагадваючых плечы антычных статуй, - ўпрыгожыла б самыя высакародныя паставы, аднак юнак амаль увесь час трымаў яе схіленай на грудзі. На яго прыгожым твары чыталася нейкая патаемная прыгнечанасць. Нягледзячы на

[509] У грэцкай царкве культ малюнкаў па-ранейшаму да вядомай ступені забаронены; праўдзівыя вернікі дапускаюць толькі жывапіс ўмоўнага стылю, пакрытую пэўнымі рэльефнымі ўпрыгожваннямі з золата і срэбра; пад гэтымі накладкамі годнасьці карціны знікаюць зусім. Такія адзіныя жывапісныя выявы, якія дапускаюць у Божых храмах рускія праваслаўныя. Заўвага падарожніка

[510] італьянскі мастак Гвіда Рэні (1575-1642).

свой грэцкі профіль, сінія, з павалокай, але бліскучыя маладосьцю і прыродным розумам вочы, нягледзячы на свой напышлівы, акрэслены, якраз як на антычных медалях, рот, які вянчалі залацістыя вусікі, бліскучыя, нібы натуральны шоўк, на сваю маладую бародку таго ж адцення, кароткую, павойную, шаўкавістую і густую, хоць яшчэ ўчора на яе месцы быў дзіцячы пушок; нарэшце, нягледзячы на свае мускулы цыркавога атлета, спрыт іспанскага матадора і

~314~

асьляпляльна белую скуру жыхара поўначы, - інакш кажучы, нягледзячы на падобную знешнасць, пры якой любы мужчына стаў бы ганарлівым і ўпэўненым у сабе, Хведар, прыніжаны выхаваннем, якое не адпавядала яго становішчу ў родных месцах, а магчыма, і несвядомым, прыроджаным пачуццём ўласнай годнасьці, не адпавядаючага прыналежнасці да подлага саслоўя, трымаўся амаль увесь час як злачынец, што чакае выканання прысуду. Гэтая пакутлівая пастава выявілася ў яго ў дзевятнаццаць гадоў, у дзень, калі па загаду Целенева ён, малочны брат Целенеўскай дачкі і да тых часоў яго ўлюбёнец і пястун, быў падвергнуты катаваньню на той падставай, што не падпарадкаваўся нейкаму, быццам бы важнаму, загаду.

Ніжэй мы пабачым, што гэтае варварства зусім не было простым капрызам, і яго сапраўдная падстава была вельмі сур'ёзнай. Аксіня вырашыла, што адгадала, чаму яе брат здзейсніў такі згубны для сябе ўчынак; яна ўявіла, быццам Хведар закаханы ў Кацярыну, юную прыгожую сялянку з навакольных месцаў; і ледзь няшчасны залячыў свае раны - што адбылося толькі праз некалькі тыдняў, настолькі жорсткай была экзэкуцыя, яна, наколькі гэта залежала ад яе, занялася выпраўленнем гэтага зла; яна лічыла, што адзіны спосаб дапамагчы справе - гэта адружыць брата з дзяўчынай, якой ён, згодна яе думкі, захапіўся. Ледзь Аксіня распавяла Целеневу пра свае планы, як яго нянавісць, здавалася, прайшла: да вялікага задавальнення Аксіні, вяселле згулялі з усёй паспешнасьцю; і Аксіня лічыла, што Хведар здолее, здабыўшы сардэчнае шчасце, забыцца пра глыбокую тугу і помслівую крыўду.

Яна памылялася: яе брат быў несуцешным. Толькі яна чытала, якая ганьба гняце яго; яна была яго даверанаю асобаю, хоць ён нічога ёй не давяраў, бо ніколі не скардзіўся; зрэшты, экзэкуцыя, якую ён перажыў, была рэччу настолькі звычайнай, што ніхто не надаў ёй значэння: усе мясцовыя, акрамя яго і Аксіні, і думаць пра яе забыліся. На здзіўленне горды, ён інстынктыўна пазбягаў ўсяго таго, што магло б нагадаць яму пра перажытыя пакуты, але з міжвольнай дрыготай бег прэч, калі бачыў, што кагосьці з яго таварышаў збіраюцца пароць, і бялеў, заўважыўшы ў чыіх-небудзь руках пугу або дубец.

Паўторым яшчэ раз: пачатак жыцця яму даўся занадта лёгка; да яго меў ласку ўправіцель, а значыць, яго заахвочвалі ўсе вышэйстаячыя; яму зайздросьцілі таварышы, яго лічылі самым шчаслівым, роўна як і самым прыгожым, выхадцам з уладанняў князя ***; яго шанавала маці, ён вырастаў ва ўласных вачах дзякуючы сяброўству з Аксіняй, вынаходліваму, пяшчотнаму сяброўству цудоўнай жанчыны, анёла, той, якая называла яго сваім братам; а

таму ён выявіўся цалкам не падрыхтаваным да нягод сваёй долі і ў адзін дзень яму адкрылася ўся яе нізасць; з тых часоў абавязкі, неаддзельныя ад

яго становішча, ён лічыў несправядлівасцю; прыніжэньнем ў вачах людзей, але асабліва ў сваіх уласных, у адно імгненне ёнператварыўся із шчаслівай істоты ў чалавека вартага жалю; бажаство было зрынута з алтара і выявілася быдлам. Хто ж верне яму бясконцае шчасце, навекі зьнішчанае дубцом ката? Хіба здольна каханне жонкі ўзвысіць гардзялівую душу такога раба? Не!.. Былы дабрабыт стане перасьледваць яго паўсюль і зробіць сорам яшчэ больш невыносным. Сястра Аксіня вырашыла, што, адружыўшыся, ён знойдзе спакой, і ён паслухаўся, але праз гэтую падатлівасьці няшчасце яго толькі ўзрасло, таму што калі чалавек, жадаючы ўмацавацца ў дабрачыннасьці, памнажае свае абавязкі, ён толькі адкрывае для сябе новыя крыніцы згрызот сумлення[511].

Няўцешны Хведар занадта позна адчуў, што Аксіня, нягледзячы на ўсё сваё сяброўства, нічым яму не дапамагла. Не могучы больш выносіць жыццё ў месцах, што сталі сведкамі яго падзення, ён пайшоў з роднай вёскі, пакінуўшы жонку і свайго анёла-ахоўніка. Яго жонка адчувала сябе зняважанай, але з іншай нагоды: калі чалавек нешчаслівы, яго жонка чырванее ад сораму; таму-то яна не стала казаць яму, што цяжарная: ёй не хацелася выкарыстоўваць падобныя сродкі, каб утрымаць сваю ўладу над чалавекам, падтрымаць шчасце якога яна відавочна не магла.

Нарэшце, пасьля гадавой адлучкі, ён вяртаецца дадому. Перад ім зноў яго маці, жонка, дзіця ў калысцы - анёл, вельмі падобны на бацьку; але нішто не можа пазбавіць яго ад грызучай тугі. Ён застаецца нерухомы і маўклівы, нават стоячы перад сваёй сястрой Аксіняй, якую зараз не можа называць інакш, як "спадарыня".

Высакародныя постаці маладых людзей, чымсьці падобных, згодна слоў карміцелькі, і знешнасцю, і характарамі, зіхацелі на ранішнім сонцы пасярод статкаў, чыімі ўладарамі яны здаваліся. Пры паглядзе на іх згадваліся Адам і Ева, пісаныя Альбрэхтам Дзюрэрам. Аксіня была спакойная і амаль вясёлая, тады як асоба юнака выдавала жорсткае хваляванне, ледзь схаванае пад маскай напускной абыякавасьці. На гэты раз Аксіню, нягледзячы на яе беспамылковы жаночы інстынкт, падманула маўчанне Хведара; смутак брата яна адносіла толькі на рахунак цяжкіх успамінаў, мяркуючы, што самы выгляд месцаў, дзе ён пакутаваў, абвастрае яго боль; яна па-ранейшаму разлічвала, што каханне і сяброўства канчаткова залечаць яго рану.

Развітваючыся з братам, яна абяцала часта прыходзіць да яго ў хату карміцелькі. І ўсё ж апошні погляд Хведара спалохаў дзяўчыну; ў гэтым поглядзе было нешта большае, чым сум, – у ім была дзікая радасць, памякчаная нейкай невытлумачальнай клапатлівасьцю. Аксіня баялася, як бы ён не страціў розум.

---

[511] Заўвага Кюстына да пятага выдання 1854: "Рускія сяляне ставяцца да адружання зусім не так сур'ёзна, як нашы".

Вар'яцтва заўсёды выклікала ў яе нейкі звышнатуральны жах, а паколькі сваю боязьлівасць яна адносіла на рахунак смутнага предчування,

~316~

то праз гэта яе забабонны неспакой толькі ўзрас. Калі асьцярогу бяруць за наканаванне, яно становіцца неадольным... Са смутнага, невызначанага прадчування ствараецца лёс; ўяўленне сілаю прадбачання творыць менавіта тое, чаго баіцца; у канчатковым рахунку яно перамагае розум, ісьціну, рэальнасць, нават лёс, і, каб ўвасобіць у жыццё свае хімеры, падпарадкоўвае сабе ход падзей.

Прайшло некалькі дзён; Целенеў часта адлучаўся з хаты. Аксіня знаходзілася ў глыбокім смутку, выкліканаму той невылечнай меланхаліяй, якая, здавалася, ўразіла Хведара пасьля яго вяртання; яна бачылася толькі з карміцелькай і думала толькі пра брата. Аднойчы ўвечары яна была дома адна; бацька з раніцы з'ехаў, загадаўшы перадаць, каб да ночы яго не чакалі. Аксіня, прызвычаіўшыся да падобных паездак, ніколькі не хвалявалася праз адсутнасць Целенева; працягласць уладанняў, якімі ён кіраваў, нярэдка вымушала яго здзяйсняць працяглыя переезды з месца на месца. Яна чытала. Раптам перад ёю з'яўляецца карміцелька.

– Што табе трэба ад мяне ў такой позні час? – пытаецца Аксіня.

– Пайдземце, пап'ем у нас гарбаты, я вам прыгатавала, – адказвала карміцелька з абыякавым выглядам[512]*.

– Я не прывыкла ў такі час выходзіць з дому.

– А сёння ўсё ж такі трэба выйсці. Хадземце са мной; чаго вам баяцца? Аксіня, звыкшаяся з маўклівасьцю рускіх сялян, вырашае, што карміцелька прыгатавала ёй нейкі сюрпрыз. Яна падымаецца і ідзе следам за старой.

Вёска была пустая. Спачатку Аксіня вырашыла, што ўсе ўжо спяць; ноч стаяла вельмі ціхая і даволі светлая; ветрык не хістаў сваім подыхам вербы на балоце, не прыгінаў на лузе высокія травы; на небе, абсыпаным бляклымі зоркамі, не было ні хмурынкі. Не даносілася здалёку ні брэху сабакі, ні, бляяння ягняці; не ржала на скаку кабыла за агароджай загону; не роў больш бык пад дахам цёплага стойла; пастух не цягнуў сваю сумную мелодыю, падобную на доўгую ноту, што трымае салавей перад кадэнцыя, - нейкая больш глыбокая, чым звычайна, начная цішыня панавала над раўнінай, цяжарам кладучыся на сэрца Аксіні, якая патрохі стала адчуваць смутны жах, але не адважвалася задаваць пытанні. Нібы анёл сьмерці праляцеў над Волагдай, з трапятаннем думала пра сябе дзяўчына.

~317~

Раптам на гарызонце ўзнікла нейкае святло.

– Адкуль гэтае святло? – усклікае перапалоханая Аксіня.

---

[512] Рускія, нават самыя бедныя, маюць дома чайнік і медны самавар і па раніцах і вечарах п'юць гарбату ў атачэнні сям'і; пры гэтым сцены і столі ў іх хатах - гэта тоўстыя неструганые хваёвыя бярвенні з пазамі на канцах: устаўленыя аддзін ў другое, яны ўтвараюць куты хаты; паміж гэтымі даволі кепска прыгнанымі брусамі пракладзены мох і дзёгаць; як бачыце, вясковая прастата жылля ўтварае ашаламляльны кантраст з вытанчаным і тонкім напоем, які ў ім п'юць. Заўвага падарожнікаў.

– Не ведаю, – няўпэўнена адказвае старая, – можа, гэта апошнія прамяні сонца.

– Не, – кажа Аксіня, – дзесьці гарыць вёска.

– Панскі дом, – пярэчыць замагільным голасам Лізавета, – зараз прыйшла чарга спадароў.

– Што ты гэтым хочаш сказаць? – Аксіня спалохана хапае карміцельку за руку. – Няўжо спраўджваюцца жудасныя прадказанні майго бацькі?

– Трэба паспяшацца, паспяшайцеся, я павінна адвесьці вас далей, чым у нашу хату, – кажа Лізавета.

– Куды ж ты хочаш мяне адвесці?

– У надзейнае месца; другога такога няма для вас у Волагдзе.

– Але бацька, што будзе з ім? За сябе мне няма чаго баяцца, але дзе бацька?

– Яго выратавалі.

– Выратавалі!.. Ад якой жа небяспекі? Хто? Што табе вядома?.. Ах! Ты проста супакойваеш мяне, каб рабіць са мной усё, што табе захочацца!

– Не, клянуся светлым Духам Святым, сын схаваў яго, і зрабіў ён гэта дзеля вас, рызыкуючы жыццём, таму што ў цяперашнюю ноч усіх здраднікаў дагоніць смерць.

– Хведар выратаваў майго бацьку! Якая вялікадушнасць!

– Я зусім не велікадушны, шаноўная пані, – сказаў юнак, падыходзячы да іх, каб падтрымаць гатовую пазбавіцца прытомнасьці Аксіню.

Хведар вырашыў праводзіць маці да брамы сядзібы, але не адважыўся ўвайсці туды разам з ёй; ён не пайшоў далей маста, схаваўся ў некаторым аддаленні, а потым, каб ніхто не перашкодзіў ўцёкам Аксіні, рухаўся далёка ззаду абедзвюх жанчын, не паказваючыся на вочы. Замяшанне пачуццяў, якое ахапіла сястру, вымусіла яго наблізіцца і паўстаць перад ёй, каб ёй дапамагчы. Але дзяўчына ўжо зноў набыла тую энергію, якую абуджае небяспека ў моцных душах.

– Будуць вялікія падзеі; адкрый мне таямніцу, Хведар - што адбываецца?

– Адбываецца тое, што рускія людзі набылі свабоду і помсцяць за сябе; але ідзіце ж хутчэй за мной, – паўтарыў ён, цягнучы яе наперад.

– Помсцяць за сябе?.. Але каму ж? Я, напрыклад, нікому не зрабіла зла.

– Гэта праўда, вы анёл... і ўсё ж, баюся, у першы момант яны нікога не пашкадуюць. Вар'яты!! У даўніх нашых паноў і ва ўсёй іхнай пародзе яны бачаць толькі ворагаў; надышла гадзіна разні, так што бяжым! Набату вы не чуеце таму, што біць у званы забаронена, бо звон мог бы стаць папярэджаннем для нашых ворагаў; зрэшты, і разносіцца ён недастаткова далёка; было вырашана, што апошнія

прамяні сонца на захадзе стануць сігналам да падпалу палацаў і да вынішчэньня ўсіх іхных насельнікаў.

– Ах!.. Ад тваіх слоў я ўся ўздрыгаюся!

– Мне загадалі, – працягваў Хведар, па-ранейшаму не даючы дзяўчыне запаволіць крок, – ісьці ў ліку самых маладых і адважных на горад ***, дзе нашы павінны заспець знянацку мясцовы гарнізон: ён складаецца ўсяго толькі з некалькіх ветэранаў. Нашы сілы значна большыя, і я падумаў, што ў першай экспедыцыі можна абыйсьціся і без мяне, і вось я свядома змяніў свайму абавязку, здрадзіў святой справе, пакінуў святы батальён і пабег туды, дзе, як я ведаў, знаходзіўся ваш бацька; Целенеў, своечасова атрымаўшы маё папярэджанне, схаваўся ў адной хаце, размешчанай у государавых уладаннях. Але цяпер мяне кідае ў дрыжыкі пры думцы аб тым, што мы можам спазніцца з вашым выратаваннем, – казаў ён, усё гэтак жа цягнучы яе да прыгатаванай схованкі. – Спадзеючыся выратаваць вашага бацьку, я страціў час, каштоўны для вас; я меркаваў, што выконваю вашу волю, і думаў, што вы не будзеце папракаць мяне за спазненне; зрэшты, вы не падвяргаецеся такой небяспецы, як Целенеў, спадзяюся, мы вас яшчэ выратуем.

– Так, але ты сам, ты ж прапаў, – сказала маці пакутным голасам, які прагучаў яшчэ больш горача ад таго, што яна прымушала сябе маўчаць.

– Прапаў! – Перапыніла яе Аксіня. – Мой брат прапаў із-за мяне!

– Хіба ён не стаў дэзерцірам у гадзіну бітвы? – працягвала старая. – Ён вінаваты, і яго заб'юць.

– Я заслужыў смерць.

– І я буду прычынай падобнага гора! – усклікае Аксіня. – Не, не, мы ўцячэм, ты схаваешся разам са мной.

– Ніколі.

Пакуль ўцекачы ўсё хутчэй крочылі наперад, у цішыні разгаралася зарыва пажару: з’явіўшыся спачатку дзесьці на гарызонце, яно ахапіла ўжо ўсё неба; ні ўскрык, ні стрэл, ні бразгаценне звана не выдавалі набліжэння бунту - разня была нямой. Гэты дзівосны начны спакой, памагаты столькіх забойстваў, гэтая ўдвая дзіўная змова - дзіўная глыбокай таямніцай, у якой ён задумваўся[513]*, і своеасаблівы саўдзелам ў ім прыроды, якая, здавалася, з задавальненнем назірала за падрыхтаваннямі да бойні, - пасялялі ў душы жах. То быў нібы Божы суд. У пакаранне людзям Прывід дазволіў ім дзейнічаць самім.

– Ты не пакінеш сваю сястру, – гаварыла Аксеня; яе білі дрыжыкі.

– Не пакіну, спадарыня; але калі я буду спакойны за ваша жыццё, я пайду і здамся сам.

– Я пайду з табой, – запярэчыла дзяўчына, сударажна сціскаючы яго руку, – я цябе не кіну. Ці ты лічыш, што даражэй жыцця для мяне нічога няма? І тут ўцекачы ўбачылі, як у святле зорак перад імі ўзнікла чарада маўклівых, страшэнных ценяў. Постаці рухаліся самае большае за сотню крокаў ад Аксіні. Хведар спыніўся.

– Што гэта такое? – спытала шэптам дзяўчына.

---

[513] Гістарычны факт.

– Цішэй, – адказвае Хведар амаль нячутна, уціскаючыся ў дашчаную сцяну, схаваўшую іх у сваёй непрагляднай цені; затым, калі апошні прывід перасёк дарогу, патлумачыў: – Гэта атрад нашых людзей, яны ідуць ціха, каб заспець знянацку графа *** ў яго сядзібе. Тут небяспечна, хадзем хутчэй.

– Але куды ж ты мяне вядзеш?

– Спачатку да Матушкіна брата, гэта ў чатырох вёрстах[514]* ад Волагды; дзядзька ўжо стары, выжыўшы із розуму, ён усяроўна што нявіннае дзіця, і нас не выдасць. Там вы як мага хутчэй перапранецеся, таму што вас могуць пазнаць па сукенцы; ў мяне з сабой іншае адзенне для вас; маці застанецца ў брата, а я спадзяюся да раніцы адвесьці вас у той прытулак, дзе схаваў Целенеў. У нашым няшчасным павеце няма ні адзінага надзейнага месца, але там вы ўсё ж менш за ўсё можаце асцерагацца нечаканасцей.

– Ты хочаш вярнуць мяне да бацькі, дзякуй табе, але што будзе, калі я апынуся з ім? – З трывогай пытаецца дзяўчына.

– Калі вы апынецеся з ім... я з вамі развітваюся.

– Ніколі.

– Не, не, Аксіня правільна гаворыць, ты застанешся з імі, – усклікае бедная маці.

– Целенеў не дазволіць, - з горыччу пярэчыць малады чалавек.

Аксіня адчувае, што зараз не час спрачацца. Трое ўцекачоў ў маўчанні працягваюць свой шлях і без здарэнняў дабіраюцца да хаты старога селяніна. Дзверы былі незачыненыя; яны ўвайшлі, асцярожна адкінуўшы клямку. Стары чалавек спаў, загарнуўшыся ў чорную барановую шкуру, разстеленую на адной із лавак, што стаялі ўздоўж сьцен пакоя. Над галавой яго гарэла лампадка, падвешаная перад абразом грэцкай багародзіцы, амаль не бачнай із-пад накладных срэбных пласьцін, якімі быў пазначаны галаўны ўбор і адзенне Дзевы. На стале застаўся самавар, поўны кіпеню, чайнік з заваркай і некалькі кубкаў. Незадоўга да з'яўлення Пахомаўны з Хведарам жонка маладога чалавека пакінула дзядзькаву хату: яна разам з дзіцем схавалася ў свайго бацькі. Хведар не выказаў ні здзіўлення, ні гневу праз яе сыход: ён не загадваў яго чакаць, яму не хацелася, каб хто-небудзь ведаў, дзе хаваецца Аксіня.

Ён запаліў лямпу ад лампады і адвёў маці з малочнай сястрой у маленькі пакойчык - святліцу, размешчаную прама над сенцамі. Дамы ўсіх рускіх сялян абсталяваны аднолькава.

Застаўшыся адзін, Хведар сеў на ніжнюю прыступку кароткай лесвіцы, па якой толькі што ўзышла яго сястра; яшчэ раз параіўшы ёй знізу не губляць ні хвіліны, ён абапёрся локцямі на калені і з задумелым выглядам паклаў галаву на рукі. Са сваёй каморкі Аксіня магла чуць усё, што адбываецца ў пакоі; яна адказала брату, што не прымусіць яго доўга чакаць. Ледзь яна паспела разгарнуць скрутак з новай сукенкай, як Хведар ускоквае з вельмі ўстрывожаным выглядам і ціхім свістам кліча маці.

---

[514] Вярста адпавядае прыкладна чвэрці французскага лье. Заўвага падарожніка.

- Што табе? - шэптам адказвае тая.

- Патушыце лямпу, я чую крокі, - кажа юнак яшчэ цішэй. - Так што загасіце лямпу, яе відаць праз шчыліны, а галоўнае - не варушыцеся.

Святло наверсе згасае, усё апускаецца ў цішыню. Праходзіць некалькі секунд трывожнага чакання; дзверы адчыніліся, Аксіня затаіла дыханне, і вось ўваходзіць чалавек, увесь змакрэлы і ў крыві.

– А, гэта ты, кум Васіль, – кажа Хведар, ідучы насустрач незнаёмцу. – Ты адзін?

– Не, я тут з атрадам нашых людзей, яны чакаюць мяне за дзвярыма... Прысвяціць няма чым?

– Зараз прынясу, – адказвае Хведар, паднімаючыся па лесвіцы; як быццам адразу спусціўшыся, ён запальвае ад лампады, якая гарэла перад Маці Божай, лямпу, узятую з дрыжачых матчыных рук; ён усяго толькі прыадчыніў дзверы, да якой прыхілілася абедзве жанчыны, каб лепш чуць.

– Хочаш гарбаты, кум?

– Хачу.

– Трымай.

Госць пачаў дробнымі глыткамі апаражняць паднесены Хведарам кубак На грудзях гэтага чалавека была адзнака камандзіра; ён быў апрануты гэтак жа, як астатнія сяляне, але ўзброены акрываўленай шабляй без ножнаў; пышная рудая барада надавала яму жорсткі выгляд, і позірк дзікага звера ані не змякчаў выраз гэтага твару. Такі бегаючы позірк часьцяком сустракаецца ў рускіх – акрамя тых, каго рабства ператварыла ў поўнае быдла: у тых ёсць вочы, але адсутнічае позірк. Васіль быў невысокі, каржакаваты, кірпаты, з выпуклым, але нізкім ілбом; скулы ў яго былі моцна выступоўваючыя і чырвоныя - прыкмета залішняй прыхільнасці да моцных напояў. Вузкі рот, адкрываючыся, агаляў белыя, але вострыя і рэдкія зубы; то была пашча пантэры; густую заблытаную бараду, здавалася, пакрывалі шматкі пены; рукі былі ў крыві.

~321~

– Адкуль у цябе шабля? - Спытаў Хведар.

– Я вырваў яе з рук аднаго афіцэра, я забіў гэтага пана яго ж зброяй. Мы перамаглі, горад *** наш... Эх, і пабалявалі мы там... ды і парабавалі на славу!.. Хто не жадаў далучыцца да нашага войска і рабаваць разам з намі, усіх прыкончылі, і жанчын, і дзяцей, і старых, увогуле, усіх!.. А некаторых зварылі жыўцом у гарнізонным катле, на галоўнай плошчы[515]*... Мы грэліся каля таго самага агню, на якім варыліся нашы ворагі; гэта было выдатна!

Хведар не адказаў.

– Ты маўчыш?

– Я думаю.

– І пра што ж ты думаеш?

– Я думаю пра тое, што мы задумалі небяспечную гульню... Горад быў безабаронны: ці доўга перамагчы паўтары тысячы жыхароў ды з паўсотні

---

[515] Гістарычны факт.

ветэранаў, калі на іх нападаюць знянацку дзьве тысяч сялян; але крыху далей стаіць вялікае вайска; мы паспяшаліся, нас разаб'юць ў пух і прах.

– Ну-ну!.. А Божая справядлівасць? А воля імператара?! Ты што, малакасос, не разумееш, што цяпер нам усё роўна дзявацца няма куды? Пасьля ўсяго, што здарылася, трэба альбо перамагчы, альбо памерці... Ты не вярні галаву-та, лепш паслухай... Мы ўсё папалілі і залілі крывёю, чуеш? Пасьля такой бойні нам літасьці не будзе. Горад мёртвы, можна падумаць, там тыдзень ішоў бой. Ужо калі мы за справу бярэмся, так раз-два і гатова... Ты, падобна, незадаволены, што мы перамаглі?

– Не люблю, калі забіваюць жанчын.

– Трэба ўмець раз і назаўжды пазбаўляцца ад благой крыві.

Хведар не адказвае. Васіль, сербануўшы гарбаты, спакойна працягвае сваю прамову:

– Што гэта ў цябе невясёлы выгляд, сынок?

Хведар па-ранейшаму маўчыць.

– І ўсё ж такі цябе згубіла тваё вар'яцкае каханне да дачкі Целенева, нашага заклятага ворага.

– Каб я кахаў сваю малочную сястру?! Ды вы самі-то падумайце! Вядома, я маю да яе сяброўскія пачуцці, але...

– Ну-ну... цікавая ў цябе сяброўства!.. Каму іншаму расказвай!

Хведар ўстае і хоча зачыніць яму рот рукой.

– Ты чаго, хлопец? Хіба нас нехта падслухоўвае? - працягвае Васіль ранейшым тонам.

Хведар, змяшаўшыся, застывае, як укапаны, а селянін усё не змаўкае:

– Ты мне-та галаву не дуры; яе татка Целенеў таксама не

дурань, таму з табой так і абыйшоўся... сам ведаеш; ты ж не забыўся, што ён з табой зрабіў перад жаніцьбай.

Хведар зноў хоча яго перабіць.

– Ды што такое, ты дасі мне казаць ці не?! Ты не забыўся, і я не забыўся, што ў адзін цудоўны дзень ён загадаў цябе паказальна адлупцаваць. І пакараў ён цябе не за немаведама якую віну, якую сам жа і прыдумаў, а за тое, што ты таемна кахаў яго дачку; проста ён ухапіўся за першую трапіўшуюся падставу, каб ніхто не зразумеў, што ў яго ў галаве. Ён хацеў, каб ты прыбраўся адсюль, пакуль зло не стала непапраўным.

Хведар ў мацнейшым хваляванні крочыў ўзад-наперад па пакоі, не прамаўляючы ні слова. У прыступе злосці ён кусаў сабе рукі.

– Вы прымушаеце мяне ўспамінаць не лепшы дзень майго жыцця, кум; пагаворым пра што-небудзь іншае.

– Пра што хачу, пра тое і кажу: не хочаш адказваць, справа твая, я як раз хачу пагаварыць сам; але перабіваць сябе я не дазволю, яшчэ раз паўтараю. Я старэйшы за цябе, я хросны твайго навароджанага сына і твой начальнік... Бачыш знак у мяне на грудзях? Гэта адзнака майго звання, якое я атрымаў у нашым войску: а, значыць, у мяне ёсць права казаць табе, што хачу... а скажаш хоць

слова, так у мяне там, на вуліцы, людзі адпачываюць! Варта мне свіснуць, і дом будзе акружаны, а яго і падпаліць нядоўга, гарэць будзе што твой смаляны факел... толькі скажы!.. Так што цярпі... мы чакаем, пакуль колас лепей саспее... а ты цярпі!

Хведар садзіцца, напусціўшы на сябе самы бесклапотны выгляд.

– У добры час! – бурчыць скрозь зубы Васіль. – Ах, дык я табе нагадваю не вельмі прыемныя рэчы? Ды проста, сынок, ты гэтыя рэчы вельмі добра забыўся! – і, падвысіўшы голас, працягвае; – Я хачу табе расказаць тваю ж гісторыю; гэта будзе пацешна; ва ўсякім разе ўбачыш, што я магу і думкі чытаць, і калі раптам надумаеш стаць здраднікам...

Тут Васіль зноў змаўкае, адчыняе фортку і нешта шэпча на вуха чалавеку, ўзнікшаму каля вакна; за ім у цемры ледзь віднеюцца постаці пяці іншых сялян, узброеных гэтак жа, як і ён.

Хведар хапаецца за кінжал – і зноў затыкае яго за пояс: гаворка ідзе пра жыццё Аксініі, самая малая яго памылка - і дом спаляць, і ўсе, хто ў ім знаходзіцца, загінуць!.. Ён стрымліваецца; яму хочацца зноў убачыць сястру... Хто можа растлумачыць ўсе таямніцы кахання? Тайну яго жыцця толькі што раскрылі Аксіні, і не праз яго віну; і ў тую страшную хвіліну ён адчуваў толькі велізарную радасць!.. Няхай кароткае імгненне вышэйшай асалоды, дык што ж? Хіба не вечна шчасьце, пакуль яго зведваеш?.. Зрэшты, для людзей, якія не здольны кахаць, гэтыя магутныя памылкі сэрца так і застануцца незразумелымі. Сапраўдная каханне непадуладнае часу, яго мера

чужая ўсяму зямному... халодны чалавечы розум не ў стане прадугледзець яго дзівацтвы. Пасьля нядоўгага зацішша салодкі і пакутлівы экстаз Хведара быў перапынены крыклівым голасам Васіля:

– Але калі ты не кахаў жонку, так навошта ты з ёй адружыўся? Тут ты дрэнна разлічыў!

Гэтае пытанне зноў трапіла маладому чалавеку ў самае сэрца. Сказаць, што ён кахае жонку, азначала б страціць усё, што ён толькі-толькі паспеў здабыць...

– Я думаў, што кахаю яе, – запярэчыў ён, – мне казалі, што трэба адружыцца, хіба я ведаў, што ў мяне на душы? Мне хацелася дагадзіць дачцы Целенева, я падпарадкаваўся, не раздумваючы; што, хіба хто-небудзь із нас калі-небудзь рабіў інакш?

– Нічога сабе! Ты сцвярджаеш, быццам сам не ведаў, чаго табе хочацца! Ну што ж, тады я табе скажу: ты хацеў проста-напраста памірыцца з Целеневым...

– Ах, вы мяне дрэнна ведаеце!

– Я цябе ведаю, магчыма, лепш за цябе самога; ты падумаў: куды ж нам дзявацца ад сваіх тыранаў, і таму саступіў, каб заслужыць целенеўскае прабачэнне; па праўдзе сказаць, мы ўсе б паводзілі сябе на тваім месцы сапраўды гэтак жа, а вось за што я цябе дакараю, так гэта за тое, што ты хацеў мяне падмануць – мяне, які ведае ўсё! Нельга было інакш зноў заваяваць

размяшчэнне бацькі, як толькі супакоіўшы яго наконт наступстваў твайго кахання да яго дачкі; вось так ты і адружыўся і не звяртаў увагу на нягоды сваёй беднай жонкі, якую ты вырак вечна быць няшчаснай і якую не пабаяўся пакінуць у той момант, калі яна рыхтавалася падарыць табе сына.

– Калі я сыходзіў, я гэтага не ведаў, яна хавала ад мяне, што чакае дзіця; я і на гэты раз дзейнічаў без усякага намеру; я прывык, што мяне ва ўсім накіроўвае малочная сястра; яна такая разумная!

– Так, гэта жаль...

– Што?!

– Я кажу, шкада яе; для нашых краёў гэта будзе страта.

– І вы зможаце!..

– Мы зможам знішчыць яе сапраўды гэтак жа, як усіх астатніх... Ці ты лічыш, што мы такія дуракі і не пральём да апошняй кроплі целенеўскую кроў, кроў нашага лютага ворага?

– Але яна заўсёды так дабра ставіласяда вас!

- Яна яго дачка, гэтага дастаткова!.. Татку мы выправім ў пекла, а дачку ў рай. Вось і ўся розніца[516]*.

– Некалькі гадоў таму, падчас знакамітага бунту ў ваенным паселішчы пад Вялікім Ноўгарадам, у пяцідзесяці лье ад Пецярбурга, жаўнеры, абурыўшыся на прыдзіркі аднаго із камандзіраў, вырашылі знішчыць афіцэраў разам з іхнымі сем'ямі; яны пакляліся, што заб'юць ўсіх без выключэння, і стрымалі слова, знішчыўшы роўна і тых, каго любілі, і тых, каго ненавідзелі. Атачыўшы жыллё аднаго з гэтых няшчасных, яны вывелі перад ім яго жонку і дочак і перш за ўсё паволі прырэзалі іх на яго вачах, а пасьля ўзяліся за яго самога. "Вы пазбавілі мяне ўсяго, - ...

– Вы не зробіце рэчы настолькі жудаснай!

– Хто ж нам перашкодзіць?

– Я.

[516] сказаў ён ім, - пакіньце мне жыццё; навошта забіраць яго ў мяне? Вам ніколі не даводзілася на мяне скардзіцца. – Гэта праўда, – запярэчылі каты вельмі ласкава, – ты храбрэц, мы заўсёды любілі цябе і цяпер любім, але іншыя атрымалі сваё, і мы не можам паступіць несправядліва, зрабіўшы табе патуранне. Бывай жа, бацюшка!.. І успаролі яму жывот дакладна гэтак жа, як і яго таварышам, - з пачуццём справядліваьсці. Заўвага падарожніка. Пар. ў лісьце мастака Ораса Вернэ (1789-1863), добрага знаёмага Кюстына, да жонкі ад 31 кастрычніка 1842: пасьля паўстання ў ваенным пасяленні "на гэтым свеце не засталося ніводнага афіцэра: ўсе былі спакойна зарэзаны. Жаўнеры, кіруемыя ўнтэр-афіцэрамі, казалі сваім камандзірам: "Мы на вас не крыўдуем, але вы афіцэры, і мы павінны вас забіць. Дакурвайце трубку, мы хутка вернемся". І яны на самай справе вярталіся" (цыт. па: Durande. P. 209). Вернэ, упершыню пабываў у Пецярбургу ў 1836, а затым вярнуўся сюды згодна запрашэння імператара ў чэрвені 1842 г., быў прыняты пры рускім двары, аблашчаны і неаднаразова ўзнагароджаны, аднак, згодна чутак, "у Парыжы смяяўся над рускім дваром, а ў Пецярбургу над французкім" (РС. 1891. No 1. с. 36 апавяданне А. Гумбальдта палкоўніку Гагерну 15 кастрычніка 1839 года; пра знаходжанне Вернэ ў Расіі гл.: Дурылінс. Аляксандр Дзюма і Расія // ЛН. т. 31-32-^-' 1937 с. 52-54)- Вернэ прабыў у Расіі да лета 1843 г., але ў ліпені 1842 г. ездзіў у Парыж на пахаванне сына Луі-Філіпа, герцага Арлеанскага; Д. Ліштэнан мяркуе, што Кюстын выкарыстаў у кнізе вусныя апавяданні мастака (Liechtenhan. P. 130-131); у адваротным выпадку варта выказаць здагадку, што ў Кюстына і Вернэ была агульная крыніца.

– Ты, Хведар? Ты, здраднік? Ты, мой вязень, бо менавіта ты дэзерціраваў із войска сваіх братоў у гадзіну бітвы за...

Скончыць ён не змог. Ужо некалькі секунд Хведар рыхтаваўся нанесці ўдар: то была яго апошняя надзея на выратаванне; юнак накідваецца на кума, нібы тыгр, і, мецячы дакладна паміж рэбрамі, усаджвае яму кінжал у самае сэрца. Адначасова ён заглушае трапіўшымся пад руку футрам адзіны слабы ўскрык; апошнія хрыпы паміраючга не палохаюць Хведара: яны зусім ціхія, і звонку іх не чуваць. Кінуўшы пару бадзёрых слоў маці, ён збіраецца вярнуць ёй лямпу, каб Аксіня зноў пачала рыхтавацца да ўцёкаў; але ў той самы момант, калі ён праходзіць каля спячага старога, той раптам прачынаецца.

– Хто ты, юнак? – Пытаецца ён, не пазнаўшы пляменніка, і з сілай хапае яго за руку. – Што тут за смурод! І кроў! – потым, з жахам агледзеўшы пакой: - Нябожчык!

Хведар патушыў лямпу, але лампадка па-ранейшаму гарэла.

- Забіваюць!.. Забіваюць !.. Дапамажыце! Сюды! Сюды! - Крычыць стары грамавым голасам.

Хведар не мог перапыніць яго крыкі: стары быў да смерці перапалоханы, яшчэ дастаткова моцны і крычаў без прыпынку; бедны юнак дарэмна спрабаваў знайсьці выйсьце са становішча... Бог адвярнуўся ад яго!.. Седзячыя ў засадзе людзі Васіля чуюць крыкі старога; перш чым Хведар змог вырвацца з моцных абдымкаў няшчаснага вар'ята, якога ён, захаваўшы рэшткі шанавання, не мог пазбавіць жыцця, шасцёра мужыкоў з вяроўкамі ў руках, узброеныя вілкамі, каламі і косамі, ўрываюцца ў хату; хапаюць Хведара, раззброіць і звязаць яго было хвілінай справай; яго валакуць прэч.

– Куды вы мяне вядзеце?..

– У Валагодскую сядзібу, каб ты там згарэў разам з Целеневым; як бачыш, здрада табе не дапамагла.

Гэтыя словы вымавіў самы стары із ваяроў. Хведар не адказаў, і той спакойна працягваў:

– Ты не чакаў, што мы пераможам так хутка і разаб'ем іх ушчэнт, але нашае вайска абвалілася на ўсіх адразу, быццам паводка, нібы кара господняя, ад нас ніхто не выслізне, нашы ворагі папаліся ў свае ж уласныя пасткі; з намі Бог; табе мы

не давяралі і не спускалі з цябе вачэй; ты адвёў Целенева ў прытулак, а мы высачылі яго там і схапілі; вы памраце разам, сядзіба ўжо палае.

Хведар моўчкі панурыў галаву і ідзе за катамі; ён думае, што, хутка адводзячы іх ад фатальнай хаціны, яшчэ можа выратаваць Аксіню. Шасцёра сялян нясуць перад ім цела Васіля, шасцёра іншых ідуць ззаду з факеламі; ўсе астатнія рухаюцца за імі ў поўным маўчанні. Змрочная працэсія бязгучна ідзе па ахопленым пажарам палях. Здаецца, што гарызонт з кожнай хвілінай звужаецца: раўніна ляжыць у вогненным коле. Гарыць Волагда, гарыць горад ***, гараць сядзібы, маёнткі князя *** і шмат якія навакольныя вёскі; гараць нават лясы; разня ідзе паўсюль. Пажар высвечвае патаемныя куткі нетраў; бязлюддзе

пазбавілася цемры, яе больш няма, як схавацца на раўніне, калі лясы ў агні? Ад вогненнай буры, разліваўшайся адусюль, няма надзейнай схаванкі, усюды пануе смяротны жах; цемра, выгнаная з успалымнёных лясных зараснікаў, рассеялася, ноч адступіла, – але і сонца не паднялося!

Працэсія, якая вяла палоннага Хведара, разрасталася: у яе ўліваюцца ўсе гойсаючыя па акрузе марадзёры. Нарэшце вялікі натоўп спыняецца на пляцоўцы перад замкам.

Што за карціна паўстала погляду палоннага!

Валагодская сядзіба, выбудаваная цалкам із дрэва, ператварылася ў гіганцкае вогнішча, полымя якога ўздымалася прама да неба! Сяляне, абступілі з усіх бакоў старадаўні палац і падпалілі яго, думаюць, што Аксіня згарэла прама ў жыллі бацькі. Кола наземнай блакады замыкаецца на возеры цесна стаячымі паўколам лодкамі. Войска мяцежнікаў акружае сядзібу, а пасярэдзіне прывязаны да слупа няшчасны Целенеў; яго сілай дасталі з прытулку і прывалаклі сюды, на плошчу, дзе і павінна было адбыцца катаванне. З усіх бакоў да палаца сцякаецца натоўп пераможцаў, прадчуваючы цікавае відовішча.

Войска, толькі што даставіўшае сюды жывых ахвяр, колам абступае здабычу, выстаўляючы напаказ ў зарыве пажару свае агідныя сцягі – Божа літасцівы, што за сцягі! То былі акрываўленыя рэшткі ранейшых ахвяр, іх неслі на шаблях і піках. Бачныя былі жаночыя галовы з трапяткімі валасамі, абрубкі насаджаных на вілкі цел, знявечаныя дзеці і агіднейшыя шкілеты... Здавалася, гэтыя жудасныя прывіды вырваліся із пекла, каб патрапіць на вэрхал, які ўчынены апошнімі насельнікамі зямлі. Гэтая, так званая, ўрачыстасць свабоды ўяўляла сабою выяву канца свету. Языкі полымя і гукі, якія даносіліся з сядзібы, ачага пажару, выклікалі ў памяці вывяржэнне вулкана.. Народная

помста – нібы лава, што доўга закіпае ў зямных нетрах перад тым, як выліцца вонкі з вяршыні гары. Невыразны гул коціцца па натоўпе, але асобныя галасы неадметныя, чутны толькі голас ахвяры, і яе праклёны весяляць катаў. Усе гэтыя нелюдзі большай часткай сапраўдныя прыгажуны, іхныя твары ад прыроды высакародныя і лагодныя: гэта лютыя анёлы, дэманы з нябеснымі рысамі. Хведар і сам прыгажосьцю падобны са сваімі ганіцелямі. Паміж усімі рускімі, калі яны чыстакроўныя славяне, існуе як быццам фамільнае падабенства; і нават калі яны нішчаць адзін аднаго, відаць, што гэта браты – праз што разьня становіцца яшчэ жудасней. Вось у што можа ператварыцца натуральны чалавек, калі аддаецца на волю запалаў, абуджаных ў ім ілжывай цывілізацыяй.

Але тады гэта ўжо не натуральны чалавек, гэта чалавек, чыя прырода перайначана яго мачахай – грамадскім жыццём. Натуральны чалавек існуе толькі ў кніжках; ён – тэма для філасофскіх разважанняў, нейкі ідэальны тып чалавека, пра які маралісты разважаюць прыкладна так жа, як матэматыкі выкарыстоўваюць пры некаторых разліках ўяўныя велічыні, а затым скарачаюць іх, каб атрымаць станоўчы вынік. Для чалавека, як першабытнага, так і ўжо перарадзіўшагася, прыродай становіцца тое ці іншае грамадства, і, што там ні кажы, чым яно цывілізаваней, тым усё ж лепш.

Пагібельнае кола размыкается на імгненне, прапускаючы Хведара і суправаджаючую яго агідную працэсію; Целенаў быў павёрнуты так, што спачатку не заўважыў свайго юнага вызваліцеля. Катаванне яго вось-вось павінна была пачацца, як раптам шолах жаху пранёсся над натоўпам.

– Прывід!.. Прывід!.. Гэта яна!.. – ускліцаюць з усіх бакоў.

Кала людзей зноў расступаецца і рассейваецца; каты бягуць перад прывідам!..

Жорсткасць нярэдка ходзіць рука аб руку з забабонамі. Аднак некалькі апантаных утрымліваюць уцекачоў:

– Калі ласка, вярніцеся, вярніцеся; гэта ж яна, гэта Аксіня; яна не памерла!

– Спыніцеся! Спыніцеся! - душараздзіраючы ўскрыквае жаночы голас, чый гук адклікаецца ва ўсіх сэрцах, але асабліва ў сэрцы Хведара. - Прапусьціце мяне, я хачу іх бачыць! Гэта мой бацька! Мой брат!.. Вы не перашкодзіце мне памерці разам з імі.

І з гэтымі словамі Аксіня, проставалосая і растрапаная, падае без пачуццяў каля ног Хведара. Няшчасны юнак стаяў, як пабіты громам; ён перастаў адчуваць свае повязі.

Мы адчуваем, што трэба скараціць апісанне гэтага жахлівай выявы. Яна працягвалася доўга, мы перададзім яе ў некалькіх словах – але ўсё-такі перададзім, бо мы знаходзімся ў Расіі. Загадзя просім прабачэння за тое, што засталося нам апісаць.

Мы пакінулі Аксіню ў хаце; спачатку яна дала сябе ўгаварыць

і маўчала, баючыся наклікаць яшчэ большую небяспеку на Хведара які, убачыўшы яе ў руках забойцаў, страціў бы усякую меру і вытрымку; акрамя таго, яна баялася выдаць карміцельку. Але як толькі жанчыны засталіся адны, дзяўчына ўцякла жадаючы падзяліць долю свайго бацькі.

Катаванне Целенева пачалася. Божа міласэрны, што за катаванне. Каб смерць для няшчаснага стала яшчэ горшай, перад ім, перш за ўсё, пасадзілі звязаных Хведара і Аксіню, спешна збудаваўшы для гэтага ледзь наводдаль грубыя падмосткі... а потым... потым яму ў некалькі прыёмаў адрэзалі адну за другой нагі і рукі, і калі гэты абрубак амаль пазбавіўся крыві, яго пакінулі паміраць, б’ючы яго, па шчоках яго ж ўласнымі рукамі і, каб заглушыць дзікія крыкі заткнула яму рот яго ж нагой. Жанчыны з прадмесьця Кана, якія з'елі сэрца с-ра дэ Бельзенса на Воксельскім масту, былі ўзорам чалавечнасьці ў параўнаньні з тымі, хто спакойна сузіраў смерць Целенева[517]*. Вось што адбывалася не так даўно ў некалькіх днях язды ад пышнага горада, куды цяпер сцякаецца ўся Яўропа, каб павесяліцца на найпрыгажэйшым у свеце свяце - свяце такім пышным, што краіна, дзе іх задаюць, магла б набыць славу самай цывілізаванай на свеце - калі б не заўважаць у ёй нічога, акрамя палацаў.

Давядзем да канца, наша апавяданне. Калі бацька адпакутаваў, то, згодна з праграмай гэтай вакханаліі надышла чарга дачкі; нехта із катаў падыходзіць да

517

Аксіні збіраючыся схапіць яе за раскіданыя па плячах валасы але яна застаецца нерухомай і халоднай; ні пад час, ні пасьля катавання бацькі яна не варухнулася і не прамовіла ні гуку. У Хведары робіцца нейкі звышнатуральны пераварот, да яго раптам зноў вяртаюцца сілы і прысутнасць духу – ён нейкім цудоўным чынам разрывае свае путы, вызваляецца із рук вартаўнікоў, кідаецца да каханай сястры, сціскае яе ў абдымках, падымае з зямлі і надоўга прыціскае да сэрца; затым, зноў паклаўшы яе з павагай на траву, звяртаецца да катаў спакойна, з тым прытворным спакоем, які ўласцівы ўсходнім людзям нават у самыя трагічныя хвіліны іхнага жыцця:

– Яе вы не кранеце, Гасподзь працягнуў над ёю сваю далонь яна згубіла розум.

– Згубіла розум! – паўтарае забабонны натоўп. – З ёю Бог.

– Гэта ён, здраднік, ён, яе палюбоўнік, параіў ёй прыкінуцца вар'яткай! Не, не, пара скончыць з усімі, і з ворагамі Божымі і чалавечымі, – крычаць самыя азвярэлыя – да таго ж мы звязаны клятвай! Выканаем жа наш абавязак, гэтага хоча Гаападар, ён нас ўзнагародзіць.

– Падыдзіце, калі не пабаіцеся, – таксама крычыць Хведар у прыпадку адчаю, – яна ж дазволіла мне абняць яе і не супрацівілася. Вы самі бачыце, што яна сышла з розуму!! Але яна нешта кажа: слухайце!

Усе падступаюць бліжэй і чуюць адну толькі фразу:

– Дык значыць, ён кахаў мяне!

Толькі Хведар разумее сэнс яе слоў; ухваліўшы Бога, ён падае на калені і пачынае галасіць. Каты з міжвольнай пашанай адступаюць ад Аксіні. "Сышлі з розуму!" – шэптам паўтараюць яны...

З таго дня яна кожную хвіліну ўсё паўтарала адны і тыя ж словы: "Дык значыць, ён кахаў мяне!.."

Шмат хто, бачачы, якая яна спакойная, сумняваюцца ў яе вар'яцтве: яны мяркуюць, што каханне Хведара, у якім той мімаволі прызнаўся, абудзіла ў сэрцы сястры нявінную і гарачую пяшчота, якую бедная дзяўчына даўно ўжо адчувала да яго, хаця яны абодва пра тое і не ведалі, і што гэта запозненае прасвятленне разбіла ёй сэрца. І дагэтуль ніякія ўгаворванні не здольны перашкодзіць ёй паўтараць гэтыя словы, механічна злятаючыя з яе вуснаў з дзіўнай лёгкасцю і без перадышкі: "Дык значыць, ён кахаў мяне!" Яе думка, яе жыццё спынілася, засяродзіўшыся на міжвольнага прызнанні Хведара, і яе розум, які працягвае, так бы мовіць, па інэрцыі сваю дзейнасць, падпарадкоўваецца, нібы ў сне, той апошняй рэштцы волі, што загадвае яму зноў і зноў паўтараць загадкавую, святую фразу, якая падаўжае ёй жыццё.

Хведара не забілі ўслед за Целеневым, але выратаванне прыйшло да яго не праз стомленасць катаў, а праз стомленасць гледачоў, бо бяздзейнічаючы чалавек стамляецца ад злачынства хутчэй, чым чалавек, які яго здзяйсняе: натоўп, насыціўшыся крывёю, запатрабаваў, каб катаванне юнака была адкладзеная да заўтрашняй ночы. За гэты час з усіх бакоў падаспела значнае вайска. Ужо з самай раніцы павет, дзе зарадзілася паўстанне, быў акружаны; па

ўсіх вёсках каралі кожнага дзясятага; найбольш вінаватых прыгаворвалі не да сьмерці, а да ста дваццаці udaраў бізуна, і яны гінулі; астатніх затым выслалі ў Сібір. Аднак жа насельнікі суседніх з Волагдай краёў не змірыліся: кожны дзень мы бачым, як сялян, з розных губерніяў у масавым парадку, цэлымі сотнямі выпраўляюць у сібірскую высылку. Землеўласнікі, якія валодаюць гэтымі спустошанымі вёскамі, цяпер спустошаныя, бо тут багацце гаспадароў вымяраецца колькасцю іх сялян. Багатыя ўладанні князя *** ператварыліся ў пустыню.

Хведару з маці і жонкай давялося ўслед за іншымі жыхарамі сваёй бязлюднай вёскі выправіцца ў Сібір. Аксіня прысутнічала пры выпраўленні сасланых, але нават не развіталася, бо гэтая новая бяда ні на імгненне не вярнула ёй розум.

~329~

У тую фатальную хвіліну жорсткія пакуты Хведара і яго сям'і яшчэ ўзмацніліся праз нечаканае здарэнне. Яго жонка і маці ўжо сядзелі на павозцы; ён быў гатовы вось-вось далучыцца да іх і назаўсёды пакінуць Волагду; аднак ён нічога не бачыў, акрамя Аксіні, яго сэрца аблівалася крывёю за сястру, сірату, якая згубіла ўсе пачуцці, ці, прынамсі, памяць, і якую ён вымушаны быў пакінуць адну на яшчэ не астыўшым папялішчы роднай вёскі. Зараз ёй увесь час патрэбна дапамога, думаў ён, а абароны шукаць не будзе ў каго, акрамя чужых людзей; і яго слёзы вычарпаліся ад роспачы. Тут з воза даносіцца нямы крык, Хведар кідаецца да жонкі і знаходзіць яе без пачуццяў: хтосьці з жаўнераў аховы толькі што панёс яго дзіця.

– Што ты робіш? – Крычыць бацька, ашалеўшы ад болю.

– Хачу пакласці яго тут, каля дарогі, хай хто-небудзь пахавае[518]*. Ён жа памёр, ты што, не бачыш? – адказвае казак.

– А я хачу забраць яго з сабой!

– Не мае сэнсу.

У гэтую хвіліну збягаюцца на шум іншыя жаўнеры і хапаюць Хведара; саступаючы гвалту, ён спачатку ўпадае ў здранцьвенне, потым плача, моліць:

– Ён не памёр, ён проста ў забыцці, дазвольце мне яго пацалаваць, – паўтарае ён, рыдаючы, – абяцаю, што калі ў яго сэрца не б'ецца, я не вазьму яго з сабой. Можа быць, і ў вас ёсць сын, і ў вас ёсць бацька, так злітуйцеся нада мною, – просіць няшчасны юнак, забіты столькімі ўдарамі лёсу.

Памякчэўшы, казак аддае яму дзіця; але варта бацьку дакрануцца да яго ледзянога цела, як валасы яго ўстаюць дыбам; ён азіраецца крутым, погляд яго сустракаецца з натхнёным звыш позіркам Аксіні - ніщто на свеце, ні гора, ні несправядлівасць, ні смерць, ні вар'яцтва не можа ўзвесці перашкоду паміж двума сэрцамі, народжанымі, каб разумець адзін аднаго: то Божая воля.

Хведар робіць Аксіні знак, жаўнеры паважна расступаются перад беднай вар'яткай, тая падыходзіць і бярэ із рук бацькі цельца дзіцяці, але, па-ранейшаму, нічога не гаворыць. Дачка Целенева моўчкі здымае з сябе хустку,

---

518

аддае яе Хведару, а потым сціскае ў абдымках немаўля. Поўная глыбокай пашаны трымаючы сваю ношу, яна стаіць нерухома да таго часу, пакуль яе каханы брат, седзячы паміж плачучай маці і паміраючай жонкай, назаўсёды не знікае ўдалечыні. Яна доўга праводзіць вачыма абоз сасланых мужыкоў; нарэшце, калі апошняя фурманка знікае на дарозе, якая вядзе ў Сібір, і яна застаецца адна, яна нясе з сабой дзіця і пачынае гуляцца з яго халоднымі парэшткамі і клапаціцца пра іх з найвялікшай вынаходлівасцю і пяшчотай.

– Значыць, ён не памёр! – казалі навакольныя. – Ён уваскрэсьне, яна яго ўваскрэсіць!.. О магутнасць кахання!.. Хто пакладзе табе мяжу?

~330~

Маці Хведара не магла не вінаваціць сябе за тое, што не здолела ўтрымаць Аксіню ў хаціне старога вар’ята.

– Ва ўсякім разе, ёй бы не давялося глядзець на пакаранне сьмерцю бацькі, – паўтарала добрая Лізавета.

– Вы б захавалі ёй здароўе, і яна пакутавала б яшчэ больш, – адказаў маці Хведар, і абодва зноў апуціліся ў панурае маўчанне.

Бедная старая доўга і, здавалася, пакорліва знасіла ўсё; ні разня, ні пажар не вырвалі з яе грудзей ніводнай скаргі; але калі ёй, разам з іншымі жыхарамі Вологды, прыйшлося ў пакаранне ехаць у высылку, пакінуўшы хату, дзе нарадзіўся яе сын, дзе памёр бацька яе сына, калі яе разлучылі з вар'ятам братам, мужнасць пакінула яе: дарэшты знясілеўшы, яна чаплялася за бярвенні хаты, цалавала іх, у роспачы вырывала са шчылін насычаны дзёгцем мох. Гэтая жанчына, не скардзячыся, страціла ўсе, але разлучэнне з сямейным вогнішчам зрабіла яе няўцешнай. Нарэшце яе адцягнулі і прывязалі да павозкі, дзе, як мы бачылі, аплакала яна навароджанага сына свайго дарагога Хведара.

Цяжка паверыць, але клопаты Аксіні, яе жыватворнае дыханне, магчыма, яе малітва вярнулі да жыцця дзіця, якое Хведар лічыў памёршым. Дзякуючы гэтай цудоўнай пяшчоце ці набожнасьці, чужынцы-паўночнікі, прысланыя, каб засяліць пустынныя развалiны Вологды, шануюць Аксіню як святую. Нават тыя, хто лічыць яе вар'яткай, ніколі б не адважыліся забраць у яе дзіця брата; нікому і ў галаву не прыходзіць забіраць у яе каштоўную, у сьмерці выкрадзеную здабычу. Гэты цуд, створаны любоўю, паслужыць суцяшэннем высланаму бацьку, і сэрца яго яшчэ адкрыецца для шчасьця, калі ён даведаецца, што яго сын выратаваны, і выратаваны ёю!! Па пятах за Аксіняй ходзіць каза; яна корміць дзіця. Часам можна бачыць нібы ажыўшую выяву: панна-маці сядзіць на сонейку каля чорных руінаў роднай сядзібы і па-братэрскі ўсміхаецца сыну сваёй душы, дзіцяці высланага. З чыста дзявочай грацыяй яна калыша малога на каленях, і ўваскрэсшае дзіця з анёльскай радасьцю паварочвае да яе сваю невымоўную ўсмешку. Сама аб тым не падазраючы, яна перайшла ад міласэрднасьці да кахання, ад кахання да вар'яцтва, а ад вар'яцтва да мацярынства; Бог захоўвае яе; анёл і вар'ятка цалуюцца, лунаючы над юдоллю плачу - так пералётныя птушкі сустракаюцца за воблакамі.

Часам раптам здаецца, што яе наведвае нейкі мяккі сумны ўспамін: тады вусны яе, нячулае рэха мінулага, машынальна шэпчуць загадкавыя словы,

адзінае і вышэйшае адлюстраванне яе жыцця, і сэнс гэтых слоў не можа зразумець ні адзін із новых насельнікаў Волагды: "Дык значыць, ён кахаў мяне!"

~331~

ЗАКАНЧЭННЕ ГІСТОРЫІ ЦЕЛЕНЕВА

Ні рускі паэт, ні я не спыніліся перад тым, каб дапасаваць да Аксіні словы "панна-маці"; ні ён, ні я не лічым, што чым-небудзь абразілі ўзнёслы верш каталіцкага паэта: О, панна-маці, Ноч свайго ж сына [519] * або апаганілі найглыбейшую таямніцу, выяўленую ім у гэтых кароткіх словах.

Ліст дзевятнаццаты

Пецярбург у адсутнасць імператара. – Хібы архітэктараў. – Жанчыны рэдкія на пецярбургскіх вуліцах. – Государава вока. – Хваляванне прыдворных. – Метамарфозы. – Асаблівы склад рускага славалюбства. – Ваенны дух. – Неабходнасць, якойпадпарадкоўваецца нават імператар. – Чын. – Дух гэтага ўстанаўлення. – Пятро I. – Яго разуменне чыну. – Расія ператвараецца ў полк. – Дваранства знішчана. – Мікалай больш руская, чым Пятро I. – Чын падзяляецца на чатырнаццаць класаў. – У чым перавага чалавека, які належыць да апошняга стану. – Адпаведнасць грамадзянскіх станаў вайсковым званням. – Прасоўванне па службе залежыць адзіна ад волі імператара. – Дзіўная магутнасць славалюбства. – Яго наступствы. – Думка, якая падпарадкавала сабе рускі народ. – Розныя думкі адносна будучыні гэтай імперыі. – Погляд на характар рускага народа. – Параўнанне паміж просталюдзінамі ў Англіі, у Францыі і ў Расіі. – Бядотнае становішча рускага жаўнера. – Небяспека, якой падвяргаецца Яўропа. – Рускае гасціннасць. – Якая яго мэта.– Цяжкасьці, якія выклікае жаданне агледзець што-небудзь самастойна. – Фармальнасці, якія лічацца праявамі пачцівасьці. – Памяць аб Усходзе. – Хлусня па неабходнасці. – Уздзеянне спосабу кіравання на нацыянальны характар. – Сваяцтва рускіх з кітайцамі. – Апраўданне няўдзячнасьці. – Манеры людзей, набліжаных да двара. – Прадузятасць рускіх супраць замежнікаў. – Адрозненне паміж рускім і французскім характарам. – Усеагульны недавер. – Словы Пятра Вялікага аб характары сваіх падданых. – Візантыйцы. – Меркаваньне Напалеона. – Самы шчыры чалавек ва ўсёй імперыі. – Сапсаваныя дзікуны. – Маніякальная прыхільнасць да вандраванняў. – Памылка Пятра Вялікага, якую паўтаралі і яго пераемнікі. – Імператар Мікалай адзіны хто паспрабаваў яе выправіць. – Дух яго кіраваньня. – Выказванне сп-ра дэ ла Ферон. – Лёс гаспадароў. – Бессэнсоўная архітэктура. – Прыгажосць і карысць пецярбургскіх набярэжных. – Апісанне Пецярбурга,

[519] "Рай" Дантэ, песьня XXXIII, 1-й верш.

зробленае Вэберам ў 1718 годзе. – Тры плошчы, якія зліваюцца ў адну. – Сабор Сьвятога Язэпа. – Чаму васпаны часцей, чым народы, памыляюцца, выбіраючы месца для гарадоў. – Казанскі сабор. – Грэцкія забабоны. – Царква ў Смольным. – Жаночая кангрэгацыя з вайсковым статутам. – Таўрычаскі палац. – Антычная Венера. – Дар папы Клімента XI Пятру I. – Меркаванні з гэтай нагоды. – Эрмітаж. – Карцінная галерэя. – Імператрыца Кацярына. – Партрэты, напісаныя с-няй Лебрэн. – Статут гуртка, збіраўшагася ў Эрмітажы, складзены імператрыцай Кацярынай II.

Пецярбург, 1 жніўня 1839 года[520]

Калі я апошні раз пісаў вам, я абяцаў, што не вярнуся ў Францыю, пакуль не дабяруся да Масквы; з тых часоў вы не можаце

думаць ні аб чым іншым, акрамя гэтага легендарнага горада - легендарнага насуперак гістарычным фактам[521]*. І на самай справе, няхай назва "Масква" гучыць вельмі сучасна і выклікае ў памяці даставернейшыя падзеі нашага стагоддзя, - аддаленасць былой сталіцы і веліч гэтых падзей надаюць ёй паэтычнасць, як ніякаму іншаму гораду. У гэтых эпічных сцэнах ёсць нешта велічнае і дзіўным чынам кантрастуе з духам нашага стагоддзя, стагоддзя геаметрыі і гандляроў каштоўнымі паперамі. Так што я з велізарным нецярпеннем чакаю, калі апынуся ў Маскве: такая зараз мэта майго падарожжа; я выязджаю праз два дні, аднак у гэтыя дні буду пісаць вам больш рупліва, чым калі-небудзь, бо абавязкова хачу даць наколькі магчыма поўную выяву гэтай шырокай і ні на што не падобнай імперыі.

Вы не можаце нават уявіць, наколькі сумнае відовішча ўяўляе сабой Пецярбург у адсутнасць імператара; гэты горад, па праўдзе кажучы, і ў іншы час не назавеш вясёлым; але пазбавіўшыся двара, ён ператвараецца ў пустыню, - да таго ж, як вы ведаеце, яму пастаянна пагражае гібеллю марская стыхія. І вось сёння раніцай, шпацыруючы па яго бязлюдных набярэжных і апусцелых праменадах, я казаў сабе: "Значыць, Пецярбург хутка затопіць; людзі збеглі з яго, і вада вернецца на сваё законнае месца - на балота; на гэты раз прырода аддасць належнае хітрыкам мастацтва". Нічога падобнага: Пецярбург вымер, таму што імператар адбыў у Пецяргофе - вось і ўсё.

Мора выштурхоўвае ваду Нявы, і яна паднімаюцца так высока, а берагі яе такія нізкія, што шырокае, з бясконцым мноствам рукавоў вусце падобна на застылую паводка, на багну, - ракой Няву называюць праз недахопам больш дакладных тэрмінаў. Нява ў Пецярбургу – гэта ўжо мора; вышэй па плыні – гэта водаспуск даўжынёю ў некалькі лье, сцёк Ладажскага возера, вада якога цячэ праз яе ў Фінскі заліў.

У той час, калі будаваліся пецярбургскія набярэжныя, у рускіх панавала мода на нізкія будынкі - мода вельмі неразумная для краіны, дзе вышыня сьцен змяншаецца на шэсць футаў праз снег, які пакрывае зямлю восем месяцаў на

---

520 Згодна старога стылю 20 ліпеня.

521 Гэтыя словы - адказ на ліст, атрыманы із Парыжа.

год, і дзе ні адно ўзвышша не надае пейзажу маляўнічасьці і не парушае роўнага кола - нерухомай лініі гарызонту, якая атачае горады, плоскія, як марская роўнядзь.

Шэрае неба, стаялая вада, згубны для жыцця клімат, топкая глеба бясплоднай, слякатнай нізіны, манатонная, плоская раўніна, дзе зямля падобная на ваду толькі крыху больш цёмнага адцення, – толькі перамогшы ўсе гэтыя непрыемныя абставіны, чалавек мог надаць маляўнічасць Пецярбургу і яго наваколлям. Без сумневу, толькі капрыз, прама супрацьлеглы пачуццю прыгожага, мог прымусіць

~334~

кагосьці размясціць радамі на роўнай паверхні вельмі плоскія збудаванні, ледзь выступаючыя з балотнага моху. У юнацтве я быў у захапленні, стоячы каля падножжа гарыстых берагоў Калабрыі[522]: перада мной быў пейзаж, усе лініі якога, за выключэннем мора, былі вертыкальнымі. Тутэйшая ж зямля, наадварот, - плоскасць, акрэсленая абсалютна гарызантальнай лініяй, што праведзена паміж небам і вадой. Домы, палацы і прысутныя месцы, якія стаяць па берагах Нявы, здаецца, амаль зліваюцца з зямлёй, ці, дакладней, з морам; сярод іх ёсць і аднапавярховыя, а самыя высокія – у тры паверхі: на выгляд ўсе яны як быццам спляжаны. Карабельныя мачты уздымаюцца вышэй дахаў; гэтыя дахі крытыя жалезам і пафарбаваныя, адсюль іх чысьціня і лёгкасць; але іх зрабілі вельмі плоскімі, на італьянскі манер - і зноў насуперак здароваму сэнсу! Для краін, дзе шмат снегу, падыходзяць толькі вастраверхія дахі. У Расіі вас на кожным кроку дзівяць наступствы непрадуманага пераймальніцтва.

Паміж чатырохкутных будынкаў нібыта раманскай архітэктуры вашым вачам адкрываюцца шырокія праёмы, прамыя і пустынныя; яны называюцца вуліцамі; з выгляду яны нікольки не падобныя на паўднёвыя, нягледзячы на атачаючыя іх класічныя калоны. Вецер бесперашкодна гуляе па гэтым дарогах, выпрастаных і шырокіх, нібы алеі ўнутры ваеннага лагера. Сумны выгляд горада яшчэ ўзмацняецца ад таго, што тут рэдка сустрэнеш жанчын. Тыя, што нядрэнныя сабою, ніколі не ходзяць пешшу. Людзі заможныя, калі ім захочацца прайсьціся, не праміне ўзяць з сабой лакея, каб ён суправаджаў іх, - звычай, які заснаваны на абачлівасьці і неабходнасьці. Аднаму імператару пад сілу засяляць гэтае сумнае месца, адзін толькі ён здольны стварыць натоўп на гэтым бівуаку, што неадкладна пусьцее, як толькі яго пакіне ўладар. У механізмы ён ўдыхае жывапісны запал і думку; карацей, гэта чарадзей, чыя прысутнасць абуджае Расію, а адсутнасць апускае ў сон: ледзь двор пакідае Пецярбург, як пышная сталіца ператвараецца ў залу для гледачоў пасьля пастановы. Імператар – гэта запаленая лямпа. Пасьля вяртання з Пецяргофа я не магу пазнаць Пецярбург; чатыры дні таму я ад'язджаў з зусім іншага горада – але калі б сёння ўначы імператар вярнуўся, раніцай усё тое, што зараз наганяе нуду, абуджала б

[522] Падарожжа па Калабрыі (паўднёвым ускрайку Італіі), здзейсненае ў 1812 г., Кюстын апісаў у кнізе "Успаміны і падарожжы" (1830).

жывую цікавасць. Трэба быць рускім, каб зразумець магутнасьць государавага вока: гэта нешта зусім іншае, чым вока закаханага, пра якое казаў Лафантэн[523].

Вы думаеце, дзяўчына ў прысутнасьці імператара думае пра свае сардэчныя справы? Вы памыляецеся: яна думае, як дамагчыся павышэння для брата; старая, ледзь адчуўшы блізкасць двара, забываецца пра свае хваробы; няхай у яе няма сям'і і ёй няма пра каго клапаціцца - усё роўна, бо царадворствам займаюцца дзеля задавальнення, рабалепнічаючы бескарысліва, так, як гулец бескарысліва любіць гульню дзеля

самой гульні. У лісьлівасьці няма ўзросту. І вось, скінуўшы з сябе цяжар пражытых гадоў, гэтая маршчыністая лялька губляе і годнасць, якая адрознівае старасць: ніхто не зжаліцца над мітусьлівай старасьцю, бо яна смешная. Пад канец жыцця варта было б асабліва рупліва выконваць тое, чаму вучыць нас час, - а ён вучыць нас вялікаму мастацтву адрачэння. Шчаслівыя тыя людзі, якія з юных гадоў ўмелі атрымоўваць карысць ад гэтых настаўленняў!.. адрачэнне ёсць доказ душэўнай сілы: адмовіцца па сваёй волі, перш чым страціць гэта ж па чужой – вось у чым какецтва старасці.

У прыдворных яно не ў вялікім ужытку, так што ў Пецярбургу да яго звяртаюцца радзей, чым дзе б там ні было. Жвавыя бабулькі ўяўляюцца мне сапраўдным бедствам для рускага двара. Сонца господаравай міласьці слепіць славалюбаў, і асабліва славалюбаў у спадніцы; праз яго яны не бачаць сапраўднай сваёй выгады, а яна ў тым, каб, хаваючы ўбоства душы, не страціць сваёй годнасьці. Рускія ж прыдворныя, падобна святошам, не ведаючым нічога, акрамя Бога, выхваляюцца убогасьцю духу: яны нічым не грэбуюць і адкрыта займаюцца сваім рамяством. У гэтай краіне лісьлівец гуляе, паклаўшы ўсе карты на стол, і, што самае дзіўнае, выкарыстоўваючы ўсім вядомыя прыёмы, прымудраецца яшчэ і выйграваць! У прысутнасьці імператара хворы вадзянкай пачынае дыхаць, паралізаваны стары набывае спрыт, не застаецца ні аднаго хворага, ні адзінага падагрыка, ні палкага закаханага, ні ласага да забаў юнака, ні вострага на язык мысляра – чалавека не застаецца наогул!!! Гэта аплявуха ўсяму роду чалавечаму. Душу, гэтым падабенствам на людзей, замяняюць рэшткі скупасьці і ганарыстасьці, якія падтрымліваюць іх аж да самага скону; двума гэтымі запаламі жыве ўсякі двор, аднак тут яны захопліваюць сваіх ахвяр у нейкае ваеннае спаборніцтва – усе паверхі грамадства агорнуты спарадкаваным суперніцтвам. Падняцца яшчэ на прыступку ў чаканні лепшага – вось адзінае жаданне гэтага абвешанага цэтлікамі натоўпу.

Але які ж надыходзіць ўсеагульны заняпад сіл, калі зорка, якая прыводзіць у рух ўсе гэтыя атамы, знікае за гарызонтам! Перад вамі нібы начная раса, якая

[523] Рэмінісцэнцыя з байкі Лафантэна "Гаспадарскае вока" (Байкі, IV, 21); спасылаючыся на Фёдра, Лафантэн кажа ў фінале гэтай байкі, што пільнае толькі гаспадарскае вока і дадае ад сябе: а таксама вока закаханага.

падае ў пыл, або манашкі Роберта Д'ябла[524], што вяртаюцца ў свае грабніцы – каб чакаць сігнал да новага карагоду. Пакольki розум ва ўсіх і кожнага накіраваны на павышэнне па службе, усякая гутарка становіцца немагчымай: вочы вялікасвецкіх рускіх – палацавыя сланечнікі; рускія гавораць з вамі, не надаючы вымаўляемым словах ніякага значэння, – позірк жа іх застаецца паранейшаму прыкаваны да сонца манаршай міласьці.

Не думайце, што ў адсутнасць імператара размова набывае больш свабодны характар: ён заўсёды стаіць перад унутраным поглядам, так што ў сланечнік ператвараюцца не вочы, але думкі. Адным словам, для

~336~

гэтага няшчаснага народа імператар – гэта Гасподзь Бог, гэта само жыццё і само каханне. Менавіта ў Расіі варта было б без стомы паўтараць малітву мудраца: "Госпадзі, захавай мяне ад улады дробязяў!"

Ці можаце вы сабе ўявіць, каб усё жыццё чалавека звялося да надзеі пакланіцца ўладару ў падзяку за адзін яго погляд? Бог ўклаў залішне шмат запалу ў сэрца чалавечае для таго ўжывання, якое гэтаму сэрцу знаходзяць тут. Калі мне здараецца паставіць сябе на месца таго адзінага чалавека, за кім тут прызнаюць права жыць вольным, я баюся за яго. Што за жудасная роля – мець значэнне Прывіду для шасцідзесяці мільёнаў душ! Гэтае бажаство, спараджэнне палітычных забабонаў, стаіць перад выбарам із двух магчымасцей: альбо даказаць сваю чалавечую прыроду і даць сябе знішчыць, альбо накіраваць асоб сваёй секты на заваёву свету, каб пацвердзіць сваю боскасць; таму-та ў Расіі ўсё жыццё становіцца школай славалюбства.

Але які ж шлях прыйшлося прайсьці рускім, каб дасягнуць падобнага самаадрачэння? Якім, із маючыхся ў чалавека сродкаў можна было атрымаць такі палітычны вынік? Якім? Вось якім: гэта сродак – чын; чын ёсць гальванізуючая сіла, бачнасць жыцця рэчаў і розумаў, гэта запал, што перажыве усякі іншы!.. Я паказаў вам ўздзеянне чыну, зараз самы час растлумачыць, што ён сабой уяўляе.

Чын – гэта нацыя, падзеленая на палкі, гэта ваеннае становішча, на якое пераведзена ўсё грамадства, і нават тыя яго станы, што вызвалены ад вайсковай службы. Адным словам, гэта дзяленне грамадзянскага насельніцтва на станы, адпавядаючыя вайсковым званням. З тых часоў, як была ўсталявана гэтая іерархія званняў, чалавек, у вочы не бачыўшы вучэнняў, можа зрабіцца палкоўнікам.

Пятро Вялікі, да якога нязменна даводзіцца звяртацца, каб зразумець цяперашнюю Расею, – дык вось, Пятро Вялікі, якому надакучылі некаторыя нацыянальныя забабоны, у чымсьці паходзячыя на арыстакратызм і перашкаджаўшыя яму ў ажыццяўленні яго планаў, прыйшоў аднойчы да думкі, што яго паства залішне шмат думае і залішне незалежная; ў імкненні ліквідаваць

[524] Роберт Д'ябал – галоўны герой оперы Д. Мейербера згодна слоў Э. Скрыба і Г. Делавіня (1831), адно з дзеянняў якой адбываецца сярод руінаў старажытнага манастыра, дзе па начах цені бязбожных манашак паўстаюць із магіл і займаюцца непатрэбствамі.

гэтую перашкоду – найбольш прыкрую для розуму актыўнага і празарлівага ў сваёй вобласці, але занадта вузкага, каб усвядоміць перавагі свабоды, якую б карысць ні давала яна нацыям і нават іхным кіраўнікам, – гэты вялікі майстар па частцы самавольства, са сваім глыбокім, але абмежаваным разуменнем рэчаў, не прыдумаў нічога лепшага, як падзяліць статак, г. зн. краіну, на розныя станы, якія не залежаць ад імя асобнага чалавека, яго паходжання і славы яго роду; так, каб сын самага шляхетнага ў імперыі вяльможы мог быць далучаны да найніжэйшага стану, а сын якога-небудзь із належачых

яму сялян – узведзены ў адзін з першых станаў, буде на тое здарыцца воля імператара. Пры такім падзеле народа кожны чалавек атрымлівае месца па міласьці гаспадара; вось як Расія ператварылася ў полк з шасцідзесяццю мільёнамі чалавек, вось гэта і ёсць чын – найвялікшае з тварэнняў Пятра Вялікага.

Бачыце, як гэты гаспадар, нарабіўшы сваёй паспешнасьцю столькі зла, пазбавіўся ў адзін дзень ад векавых кайданоў. Гэты тыран, усталёўваючы дабро і пажадаўшы абнавіць свой народ, не ставіў ні ў што ні прыроду, ні гісторыю, ні мінулае людзей, ні іхныя характары і жыццё. Падобныя ахвяры дазваляюць без працы дасягнуць вялікіх вынікаў; Пятро І дасягнуў іх, але вельмі дарагой цаной, а справы такія вялікія рэдка бываюць добрымі. Ён выдатна разумеў, ён лепш, чым хто – альбо, ведаў, што пакуль у грамадстве існуе дваранскі стан, дэспатычная ўлада аднаго чалавека ніколі не стане ў ім абсалютнай; і тады ён сказаў сабе: каб ажыццявіць мой спосаб кіравання, трэба знішчыць феадальны рэжым без астатку, а лепшы спосаб дасягнуць гэтага – ператварыць дваран ў карыкатуры, падкупіць знаць, прымусіць яе залежаць ад мяне, гэта значыць знішчыць: і адразу ж дваранства было калі не разбурана, то, ва ўсякім выпадку, пераўтворана ў нешта зусім іншае: новая ўстанова адмяніла яго, замясціўшы, але не папоўніўшы страты. У гэтай іерархіі ёсць такія касты, у якія дастаткова патрапіць, каб здабыць спадчыннае дваранства. Такім-та чынам Пятро Вялікі – якога я б больш ахвотна назваў бы Пятром Моцным, – больш чым на паўстагоддзе апярэдзіўшы сучасныя рэвалюцыі, расправіўся з феадальнай шляхтай. Яна была ў яго, па праўдзе сказаць, не такая магутная, як у нас, і вельмі хутка ўпала пад цяжарам напалову грамадзянскай напалову вайскавой ўстановы, з якой вырасла цяперашняя Расія. Пятро І валодаў розумам праніклівым, але недальнабачным. А таму, узвёўшы сваю ўладу на адных руінах, ён не знайшоў нічога лепшага, як выкарыстоўваць набытую неабсяжную магутнасць для таго, каб з большай лёгкасцю падобна малпе, пераймаць еўрапейскую цывілізацыю. Творчы розум, звярнуўшыся да таго вобразу дзеянняў, што засвоіў сабе гэты гаспадар, стварыў бы зусім іншыя цуды. Але руская нацыя, пазней за іншых ўзышоўшая на вялікія падмосткі свету, сваім геніем абрала пераймальніцтва, а прыладай – вучня цесляра! Будзь на чале яе хто-небудзь менш добрасумленны, менш пагружаны ў дэталі, гэтая нацыя прымусіла б пра сябе гаварыць – праўда, некалькі пазней, затое з большай магутнасьцю. Яе улада, будзь яна заснаванай

на ўнутраных патрэбах, прынесла б свету карысць; пакуль яна яго толькі здзіўляе.

Нашчадкі гэтага заканадаўцы ў рымскім сагуме[525] за стагоддзе дадалі да бездапаможнай звычкі пераймаць сваім суседзям яшчэ і ганарысты намер іх скарыць. І вось цяпер імператар Мікалай нарэшце спасціг, што Расіі прыйшоў час адмовіцца ад пераймальніцтва

чужаземных узораў дзеля панавання над светам і яго заваёвы. Ён першы праўдзіва рускі гаспадар, якія кіравалі Расіяй пачынаючы з Яна IV. Пятро I, рускі па сваім характары, не быў рускім у палітыцы; Мікалай, прыродны немец, - рускі па разліку і па неабходнасьці.

Чын складаецца з чатырнаццаці разрадаў, прычым кожны разрад мае свае асаблівыя прывілеі. Чатырнаццаты - самы нізкі разрад. Ніжэй яго знаходзяцца толькі прыгонныя, і адзіная яго перавага ў тым, што у яго залічаны людзі, названыя свабоднымі. Іхная свабода выяўляецца ў тым, што іх нельга пабіць, бо той, хто ўдарыў такога чалавека перасьледуецца згодна закона. Затое кожны, хто належыць да гэтага разраду, абавязаны напісаць на дзверы нумар свайго разраду, каб не ўвесьці ў спакусу альбо ў зман каго-небудзь із вышэйстаячых; той, хто, не надаўшы ўвагі гэтым паведамленням, нанясе пабоі свабоднаму чалавеку, становіцца злачынцам і павінен панесьці пакаранне. Чатырнаццаты разрад складаецца з ніжэйшых урадавых чыноўнікаў – паштовых служачых, пасланнікаў і іншых падначаленых, у чые абавязкі ўваходзіць перадаваць альбо выконваць загады вышэйстаячых начальнікаў; ён адпавядае званню ўнтэр-афіцэра ў імператарскім войску. Людзі, уключаныя у гэты разрад, служаць імператару, гэта ўжо не прыгонныя; ў іх ёсць пачуццё ўласнай годнасці - грамадскай, бо чалавечая годнасць, як вы ведаеце, у Расіі невядома.

Паколькі ўсякі разрад чыну адпавядае воінсковаму званню, вайсковая іерархія выяўляецца, так бы мовіць, паралельнай таму парадку, якому падпарадкавана дзяржава ў цэлым. Першы разрад размешчаны на вяршыні пірамiды і складаецца зараз з аднаго-адзінага чалавека – фельдмаршала Паскевіча, намесніка царства Польскага.

Прасоўванне кожнага асобнага чалавека ў чыне залежыць, паўтараю, адзіна ад волі імператара. Так што чалавек, падняўшыся з прыступкі на прыступку да самага высокага становішча ў гэтай штучна наладжанай нацыі, можа па смерці заслужыць ваенных ушанаванняў, ніколі не служыўшы ні ў адным із радоў войска. Аб міласьці павышэння ў чыне ніколі не просяць, але дамагаюцца яе заўсёды.

Менавіта ў гэтым складаецца страшная сіла закісання, якой карыстаецца кіраўнік дзяржавы. Лекары скардзяцца, што не могуць выклікаць ліхаманку ў некаторых пацыентаў, каб вылечыць іх ад хранічных хвароб, – цар жа Пятро прышчапіў ліхаманку ганарыстасьці ўсяму свайму народу, каб зрабіць яго згодлівым і кіраваць ім па ўласнаму меркаванню.

---

[525] Сагум – кароткі вайсковы або дарожны плашч ў рымлян.

Ангельская арыстакратыя таксама не залежыць ад нараджэння, таму што заснавана на двух рэчах, якія можна купіць, - пасадзе

і зямлі. Але калі нават гэтая бязвольная арыстакратыя да гэтага часу надзяляе карону велічэзнай уладай, то якою ж павінна быць магутнасьць спадара, ад якога залежаць усе гэтыя рэчы разам, і на паперы, і на справе? З падобнага грамадскага ўладкавання вынікае такая магутная ліхаманка зайздрасьці, такое неадольнае свярбенне славалюбства, што рускі народ павінен страціць здольнасць да ўсяго, акрамя заваёвы свету. Я ўвесь час вяртаюся да гэтага намеру, бо той лішак ахвяр, на які выракае тут грамадства чалавека, не можа тлумачыцца нічым іншым, акрамя падобнай мэты. Бязладнае славалюбства высушвае чалавечае сэрца, але яно роўна можа знясіліць і розум, адбіць у нацыі здольнасць да меркавання настолькі, каб яна ахвяравала свабодай дзеля сваёй перамогі. Не ведай я гэтай задняй думкі, няхай не выказанай ўслых, – думкі, якой, магчыма, не аддаючы сабе ў тым справаздачы, падпарадкоўваецца мноства людзей, я б палічыў гісторыю Расіі за невытлумачальную загадку.

Тут узнікае галоўнае пытанне: што такое гэтая думка пра заваёву, складаючая таемнае жыццё Расіі, - ці прынада, здольная больш ці менш доўга спакушаць грубы народ, ці ж у адзін цудоўны дзень ёй наканавана ўвасабіцца ў рэчаіснасць? Гэты сумнеў не пакідае мяне ні на хвіліну, і нягледзячы на ўсе свае намаганні, адказу я не знайшоў. Усё, што я магу сказаць, - гэта тое, што з таго часу, як я ў Расіі, будучыня Еўропы бачыцца мне ў чорным колеры. Аднак жа сумленне загадвае мне не хаваць і таго, што людзі вельмі мудрыя і вельмі дасьведчаныя прытрымліваюцца іншага меркавання.

Гэтыя людзі кажуць, што я перабольшваю магутнасьць Расіі, што кожнаму грамадству наканаваны свой лёс, што лёс рускага грамадства – распаўсюдзіць свае заваёвы на Усход, а затым распасьціся самому. Розумы, упарта не жадаючыя верыць у бліскучую будучыню славян, прызнаюць, як і я, што гэты народ даравіты і ласкавы; яны згаджаюцца, што ён успрымальны да ўсяго маляўнічага; яны аддаюць належнае яго прыроджанай музычнасьці і прыходзяць да высновы, што падобныя схільнасьці могуць да пэўнай ступені спрыяць развіццю прыгожых мастацтваў, але іх недастаткова для таго, каб ажыццявіліся дамаганні на сусветнае панаванне, якія я прыпісваю рускім або падазраю ў іх ўрады.

"Рускія пазбаўлены навуковага генія, - дадаюць гэтыя мысляры, - у іх ніколі не выяўлялася здольнасьці да творчасьці; розум іх ад прыроды гультаяваты і павярхоўны, і калі яны і шчыруюць ў чым, то хутчэй праз баязнь, чым із захаплення; баязнь надае ім гатоўнасць пайсьці на ўсё, накідаць па-чорнаму што заўгодна, але ён жа і перашкаджае ім рушыць далёка наперад па якому б там ні было шляху; геній, падобна геройству, па прыродзе адважны, ён жыве свабодай, тады як царства і сфера дзейнасьці баязні і рабства абмежаваныя - як і ў пасрэднасьці, прыладай якой яны выступаюць. Рускія -

добрыя жаўнеры, але кепскія маракі; яны, як правіла, больш пакорлівыя, чым вынаходлівыя, больш схільныя да рэлігіі, чым да філасофіі, у іх больш паслушэнства, чым волі, і іхнай думцы не хапае энергіі, як іхнай душы – свабоды[526]*. Самае цяжкае для іх і найменш натуральнае – гэта чымсьці сур'ёзна заняць свой розум і на чымсьці засяродзіць сваё ўяўленне, так, каб знайсьці яму карыснае прымяненне; вечныя дзеці, яны змогуць на нейкі момант адолець усіх з дапамогай мяча, але ніколі з дапамогай думкі; а народ, якому няма чаго перадаць іншым народам, тым, каго ён хоча заваяваць, нядоўга будзе заставацца наймацнейшым. Нават французскія і англійскія сяляне фізічна мацней, чым насельнікі Расіі: рускія больш спрытныя, чым мускулістыя, больш лютыя, чым энергічныя, і больш хітрыя, чым прадпрымальныя; ў іх ёсць нейкая сузіральная адвага, але ім не хапае дзёрзкасьці і настойлівасьці; іхнае войска, паказваючае на парадах хвацкую дысцыпліну і выпраўку, складаецца, за выключэннем некалькіх абраных частак, з людзей, якія перад публікай з’яўляюцца ў прыгожай форме, а за сьценамі казармаў ўтрымліваюцца у брудзе. Колер твараў змардаваных жаўнераў выдае іх пакуты і голад – бо пастаўшчыкі абкрадаюць гэтых няшчасных, а тыя атрымліваюць занадта бедны заробак, каб, марнуючы яго часткова на лепшую ежу, задавальняць свае патрэбы; абедзве турэцкія кампаніі досыць выразна выявілі ўсім слабасць гэтага калоса[527]; карацей кажучы, у грамадства, якое пры сваім нараджэнні не зведала свабоды, якое не ведала іншых палітычных узрушэнняў, акрамя навеяных чужаземным уплывам, грамадства, неспакойнага ў самой сваёй аснове, няма даўгавечнай будучыні...".

З усяго гэтага робіцца выснова, што Расія, магутная ў сваіх уласных межах, наводзячая жах, пакуль яна змагаецца толькі з азіятамі, зломіць сабе шыю ў той самы момант, калі ёй захочацца скінуць маску і аб'явіць вайну Яўропе - у пацверджанне сваёй пагардлівай дыпламатыі. Такія, наколькі я ведаю, самыя моцныя довады, што вылучаюць супраць маёй боязі палітычныя аптымісты. Я нікольki не паслабляў аргументацыю маіх праціўнікаў; мяне яны абвінавачваюць у тым, што я перабольшваю небяспеку. Кажучы па праўдзе, ёсць людзі, і людзі ані не менш годныя, якія падзяляюць маё меркаванне і нястомна дакараюць аптымістаў за слепату, угаворваючы іх прызнаць зло, пакуль яно яшчэ не стала непапраўных. Я паказаў вам абодва бакі пытання; зараз слова за вамі – ваша меркаванне будзе мець у маіх вачах вялікую вагу; аднак жа папярэджваю: калі ваш прысуд будзе адрозны ад майго, я ўсё роўна доўга і ўпарта, пакуль хопіць магчымасьцей, буду адстойваць сваё меркаванне, спрабуючы знайсьці найлепшыя довады для яго падмацавання. Я бачу гэтага калоса

[526] Глядзі выяву рускіх ў лісьце трыццаць другім, із Масквы. Апіска Кюстына; трыццаць другі ліст напісаны не ў Маскве, а па дарозе ў Ніжні Ноўгарад. Выява рускіх гл ў т. 2,с. 225-226.

[527] Маюцца на ўвазе руска-турэцкія вайны 1806-1812 гг. і 1828-1829 гг. Абедзьве вайны былі пераможнымі; скептычныя адзносіны Кюстына да іхных вынікаў заснаваны, верагодна, на тым, што ні адна з іх не скончылася поўным разгромам Турцыі і захопам Канстантынопаля (гл. заўв. да цяп. тома с. 111). У выданні 1854 г. Кюстын зрабіў заўвагу да гэтага месцы: "Што ж сказаць пра трэццюю вайну з туркамі?"

паблізу, і мне цяжка сабе ўявіць, каб гэтае стварэнне божага Промыслу мела на мэце толькі паслабіць азіяцкае варварства. Мне ўяўляецца, што галоўнае яго прызначэнне – пакараць дурную еўрапейскую цывілізацыю з дапамогай новага нашэсця; нам няспынна паграажае спрадвечная ўсходняя тыранія, і мы станем яе ахвярамі, калі наклічам на сябе гэтую кару сваімі дзівацтвамі і крывадушшам.

Вы не чакайце ад мяне вычарпальнай справаздачы аб падарожжы; я не пішу вам пра мноства знакамітых альбо проста цікавых рэчаў, таму што яны не зрабілі на мяне моцнага ўражання; мне хочацца застацца свабодным і апісваць толькі тое, што жыва мяне дзівіць. Абавязковыя апісанні адбілі б у мяне густ да вандраванняў: на свеце даволі каталогаў, і мне не абавязкова дадаваць да вялікай іх колькасьці яшчэ і ўласны пералік.

Тут нічога нельга агледзець без цырымоній і папярэдняй падрыхтоўкі. Выправіцца куды б там ні было, калі вам прыйдзе ахвота гэта зрабіць, - рэч немагчымая; прадбачыць за чатыры дні, куды вас завабіць ваша фантазія, - усё роўна што зусім не мець фантазіі, аднак, жывучы тут, з гэтым у рэшце рэшт даводзіцца змірыцца. Руская гасціннасць, натапырыўшаяся фармальнасцямі, ўскладняе жыццё нават тым замежнікам, якім тут больш за ўсё спрыяюць; яна толькі прыстойная падстава, каб абмежаваць вандраўніка ў рухах і абмежаваць свабоду яго назіранняў. Вас ўшаноўваюць, так бы мовіць, па рускаму звычаю, і праз гэтую маркотную пачцівасць назіральніку нельга нікуды пайсьці і нічога разгледзець без праваднiка; ён ніколі не застаецца адзін, а таму яму цяжэй судзіць пра ўсё самастойна – але менавіта гэтага і не хочуць яму дазволіць. Заязджаючы ў Расію, трэба сваю свабодную волю пакінуць разам з пашпартам на мяжы. Вам хочацца зірнуць на славутасьці якога-небудзь палаца? Да вас прыставяць камергера, які прымусіць вас аддаць належнае ўсяму палацу, зверху данізу, і сваёй прысутнасьцю вымусіць разглядаць ўсякую рэч у падрабязнасьцях – гэта значыць на ўсё глядзець яго вачамі і захапляцца ўсім без разбору. Вам хочацца прайсьціся па ваенным лагеры, уся цікавасць якога для вас – у размяшчэнні баракаў, у маляўнічых мундзірах, у прыгожых конях, у жаўнерах, што ўладкаваліся па сваіх палатках? Вас будзе суправаджаць афіцэр, а то і генерал; ў шпіталі вашым праваднiком будзе галоўны лекар; умацаванне вам пакажа – дакладней, ветліва яго ад вас схавае – камендант; дырэктар ці інспектар школы альбо іншай публічнай ўстановы, якому павядомлена загадзя аб вашым візіце, сустрэне вас у поўным узбраенні і выдатна падрыхтаваным да адказаў на ўсе пытанні, каб не баяцца вашага агляду; архітэктар, які пабудаваў будынак, сам правядзе вас па ўсіх яго частках і сам патлумачыць усё, пра што вы не пыталіся, - каб утаіць тое, што вам цікава даведацца. Усе гэтыя ўсходнія цырымоніі прыводзяць да таго, што, каб не

марнаваць увесь свой час на запытанне дазволаў, вы адмаўляецеся ад думкі пабачыць вельмі шмат із таго, што хацелі: вось вам і першая іх перавага!.. Альбо, калі ваша цікаўнасць настолькі моцная, што прымушае ўпарта дапякаць людзям, вы, ва ўсякім выпадку, будзеце весьці свае пошуку пад такім пільным наглядам, што яны не дадуць ніякага выніку; вы будзеце мець справу толькі з начальнікамі

так званых публічных устаноў, і толькі афіцыйнымі; вам пакінуць толькі свабоду выказваць законнай уладзе сваё захапленне, прадыктаванае ветлівасьцю, абачлівасьцю і падзякай, да якой рускія вельмі раўнівыя. Вам ні ў чым не адмаўляюць, але паўсюль суправаджаюць: ветлівасць тут ператвараецца ў разнавіднасць сляжэння. Вось так вас і тыраняць, пад той падставе, што выказваюць вам гонар.

Такая доля абраных падарожнікаў. Што ж да падарожнікаў, якія не маюць заступнікаў, то яны зусім нічога не бачаць. Гэтая краіна пабудавана так, што ні адзін іншаземец не можа раз'язджаць па ёй не толькі бесперашкодна, але нават проста бяспечна без прамога ўмяшання прадстаўнікоў улады. Спадзяюся, вы пазнаеце ўсходнія норавы і ўсходнюю палітыку, што хаваюцца тут пад маскай еўрапейскай выхаванасьці. Хаўрус Захаду і Усходу, з наступствамі якога сутыкаешся на кожным кроку, – адметная рыса рускай імперыі. Недацывілізаванасць ўсюды стварае фармальнасьці; вытанчаная цывілізацыя знішчае іх; гэта як вышэйшая ветлівасць, якой чужая ўсякая напружанасць. Рускія да гэтага часу вераць у дзейснасць хлусні; і мне дзіўна бачыць падобны памылковы погляд ў людзей, столькі разоў да яе выкарыстоўваўшыя... Не тое каб іхны розум быў недастаткова тонкі або пранікліві; але ў краіне, дзе ўлада да гэтага часу не зразумела пераваг свабоды нават для сябе самой, падуладныя людзі нехаця палохаюцца бліжэйшых наступстваў шчырасці, якая стварае іншы раз некаторыя нязручнасьці. Не магу не паўтараць кожную хвіліну: усё тут, і народ, і моцныя гэтага свету, выклікаюць у памяці візантыйцаў.

Магчыма, я не адчуваю дастатковай падзякі за тыя паказныя клопаты, якімі рускія атачаюць усякага вядомага чужаземца; проста я бачу іх патаемныя думкі і, сам таго не жадаючы, кажу сабе: уся гэтая стараннасць – праява не столькі дабразычлівасьці, колькі схаванай трывогі. Яны хочуць, ідучы ўслед за разумнай парадай Манамаха[528]*, каб чужынец пайшоў з краіны задаволены[529].

Не тое каб рускую нацыю ў цэлым турбавала, што пра яе гаворать і думаюць, не; але некалькі самых уплывовых родаў палаюць дзіцячым жаданнем выправіць еўрапейскую рэпутацыю Расіі.

Зазіраючы яшчэ далей, прыадчыняючы завесу, якімі тут любяць ахутваць усякую рэч, я выяўляю густ да таямніцы дзеля самой таямніцы; гэта вынік звычкі і склаўшыхся нораваў... Стрыманасць тут у парадку рэчаў – як неасцярожнасць ў Парыжы.

У Расіі паўсюль пануе сакрэт – адміністрацыйны, палітычны, грамадзкі; ўтоенасць, карысная і бескарысная, залішняе замоўчванне дзеля таго, каб змаўчаць пра неабходнае, – такі непазбежны вынік спрадвечнага характару гэтых людзей, умацаваны ўздзеяннем тутэйшага ладу кіравання. Кожны падарожнік не сьціплы; за замежнікам з яго вечнай цікаўнасьцю трэба

[528] Глядзіце эпіграф да кнігі і "Кароткую справаздачу аб падарожжы".

[529] Кюстын цытуе словы із павучання Ўладзіміра Манамаха (гл. заўв. да цяп. тома с. 9) недакладна.

найдалікатнейшым чынам даглядаць - інакш ён, чаго добрага, убачыць рэчы такімі, якія яны ёсць, бо гэта было б у вышэйшай ступені непрыстойна[530]. Карацей, рускія – гэта пераапранутыя кітайцы; яны не жадаюць прызнавацца, што адчуваюць агіду да назіральнікаў з далёкіх краін, але калі б, падобна сапраўдным кітайцам, адважыліся не звяртаць увагу на папрокі ў барбарстве, ўезд у Петербург быў бы нам замоўлены сапраўды гэтак жа, як у Пекін: рускія прымалі б да сябе толькі майстэравых людзей, імкнучыся пасьля не выпусьціць іх назад на радзіму. Вы самі бачыце, чаму хвалёная руская гасціннасць здаецца мне не столькі прыемнай ці кранальнай, колькі прыкрай; на падставе маёй аховы мяне звязваюць па руках і нагах; але із разнастайных перашкод больш невыноснай за іншыя мне здаецца тая, на якую скардзіцца я не маю права.

Падзяку, якую я адчуваю за шчыры клопат, прадметам якога я сябе адчуваю, ёсць падзяка гвалтоўна завербаванага жаўнера: я, чалавек, перш за ўсё, незалежны, г. зн. падарожнік, ўвесь час адчуваю на сабе ярмо – маім думкам імкнуцца надаць пэўны накірунак... Тут не ведаюць нічога, акрамя вучэнняў, і розумы здзяйсняюць манеўры накшталт жаўнераў; кожны вечар, вяртаючыся да сябе, я сябе абмацваю, каб зразумець, які на мне мундзір, і раблю агляд сваіх думак, высвятляючы іхнае званне, бо ў гэтай краіне ўсе ідэі падзелены на разрады ў залежнасьці ад productionовішча чалавека: знаходзячыся ў пэўным званні, чалавек бачыць – ці прыкідваецца, што бачыць, – рэчы пэўным чынам, і чым вышэй гэты чалавек падымаецца, тым менш ён думае, іншымі словамі, тым менш адважваецца гаварыць. Я па-магчымасьці пазбягаў завязваць з вяльможамі сяброўскія дачыненні і разгледзеў як след толькі двор[531]; мне не

[530] Заўвага Кюстына да трэцяга выдання 1846: "Глядзі абвяржэнне, напісанае спадаром Грэчам".

[531] Гэты сцвярджэнне падцвярджаецца і прызнаннем самога Кюстына ў прыватным лісьце: "На што патрэбна руская паліцыя, калі ёй невядома, што ў Расіі я не бачыў амаль нікога, акрамя прыдворных на вялікіх сьвятах "(Lettres a Vamhagen. P. 468; ліст ад 7 жніўня 1843 г.), і рэплікай Вяземскага: "Мне, і не мне аднаму, рашуча невядома, які прыём выказала с-ру дэ Кюстыну рускае грамадства. Дакладна я ведаю толькі адно: высакароднага маркіза не сустракаем ні ў адным із тых сталічных салонаў, якія звычайна наведваюць знатныя замежнікі" (цыт. згодна: Cadot. P. 276), і здзіўленнем Жукоўскага: "Я сам быў у Маскве ў яго час, але я пра яго не чуў" (Жукоўскі В. А. Творы. Выд. 7-е. СПб., 1879 т. 6. с. 556). Гэтая ўтоенасць Кюстына асабліва кідаецца ў вочы на фоне тых абставін, якімі вызначаліся візіты французскіх літаратараў, пабываўшых у Расіі незадоўга да яго: д'Арленкура (гл. пра яго заўв. да цяп. тома с. 104) і Ксаўе Марміі (1809-1892). Іх прынімалі так шумна, а самі яны выказвалі такую вялікую схільнасць да стасункаў з "абарыгенамі", што чуткі пра іхныя візіты шырока адлюстраваліся ў лістах і размовах; 21 ліпеня 1842 года А. Я. Тургенеў паведамляе брату із Берліна звесткі, запазычаныя із ліста Вяземскага ад 20 чэрвеня/2 ліпені 1842 (да нас не дайшло): "Марміі меў поспех у Пецярбургу, выказваючы сваю лагоднасць у салонах Уварава і нават Несельродэ, роўна як і ў вялікага князя Міхала Паўлавіча. Ён з'ехаў у Маскву. Д'Арленкура таксама прынімалі на ўра" (РА ИРЛИ. Ф. 309. No 95 л. 162; арыгінал. па-фр.), а Л. С. Пушкін 28 чэрвеня 1842 года піша з Трыгорскага ў Кіеў свайму прыяцелю М. В. Юззэфовічу, што "ў пецярбургскіх гасцінных вялікае хваляванне зрабіла з'яўленне трох падарожнікаў: D'Arlincourt, Marmier і Vernet...) Гавораць, што першы – мілы француз, жаночы ліслівец і чалавек вельмі прыстойны, у свецкім сэнсе слова; другі – становучы, вучоны чалавек, разумны і добрасумленны; пра Вернэ мне нічога не пішуць " (Пушкін. Матэрыялы і даследаванні. Л., 1982. т. 10 с. 351; выд.Б. Хан-Дрос). Пра Марміі і Д'Арленкура чуткі (як бачым, з вельмі шырокім геаграфічным роскідам) ішлі яшчэ да таго, як яны надрукавалі кнігі пра Расію, пра Кюстына ж загаварылі толькі пасьля выдання яго кнігі. Відаць, беднае дакументаванне яго рускіх стасункаў, надзвычай абмежаваных праз стрыманась як самага Кюстына, так, магчыма, і тых рускіх літаратараў, якіх насцярожвала яго небездакорная рэпутацыя (падрабязней гл:

хацелася страціць свае правы незалежнага і безстаронняга суддзі, я баяўся абвінавачванняў у няўдзячнасьці або у няслушнасьці; больш жа за ўсё я баяўся, каб адказнасць за мае асабістыя меркаванні не лягла на мясцовых жыхароў. Але пры двары я зрабіў агляд ўсяго грамадства.

Першае, што ўразіла мяне, – гэта прыхільнасць да французкага тону пры адсутнасці духу французскай размовы. Я выдатна бачыў за гэтым тонам рускі розум, з'едлівы, саркастычны, насмешлівы;

ў нязмушанай размове ён здаўся б мне пацешным, але ніколі не выклікаў бы ў мяне ні пачуцця бяспекі, ні размяшчэння да сябе. Аднак свой розум рускія таксама хаваюць ад замежнікаў. Пажыві я тут даўжэй, я б сарваў маскі з гэтых лялек: мне мутарна глядзець, як яны паўтараюць усе французскія крыўлянні. У маім узросце ў прытворства ўжо нічаму не навучышся; толькі адна праўда заўсёды цікавая, бо дае веданне; толькі яна заўсёды новая. Пагэтаму я і імкнуўся як мага радзей звяртацца да гасціннасці людзей з вышэйшага свету; з мяне цалкам хапіла непазбежнай гасьціннасці чыноўнікаў і служачых ўсякага звання; мне агідна іхнае сачэнне, якое яны спрабуюць падфарбаваць патрыярхальнай назвай, – гэта чыстае крывадушша. Скажыце, ёсць жа краіны, дзе гасціннасць яшчэ не ператварылася ў непазбежны падатак! Калі яе там выказваюць, яна цэніцца як адмысловая ласка.

Я з самага пачатку прыкмеціў, што кожны рускі просталюдзін, ад прыроды падазроны, ненавідзіць чужаземцаў[532] праз сваё невуцтва, з прычыны нацыянальных забабонаў; затым я выявіў, што кожны рускі з вышэйшых станаў, не менш падазроны, баіцца іх, таму што лічыць за ворагаў; ён заяўляе: "Усе гэтыя французы і англічане ўпэўнены, быццам пераўзыходзяць астатнія народы", – рускаму для нянавісьці да замежніка дастаткова адной гэтай падставы; падобным чынам у Францыі правінцыял асцерагаецца парыжаніна. Большасьцю рускіх у іхных стасунках з жыхарамі іншых краін рухае дзікая рэўнасць і – дзіцячая зайздрасць, якія, аднак, нічым нельга абяззброіць; і паколькі гэтую непрыхільнасць да стасункаў вы адчуваеце паўсюль, то ў рэшце рэшт, хоць і не

НЛА.с. 107-109), тлумачыцца менавіта свядомым дыстанцыяваннем Кюстына нават ад тых прадстаўнікоў рускай культурнай эліты, да якіх у яго меліся рэкамендацыйныя лісты.

[532] Барант ацэньваў стаўленне рускіх да замежнікаў, перш за ўсё да французаў, інакш; у данясеннях ён неаднаразова паўтараў, што варожы Францыі толькі імператар, дваране ж працягваюць лічыць Парыж цэнтрам цывілізацыі і ставяць французскую культуру вышэй за ўсе астатнія. Падобнага меркавання прытрымліваўся ангельскі пасланнік у Расіі маркіз дэ Кленрыкард і іншыя сябры дыпламатычнага корпусу (гл.: Souvenirs. T. 6. P. 564). Афіцыёзны друк, прапаведаваў ксенафобію, якая на думку таго ж Баранта, мела поспех толькі сярод дробных правінцыяльных чыноўнікаў і афіцэраў (гл.: Souvenirs. T. 6. P. 146). Справаздача III Аддзялення за 1839 таксама сведчыў пра адсутнасьць ў грамадстве непрыязьні да Францыі: "Ва ўсіх гуртках, дзе толькі размаўляюць пра палітыку, абвінавачваюць урад у залішняй паслухмянасьці Аўстрыі і Англіі і ў залішняй нянавісці да французкага ўрада, асабліва да Людовіка-Піліпа. (...) На конт Францыі ўсе пераканананы ў той праўдзе, што калі б не было на пасадзе Людовіка-Піліпа, то Яўропе не пазбегнуць бы агульнай рэвалюцыйнай вайны, якая была б вельмі небяспечнай для манархій. Ён адзін ўтрымлівае Францыю ў манархічных кайданах (...) Людовік-Піліп прагне шчырага сяброўства з Расіяй. Кажуць жартам, што ён выконвае ў Францыі абавязкі рускага паліцмайстра і, назіраючы за польскімі выхадцамі, даносіць пра іх рускаму ўраду "(ГАРФ. Ф. log. On. 223. No 4 л. 95 об-)

без шкадавання, самі пачынаеце адчуваць такі ж недавер, які абуджаеце ў іншых. Вы робіце выснову, што калі давер нязменна застаецца аднабокім, то гэта ўжо паходзіць на падман, і з гэтай хвіліны становіцеся халодным і стрыманым, падобна людзям, у сэрцах якіх вы чытаеце акрамя сваёй і іхнай волі. У шмат якіх адносінах рускі характар – поўная супрацьлегласць нямецкаму. Менавіта таму рускія сцвярджаюць, што яны падобныя на французаў; але падабенства тут чыста вонкавае: душы іх, у глыбіні сваёй, ніколькі не блізкія.

Вы можаце, калі вам так падабаецца, захапляцца ў Расіі ўсходняй пышнасьцю і веліччу, можаце вывучаць грэцкае падступства, – але сцеражыцеся шукаць там гальскай непасрэднасьці, таварыскасьці, ласкі, натуральнай для французаў; прызнаюся, яшчэ менш выявіце вы тут германскай шчырасьці, грунтоўнасці ў ведах, спагадлівасьці. У Расіі вы сустрэнеце дабрыню, бо яна ёсць паўсюль, дзе жывуць людзі, - але ніколі не сустрэнеце лагоднасьці.

Кожны рускі – з нараджэння пераймальнік, а значыць, перш за ўсё чалавек назіральны; скажу шчыра, нярэдка гэты дар,

уласцівы народам у іх дзіцячым узросце, перараджаецца ў рускіх у даволі подлае шпіёнства; адсюль надакучлівасць, нязетлівыя пытанні, якія яны задаюць і якія ў вуснах людзей, што самі нязменна замкнёныя і адказваюць аднымі толькі хітрыкамі[533], здаюцца зусім недарэчнымі. Я б сказаў, што тут нават у сяброўстве ёсць нешта ад сачэння. Як жа не быць напагатове, маючы справу з людзьмі такімі абачлівымі і ўтойлівы ва ўсім, што мае дачыненне да іх саміх, і так скурпулёзна выпытваючымі ўсё аб іншых? Калі б яны заўважылі, што вы абыходзіцеся з імі натуральней, чым яны з вамі, яны б вырашылі, што ім атрымалася вас падмануць; сцеражыцеся ж выяўляць перад імі сваю непасрэднасць, выказваць ім давер: людзі, пазбаўленыя пачуццяў, забаўляюцца, назіраючы за перажываннямі іншых; але мне не падабаецца, калі мяне выкарыстоўваюць для падобных забаў. Глядзець, як мы жывем, – для рускіх найвялікшае задавальненне; калі ім дазволіць, яны б атрымлівалі асалоду ад, чытаючы ў нашых сэрцах, разбіраючыся ў нашых пачуццях - нібы на пастанове ў тэатры. Надзвычайная недаверлівасць усіх, з кім вы тут маеце справу, незалежна ад стану, – напамін пра тое, што вам варта трымацца напагатове: па жаху, які вы выклікаецца, вы можаце рабіць выснову аб небяспецы, якой падвяргаецеся.

На днях адзін карчмар ў Пецяргофе запатрабаваў з наёмнага слугі, які збіраўся аднесці кепскую вячэру ў маю акторскую ложу, грошы наперад. Ўстанова гэтага прадбачлівага чалавека знаходзіцца, заўважце, у двух кроках ад тэатра. Адной рукой вы падносіце ежу да рота, а другой павінны за яе заплаціць; калі вы замовіце што-небудзь у купца, не даўшы задатак, ён вырашыць, што вы жартуеце, і нічога для вас не зробіць; ніхто не мае права выехаць із Расіі, не

---

[533] Тое ж самае сцвярджаў два з паловай дзесяткі гадоў таму Ж. дэ Местр: "... я асьцярогся задаць пытанне, бо самую вялікую падзяку рускія выказваюць у тым выпадку, калі вы не спыталі яго пра тое, пра што яму не хочацца размаўляць" (Maistre J. de. Oeuvres completes. Lyon, 1886. T. 12. P. 243).

папярэдзіўшы пра свае планы ўсіх крэдытораў[534], інакш кажучы, не абвясьціўшы аб сваім ад'ездзе праз газеты тройчы, з перапынкам у тыдзень. Сочаць за гэтым строга – праўда, калі заплаціць паліцыі, гэты тэрмін можна скараціць, але адна або дзае аб'явы ў друку з'явіцца павінны абавязкова. Без пасведчання ўладаў, якое сведчыць, што вы нікому нічога не павінны, вам не дадуць паштовых коней.

Падобныя засьцярогі выдаюць пануючую ў краіне ўсеагульную недаверлівасць; а паколькі да гэтага часу рускім рэдка асабіста даводзілася мець стасункі з чужаземцамі, навучыцца хітрасьці ім не было ў каго, акрамя сябе саміх. Вопыту яны набраліся ў стасунках адзін з адным. Гэтыя людзі не дадуць нам забыцца дасьціпны выраз, вымаўлены іхным каханым гаспадаром Пятром Вялікім: "Каб падмануць аднаго рускага, патрэбна тры жыды"[535]. Тут вы на кожным кроку сутыкаецеся з тымі візантыйскімі інтрыгамі ў палітыцы, што былі апісаны гісторыкамі часоў крыжовых паходаў і зноў выяўлены імператарам Напалеонам у стасунках з імператарам Аляксандрам, пра якога ён часцяком гаварыў: "Сапраўдны візантыец!.."

~346~

З людзьмі, чые настаўнікі і ўзоры для пераймання заўсёды былі варожыя рыцарству, не варта, па магчымасці, весці наогул якія-небудзь справы; іхныя розумы – рабы ўласнай карысці, затое непадзельна спадары свайму слову; не стамляюся паўтараць: да гэтага часу ва ўсёй Расійскай імперыі толькі адзін-адзіны чалавек здаўся мне шчырым – гасудар імператар. Кажучы па праўдзе, самаўладцу шчырасць абыходзіцца танней, чым яго падданым. Выказваючыся без хітрыкаў, ён выказвае сваю ўладу; калі абсалютны манарх хлусіць, ён ад улады адракаецца.

Але ж няма ліку тым, хто не грэбуе ў гэтым дачыненні і сваёй ўсемагутнасьцю, і годнасцю! Душы подлыя ніколі не лічаць, што хлусня ніжэй іх годнасці, а значыць, нават чалавеку ўсемагутнаму трэба быць удзячным за яго

---

[534] Каментар Грэча: "Гэтае правіла ў вышэйшай ступені дабратворнае, і кожны прыстойны чалавек ахвотна яму падпарадкоўваецца. Зрэшты, маркіз дзіўна скрывіў яго сутнасць. Першую публікацыю аддзяляе ад другой не тыдзень, а ўсяго адзін дзень. Падкупіць жа паліцыю ў гэтым выпадку рашуча немагчыма, бо даваць хабар варта было б генерал-губернатару: таму што пашпарты падпісвае менавіта ён. Калі ж ад'язджаючы прадставіць паручыцеля, які валодае нерухомасьцю ў Санкт-Пецярбургу, ён можа атрымаць пашпарт, і не чакаючы публікацыі "(Gretch. P. 71).

[535] У "Сапраўдных анекдотах пра Пятра Вялікага" Я. Штэліна (па-нямецку выд. 1785; фр. пер. 1787) анекдот восьмы носіць назву: "мудрагелістая адмова Пятра Вялікага на прашэнне жыдоў, каб ён дазволіў ім жыць у Расіі"; Пятро тут кажа: "Я стаў бы шкадаваць пра іх, калі б яны пасяліліся ў Расіі, бо хоць і думаюць пра іх, што яны ў гандлі ўвесь свет падманваюць, аднак жа я хвалююся, што яны ў маіх расейцаў не шмат бы выгандлявалі "(Пятро Вялікі. Ўспаміны. Дзённікавыя запісы. Анекдоты. СПб., 1993 с. 332). Падобныя выказванні былі вельмі папулярныя ва франкамоўнай літаратуры пра Расію; Фабер ўкладвае ў вусны Пятра фразу: "Мне не патрэбны жыды; ў маёй імперыі іх і без таго даволі; я ведаю рускі народ"(Faber. т. 2. p. 68), Ансэло піша: "Немагчыма нават ўявіць, які хітры рускі купец: пад самай прастадушнай знешнасьцю ён хавае самы выдасканалены розум. Пятро I выдатна ведаў гэта, і калі дарадцы яго папрасілі забараніць жыдам ўезд у імперыю, адказваў: "Не-не, хай прыязджаюць, хай пазнаёмяцца з маімі барадачамі – ўбачыце, надоўга яны ў Расіі не затрымаюцца "(Ancelot. P. 86), а Мармі паведамляе: "Пятро I адказваў амстэрдамскаму бургамістру на пытанне, чаму цар не дазваляе жыдам сяліцца ў Расіі: "О, хай прыязджаюць, калі хочуць, але ручаюся: маіх рускіх ім не перахітрыць" (Marmier. т. 2. p. 109-110).

шчырасць. У імператары Мікалаю шчырасць спалучаецца з пачцівасьцю; две гэтыя якасці, ўзаемавыключаючыя ў простага люду, выдатна падмацоўваюць адзін аднаго ў гаспадара.

У тых із вяльможаў, хто мае добрыя манеры, яны даведзены да дасканаласьці: у гэтым можна кожны дзень пераканацца ў Парыжы і ў іншых месцах. Але свецкі рускі, які не дасягнуў сапраўднай пачцівасьці, гэта значыць лёгкасьці ў выяўленьні непадробнай ласкі, душою такі грубы, што праз фальшывую яго вытанчанасць паводзін і прамоваў гэта абурае ўдвая. Гэтыя рускія, якія дрэнна выхаваны, але ўжо добра навучаныя, добра апранутыя, рашучыя, самаўпэўненыя, ідуць па пятах за еўрапейцамі і ператвараюць іхную вытанчанасць у карыкатуру, бо не ведаюць, што вытанчанасць у звычках каштоўная пастолькі, паколькі абвяшчае нешта лепшае ў сэрцах людзей, ёю надзеленых; вучні ў майстэрні моды, яны прымаюць бачнасць рэчы за яе саму; гледзячы на гэтых дрэсіраваных мядзведзяў, я шкадую пра мядзведзяў дзікіх – рускія пакуль яшчэ не асвечаныя людзі, але ўжо сапсаваныя дзікуны.

Раз ужо Сібір існуе, і, часам, выкарыстоўваецца вядомым вам чынамёй, то мне б хацелася перасяліць туды маладых нудных афіцэраў і прыгажунь з засмучанымі нервамі. "Вы просіце пашпарт у Парыж, дык вось вам пашпарт ў Табольск".

Я б хацеў, каб імператар прапісаў менавіта такія лекі ад маніі падарожнічаць, якая з палахлівай хуткасьцю распаўсюджваецца ў Расіі сярод падпаручнікаў з уяўленнем і іпахандрычных дам. Калі б ён адначасова перанёс сталіцу імперыі ў Маскву, ён бы выправіў зло, зробленае Пятром Вялікім, – наколькі адзін чалавек можа выправіць памылкі некалькіх пакаленняў.

Пецярбург быў узведзены не так для Расіі, як супраць шведаў, і павінен быў стаць усяго толькі адным з марскіх партоў, рускім Данцыгам[536]; замест гэтага Пятро I пабудаваў для сваіх баяраў ложу з відам на Яўропу[537]; замкнуўшы ў бальнай зале сваіх скаваных па руках і нагах вяльможаў, ён дазволіў ім здалёк і з завісьцю глядзець

[536] Данцыг (цяпер Гданьск) – порт на адным із рукавоў Віслы, у 6 кіламетрах ад Балтыйскага мора; у 1814-I9I9 гг. - належаў Прусіі.

[537] Кюстын перайначвае вядомае выказванне італьянскага літаратара Ф. Альгароцці (1712-1764) пра Пецярбург ("вакно ў Яўропу"), узмацняючы матыў тэатральнасьці, які наогул нярэдка ўзнікае ў водгуках замежнікаў пра Расію ў 1830-я гг. Так, першы сакратар французскай амбасады Шарэе пісаў, што Мікалай "ператварыў сваю імперыю ў дэкарацыю, якая ўпрыгожвае тэатр, на якім імператар выконвае галоўную ролю: уся яго ўвага звернута на гледачоў, хоць ні адным словам, ні адным жэстам ён не выдае, што ўдзельнічае ў пастанове" (AMAE. T. 190. Fol. 159 verso - 160; 14 жніўня 1835 года), а аўтар артыкула "Імператар Мікалай" (Revue de Paris. 1833 - т. 55) (наогул вельмі добразычлівы да Расіі і імператара, называе Санкт-Пецярбург тэатрам, дзе вакол столькі падману, што разглядзець што-небудзь толкам можна толькі з першых ложаў. "Тэатральнасць" як асноўную рысу Расіі адзначаў і Мэтэрніх, які пісаў 5 студзеня 1829 г. аўстрыйскаму амбасадару ў Лондане П. Эстэргазі: "Расія падобна на вялікую і раскошную тэатральную дэкарацыю, пабудаваную на ўвазе Яўропы; але з нашага месца можна ўбачыць, як працуюць механізмы за кулісамі, і зразумець, што ўладкаваны яны вельмі кепска "(цыт. згодна: Bertier de Sauvigny G. de. Metternich et son temps. P., 1959. P. 194).

у лорнет на цывілізацыю, засвойваць якую ім было забаронена: бо прымушаць капіяваць – значыць перашкаджаць зраўняцца з арыгіналам! Потым ён заявіў ім: "Пад жахам смяротнага пакарання вы будзеце называць мяне Пятром Вялікім, таму што гэта я прынёс вам цывілізацыю – цаной жыцця майго народа і майго сына!" Ва ўсіх сваіх захадах Пятро Вялікі цалкам грэбаваў чалавечнасьцю, часам і прыродай. Падобны зман, які адрознівае ўпартую і усемагутную пасрэднасць, іншымі словамі, тыранію, чыёй пячаткай гэты зман непазбежна адзначаны, недаравальны для чалавека, ушанаванага сваім народам у якасьці генія-творцы. Чым даўжэй я ўзіраюся ў Расію, тым мацней зацвярджаюся ў думцы, што гэтага гаспадара ўсхвалялі звыш меры ўсе, нават і замежнікі; лішак захаплення можа пазбавіць нашчадкаў пачуцця справядлівасьці. Калі б цар Пятро быў такі дасканалы, як распавядаюць, ён бы пазбягаў сумніўных шляхоў, на якія штурхаў свой народ, ён бы прадбачыў, на якую легкаважнась у думках і павярхоўнасць ў адукацыі ён асудзіў яго на стагоддзі, і зьненавідзеў бы гэтыя ракавыя ўласцівасці. Ці магчыма дараваць яму недахопы яго дэспатычнага кіравання - яму, які пабачыў Яўропу XVIII стагоддзя?

Сваімі перавагамі ён скарыстаўся не столькі як заканадавец, колькі як тыран, перамясіўшы ўсю нацыю згодна капрызу сваёй волі. Да няшчасця, гэтая воля выявілася воляй хутчэй ведзьмака, чым чалавека шырокага і грунтоўнага розуму. Вялікія людзі зусім не адмяняюць мінулага дзеля будаўніцтва будучага; яны лічацца з мінулым, каб у чымсьці змяніць яго наступствы. Рускім трэба не абагаўляць, як раней, гэтага ненавісніка іх натуры, а абсыпаць яго папрокамі, бо па яго віне яны пазбаўлены якога-небудзь характару; менавіта яго ўплыў, які зацягнуўся праз бяздумнае захапленне нашчадкаў, і дагэтуль перашкаджае ім спарадзіць у галіне мастацтваў і навукі такога чалавека, чыя слава прагрымела б сярод чужаземных народаў[538]*. Заканадавец накшталт Канфуцыя[539] не мог прыйсці на змену такому рэфарматару, якім быў саардамскі цясляр і прыдзірлівы падарожнік, на чыё варварства тагачасная Яўропа пазірала з жахам[540], хоць і захапляючыся той звышнатуральнай сілай, што хавалася пад гэтай грубай абалонкай. Гэты венцаносны місіянер на нейкі момант падпарадкаваў сабе прыроду, бо гэта ён умеў, але гэтым яго здольнасьці і выпэрпваюцца... Калі б ён і ў жыцці быў тым, чым паўстаў у гісторыі праз народныя забабоны і пісьменніцкія перабольшванні, як бы ён зрабіў? Ён бы пачакаў; і сваёй цярплівасьцю заслужыў бы званне вялікага чалавека. А Пятро палічыў за лепшае абзавесьціся гэтым званнем загадзя і прымусіць пры жыцці прылічыць сябе да ліку святых.

---

[538] Рускія ва ўсім павярхоўныя і глыбока авалодалі толькі мастацтвам прытворства

[539] Відаць, Кюстын мае на ўвазе трываласць ўплыву, выказанага гэтым кітайскім мысляром VI-V стст. да н. э., які прадвызначыў развіццё кітайскай філасофіі на шмат стагоддзяў наперад.

[540] Пар. у кнізе Ф. П. Сегюр "Гісторыя Расіі і Пятра Вялікага"(1829) – галоўнай крыніцы звестак Кюстына пра пятроўскую эпоху: "На працягу года і чатырох месяцаў жыхары Германіі, Галандыі, Англіі, Аўстрыі назіралі за юным двaццаціпяцігадовым варварам (...) які, шануючы віно, жанчын, уладу, кінуў пасад, удала распачатую вайну і мноства спакус, неад'емных ад знаходжання на пасадзе, дзеля таго, каб, узброіўшыся компасам, сякерай і скальпелем, наведваць чужаземныя мануфактуры, фабрыкі і шпіталі і прайсьці курс практычнага навучання ўсім навукам"(Segur. p. 307). Мянушка Пятра "саардамскі цясляр" паходзіць ад галанскага горада Саардам, дзе цар пад імем Пятра Міхайлава працаваў цесляром на верфі.

Усе яго ідэі, роўна як і недахопы характару, із якіх гэтыя

ідэі выцякалі, былі раздуты яшчэ мацней ў наступныя цараваньні; імператар Мікалай першым пачынае ісьці супраць гэтай плыні, вяртаючы рускіх да самім сябе. Свет прыйдзе ў захапленне ад падобнага прадпрыемства, калі зразумее, які магутны і нязломны розум задумаў яго. Аднаўляць із той Расіі, якую пакінуў яму імператар Аляксандр, пасьля такіх цараванняў, якімі былі цараваньні Кацярыны і Паўла, – рускую імперыю, гаварыць і думаць па-руску, прызнавацца, што ты рускі душою, будучы пры гэтым на чале двара, дзе вяльможы з'яўляюцца спадкаемцамі фаварытаў Паўночнай Семіраміды, – ці гэта не геройства!..

Ажыццявіцца падобны план ці не, ён прынясе славу таму, хто яго напісаў. Царскія прыдворныя не маюць ніякіх прызнаных, забяспечаных правоў, гэта дакладна; аднак у барацьбе супраць сваіх уладароў яны нязменна бяруць верх дзякуючы традыцыям, якія склаліся ў гэтай краіне; адкрыта супрацьстаяць дамаганням гэтых людзей, выказваць на працягу ўжо доўгага валадараньня тую ж мужнасць перад тварам крывадушных сяброў, якую ён выявіў перад тварам узбунтаваўшыхся жаўнераў, ёсць, бясспрэчна, здзяйсненні цудоўнейшага гаспадара; гэтая барацьба ўладара адначасова супраць лютых рабоў і занослівых прыдворных – прыгожае відовішча: імператар Мікалай апраўдвае надзеі, якія нарадзіліся ў дзень яго ўзыходжання на пасад; а гэта шмат каштуе – бо ні адзін гаспадар не ўспадкоўваў уладу ў больш крытычных абставінах, ніхто не сустракаў такую немічую небяспеку з большай рашучасьцю і вялікай веліччу духу!..

Пасьля бунту 13 снежня[541] с-р дэ Ла Ферон[542] усклікнуў: "Я зараз бачыў цывілізаванага Пятра Вялікага!" - словы яго мелі немалое значэнне, бо ў іх была немалая доля праўды; назіраючы, як той жа чалавек настойліва і нястомна развівае ў сябе пры двары ідэі нацыянальнага адраджэння, прытым без усялякай фанабэрыі, без усялякага шуму і гвалту, можна з яшчэ большым правам усклікнуць: "Гэта вярнуўся Пятро Вялікі, каб выправіць зло, зробленае Пятром Сляпым".

Маючы намер судзіць пра гэтага гаспадара з усёй магчымай безстароннасьцю, я знайшоў у ім столькі пахвальнага, што не дазваляю казаць пра яго нічога такога, што магло б пахіснуць мяне ў маім захапленні. Бедныя

---

[541] Відавочная апіска Кюстына; гаворка ідзе пра 14 снежня 1825.

[542] Ла Ферон Агюст П'ер Мары Фенон, граф дэ (1777-1842) - французскі амбасадар у Расіі ў 1819-1827 гг. (Пар. заўв. да т. 2, с. 25). Урыўкі із яго справаздач 1826, якія маюць дачыненне да паўстання 14 снежня, надрукаваны ў выд.: Le Monde slave. Paris, 1925. No 2. P. 447-472. У справаздачах Ла Ферона Мікалай I, аднак, паўстае далёка не такім рашучым і ўладным, як Пятро I. У прамове перад дыпламатычным корпусам 20 снежня 1825/1 студзеня 1826 г. імператар імкнуўся апраўдацца перад еўрапейскімі манархамі і пераканаць іх у тым, што снежаньскі мяцеж не падобны на еўрапейскія рэвалюцыі ў Гішпаніі і П'емонце (не паўстанне войска, а змова адзіночак, якія змаглі збіць з панталыку жаўнераў) і што рускі народ адданы свайму манарху (сам Ла Ферон, як вынікае з яго тлумачэнняў, ацэньваў становішча больш змрочна і лічыў, што мяцежныя настроі пранікли ў грамадства значна глыбей, чым здаецца цару). Яшчэ выразней разгубленасць Мікалая I выявілася ў прыватных размовах з французскім амбасадарам; імператар распавядаў яму пра "жудасныя пакуты, якія ён выпрабаваў у той жахлівы дзень" (14 снежня), прычым - гэтая дэталь спецыяльна падкрэслена - раз-пораз пачынаў плакаць.

кіраўнікі, яны падобныя статуям: іх вывучаюць так прыдзірліва і старанна, што найменшыя недахопы, памянёныя крытыкай, засланяюць у іх самыя рэдкія і непадробныя годнасьці. Але чым мацней я захапляюся імператарам Мікалаем, тым, магчыма, больш несправядлівым раблюся ў дачыненні да цара Пятра. Аднак жа я, як магу, імкнуся ацаніць тыя намаганні волі, дзякуючы якім ён здолеў паставіць на балоце, замярзаючым на восем месяцаў на год, такі горад, як Пецярбург. Дарэчы, ледзь толькі, на сваю бяду, я бачу перад сабой якую-небудзь із тых бездапаможных выяваў, якімі

адарыў Расію запал Пятра да класічнай архітэктуры, падзяляемы і яго пераемнікамі, як мае пачуцці і густ бунтуюць і ўсё, чаго я дасягнуў з дапамогай разважанняў, знікае. Антычныя палацы служаць казармамі для фінаў; рымскія калоны, карнізы, франтоны і перыстылі з белага гіпсу раскіданыя пад палярным небам, і пры гэтым кожны год патрабуючыя абнаўлення, – пагадзіцеся, што ад такой пародыі, ад такой Грэцыі і Італіі без мармуру і сонца ў мяне цалкам можа зноў успыхнуць гнеў; дарэчы, я з тым большай пакорай адмаўляюся называцца непрадузятым падарожнікам, што перакананы, што маю на гэта права. Пагражайце мне хоць Сібірру, я ўсё роўна не стамлюся паўтараць: калі пабудове ў цэлым не хапае здаровага сэнсу, а асобным яе дэталям закончанасьці і суразмернасьці, гэта невыносна. У архітэктуры геній закліканы адшукаць найкарацейшы і найпрасцейшы спосаб прыстасаваць будынак да таго ўжывання, да якога ён прызначаны. Так скажыце ж на ласку, чаго дзеля ў краіне, дзе дзевяць месяцаў на год жыць можна толькі пры герметычна заканапачаным падвойным шкле, нейкія разважныя людзі нагрувасьцілі такую колькасць пілястраў, аркад і каланад? У Пецярбургу трэба было б шпацыраваць, хаваючыся за ўмацавальнымі валамі, а не за паветранымі каланадамі. Ці не лепш было б вам пабудаваць тунэлі і скляпеністыя галерэі – яны б служылі вашым палацам прыхожай, перадавым умацаваннем, прытулкам?[543]* Неба варожа ставіцца да вас, дык пазбягайце самага яго выгляду; вам не хапае сонца – жывіце пры святле паходняў; абарончыя ўмацаванні і казематы прынясуць вам больш карысьці, чым адкрытыя ўсім вятрам гульбішчы. Са сваёй паўднёвай архітэктурай вы выяўляеце ўсім дамаганне на цёплы клімат, і ад гэтага яшчэ больш невыноснымі становяцца для мяне вашыя летнія дажджы і вятры, не кажучы ўжо пра тыя ледзяныя іголкі, якія ўдыхаеш, стоячы пад час вашай бясконцай зімы на вашым пышным ганку.

Пецярбургскія набярэжныя – адна з найпрыгажэйшых рэчаў ў Еўропе; чаму так? Таму што ўся іхная раскоша заключаецца ў трываласьці. Дзякуючы гранітным плітам, выкладзеным на мелкаводдзе наўзамен зямлі, дзякуючы вечнаму мармуру, што супрацьстаіць разбуральнай моцы маразоў, у мяне ўзнікае ўяўленне аб нейкай разумнай сіле і велічы. Цудоўныя парапеты, якімі абмежавана Нява, і абараняючыя Пецярбург ад ракі, і служаць яму ўпрыгожваннем. Раз няма ў нас глебы пад нагамі, мы спарудзім каменны брук і

[543] Глядзі апісанне Масквы.

на ім паставім сталіцу; ад гэтага цяжару ў нас загіне сто тысяч чалавек – а нам і справы няма: затое мы атрымаем еўрапейскі горад і станем называцца вялікім народам. І тут, па-ранейшаму шкадуючы аб тым, што гэтая слава здабыта такім бесчалавечым коштам, я не магу забараніць захапляцца ёю – і захапляюся сам, хоць і нехаця!..

~350~

Яшчэ мяне прыводзяць у захапленне выявы, якія адкрываюцца з плошчы перад Зімовым палацам. Гэты палац узведзены на так званым Адміралцейскім востраве; цяпер гэта самы прыгожы квартал у горадзе. Вось апісанне яго, зробленае Вэберам у годзе, здаецца, 1718-м, – чытаў я яго толькі ў Шніцлера[544], а ён не згадвае дакладную дату. "Квартал, сумежны з Летнім садам, ніжэй па плыні Нявы, ёсць так званы Адміралцейскі востраў, ён жа Немецкая слабада, таму што там жывуць большасць замежнікаў. Перш за ўсё тут бачыш (там, дзе Мойка выцякае з Нявы) вялікі паштовы двор і будынак, пабудаваны для пярсідзкага слана, дзе, аднак, пазней размясьцілі глобус із Готарпа. У гэтай частцы выспы, названай таксама Finnische Scheeren, бо засяляюць яе па большай частцы сасланыя з Фінляндыі і Швецыі, знаходзіцца лютэранская царква, якая належыць фінам, і царква каталіцкая, абедзве драўляныя. Маркотныя хаціны гэтага квартала паходзяць больш на клеткі, чым на дамы. Знайсці тут патрэбнага вам чалавека цяжка, прымаючы ў разлік, што ні адна вуліца не мае назвы і ўсе яны абазначаюцца па імені якой-небудзь знакамітасьці з тых, хто на іх жыве. Аднак жа домы на Мільённай і на набярэжнай Зімовага палаца ўжо прыгожыя з выгляду"[545]*. Вось што уяўляў сабою крыху больш за стагоддзе таму самы прыгожы квартал цяперашняга Пецярбурга.

Нягледзячы на тое, што і самыя вялікія будынкі ў гэтым горадзе губляюцца на прасторы, больш годнай называцца раўнінай, чым плошчай, сам палац выглядае вялічна, стыль яго архітэктуры, узыходзячы да эпохі Регентства, не пазбаўлены высакароднасьці, а пяшчанік, з якога пабудаваны яго сьцены, прыемны для вока. Александрыйская калона, Галоўны штаб, Трыумфальная арка ў глыбіні паўкругам размешчаных будынкаў, коні, калясьніцы, Адміралтэйства са сваімі вытанчанымі невялікімі калонамі і пазалочаным шпілем, Пятро Вялікі на скале, міністэрства – тыя ж палацы, нарэшце, дзіўны храм Святога Язэпа, што размешчаны насупраць аднаго з трох перакінуць праз Няву мастоў, – усе гэтыя помнікі, губляючыяся на прасторах толькі адной плошчы, выглядаюць непрыгожа, але на здзіўленне велічна... Гэта забудаваная замкнёная прастора і ёсць так званая Дварцовая плошча, якая на самай справе складаецца з трох

---

544 Кніга ганноверскага рэзідэнта ў Расіі ў 1714-1719 гг. Фрыдрыха Хрысціяна Вебера "Пераўтвораная Расія" выйшла ў 1721. Шніцлер карыстаўся другім нямецкім выданнем 1744 г. і французскім перакладам пад назвай "Новыя нататкі аб сучасным стане Вялікай Русі, або Масковіі", у другім томе якога (Парыж, 1725) апісаны Пецярбург і Кранштат.

545 Глядзіце "Расею, Польшчу і Фінляндыю" с-ра Ж. А. Шніцлера. Парыж, выд. Жуля Рэнуара, 1835, тр'93 ' - Павінен раз і назаўжды заявіць, што гэты вельмі прыгожы і карысны твор, які атрымаў адабрэнне ў Пецярбургу, да крайнасці старонні, ва ўсякім выпадку па форме сваёй мовы: гэта неабходная ўмова для чалавека, які жадае, каб у Расіі паблажліва паставіліся да таго, што ён піша аб гэтай краіне.

зведзеных у адну велічэзных плошчаў - Пятроўскай, Ісаакіеўскай і плошчы Зімовага палаца**[546]. Я бачу тут шмат такога, што

заслугоўвае крытыкі, аднак ансамбль гэтых будынкаў, хоць і закінутых на прасторах плошчы, замест таго каб яе абрамляць, прыводзіць мяне ў захапленне. Я ўздымаўся на медны купал сабора Святога Язэпа. Гэтая царква – із самых высокіх у свеце; адны яе лясы ўжо помнік архітэктуры. Будаўніцтва яшчэ не скончана, таму я не магу скласці сабе ўяўленне пра тое, як яна будзе выглядаць цалкам.

Адтуль добра бачны ўвесь Пецярбург і прылеглыя да яго раўніны; ўсюды, колькі хапае вока, адно і тое ж; каб тут жыць, чалавек павінен пастаянна рабіць над сабой высілак. Вынік гэтых нябачаных задум, сумны і пышны, адбіў у мяне густ да рукотворных цудаў; спадзяюся, ён паслужыць урокам для тых гаспадароў, якія, выбіраючы месца для ўзвядзення сваіх гарадоў, зноў возьмуць намер не лічыцца з прыродай. Нацыя ў цэлым ніколі не робіць падобных памылак, яны, як правіла, па-сутнасьці, вынік самаўладнай ганарысьтасьці. Самаўладцы мяркуюць, быццам у іхнай уладзе стварыць нешта вялікае там, дзе Усявышні не пажадаў ствараць зусім нічога; ліслівасць яны прымаюць за чыстую манету і ўяўляюць сябе творцамі ўсяго існага. Менш за ўсё гаспадары асцерагаюцца быць ахвярай уласнага сябелюбства; яны не давяраюць нікому, акрамя сябе саміх.

Я заходзіў у некалькі храмаў; царква Тройцы[547] прыгожая, але ўнутры сьцены яе галыя, як і ў большасьці грэчаскіх цэркваў, якія я тут бачыў; звонку саборы, наадварот, выфарбаваныя ў блакітны колер і абсыпаныя асляпляльнымі залатымі зоркамі. Казанскі сабор, пабудаваны Аляксандрам[548], шырокі і прыгожы; але для таго каб выканаць рэлігійны закон, згодна якому грэцкі алтар павінен быць абавязкова павёрнуты на ўсход, уваход у яго зробілі з кута. Пакольکі вуліца, названая Прашпектам, мае не той напрамак, які патрабуецца згодна гэтага правіла, царкву паставілі наўскос; людзі мастацтва пацярпелі паразу, верх узялі прававерныя, і адзін із найпрыгажэйшых помнікаў Расіі выявіўся сапсаваным, каб дагадзіць забабонам.

Самая вялікая і багатая з пецярбургскіх цэркваў - Смольная[549]; належыць яна суполцы, свайго роду капітулу, які складаецца з дам і дзяўчат і заснаванаму

---

[546] Пералік помнікаў, іх памеры і ўсесь тэхнічны бок справы можна знайсьці ў Шніцлера, стар.

[547] У Пецярбургу некалькі Траецкіх сабораў; тут, мяркуючы па ўсім, маецца на ўвазе Траецкі (Ізмайлаўскі) сабор, пабудаваны ў 1828-1835 гг. архітэктарам В. П. Стасавым у слабадзе лейб-гвардыі Ізмайлаўскага палка.

[548] Казанскі сабор быў пабудаваны ў 1801-1811 гг. А. Н. Вараніхіным; пасьля Айчыннай вайны 1812 г. У ім размясьцілі трафейныя французскія сцягі і ключы ад еўрапейскіх умацаванняў, узятых рускімі войскамі; у 1813 г. У склепе Казанскага сабора пахавалі Кутузава, а 29 снежаня 1837 года перад саборам ўсталявалі помнікі Кутузаву і Барклаю дэ Толі. Такім чынам, сабор паступова зрабіўся помнікам ваенных перамог часоў царавання Аляксандра. Галоўны ўваход у сабор размяшчаецца на яго паўднёвым фасадзе, да Неўскага ж прашпекта будынак павёрнуты выцягнутым бакавым (паўночным) фасадам, да якога прымыкае напову круглая каланада.

[549] Смольны манастыр пабудаваны В. В. Растрэллі ў 1748-1764 гг. Сабор у цэнтры манастыра завершаны і аздоблены ўнутры ў 1832-1835 гг. В.П.Стасавым. Будынак Смольнага інстытута пабудаваны ў

імператрыцай Ганнай. Размяшчаюцца гэтыя жанчыны ў некалькіх велічэзных будынках. Калі абыходзіш па перыметру гэты высакародны прытулак, манастыр велічынёй з цэлы горад, прытым з архітэктурай, якая прыстала больш ваеннай установе, чым духоўнаму ордэну, перастаеш разумець, дзе знаходзішся: перад вашым позіркам не будынак і не манастыр: гэта жаночая казарма. У Расеі ўсё падпарадкавана ваеннаму становішчу; вайсковая дысцыпліна пануе і ў Смольным, гэтым жаночым капітуле.

Непадалёк бачны невялікі Таўрычаскі палац[550], пабудаваны за некалькі тыдняў Пацёмкіным для Кацярыны; Гэты палац вытанчаны, але закінуты, а ўсё закінутае ў гэтай краіне хутка

прыходзіць у заняпад, бо тут нават камяні дужыя толькі да таго часу, пакуль за імі даглядаюць.

Бакавая частка будынка цалкам адведзена пад зімовы сад; сёння лета, і гэтая пышная цяпліца пустуе; думаю, яна знаходзіцца ў запусьценні на працягу ўсяго года. Тут усё дыхае старадаўняй вытанчанасьцю, пазбаўленай, аднак, той велічы, якой час адзначае ўсё праўдзіва старажытнае; старадаўнія люстры служаць сведчаннем таму, што ў гэтым палацы ладзілі святы, што тут некалі танцавалі, вячэралі. Думаю, што баль з нагоды адружання вялікай княгіні Алены, жонкі вялікага князя Міхаіла, – апошні із тых, што бачыў і калі-небудзь пабачыць Таўрычны палац.

У адным із залаў у куце стаіць Венера Медыцэйская[551] – кажуць, сапраўдны антык; вы ведаеце, што рымляне часта паўтаралі падобны тып статуй. На яе п'едэстале вачам вашым паўстае надпіс, зробленая па-руску: ДАР ПАПЫ КЛІМЕНТА XI ІМПЕРАТАРА ПЯТРУ I

1717 або 1719 Статуя Венеры, дасланая папам рымскім ўладару-схізматыку, ды яшчэ вядомым чынам апранутая, – дар незвычайны, што і казаць!.. Цар, здаўна зацяваўшы ўвекавечыць схізму, забраўшы ў рускай Царквы апошнія свабоды, павінна быць, усміхнуўся, калі атрымаў гэты знак прыхільнасьць з боку рымскага біскупа[552]*.

1806-1808 гг. Дж. Кварэнгі. Манастыр быў заснаваны не Ганнай Янаўнай, а Лізаветай Пятроўнай (першыя манашкі з'явіліся тут у 1744); інстытут шляхетных дзяўчат адкрыты ў 1764, пры Кацярыне II, пасьля сьмерці якой перайшоў пад заступніцтва імператрыцы Марыі Фёдараўны, жонкі Паўла I.

[550] Таўрычны палац быў пабудаваны ў 1783-1789 гг. Згодна праекту I. Я. Старова не столькі Г. А. Пацёмкіным-Таўрычаскім (1739-1791), колькі Кацярынай для свайго фаварыта ва ўзнагароду за заваяванне ім Крыма; пасьля сьмерці Пацёмкіна быў узяты ў казну і ператвораны ў адну із рэзідэнцый Кацярыны; падчас царавання Паўла перададзены Коннагвардзейскаму палку, а ў 1801 г. адноўлены ў якасьці адной із імператарскіх рэзідэнцый.

[551] статуя III ст. да н. э., знойдзеная ў 1718 г. падчас раскопак у Рыме і падараваная Пятру I рымскім папам Клімінтам XI (1649-1721 гг.) у абмен на мошчы святой Брыгіты, пасланыя папе царом; першая антычная статуя, прывезеная ў Расію; да Таўрычнага палаца ўпрыгожвала Летні сад; цяпер захоўваецца ў Эрмітажы.

[552] Глядзіце ліст дваццаць трэцці. А. дэ Кюстын, т. 1

Яшчэ я бачыў карціны, сабраныя ў Эрмітажы[553], але апісваць іх не буду, таму што заўтра мне ехаць у Маскву. Эрмітаж! Ці не праўда, некалькі прэтэнцыёзная назва для царскага жылля, размешчанага ў цэнтры сталіцы, каля звычайнага палаца? Із аднаго палаца ў другі трапляюць праз мост, перакінуты над вуліцай.

Вам, як і ўсім, вядома, што там сабраны скарбы галоўным чынам галандскай школы. Але... мне не падабаецца глядзець жывапіс у Расіі, сапраўды гэтак жа, як не люблю слухаць музыку ў Лондане, бо найвялікшыя таленты і ўзнёслыя шэдэўры там прымаюцца так, што ў мяне знікае густ да мастацтва. У такой блізкасці ад полюса асвятленне неспрыяльнае для карцін, а паколькі зрок ва ўсіх слабы альбо праз белізну снегу, альбо праз слепячыя, касыя прамяні незаходячага сонца, ніхто тут не здольны атрымліваць асалоду ад чароўных адценняў майстэрскага каларыту. Зала Рэмбрандта, вядома, цудоўная, і ўсё ж мне больш падабаюцца тыя палотны гэтага майстра, што я бачыў ў Парыжы і ў іншых месцах.

Акрамя таго, заслугоўваюць згадкі палотны Клода Ларэна, Пусэна і некалькі карцін італьянскіх майстроў, асабліва Мантэн'і, Джамбеліні, Сальватора Розы.

~353~

Аднак гэты збор вельмі прайграе праз вялікую колькасць пасрэдных карцін, пра якія варта забыцца, каб атрымліваць задавальненне ад шэдэўраў. Набываючы карціны для галерэі Эрмітажа, яе стваральнікі не скупіліся на імёны вялікіх майстроў, але гэта зусім не перашкаджае іхным сапраўдным творам быць тут рэдкасьцю; і падобныя пышныя хрэсьбіны вельмі пасрэдных палотнаў перапаўняюць цікаўных нецярпеннем, але не ўзбуджаюць у іх захаплення. Калі ў сабранні твораў мастацтва прыгожае суседнічае з выдатным, яны падкрэсліваюць адзін аднаго, благое ж суседства наносіць шэдэўру шкоду: засумаваўшы суддзя няздольны выносіць меркаваньне – ад суму кожны робіцца несправядлівым і жорсткім, і Карціны Рэмбрандта і Клода Ларэна вырабляюць у Эрмітажы некаторае ўражанне толькі таму, што ў залах, дзе яны размешчаны, больш нічога няма.

Гэтая галерэя прыгожая, аднак, як мне здаецца, губляецца ў горадзе, дзе занадта мала людзей могуць атрымліваць ад яе задавальненне. Невыказальны смутак пануе ў палацы, які ператварыўся ў музей – пасьля сьмерці той, што ажыўляла яго сваёй прысутнасьцю і ўмела жыць з ім у згодзе.

---

[553] Эрмітажам называлася частка Зімовага палаца, дзе ў 1764 г. была размешчана першая партыя карцін, набытая Кацярынай II у берлінскага купца Гацкоўскага; зрэшты, некаторыя экспанаты эрмітажнай калекцыі былі набытыя яшчэ Пятром I. Кюстын мог бачыць у Эрмітажы выявы Рэмбрандта (1606-1669) "Вяртанне блуднага сына", "Выява старога ў чырвоным", "Давід і Ёнатан", "Святое сямейства", "Даная" і інш; дзевятнаццаць палотнаў Нікола Пусэна (1594-1665), у тым ліку "Выратаванне Зянобіі", "Танкрэд і Эрмінія", "Майсей, здабывае ваду са скалы", "Пейзаж з Паліфемам"; "Пейзаж з Геркулесам і Какусам" і "Зняцце з крыжа"; карціны Клода Лоры (1600-1682) "Раніца", "Поўдзень", "Вечар" і "Ноч", а таксама "Пакланенне вешчуноў" Андрэа Мантэны (1431-1506) "Блудны сын", "Дэмакрыт і Пратагор", "Адысей і Наўсікая" Сальватора Розы (1615-1673) "Дзіцятка Ісуса" Джавані Беліні, па мянушцы Джамбелліні (каля 1430-1516).

Гэтая самаўладчыца лепш, чым хто-небудзь, ведала кошт прыватнага жыцця і нескаванай размовы. Не жадаючы мірыцца з адзінотай, на якую выракае ўсякую Гаспадыню цяжар яе становішча, яна змагла спалучаць падатлівасць ў прыватнай размове з самаўладдем у кіраванні дзяржавай – інакш кажучы, злучаць дзве ўзаемавыключаючыя перавагі; баюся, аднак, што гэты своеасаблівы подзвіг прынёс больш карысці імператрыцы, чым яе народу. Самы выдатны із існуючых яе партрэтаў вісіць у адным з залаў Эрмітажа. Яшчэ я адзначыў для сябе партрэт імператрыцы Марыі[554], жонкі Паўла І, пэндзля спадарыні Лебрэн. Ёсць тут антычны геній, пішучы на шчыце, той жа мастачкі. Гэтае палатно – адно з лепшых у жывапісца, чый каларыт, які не баіцца ні тутэйшага клімату, ні часу, робіць гонар французскай школе. Пры ўваходзе ў адну із залаў я выявіў за зялёнай заслонай тое, што вы прачытаеце крыху ніжэй. Гэта распарадак гуртка, які збіраўся ў Эрмітажы, і прызначаўся ён для тых, хто быў дапушчаны царыцай у гэтую мясціну імперскай свабоды...

Я загадаў даслоўна перакласьці для мяне гэты ўнутраны статут, дадзены гэтаму некалі казачнаму месцу згодна капрыза гаспадарыні; яго перапісалі для мяне на маіх вачах.

ПРАВІЛЫ, ЯКІХ ВАРТА ПРЫТРЫМЛІВАЦЦА[555] ЎВАЙШОЎШАМУ.

1. Кожны, хто ўваўшоў сюды, хай пакіне каля дзвярэй свае чыны і званне, як пакідае ён капялюш і шпагу.

~354~

2. Усе дамаганні, у падставе якіх ляжыць перавагу ў нараджэнні, ганарыстасць альбо іншыя падобныя пачуцці, таксама павінны быць пакінуты за парогам.

3. Весялецеся; аднак жа нічога не разбівайце і не псуйце.

4. Сядзіце, стойце, хадзіце, рабіце ўсё што вам захочацца і ні на каго не звяртайце ўвагу.

5. Выказвайцеся ўстрымана і не залішне шмат, каб не перашкаджаць астатнім.

6. Спрачаючыся, не гнявіцеся і не запальвайцеся.

---

[554] Парадны (у рост) партрэт Марыі Фёдараўны, які захоўваецца ў Эрмітажы, быў напісаны ў 1799 с-няй Элізабэт Віжэ-Лебрэн (1755-1842), прыдворнай партрэтысткай Марыі-Антуанеты, якая ў 1791 г. пакінула Францыю і ў 1795 - 1801 гг. жыла у Расіі.

[555] "Пры імператрыцы Кацярыне II у Эрмітажы было вызначана жартоўнае пакаранне за лёгкую правіну выпіць шклянку халоднай вады і прачытаць із Тылемахіды старонку; а за больш значную – вывучыць із яе шэсць радкоў. Гэты закон быў напісаны залатымі літарамі на табліцы, якая і дагэтуль цэлая" (Яўген, мітрапаліт. Слоўнік свецкіх пісьменнікаў. М., 1845 т. 2. с. 221). Тыя ж правілы, але ў французкім перакладзе і з правільным напісаннем прозвішча Трэдзіякаўскага (у Кюстына-Фрэдзіакаўскі) прыводзіць і Ансэло (гл.: Ancelot. P. с. 202). Рэпутацыя Васіля Кірылавіча як пазбаўленага таленту вершаплёта, створаная яго літаратурнымі супернікамі, Ламаносавым і Сумарокавым, працягвала жыць і пасьля яго сьмерці; яна была кананізавана ў рамане І. І. Ложачнікава "Ледзяны дом" (1835), дзе паэт, згодна прызнання аўтара, быў намаляваны як "педант і нягоднік" (Ліставанне Пушкіна. М., 1982. т. 2. с. 343), што выклікала пярэчанні Пушкіна; "Вы абражаеце чалавека, годнага ў шмат якіх адносінах павагі і нашай ўдзячнасьці", - напісаў ён Ложачнікаву 3 лістапада 1835 года г. (Пушкін. т. 10. с. 432) - Кюстын, хутчэй за ўсё, не падазраваў, што паэма Трэдзіякоўскага "Тэлемахіда" (1766), высмеяная імператрыцай, ўяўляла сабою вершаваны пераклад так высока шануемага ім рамана Фенелона "Прыгоды Тэлемака" (гл. заўв. да цяп. тама, с. 185).

7. Выдаляйце ад сябе ўздыханні і пазяханні, каб не наганяць нуды і нікому не быць у цяжар.

8. Калі адзін із сябраў грамадства прапануе згуляць у нявінную гульню, іншыя павінны пагадзіцца.

9. Ешце не спяшаючыся і з апетытам, піце абмежавана, каб кожны, хто сыходзіў адсюль ішоў сваімі нагамі.

10. Пакіньце ўсе сваркі за дзвярыма; перш, чым пераступіць парог Эрмітажа, усё, што ўваходзіць у адно вуха, павінна выйсьці ў другое.

Будзе хто парушыць вышэйзгаданы распарадак і два чалавекі будуць сведкамі таго, то за кожную правіну будзе вымушаны выпіць шклянку простай вады (не выключаючы і дам); незалежна ад таго, ён прачытае ўслых цэлую старонку з "Тэлемахіды" (паэма Трэдзіякоўскага); той жа, хто на працягу аднаго вечара парушыць тры артыкулы гэтага распарадку, абавязаны будзе вывучыць на памяць шэсць радкоў з "Тэлемахіды". Той жа, хто парушыць дзясяты артыкул, будзе навекі выгнаны із Эрмітажа.

Перш чым прачытаць гэты твор, я лічыў, што розум у імператрыцы Кацярыны быў не такім цяжкавагавы. Калі гэта не

больш чым жарт, то жарт кепскі, бо жарты заўсёды чым карацей, тым лепш. Не менш, чым безгустоўшчына, абвершчаная артыкуламі гэтага статута, здзівіла мяне тая ашчаднасьць, з якой тут яго захоўваюць, нібы нейкую каштоўнасць.

Але больш за ўсё насмяшылі мяне ў гэтым зборы правілаў, годнага тых ўрокаў пачцівасьці, што давалі сваім падданым імператар Пятро І і імператрыца Лізавета, значэнне, якое надаецца ў ім паэме Трэдзіякоўскага. Гора паэту, ўвекавечанаму гаспадаром!

Паслязаўтра я еду ў Маскву.

Ліст дваццаты

Ваенны міністр граф Чарнышоў. – Я прашу ў яго дазвол агледзець Шлісельбурскае ўмацаванне. – Яго адказ. – Як размешчана тое ўмацаванне. – Дазвол зірнуць на шлюзы. – Фармальнасці. – Перашкоды; наўмысна абцяжарваючая паслужлівасьць. – Гульня ўяўлення. – Высылка паэта Коцебу ў Сібір. – Падабенствы ў нашым становішчы. – Май ад'езд. – Фельд’егер; як адбівалася яго прысутнасць ў маёй карэце. – Фабрычны квартал. – Уплыў фельд’егера. – Вострым зброю з абодвух бакоў. – Берагі Нявы. – Вёскі. – Хаты рускіх сялян. – Руская venta. – Апісанне фермы. – Завадзкі жарабец,. – Хлеў. – Унутранае ўбранне хаціны. – Сялянская гарбату. – Сялянскае адзенне. – Характар, рускага народа. – Ўтоенасць, неабходная, каб жыць у Расіі. – Неахайнасць паўночнікаў. – Як карыстаюцца лазняй. – Вясковыя жанчыны. – Іхная манера апранацца, іхная стаць. – Кепская дарога. – Дашчаныя ўчасткі шляху. – Ладажскі канал. – Дом інжынера. – Яго жонка. – Ненатуральнасць

*паўночных жанчын. – Шлісельбургскія шлюзы. – Выток Нявы. – Шлісельбургскае ўмацаванне. – Размяшчэнне замка. – Шпацыр па возеры. – Знак, па якім у Шлісельбургу даведваюцца пра паводку ў Пецярбургу. – Да якога выкруту я звярнуўся, каб патрапіць ва ўмацаванне. – Які прыём нам выказалі. – Камендант. – Яго жыллё; жонка; гутарка праз перакладчыка. – Я настойліва прашу паказаць мне цямніцу Яна. – Апісанне пабудоў у крэпасці, ўнутраны двор. – Ўбранне царквы. – Кошт царкоўных мантый. – Магіла Яна. – Дзяржаўныя злачынцы. – Камендант крыўдзіцца на гэты выраз. – Камендант распякае інжынера. – Я адмаўляюся ад думкі ўбачыць камеру вязня царыцы Лізаветы. – Якое адрозненне рускага ўмацавання ад умацаванняў ў іншых краінах. – Нязграбная ўтоенасць. – Падводныя цямніцы ў Кранштаце. – Навошта тут разважаюць. – Прорва беззаконня. – Здаецца, вінаваты адзін толькі суддзя. – Урачысты абед у інжынера. – Яго сямейства. – Сярэдні клас у Расіі. – Буржуазны дух аднолькавы паўсюль. – Гутарка пра літаратуру. – Непрыемная адкрытасць. – Прыроджаная з'едлівасць рускіх. – Іх варожае стаўленне да іншаземцаў. –Не вельмі пачцівы дыялог. – Намёкі на рэчаіснасць, якая стварылася ў Францыі. – Сварка маракоў спыняецца пры адным з'яўленні інжынера. – Гутарка; спадарыня дэ Жанліс; "Успаміны Фелісі"; мая сям'я. – Уплыў французскай літаратуры. – Абед. -– Сучасныя кнігі ў Расіі забаронены. – Халодны суп; рускае рагу; квас, род піва. – Мой ад'езд. – Я заязджаю ў маёнтак ***. – Асоба, якое належыць да вышэйшага свету. – Розніца ў тоне. – Цалкам абгрунтаваныя дамаганні. – У чым перавага людзей пацешных. – Вялікі свет і свет малы. – Я вяртаюся ў Пецярбург у дзве гадзіны ночы. – Чаго патрабуюць ад жывёл у краіне, дзе людзей не ставяць ні ў што.*

~357~

Пецярбург, 2 жніўня 1839 года[556] г.

Падчас урачыстасьцей у Пецяргофе я запытаў у ваеннага міністра, якім чынам можна атрымаць дазвол наведаць Шлісельбургскае ўмацаванне. Гэтая значная пярсона – граф Чарнышоў[557]: бліскучы ад'ютант, вытанчаны пасланнік Аляксандра пры напалеонаўскім двары ператварыўся цяпер у сур'ёзнага, ўплывовага чалавека і аднаго з самых занятых міністраў у імперыі – кожную раніцу ён абавязкова працуе разам з імператарам. "Я дакладу імператару аб вашым жаданні", – адказаў ён мне. Тон, у якім да асцярожнасці прымешвалася лёгкае здзіўленне, прымусіў мяне звярнуць асаблівую ўвагу на гэты адказ. Хай мне мая просьба ўяўлялася зусім простай, аднак у вачах міністра яна выглядала

[556] Згодна старога стылю 21 ліпеня.

[557] Чарнышоў Аляксандр Янавіч, граф з 1826 (1786-1857). Управіцель вайсковага міністэрства з 1827, вайсковы міністр у 1832-1852 гг., адзін із найбольш уплывовых саноўнікаў ў Пецярбургу. У 1810-пачатку 1812 гг. Чарнышоў, "Парыс із берагоў Нявы", які меў велізарны поспех у жанчын, у якасьці асабістага прадстаўніка Аляксандра I пры Напалеоне некалькі разоў ездзіў у Парыж, дзе займаўся зборам сакрэтных звестак пра французскае войска. Пра гэты бок яго дзейнасьці было вядома із з'явіўшыхся ў 1824 г. "Нататак" Ж. Фушэ (гл.: Fouche J. Memoires. P., 1824. т. 2. p. 96-98; 125-128); у жніўні 1838 апавяданне Фушэ пра Чарнышова-шпіёна было надрукавана ў "Gazette de France" і некаторых іншых парыжскіх газетах, прычым цэнзура не пярэчыла супраць распаўсюджвання гэтых публікацый у Расіі, паколькі Чарнышоў ў іх быў паказаны як "спрытны агент" (гл.: РС. 1902. No 6. С. 645).

зусім не дробяззю. Думаць пра тое, каб наведаць крэпасць, якая стала гістарычнай з часу зняволення і сьмерці ў ёй Яна VI[558], што здарылася пад час валадарання імператрыцы Лізаветы – якая нечуваная дзёрзкасць!.. Я зразумеў, што, сам таго не падазраючы, зачапіў нейкую адчувальную струну, і змоўк. Праз некалькі дзён, а менавіта пазаўчора, рыхтуючыся ўжо да ад'езду ў Маскву, я атрымаў пасланне ад ваеннага міністра; ў ім паведамлялася, што мне дазволена агледзець Шлісельбургскія шлюзы.

Гэтае старажытнае шведскае умацаванне, якую Пятро I назваў ключом да Балтыйскага мора, размешчана як раз каля вытокаў Нявы, на адной з выспаў Ладажскага возера, водаспускам якога, уласна кажучы, і з'яўляецца рака: яна свайго роду натуральны канал, па ім воды возера перацякаюць ў Фінскі заліў. Але акрамя таго гэты канал, рака Нява, сілкуе багаты водны струмень, які і лічыцца адзінай крыніцай ракі; із Шлісельбурга відаць, як гэты ключ б'е пад накрываемымі яго водамі возера, прама пад сьценамі ўмацавання, і азёрныя хвалі, сцякаючы па вадасьцёку, адразу перамешваюцца з водамі крыніцы, убіраюць іх у сябе і захапляюць за сабой; гэта адна з найвялікшых прыродных славутасцей, якія ёсць у Расіі; а тутэйшы пейзаж, хоць і зусім плоскі, як і наогул рускія пейзажы, усё ж адзін з цікавых у ваколіцах Пецярбурга. Спускаючыся па шлюзе, караблі пазбягаюць небяспекі: яны праходзяць ўздоўж возера, не праплываючы над крыніцай Нявы, і, не перасякаючы возера, трапляюць у раку[559] прыкладна ў полулье ніжэй яго.

Вось гэтае-та выдатнае збудаванне мне і дазволілі вывучыць з усімі падрабязнасьцямі – я прасіўся ў дзяржаўную турму, а ў адказ атрымліваю шлюзы. У канцы сваёй запіскі ваенны міністр паведамляў, што генерал-адзьютант, начальнік над усімі шляхамі стасункаў у імперыі, атрымаў загад прасачыць, каб маё падарожжа прайшло без усялякіх цяжкасцяў. Без цяжкасцей!.. О, Божа! На якую дакуку асудзіў я сябе сваёй цікаўнасьцю! І які атрымаў ўрок абачлівасьці, трываючы

[558] Ян VI Антонавіч (1740-1764), імператар у 1740-1741гг. (за яго кіравала яго маці Ганна Леапольдаўна, траюрадная пляменіца Пятра I, і бацька Прынц Антон Ульрых Брауншвейгскі), быў пазбаўлены пасада ў ноч з 24 на 25 лістапада 1741 года, калі гвардзейцы, якія ўварваліся ў палац, абвясьцілі імператрыцай Лізавету Пятроўну. "Брауншвейгскае сямейства" - прынцэсу Ганну, прынца Антона і іхных дзяцей: Яна і Кацярыну - накіравалі ў Рыгу, а затым у Дынамюндскае ўмацаванне, дзе ў іх нарадзілася яшчэ трое дзяцей; падчас апошніх родаў (1746) прынцэса памёрла, пасьля чаго Яна Антонавіча перавялі ў Шлісельбург, дзе ён ў 1764 г., г. зн. падчас царавання Кацярыны II, быў забіты пры спробе афіцэра В. Я. Міровіча вызваліць яго. Такім чынам, сцвярджэнне Кюстына, неаднаразова паўторанае ніжэй, што Ян VI загінуў падчас царавання Лізаветы, памылковае. Сваякоў жа скінутага імператара выправілі ў Халмагоры, дзе яны заставаліся пад наглядам і без права выходзіць за межы саду, атачаючага іхны дом, да 1780 г., калі Кацярына нарэшце дазволіла перавезці іх у Данію, да каралевы Юліі Марыі, роднай сястры Антона Ульрыха. Некаторыя звесткі пра Яна Антонавіча і пераварот 1841 г. Кюстын мог здабыць із "Гісторыі Расіі" Левека (Levesque. т. 5. p. 241-246; аб Левек гл. заўв. да цяп. таго, с. 368).

[559] Стараладажскі канал уздоўж паўднёвага берага возера быў пабудаваны ў 1718-1730 гг. Ён дазваляў караблям праходзіць із прытока Ладагі Волхава ў Няву, абыходзячы возера; у 1799-1800 гг.. на абодвух канцах канала для павелічэння яго прапускной здольнасці былі пабудаваны новыя шлюзы.

ўсе гэтыя цырымоніі, што выдаваліся за ветлівасць! Не скарыстацца дазволам, калі па ўсіх дарогах разасланы адносна мяне загады, азначала б заслужыць папрок ў няўдзячнасьці; агледзець жа з рускай датошнасьцю шлюзы, нават не пабачыўшы Шлісельбургскага замка, азначала па добрай волі трапіцца ў пастку і страціць цэлы дзень – страта немалаважная, улічваючы, што набліжаўся канец лета, а я меў намер яшчэ шмат чаго пабачыць у Расіі, не застаючыся, аднак, тут зімаваць.

Я толькі выкладаю факты: высновы вы зробіце самі. Свабодна абмяркоўваць беззаконні, здзейсненыя пад час валадараньня Лізаветы, тут пакуль не дазволена; усё, што наводзіць на разважанні аб законнасьці сучаснай улады, лічыцца блюзьнерствам; пагэтаму, маю прашэнне трэба было прадставіць перад вочы імператара; той не жадае ні задаволіць маю просьбу, ні адмовіць у ёй; ён змяняе яе змест і дазваляе мне захапляцца цудам тэхнікі, пра якое я нават і не думаў; ад імператара гэты дазвол зноў спускаецца да міністра, ад міністра да главнаўправіцеля шляхамі стасункаў, ад яго да галоўнага інжынера і, нарэшце, да унтэр-афіцэра, якому даручана мяне суправаджаць, служыць мне правадніком і адказваць за маю бяспеку на працягу ўсяго падарожжа – ласка, збольшага нагадваючая турэцкі звычай у выглядзе ўшанавання прыстаўляць да замежнікаў янычараў... Гэты знак заступніцтва занадта быў падобны на праявы падазронасьці, а таму не столькі ліслівіў, колькі скоўваў; так што я, хаваючы прыкрасць і мнучы ў руках рэкамендацыйны ліст міністра, казаў сабе: "Князь ***, якога я сустрэў на караблі ў Травемюндэ, цалкам меў рацыю, усклікаючы, што Расія – гэта краіна безсэнсоўных фармальнасцей".

Я накіраваўся да генерал-адзьютанта, галоўнага загадчыка шляхамі стасункаў, і г. д.[560] – прасіць пра выкананне найвышэйшага загаду. Начальнік ці то не прымаў, ці то яго не было дома; мне загадваюць прыйсці заўтра, я, не жадаючы губляць лішні дзень, праяўляю настойлівасць, і мне адказваюць, каб я прыходзіў ўвечары. Я прыхожу і застаю нарэшце гэтую важную асобу; ён прымае мяне з той пачцівасьцю, да якой я ўжо быў прывучаны тутэйшымі службовымі асобамі, і пасьля чвэрцьгадзіннага візіту я выдаляюся, забяспечаны ўсімі неабходнымі загадамі, адрасаванымі, заўважце, не каменданту замка, а шлісельбургскаму інжынеру! Правёўшы мяне да пярэдняй, гаспадар дома абяцаў, што назаўтра ў чатыры раніцы каля дзвярэй гатэля мяне будзе чакаць унтэр-афіцэр[561].

---

[560] У 1833-1842 гг. гэтую пасаду занімаў граф Карл Фёдаравіч Толь (1777-1842).

[561] Пярэчанне Грэча: "Маркіза суправаджаў не фельд’егер, а фарэйтар, свайго роду ганаровы эскорт, які даецца для падарожжа не толькі замежнікам, але і рускім дамам. Фельд’егеры у нас суправаджаюць толькі міністраў і генерал-адз'ютантаў ў асобных выпадках, заручыўшыся папярэдне найвышэйшым дазволам"(Gretch. p. 9). Іншыя крытыкі Кюстына, не аспрэчваючы самой назвы фельд’егер, высмейваюць жахі Кюстына, які прыняў акт гасціннасьці за падступства дэспата (Labinski. P. 35; Chaudes-Aigues. P. 332-333). Інакш ацаніў засьцярогі Кюстына Герцэн: "Горка ўсміхаешся, чытаючы, як на француза дзейнічала бязмежная ўлада і мізэрнасць асобы перад ёю; як ён хаваў свае паперы, баяўся фельд’егера і г. д. Ён, праязджаючы, чужы, ледзь не паскакаў ад удушша - у нас грудзі мацней арганізаваны. Мы прывыкаем жыць, як сяляне каля агнядыхаючага кратэра" (Герцэн А. І. Збор. Мн. ў 9-ці т. М., 1959 т. 9 с. 125). Адна із магчымых літаратурных крыніц жаху перад фельд’егерам – фрагмент

Я не заснуў ні на хвіліну; я быў уражаны адной ідэяй, якая вам здасца вар'яцкай, – ідэяй, што мой дабрадзей можа выявіцца катам. А што калі гэты чалавек не адвязе мяне ў Шлісельбург, за васемнаццаць лье ад Пецярбурга, а замест гэтага пасьля горадзкой мяжы пакажа загад пераправіць мяне ў Сібір, каб я выкупляў там сваю непрыстойную цікаўнасць – што я тады буду

рабіць, што скажу? Для пачатку патрэбна будзе падпарадкоўвацца; а потым, калі дабяруся да Табольска, калі дабяруся, я стану пратэставаць... пачцівасць мяне не супакойвае, насупраць: я ж зусім не забыўся, як адзін з міністраў[562], аблашчаны Аляксандрам, быў схоплены фельд'егерам прама на парозе кабінета імператара, які аддаў загад выслаць яго ў Сібір з палаца, не даўшы ні на хвіліну заехаць дадому. Мноства іншых прыкладаў падобнага ж роду пакаранняў падмацоўвалі мае прадчуванні і ўзбуджалі ўяўленне.

Тое, што я іншаземец, зусім не гарантуе мне бяспеку[563]*: я аднаўляў ў памяці акалічнасьці зняволення Коцебу[564], які ў пачатку нашага стагоддзя таксама быў схоплены фельдъегерам і адзіным духам, як і я (сябе я бачыў ўжо ў дарозе), завезены ў Табольск. Вядома, высылка нямецкага паэта доўжылася ўсяго паўтара месяца, так што ў юнацтве я смяяўся над яго скаргамі; але ў гэтую ноч мне было не да смеху. Ці то верагоднае падабенства нашых лёсаў прымусіла мяне перамяніць погляды, ці то ўзрост дадаў мне справядлівасьці, але мне ад усяго сэрца было шкада Коцебу.

Нельга узважыць падобнае катаванне па яго працягласьці: падарожжа на павозцы па дарозе даўжынёю ў тысячу васемсот лье, брукаванай бярвёнамі, ды яшчэ ў гэтым клімаце, – фізічная мука, нясцерпная шмат каго; але нават калі не браць яе ў разлік, хто не паспачувае беднаму замежніку, адарванаму ад сяброў, ад сям'і і на працягу паўтары месяца лічыўшаму, што яму наканавана скончыць свае дні ў безыменных, бязмежных пустынях, сярод зламыснікаў і іхных турэмшчыкаў, ды хоць бы і сярод больш-менш высокапастаўленых чыноўнікаў? Падобная перспектыва горш за смерць, яе цалкам дастаткова, каб памерці альбо ва ўсякім разе страціць розум.

"Тлумачэнняў паэта", якія заканчваюць трэцюю частку "Дзядоў": "Фельд'егеры, або царскія "палявыя паляўнічыя ", нешта накшталт жандараў; яны палююць галоўным чынам на асобы, якія знаходзяцца на падазрэнні ва ўрада. (...) Фельд'егер з'яўляецца звычайна ноччу і імкліва вязе падазроную собу, ніколі не паведамляючы, куды ён яе прывязе. Павозка фельд'егеря забяспечана паштовым званочкам. Хто не жыў у Літве, той з цяжкасьцю можа ўявіць сабе, які жах ахоплівае жыхароў таго дома, каля брамы якога зазвоніць падобны званок. (...) У Расіі існуе упэўненасць у тым, што цар можа схапіць і павезьці ў гэтай павозцы ўсякага іншаземнага гаспадара" (Міцкевіч. т. 3 с. 287-289; Mickiewicz p. 49 c 499.).

[562] Маецца на ўвазе Міхал Міхайлавіч Сперанскі (1772-1839). У 1808-1812 гг. бліжэйшы дарадца Аляксандра I. 17 сакавіка 1812 г., пасьля размовы сам-насам з імператарам, ён сустрэў у сябе дома міністра паліцыі і выслухаў ад яго найвышэйшае прадпісанне неадкладна выправіцца ў высылку ў Ніжні Ноўгарад.

[563] <u>Глядзі ніжэй гісторыю пра тое, як адзін француз, сп-р Пернэ, быў у Москве пасаджаны ў турму.</u>

[564] Аўгуст Фрыдрых Фердынанд фон Коцебу (1761-1819), нямецкі літаратар, які знаходзіўся на рускай службе; у 1800 г. па падазрэнні ў складанні антыпаўлаўскага памфлета быў схоплены і высланы ў Сібір, але, дзякуючы напісанаму там вернападданніцкаму твору ў 1801 г. вернуты назад у сталіцу і прызначаны дырэктарам пецярбургскага нямецкага тэатра. Знаходжанню ў Расіі Коцебу прысвяціў кнігу "Выдатны год майго жыцця" (1801; фр. пер. 1802).

Пасол запатрабуе майго вызвалення; так, але паўтара месяца я буду адчуваць, што для мяне пачалася вечная высылка! Дадайце да гэтага, што, нягледзячы ні на якія пратэсты, калі тут ўгледзяць вышэйшы інтарэс у тым, каб ад мяне пазбавіцца, то распусцяць слых, быццам лодка, у якой я катаўся па Ладажскім возеры, перавярнулася. З такімі рэчамі сутыкаешся кожны дзень. Ці стане французскі пасол здабываць мяне са дна гэтай бездані? Яму скажуць, што маё цела шукалі, але безпаспяхова, і паколькі годнасць нашай нацыі не вельмі сапсуецца, ён будзе задаволены, а я – знішчаны.

У чым вінаваты Коцебу? Яго сталі баяцца, таму што ён адкрыта выказваў свае погляды, а ў Расіі палічылі, што не ўсе яны роўна спрыяльныя ў дачыненні да ўсталяваўшайся тут рэчаіснасьці. Але хто пераканае мяне, што я сапраўды не заслугоўваю падобнага ж абвінавачвання альбо – гэтага ўжо дастаткова – такога ж падазрэньня?

Вось што казаў я сабе, не ў сілах заставацца ў ложку і крочучы

ўзад-наперад па пакоі. Хіба я не апантаны той жа маніяй - думаць і пісаць? Калі я пасею найменшы сумнеў у сабе, хіба магу я разлічваць на тое, што са мной абыйдуцца паважней, чым са шмат якімі людзьмі, куды больш уплывовымі і прыкметнымі, чым я? Дарэмна паўтараў я ўсім, што не буду нічога публікаваць пра гэтую краіну: маім словам, хутчэй за ўсё, тым менш веры, чым больш захапляюся я ўсім, што мне паказваюць; як ні суцяшайся, нельга ж думаць, што ўсё мне падабаецца ў роўнай меры. Рускія – знаўцы па частцы абачлівасьці і хлусні... Да таго ж за мной сочаць, як сочаць тут за кожным замежнікам – а значыць, ім вядома, што я пішу лісты і захоўваю іх; вядома ім і тое, што, калі з'язджаю з горада нават на дзень, я заўсёды бяру з сабой гэтыя загадкавыя паперы ў вялікім партфелі; магчыма, ім прыйдзе ў галаву даведацца сапраўдныя мае думкі. Мне уладкуюць засаду дзе-небудзь у лесе; на мяне нападуць, абрабуюць, каб адабраць паперы, і заб'юць, каб прымусіць маўчаць.

Вось такія жахі асільвалі мяне ўсю пазаўчарашнюю ноч, і хоць учора я без усялякіх прыгод агледзеў Шлісельбургскае ўмацаванне, яны ўсё ж не такія недарэкі, каб я вызваліўся ад іх да канца падарожжа. Дарэмна паўтараў я сабе, што руская паліцыя, асцярожная, асвечаная, добра дасведчаная, дазваляе сабе надзвычайныя меры толькі тады, калі лічыць гэта неабходным; што я надаю занадта шмат значэння сваім нататкам і сваёй асобе, калі ўяўляю, быццам яны могуць патурбаваць людзей, кіруючых гэтай імперыяй, – усе гэтыя, і яшчэ шмат якія іншыя падставы адчуваць сябе ў бяспецы, ад апісання якіх я ўстрымаюся, ўяўляюцца мне хутчэй добрапрыстойнымі, чым абгрунтаванымі; па вопыту мне занадта добра вядома дробязная прыдзірлівасць, уласцівая вельмі і вельмі ўплывовым асобам; для таго, хто хоча схаваць, што яго панаванне заснавана на страху, няма нічога малаважнага; а той, хто надае значэнне чужым думкам, не можа грэбаваць меркаваннем чалавека незалежнага і пішучага: ўрад, які жыве таямніцай і магутнасць якога ў таемнасьці, каб не сказаць у прытворстве, ўпадае ў лютасць ад усякай дробязі; ўсё яму здаецца істотным; адным словам, мая

ганарыстасць разам з разважаннямі і ўспамінамі пераконваюць, што тут я падвяргаюся вядомай небяспецы.

Я таму так падрабязна спыняюся на сваіх трывогах, што яны дадуць вам разуменне гэтай краіны. Можаце лічыць мае жахі толькі гульнёй ўяўлення; я хачу сказаць адно – падобная гульня ўяўлення, несумненна, магла збянтэжыць мой розум толькі ў Пецярбургу або ў Марока. Аднак усе мае трывогі знікаюць бясследна, ледзь прыходзіць пара дзейнічаць; прывіды бяссоннай ночы пакідаюць мяне, калі я выпраўляюся ў шлях. Маладушны я толькі ў думках, а ва ўчынках адважны; для мяне цяжэй энергічна разважаць, чым энергічна дзейнічаць. Рух надае мне адвагі – сапраўды гэтак жа, як нерухомасць прымушае быць недаверлівым.

~361~

Учора раніцай, у пяць гадзін, я выехаў з дому ў калясцы, запрэжанай чацвёркай коней; калі ў рускіх адпраўляюцца ў вёску або падарожнічаюць на паштовых, фурманы запрагаюць коней па-старадаўняму, ў шэраг, і кіруюць такой чацвёркай спрытна і смела.

Мой фельд’егер размясьціўся наперадзе, на аблучку, побач з фурманам, і мы вельмі хутка прамчаліся па Пецярбургу, пакінуўшы ззаду спачатку заможную яго частку, затым квартал мануфактур, дзе знаходзіцца, сярод іншага, пышная шкляная фабрыка[565], потым велічэзныя паперапрадзільні[566] і яшчэ шмат іншых заводаў, якія кіруюцца пераважна ангельцамі. Гэтая частка горада падобная на калонію: яе насяляюць фабрыканты.

Чалавека тут цэняць толькі па тым, у якіх стасунках ён знаходзіцца з ўладамі, а таму прысутнасць у маім экіпажы фельд’егера выраблялa дзеянне захапляльнае. Гэтая адзнака найвышэйшага заступніцтва ператварала мяне ў важную асобу, і мой уласны фурман, што возіць мяне ўвесь той час, як я знаходжуся ў Пецярбургу, здавалася, раптам заганарыўся годнасьцю гаспадара, патуль яму невядомай; ён глядзеў на мяне з такой павагай, якой ніколі раней не выяўляў; можна было падумаць, што ён узяўся вярнуць мне ўсё ўшанаванні, якіх да гэтага часу праз няведаньне мяне пазбаўляў. Пешыя сяляне, фурманы дрожак, рамізнікі – на ўсіх выказваў магічнае уздзеянне мой унтэр-афіцэр; яму не было патрэбы пагражаць сваёй камчой – адным узмахам пальца, нібы па чараўніцтве, ён знішчаў усе перашкоды; і натоўп, звычайна не падатны, станавіўся падобным на зграю вугроў на дне садка: яны звіваюцца ў розныя бакі, імгненна уварочваюцца, робяцца, так бы мовіць, незаўважнымі, здалёк заўважыўшы астрогу ў руцэ рыбака, – сапраўды гэтак жа паводзілі сябе людзі пры набліжэнні майго унтэр-афіцэра.

---

[565] У 1780-х гг., згодна загаду Пацёмкіна, якому належала сядзіба Азёры на поўдзень ад сучаснага Абводнага каналу, ва ўсходняй яе частцы, непадалёк ад Шлісельбургскага гасцінца, былі пабудаваны шкляны і люстэркавы заводы і паўстала слабада, заселеная прыгоннымі працоўнымі людзьмі (Шкляны гарадок); пасьля сьмерці Пацёмкіна (1791) заводы былі ўзяты ў казну і на іх базе быў створаны Пецярбургскі казённы шкляны завод.

[566] прадзільна-ткацкая фабрыка Паля была ўладкавана на Шлісельбургскім тракце ў 1837; там жа знаходзіўся заснаваны ў 1744 г. фарфоравы завод.

Я з жахам назіраў цудоўную магутнасьць гэтага прадстаўніка ўлады і думаў, што, атрымай ён загад не абараняць мяне, а знішчыць, яму падпарадкоўваліся б з той жа акуратнасьцю. Пранікнуць у гэтую краіну цяжка, гэта выклікае ў мяне прыкрасць, але амаль не палохае; куды больш дзівіць мяне, наколькі цяжка адсюль з'ехаць. Простыя людзі кажуць: "Як ўваходзіш у Расію, дык вароты шырокія, як выходзіш, дык вузкія". Пры ўсёй неабсяжнасьці гэтай імперыі мне ў ёй мала прасторы; турма можа быць і шырокай – вязню заўсёды будзе ў ёй цесна. Згодны, гэта чарговы вынік уяўлення, але паўстаць ён мог толькі тут.

Пад аховай свайго жаўнера я хутка ехаў уздоўж берага Нявы; із Пецярбурга выязджаеш па нечым накшталт вясковай вуліцы[567], крыху менш аднастайнай, чым тыя дарогі, па якіх мне даводзілася ездзіць у Расіі да гэтага часу. Від на раку, які на імгненне выяўляўся дзе-нідзе скрозь бярозавыя алеі; чарада даволі шматлікіх фабрык і заводаў, якія працуюць, мяркуючы па ўсім, на поўную магутнасць; бярвеністыя вёсачкі - усё гэта збольшага ажыўляла пейзаж. Не думайце, быццам гаворка ідзе аб прыродзе, маляўнічай ў звычайным

разуменні гэтага слова, – проста ў гэтай частцы горада мясцовасць не такая ўбогая, як у іншых, вось і ўсё. Зрэшты, маркотныя віды чымсьці асабліва цягнуць мяне; ў прыродзе, ад сузірання якой апускаешся ў мары, заўсёды есць нейкая веліч. У якасьці паэтычнага пейзажу берагі Нявы падабаюцца мне больш, чым схілы Манмартра з боку раўніны Сен-Дэні або ўрадлівыя нівы ў Бос і Бры.[568]

Я быў здзіўлены вонкавым выглядам некаторых вёсак: іх адрознівае непадробнае багацце і нават свайго роду вясковая вытанчанасць, прыемная для позірку; усе дамы тут драўляныя; яны стаяць у шэраг уздоўж адзінай вуліцы і выглядаюць цалкам дагледжанымі. Па фасадзе яны пафарбаваныя, а ўпрыгожванні на каньку іх дахаў, можна сказаць, прэтэнцыёзныя – бо, параўноўваючы ўсю гэтую знешнюю раскошу з амаль поўнай адсутнасьцю зручных рэчаў і з той неахайнасьцю, якая кідаецца вам у вочы ўнутры гэтыга цацачнага жылля, вы шкадуеце аб народзе, яшчэ не ведае пра неабходныя рэчы, але ўжо пазнаўшым смак да празмернасцяў. Пры бліжэйшым жа разглядзе бачыш, што на самой справе гэтыя адрыны вельмі кепска пабудаваныя. Амаль не абчасаныя бярвенні, з выразам ў выглядзе паўкола на абодвух канцах, устаўленыя адно ў другое, ўтвараюць вуглы хаціны; паміж гэтымі тоўстымі, дрэнна прыгнанымі балькамі застаюцца шчыліны, старанна заканапачаныя прасмоленых мохам, рэзкі пах якога адчуваецца па ўсім доме і нават на вуліцы.

Дахі хатак ўпрыгожаны чымсьці накшталт драўлянай карункі; гэтая размаляваная разьба падобная на ўзорныя паперкі із кандытарскіх. Гэта дошкі,

---

[567] Гаворка ідзе пра Шлісельбургскі прашпект, або тракт, які паўстаў на пачатку XVIII стагоддзя як дарога на Архангельск праз Шлісельбург.

[568] Манмартр – пагорак ў Парыжы вышынёй 130 метраў; квартал, на пачатку XIX ст. захоўваў маляўнічы вясковы выгляд. Паводле легенды, на гэтым узгорку каля 150 г. загінуў святой Дэні, заступнік Францыі, у гонар якога ў парыжскім прадмесьці Сен-Дэні быў пабудаваны сабор, які стаў магільным склепам французскіх каралёў; Бос і Бры – раўнінныя раёны Парыжскага басейна.

прыбітыя да шчыпца даху, які нязменна павернуты ў бок вуліцы; з канька яны спускаюцца ўніз. Усе прыбудовы знаходзяцца на засланым дошкамі двары. На слых гэта гучыць прыгожа, ці не праўда? але на вока выглядае маркотным і брудным. Тым не менш, калі я гляджу звонку на гэтыя хаціны, гэтак размаляваныя з вуліцы, яны забаўляюць мяне; але я не ў сілах паверыць, што іх прызначэнне – служыць жыллём для сялян, якіх я бачу на нівах. З усім сваім неверагодным аздабленнем із дошак, прсверленых наскрозь і бліскаючых тысячай фарбаў, яны нагадваюць абвітыя гірляндамі кветак клеткі, а іхныя насельнікі ўяўляюцца мне гэтакімі кірмашовых гандлярамі, чые намёты прыбяруць, як толькі скончыцца свята.

Паўсюль той жа густ да ўсяго, што б'е ў вочы! З селянінам яго гаспадар звяртаецца гэтак жа, як і з самім сабой: і тыя, і іншыя мяркуюць, што ўпрыгожыць дарогу натуральней і прыемней, чым прыбраць свой дом унутры; ўсе тут жывуць тым, што выклікаюць у іншых захапленне, а магчыма, зайздрасць. Але дзе ж задавальненне, сапраўднае задавальненне? Самі рускія, калі б задаць ім гэтае пытанне, прыйшлі б ў вялікае замяшанне.

У Расіі заможнасць – прадмет непамернай ганарыстасьці; я ж люблю пышнасць, толькі калі яна існуе не для бачнасьці,

і ў думках праклінаю ўсё, што тут спрабуюць зрабіць прадметам майго захаплення. Нацыі ўпрыгожвацелей і абівальнікаў не атрымаецца выклікаць у мяне нічога, акрамя асцярогі быць падманутым; ступаючы на гэтыя падмосткі, у гэтае царства дэкарацый, я адчуваю адно-адзінае жаданне – трапіць за кулісы, мной валодае спакуса падняць край палатнянай занавескі. Я прыязджаю, каб ўбачыць краіну – а трапляю ў тэатр.

Я загадаў прыгатаваць мне перамену коней у дзесяці лье ад Пецярбурга, і ў адной із вёсак мяне чакала свежая, у поўнай збруі чацвёрка. Там я выявіў нешта накшталт рускай venta[569] і зайшоў у сярэдзіну. Калі я падарожнічаю, то не люблю выпускаць нічога із першых уражанняў; я для таго і раз'язджаю па сьвеце, каб іх адчуць, а апісваю, каб асвяжыць іх у памяці. Такім чынам, я выйшаў з каляскі, каб зірнуць на рускую ферму. Упершыню перада мною сяляне ў сябе дома. Пецяргоф – гэта яшчэ не сапраўдная Расія: сабраўшыся там святочны натоўп перамяняе звычайнае аблічча мясцовасьці, пераносячы ў вёску гарадскія звычкі. Так што ў вясковай мясцовасці я апыняюся ў першы раз. Шырокі, увесь з дрэва хлеў; з трох бакоў дашчаныя сьцены, пад нагамі дошкі, над галавой таксама дошкі – вось што перш за ўсё кідаецца мне ў вочы; я іду пад дах гэтага велічэзнага склада, які займае большую частку вясковага жылля, і, нягледзячы на скразнякі, у нос мне б'е пах цыбулі, кіслай капусты і старых мазаных ботаў, якія маюць ўсе вёскі і іх насельнікі ў Расіі.

---

[569] Кюстын прыпадабняе рускі сялянскі дом тым італьянскім фермам, дзе праходзілі сходы італьянскіх рэвалюцыянераў-карбанарыяў; літаральна "карбанарый" азначае вугальшчык, а vente - продаж (у дадзеным выпадку - вугалю)

Увага некалькіх чалавек цалкам накіравана на завадзкога жарабца, прывязанага да слупа: яны падкоўвалі яго, што было не так-такі лёгка. У руках у гэтых людзей былі вяроўкі, каб стрыножыць буяную жывёлу, кавалкі воўны, каб закрыць яму вочы, капцун і закрутка, каб утаймаваць яго шалёны нораў. Гэта выдатны конь – з коннага завода суседняга пана, сказалі мне; у глыбіні той жа адрыны селянін, стоячы на вельмі маленькім, як усе рускія павозкі, возе, кідае на гарышча не звязаную у снапы салому, вілкамі падымаючы яе над галавой; другі селянін падхоплівае яе і тапча пад дахам. Чалавек восем па-ранейшаму важдаюцца вакол каня – усе яны вызначаюцца ростам і знешнасьцю і прыкметна апранутыя. Аднак жа ў абласцях, прылеглых да сталіцы, насельніцтва непрыгожае; уласна, яго нават нельга назваць рускім, бо тут мноства прадстаўнікоў фінскай расы, якія нагадваюць лапландцаў. Кажуць, што ва ўнутраных землях Расійскай імперыі мне зноў сустрэнуцца тыя людзі, падобныя аблічча на грэцкія статуямі, якія трапляліся мне некалькі разоў у Пецярбургу: сталічныя спадары з вышэйшага грамадства набіраюць сабе прыслугу із выхадцаў са сваіх аддаленых валоданняў.

Да вялікай адрыны, пра якую я вяду гаворку, прымыкае нізкае, не занадта прасторнае памяшканне; я захожу

ў яго і быццам бы трапляю ў галоўную каюту якой-небудзь плывучай па рацэ пласкадонкі ці ж ўнутр бочкі; сцены, столь, падлога, лаўкі, стол – усё тут драўлянае і ўсё ўяўляе сабою груду бэлек і бачарных дошак рознай даўжыні, але роўна груба абчасаных. Па-ранейшаму смярдзіць кіслай капустай і смалой. У гэтым закутку, душным і цёмным, паколькі дзверы ў ім нізкія, а акенцы не большыя чым паддашкавыя, бачу я старую, якая разлівае гарбату чатыром-пяці барадатым сялянам, якія апрануты ў барановыя футры мехам унутр (ужо некалькі дзён, з 1 жніўня, стаяць даволі моцныя холады); гэтыя людзі, пераважна нізкарослыя, сядзяць за сталом; іх мехавыя футры выглядаюць на кожным па-рознаму, у іх ёсць свой стыль, але значна больш ад іх смуроду – нічога няма горш яго, акрамя хіба панскіх духаў.

На стале зіхаціць медны самавар і заварачны гарбатнік. Гарбата і тут такая ж добрая, умела завараная, а калі вам не хочацца піць яе проста так, усюды знойдзецца добрае малако. Калі такое вытанчанае пітво падаюць у каморы, абстаўленай, нібы гумно - "гумно" я кажу із ветлівасьці, – мне адразу ўспамінаецца іспанскі шакалад. Гэта ўсяго толькі адзін з тысячы кантрастаў, уражваючых вандраўніка на кожным кроку, які ён робіць, апынуўшыся ў гасцях у двух гэтых народаў, роўна незвычайных, але адрозніваючыхся адзін ад аднаго гэтак жа моцна, як і клімат, у якім яны жывуць.

Мне зноў надаецца выпадак нагадаць: рускія маляўнічыя ад прыроды; мастак знайшоў бы сярод атачаючых мяне людзей і жывёл сюжэт для не для адной цудоўнай карціны. Чырвоная альбо блакітная сялянская кашуля з зашпількай на ключыцы, сцягнутая на сьцёгнах поясам, верх якой мае выгляд гэтакага своеасаблівага ваеннага плашча спадаючага антычнымі складкамі, тады як ніжняя яго частка разлятаецца, нібы туніка, засланяючы сабой штаны (яе ў іх

не запраўляюць)[570]*; доўгі, на пярсідзкі манер кафтан, часцяком незашпілены, які надзяваюць паверх блузы ў гадзіны вольнага часу; доўгія валасы, што падаюць на шчокі і падзеленыя над ілбом праборам, але ззаду, ледзь вышэй патыліцы, коратка стрыжаныя і адкрываючыя магутную шыю, – ці не праўда, усё гэта разам ўтварае ўбор непаўторны і хупавы?.. Лагоднае і разам лютае аблічча рускіх сялян, не пазбаўлена вытанчанасьці; статность, магутнасць, не парушаючая лёгкасьці рухаў, гнуткасць, шырокія плечы, лагодная ўсмешка на вуснах, тая сумесь пяшчоты і лютасьці, што чытаецца ў іх дзікім, сумным позірку, – усё гэта надае ім выгляд, настолькі ж адрозны ад выгляду нашых земляробаў, наколькі месцы, у якіх яны пражываюць, і зямля, якую яны апрацоўваюць, адрозныя ад астатняй Яўропы. Для замежніка ўсё тут навіна. У тутэйшых людзях ёсць нейкае відавочнае, але невыказальнае хараство, спалучэнне ўсходняй

млявасьці з рамантычнай летуценнасьцю паўночных народаў, – і ўсё гэта апрануцца ў першародныя, неадшліфаваныя, аднак высакародныя формы, праз чаго набывае каштоўнасць прыроджаных дараванняў. Гэты народ выклікае да сябе спагаду, але не давер – вось яшчэ адно адценне пачуццяў, які я спазнаў у Расіі.

Тутэйшыя просталюдзіны – пацешныя прайдзісветы. Іх можна было б шмат чаму навучыць, але тады іх не трэба падманваць; калі ж сяляне бачаць, што спадары альбо іхныя прыслужнікі хлусяць часцей, чым яны самі, то працягваюць яшчэ мацней замацоўвацца ў хітрасьці і нізасьці. Каб здолець прынесьці цывілізаванасць ў народ, трэба чагосьці каштаваць самому: варварства раба выкрывае сапсаванасць гаспадара.

Калі вас здзіўляе непрыязнасць маіх меркаванняў, здзіўлю вас яшчэ больш і дадам, што ўсяго толькі выказваю агульнае меркаванне: я толькі прастадушна прамаўляю услых тое, што ўсе тут хаваюць з асцярожнасьці, якой бы вы перасталі пагарджаць, калі б бачылі, як я, наколькі гэтая цнота, якая выключае мноства іншых, неабходная кожнаму, хто хоча жыць у Расіі.

У гэтай краіне неахайна усё і ўся; аднак у хатах і на адзенні бруд кідаецца ў вочы мацней, чым на людзях: сябе рускія ўтрымліваюць даволі добра; па праўдзе кажучы, іх парныя лазні выглядаюць агідна: у іх мыюцца выпарэннямі гарачай вады – я б аддаў перавагу проста чыстай вадзе, і пабольш; аднак жа гэты кіпячы туман абмывае і ўмацоўвае цела, хоць і старыць перш часу скуру. Дзякуючы звычцы да гэтых лазняў вам нярэдка сустракаюцца сяляне з чыстай барадой і валасамі, чаго не скажаш пра іх вопратку. Цёплыя рэчы каштуюць дорага, таму іх па неабходнасьці носяць доўга, і яны станавяцца бруднымі на выгляд значна раней, чым зносяцца; пакоя, прызначаныя служыць толькі абаронай ад холаду, выветрываюцца, натуральна, радзей, чым жыллё паўднёўцаў. Як правіла, неахайнасць у паўночнікаў, вечна замкнёных у хаце, глыбей і агідней, чым у народаў, якія жывуць на сонцы: дзевяць месяцаў на год рускім не хапае ачышчальнага паветра.

[570] Глядзі ў лісьце васемнаццатым апісанне касцюма Хведара князем *** ў гісторыі Целенева.

У некаторых губернях працоўны люд носіць на галаве картуз цёмна-сіняга сукна у форме мяча. Ён падобны на галаўны ўбор бонзаў; рускія ведаюць і мноства іншых спосабаў пакрываць галаву, і ўсе гэтыя капелюшы і каўпакі даволі прыемныя на выгляд. Колькі ў іх густу – у параўнанні з выклікаючай нядбайнасьцю простага люду ў ваколіцах Парыжа! Калі рускія працуюць з непакрытай галавой, то доўгія валасы могуць стаць ім перашкодай; каб пазбавіць сябе ад гэтай нязручнасьці, яны прыдумалі вянчаць сябе дыядэмай [571] *, інакш кажучы, завязваць вакол галавы стужку, тасьму, камышынку, сцябло трасніка, скураную папружку; гэтая дыядэма, грубая, але заўсёды хупава павязаная, ідзе праз лоб і не дае разпадацца валасам; маладым

~366~

людзям яна да твару, а паколькі ў мужчын гэтай расы галава, як правіла, авальная і прыемнай формы, то з рабочай прычоскі яны зрабілі сабе ўпрыгожванне.

Але што вам сказаць пра жанчын? Усе тыя, што сустракаліся мне да гэтага часу, выглядалі агідна. У гэтай сваёй паездцы я спадзяваўся ўбачыць хоць некалькі прыгожых сялянак. Аднак тут, як і ў Пецярбургу, яны тоўстыя, нізкарослыя, а сукенка падпаясана пад пахамі, вышэй грудзей, якія свабодна боўтаюцца ў іх пад спадніцай – брыдка! Дадайце да гэтага не маючага формы аблічча, узятага па добрай волі, вялікія мужчынскія боты са смярдзючай, тоўстай скуры і нешта накшталт кажуха з барановай шкуры, падобнага на той, з якой пашыты футры іхных мужчын, і ў вас складзецца ўяўленне пра істоту цалкам непрывабную; да няшчасьця, гэтае ўяўленне будзе абсалютна дакладным. У давяршэнне ўродства футравая вопратка ў жанчын не такога вытанчанага пакрою, як паўшубак ў мужчын, і да таго ж звычайна мацней з'едзеная чарвякамі – што, верагодна, тлумачыцца пахвальнай ашчадлівасьцю; гэта ў літаральным сэнсе лахманы!.. Такі жаночы ўбор.

Без сумненняў, ні ў адной краіне прыгожая палавіна чалавецтва так не пазбягае ўсякага какецтва, як сялянкі ў Расіі (кажу пра той куток краіны, які бачыў); і, тым не менш, гэтыя жанчыны ёсць маці жаўнераў, якія з'яўляюцца гонарам імператара, і тых прыгажуноў фурманаў, якіх бачыш на пецярбургскіх вуліцах і на якіх так добра сядзіць бравэрка і пярсідзкі кафтан. Шчыра кажучы, большасць жанчын, якія сустракаюцца ў ваколіцах Пецярбурга, належаць да фінскай расы. Мяне запэўнівалі, што ў глыбінных абласцях краіны, куды я яшчэ паеду, ёсць сялянкі рэдкай прыгажосці.

Дарога, што вядзе з Пецярбурга ў Шлісельбург, на некаторых участках даволі кепская: то трапляеш на ёй у глыбокі пясок, то ў вадкі бруд, павех якога накіданы дошкі, нічым не дапамагаючыя пешаходам і ствараючыя перашкоды для карэт; гэтыя блага прыгнаныя кавалкі дрэва, разгойдваючыся, абліваюць вас пырскамі нават у глыбіні каляскі - і гэта яшчэ самая малая із нязручнасцей, якія адчуваеш на гэтай дарозе; тут ёсць нешта і горшае за дошкі: я кажу пра круглыя неабчэсаныя бярвенні, якія так, неапрацаванымі, пакладзены папярок дарогі на

[571] Глядзі гісторыю Целенева ў лісьце васемнаццатым.

некаторых багністых участках, якія вам даводзіцца час ад часу перасякаць: іхная зыбучая глеба паглынула б усякі іншы матэрыял, акрамя бярвення. На бяду, гэты грубы, ходзячы ходарам паркет, пакладзены паверх бруду, складзены з дрэнна прыгнаных і няроўных па велічыні кавалкаў дрэва; і ўся гэтая пабудова скача пад коламі ў вечна раскіслай глебе, якая не мае дна і прасядае пры найменшым націску. Пры тых хуткасьцях, з якімі падарожнічаюць ў Расіі, карэта на падобных дарогах неўзабаве разлятаецца на кавалкі; людзі ламаюць сабе косткі, і на кожнай вярсце з калясак з усіх

бакоў вылятаюць балты; жалезныя абады колаў расколваюцца, рысоры разлятаюцца; праз усё гэта экіпажы па неабходнасьці зводзяцца да свайго найпрасцейшага выгляду, да чагосьці цалкам прымітыўнага, накшталт павозкі. Калі не ўлічваць знакамітай шашы паміж Пецярбургам і Масквой, дарога на Шлісельбург[572] – адна з тых, дзе менш за ўсё гэтых страшэнных круглякоў. І ўсё ж па шляху я налічыў мноства кепскіх дашчаных мастоў, адзін з якіх здаўся мне проста небяспечным. У Расіі чалавечае жыццё не ставіцца ні ў што. Як можна адчуваць бацькоўскія пачуцці, маючы шэсцьдзесят мільёнаў дзяцей?

У Шлісельбургу мяне чакалі, і я быў сустрэты інжынерам, што кіраваў працамі на шлюзах. Ладажскі канал у цяперашнім сваім выглядзе ідзе ўздоўж той часткі возера, што размешчана паміж горадам Ладага[573] і Шлісельбургам; гэтае збудаванне пышнае; служыць яно для таго, каб засцерагчы караблі ад тых небяспек, якім яны некалі падвяргаліся праз буры на возеры; цяпер лодкі абгінаюць гэтае бурнае мора, і ўраганы больш не пагражаюць навігацыі, якая ў свой час лічылася надзвычай рызыкоўнай у асяроддзі нават самых адчайных маракоў[574]*.

---

[572] умацаванне, заснаванае ў 1323 г. наўгародцамі на выспе на пачатку Нявы як фарпост для барацьбы са шведамі; у 1612 г. перайшло ў рукі шведаў і змяніла першапачатковую назву Арэшак на Нотэбург; у 1702 г. у ходзе Паўночнай вайны адваяванае ў шведаў войскам пад камандаваннем П. Б. Шарамецева і атрымала назву Шлісельбург. У 1703-1715 гг. на выспе былі пабудаваны пяць земляных бастыёнаў (у сярэдзіне XVIII ст. перабудаваныя ў каменныя), а пасад на левым беразе быў ператвораны ў горад Шлісельбург.

[573] На самай справе гэты горад, заснаваны пры ўпадзенні ракі Волхаў у Ладажскае возера ў 1704, называецца Новая Ладага; ён быў пабудаваны замест скасаванай Старой Ладагі, якая размяшчалася 12-ю вёрстамі вышэй па плыні Волхава.

[574] "Злучыўшы каналам Мету з Цверру, Пятро I наладзіў стасункі паміж Каспійскім морам (Маецца на ўвазе Марыінская водная сістэма, якая злучае Волгу з Нявой; будаўніцтва яе было пачата пры Паўле I, а закончана ў 1815, пры Аляксандры I.) і Ладажскім возерам, інакш кажучы, паміж берагамі Персіі і Балтыйскага мора; аднак на возеры часта здараліся буры, і яно шчацінілася падводнымі камянямі, праз што Расія кожны год губляла ладную колькасць караблёў. Імператар Пятро I задумаў пазбавіць гандлёвыя судны ад гэтага згубнага праходу па возеры, злучыўшы з дапамогай новага канала Волхаў і Няву. Ён прыступіў да дзяйснення задумы, але яго памочнікі выявіліся кепскія. Інжынеры, якім ён давяраў, дапусьцілі памылку і падманулі яго самога; яны блага правялі нівеліроўку, і гэта карыснае збудаванне было завершана толькі пад час валадарання Пятра II" ("Гісторыя Расіі і асноўных нацый Расійскай імперыі" П'ера Шарля Левека, 4-е выданне, падрыхтаванае Мальт-Брэнам і Дзеппінгам). Я даю гэты ўрывак з пачуцця справядлівасьці. Я суджу пра Пятра I інакш, чым большасць пішучых людзей, і палічыў, што ў сувязі са здзяйсненнямі, якія зрабілі гонар наступным кіраваньням, дарэчы прывесці рысачку, якая наглядна паказвае праніклівасць розуму заснавальніка цяперашняй Расійскай імперыі. Ён

Надвор'е было воблачнае, халоднае, ветранае; ледзь паспеў я выйсьці з каляскі перад домам інжынера, добрым драўляным жыллі, як ён сам правёў мяне ў цалкам прыстойную гасцінную і, прапанаваўшы злёгку перакусіць, са своеасаблівым шлюбным гонарам прадставіў маладой прыгожай жанчыне; то была яго жонка. Яна ўжо чакала мяне ў адзіноце, седзячы на канапе, і не паднялася, калі я зайшоў; яна ўвесь час маўчала, бо не ведала па-французску, і не адважвалася паварушыцца, ужо не ведаю чаму; магчыма, яна прымала нерухомасць за выяву ветлівасьці, а нацягнуты выгляд за сведчанне добрага густу; прымаючы мяне ў сябе дома, яна выказала мне гонар па-свойму – не дазваляючы

сабе ні адзінага руху; здавалася, яна старанна малюе перада мною статую гасціннасьці, убраную ў белы з ружовым падбоем муслін; яе выгляд быў хутчэй пераборлівы, чым элегантны; разглядаючы яе затканую ўзорамі спадніцу на шаўковай падкладцы, адкрытую спераду, і ўсе тыя пампоны, якія яна навесіла на сябе, каб асляпіць замежніка, – гледзячы, паўтараю, на гэтую васкавую фігуру, ружовую, абыякава размясціўшуюся на вялікай сафе, ад якой яна нібы не магла адарвацца, я ўяўляў яе грэцкай Мадонай на алтары; для поўнаты ілюзіі ёй не хапала толькі не такіх ружовых вуснаў і не такіх свежых шчок, акладу ды залатых і срэбных накладак. Я моўчкі еў і грэўся; яна ж глядзела на мяне, ледзь толькі асмельваючыся адвесьці погляд, накіраваны кудысьці вышэй маёй галавы – гэта значыла б паварушыць вачамі, а нерухомая пастава была ёю прынятая так цьвёрда, што самы позірк яе нібы застыў. Калі б я западозрыў, што нагодай гэтага незвычайнага прыёму была сарамлівасць, я б прасякнуўся да яе некаторай сімпатыяй; але я не адчуў нічога, акрамя зьдзіўлення, а ў падобных выпадках нюх ніколі мяне не падманвае – у сарамлівасці я разбіраюся выдатна.

Гаспадар даў мне магчымасць сузіраць колькі душы заўгодна гэтага цікавага фарфоравага балванчыка, які стаў для мяне лішнім падцверджаннем таго, што я ўжо ведаў, – а менавіта, што паўночніцы рэдка бываюць натуральнымі і што іхная наігранасць, здараецца, выдае сябе нават і без слоў; слаўны інжынер быў, здавалася, ўсцешаны ўражаннем, выробленым яго жонкаю на замежніка: здзіўленне маё ён прыпісваў захапленню; аднак жа, спрабуючы цалкам выканаць свой абавязак, ён нарэшце сказаў:

– Шкадую, але я вымушаны прыспешыць вас, у нас не так шмат часу, каб агледзець збудаванні, якія мне было загадана паказаць вам ва ўсіх падрабязнасцях.

Я загадзя быў гатовы да гэтага ўдару і, не маючы магчымасьці адхіліць яго, прыняў з пакорай і дазволіў праводзіць сябе ад шлюза да шлюза, неадступна і з бескарысным шкадаваннем думаючы пра крэпасць, магільным склепе юнага Яна, да якога мяне не пажадалі падпускаць. Я ні на хвіліну не забываўся пра

памыліўся ў агульнай накіраванасьці сваёй унутранай палітыкі, аднак у дэталях кіравання выяўляў бясхібнасьць меркаванняў і тонкі такт.

гэтую мэту свайго падарожжа, хоць і хаваў яе; хутка вы даведаецеся, як мне ўдалося яе дасягнуць.

Вас зусім не цікавіць колькасць кавалкаў граніту, якія я бачыў за гэтую раніцу, шчытоў, устаўленых у жолабы, што вытачаны пасярэдзіне гранітных кускоў, гранітных жа пліт, якімі выкладзена дно канала, – і дзякуй Богу, бо паведаміць яго я б не змог; ведайце толькі, што за першыя дзесяць гадоў працы шлюзы ні разу не запатрабавалі рамонту. Для такога клімату, як на Ладажскім возеры, дзе самы трывалы граніт, камень, мармур вытрымліваюць толькі некалькі гадоў, падобная трываласць дзіўная.

Гэтая цудоўная пабудова прызначаная для таго, каб выраўняць ўзровень вады Ладажскага канала і рэчышча Нявы каля яе

вытока, на заходнім ускрайку водаспуску, які праз некалькі зліваў злучаецца з ракой. Каб зрабіць навігацыю, якая праз суровыя зімы магчымая ўсяго толькі тры-чатыры месяцы на год, колькі магчыма лёгкай і хуткай, лік водаспускаў быў памножаны з марнатраўнасьцю, годнай захаплення. Выкарыстоўваліся ўсе магчымасці для таго, каб выканаць працы надзейна і дакладна; дзе толькі выпадала, для мастоў, парапетаў і нават, паўтараю з захапленнем, для рэчышча канала бралі фінскі граніт; драўляныя пабудовы па сваёй дасканаласьці адпавядаюць гэтаму раскошнаму матэрыялу, – карацей, тут выкарысталі ўсе вынаходкі, усе дасягненні сучаснай навукі, і ў Шлісельбургу былі зроблены працы, настолькі дасканалыя ў сваім родзе, наколькі дазваляюць тутэйшая суровая прырода і няўдзячны клімат.

Унутраная навігацыя ў Расіі вартая таго, каб прыцягнуць да сябе пільную ўвагу ўсіх спецыялістаў; гэта адна з галоўных крыніц багацця краіны; дзякуючы каласальнай, як усё, што вяршыцца ў гэтай Імперыі, сістэме каналаў тут з часоў Пятра Вялікага здолелі злучыць Каспійскае мора з Балтыйскім праз Волгу, Ладагу і Няву, пазбавіўшы караблі ад небяспекі. Тым самым воды, злучаючыя поўнач з поўднем, цякуць праз усю Яўропу і Азію. Із гэтай ідэі, дзёрзкай па задумцы і дзівоснай па ажыццяўленні, нарадзілася на свет адно з цудаў цывілізаванага сьвету: ведаць пра гэта выдатна і карысна, аднак я знайшоў, што глядзець на гэта вельмі сумна, асабліва пад кіраўніцтвам аднаго з выканаўцаў гэтага шэдэўра; спецыяліст адчувае да свайго тварэння пашану, якую яно, бясспрэчна, заслугоўвае, але ў простага назіральніка, накшталт мяне, захапленне згасае пад грузам нікчэмных падрабязнасцей, ад якіх я вас пазбаўляю. Вось яшчэ пацверджанне таго, пра што я ўжо меў выпадак вам пісаць: калі у Расіі падарожнік пакінуты сам сабе, ён не бачыць нічога; калі яму спрыяюць, інакш кажучы, даюць суправаджаючых і не зводзяць з яго вачэй, ён бачыць занадта шмат – што ў канчатковым рахунку адно і тое ж.

Нарэшце я палічыў, што выдаткаваў і часу, і пахвалаў роўна столькі, колькі заслугоўваюць тыя цуды, якія давялося мне агледзець дзякуючы так званай выказанай мне міласьці, і вярнуўся да першапачатковай мэты свайго падарожжа, хаваючы яе, каб тым самым дакладней яе дамагчыся; я з нявінным выглядам папрасіў паказаць мне выток Нявы. Маё падступства не дапамагло

мне цалкам схаваць нясціпласць свайго жадання, і напачатку мой інжынер зусім ухіўся ад адказу, сказаўшы:

– Крыніца знаходзіцца пад вадой, на выхадзе з Ладажскага возера, на дне глыбокага канала, якім возера аддзеленае ад выспы, дзе ўзведзена крэпасць.

Гэта я ведаў.

– Тут адна са славутасцей рускай прыроды, – настойваў я. – Ці няма магчымасьці зірнуць на гэтую крыніцу?

~370~

– Зараз занадта моцны вецер; мы не ўбачым, як бурліць крыніца; каб вачы маглі адрозніць брую вады, якая б'е пад хвалямі, патрэбна ціхае надвор'е; аднак я зраблю ўсё, што ў маіх магчымасьцях, каб задаволіць вашу цікаўнасць.

З гэтымі словамі інжынер паклікаў прыгожую лодку з шасцю хупава апранутымі весьлярамі, і мы выправіліся – быццам бы зірнуць на выток Нявы, а на самой справе каб наблізіцца да сцен умацавання, а дакладней, зачараванай турмы, патрапіць у якую мне не давалі на рэдкасць спрытна і ветліва; але перашкоды толькі распальвалі мой запал; калі б мне прапанавалі вызваліць адтуль якога-небудзь няшчаснага вязня, нават і тады нецярпенне маё не магло б стаць больш мацным.

Шлісельбургскай крэпасць пабудавана на плоскай выспе, накшталт скалы, толькі трохі ўзвышаючайся над узроўнем вады. Гэты ўцёс дзеліць раку напапалам; яшчэ ён аддзяляе раку ад уласна возера, паказваючы, дзе менавіта іхныя вады змешваюцца паміж сабой. Мы абмінулі крэпасць, каб, казалі мы адзін аднаму, падысьці як мага бліжэй да вытоку Нявы. Неўзабаве наш човен апынуўся як раз над вірам. Весляры пераадольвалі хвалі так па-майстэрску, што, нягледзячы на дрэннае надвор'е і малыя памеры нашага судна, мы ледзь адчувалі гайданку, пры тым што валы ў гэтым месцы ўздымаліся, нібы ў адкрытым моры. Не здолеўшы адрозніць бурленне крыніцы, схаванай ад нас неспакойнымі, зносячымі нас хвалямі, мы спачатку здзейснілі шпацыр па возеры, а затым, на адваротным шляху, калі вецер злёгку прыціх, разгледзелі на даволі вялікай глыбіні нейкія шматкі пены: гэта і быў праславуты выток Нявы, над якім мы праплывалі.

Калі, пры заходнім ветры, на возеры бывае адліў, канал, што служыць водаспускам для гэтага ўнутранага мора, амаль перасыхае, і гэтая выдатная крыніца выходзіць на паверхню. Такія моманты вельмі рэдкія – на шчасце, бо жыхары Шлісельбурга тады разумеюць, што ў Пецярбургу паводка, і з гадзіны на гадзіну чакаюць вестак аб новым бедстве. Гэтая вестка нязменна даходзіць да іх на наступны дзень, бо той самы заходні вецер, што выштурхоўвае ваду Ладажскага возера і агаляе рэчышча Нявы паблізу ад вытокі, выклікае, пры вядомай магутнасьці, прыліў вады з Фінскага заліва ў вусце Нявы. Рака неадкладна спыняе сваю плынь, і вада, чый ток перагароджваецца морам, шукаючы абыходны шлях, затапляе Пецярбург і яго наваколлі.

Ўдосталь назахапляўшыся выглядам Шлісельбурга, рассыпаўшыся ў хвалах гэтай прыроднай славутасьці, наглядзеўшыся ў падзорную трубу на пазіцыі батарэі, з якіх Пятро Вялікі вёў абстрэл шведскага ўмацавання, нарэшце,

назахапляўшыся ўсім, што мне было зусім не цікава, я сказаў з самым нязмушаным выглядам:

– Давайце паглядзім на крэпасць знутры; як мне здаецца, яна

размешчана вельмі маляўніча, – дадаў я ўжо не так спрытна, бо калі справа мела дачыненне да хітрасьці, нельга рабіць нічога лішняга. Рускі кінуў на мяне дапытлівы позірк, і я зразумеў, што ён азначаў; матэматык на вачах ператварыўся ў дыпламата і запярэчыў:

– Гэтае ўмацаванне для замежніка зусім не цікавае, пане.

– Гэта ўсё роўна, у такой цікавай краіне, як ваша, цікава ўсё.

– Але калі камендант не чакае нас, нас туды не пусцяць.

– Вы папрасіце ў яго дазвол ўпусціць ва ўмацаванне падарожніка; зрэшты, я думаю, ён нас чакае.

І сапраўды, нас упусьцілі па першым слове інжынера, што навяло мяне на думка пра тое, што пра мой візіт папярэдзілі – калі не абвясьцілі аб ім станоўча, то, ва ўсякім выпадку, нагадалі пра яго магчымасць.

Нас прынялі з ваеннымі ўшанаваннямі і, прапусьціўшы праз дастаткова кепска абробленыя вароты ў двор, парослы травой, правялі праз яго ў... турму, думаеце вы? Зусім не, у апартаменты каменданта. Па-французску ён не ведаў ні слова, але выкаказаў; мне цалкам годны прыём; зрабіўшы выгляд, што мой візіт ён прымае за выяўленне пачцівасьці ў адносінах асабіста да яго, ён - прымусіў інжынера перакласьці мне словы падзякі, якую не мог выказаць сам. Яго хітрыя кампліменты здаліся мне не столькі прыемнымі, колькі забаўнымі. Давялося прыняць свецкі тон і для парадку пагутарыць з жонкай каменданта, таксама не ведаўшай французай мовы; прыйшлося выпіць шакаладу – карацей, займацца чым заўгодна, акрамя як аглядаць турму Яна, казачную ўзнагароду за ўсю працу, хітрасьці, ветлівыя словы і нягоды гэтага дня. Нікому і ніколі так горача не хацелася трапіць у чароўны замак, як мне – у гэтую вязьніцу.

Нарэшце, калі я палічыў, што час, прыдатны для візіту, прайшоў, то спытаў у майго правадніка, ці можна агледзець умацаванне знутры. Камендант і інжынер хутка абмяняліся некалькімі словамі і поглядамі, і мы выйшлі з пакоя. Мне здавалася, што я каля мэты; нічога жывапіснага ў Шлісельбургскім умацанні няма; гэта прастора, абгароджаныя нізкімі шведзкімі сьценамі якая знутры нагадвае сад, па якім раскіданы розныя будынкі, усе вельмі прыземістыя, а менавіта: царква, жыллё каменданта, казарма і, нарэшце, непрыкметныя для погляду вязніцы - іх хаваюць вежы, па вышыні не большыя ўмацавальнага вала. Нішто тут не паказвае на гвалт, таямніца закладзена ў сутнасьці рэчаў, а не ў вонкавым іхным аблічча.

Згодна майго меркавання, гэтая з выгляду амаль ціхамірная дзяржаўная турма палохае хутчэй розум, чым вочы. Рашоткі, пад'ёмныя масты, амбразуры – увогуле, усе тыя палохаючыя і некалькі тэатральныя збудаванні, што ўпрыгожвалі сабой сярэднявечныя замкі, тут адсутнічаюць. Калі мы пакінулі гасцінную каменданта, мне для пачатку сталі паказваць

пышнае ўбранне царквы! Калі верыць таму, што знайшоў патрэбным паведаміць мне камендант, чатыры царкоўныя мантыі, урачыста развешаныя перад маімі вачамі, абышліся ў трыста тысяч рублёў. Стаміўшыся ад усяго гэтага крыўляння, я наўпрост загаварыў пра магілу Яна VI; ў адказ мне паказалі пралом, зроблены ў сьценах крэпасці гарматай Пятра Вялікага, калі ён асабіста вёў аблогу гэтага шведскага ўмацавання, ключа да Балтыкі.

– Але дзе ж магіла Яна? – Паўтарыў я, не даючы сябе збіць. На гэты раз мяне адвялі за царкву, да бенгальскага ружовага куста, і сказалі:

– Яна тут.

Я заключыў, што ў ахвяр у Расіі няма сваіх магіл.

– А дзе камера Яна? – працягваў я з настойлівасьцю, якая для гаспадароў, павінна была б здавацца такой жа незвычайнай, як для мяне ўвесь іхны неспакой, хітрыкі і вілянні.

Інжынер адказваў мне напаўголасу, што камеру Яна паказаць немагчыма, бо знаходзіцца яна ў той частцы ўмацавання, дзе цяпер ўтрымліваюць дзяржаўных злачынцаў. Тлумачэнне здалося мне законным, я быў да яго гатовы; але што мяне ўразіла, дык гэта гнеў тутэйшага каменданта; ці то ён разумеў па-французску лепш, чым казаў, ці то рабіў выгляд, быццам не ведае нашай мовы, каб мяне падмануць, ці то, нарэшце, разгадаў яе сэнс дадзенага мне тлумачэння, але ён сурова адчытаў майго правадніка, дадаўшы, што нястрыманасць можа аднойчы дорага яму абысціся. Пра гэта, знайшоўшы зручны момант, распавёў мне сам інжынер, ўражаны вымовай, і дадаў, што камендант вельмі выразна папярэдзіў яго, каб надалей ён устрымліваўся ад выказванняў аб грамадскіх справах, а таксама не вадзіў замежнікаў у дзяржаўную турму. У гэтага інжынера ёсць усе задаткі, каб стаць сапраўдным рускім, проста ён яшчэ малады і не ведае ўсіх тонкасцей свайго рамяства... Я маю на ўвазе зусім не інжынернае рамяство.

Я адчуў, што прыйдзецца саступіць; я быў слабейшы за ўсіх іх, я прызнаў сябе пераможаным і адмовіўся ад наведвання камеры, дзе няшчасны спадчыннік рускага прастола памёр, пазбавіўшыся розуму, – таму, што хтосьці вырашыў, што зручней зрабіць із яго ідыёта, чым імператара. Стараннасць, з якой служаць рускаму ўраду яго агенты, выклікала ў мяне бясконцае здзіўленне. Мне згадаўся выраз твару ваеннага міністра, калі я ў першы раз адважыўся выказаць жаданне наведаць замак, які стаў гістарычным дзякуючы таму злачынству, якое было ў ім здзейснена ў часы імператрыцы Лізаветы, – і я з захапленнем, да якога прымешваўся жах, параўноўваў сумятню ідэй, якая пануе ў нас, з той адсутнасьцю усякай думкі, усякага асабістага меркавання, з тым сляпым падпарадкаваньнем, у якім заключаецца галоўнае правіла паводзін людзей, якія ўзначальваюць рускую адміністрацыю, роўна як і служачых, ім

падначаленых; такі трывалы хаўрус чыноўнікаў і ўрада выклікаў у мяне жах; з уздрыганнем любаваўся я на маўклівую змову начальнікаў і падначаленых, што мелі на мэце зьнішчыць усякія ідэі і нават самыя факты. Наколькі хвілінаю раней я гарэў нецярпеннем сюды патрапіць, настолькі ж цяпер мне хацелася адсюль сысьці; нішто не ў сілах было больш прыцягнуць маю ўвагу ва ўмацаванні, дзе

мне зрабілі ласку паказаць адно толькі царкоўнае начыненне, і я папрасіў даставіць мяне назад у Шлісельбург. Я баяўся, як бы мяне сілком не зрабілі адным з насельнікаў гэтай юдолі таемных слёз і нікому не вядомых пакут. Мая трывога ўсё ўзрастала, я ўсім сэрцам хацеў толькі аднаго – рухацца, дыхаць на поўныя грудзі; я забыўся, што ўся краіна тут – тая ж турма, і турма тым больш страшная, што памеры яе значна большыя і дасягнуць яе межаў і перасекчы іх значна цяжэй.

Рускае ўмацаванне!!! Пры гэтых словах уяўленне малюе зусім іншыя выявы, чым пры наведванні ўмацавальных замкаў ў народаў сапраўды цывілізаваных і непрытворна гуманных. Тыя дзіцячыя меры засьцярогі, якія уладкоўваюцца ў Расіі, жадаючы не выдаць так званую дзяржаўную таямніцу, мацней усякіх актаў непрыкрытага варварства ўмацоўваюць мяне ў меркаванні, што тутэйшы вобраз праўлення ёсць усяго толькі крывадушная тыранія. З таго часу, як я трапіў у рускую дзяржаўную турму і на сабе адчуў, наколькі немагчыма там казаць пра рэчы, дзеля якіх, уласна, кожны замежнік і прыязджае ў падобныя месцы, я кажу сабе: за такой ўтоенасьцю абавязкова хаваецца найглыбейшая нялюдзкасць; дабро так дасканала не маскіруюць.

Калі б, замест таго каб спрабаваць хаваць праўду ў адзенні пачцівай хлусні, мяне проста адвялі ў тыя месцы, якія паказваць не забаронена; калі б мне адкрыта адказвалі на пытанні аб падзеі, якая адбылася стагоддзе таму, мяне б значна менш цікавіла тое чаго я не здолеў убачыць; але залішне мудрагелістая адмова пераканала мяне не ў тым, што ў ва мне спрабавалі выклікаць, а ў прама супрацьлеглым. У вачах спрактыкаванага назіральніка ўсе гэтыя марныя хітрыкі ператвараюцца ў выкрыцці. Тое, што людзі, якія выкарыстоўваюць ў гутарках са мною падобныя выкруты, маглі паверыць, быццам я падмануся іхнымі дзіцячымі хітрыкамі, прывяло мяне ў абурэнне. З дакладных крыніц я ведаю, што ў Кранштацкіх падводных казематах сярод іншых дзяржаўных злачынцаў ўтрымліваюцца няшчасныя, якія былі накіраваныя туды яшчэ пад час валадарання Аляксандра. Небаракі пазбавіліся розуму ад катаванняў такіх жорсткіх, што ім няма ні апраўдання, ні прабачэння; калі б яны з'явіліся цяпер із-пад зямлі, то ўзніклі б, нібы прывіды помсты, і ў жаху адхіснуўся б перад імі сам дэспат, і паваліўся б будынак дэспатызму; з дапамогай прыгожых слоў і нават разумных меркаванняў можна абгрунтаваць што заўгодна; ні адна з кропак гледжання, якая раздзірае на часткі свет палітыкі, літаратуры і рэлігіі, не ведае недахопу ў аргументах;

але кажаце што хочаце: рэжым, які заснаваны на такім прымусе і патрабуе для свайго падтрымання падобнага роду сродкаў, ёсць рэжым глыбока заганны.

Ахвяры гэтай гнюснай палітыкі страцілі чалавечае аблічча: няшчасныя, якія выпалі з вобласці грамадскага правы, гніюць у змроку зняволення, чужыя свету, усімі забытыя, пакінутыя нават самімі сабой, і іхнае вар'яцтва – плён бясконцай тугі і апошняе іхнае суцяшэнне; яны страцілі памяць і амаль пазбавіліся розуму, гэтага светача чалавечнасьці, які ніхто не мае права гасіць ў душы бліжняга. Яны забыліся нават сваё імя, турэмшчыкі ж, жорстка і заўсёды беспакарана

здзекваючыся над імі, дзеля забавы пытаюцца, як іх клічуць, – у глыбінях гэтай прорвы беззаконня пануе такі беспарадак, а прыцемкі у ёй такі непраглядныя, што ў іх нельга заўважыць ніякіх слядоў правасуддзя.

Аб некаторых вязнях невядома нават, якое злачынства яны здзейснілі, аднак іх па-ранейшаму трымаюць пад вартай, таму што ніхто не ведае, каму іх вярнуць, і ўсе лічаць, што абнародаваць злачынства больш нязручна, чым дазваляць яму доўжыцца далей. Тут баяцца, што запозненая праява справядлівасьці выкліча непрыстойную рэакцыю, і пагаршаюць зло, каб не апраўдвацца за яго лішак... Гэтая жорсткая маладушнасць называецца выкананнем прыстойнасцей, абачлівасьцю, паслухмянасьцю, мудрасьцю, ахвярай на карысць грамадства або дзяржаўных інтарэсаў і ўжо не ведаю як яшчэ. На словах дэспатызм сціплы – бо кожную рэч у чалавечым грамадстве можна назваць па-рознаму! І вось нам на кожным кроку паўтараюць, што ў Расіі няма смяротнага пакарання. Пахаваць чалавека жыўцом не азначае яго забіць! Калі думаеш, што з аднаго боку існуе столькі гора, а з другога – столькі несправядлівасьці і крывадушнасьці, перастаеш лічыць вінаватым каго-небудзь із тых, хто пасаджаны ў турму: злачынцам выглядае толькі суддзя, і, што для мяне ўсяго страшней, я разумею: гэты неправедны судзьдзя зусім не атрымлівае задавальнення ад уласнай лютасьці. Вось што можа стварыць благі вобраз праўлення з людзьмі, зацікаўленымі ў яго ўстойлівасці!.. Аднак Расія выконвае сваё прызначэнне – і гэтым усё сказана. Калі мерацъ веліч мэты колькасьцю ахвяр, то гэтай нацыі, бясспрэчна, нельга не прадказаць панавання над усім светам.

Па вяртанні з гэтай сумнай вандроўкі мяне чакала новая бяда: ўрачысты абед у інжынера з людзьмі, якія належаць да сярэдняга стану. У мой гонар інжынер склікаў да сябе некалькіх навакольных памешчыкаў і сваякоў жонкі. Мне падалося б цікаўным назіраць падобнае грамадства, калі б з самага пачатку не было відавочна, што я не змагу даведацца нічога новага для сябе. У Расіі не так шмат буржуа; аднак тут месца нашай буржуазіі займае стан дробных чыноўнікаў і землеўладальнікаў, вельмі цёмнага паходжання, хоць і ўзнагароджаных дваранствам. Гэтыя людзі

зайздросцяць вышэйшым чынам, але і самі з'яўляюцца прадметам зайздрасьці для ніжэйстаячых; яны, дарма што называюцца дваранамі, знаходзяцца ж сапраўды ў такім жа становішчы, у якім апынуліся французскія буржуа напярэдадні рэвалюцыі: аднолькавыя перадумовы паўсюль прыводзяць да аднолькавых вынікаў.

Я адчуў, што гэтымі людзьмі кіруе дрэнна прыхаваная варожасць у дачыненні да ўсяго праўдзіва вялікага і вытанчанага, дзе б яно ні ўзрасло. Іхныя няветлівыя манеры і непрыязныя пачуцці, што прарываліся скрозь саладжавы тон і лісьлівы выгляд, занадта выразна нагадалі мне, у якую эпоху мы жывём – маючы ў Расіі справу толькі з прыдворнымі, я паспеў забыцца пра гэта. Цяпер я быў сярод славалюбаў-падначаленых, заклапочаных тым, што могуць пра іх падумаць, а гэтыя людзі ўсюды аднолькавыя.

Мужчыны са мной размову не пачыналі і, здавалася, амаль не звярталі на мяне ўвагі: французкую мову яны ведаюць роўна настолькі, каб чытаць, ды і то з цяжкасьцю; сышоўшыся ўсе разам у куце пакоя, яны балбаталі паміж сабой па-руску. Адна-дзве сваячкі гаспадыні дома неслі на сабе ўвесь цяжар размовы на французскай мове. Да свайго здзіўлення, я выявіў, што ім вядомы ўсе творы нашай літаратуры, акрамя тых, якім руская паліцыя не дазваляе пранікаць у краіну. Ва ўборах дам – усе яны, за выключэннем гаспадыні дома, былі ўжо ў сталым узросьце, – як мне здалося, не хапала вытанчанасьці; касцюмы мужчын былі яшчэ больш абыякавымі: замест нацыянальнага адзення яны насілі доўгія, амаль да падлогі карычневыя сурдуты, якія, аднак, прымушалі са шкадаваннем згадваць пра рускую сукенку; але яшчэ больш, чым нядбайнасць іхнага адзення, мяне ўразіў у людзях із гэтага грамадства з'едлівы, вечна з кімсьці спрачаючыся, тон размовы і недобразычлівасць прамоваў. Рускі лад думкі, які людзі з вышэйшага свету ўмела хавалі за тактоўнасьцю, тут выяўляў сябе ва ўсёй сваёй галечы. Гэта грамадства было больш шчырае чым прыдворнае і не такое ветлівае, і я выразна ўбачыў тое, што раней толькі цьмяна адчуваў, а менавіта: што ў адносінах рускіх да замежнікаў пануе дух выпрабоўваючы, дух сарказму і крытыкі; яны ненавідзяць нас – як кожны пераймальнік ненавідзіць ўзор, за якім ідуць; дапытлівым позіркам яны шукаюць у нас недахопы, аж гараць ад жадання іх знайсьці. Уразумеўшы для сябе кірунак іх розумаў, я адчуў, што зусім не схільны да паблажлівасьці.

Магчыма, думалася мне, з гэтага самага грамадства выйдуць людзі, якія складуць будучыню Расіі. Клас буржуазіі ў гэтай імперыі толькі зараджаецца, і, як мне здаецца, менавіта ён закліканы кіраваць светам.

Я палічыў сваім абавязкам папрасіць прабачэння ў дамы, што спачатку ўзяла на сябе абавязак гутарыць са мной, за сваё няведанне рускай мовы; ў завяршэнне сваёй прамовы я сказаў, што кожны падарожнік павінен быў бы ведаць мову той краіны, куды ён накіроўваецца,

пакольні для прыезджага натуральней размаўляць так, як людзі, да якіх ён прыбыў, чым прымушаць іх размаўляць так, як ён. У адказ мне было сказана незадаволеным тонам, што прыйдзецца, тым не менш, змірыцца і слухаць, як рускія перакручваюць французскую мову, а інакш я буду вымушаны падарожнічаць ў поўным маўчанні.

– Як раз пра гэта я і шкадую, – запярэчыў я, – калі б я ўмеў як след коверкать рускую мову, вам бы не прыйшлося праз мяне адмаўляцца ад сваіх звычак і размаўляць на маёй мове.

– У свой час мы інакш, як па-французску, і не размаўлялі.

– Гэта была памылка.

– Не вам нас папракаць.

– Я перш за ўсё імкнуся казаць праўду.

– А хіба ў Францыі праўда яшчэ на нешта вартая?

– Не ведаю; ведаю толькі, што праўду трэба любіць бескарысліва.

– Такая любоў не для нашага стагоддзя.

– У Расіі?

– Дзе б там ні было, а асабліва ў краіне, дзе ўсім запраўляюць газеты.

Я думаў пра тое самае, што і дама, і таму мне захацелася змяніць тэму размовы: я не жадаў ні казаць таго, чаго не думаў, ні далучацца да думкі асобы, якая, пры ўсім падабенстве напрамку нашых думак, тлумачыць свой светапогляд так з'едліва, што была здольная адхіліць мяне ад маёй уласнай. Не забуду дадаць, што казала гэтая асоба пявучым, ненатуральным голасам, да крайнасьці салодкім і непрыемным, нібы загадзя выставіўшы шчыт супраць французскай насмешлівасьці і хаваючы за ім ўласную варожасць.

Адно здарэнне, якое трапілася як нельга дарэчы, адцягнула нашу ўвагу ад гутаркі. Шум даносячыхся з вуліцы галасоў прымусіў усіх падысці да вакна – там лаяліся перавозчыкі; яны, здавалася, былі ў шаленстве, лаянка пагражала ператварыцца ў праліцьцё крыві; але вось інжынер выходзіць на балкон, і ад аднаго выгляду яго мундзіра адбываецца нешта неверагоднае. Лютасьць гэтых грубых людзей суціхае, прычым для гэтага не спатрэбілася ніводнага слова; самы паднаторыўшы ў крывадушшы прыдворны і той не здолеў бы лепш схаваць сваё раздражненне. Падобная паслужлівасьць вяскоўца прывяла мяне ў здзіўленне.

– Што за слаўны народ! – усклікнула дама, з якой я гутарыў.

"Небаракі, – падумаў я, сядаючы на месца, – я ніколі не стану захапляцца цудамі, створанымі жахам", – аднак жа абачліва прамаўчаў.

– У вас, павінна быць, такі парадак не адродзіш, – працягвала мая нястомная непрыяцелька, упіваючыся ў мяне выкрываючым позіркам. Падобная нявятлівасць была для мяне навінай; як правіла, я бачыў

рускіх, якія трымаліся нават залішне абыходліва, тоячы хітрыя думкі за лісьлівымі прамовамі; тут перада мною была згода паміж пачуццямі і іхным выяўленнем - і гэта выявілася яшчэ больш непрыемным.

– Наша свабода мае некаторыя выдаткі, але ў яе ёсць і перавагі, – запярэчыў я.

– Якія ж?

– У Расіі іх не зразумець.

– Абыдземся і без іх.

– Як абыходзіцеся без усяго, што вам невядома.

Абражаная мая непрыяцелька, імкнучыся схаваць прыкрасць, неадкладна змяніла тэму размовы.

– Ці не пра ваша сямейства распавядае так падрабязна спадарыня дэ Жанліс ва "Ўспамінах Фелісіі", і ці не пра вас згадвае ў сваіх мемуарах?

Я адказваў сцвярджальна, але выказаў здзіўленне, што гэтыя кнігі вядомыя ў Шлісельбургу.

– Вы нас трымаеце за лапландцаў, – адказвала дама з глыбокай з'едлівасьцю, якую мне ніяк не ўдавалася ў ёй перамагчы і пад дзеяннем якой я ў рэшце рэшт сам прыняў такіж ж тон.

– Не, шаноўная пані, я трымаю вас за рускіх, у якіх ёсць справы і больш важныя, чым марнаваць свой час на плёткі французскага свету.

– Спадарыня дэ Жанліс зусім не пляткарка.

– Зразумела, але мне здавалася, што тыя з яе твораў, дзе яна ўсяго толькі міла пераказвае дробязныя анекдоты са свецкага жыцця свайго часу, могуць зацікавіць толькі французаў.

– Вы не хочаце, каб мы шанавалі вас і вашых пісьменнікаў?

– Я хачу, каб нас паважалі за нашы сапраўдныя заслугі.

– Адбяры у вас той ўплыў, які выказаў на ўсю Яўропу ваш свецкі дух, і што тады ад вас застанецца?

Я адчуў, што маю справу з моцным супернікам.

– Ад нас застанецца наша слаўная гісторыя і нават збольшага гісторыя Расіі, бо імперыя ваша па-новаму ўплывае на Яўропу толькі дзякуючы той моцы, з якой яна адпомсціла за ўзяцце французамі сваёй сталіцы.

– Ніхто не спрачаецца, вы, хоць і самі таго не жадаючы, зрабілі нам выдатную паслугу.

– Вы страцілі на гэтай жудаснай вайне кагосьці з блізкіх?

– Не, пане.

Я спадзяваўся, што змагу растлумачыць агіду да Францыі, заўважаючуюся ў кожным слове гэтай суровай дамы. Я ашукаўся ў сваіх чаканнях.

Размова наша, якая не магла стаць агульнай, вяла цякла аж да самага абеду; вялася яна ўсё ў тым жа абвінаваўчым, непрыязным тоне з аднаго боку, вымушаным і па неабходнасці стрыманым – з другога. Я быў поўны рашучасьці заставацца

у належных рамках, і мне гэта ўдавалася, за выключэннем тых выпадкаў, калі гнеў у ва мне браў верх над асьцярогай. Я паспрабаваў пераключыць размову на нашу новую школу ў літаратуры; тут ведаюць аднаго Бальзака, якім бясконца захапляюцца і пра якога судзяць вельмі дакладна... Амаль усе кнігі нашых сучасных пісьменнікаў у Расіі забаронены: гэта сведчанне таго, якую магутнасць ўздзеяння ім прыпісваюць. Магчыма, хто-небудзь із іх усё ж вядомы ў Расіі, бо мытня, здараецца, робіць паслабленьні; проста лічыцца, што згадваць гэтых аўтараў неабачліва. Зрэшты, гэта ўжо чыстыя здагадкі.

Нарэшце смяротнае чаканне скончылася, і ўсе селі за стол. Гаспадыня дома, па-ранейшаму выступаючая ў ролі статуі, зрабіла за ўвесь дзень толькі адін рух – перанесла сябе з канапы ў салоне на крэсла ў сталовай, не варухнуўшы пры гэтым ні вачамі, ні вуснамі; гэтае раптоўнае перамяшчэнне пераканала мяне ў тым, што ў фарфоравага балванчыка маюцца ногі.

Абед прайшоў даволі прымусова, але быў не доўгім і, на мой густ, цалкам добрым, за выключэннем супу, своеасаблівасць якога пераходзіла ўсякія межы. Гэта быў халодны суп з кавалачкамі рыбы, якія плавалі ў воцатным бульёне, вельмі крэпкім, пераперчаным і перасалоджаным. Не лічачы гэтага пякельнага рагу і кіслага квасу, мясцовага напою, усе астатнія стравы і напоі я адведаў з апетытам. Падалі хвацкае бардо і шампанскае; але я выдатна бачыў, што мяне вельмі моцна саромеюцца, і таму мучыўся сам. Віны інжынера ў гэтай прымусовасьці не было: ён быў увесь заняты сваімі шлюзамі і дома зусім

бянтэжыўся, аддаўшы цешчы справу прымання гасьцей; вы маглі скласці ўяўленне, як міла яна гэта рабіла. У шэсць гадзін вечара мы развіталіся з гаспадарамі з узаемным і, трэба прызнаць, непрыхаваным задавальненнем, пасьля чаго я накіраўся ў маёнтак ***, дзе мяне чакалі.

Шчырасць гэтых буржуазак пагадніла мяне з манернасьцю некаторых свецкіх дам: нічога няма горш непрыемнай шчырасьці. Са штучнасьцю ёсць надзея справіцца; адштурхоўваючаяся ж існасць неператможная – сапраўды гэтак жа як існасць прывабная. Такое было маё першае знаёмства з сярэднім станам, і так я ўпершыню паспрабаваў такую хваленую ў Яўропе рускую гасціннасьць.

Калі я прыехаў у ***, усяго ў шасці-васьмі лье ад Шлісельбурга, было яшчэ светла; рэшту вечара я правёў, гуляючы ў прыцемках па парку, вельмі прыгожаму для гэтых месцаў, катаючыся ў маленькай лодачцы па Няве, а галоўнае, атрымліваючы асалоду ад вытанчанай і ветлівай гутаркі з чалавекам із вышэйшага грамадства. Мне неабходна было абстрагавацца ад успамінаў пра буржуазную ветлівасць, ці хутчэй пра няветлівасць, якую я толькі што адчуў на сабе. У гэты дзень я зразумеў, што найгоршыя дамаганні не зьяўляюцца самымі неабгрунтаванымі; ўсе

тыя, што абрынуліся на маю галаву, былі цалкам апраўданымі, і я з пацешнай прыкрасьцю гэта прызнаваў. Жанчына, з якой я размаўляў, прэтэндавала на добрае веданне французскай мовы – яна і сапраўды вымаўляла нядрэнна, хоць і надоўга змаўкаючы пасьля кожнай фразы і з акцэнтам ў кожным слове; яна прэтэндавала на веданне Францыі – і сапраўды разважала пра яе даволі дакладна, хоць і з прадузятасьцю; яна прэтэндавала на любоў да сваёй радзімы – і любіла яе нават занадта моцна; нарэшце, яна хацела паказаць, што здольная без фальшывага самапрыніжэння прыняць у доме сваёй дачкі парыжаніна – і падавіла мяне грузам свайго пераўзыходжання: нязломным апломбам, гасціннымі словамі, не столькі пачцівымі, колькі цырымоннымі, але так ці інакш бездаганнымі ў вачах нікому невядомай рускай правінцыялкі.

Я прыйшоў да высновы, што тыя пацешныя небаракі, над якімі так часта смяюцца, здаецца, усё ж на нешта вартыя – хаця б на тое, каб вярнуць душэўны спакой тым, хто мяркуе, быццам яго пазбаўлены; людзі ж, з якімі я сустрэўся ў Шлісельбургу, былі агідна варожыя. Аднак гутарка з імі была цяжкай толькі для мяне і зусім не выклікала жадання пасмяяцца над суразмоўцамі, як, бывае, цешацца ў іншых краінах пры падобных жа абставінах над прастадушнымі, наіўнымі людзьмі; тут людзі пільна і няўхільна сачылі і за сабой, і за мной і я пераканаўся, што для іх нішто не магло стаць нечаканасьцю; ўсе іхныя перакананні склаліся дваццаць гадоў таму; праз гэтыя перакананні я, ў рэшце рэшт, адчуў сябе адзінокім у іхнай прысутнасьці, адзінокім настолькі, што пашкадаваў аб тых прастадушных розумах – я ледзь не сказаў: легкаверных дурнях, – якіх так не цяжка ўсхваляваць і суцешыць!.. Вось да чаго давяло мяне залішне відавочная нядобразычлівасць рускіх правінцыялаў. Пасьля таго, з чым я сутыкнуўся ў Шлісельбургу, я ўжо не стану шукаць выпадку зноў трапіць пад такі допыт, якому падвергнулі мяне ў тамтэйшым грамадстве. Падобныя салоны

падобныя на поле змагання. Вялікі свет з усімі яго заганамі пераважней для мяне гэтага малога свету з усімі яго цнотамі.

У Пецярбург я вярнуўся за поўнач, праехаўшы за дзень крыху менш трыццаці шасці лье па пяшчаных і брудным дарогах на двух паштовых запрэжках. Патрабаванні, якія прад'яўляюць тут да жывёл, цалкам адпавядаюць стаўленню да людзей: рускія коні не вытрымліваюць даўжэй васьмі-дзесяці гадоў.

Трэба прызнаць, што пецярбургская маставая згубна дзейнічае на жывёл, на карэты і нават на людзей; ледзь вы зварочваеце з драўлянай мазаікі, якой выкладзена вельмі невялікая колькасць вуліц, як галава ў вас пачынае разколвацца. Праўда, рускія, якія ўсё робяць блага, але не без раскошы, выкладаюць на сваіх агідных маставых прыгожыя ўзоры із вялікіх камянёў, але гэтыя ўпрыгожванні толькі павялічваюць

~380~

зло, бо вуліцы праз іх становяцца яшчэ больш няроўнымі. Калі колы трапляюць на гэтыя стыкі камянёў, з выгляду падобныя на малюнак паркету, як карэта, так і тыя, хто ў ёй сядзіць, атрымліваюць руйнуючы штуршок. Але хіба для рускіх мае значэнне, каб зробленая імі рэч служыла свайму прызначэнню? Ва ўсіх рэчах яны шукаюць толькі аднаго: вядомай знешняй вытанчанасьці, уяўнай раскошы, паказнога багацця і велічы. Працу цывілізацыі яны пачалі з празмернасьцей; калі б такім быў спосаб прасунуцца далёка наперад, то варта было б усклікнуць: "Хай жыве славалюбства! Далоў здаровы сэнс!" Каб дасягнуць сваёй мэты, ім прыйдзецца пайсьці іншым шляхам.

Паслязаўтра я ўжо напэўна еду ў Маскву; падумайце толькі, у Маскву!